Angeliki Laiou & Cécile Morrisson

Bizans Dünyası

Bizans İmparatorluğu ve Komşuları (1204-1453)

Fransızcadan Çeviren: Aslı Bilge

AYRINTI

TARİH

ANGELIKI LAIOU

Angeliki Laiou (1941-2008), Yunan/Amerikalı bir Bizans uzmanı ve siyasetçidir. Pontus kökenli bir aileden olan Laiou, 1981 yılından ölümüne dek Harvard'da Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları profesörü olarak görev yaptı. 1985-88 arasında Harvard Tarih Bölümü başkanlığını yürüttü. Dumbarton Oaks Araştırma Kütüphanesi ve Koleksiyonu'nu yönetti. *Peasant society in the late Byzantine Empire, The Byzantine Economy, The role of women in Byzantine society* eserlerinden bazılarıdır. Laiou kısa bir süre Yunan parlamentosunda PASOK milletvekili olarak da görev yapmıştır.

CÉCILE MORRISSON

Cécile Morrisson, (1940) Fransız tarihçi ve nümismattır. Bizans dünyasında para, finans ve iktisat tarihi üzerine uzmanlaşmıştır. Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Medieval Society of America ve Atina Akademisi üyesidir. Fransız Ulusal Kütüphanesi'nin paralar, madalyalar ve antikalar bölümünün 1988-1990 arasında yöneticiliğini yapmış, uluslararası Nümizmatik Komisyonu'nun başkanlık görevini yürütmüş (1991-1997) ve Bizans Tarihi ve Medeniyeti Merkezi (Collège de France-CNRS) direktörlük görevi yapmıştır. Légion d'Honneur de dahil birçok ödülü olan Morrisson, Fransa'nın en önemli Bizans tarihi uzmanlarından biridir. Eserleri arasında *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, Byzance et sa monnaie: IVe-XVe siècle: Précis de numismatique byzantine, Trade and Markets in Byzantium* vardır.

ASLI BİLGE

Saint Benoit Fransız Lisesi'nden sonra Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi bölümünden mezun olmuştur. Salford Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler masterı yapmış, Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü'nde doktorasını tamamlamıştır. TÜBİTAK araştırma bursu ile Strasbourg Üniversitesi'nde misafir araştırmacı olarak bulunmuştur. Doktorasını Rum Ortodoks Patrikhanesi üzerine yapmıştır. Yeditepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Bizans Dünyası (Cilt I) ve Bizans Dünyası (Cilt II)'nin de çevirisini yapmıştır. İngilizce, Fransızca ve İspanyolca bilir.

Ayrıntı: 1667
Tarih Dizisi: 35

Bizans Dünyası
(*Cilt 3*)
Bizans İmparatorluğu ve Komşuları (*1204-1453*)
Angeliki Laiou ve Cécile Morrison

Kitabın Özgün Adı
Le Monde Byzantin 3:
Byzance et Ses Voisins (*1204-1453*)

© Presses Universitaires de France, 2011

Fransızcadan Çeviren
Dr. Aslı Bilge

Son Okuma
Ergül Karakaya

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı ve Cilt
Ali Laçin - Barış Matbaa-Mücellit
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No. 286
Topkapı/Zeytinburnu - İstanbul - Tel. 0212 567 11 00
Sertifika No: 46277

Birinci Basım 2023

ISBN 978-605-314-635-3
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. Dirikoçlar İş Hanı
No: 1 Kat: 5 Sirkeci – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Bizans Dünyası

Cilt 3

Bizans İmparatorluğu ve Komşuları (1204-1453)

Michel Balard, Ivan Božilov, Marie Hélène Congourdeau, Sergei Karpov, Ivana Jevtić, Jacques Lefort, Ljubomir Maksimović, Brigitte Mondrain, Jean-Michel Spieser, Élisabeth Zachariadou'nun katkılarıyla.

İçindekiler

Bu Esere Katkıda Bulunanlar 10
Önsöz 11
Kısaltmalar 13

Birinci Kısım
Bizans İmparatorluğu'nun Parçalanışı ve Çöküşü

BÖLÜM I: IV. Haçlı Seferi ve Yeni Siyasal Düzen (1204-1258)/*Cécile Morrisson* 17
İMPARATORLUĞUN PARÇALANMASI VE ARDIL DEVLETLERİN DOĞUŞU (1204-1230) 18
İZNİK İMPARATORLUĞU'NUN BÜYÜYEN GÜCÜ (1230-1259) 22
BÖLÜM II: Bizans İmparatorluğu'nun Yeniden Kuruluşu (1258-1341)/ *Angeliki Laiou ve Cécile Morrisson* 25
KONSTANTİNOPOLİS'İN YENİDEN FETHEDİLİŞİ 25
İLK ÜÇ PALEOLOGOS İKTİDARINDA İMPARATORLUK (1261-1341) 27
İTALYAN DENİZCİ ŞEHİRLERİ İLE İLİŞKİLER 32
II. MİHAEL YÖNETİMİ 32
II. ANDRONİKOS VE III. ANDRONİKOS DÖNEMİ 33
İLK İÇ SAVAŞ: AİLE İÇİ REKABET (1321-1328) 35
III. ANDRONİKOS DÖNEMİNDE GEÇİCİ TOPARLANMA (1328-1341) 36
BÖLÜM III: Sırp Tehdidinden Türk Fethine (1341-1453)/ *Angeliki Laiou ve Cécile Morrisson* 39
BÜYÜK İÇ SAVAŞ 1341-1347 39
VI. İOANNES KANTAKUZENOS'UN İKTİDARI (1347-1354) 43
DEVLETİN PARÇALANMASI VE HANEDAN SAVAŞLARI (1354-1394) 48
BİRİNCİ KONSTANTİNOPOLİS KUŞATMASI (1394-1402) VE BATI'YA YARDIM ÇAĞRISI 55
BARIŞ DÖNEMİ (1402-1421): SON DURAKLAMA 56
BARIŞ VE BİLGELİK DÖNEMİNİN SONA ERMESİ (1421-1425) 61
II. MANUEL'İN SON YILLARI 61
VIII. İOANNES ve KİLİSELER BİRLİĞİ (1425-1448) 63
SON İMPARATORUN İKTİDARI VE KONSTANTİNOPOLİS'İN DÜŞÜŞÜ (1448-1453) 66
SON SÖZ - BİZANS DÜNYASININ SONU 68

İkinci Kısım
Ege Dünyasının Yapıları

BÖLÜM IV: Nüfus ve Demografik Evrim/*Jacques Lefort* 73
NÜFUS BİLEŞİMİ 73
NÜFUSUN EVRİMİ 75
BÖLÜM V: Köy Ekonomisi ve Toplumu/*Jacques Lefort* 79
GENEL ŞARTLAR 79
ÜRETİM 81
ÜRETİM ORGANİZASYONU 82
GELİR VE YATIRIMLAR 87
KIRSAL EKONOMİNİN ÇÖKÜŞÜ 89
BÖLÜM VI: Şehir Ekonomisi ve Toplumu/*Angeliki Laiou* 91
GENİŞLEME DÖNEMİNDE ŞEHİR EKONOMİSİ 91
LATİN İŞGALİ ALTINDA KONSTANTİNOPOLİS 92
İZNİK İMPARATORLUĞU 94
PALEOLOGOSLAR DÖNEMİ 94
SONUÇ 105
BÖLÜM VII: Büyük Çaplı Ticaret/*Michel Balard* 106
BATILI TACİRLER 106
YOLLAR, ÜRÜNLER VE KONJONKTÜR 109

Üçüncü Kısım
Rum İmparatorluğu'nun Belirleyici Özellikleri

BÖLÜM VIII: Paleologoslar Döneminde Konstantinopolis/*Angeliki Laiou* 117
ŞEHRİN DIŞ GÖRÜNÜŞÜ 117
NÜFUS VE TOPLUM 123
ŞEHİR YÖNETİMİ 125
KONSTANTİNOPOLİS VE DEVLET 126
BÖLÜM IX: İmparator, Yönetim ve Yönetici Sınıflar/*Cécile Morrisson* 128
İMPARATORLUK İDEALİ 128
İMPARATORUN MEŞRUİYETİ VE TAHTA GELİŞİ: İLAN EDİLME VE TAÇ GİYME 130
İMPARATORUN VERASETİ: HANEDAN İLKESİNİN KURULMASI 130
İMPARATORUN İKTİDARI: İDARE 131
PRONOIA 133
YÖNETİCİ SINIFLAR: ARİSTOKRASİ 134
ŞEHİR VE KENT BİRLİKLERİNİN ÖZERKLİĞİ 135
VERGİLENDİRME: İLKELER, UYGULAMA VE ELEŞTİRİ 136
İMPARATOR ADALETİ VE KİLİSE ADALETİ 138
SONUÇ: İMPARATORUN İKTİDARININ SINIRLARI 139
BÖLÜM X: Ordu, Donanma ve Dış İlişkiler/*Cécile Morrisson* 141
ORDU VE DONANMA 141
İZNİK İMPARATORLUĞU'NUN ORDUSU VE DONANMASI 141
İLK PALEOLOGOSLAR ZAMANINDA ORDU VE DENİZ KUVVETLERİ 143
İMPARATORLUĞUN SON ASRINDA ORDU 149
DİPLOMASİ 152

BÖLÜM XI: Bizans Dünyasında Para ve Finans (1204-1453)/*Cécile Morrisson* 155
BİZANS'TA ALTININ SONU 155
PARÇALANMANIN SİKKE BASIMLARI ÜZERİNDEKİ SONUÇLARI 163
AÇIK VE PARÇALANMIŞ BİR PARA DOLAŞIMI 167
SONUÇ 172
BÖLÜM XII: Kilise/*Marie-Hélène Congourdeau* 173
İMPARATOR VE PATRİK 173
PATRİK VE KİLİSE 177
LATİN KİLİSESİ İLE İLİŞKİLER 186
BÖLÜM XIII: Yapılar ve Eşyalar: Bizans Kültürel Çevresinde Sanat/
Ivana Jevtić ve Jean-Michel Spieser 194
BAŞLANGIÇ 194
MİMARİ VE YAPI RESİMLERİ 196
LÜKS SANATLAR 205
BİZANS VE KOMŞULARI 207
SONUÇ 209
BÖLÜM XIV: Entelektüel Hayat/*Brigitte Mondrain* 211
EĞİTİM 211
KİTAPLAR VE OKURLAR 215
AYDINLAR KİMLERDİ? 218
MEKTUPLAŞMALAR 219
KONUŞMA DİLİNDE EDEBİYAT 221
ESKİ METİNLERİN OKUNMASI VE BASILMASI – FİLOLOJİ 222
KÜLLİYAT VE ANSİKLOPEDİLERİN MEYDANA GETİRİLİŞİ 226
BİLİMSEL LİTERATÜR 228
ÇEVİRİLERİN ROLÜ: TEOLOJİK METİNLER 232
BÖLÜM XV: Dini Hayat/*Marie Hélène Congourdeau* 235
ORTODOKSLUK VE MUHALEFET 235
HÜMANİZM VE İSİHASTLIK 242
BİZANS VİCDAN KRİZİ 251

Dördüncü Kısım
Bölgesel Güçler

BÖLÜM XVI: Epir Despotluğu ve Selanik İmparatorluğu/*Cécile Morrison* 259
EPİR'DEN SELANİK İMPARATORLUĞU'NA: DUKASLARIN YÜKSELİŞİ
VE DÜŞÜŞÜ (1205-1246) 259
BİZANS VE İTALYA ARASINDA EPİR DESPOTLUĞU (1230/1251-1318) 260
ÖNCE BİZANSLILAR SONRA SIRPLARIN ELİNDE EPİR (1340-1384) 264
İTALYANLARIN ELİNDE EPİR VE DESPOTLUĞUN YENİDEN BİRLEŞMESİ
(1384-1411) 265
TÜRK FETHİ (1430-1479) 265
STATÜ VE YÖNETİM 266
EKONOMİ VE TOPLUM 267
BÖLÜM XVII: Sırbistan: İktidar ve Toplumsal Düzen/*L.J. Maximović* 268
İKTİDAR 268
TOPLUMSAL ORGANİZASYON 279

BÖLÜM XVIII: Bulgaristan/*Ivan Božilov* 283
BULGAR İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU 283
II. İVAN ASEN: BULGAR VE RUMLARIN ÇARI 285
İÇ SAVAŞLAR DÖNEMİ 288
ÇÖKÜŞ 290
BÖLÜM XIX: Trabzon İmparatorluğu/*Sergei Karpov* 293
KONSTANTİNOPOLİS'İN DÜŞÜŞÜNDEN SONRA 293
TARIMSAL EKONOMİ 296
TİCARET 296
İDARE 298
TRABZON'UN KOMŞULARI 298
KİLİSE 299
LATİN KİLİSESİ İLE İLİŞKİLER 299
TRABZON İMPARATORLUĞU'NUN SONU 300
ENTELEKTÜEL HAYAT 301
BÖLÜM XX: Türk Küçük Asya/*Elizabeth A. Zachariadou* 303
TÜRKLERİN KÜÇÜK ASYA'YA YERLEŞMESİ 303
DEMOGRAFİK BİLEŞİM: ÖZELLİKLERİ VE SONUÇLARI 306
SELÇUKLU ANADOLU 309
MOĞOL PARANTEZİ 311
BEYLİKLER KÜÇÜK ASYA'SI 314
OSMANLILARIN ANADOLU'SU 321
BÖLÜM XXI: Batılıların Bizans'taki Mülkleri/*Michel Balard* 327
BİZANS VE BATILI TACİR ŞEHİRLER 327
BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA BATI KOLONİLERİ 337
GREKO-LATİN RUM TOPRAKLARINDA BATILI KONTUVARLARIN İDARESİ 341

Sonuç 349
Paleologos Hanedanı 352
İmparatorlar Listesi 354
Patriklerin Listesi 356
Sözlük 357
Kaynakça 363
Dizin 425

Bu Esere Katkıda Bulunanlar

Michel BALARD	Paris I-Pantheon Üniversitesi, Emeritus Profesör
Ivan BOŽILOV	Sofya Üniversitesi, Profesör
Marie Hélène CONGOURDEAU	CNRS (UMR 8167 Doğu ve Akdeniz), Paris, Araştırma Sorumlusu
Sergei KARPOV	Moskova Lomonosov Üniversitesi, Profesör
Ivana JEVTIĆ	*Koç Üniversitesi, İstanbul,* Öğretim Görevlisi
Jacques LEFORT	*EPHE, IV. Böl. Paris, Onursal Araştırma Direktörü*
Ljubomir MAKSIMOVIĆ	*Belgrad* Üniversitesi *Emeritus Profesör. Sırp Bilimler Akademisi Bizans Araştırmaları Enstitüsü, Direktörü*
Brigitte MONDRAIN	*EPHE, IV. Böl., Paris, Araştırma Direktörü*
Cécile MORRISSON	*CNRS (UMR 8167 Doğu ve Akdeniz), Paris, Emeritus Araştırma Direktörü*
Jean-Michel SPIESER	*Fribourg Üniversitesi, İsviçre, Profesör*
Élisabeth ZACHARIADOU	*Girit Üniversitesi, Rethymno, Yunanistan, Profesör*

Önsöz

Angeliki Laiou ve Nikos Oikonomidès,

εἰς μνήμην

...συνέγραψε ἱστορίαν. Αὐτὸ τουλάχιστον θὰ μείνει.
Χάσαμεν ὅμως τὸ πιὸ τίμιο – τὴν μορφή του
ποὺ ἦτανε σὰν μία ἀπολλώνια ὀπτασία

K. Kavafis, Şiirler, Εὐρίωνος τάφος, 1914[1]

Serinin bu üçüncü cildi ile Hocamız Paul Lemerle'in (1902-1989), projesini geçen onlarca yılda ele alarak 1990'da başladığımız ve Bizans dünyası tarihine geçmiş yıllarda yapılan araştırmaların bulgularını da dahil eden bir girizgahı üniversite camiasına sunma girişimi noktalanıyor. Öngörülen üç ciltte dört bölümlü ortak bir plan (olay örgüsü, kurumlar, medeniyet, bölgesel tarih) ile eseri sunmak tercih edilmişti. İlk cilt (330-641) ancak 2004'te ve ikincisi (641-1204) 2006'da yayımlanabildi. Bu ikincinin yönetimini Jean-Claude Cheynet, Nikos Oikonomides'in 2000 yılındaki ani ve erken ölümü nedeniyle kendisi devralmıştı.[2] İlk başta üçüncü cildin sorumlusu Jacques Lefort iken birkaç sene önce bu işle ilgilenmeyi Angeliki Laiou'ya bırakmıştı. Ancak kader bir kez daha bu seriyi vurdu ve arkadaşımız ve meslektaşımız şimşek hızıyla etkisini gösteren kanser tarafından 11 Aralık 2008'de, cildi bitirmek üzereyken aramızdan alındı[3]. Yazmayı ve diğer yazarların katkılarını düzeltip bitiremediği bölümleri tamamlamak bana düştü.

Konstantinopolis'in 1204'te alınışı, Bizans tarihindeki büyük bir kopuş ve tarih yazımında meşruiyeti sorgulanmayan bir duraklamadır. İdeali ve itibarı 1453'teki düşüşüne dek canlı kalsa da İmparatorluk, artık büyük bir güç olmaktan çıkmıştır. Çok etnisiteli kimliği, yeni Helenik bir bilince dönüşmüştür. Daha I. Manuel Komnenos zamanında işgal ettiği topraklar parçalanmış ve İznikli Laskarisler sonra da VIII. Mihael Paleologos tarafından kısmen yeni-

1. "Bu (yapıtı) en azından ölmeyecek. Ancak biz en önemliyi kaybettik, biçimini, Apollon görüntüsünü"(ç.n.), Konstantinos Kavafis, Poèmes (Fr. Çev. Marguerite Yourcenar ve C. Dimaras, Paris, 1958, 115).
2. Nikos Oikonomides, yazan P. L. Vokopoutos, *Deltion tes Christianikes Archaiologikes* Hetareias, 24, 2003, 7-10.
3. Angeliki E. Laiou, 1941-2008, yazan C. Morrisson ve A.-M. Talbot, *DOP*, 64 (2010).

den kuruluşu Latin ve Türkler ile bu dönemde kurulan ya da güçlenen Slav devletlerin sürekli baskısı nedeniyle uzun sürmemiştir.

Bu uzun süren siyasi ve askeri acılar ve büyük bir güçten küçük bir Balkan devleti statüsüne indirgenişe, dikkate değer bir entelektüel ve sanatsal yaşam eşlik etmiş, buna bazıları "Paleologos Rönesansı" adını vermiştir. Bizans IX. yüzyıl silkinişini ve "Makedonya Rönesansı"nı sonra da XI. ve XII. yüzyıllarda ekonomik yükselişle eşzamanlı giden parlak bir serpilme dönemini zaten tecrübe etmişti. XIII. ve XV. yüzyıllarda bu hareketlilik devam ederken, Latin işgalciye karşı araştırılan ve üzerinde hak iddia edilen Helen geçmişin yeniden keşfiyle de derinleşmişti. Bazı aydınları Batı ile giderek daha sıkı ve ancak ikircikli ilişkiler kurmuş ve İtalyan hümanizmasına temel unsurlar taşımışsa da diğerleri Bizans sonrası dünyasında birlik sağlayacak Ortodoks kimliği yüceltmeyi tercih etmişlerdir.

Bu cilt tüm karmaşıklığı içinde bu parçalanmış Bizans dünyasını, zaaflarını ve parlaklığını, Bizans ve başka Ortodoks ve Latin devletlerle ilişkileri ve Türkler, Selçuklular, Türkmenler sonra da Osmanlılar ile çarpışmaları çerçevesine koyarak değerlendirmeye çaba gösteriyor. Bu bakış açısıyla daha önceki ciltlerde bölgelere ayrılmış bölümlerin çoğu, Bizans'ın komşuları olan Sırplar, Bulgarlar, Türkler gibi İmparatorluk ve Bizans dünyasında Avrupa kolonizasyonunun ön aşamasında yerleşmiş Batılılar ile yer değiştirdi.

Umarız dönemin dilsel karmaşıklığı karşısında okur, kişi ve yer adlarının uyumsuz olmasını affeder. İsimlerin en çok kullanılan Fransızca yazılışlarını, daha önceki ciltlerde benimsenmiş veya koleksiyonun diğer ciltlerinde de tatbik edilmiş olduğu şekilde korudum (örneğin Trnovo yerine Tırnovo, Marica yerine Maritsa, Mourad yerine Murad, Orkhan yerine Orhan, vb.) ve çoğunlukla uzman yazarları tercih ettikleri en bilimsel veya dilsel transkripsiyonu kullanmaları konusunda özgür bıraktım (Cabalisas veya Kabalisas, Ohrida veya Ohrid gibi).

Bazı bölümleri okuyan, benimle bilgilerini paylaşan, harita veya kaynakça konusunda tavsiyelerde bulunan meslektaşlarıma teşekkür etmeyi borç bilirim: Michel Balard, Marie-Hélène Congourdeau, Thierry Canchou, Christophe Giros, Jean-Pierre Grélois, Guillaume Saint-Guillain, Jean-Michel Spieser, Élisabeth Zachariadou. Hatalar ise benim sorumluluğum. Özellikle de Jacques Lefort özel bir teşekkürü hak ediyor: Dikkatli bir ikinci okuma yaptı ve Bizans'ın son yüzyıllarındaki ekonomik ve sosyal hayatının incelemelerini yenileyen, Fransa ve başka yerlerdeki birçok çalışmayı besleyen Athos belgeleri üzerine pek kıymetli bilgilerinden beni yararlandırdı. Athos Arşivlerini İnceleme ve Yayınlama Derneği, daha önceki ciltlerdeki haritaları da borçlu olduğumuz Fabien Tessier tarafından haritaların çizilmesine izin verdi. *Last but not least*, Rowan Dorin, Angeliki Laiou'ya hayatının son aylarında teklif ettiği pek zor kaynakça düzenleme yardımından [Cécile Morrisson] beni de cömertçe faydalandırdı.

Kısaltmalar:

An. Boll.	Analecta Bollandiana
BCH	*Bulletin de correspondence hellénique*
BÉFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BHG	*Bibliotheca hagiographica graeca*, 3. basım ve *Auctarium*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
Bonn	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1828-1897
Byz.	*Byzantion*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CFHB	*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
CJ	*Codex Justinianus*, der. P. Krüger
CRAI	*Académie des inscriptions et belleslettres. Comptes rendus*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
EHB	LAIOU A. (der.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 cilt, Washington D.C., 2002 (http://doaks.org/ publications/doaks_online_publications/ EHB.html çizim veya haritaların çoğu ile)
EI[2]	*L'encyclopédie de I'Islam*, 2. basım, Leyde, 1960-2002
Hommes et Richesses	*Hommes et richesses dans l'Empire byzantin I (IVe-VIIe s.)*, Paris, 1989, *II (VIIIe- XVe s.), 1991*
JGR	*Jus Graeco-Romanum*
JÖB	*Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* (1969 öncesi, *JÖBG*)
JRA	*Journal of Roman Archaeology*
JRS	*Journal of Roman Studies*
JTS	*Journal of Theological Studies*
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
MM	MIKLOSICH F., MÜLLER I., *Acta et diplomata graeca Medii Aevi* [109]
Nov.	*Corpus Iuris Civilis* III. *Novellae*, der. SCHOELL R., KROLL G.
OCP	*Orientalia Christiana Periodica*
ODB	*Oxford Dictionary of Byzantium* (bkz. [158])
PG	*Patrologiae cursus completus, series graeca*, der. J. P. Migne
PL	*Patrologiae cursus completus, series latina*, der. J. P. Migne
REB	*Revue des études byzantines*
SC	Sources chrétiennes
Settim.	Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, Spolète (çıkan 51 cilt).

TAPhA	*Transactions of the American Philological Association*
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TLG	*Thesaurus linguae Graecae*
TM	*Travaux et Mémoires*, Collège de France, Paris.
Villages	LEFORT J., MORRISSON C., SODINI J.-P. (der.), *Les villages dans l'empire byzantin: IVe-XVe siècle*, Paris, 2005
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRVI	*Zborik radova vizantološkog instituta*

Birinci Kısım
Bizans İmparatorluğu'nun Parçalanışı ve Çöküşü

BÖLÜM I

IV. Haçlı Seferi ve Yeni Siyasal Düzen (1204-1258)

Cécile Morrisson

Dramatik bir olay olan IV. Haçlı Seferi[1] sadece Hıristiyan bir başkentin diğer Hıristiyanlar tarafından ele geçirilmesine, o dönemde görülmemiş ölçüde zenginliklerle dolu şehrin yağmalanıp yakılıp yıkılmasına neden olmakla kalmaz, Bizans İmparatorluğu'nun tarihinde derin bir yarık, çağdaşlarının sözleriyle,[2] "kozmik bir altüst oluş" yaratır, zira İmparatorluk her daim özdeşleştiği şehri kaybetmiştir. Bir açıdan, Latinlerin sebep olduğu yıkımlar ile şehri ve İmparatorluğun bir bölümünü istila etmeleri hafızalara öylesine kazınacaktır ki günümüzde hâlâ Grek zihnine nüfuz etmiş durumdadır.

> Deccalın bu habercilerinin [...], Büyük Kilise'de (Ayasofya) işledikleri küfürler inanılır gibi değil. Her türlü değerli madenden ateşte işlenmiş sunak masası, sayısız inceliklerle, tüm halkların imrenilesi ve olağanüstü bulduğu bu güzellik şahikası, diğer kutsal hazineler, ölçüsüz güzellikler gibi yağmacılar tarafından paramparça edilip paylaşılmış [...]. Sanki herhangi bir ganimeti taşıyormuşçasına, eşsiz güzellikte bir sanatla yapılmış, ender bulunur maddelerden yapılma kupalar ve kutsal menkuller ve hatta *bema* duvarlarının, kürsü ve kapılarının bezenmiş olduğu altın varaklı saf gümüşü ve som altın kaplanmış daha nice süslemeyi söküp götürmek için kutsal odanın içine dek katırlar ve diğer yük hayvanları ile girdiler [...]. İsmaîliler bile bunlar gibi değildi, zira onlar Sion'u ele geçirirken kendi ırklarından olana [Latinlere] anlayış ve şefkatle davrandılar [...] kılıç, yangın, açlık, eziyet, soygun, ayrılık, baskıyı reva görmediler; oysaki bize, Hıristiyan ve (onlarla) aynı dinden olmamıza rağmen, anlattığım şekilde davranıldı (Nicétas Choniatès, *CFHB*, s. 573-577).

Batılılarla Bizanslılar arasındaki daha sonraki tüm işbirliği girişimleri, bu olaydan kaçınılmaz şekilde etkilendi, Ortodoks ve Katolik Kiliseler Birliği adına öngörülen tüm çabalar da başarısızlığa mahkûm oldu. 1204'ün gölgesi ve ortak hafızaya kazınması, Konstantinopolis'in 1453'te alınışına dek Bizans dünyası tarihini etkiledi. Calabrialı Barlaam'ın, Papa XII. Benedictus'a daha 1339'da ifade ettiği üzere:

---

1. Bu koleksiyonda *Le Monde Byzantin II* ve *Les Latins en Orient* (*Bizans Dünyası II* ve *Latinler Doğu'da*) kitaplarını yönlendirici kaynakçası ile birlikte bulabilirsiniz. Daha yakın tarihli M. Angold [141], A. Laiou (der.) [168] ve sözü geçen kaynaklar (169'dan 170'e).
2. Buna Skoutariotes ve VIII. Mihael şahsen, Auksentios Dağı'ndaki (ant. Skopas, şimdi Kayışdağı, ç.n.) Aziz Mihael Manastırı'nın *typikon* önsözünde atıfta bulunmuştur [Grégoire, 75].

> Aranızdaki doktrin farkları değil Rumların kalbini sizden uzaklaştıran, daha çok Latinlere karşı duydukları ruhlarını saran nefrettir, zira gördükleri büyük kötülüklerden farklı zamanlarda çok çektiler ve çekmeye de devam ediyorlar.
> (*Acta Benedicti XII, 1334-1342*, Fontes 3, Cilt 8 [Vatian, 1958], doc. 43, ref. Necipoğlu [202], s. 23)

Diğer yandan, İmparatorluğun Latinler tarafından paylaşılması, akabinde de kaybedilen toprakların, Osmanlılar kendi lehlerine tamamını canlandırana dek kimsenin kalıcı olarak birleştirmeyi başaramadığı birçok farklı siyasi varlığa bölünmesi, Balkanların bir özelliği haline gelecek parçalanmışlığı derinleştirdi ve sağlamlaştırdı.

İMPARATORLUĞUN PARÇALANMASI VE ARDIL DEVLETLERİN DOĞUŞU (1204-1230)

Konstantinopolis'in alınışı ve üç gün yağmalanışından sonra, Haçlılar daha önceden uzlaşmış oldukları üzere Latin bir imparator seçmek durumunda kaldılar. Montferratlı Boniface, halihazırda ordunun başı, II. İsaakios'un dulunun (Marguerite/ Macaristanlı Maria) eşi ve ilan edilmiş imparator olduğu halde, on iki seçmen ve özellikle de Venedikliler, Flandrlı Baoudouin'i ona tercih ettiler. Baoudouin, 16 Mayıs 1204 tarihinde Ayasofya'da Bizans törenleri ve imparatorluk alametlerinin bir kısmı ile taç giydi (Robert de Clari, ch. XVCI, éd. Lauer, s. 93-95 ve Hendy'nin yorumu [33], 4/1, s. 143-145 ve 659). İkinci kuşatma sırasında Mart 1204'te ele geçirilmiş, fethedilecek toprakların dörtte birinin müstakbel Latin imparator, kalan dörtte üçünün ise Venedikliler ile Haçlılar arasında eşit paylaşımını[3] öngören anlaşmayı uygulamak üzere, Haçlılar geçen seneden kalma Bizans vergi belgelerini kullanarak İmparatorluğun paylaşımına da giriştiler (metnin eleştirel bir basımı: Carile [1034]). İmparatorluğun parçalanması başkentin düşüşünden önceki buhran senelerinde zaten başlamıştı ancak IV. Haçlı Seferi süreci hızlandırdı. *Partitio*'da tanımlanmamış bölgeler aslında zaten merkezi iktidara boyun eğmeyi reddedenlerdi: Trakya'nın kuzeyi ve Makedonya'nın bir kısmı tahttan indirilen İmparator III. Aleksios'a bağlıydı, Mora'nın Korint ile birlikte kuzeydoğusu, Beotia ve Evia'nın merkezi Leon Sgouros tarafından kontrol ediliyordu. Girit, IV. Aleksios tarafından zaten Montferratlı Boniface'a bırakılmıştı, Rodos başka bir yerel arhon, Leon Gabalas'ın elindeydi. Trabzon, 1204 Nisan'ından beri I. Andronikos Komnenos'un torunları Aleksios ve David'in yandaşı Gürcüler yardımıyla işgal edilmişti (Oikonomides, [396]). Latin imparator, başkentin dörtte birinin yanında, Trakya'nın doğu ucu Adrianopolis'i, Agothopolis'e dek Karadeniz ve Herakleia'ya dek Marmara kıyılarını, Anadolu ve bazı adaları da elde etti. Montferratlı Boniface "Selanik Krallığı"nı da talep etti, Burayı, Baudouin'in muhalefetine rağmen, Girit'i satmış olduğu Venediklilerin yardımı ile elde edecekti. Paylaşımdan en kazançlı çıkan Venedik oldu,

---

3. Bundan sonra doç "Romania İmparatorluğu'nun dörtte bir buçuğunun senyörü *–dominator–* " unvanını benimsedi.

Konstantinopolis'in sekizde üçünü, Adriyatik'in doğu kıyısını, Mora ve İyon Denizi adalarının büyük kısmını, Trakya'da Adrianopolis (Edirne) çevresinde ve Epir'de topraklar ile Evia'da iki şehir aldı. İş, bu toprakları ele geçirmeye kalmıştı: I. Badouin'in 1204-1205'te düzenlediği ilk seferler onu Anadolu'da Broussa'ya (Bursa) götürürken, Montferratlı Boniface, Selanik'i aldıktan sonra –önceden I. Badouin'in silahlı muhalefetiyle karşılaşmıştı–, Teselya'dan Atina'ya kadar yaklaşarak Korint önünde kuşatmayı başlattı ve Villehardouin'in amcasıyla aynı adı taşıyan yeğeni Geoffroy, Modon'u ele geçirip Champlitteli Guillaume'un yardımıyla Mora'nın bir bölümünün sahibi oldu.

Ancak Konstantinopolis Latinlerinin kibri ve bir yandan Selçukluların diğer yandan da Bulgar Çarı Kalojan'ın girişimlerini beceriksizce geri çevirmeleri felakete yol açtı; reddedilip kızdırılmış Kalojan, ayaklanan Trakyalı Rumlarla işbirliği yaparak (Mayıs 1205) Bloislı Louis'yi öldürüp, daha sonra esaret altında ölecek olan I. Badouin'i esir etti, yaşlı doç Dandolo'yu geri kalan orduları, kendisinin de kısa süre sonra hayatını kaybedeceği Konstantinopolis'e çekmeye mecbur ederek, Latinlere acı bir mağlubiyet tattırdı. Montferratlı Boniface'ın kendisi de 1206'da Bulgarlara karşı Selanik çevresindeki toprakları savunurken öldü.

Bulgar zaferi, tarihsel liderleri ve güçlerinin bir kısmından yoksun bir Latin iktidarının zaafını ortaya koyuyordu. 1204 kaynaklı moral bozukluğunun önceleri Latinlerle görece bir işbirliği ve boyun eğişe neden olduğu söylenebilirse de, bu zaafiyet doğmakta olan Rum devletleri eşzamanlı direniş ve tutkuları konusunda yüreklendirdi: David Komnenos, kardeşi I. Aleksios'un imparator tacı giydiği Trabzon'dan, kıyı boyunca Sangarios'a (Sakarya) dek, Amasya, Sinop ve Amastris'i alarak ilerledi; Küçük Asya'nın batısında, III. Aleksios Angelos'un damadı ve despot sıfatıyla muhtemel veliahtı, Konstantinpolis'ten kaçıp Nikaea'ya (İznik) yerleşmiş olan Theodoros Laskaris, iktidarını Bithinya'da kurdu. Bu arada, Epir'de, sebastokrator İoannes Dukas'ın gayrimeşru oğlu ve II. İsaakios ile III. Aleksios'un kuzeni Angelos Komnenos Dukas[4], Montferratlı Boniface'ın hizmetinde bir müddet kaldıktan sonra, Arta, İoannina (Yanya) ve Ambrakia Körfezi çevresine yerleşmişti (bkz. *aşağıda*, böl. XII).

Venedik, Konstantinopolis'teki kontrolünü sağlamlaştırmakla yetindi, burada Venedikli bir patrik –Tommaso Morosini– seçtirdi (bkz. *aşağıda* böl. XII) ve bundan böyle bir *podesta* tarafından temsil edilecekti. Epir kıyılarında, Mora limanlarından Koron ve Modon'a yerleşirken, Venedikli soylular birçok Ege adasının kontrolünü ele geçirdiler (bkz. böl. XXI, ayrıca Thiriet (208), Saint Guillain [1101-1102]).

1205'i izleyen yıllarda sürekli değişen ittifakların çerçevesinde belli bir denge sağlandığı görülebilir, bu denge sonuç olarak, bazen pratikte bazen de farklı aktörlerin arasındaki yazışmalar sonucunda, bilinir hale geldi. I. Badouin'in

4. Angelos ailesinin itibarı Komnenos ve Dukaslarınkinin yanına bile yaklaşmıyordu. Ayrıca Epir'in tüm despotları veya Selanik imparatorları para, mühür ve başka resmi evrakı Dukas adıyla imzalıyordu. Bu ciltten sonra, tasarruf ve doğruluk adına, biz de onları bu şekilde anacağız. Bkz. Hendy [33], 4/2, s. 543.

Harita 1- 1204'te Bizans Dünyası

kardeşi, önce naip sonra imparator olan Hainoutlu Henri (1206-1216), içlerinde Negroponteli Tercierlerin (Evia) de olduğu, onun hâkimiyetini kabul etmeyen Selanik Lombardlarının ayaklanmasını bastırdı, Boniface ve Macaristanlı Maria'nın oğulları Demetrius'a taç giydirdi ve böylelikle tarihçinin (1209 civ.-1225/1231) yeğeni, Akhaia senyörü I. Villehardouinli Geoffroy onun imparator otoritesini tanıdı. Diğer yanda, Venedik, bir anlaşmayla (1209) I. Geoffroy'ya Mora'nın, Koron ve Modon yerleşimleri istisna olmak üzere, mülkiyetini verdi. Henri ayrıca Kalojan'ın ölümünden (1207) sonra Bulgar İmparatorluğu'ndaki düzen bozukluğundan faydalanarak Trakya'daki sınırı istikrarlı hale getirdi.

Küçük Asya'da, Selçuklular, Latinler ve Rumlar arasında karmaşık bir oyun oynanmaktaydı (*aşağıda*, bkz. XXII; Korobeinikov, *iç* [136]; Shephard [160], s. 717-720): Theodoros Laskaris 1208 Paskalya'sında 20 Mart'ta İznik'te seçtirdiği yeni Konstantinopolis patriğinin elinden taç giydi. Sultan I. Keyhüsrev'e (1205-1211) Konya'da tekrar iktidarı ele geçirmesi için yardım etmişti, Sultan da onu destekledi ve rakiplerine, özellikle de Filadelfia'da Theodoros Mankafas'a boyun eğdirmesini sağladı. Ancak 1211'de Sultan, İtalya'daki esaretinden dönen III. Aleksios'un taleplerini desteklemek istedi ve sonuçsuz bir savaşın sonunda Menderes üzerindeki Antiokia'da Theodoros ile yaptığı teke tek dövüşte öldürüldü. Yine de çok kısa bir süre sonra İznik ordusu maruz kaldığı kayıplardan ötürü David Komnenos ile müttefik olan Hainautlu Henri'nin ilerlemesine karşı duramadı. Latin İmparator'a Küçük Asya'nın Nikomedia'dan (İzmit) Adramyttion'a (Edremit) dek tüm kuzeybatı kıyısının kontrolünü tanımak gerekti ki İmparatorluğun iki dayanak noktası İznik bölgesi ile Smyrna'nınki (İzmir) arasındaki tüm iletişimi kesiyordu. 1212'de imzalanan antlaşma 1224'e dek İznik ile Latinler arasında barış sağladı. Latin İmparatorluğu ve vasalları ayrıca Trakya'yı ve Yunanistan'ın Epir dışında büyük bölümünü ellerinde tutuyor ve anahtar rol oynuyorlardı.

Sultan I. Keykâvus (1211-1219) İznik ile David Komnenos'un ölümü (1212) ile zayıflayan Trabzon'a saldırmak üzere 1214'te anlaştı: Selçuklular Sinop da içinde olmak üzere Paflagonya'nın doğusunu ele geçirdiler, bu da onlara denize ulaşma olanağı sağladı, bu arada Theodoros da batı kısmını alıyordu. Trabzon İmparatorluğu böylece kesin olarak Küçük Asya'dan kopuyor ve *de facto* Konstantinopolis rüyasından vazgeçiyordu (bkz. böl. XIX).

Buna karşılık, Balkanlarda şans Epir ve Dukas'ın yüzüne gülüyordu: I. (1205-1215) sonuç olarak kendisine Dirrahion'u (Dyrrachium, günümüzde Durazzo) bırakan Venedik ile anlaşmış, tamamen kâğıt üzerinde Latin İmparator'un otoritesini tanıyıp kızını I. Henri Eustache'ın kardeşiyle evlendirmişti. 1212'ye doğru Latinlerden Teselya'nın bir bölümünü ve Venediklilerden Dirrahion, sonra da Korfu'yu almıştı. Ancak 1215'te cinayete kurban gitti ve iktidar en başından itibaren Selanik'i ele geçirmeyi aklına koyan üvey kardeşi Theodoros'a geçti: Bulgarlardan Ohrid'i ve yüksek Vardar Ovası'nı aldı. Askeri ve diplomatik yetenekleriyle kısıtlı kaynakların en iyisini koparmayı başaran ve pek çok durumda Rum tebaasını yabancılaştırmamaya özen gösteren (ref. Setton içinde Wolff [1104], 2, s. 210-211) ancak mirasçısı olmayan I. Henri'nin ölümüyle (1216)

ihtirasları arttı. Baylos (naip) Béthuneli Conon ve baronlar, tahtı Baudouin ve Henri'nin kardeşi, Hainotlu Yolande'ın kocası Courtenayli Pierre'e sunmaya karar verdiler. Courtenayli Pierre küçük bir ordunun başında Dirrahion'u yeniden almak ve Konstantinopolis'e karadan gitmek istedi. Bu olay Theodoros Dukas'a onu pusuya düşürme, muhtemelen katletme, ordusunu bitirme ve Teselya'nın fethini 1217'de tamamlama fırsatını sundu. Epir Krallığı şimdi tüm Kuzey Yunanistan boyunca bir uçtan bir uca uzanıyordu. Theodoros Dukas daha sonra Serres'i (Serez) aldı ve son olarak 1224'te Selanik'i ve 1225'te Adrianopolis'i ele geçirdi. Bu arada III. İoannes Vatatzes, Poimanẹnon'da Kyzikos yakınlarında Latinlere karşı kesin bir galibiyet alıyordu.

Theodoros Dukas'ın ihtirası 1227 Yaz'ında Ohrid metropoliti Demetrios Homatianos'un elinden imparator tacını taktığında açıkça gün yüzüne çıkmış oldu. Bu güç gösterisi, taç giyişin Konstantinopolis tören ve âdetlerince yapıldığını garanti eden Homatianos'un itirazlarına rağmen, İznik ile siyasi ve kiliseyi ilgilendiren bir çatışma doğurdu (bkz. böl. XII). İki imparatorun Konstantinopolis'i almak için birleşmeleri düşünülemeyeceğine göre, Theodoros Laskaris, Courtenayli Yolande ve Pierre'in oğlu, yeni Latin İmparatoru II. Baudouin'in kızı ile evlenmek isteyen yeni Bulgar İmparatoru II. İvan Asen ile ittifak kurmuş olan Latinlerle müttefik oldu. Theodoros Dukas amaçlarına ulaşmak için Bulgar tehdidini ortadan kaldırmak zorundaydı ancak Adrianopolis'in doğusundaki Maritsa (Meriç) üzerindeki Klokonitsa'da ezildi (1230). II. İvan Asen ondan sonra şimşek gibi bir saldırıyla Adrianopolis, Serez, Pelagonia (Bitola), Teselya ve Dirrahion'a kadar Arnavutluk'u alarak, "Bulgar ve Rumların Çarı" unvanını aldı (Nicol, *Despotate* [860], s. 111; *aşağıda*, böl. XVIII) ve eski Selanik müttefiki Stefan Radoslav'ı, Ras'ı terk etmeye zorladı. İşte şimdi Bulgar İmparatorluğu Balkanlara bir kıyıdan diğerine hükmediyordu.

İZNİK İMPARATORLUĞU'NUN BÜYÜYEN GÜCÜ (1230-1259)

Bu son dönemde Latin İmparatorluğu birbiri ardınca naipler ve imparatorlar gördü, örneğin Courtenayli Robert (1221-1228), sonra Birenneli Jean (1231-1237) ve bir erişkin olduğunda I. Badouin'in oğlu II. Badouin (1237-1261) gibi. Latin Devleti 1235'te II. İvan Asen ve III. İoannes Vatatzes'in birleşik orduları tarafından kuşatıldığında yok olma tehlikesi geçirdi ve ancak Mora'dan gelen yardım sayesinde kurtuldu. Topraklarının çoğundan ve sadece Venedik'in kendisiyle ilgilendiği Batı'dan gerçek bir destekten mahrum şekilde ancak iki namzet devlet olan Bulgar ve İznik İmparatorlukları arasındaki anlaşmazlık nedeniyle ayakta kalabildi. İki rakibin arasındaki ilişkiler karmaşık ve değişkendi: İvan Asen 1235'te, III. İoannes Vatatzes ile ittifak yaparak kızını, onun oğlu ve veliahtı II. Theodoros Laskaris ile evlendirmişti. Ancak 1241'de II. İvan Asen öldü ve Bulgar iktidarı, özellikle de Avrupa'ya ulaşmaya başlayan Moğol istilası nedeniyle hatırı sayılır şekilde zayıfladı. Aynı zamanda, Latin İmparator II. Badouin, İznik İmparatoru ile ateşkes imzalamaya mecbur oldu.

İznik İmparatorluğu'nu sağlam temeller üzerine oturtmayı başarmanın hakkı III. İoannes Vatatzes'e (1222-1254) verilmelidir (Angold [263]). Topraklarını iki katına çıkartmış ve Doğu Akdeniz ve ötesinde hatırı sayılır bir devlet haline getirmiştir. 1225'te, Poimanenon'da Latinlere karşı kazandığı zafer onları neredeyse Küçük Asya'da kazandıkları her karış toprağı geri vermeye zorladı. Konstantinopolis kuşatması 1235'te başarısız olsa da Vatatzes Trakya'ya adım atmış ve şimdiden Midilli, Hios (Sakız), Samos ve Rodos'u Latinlerden geri almıştı. İvan Asen'in ölümünden sonra Theodoros'un oğlu İoannes Dukas'ın yeniden despot konumuna indirildiği 1241'de Selanik'in kontrolünü eline aldı. Bu arada Küçük Asya'ya Moğollar'ın girişi ve II. Keyhüsrev'in 1243'te Sivas yakınlarındaki Kösedağ'da[5] Kafkas Valisi Baycu önünde aldığı mağlubiyet, Rum Sultanlığı için çöküşün başlangıcı anlamına geliyordu (bkz. böl. XXII). Selçuklu Devleti, Moğollara tabi hale gelmiş ve İznik'e tehdit oluşturmaktan çıkmıştı; nedendir bilinmez, Moğollar kolaylıkla yapabileceklerini yapmamayı seçerek ilerlemelerini durdurdular.

Dolayısıyla İznik Balkanlarda ilerlemek için serbest kaldı. III. İoannes Valatzes, Papa ve Latin İmparatorluğu ile ittifakını II. Hohenstaufenli Frederick'in gayrimeşru kızı Konstanz ile evlenerek mühürledi. 1246 yılında, Bulgaristan'daki yeni bir azınlıktan Serez, Melnik, Strimon Vadisi, Skopje ve Prilep de içinde olmak üzere Vardar Vadisi'ni ve Adrianopolis'e dek Meriç Vadisi'ni ele geçirmek için istifade etti ve bundan böyle doğrudan yöneteceği Selanik'e muzaffer bir giriş yaparak tüm bunları taçlandırdı. Epirli II. Mihael'in Selanik'e doğru başlattığı saldırıyı durdurmak için 1252'de, yeniden bölgeye geldi ve Kastoria, Pelagonia, Ohrid ve Prilep'i fethederek Batı Makedonya'ya genişlediği sınırlara riayet edilmesini sağladı (bkz. böl. XVI). İznik İmparatorluğu, Konstantinopolis'i tamamen kuşatmıştı ve başkentin yeniden fethi bir adım uzaktaydı: II. Baudouin Batı'da yardım aramak için yıllarını harcamış, IX. Louis'nin (Aziz Louis) 1247'de satın alacağı[6] İsa'nın Çilesi röliklerini bile 1238'de Venediklilere ipotek etmişse de birkaç yüz şövalye ve Venedik donanmasının desteği dışında elinde neredeyse hiç kuvvet yoktu. Bununla birlikte, İoannes Valatzes o dönemde Papa IV. İnnocentus ile Kiliseler Birliği karşılığında, on beş sene önce zaten öngörülen (bkz. böl. XII.), başkentin barışçıl teslimiyetini içeren görüşmeler yapıyordu, İmparator'un ve Papa'nın 1254'teki ölümleri bu gelişimi durdurdu.

Öldüğünde III. İoannes Vatatzes genişlemiş, Ege'nin iki kıyısında sıkıca tutunmuş, sağlıklı bir ekonomi ve finansa, tahkimlerle güçlendirilmiş sınırlara sahip, döneminin büyük devletleri arasında hâlâ hiç de küçümsenemeyecek bir yeri olan bir İmparatorluk bırakıyordu. Anne tarafından büyükbabası I. Theodoros Laskaris'in ad ve soyadını taşıyan oğlu II. Theodoros (1254-1258), o sırada otuz iki yaşındaydı. Yeniden ilerlemek için tahttaki değişimden yararlanmak isteyen Bulgarların saldırısı 1256'da geri püskürtülürken, aynı

5. Mihael Paleologos'un (müstakbel VIII. Mihael) o dönemde yanlarına sığındığı Selçuklular safında savaştığını da bir köşeye yazalım (Cahen [970], s. 242).
6. J. Durand *ve d.* (der.), *Le trés*or de la Sainte-Chapelle (Louvre sergisi kataloğu), Paris, 2001.

şeyi denemek isteyen Epirli II. Mihael'e, hem ittifak, hem de Dirrahion ve Servia'nın iadesi dayatıldı. Bu son talep bardağı taşıran son damla oldu ve onu, II. Frederik'in gayrimeşru oğlu Sicilya Kralı Hohenstaufenli Manfred ve Akhaia Prensi Villehardouinli Guillaume ile büyük bir koalisyon kurmaya itti. Dolayısıyla Yunanistan'da çıkarı veya mülkleri olan tüm güçler İznik'e karşı birleşti. II. Theodoros, 1258 Ağustos'unda babası gibi mustarip olduğu bir sara krizi sırasında öldüğünde, II. Mihael, tehditkâr bir şekilde Selanik yakınlarına yaklaşıyordu. Tahtı, sadakat yemini ettirdiği yedi yaşında bir çocuk olan IV. İoannes Laskaris'e ve iki naibi Patrik Arsenios ve Büyük Domestikos Georgios Mouzalon'a bıraktı. II. Theodoros'un etrafına topladığı avam takımı gibi, Bizans aristokrasisi de Mouzalon'dan nefret ediyordu (Angold [263], p. 76-79), bunun sonucu olarak dokuz gün sonra katledildi. Naiplik, İmparatorluk başkomutanı (*megas konostavlos*) yani, III. İoannes ve II. Theodora döneminde Latin paralı askerlerin komutanı olan Mihael Paleologos'a emanet edildi, ama o Makedonya'yı II. Mihael'e karşı koruyamadığı bahanesiyle kısa süre önce hapse atılmıştı. Mihael Paleologos, annesi III. Aleksios Angelos'un torunu olduğundan soyunun Komnenoslara dayanmasıyla övünüyordu ve elbette hem soyu hem de askeri deneyimi sayesinde büyük ihtimalle Georgios Mouzalon'un Latin askerler tarafından katlini organize ederek avantajlı durumunu kendisi yaratmıştı. Ocak 1259 itibarıyla, gran düklükten, despota, oradan da kalkanın üzerine çıkartılıp Nymfe veya Magnesia'da imparator ilan edilmeye en sonunda da İznik'te Patrik Arsen tarafından taç giydirilmeye kadar yükseldi. Tören sırasında, küçük IV. İoannes Laskaris'e ancak ikincil olarak İmparatorluk tacından daha az itibarlı olan, incili bir takke takıldı ki bu kendisini bekleyen makûs kaderin başlangıcıydı (Pachymère, éd. Failler, 1, s. 145-147).

BÖLÜM II

Bizans İmparatorluğu'nun Yeniden Kuruluşu (1258-1341)

Angeliki Laiou ve Cécile Morrisson

KONSTANTİNOPOLİS'İN YENİDEN FETHEDİLİŞİ

İznik İmparatorluğu kadar Epir Despotluğu için de nihai hedef devletlerinin mevcudiyetinin sona ermesiydi çünkü büyük siyasi umutları Konstantinopolis'in yeniden fethi ve kendi topraklarının da dahil olduğu birleşik Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kuruluşuydu. Bulgar Devleti de aynı şekilde, özellikle de II. İvan Asen'in yönetimi sırasında (1218-1241), eski Bizans başkentini fethedip Bulgar-Bizans İmparatorluğu'nun oluşumunu hedefliyordu (ayrıca bkz. böl. XVIII). Epir Despotluğu uzun süre bu hayali gerçekleştirmeye en yakın aday oldu (bkz. böl. I ve böl. XVI) ve Theodoros Dukas'ın 1227'de imparator olarak taç giymesi bu ihtirasın sembolüydü. Bulgarlara karşı 1240'ta Klolotnitsa'da alınan mağlubiyet buna kısa süre ara verdi. Selanik'in kontrolü ve arka bahçesinin İznik tarafından 1242-1246'da ele geçirilmesi Epirli II. Mihael'i kaybedilen toprağı yeniden geri almak suretiyle emelinin peşinde koşmaya geri dönmekten alıkoymadı. Bilhassa kızı Helena'yı evlendirip, gelin çeyizi olarak Korfu'yu ve Epir'deki bazı tahkimli bölgeleri verdiği Sicilya Kralı Manfred ve sadece Mora'ya değil Atina ve Evia'ya da hükmeden Akhaia Prensi II. Villehardouinli Guillaume ile İznik karşıtı bir ittifak kurdu. Manfred, babası II. Frederik'in siyasetine sırtını dönüyor, Sicilya Normanlarının Adriyatik'in doğu kıyısını ve mümkünse Konstantinopolis'i fethetmek olan geleneğine kendisini bağlıyordu. II. Guillaume'un sebepleri ise daha belirsizdir, Konstantinopolis'inki olmasa da belki Selanik'in fethi olabilir (Geakanopoulos [182], s. 47-59). VIII. Mihael'in tartışmalı meşruiyeti ve İznik'te bile sorgulanan iktidarının kırılganlığı, bu ittifakın temize çıkarılmasını gerektiriyordu.

Ancak üç müttefik ittifaklarını Temmuz 1259'da Pelagonia Savaşı alanında işe dönüştüremediler. Bizans ordusu müttefiklerden daha az sayıda olsa dahi, VIII. Mihael'in kardeşi Sebastokrator İoannes Paleologos'un kumandası altında birlik olmuştu ve zafer kazandı. VIII. Mihael'in bu durumda Bizanslıların alışılageldik oyunlarından birini oynayıp Epirli II. Mihael'e, Manfred ve Villehardouinli Guillaume'un ona ihanet etmek için kendisiyle pazarlık

yaptıkları zannını vermiş olması mümkündür. Bu nedenle II. Mihael ittifakı bozdu. Esir edilen Villehardouin, İmparatorluğa Mistra, Geraki, Magne ve Monemvasia kalelerini vermek zorunda kaldı. Buralar Mora'nın daha sonra yeniden fethinde ana hatır rol oynacaklardı. Bu tehlikeli denemenin başarısız oluşu, İznik'in Konstantinopolis'i yeniden fethinin yolunu açtı. Şehir bundan böyle iç bölgelerinden mahrum kaldı ve Latin İmparatorluğu, II. Baudouin'in kendi oğlu Courtenayli Philippe'i muhtemelen 1248'de (Wolff [210]) Venediklilere borcunun teminatı için rehin bırakacağı kadar fakirleşti. Genç Prens Venedik'i 1 Mayıs 1261'e kadar terk edemedi; 27 Mayıs 1267'de (Viterbe Antlaşması) Bizanslıların yeminli düşmanı Anjoulu Carlo'nun kızı Sicilyalı Beatrice ile evlendi. Latin İmparatorluğu'nun VIII. Mihael için sadece İznik imparatorlarının siyasetinin devamı değil, aynı zamanda temel olarak lideri olduğu Batılı paralı askerlere (bunlarla ilgili bkz. Geanakopoulos [182, s. 45-74]) dayanan kendi iktidarını meşrulaştırma yoluydu.

Konstantinopolis'in, Rum devletlerin neredeyse kırk yıldır süren çabalarından sonra geri alınışının hikâyesi pek de olağanüstü değildir. Küçük bir İznik kuvveti 1261 Temmuz'unda, Aleksios Strategopoulos yönetiminde Trakya'da bir sefer yürütüyordu ve VIII. Mihael'den Latinlerin gözünü korkutmak için Konstantinopolis'e biraz yaklaşma emri almıştı. Ancak Venedik donanması Karadeniz'de küçük bir ada olan Daphnousia'ya karşı sefere gitmişti. Böylesine elverişli bir fırsat kaçırılmazdı. Şehrin Rum sakinlerinin de yardımıyla Strategopoulos 25 Temmuz'da şehre girdi. Latin imparator bir Venedik gemisiyle kaçtı ve şehri işgal etmiş Latinler de onunla ayrıldılar. Haber İznik'e ulaştığında VIII. Mihael uyuyordu. Kız kardeşi Evlogia, onu usulca uyandırmak için ayak parmaklarını gıdıkladı ve ona: "Ey İmparator, Konstantinopolis'i fethettin" dedi. Ancak İmparator, kız kardeşi ona "Kalk İmparator, İsa sana Konstantinopolis'i armağan etti" deyinceye dek cevap vermedi. Bu noktada, şehri kendi eylemleriyle değil her şeye nail olan Tanrı'nın girişimiyle almış olduğunu gösteren "armağanı" kabul etti ve şehir yeniden Bizans'ın oldu (Acropolite, s. 184, Çev. Macrides, s. 379-380; cf. Pachymère II, 29, éd. Failler, s. 205-207). Tanrı'nın inayeti VIII. Mihael tarafından, kuşkusuz kendi iktidarının meşruiyete ihtiyacı olduğundan, benimsendi. Ancak elbette onun askeri eylemleri ve diplomatik adımları (Selçuklular, Moğollar Bulgarlar ve 1261'de Nymfe'de Cenovalılarla varılan anlaşmalar), Bizanslılar tarafından altmış senedir bu kadar arzu edilen emele ulaşılmasında etkili oldu.

VIII. Mihael, "Yeni Konstantinos" olarak 12 Ağustos 1261'de yeniden ele geçirilmiş şehre zafer geçidini gerçekleştirdi. Ancak subaylarından biri olan "kötü" Senahereim, Konstantinopolis'in yeniden fethedilişinin haberini aldığında "Ah! Başımıza bu da mı gelecekti. Ne günah işledik de hayatta kalıp bu denli büyük ıstırabı gördük? Bundan böyle hiçbir iyilik umudu kalmadı çünkü Rumlar yeniden şehirin caddelerini arşınlıyor" der (Pachymère II, 28, éd. Failler, s. 205). Tarihçi Georgios Pahimeros bu menfi yargıya katılıyor gibidir, zira Konstantinopolis'in yeniden fethi İmparatorluk siyasetinin gidişatını değiştirmiştir: Küçük Asya artık ne iktidar ne de çıkarlarının merkezi değildir.

İLK ÜÇ PALEOLOGOS İKTİDARINDA İMPARATORLUK (1261-1341)

(Bkz. Nicol [156], Geanakoplos [182], Laiou [190]; Laiou [160, s. 803-833])

Bu, imparatorların bir zamanlar (fazlasıyla uzak ve fazlasıyla Türklerle çevrilmiş Trabzon Devleti dışında) Bizans'ın olan toprakları birleştirmeye ve siyasi parçalanmışlığa bir son vermeye gayret ettikleri bir dönemdi. Gerçekte, kısmen de olsa bunu başardılar ancak dördüncü Haçlı Seferi'nden önce başlamış olan parçalanma, XIV. yüzyılın ortasında patlak verinceye kadar adeta yer altında devam etti. Aynı zamanda, ilk Paleologoslar ve özellikle de VIII. Mihael, Konstantinopolis'i ikinci kez fethetmeyi hedefleyen Latin güçlerin projelerinin karşısında kendisini savunma konumunda buldu. Bu planlar ancak 1311'den sonra yavaş yavaş son buldu. Bu arada dünya da değişmişti. Batı Avrupa'da, Fransa, İngiltere, Kastilya ve Aragon krallıkları, ilk ikisinin katıldığı uzun savaşa (1337-1453) rağmen güçlenmişti. Balkanlarda, Sırbistan ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı artık tamamlanmıştı; özellikle Sırbistan, Novo Brdo gümüş madenleri sayesinde zengin ve güçlü bir devlet olmuştu. Yeni halklar ve yeni devletler siyaset sahnesinde belirmişti: kuzeyde Altın Orda Moğolları, doğuda ise İlhanlılar. Selçuklu Türkleri devletlerinin Moğollar tarafından yok edildiğini görmüştü; Türk(men) beylikleri bunların yerine yetişiyordu, bunlardan Osmanlı Beyliği XIV. yüzyıl itibarıyla ciddi bir tehdit oluşturacaktı. Tüm bunlar, Bizanslılar açısından hem devlet harcamaları hem askeri hem mali kaynaklar, askeri alımlar da dahil olmak üzere, usta ve hassas bir diplomasi gerektiriyordu. VIII. Mihael büyük bir diplomattı; ancak başarıları çok pahalıya mal olacaktı.

Konstantinopolis'in yeniden fethiyle, becerikli VIII. Mihael'in yönetimi altında Bizans yeniden uluslararası bir pırıltıya sahip önemli bir Avrupa gücü oldu. İmparator için Konstantinopolis'in savunması son raddede öneme sahip bir ödev idi; şehrin surlarını onarttı, güçlü bir donanma inşa ettirdi. Böylece kaybedilmiş toprakları iktidar alanına katacak askeri operasyonlara başlayabildi. 1259 yılından beri esir tutulan II. Villehardouinli Guillaume, 1262'de Bizans'a Mora'da Mistra, Monemvasie ve Geraki şehirlerini geri vermeye razı olmuştu. Serbest bırakılır bırakılmaz, papadan ayrılıkçı (şizmatik) biriyle yaptığı bu anlaşmadan affedilme sözü aldı. Kısa süre içinde Mora'da savaş başladı. Bölgenin yeniden fethi VIII. Mihael'in iki doğrudan ardılı II. Andronikos ve III. Andronikos'un zamanında da sürdü. 1349'dan sonra, Bizans toprakları, imparator ailesinin mülkü ve İmparatorluğun en zengin ve en bütünlük arz eden kısmı olacak olan Mora Despotluğu'nu kapsayacaktı. VIII. Mihael, Epir'e de saldırdı: Epir (1318 ve 1340) ve Teselya'nın yeniden fethi, imparatorlar II. Andronikos ve III. Andronikos döneminde başarıldı (Nicol [156], s. 89-105).

Batı Yunanistan'ın işleri sıkı sıkıya Avrupa'nınkilere bağlıydı. Zaten VIII. Mihael başından beri, Konstantinopolis'i kaybetmeyi hazmedemeyen Batılılar tarafından gelecek saldırıları bekliyordu. Son Latin İmparatoru II. Badouin çoktan Batı'ya gitmiş, Papalık ile dönemin büyük Avrupa güçleri olan Fransa, Kastilya, Aragon ve Cermen İmparatorluğu'ndan destek bulmaya çalışı-

yordu. Venedik, Konstantinopolis ve Karadeniz'deki ayrıcalıklı konumunu yitirmişti; üstüne üstlük, 13 Mart 1261'de VIII. Mihael, Cenova ile Nymfaeum Antlaşması'nı imzalamış, bu imza ile Venedik'in büyük rakibi Cenova'e Konstantinopolis'i yeniden fethetmesine yardımı karşılığı pek mühim imtiyazlar vaat etmişti. Yardıma gerek kalmadıysa da Cenovalılar Konstantinopolis'e yerleştiler ve çok geçmeden burada gösterdikleri davranışlarla imparatorun sinirlerine dokundular. Çok iyi bir diplomat olan VIII. Mihael, Venedik ile 1268'de bir antlaşma imzaladıysa da Serenissima 1310'a kadar düşman kaldı.

IX. Louis'nin kardeşi Anjoulu Carlo'nun İtalya'nın işlerine karışması (Borghese [175]) üzerine Bizans için durum kritik hale geldi. Hem becerikli hem de içini kemiren bir hırsla dolu bir adam olan Anjoulu Carlo (tarihçi Gregoras, onun Konstantinopolis'in hâkimi olduğunda Sezar ve Augustus'un imparatorluğunu yeniden kurma hayali kurduğunu söyler [Grégoras, I, s. 123-124]), Hohenstaufenli Manfred'i yenerek Sicilya Kralı oldu (1266), Normanların Konstantinopolis hakkındaki tüm ülkülerini de benimsedi. II. Badouin ve Villehardouinli Gillaume ile 1267'de varılan iki Viterbe Antlaşması, Badouin'in yeniden Konstantinopolis tahtına geçmesini ve oğlu Courtenayli Philippe'in Anjoulu Beatrice ile evlenmesini öngörüyordu. Bu ittifakın neden olduğu büyük riski gören VIII. Mihael cüretkâr bir karar aldı: Papa X. Gregorius ile müzakerelere başladı ve 6 Temmuz 1274'te temsilcileri Lyon Konsili'nde Latin ve Ortodoks Kiliseler Birliği'ni kutladılar (Geanakoplos [182], s. 229-245). Mihael'in söz verdiği şeyler arasında, Kudüs'teki Latin Krallığı'nın son topraklarına kastetmek üzere olan Mısır'a karşı düzenlenecek Haçlı seferine katılmak da vardı. Elçileri Papa'ya Haçlıların kara yolundan ilerledikleri bir plan önerdiler ki Anadolu'yu Selçukluların elinden koparıp, Bizanslılara versinler (*a.g.e.*, s. 285-291). Bu, I. Haçlı Seferi'nden önce I. Aleksios'un, zamanında X. Gregorius gibi II. Urbanus'un da desteklediği planını anımsatıyordu (bkz. Cheynet, *Bizans Dünyası II*, s. 83). Papa'nın ölümü buna son noktayı koymuş ve Mihael'i zor bir durumda bırakmıştı zira Mısır Sultanı Baybars ile 1261'den beri müttefikti. Ancak sorunlarının en önemlisi değildi. Kiliseler Birliği'ne Bizans'ta çok menfi bakılıyordu ve pek yakında Roma'da durum değişecekti: 1281 Şubat'ında, Anjoulu Carlo, Fransız IV. Martin'i seçtirmeyi başarmış, o da VIII. Mihael'i birkaç ay sonra aforoz etmişti. Bu arada Anjoulu Carlo Venedik ile Bizans'a karşı ittifak kurmuştu (Orvieto Antlaşması). Sırplar, Bulgarlar, Macarlar, Teselya Rum Devleti, Akhaia Prensliği, Anjou güçleri ile birleşmişti. VIII. Mihael'in müttefikleri Cenova, Montferrat Markisi, Kastilya Kralı ve Aragon Kralı Pierre idi. Aynı zamanda, Bizans İmparatoru, Anjou karşıtı kardinallere, Anjoulu Carlo'nun nefret edilen yönetiminden kaçan Sicilyalı göçmenlere ve Sicilya'ya saldırmayı düşünen Aragonlu Pierre'ye para gönderiyordu. Sicilya halkının ayaklanması "Sicilya Vesperleri" 30 Mart 1282'de patlak verdi; bu olaydan dolayı Anjou ve Aragonluların arasında başlayan savaş 1302'ye dek devam etti. 1285'ten itibaren, Venedikliler Bizans ile ateşkes imzaladı.

Anjoulu Carlo'nun planları yeniden kurulan İmparatorluk için en büyük tehlikeyi yaratmıştı. Ölümünden sonra (1285), Konstantinopolis'in fethi ko-

nusunda, özellikle Anjou'luların iddialarını miras alan Fransa kraliyet ailesi tarafından başka girişim ve projeler de yapıldı. Hatta Fransa ve Navarre Kralı V. Uzun Philippe (1292/93-1322) bile Bizanslılara karşı bir Haçlı Seferinden bahsediyordu. Bunlardan daha tehlikelisi, Konstantinopolis tahtında hak sahibi İmparatoriçe Courtenaylı Catherine ile evlenen IV. Yakışıklı Philippe'in kardeşi Valoislı Charles'ın projeleriydi (Laiou [190], s. 129-131). Fransa kralı, Venedik ve Yunanistan'daki Katalanların (bkz. *aşağıda*, s. 333), Sırpların ve hatta belki bazı Küçük Asya kökenli Bizanslıların da desteğine sahipti. IV. Haçlı Seferi'nin yöneticileri gibi, Valoisli Charles da Papa'nın aklına Konstantinopolis'in fethinin çoktan Mısır Memlukleri'nin eline düşmüş bulunan Filistin'in yeniden fethini kolaylaştıracağı fikrini sokmuştu (Laiou [190], s. 203-204). Bu projeler bir yere varmadıysa da bu sefer başarısızlığa II. Andronikos değil, Batı Avrupa'daki bundan bağımsız olaylar sebebiyet vermişti. Babasının aksine, Andronikos artık Avrupa'nın büyük egemenleri arasında sayılmıyordu. Bununla birlikte, Valoislı Catherine ile bir Bizans prensini evlilikle birleştirme teklifinde bulunduğu için başı epey derde girmişti. Her durumda, bu projelerin hezimete uğraması, Venedik ile Bizans arasındaki iliklilerin görece normalleşmesi olumlu sonucunu getirdi.

VIII. Mihael'in karmaşık diplomasisi, Kiliseler Birliği etrafında dönüyordu. Oysa Haçlı Seferi'ni yaşadıkları kadarıyla hatırlayan halkın büyük çoğunluğu açısından, Kiliseler Birliği kabul edilebilir gibi değildi ve hiçbir zaman da benimsenmedi. VIII. Mihael kendi aile üyelerinin bile buna cansiperane karşı çıktıklarını gördü. Kiliseyle ilgili bu antlaşma, her şeyden önce siyasi bir antlaşmaydı ancak Bizans kilisesini böldü ve halkın bu "yeni Konstantinos"a dair duygularını öylesine dönüştürdü ki, oğlu onu kilise ritlerine göre ve uygun törenle kefenleyemedi. Babasının ölümünden sonra II. Andronikos, Kilise Birliği'ni reddetti (bkz. böl. XII).

Lyon Birliği'nden bile önce, VIII. Mihael ruhbanın önemli bir kısmı ve Küçük Asya halkı ile ilişkilerini örselemişti. Sebep Konstantinopolis'in alınmasından hemen sonra kör ettirdiği genç İmparator IV. İoannes Laskaris'e ettiği ihanetti. Oysa Küçük Asya halkı Laskaris hanedanına bağlıydı, ayrıca taç giymeleri sırasında eş imparatorlar Mihael ve İoannes, birbirlerine karşı arkadaşlık andı içmişlerdi. Genç Laskaris'in kaderi konusunda çok endişe duyan Patrik Arsenios Autoreianos, Mihael Paleologos ve "tüm (İznik) sakinlerini", bir imparatorun diğerine komplo kurması durumunda, halkın andını bozanı öldürmesini aynı şekilde mecbur kılmıştı (Arsenios'un Vasiyeti, iç *PG* [140], s. 952). Aslında, bu anda göre gaspçı bir imparatora karşı ayaklanmak halkın göreviydi.

İznik'in güneydoğusundaki Trikokkia'nın kırsal nüfusu, 1262'de Mihael'e karşı isyan etti. Kaynaklara göre bu hareket "ayaklanma", "devrim" veya "iç savaş" idi (Laiou [190], s. 20, 76-84 ve [191], s. 99-106). Bu, Küçük Asya'nın özgür ve iyi silahlanmış köylülerinin ayaklanmasıydı. VIII. Mihael onları aşırı derecede ağır vergilerle cezalandırdı ve daha sonra Küçük Asya'yı "Kilise'de patlak veren ayrılık, muazzam sayıda kılıksız ve aba giymiş, kuralları hiçe sayan güruh, bunların kendisine karşı dile getirdikleri muazzam suçlamalar ve ayaklanmadan kuşkulanan imparatorun duyduğu kaygı" nedeniyle terk

ettiğini itiraf etti (Pachymère IV, 27, éd. Failler II, s. 407). Bizanslı tarihçi bu sözlerle, Patrik Arsenios taraftarları ile Laskaris hanedanınınkiler arasında bağlantı kurar. Bu iki hanedan tam olarak özdeşleştirilemez. Ancak, Arsenios taraftarları daha çok sayıda ve Küçük Asya'da daha güçlüdür. Patrik, VIII. Mihael'i aforoz eder ve kendisi de 1265'te görevinden alınır ki bu kilisede bir dini ayrılık işaretidir. Lyon Birliği'ne de karşı olan Arseniosçular, Paleologos hanedanı ile ancak XIV. yüzyıl başında uzlaşır (bkz. Gounaridis [183]). Arseniosçuların belki de dahil olduğu son ayaklanma, Türklere karşı tek direniş çaresini onda bulan Menderes bölgesinin halkını ve askerlerini etrafında toplayan değerli General Aleksios Filanthropenos'unkidir (1295). Tarihçi Gregoras'a göre, Filanthropenos'un seferinin başarısızlığı, Küçük Asya'nın kaderine damgasını vurmuştur (Grégoras, Bonn, I, s. 214 *sq.*). Bu yargı, Bizans savunması 1302'ye kadar çökmediğinden, abartılıdır ancak bir zamanlar İmparatorluğun merkezi olan bu bölge üzerinde din ve siyasi faaliyetlerin etkileri konusunda Bizanslıların taşıdıkları yargıya tanıklık eder.

VIII. Mihael, Küçük Asya'yu terk eder ve buraya 1280 ve 1282'de olmak üzere ancak iki kere daha ayak basar; Konstantinopolis'e IV. Martin tarafından aforoz edilmesi ve Anjoulu Carlo'nun her an istila etme ihtimali üzerine geri çağrılır. Oğlu II. Andronikos ve torununun oğlu III. Andronikos, bölgenin kaderini düzeltmeye çalışır. Özellikle II. Andronikos, Türk istilalarının akabinde Küçük Asya'nun yıkım görüntüleri karşısında altüst olur: Çağdaşları, Sakarya'nın ötesindeki memleketi "İskit Çölü" (Pachymère VI, 29, éd. Failler, II, 633) olarak adlandırır. 1296 ve 1302 arasında, – oğlu, eş-imparator IX. Mihael de dahil– iyi askerler bu vilayete gönderilir ancak önemli bir zafer kazanamazlar. Bizanslılarla Osman Bey'in ordusu arasında, İzmit yakınlarında 27 Temmuz 1302'de gerçekleşen Bapheus Savaşı, savaşçıları Bithinya'yı işgal eden genç Osmanlı Beyliği'nin geleceği açısından önemli olacaktır; birçok bölge sakini Küçük Asya'yı terk ederek Konstantinopolis ve Marmara adalarına sığınır ([Pachymère X, 25, éd. Failler, IV, s. 358-369] ve V. Kravari'nin notları *içinde* [232], s. 92-98). Diğer Türk beyleri Aydın ve Menteşe, batı kıyısının büyük bölümünü ele geçirir ve korsanlığa başlarlar (Zachariadou [406], s. 13-16). II. Andronikos o zaman, Sicilya'da Anjoululara karşı savaş veren bir grup paralı askerden oluşan Katalan bölüğünü kullanmaya karar verir. Küçük Asya'ya 1303'te gelirler ancak Türklere karşı birkaç zafer kazansalar da kendilerini yağmaya adayıp sonunda 1304'te Trakya'ya geri çağrılırlar. Akabinde, Konstantinopolis çevresindeki kırsal alanı harabeye çevirip Yunanistan'a iner ve orada Atina Dükalığı'nı kurarlar (1311) (bkz. *aşağıda*, böl. XXI).

II. Andronikos ve ardılı III. Andronikos, VIII. Mihael'in siyasetini bırakmış ve Küçük Asya ile Balkanları ilgi merkezi yapmıştır. Küçük Asya için artık çok geçtir. Büyükbabası gibi III. Andronikos da birtakım girişimlerde bulunur ancak başarılı olamaz. Kırsal alan kısa sürede Türklerin eline geçer ve şehirler de onları takip eder. Güneyde Efes, Milet, Sardes ve Tralles XIV. yüzyılın ilk on yılında fethedilmiştir; Bursa 1326'da, İznik 1331'de, İzmit 1337'de düşer. Sadece Filadelfia ve çevresi 1390'a dek Bizanslı kalır ki bu-

nun da nedeni muhtemelen sakinlerinin bölgenin Türkleri ile iyi ilişkilere sahip olmasıdır.

Balkanlardaki birkaç gelişmeyi not etmeliyiz. İlki, zirvesine Stefan Dušan yönetiminde (1331-1355) ulaşan Sırbistan'ın dikkat çekici genişlemesidir. Sırbistan, Batı Avrupa'da sözü dinlenen güçlü bir devlet olmuştu (bkz. böl. XVII). İkincisi ise zaman zaman Bizans'a sorun oluştursa da kendisi de kuzeydeki Tatarlar tarafından tehdit edilen Bulgaristan'ın durumudur (bkz. böl. XVIII). Bu iki ülke bazen hem kendi aralarında hem de Bizans ile genellikle düşmanlık veya savaşlardan sonra kurulup çoğu kez evlilik bağlarıyla mühürlenen dostça ilişkiler içine giriyordu. Üçüncü önemli olgu, özellikle Bulgaristan'da ama Bizans'ın kuzey sınırında da gözle görülür parçalanmaydı, bu süreç XIV. yüzyılın ortasında bölgedeki tüm ülkelerde hızlandı.

Bizans için Sırbistan'ın genişlemesi, başlarda özellikle kuzeybatıdaki toprakları tehdit ediyordu. Anjoulu Carlo'nun müttefiki II. Stefan Milutin (1282-1328), Bizans şehri Skopje'yi (İskeçe) ele geçirip 1295'te başkenti yaptı, sonra da başka şehirler, Durazzo da dahil düştüler. Bizans ordusu bölgeyi savunamıyordu, Küçük Asya kargaşa içindeydi ve Venedik'le savaş, İmparator'u diplomasinin en iyi çare olduğuna ikna etti, özellikle de Milutin, Strumitsa-Serez-Hristupolis ekseninde ve belki de Selanik'e kadar ilerleme niyetindeyken. Böylelikle, II. Andronikos 1299'da Stefan Milutin ile bir evlilik bağı kurdu; bu sırada damat kırk, gelin Prenses Simonis (Simonida) ise beş yaşındaydı. Bu birliğin gerçekleşmesine engel olması gereken ve patrik ile imparator arasında sürtüşme yaratan medeni hukuk ve kilise yasaları bir yana, evlilik şu konularda övgüye değerdi: Simonida çeyiz olarak Milutin tarafından zaten fethedilmiş olan Bizans Makedonya'sı bölgelerini aldı. Bizans için bu, toprakları birleştirme planının başarısızlığı demekti; çeyiz sözleşmesi bir nevi örtü olarak kullanılmıştı. Sırbistan ile 1340'lara dek savaş olmadı ve Konstantinopolis sakinleri II. Andronikos'u başkente döndüğünde muzafferane törenlerle karşıladılar. Birkaç sene sonra karısı Yolanda/İrene, Sırp damadıyla türlü komplolar çevireceği Selanik'e yerleşti (bkz. böl. XVII).

Tarihçi açısından, bu bölgelerin terki XIV. yüzyılın başka bir gelişmesinin göstergesidir; Bizanslılar, Sırplar ve Bulgarlar arasındaki kavgalar o zamanlar göreceli olarak kısıtlı bölgelere, tahkim edilmiş yerleşimler ile özellikle sınır boyundaki şehirlere sahip olmak amacını güdüyordu ve bu Stefan Dušan'ın iktidarına kadar böyle devam etti. Dolayısıyla, sınırlar istikrarsızdı, kendine minicik devletler kuran küçük askeri liderlerin, örneğin Melnik yakınlarında (1330'lu yıllarda) Sırp Hrelja'nın, daha sonra da Bulgar Momčilo'nun, faaliyetleri nedeniyle daha da istikrarsızlaşıyordu.[1] Tüm bunlar Stefan Dušan'ın iktidarı ve büyük Bizans iç savaşı ile değişecekti (bkz. *aşağıda*, s. 35-38).

Bulgaristan, Sırbistan'ın olanaklarına sahip değildi ve aynı yayılmacılığı da gütmüyordu. Aslında, VIII. Mihael iktidarı boyunca ve 1330'a kadar, saltanatları kısa süren birçok taht talibi ve Tatarların belli belirsiz iktidarı

1. M. C. Barthusis, Chrelja ve Momcilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, *Byzantinoslavica*, 41, 1980, s. 201-221.

arasında bölünmüştü. Dolayısıyla Bizans'a tahtın taliplerinden birini öbürüne karşı destekleyerek eski diplomasi oyununu oynamak kalmıştı. Bizanslılar için Bulgaristan'ın Konstantinopolis'e yakınlığı nedeniyle stratejik bir değeri vardı. Ayrıca bu dönemde, Konstantinopolis'in tedariki, Bulgaristan'ın kıyı kentleri de dahil olmak üzere, büyük oranda Karadeniz kıyılarına bağlı olduğundan, ekonomik önemi de büyüktü. Özellikle Sozopolis, Mesemvria, Anhialos şehirleri tehdit altındaydı. Theodor Svetoslav'ın (1300-1322) iktidarı Bizans için özellikle tehlikeli bir dönemdi. O, Konstantinopolis'te rehin olarak bulunmuş hırslı bir adamdı ve Katalanların yarattığı sorunlardan Trakya'ya saldırmak için yararlanıyordu. 1305'te, Anhialos, Mesemvria ve Agathupolis'i aldı; imparatorun torunu Theodora ile yaptığı evlilik sonrası imzalanan barış antlaşması, Bulgar hâkimiyetinde kalan bu şehirlerden bahsetmez. III. Andronikos Anhialos ile Mesemvria'yı 1328'de kısa bir süreliğine geri almış ancak kısa süre sonra bırakmak zorunda kalmıştır (Nichol [156], s. 180).

İTALYAN DENİZCİ ŞEHİRLERİ İLE İLİŞKİLER

İlk üç Paleologos zamanında, İmparatorluk ile Cenova ve Venedik arasındaki ilişkiler, Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethedilmesine kadar sürecek bir tabloya uygun olarak işledi (bkz. ayrıca böl. XXI). Ana hatları ise şöyleydi: Cenovalı ve Venedikliler her şeyden önce, ticari imtiyazlar elde etmek ve halen Bizans veya eskiden Bizans'ın olan topraklar üzerinde ve Karadeniz kıyılarında cep veya koloniler edinmek veya var olanları muhafaza etmekle ilgileniyorlardı. Ayrıca imtiyazlı ticari ağlarını (Batı vilayetleri, Mora ve Güney Ege adalarında Venedik, Kuzey Ege adaları ile Karadeniz'de Cenova) korumak istiyorlardı. İki şehir arasında Karadeniz konusunda kıyasıya rekabet vardı, özellikle de buğdayın geldiği ve Orta Asya ile Çin'e ulaşan tüm karayollarının ulaştığı kuzey kıyıları, İtalyan şehirleri için vazgeçilmez hale gelmişti. Cenovalılar Kırım ve Karadeniz'de tekel veya yarı-tekel kurmayı arzularken, Venedikliler "kabotaj özgürlüğü" yani bu illerde serbest denizcilik hakkı konusunda ısrarcıydılar. Bu iki şehrin ticari çıkarları söz konusuydu ve kısmen Bizans imparatorlarının onaylamış oldukları ticari imtiyazlar sayesinde İtalyan tacirler Balkanlar ve Akdeniz'in doğu kıyılarının ekonomileri üzerinde hâkimiyet kurmuştu (bkz. böl. VII). Buna karşın, imparatorlar açısından, siyasi bir konu söz konusuydu: Düşman güçlerin saldırılarını engellemek (on yıllar boyunca Venedik) ve ittifaklar kurmak (ilk başta Cenova ile). Sonuç ekonomi açısından, İtalyan şehirlerinin Bizans ticaretinde hâkimiyeti ve siyasi düzlemde, Bizans Devleti'nin iki şehir arasındaki rekabet ve savaşlara karışması oldu; daha sonra, XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Cenovalı ve Venediklilerin Bizans'ın iç savaşlarına karışması olağan hale geldi.

II. MİHAEL YÖNETİMİ

VIII. Mihael, Nymfaeon Antlaşması (1261) ile başka şeylerin yanı sıra Cenovalılara Konstantinopolis'teki eski mahallelerini geri verme ve Cenova'nın düşmanlarını (Pisa hariç) İmparatorluk sularından dışlama sözü vermişti; diğer yandan Cenova da Bizans'a saldıranlara karşı askeri ve siyasi yardımda bulunacaktı. Kısa süre sonra, bu imtiyazların aşırı kaçtığının farkına varan

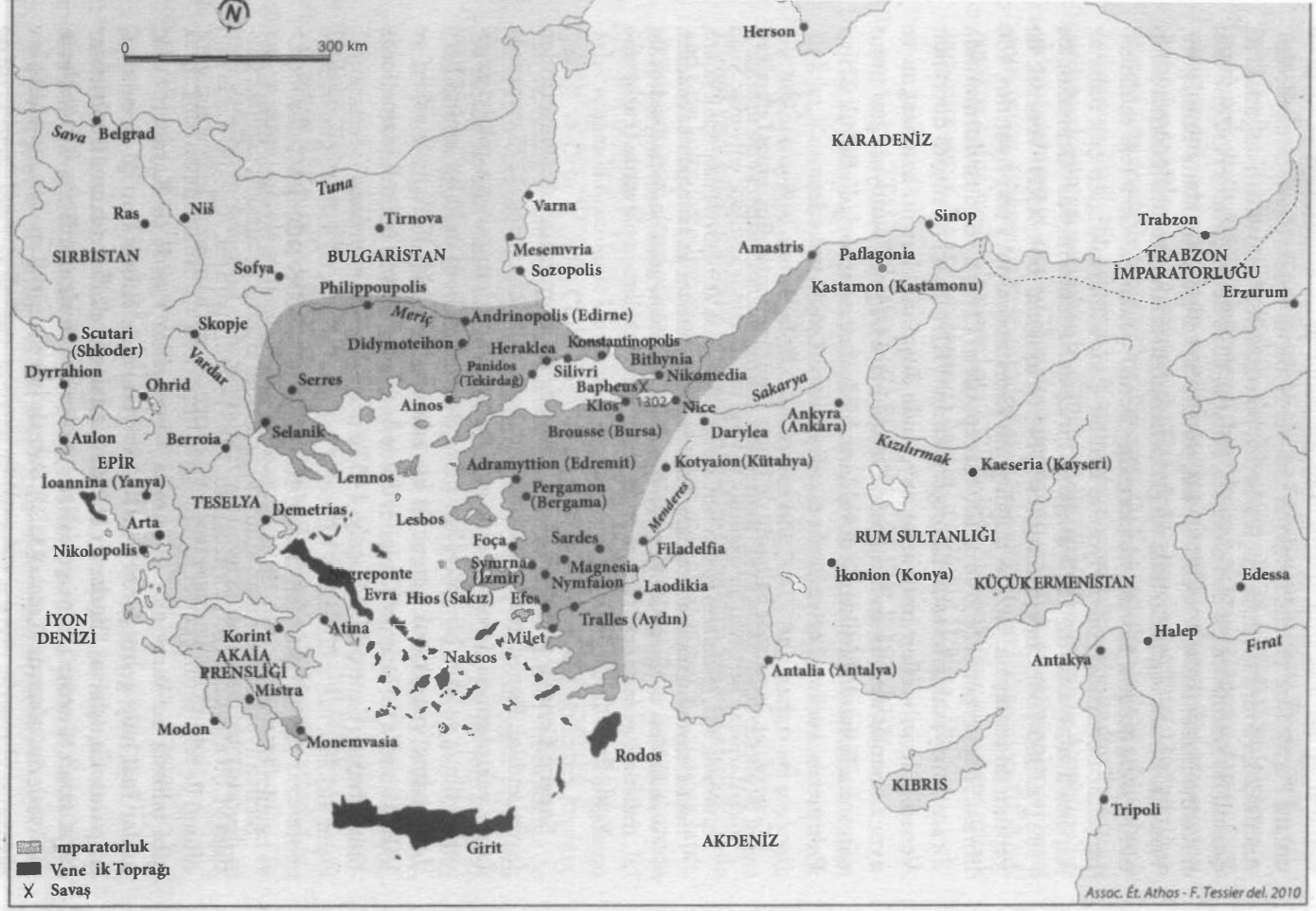
VIII. Mihael yüzünü Venedik'e döndü (1265) ve onların hiçbir zaman onaylamayacağı bir anlaşma önerdi. 1267'de, Cenova ile antlaşmayı yeniledi ve onlara Pera'da bir mahalle kurma izni verdi ancak müstahkem olmayacaktı. Ancak daha sonra surlarla güçlendirilen bu mahalle, Cenova'nın doğudaki en önemli iki kolonisinden biri olacaktı. Mihael, 1268'de Doç Rainerio Zeno'nun davetine icabet etti ve Venedik ile beş senelik bir ateşkes imzaladı. Buna göre, Venedik, Bizans topraklarında vergi ödemeksizin ticaret yapma hakkına sahip oldu ayrıca onların Koron, Modon, Ege Denizi adaları ve Girit'teki mülklerine saldırmama sözü de veriyordu. Bunlar Cenovalılarınkinden çok daha az kapsamlı imtiyazlardı. 1277 ateşkesi biraz daha lehlerineydi (Geanakoplos [182], s. 300-304; Chrysostomides [374] ve *aşağıda*, böl. XXI). Venedik ile yapılan iki antlaşma, Bizans buğdayının Konstantinopolis'teki fiyatının, 100 libası 50 hiperper (1265) veya 100 hiperperden (1277) az olması durumunda ihracatının yasaklanmasını da öngörüyordu. VIII. Mihael iyi niyetli davrandı: Venediklilerin verilen imtiyazlar sayesinde düşmanlıklarının azalacağını ve aynı zamanda devletinin tamamen Cenovalılara bağımlı olmayacağını umut ediyordu. Bununla birlikte, Cenovalıların hâkim konumu barizdi. Büyük tarihçi Pahimeros, verilen imtiyazların menfi etkilerini şöyle not eder:

> Cenovalılar, İmparator bahşedip de Hırçın Deniz'in (Pontos Euksenios) efendileri olduklarından beri, tam bir özgürlük ve vergi muafiyetinden istifade ediyorlar. Kışın ortasında bile, insanların *tarides* ismi verdiği, daha kısa gemileriyle denizcilik yapma riskini alıyorlar, sadece Rumlara deniz ticareti yollarını kapatmakla kalmadılar, Venediklileri de zenginlik ve gemi donanımı açısından geçtiler. Ayrıca sadece bu milletin üyelerine değil, Rumlara da kibirli davrandıkları da oluyordu (Pachimère V, éd., Failler, II, s. 535).

Sadece Cenova yönetimi değil, bireyler de İmparatorluk siyasetinden faydalandılar. Benedetto ve Manuel Zaccharia adlı iki kardeş, 1275 civarında İzmir yakınlarındaki Foça'yı elde etti. Burada şap işletmesi için çok iyi organize edilmiş ve kârlı bir şirket kurdular. Benedetto, hem ünlü bir amiral hem de girişimci olarak çok yetenekli bir adamdı, Yakışıklı Philippe'e askeri ve VIII. Mihael'e de Aragon Kralı nezdinde büyükelçi olarak önemli hizmetlerde bulunmuştu. Cenovalılar Foça'yı 1455'e dek ellerinde tuttular.

II. ANDRONİKOS VE III. ANDRONİKOS DÖNEMİ

Sicilya ayaklanmasından sonra Venedikliler Bizans ile ateşkes yapmak istediler ve bu ateşkes 1285'te imzalandı. 1285'te de İmparator, Anjoulu Carlo'nun ölümü ile tehlikenin geçtiği bahanesiyle İmparatorluk donanmasını dağıtmak gibi talihsiz bir karar aldı. Bu arada, Cenovalılar Ege'de de Karadeniz'deki kadar faal hale gelmişlerdi: 1283-1289 yıllarında Kıbrıs Patriği Gregorios, İmparator'a, işlerini "herkesin efendisi onlarmış gibi" davranan Cenovalılar tarafından, Cenova'ya ait gemilerle yürütmeye zorlanan Bizanslı tacirlerin şikâyetlerini aktardı (Laiou [313]). Ancak İmparator, Cenovalılar lehine bir siyaset güdüyordu. Ayrıca Cenovalıların gücü, rakipleri Pisalıların Livorno açıklarında Meloria Savaşı'nda (1284) aldıkları yenilgiden beri iyice artmıştı.

N
0
300 km
Herson
KARADENİZ
Sava
Belgrad
Tuna
Ras
Niš
Tirnova
Varna
Sinop
Trabzon
SIRBİSTAN
BULGARİSTAN
Mesemvria
Sozopolis
Amastris
Paflagonia
TRABZON İMPARATORLUĞU
Sofya
Philippoupolis
Kastamon (Kastamonu)
Erzurum
Meriç
Andrinopolis (Edirne)
Scutari (Shkoder)
Skopje
Didymoteihon
Heraklea
Konstantinopolis
Bithynia
Vardar
Panidos (Tekirdağ)
Silivri
Nikomedia
Dyrrahion
Ohrid
Serres
Bapheus
Sakarya
Ainos
Klos
1302
Nice
Ankyra (Ankara)
Aulon
Berroia
Selanik
Brousse (Bursa)
Darylea
Kızılırmak
EPİR
Adramyttion (Edremit)
Kotyaion(Kütahya)
Kaeseria (Kayseri)
İoannina (Yanya)
Lemnos
Pergamon (Bergama)
TESELYA
Demetrias
Lesbos
Menderes
Arta
Foça
Sardes
Filadelfia
RUM SULTANLIĞI
Nikolopolis
Symrna (İzmir)
Magnesia
İkonion (Konya)
Negreponte
Nymfaion
Laodikia
KÜÇÜK ERMENİSTAN
Edessa
Evra
Hios (Sakız)
Efes
İYON DENİZİ
Tralles (Aydın)
Halep
Fırat
Korint
Atina
Milet
AKAİA PRENSLİĞİ
Naksos
Antakya
Antalia (Antalya)
Mistra
Modon
Monemvasia
Rodos
KIBRIS
Tripoli
Girit
AKDENİZ
mparatorluk
Vene ik Toprağı
Savaş
Assoc. Ét. Athos - F. Tessier del. 2010

Akka'nın, Memluklerin eline geçişi (1291) Cenovalılarla Venedikliler arasındaki rekabeti artırdı. Düşmanlık, 1293'te Koron yakınlarında denizde başladı. Takip eden savaş bir sömürge savaşıydı, 1299'a kadar devam etti. Operasyonlar bilhassa Doğu Akdeniz'de gerçekleşti. Bizans ise Pera'nın, Venedik ile yapılan 1285 antlaşmasının hilafına Venedikliler tarafından yıkılması üzerine, katılmak zorunda kaldı. Cenovalılar Venedik ile kendi antlaşmalarını (Milan Antlaşması, 25 Mayıs 1299) yaptılar ve donanmasını kaybetmiş, müttefiki kalmamış Bizans aşağılanmaya göğüs germek ve sonunda 1302'de barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı.

Cenova yine de Bizanslılar tarafından yeğlenen deniz gücü olmayı sürdürdü. Pera'da 1303'te yeni mahalleler elde edip, ertesi sene surlarla çevirmeye başladılar. 1305'te Sakız Adası, Foçalı Zaccari'ye on seneliğine devredildi zira İmparator onu Türklere karşı koruyamıyordu. III. Andronikos, 1329'da Rum ahalinin isyanını takiben Sakız'ı tekrar aldıysa da Cenovalılar tarafından 1346'da yeniden fethedildi (bkz. böl. XXI). II. Andronikos, 1308'den sonra Cenovalıların İmparatorluk'taki faaliyetlerini kısıtlayıp denetim altına almak istese de pek başarılı olamadı. Ancak Venedik ile 1310 ile 1324/25'te yapılan iki antlaşma sonucunda iki şehir arasında bir denge kurmayı başardı (Laiou [190]; Nicol [203], s. 230-249). III. Andronikos ise bu dengeyi bozdu. Aslında 1322'de Venedik, Rodos Şövalyeleri, Kıbrıs ve Fransa Kralı arasında, papanın desteğiyle kurulan Türk Karşıtı Lig'e katılmak suretiyle –pek de bir şey başarılamadığını da söylemek gerekir– Venedik ile ilişkiler kurdu. Venedik ile antlaşmayı 1332'de yeniledi. Bunun karşılığında, Sakız ve Foça'yı geri aldı ama (bkz. *aşağıda*, s. 43) Cenovalılar tarafından 1347'de yeniden işgal edilecekti (Nicol [203], s. 252-264).

İLK İÇ SAVAŞ: AİLE İÇİ REKABET (1321-1328)

İlk iç savaş, o sırada altmış yaşında, kırk senedir tahtta ve sürekli çöküşten başka bir şey görmemiş olan yaşlı İmparator II. Andronikos ile 1316'da babası IX. Mihael'in sağlığında eş-imparator ilan edilmiş torunu III. Andronikos arasında yaşandı. İmparator, 1320'de büyük gayret göstererek, İmparatorluk'ta kalan en zengin bölgelerin korunması için gerekli olan önlemleri alıp yirmi savaş gemisi yapımı ve Bithinya'da 1000, Trakya ve Makedonya'da 2000 süvarilik bir güç bulundurulması için gerektiğini varsaydığı yaklaşık 1 milyon hiperperi bulmayı başardı. Ancak "Tanrı anlaşılmaz nedenlerle başka bir şey istiyordu ve adeta bir zar atılmışçasına her şey kargaşaya gark oldu" (Nicéphore Gregoras, Bonn, I, s. 317-318). Genç Andronikos'un muhafızları, gece metresinin evinde onu ziyarete gelen kardeşi Manuel'i yanlışlıkla öldürdüler. Şoka giren IX. Mihael de bir süre sonra öldü ve II. Andronikos, III. Andronikos'u, ikinci oğlu Konstantinos lehine mirastan çıkarmaya karar verdi. Ancak III. Andronikos örneğin Trakya aristokrasisi mensupları İoannes Kantakuzenos ve Theodoros Synadenos veya zenginleşmiş bir vergi toplayıcısı Aleksios Apokaukos gibi yandaşlar toplamakta zorlanmadı, halka vergileri hafifleteceği sözünü verdi ve büyükbabasını tutanlardan alınan *pronoia*'yı onlara dağıttı. III. Andronikos, 1325'te Ayasofya'da imparator ilan edildi ve bundan böyle hiperperler Tanrı tarafından kutsanmış bu iki Andronikos'un da temsilini taşıdı. Bu esnada Os-

manlılar Bursa'ya yerleşmiş, hemen sonra bu şehri direnişle karşılaşmaksızın devletlerinin başkenti yapmışlardı (1326), oysa Filanthropenos 1324'te Filadelfia ablukasını kaldırmayı başarmıştı. III. Andronikos ve Kantakuzenos, kendi taraflarında Selanik'in kuzeyinde Bulgarlarla savaşıyordu ve 1328'de, III. Stefan Uroš Dečanski tarafından desteklenen valisi İoannes Paleologos'un bağımsız ilan ettiği şehri yeniden almayı başardılar. Gerçekte, iç savaş bundan böyle dış güçlerin müdahalesi anlamına gelecek, saflardan biri Sırplara diğeri Bulgarlara (Çar Mihael Šišman III. Andronikos'un kız kardeşlerinden biriyle evliydi) çağrı yaparak tehlikeli bir örnek oluşturacaktı. Birbirini izleyen antlaşmalardan 1321 tarihli olanı ([156], s. 159-171) İmparatorluğun bölünmesini öngörüyordu. III. Andronikos 1322'de eş imparator ilan edildiyse de Demotika'da kalmayı tercih etti. İç savaş, Patrik'in birçok kez siyasi hayata müdahale etmesine neden oldu: III. Andronikos'u afaroz etmeyi reddeden Patrik İsaias manastıra kapatıldı ve genç İmparator 1332'de şaşırtıcı şekilde şehre sızmayı başardığında muzaffer ane geri dönmüş oldu. O zaman II. Andronikos tahttan feragat etmeye zorlandı ve 1330 yılında bir manastıra çekilip burada 1332'de hayata gözlerini yumdu.

> Bu ayaklanmada tüm Romalılar ve özellikle de Bizanslılar (Konstantinopolis sakinleri) karşı karşıya geldiler, iki imparatorun çekişmesi, tebanın da birbirine düşmesine neden oldu: Çocuklar ebeveynlerine, ebeveynler çocuklarına, kardeş kardeşe, komşu komşuya ve en beteri, piskopos ve rahipler, piskopos ve rahiplere karşı geldiler (Nicéphore Grégoras, Bonn, I, s. 426).

III. ANDRONİKOS DÖNEMİNDE GEÇİCİ TOPARLANMA (1328-1341)

III. Andronikos'un, Büyük Dük Aleksios Apoukakos ve Büyük Domestikos İoannes Kantakuzenos tarafından desteklenen iktidarı, Bizans'ın son göreceli askeri başarılarına sahne olmuştur. Sadece iyi bir avcı ve turnuva tutkunu olmakla kalmayan İmparator, II. Andronikos'tan farklı olarak, Küçük Asya'da olduğu gibi Balkanlarda da sık sık şahsen birçok seferi yönetmiştir.

Bithinya'da Osmanlıların ilerleyişini önlemek için Pelakon'da 1329'da yeni hükümdar Orhan'ın karşısına sayıca az olduklarından savaş alanını terk etmek zorunda kalan 2000 askerle çıktı. Bundan böyle askeri destekten yoksun kalan İznik sakinleri 1331'de teslim olup yeni Türk iktidarıyla anlaşma yolunu seçti. 1333'ten itibaren, III. Andronikos gerçekçi davranarak Orhan ile kuşatılmış İzmit surlarının önünde buluştu ve Bizans'ın yıllık 120.000 hiperper (bkz. böl. XX, s. 388) haraç ödemesi karşılığında, Mesothynia'dan kalan birkaç tahkimli yeri muhafaza etme hakkı aldı. Ancak 1337 yılında İzmit de Türklerin eline düştü. Güç ve diplomasi bileşimi Ege'de daha iyi sonuç verdi, Martino Zaccaria'dan Sakız'ı geri alıp, kıyıda Foça'nın kontrolünü ele geçiren III. Andronikos, Saruhanoğlu ve Aydınoğlu beyleri ile antlaşmalar imzalayabildi.[2] Bu antlaşmaya rağmen yine de Venedik'in yardımına alabilmek üzere, korsanlıktan mustarip olan Venedik ve Rodos şövalyelerinin kurduğu Türk-Karşıtı Kutsal Lig'e katılmak zorunda kaldı. Ancak ittifak İzmir'i ele geçirmeyi başaramadı ve bu hezimetin (1334)

2. P. Lemerle, *l'émirat d'Aydın. Byzance et l'Occident*, Paris, 1957, s. 56-60.

N
0
300 km
Kaffa (Kefe)
Herson
KARADENİZ
Sava
Belgrad
Tuna
Niš
Varna
Tirnovo
Mesemvria
Anhialos
Sinop
Trabzon
Amasra
Paflagonia
Erzurum
Edirne
Meriç
Skopje
Bizye (Vize)
Didymoteihon
Konstantinopolis
Heraklea
Epibatai
Bithynia
Nikomedia (İzmit)
Vardar
Dyrrahion
Ohrid
Serres
Drama
Ainos
Brousse (Bursa)
İznik
Ankara
Sakarya
Edessa
Selanik
İmroz
Lapseki
OSMANLILAR
Kostaria
Berroia
KARASİ
Kızılırmak
Kaiserea (Kayseri)
Lemnos
Tenedos
Bergama
GERMİYAN
Yanya
Demetrias
Lesbos
SARUHAN
Menderes
Arta
Neopatras
Foça
Sardes
Filadelfia
Nikolopolis
İzmir
Konya (İkonion)
TESELYA
Negreponte
AYDIN
Edessa
Evra
Hios
Efes
İYON DENİZİ
Tralles (Aydın)
Korinte
Atina
Milet
Halep
Fırat
MENTEŞE
AKAİA
Naksos
HAMİD
Antakya
Attalia (Aritalya)
Mistra
Modon
Monemvasia
Rodos
Kıbrıs
Hanya (Kardiya)
Tripoli
Girit
AKDENİZ
AYDIN Anadolu Beyliği
İmparatorluk
Assoc. Ét.Athos - F. Tessierdel. 2010

hemen akabinde iptal oldu. Tam tersine, Kantakuzenos Cenovalıları Foça ve Midilli'den kovmak ve kendilerini İmparator'dan korunmak için inşa ettikleri surları yerle bir etmek için Aydın Beyi Umur'dan yardım istemek zorunda kaldı.

Balkanlarda III. Andronikos daha net bir başarı elde etti. Elbette Kastoria'yı Sırp Kralı Stefan Dušan'a bırakmak durumunda kalmıştı ama Sebastokrator Stefan Gabrielopoulos'un 1333'teki ölümünden sonra Teselya'nın, II. İoannes Orsini'nin ölümünden sonra ise Epir'in kontrolünü, bu sonuncuda Arnavut direnişini kıran (bkz. böl. XVI) Umur'un birliklerine ihtiyaç duymuş olsa da, sağlamıştı. Bundan sonra genç Despot Nikeforos çevresinde alevlenen, Valöislı Catherine ve Anjoulular tarafından desteklenen ayaklanma, III. Andronikos ve Kantakuzenos'un güç ve diplomasi birleşimi karşısında 1340'ta sona erdi. Görünen o ki, 1340'ta İmparatorluğun hali Asya'da epey kötüleşmiş olsa da Balkan Yarımadası'nda gözle görülür şekilde iyileşmiş, bundan böyle Mora, Atina Dükalığı ile Adalar ve başka Venedik ve Latin mülkleri dışında tamamen Bizanslı olmuştu. Mora'nın yeniden fethi planları olasılık dahilindeydi. Küçük Asya, bazı kıyı yerleri ve Filadelfia dışında neredeyse kaybedilmişti ancak İmparator III. Andronikos hâlâ beylikleri birbirine düşürerek belli bir dengeyi korumayı umut ediyordu (bkz. böl. XX). Yunanistan'da, 1204'ü izleyen çözülme durdurulmuştu. İçeride, III. Andronikos, yozlaşmayla savaşmak üzere bir yargı reformu başlatmıştı (bzk. böl. IX). Ancak Bizans toplum ve siyasetinin çelişkilerinin meyvesi olan tehditkâr bir fokurdama sürüyordu. Finansal kaynaklar yok olduğundan, iktidar donanmayı terhis etmiş ve karada artık paralı askerlere değil, daha da beteri, böylelikle İmparatorluğa sızan veya onu dış anlaşmazlıklara çeken yabancı müttefiklere çağrı yapmaya başlamıştı. Aynı zamanda ve aynı nedenlerden *pronoia*'dan faydalananların sayısını artırmış (bkz. böl. X) ve en önemlisi bazı hak sahiplerinin sağladıkları faydayı miras yoluyla devredebilmesine izin vermişti. İlk iç savaşın ağırlaştırdığı bu istenmeyen gelişme, III. Andronikos'un oğlu V. İoannes'in henüz reşit olmaması nedeniyle daha da ciddi hale gelecekti.

BÖLÜM III

Sırp Tehdidinden Türk Fethine (1341-1453)

Angeliki Laiou ve Cécile Morrisson

BÜYÜK İÇ SAVAŞ 1341-1347

(Bkz. Nicol [204], s. 45-83, Matschke [199] ref. ile)

Babası 15 Haziran 1341'de öldüğünde, V. İoannes Paleologos sadece dokuz yaşındaydı. Reşit olmayışı felakete neden oldu. Sebep olduğu iç savaş ve durumu ağırlaştıran ekonomik buhran ve sonra da kara veba, İmparatorluğu, –bu terimi elverişliliği nedeniyle kullanıyor olsak da aslında hiç de uygun düşmemektedir– ya da ondan geri kalan her neyse, sonsuza dek zayıflattı ve Osmanlıların Avrupa'ya daimi şekilde yerleşmelerine neden oldu. İç savaşın tarihçesinde, ikisi de hatırat tarzında olan iki büyük metin hâkimdir: Nikeforos Gregoras'ın *Romalıların Tarihi* ve İoannes Kantakuzenos'un tahttan indirilişinden sonra şahsen yazdığı *Tarihler*'in otuz yedi kitabı. Eserinin başında, Gregoras, Kantakuzenos'un 1341-1348 olayları üzerine yazdıklarına genel olarak katılırsa da Palamas'ın zaferi ve kendisinin de ev hapsine alınmasından sonra kaleme alınan on sekizinci ve devamındaki kitaplarda çok daha eleştirel bir bakış açısı benimser. Sıklıkla vurgulanan ve analiz edilen[1] gerçek bir edebi yeteneğe sahip Kantakuzenos, III. Andronikos ve Paleologoslara olan bağlılığını kanıtlamaya ve iç savaşın tüm sorumluluğunu düşmanlarına atıp hırsının büyüklüğünü maskelemeye girişir. Bu denemeler, F. Tinnefeld (Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of Emperor John VI Kantakouzenos, *To HELLENIKON. Studies in honor of Speros Vryonis Jr.*, I., éd. J. S. Langdon, S. W. Reinert vd., New Rochelle, N.Y., 1994, s. 397-415) tarafından analiz edilirken, Van Dieten'in Gregoras [69] tercümesinden beslenen yorumları, farklı kaynakları mukayese eder. Bu da Kantakuzenos'un *Hatıralar*'ının *leitmotiv*'inin ışığında okunması gerektiğini gösterir. Yazarı kendisini öylesine maharetle savunmuştur ki birçok tarihçi ona harfiyen inanmıştır. Kırk beş yaşında kısa bir hastalıktan sonra ölen III. Andronikos, seleflerinin aksine verasetini düzenlememişti. V. İoannes'e babası henüz hayattayken II. Andronikos ya da IX. Mihael gibi taç giydirilmemişti. III. Andronikos, yirmi seneden fazladır sağ kolu olan, büyük domestikos sıfatıyla imparatorun en güçlü adamlarından biri olan Kantakuzenos'u, ölüm döşeğinde Savoyalı Anne'a söylemiş olsa bile, resmi olarak naip atamamıştı.

1. Bkz. *aşağıda*, Laiou, böl. VI, s. 102.

Kantakuzenos, artık iyice oturmuş olan Paleologos Hanedanı'na bağlılığını ilan etmiş ve sözümona iktidarı, Büyük Dük Aleksios Apokaukos'un tavsiyesinin tersine, hemen şiddet kullanarak ele geçirmeyi reddetmişti. İmparatorun ölümü üzerine Anne ve oğullarını koruma altına aldı, tüm vali ve memurlara devletin devamı için gerekli talimatları gönderdi. Bu görevi III. Andronikos 1344'te sefere gittiğinde ifa etmiş olan Patrik İoannes Kalekas (1334-1347), İmparatoriçe ile birlikte yeniden naiplik yapmak arzusundaydı. Hâlâ büyük domestikos olan Kantakuzenos, kamu kaynakları kalmadığı için kendisinin finanse ettiği ordunun başında 1341 Haziran'ında Trakya'yı yerle bir eden Aydın korsanlarına karşı tekrar sefere çıktı. Ayrıca Makedonya'da ilerleyen Stefan Dušan'ı barış yapmaya ikna etti, Osmanlı beyi Orhan ile bir antlaşma imzaladı ve Çar İvan Aleksandr ile ittifakı yenilemeyi başardı. İmparatoriçe, Patrik ve Apokaukos'un her birinin yokluğunda entrikalar çevirdiğini ve yokluğu esnasında Apokaukos'un genç V. İoannes'i fidye elde etmek için kaçırdığını iddia etse de bu konudan hiçbir kaynak bahsetmez. Eylülde döndüğünde, Kantakuzenos, V. İoannes'e taç giydirmeyi ve onu kızlarından biriyle nişanlamayı önerdi; çatışan ihtiraslarını gösterecek şekilde, Apakaukos da aynısını teklif etmişti ancak hiçbir sonuca varılamadı. Hemen sonra ordusunu Konstantinopolis'ten alarak, Latin elçilerin kendisini davet ettiği Franklara ait Mora'yı ele geçirmeye hazırlamak için ayrıldı. Denebilir ki, Kantakuzenos'un askeri ve diplomatik yetenekleri, Bizans topraklarını hem sağlamlaştırmak hem de genişletmeye yarayabilirdi. Ancak Konstantinopolis'te, Patrik İoannes Kalekas naipliği elde ederken, Apokaukos kurnazca Savoyalı Anne'ı Kantakuzenos'un oğluna karşı komplo kurduğuna ikna etti ve şehir valisi olarak atandı. Kantakuzenos'un mallarına el koydu ve annesini tutuklattı, bu arada ahaliyi de ailesinin ve ebeveynlerinin mallarını yağmalamaya kışkırttı. Toplumsal düşmanlıklar bundan böyle siyasi kavgalara karışacaktı (Matscke [199]). Öte tarafta, İmparatoriçe dinlemek ve müzakere etmeksizin, Kantakuzenos'a istifa etme ve orduyu geri gönderme çağrısı yaptı.

Kantakuzenos, kendisini 26 Ekim'de Demoika'da imparator ilan edilmesine izin vermesini, bu şekilde meşrulaştırır. Bununla birlikte, ilanda önce Savoyalı Anne ve oğlu V. İoannes, Paleologos geliyor, (VI.) İoannes Kantakuzenos ve karısı İrene Asen'in isimleri ikincil zikrediliyordu (Cantacuzène [162], I, s. 166). Yeni imparator böylece resmi olarak tahtın gerçek vârisinin haklarını tanıyorsa da bir taht gaspı olduğu açıktır. V. İoannes'in haklarına saygı göstermekle birlikte Kantakuzenos muhtemelen uzun zamandır nihai gücü elinde tutuyordu (Van Dieten [69], 3, s. 263, no. 90) ve "kendine rağmen veya isteksiz" (*Reluctant emperor*) bir görüntü vermiyordu. Kantakuzenos'un *Tarihler*'inin girişinde yaptığı betimlemeye göre, "Romalıları birbirine düşüren, savaşların en beteri, elde ne varsa yıkıp, allak bullak eden, bir zamanlar güzel/müreffeh olan Romalıların İmparatorluğu'nu acze ve bir zamanlar olduğu şeyin gölgesine çeviren" ikinci iç savaş böylece başladı ([62], II, s. 12).

Aristokrasinin iktidar için birbirine girdiği ilk iç savaşın aksine, ikinci iç savaş, başından beri toplumsal yönler içeriyor, şematik olarak anlatmak gerekirse, Kantakuzenos yanlısı büyük toprak sahiplerini, esas olarak denizci ve tüccar bir devlet isteyen, büyük toprak sahiplerinin kaynaklarının da sa-

vunmaya harcanması gerektiğini düşünen Apokaukos'un temsil ettiği, şehirli sınıflarla –tacirler, bankerler, denizciler ve sıradan insanlar– karşı karşıya getiriyordu (Cantacuzène [62], II, s. 536-537; Laiou [160], s. 822-824). Taşralı mütevazı bir aileden gelen Apokaukos, II. Andronikos döneminde vergi toplama kirası ve tuz rejisinden servet kazandı, ayaklanmasını desteklediği III. Andronikos döneminde ise *mesazon* oldu. İktidarda olduğu sürece Trakya ve Makedonya'nın sadık şehirleriyle bağlantıyı sağlayacak ve Türklerin Avrupa'ya geçişini önleyecek bir donanma için önemli kaynaklar ayırdı. Apokaukos'un korsanlıkla savaşmaya ve Karadeniz'de ticareti sürdürmeye de niyeti vardı.

İkinci iç savaşın dini yönleri de vardı, Palamas kavgasının kışkırttığı kavgaya karışan toplumsal muhalefet odakları (bkz. böl. XV) ve özellikle de Bizans'ın komşuları ve düşmanları Sırplar ve Türklere, artık finanse edilemeyen İmparatorluk ordularının yerlerini doldurmaları için yapılan çağrı, geri dönülemez sonuçlara neden oldu.

Apokaukos, halkı Konstantinopolis'teki zengin soylulara karşı kışkırtmıştı ve böylelikle su yüzüne çıkan kin taşrada hızla yayıldı. Aristokrasinin Kantakuzenos'a kapılarını açmak istediği, isyan Branos isimli bir günlük işçi ve iki işbirlikçisi olan dükkân sahibi veya ticaret çevrelerinden Mougdouphes ve Frangopoulos'un alevlendirmesi üzerine çıktı.[2] Arhonların malları yağmalandı, evleri yerle bir edildi, kaçamayanlar hapse atıldı. Bu senaryo Trakya'nın başka şehirlerinde de aynen tekrar etti (Demotika ve Vize), Apokaukos tarafından desteklendi zira isyankârlar V. İoannes'e bağlılık sözü veriyor, halkı Apokaukos'un reddettiği "Kantakuzenlik"e karşı korumayı istediklerini iddia ediyor ve kendi açgözlülüklerini böylece örtüyorlardı (Cantacuzène [62], III, s. 28, 62; II, s. 176-178). Kantakuzenos 1341'in Kış'ında naiplerle müzakere etmek istedi ancak başaramadı; elçileri hapse atıldı ve kendisi V. İoannes'e tek imparator olarak taç giydiren Patrik İoannes Kalekas tarafından aforoz edildi. 1342 İlkbahar'ında Kantakuzenos, karısı İrene'yi Demotika'da bırakıp Vali Theodoros Synadenos tarafından gizlice çağrıldığı Selanik'e doğru ilerledi. Ancak orada da ayaklanma başlamıştı. Kendilerine zelot adı verenler, başka yerlerdekinden daha iyi organize olmuştu, iki üç günlük kıyım ve yağma sonucu şehri ele geçirdiler (Cantacuzène [62], II, s. 234-235). Hâlâ Konstantinopolis'in iktidarını tanıyorlardı ve Apokaukos'un oğlu İoannes'in vali olmasını kabul ettiler ancak gerçekte yedi sene boyunca İmparatorluğun göbeğinde, Orhan'a da Kantakuzenos'a da direnmeyi başaran bağımsız bir komün oluşturdular. Yöneticileri, toprak sahibi aristokrasiye karşı *mesoi* adı verilen işadamları ve liman işçilerine dayanıyordu.

Apokaukos tarafından Konstantinopolis'ten getirilen 70 gemiden oluşan donanma sayesinde Demotika'ya yaklaşamayan Kantakuzenos, onunla gelmeyi seçen 2000 askeriyle birlikte Sırbistan'a sığındı ve geri kalanını gönderdi. Stefan Dušan onu Priştine'de şahsen kabul etti ve ikisinin yeniden kontrol edeceği Makedonya topraklarının bölüşümünü öngören bir antlaşma imzaladıktan sonra, Demotika'ya ulaşmasına yardım edecek bir paralı askerler bölüğünü yanına kattı. Kantakuzenos Serez'i almayı başaramadığı gibi ordusunun üçte ikisini

2. Bkz. *aşağıda* Laiou, böl. VI, s. 110.

dizanteri nedeniyle yolda kaybetti ve yeniden Sırbistan'a çekilmek zorunda kaldı. Dušan, onu Savoyalı Anne'a vermeyi reddetti zira onu desteklemek ve Bizans'ı zayıflatmak işine geliyordu. Bu arada fırsattan istifade ederek Edessa ve Kastoria'yı ele geçirdi. Bununla birlikte, 1342 sonunda, diğer aristokratların kaderini paylaşmaktan korkan Teselya arhonları, kendi iradeleriyle, onlara ömür boyu valilik yapmak üzere kuzeni İoannes Angelos'u gönderen Kantakuzenos'a tabi oldular. Angelos pek kısa sürede Epir'in de kontrolünü ele geçirdi. Demotika ablukasını kırmak isteyen Kantakuzenos, daha önce Bizanslılara Arnavutluk ve III. Andronikos zamanında Foça'ya karşı yardım etmiş olan Aydın Beyi Umur'a haber yolladı. Umur geldi ve şehrin savunmasını sağlamlaştırdıysa da aşırı sert geçen kış nedeniyle Kantakuzenos ile irtibat kuramayıp İzmir'e geri döndü.

Rüzgâr artık Kantakuzenos'tan yana esiyordu: Sırp ilerlemesinden kaygı duyan Veroia sakinleri ona çağrı yaptılar. Buradan Selanik'i ele geçirmeye çalıştıysa da boşunaydı. İlerleyişi, Dušan'ın ona sırtını dönmesine ve naiplerin tarafına geçmesine neden oldu, gönderdiği birliklerin karşısında Kantakuzenos yeniden Umur'u çağırdı. 1343 Ağustos'uydu ve Türk birlikleri Selanik'i almayı başaramadılar ve Kantakuzenos'u Demotika'ya götürüp, Trakya'yı Kantakuzenos'un otoritesini tanıtmak bahanesi altında altüst etmeye başladılar. Türk müdahalesi naiplerin canını sıktı: O zaman Savoyalı Anne –Kutsal İttifak ile Umur'dan İzmir'i almaya çalışan– Papa VI. Clemens ile Cenova ve Venedik'e yardım çağrısı yaptıysa da bir netice alamadı. Gereken mühimmatı sağlayabilmek için Venedik'e kraliyet tacının mücevherlerini 30.000 düka karşılığında rehin verdi (bkz. böl. XI, s. 186).

Türk müttefiklerinin bir kısmı gitmiş de olsa, Kantakuzenos, Sırpları da Apokaukos'un ordularını da yendi ve 1345 yılının başında Adrianopolis ona teslim edildi. Apokaukos misilleme olarak, Konstantinopolis'te Kantakuzenos'un zengin varsayımsal veya gerçek taraftarlarına karşı yeni bir tutuklama dalgası başlattı; 1345 Haziran'ında, ihtiyatsızca yanında koruma olmadan tutsaklarını ziyarete gittiğinde linç edildi ve kafası kesildi. Ancak katiller ve beraberinde 200 kadar tutsak, Apokaukos hizmetindeki Gasmouloi tarafından katledildi; Naibe ile Gregorios Palamas'ın aforoz edildiği bir konsil toplamış olan Patrik, tahkim edilmiş surlarıyla başkenti hâlâ ellerinde tutuyorlardı. Kantakuzenos buraya sızamadı. Ancak durum lehine gelişiyordu: Selanik'te, zelotlar üzerinde otorite kurmak isteyen İoannes Apokaukos, ona şehri teslim etmeyi önerdi. Ancak zelotlar durumu haber aldı ve onu ve yandaşlarını Haziran 1345'te ölüme mahkûm ettiler (Cantacuzène [62], II, s. 568-581; Grégoras [69], II, s. 741). Umur hâlâ Kantakuzenos'u destekliyordu ve 1345 Yaz'ında Trakya'ya gelmişti ancak giderek kendi beyliğinin savunması onu yuttu, zira Kutsal Lig, İzmir Limanı'nın kalesini ele geçirdi. 1348'de de onları püskürtmeye çalışırken burada hayatını kaybetti (Lemerle, *L'émirat de Aydin. Byzance et l'Occident*, 1957, bkz. yukarıda, böl. II, s. 36). Bu zaaf Dušan'a yaradı ve Serez'i ele geçirdi (Eylül 1345). Selanik de hedefte görünüyordu ancak o aslında Konstantinopolis'e ve hatta İmparatorluğa göz koymuştu. 1346 Paskalya'sında, Skopje'de kendisine, patrikliğe yükselttiği Peç Başpiskoposu tarafından imparator tacı giydirildi ve "Sırbistan ve Romania'nın İmparatoru" ilan edildi (bkz. böl. XVII). Bu arada

Çar İvan Aleksandr kendini "Bulgar ve Rumların İmparatoru" ilan ediyordu. Bundan böyle toprağın bölünüşü, İmparatorluk sıfatının da parçalanması veya sadece V. İoannes'in doğuştan ve Konstantinopolis'te taç giymesinden ötürü meşru olduğu dört farklı kişi tarafından hak edilmesi anlamına geliyordu. 21 Mayıs 1346'da, Aziz Konstantinos gününde, Kantakuzenos, Kudüs Patriği tarafından taç giydirilerek bir adım ileriye gitti. Ancak oğlu Matthios'u eş-imparator olarak tayin etmeyi reddetti ve Paleologosların vârisine sadakat ilan etmeye devam etti (Cantacuzène [62], II, s. 564-568).

İç savaşın bu beşinci yaza uzaması (1346) iki tarafın da kaynaklarını bitirdi. Konstantinopolis'te, bir zelzele Ayasofya'nın kubbesinin bir bölümünün yıkılmasına sebep olmuş ve olay zaten bezmiş olan sakinlerinin zihninde yer etmişti. Trakya, iki tarafça çağrılan Türk ordularınca rehin alınmıştı: Saruhan Beyi, Savoyalı Anne tarafından ve şimdi de Osmanlı Beyi Orhan, Kantakuzenos tarafından. Orhan, Bursa'nın 1326'da alınışıyla –aslında olay epeyce sonra gerçekleşmiştir–, bu şehri giderek tüm Bithinya'ya yayılacak müreffeh bir devletin başkenti yapmıştı (bkz. böl. XX). Konstantinopolis'e ve Çanakkale Boğazı'na yakınlığı onu Anadolu'daki beylerin en güçlüsü haline getirmişti. Onunla, naipliğin de arzu ettiği ittifakı kurabilmek üzere Kantakuzenos ona ikinci kızı Theodora'yı eş olarak verdi. Son olarak, Adrianopolis'i oğlu Matthios'a bırakıp yerleştiği Selymvria'dan (Silivri) ayrılan Kantakuzenos, 1347'nin bir şubat gecesi, bir komplocu grubu sayesinde bin civarı adamıyla birlikte Konstantinopolis'e girdi. Ertesi gün, Vlaherna sarayını kuşattı. Sinod toplayarak Patrik İoannes Kalekas'ı görevden alan Savoyalı Anne bir uzlaşıya razı olmak zorunda kaldı. 8 Şubat'ta imzalanan antlaşma iç savaşa, aşağı yukarı 1341'de Kantakuzenos'un önerdiği şartlarla son veriyordu. Artık on beş yaşına gelmiş olan V. İoannes Paleologos ve o zaman elli bir yaşında olan Kantakuzenos eş-imparatorluk yapacak ve V. İoannes ona gelecek on yıl boyunca tabi olacaktı. Antlaşma aynı zamanda genel af ve tüm tutsakların serbest kalmasını, –çalınan menkullerin değil ama– mülklerin geri verilmesini ve her türlü öç almanın önüne geçilmesini öngörüyordu (Cantacuzène [62], II, s. 610-614). Ancak iç savaş birçok toprağın kaybedilmesine neden olmuştu. Arnavutluk ve Makedonya Sırplara, Philippopoulis Bulgarlara, Sakız ve Foça Cenovalılara gitmişti; en önemlisi de genel olarak devletin ve aristokrasinin zayıflamıştı.

VI. İOANNES KANTAKUZENOS'UN İKTİDARI (1347-1354) (bkz. Matschke [199], s. 197-220)

VI. İoannes'in aldığı ilk önlemlerden biri, sürgün edilen ve yerine Palamasçı bir keşiş olan İsidoros Boucheir'in geçtiği, Patrik İoannes Kalekas hakkında nihai karara varması için bir sinod toplamak oldu. Gregorios Palamas'ın öğretisi Ortodoks ilan ve karşıtları aforoz edildi ve bu karar Vlaherna'da 1351'de toplanan bir sinod ile teyit edildi. İsihasmos konusunda anlaşmazlık kiliseyi ve toplumu 1351'den beri yıllardır topyekûn bölmüştü ve Calabrialı Barlaam'ın Palamasçıların mistik görüşlerine karşı eleştirileri ve özellikle de iç savaş sırasında iyice zehirlenmişti.

Harita 4. 1350'ye Doğru Balkanlar

Saflaşma tam olarak toplumsal ve siyasi aidiyetler ile tam olarak örtüşmez[3] ancak kâğıt üzerinde, isihastlar ve en büyük din âlimleri Gregorios Palamas, Kantakuzenos'u tutarken, karşıtları, tüm metotlarını onaylamasalar da Batılı filozoflara yakın olanlar, naipliğin, Patrik Kalekas'ın ve şehirli sınıfların (Palamasçı kavganın ayrıntıları için bkz. XV. bölüm) tarafındaydılar. Aynı zamanda diyebiliriz ki keşişlerin çoğunun çıktığı taşra ve köyler, Batı ve Latinlere karşıyken, şehirli kesimler daha akılcı bir ilahiyat taraftarı idiler. Palamas Selanik metropoliti olarak atandı ancak zelotlar şehri henüz ellerinde tuttuklarından makamına oturamadı.

> VI. İoannes törenden tam tamına bir sene sonra, Konstantinopolis'te yeni patriğin elinden bir kez daha taç giydi. Yeni geleneğe göre sadece bir tek kez taç giyme ve daha doğrusu kutsal yağla ovulma, başkentte ve yeni Roma patriği tarafından olmak kaydıyla, imparatoru imparator yapıyordu (Dagron, [445], s. 281-283). *Signa temporum* ise henüz restore edilemeyen Ayasofya'da değil (bkz. böl. VIII), Vlaherna Kilisesi'nde gerçekleşiyordu:
> Sarayda öylesine bir sefalet hüküm sürüyordu ki artık tabak ve bardakların hiçbiri altın ve gümüşten değildi, bazıları teneke, bazıları seramik veya pişmiş topraktandı [...] taçlar veya tören giysilerinin çoğu elbette altın ya da değerli taşlarla bezenmişe benziyordu. Aslında, bazıları zanaatkârca dore rengine boyanmış deri idi, bazıları ise her renkten saydam camla bezenmişti. Elbette sahiciliklerinin güzelliğini yansıtan bazı değerli taşlar yok değildi ve incilerin ışıltısı göz yanıltmıyordu. Romalıların işlerinin eski refah ve ihtişamı yok olmuştu, artık tamamen mahvolmuş ve gölgelenmişti. Bu olanları artık utanmadan anlatamıyoruz. Böyle bir sefaletin ve talihsizliğin nedeni neydi? Öncelikle iç savaşın yarattığı düzensizliklerin kaosu ve olayları [...], ikinci sırada İmparatoriçe Anne ve Aleksios Apokaukos'un açgözlülüğü ve altın düşkünlüğü: Kantakuzenos ile savaşmak adı altında yolsuzlukla zenginleştiler ve uzun zamandır İmparatorluk hazinesinde toplanan kıymetli eşyaları avuç avuç aldılar. (Grégoras [62], II, s. 788-789).

Bir sonraki hafta, bu uzlaşmayı mühürlemek üzere VI. İoannes'in büyük kızı Helena ile V. İoannes Paleologos'un evlilikleri kutlandı. Orhan'ın bu fırsatla Üsküdar'a gelmesi, karısı Theodora'nın Konstantinopolis'te birkaç gün geçirmesini sağladı. Bu olay Kantakuzenos tarafından arzulanan birlikte yaşam siyasetini de sembolize ediyordu. Oğlu Matthios ve yandaşlarının hırslarını yatıştırmak için VI. İoannes ona taç dışında tüm imparatorluk alametlerini kullanma yetkesi verdi ve veraset hakkı olarak Doğu Trakya'da Demotika'dan Hristoupolis'e (Kavala) uzanan topraklar bahşetti.

Siyasi ufkun aydınlandığı bir anda, İmparatorluğun üzerine başka bir felaket ve zafiyet karabasanı çöktü: Doğudan gelip Kefe'yi 1346'da vuran veba, 1347 Yaz'ında Cenova gemileriyle Konstantinopolis'e ulaştı. Kantakuzenos ve Kydones bu durumu genellikle Thukydides'ten alıntıladıkları sözlerle anlatır:

---

3. Ateşli Palamas karşıtı olmakla birlikte Kantakuzenos taraftarı olan Nikeforas Gregoras ve Konstantinopolis'teki Hristos Filanthropos manastırına çekilen ve II. Andronikos'un bir oğlunun dulu, inançlı Palamasçılık karşıtı İrene Palaiologina-Houmnaina örnekleri de bunu gösterir (*ODP*, s.v.). Bununla birlikte kendisinin asil soydan değil, imparatorun *mesazon*'u Nikeforos Houmnos'un kızı olduğunu ve imparatorluk ailesine girişinin bahşedildiğini de not edelim.

Batılı bir tarihçiye göre başkent ahalisinin büyük çoğunluğu yitirildi, Makedonya, Mora, Athos Dağı ve Ege Adaları da etkilendi ancak elimizde yıkımı sayısal olarak ölçmek ve analiz etmek için veri yok. Bununla birlikte, salgının durmak bilmeyen Türk ve Sırp akınlarıyla birlikte nüfusun azalmasına ve seferlerden kaçılmasına katkıda bulunduğu ve kısmen ticaret yollarından uzak olduklarından daha az etkilenen Sırp, Bulgar ve Türk komşulara karşı İmparatorluğu zayıflattığı kesindir (bkz. böl. IV, s. 76 ve böl. XV). Salgın, Despot İoannes Angelos'un da canını alarak Teselya'yı onu savunabilecek kapasitede bir liderden mahrum bıraktı ve Sırpların eline geçmesine neden oldu.

Dolayısıyla Bizans toprakları, birbiriyle bağlantısı ancak denizden sağlanabilen izole parçalara bölündü. VI. İoannes, Dušan'ı müttefiği Orhan'ın müdahale ihtimaliyle tehdit ederek 1341 sınırlarına çekmeyi denedi. Ancak Osmanlı orduları, Trakya'yı Kavala'dan öteye geçmeksizin bir kez daha yağmalamakla yetindiler. Dušan'ın imparatorluğu şimdi Epir'e kadar uzanıyor ve hâlâ zelotlar tarafından yönetilen Selanik, surların korumasında elinden kaçıyordu. 1350'de, Sırplar kente ürkütücü bir şekilde yaklaşırken zelotların bir bölümü VI. İoannes'e çağrı yaptı. Matthios Kantakuzenos karadan ilerlediyse de bir kez daha Türk paralı askerlerin yüzüstü bırakması nedeniyle vazgeçmek zorunda kaldı, denizden gelen VI. İoannes şehre girebildi, burada Gregorios Palamas'ı metropolit koltuğuna yerleştirdi ve V. İoannes'i yönetmesi için bıraktı. Hatta kıyıdan içerideki, Dušan'ın Macarlara karşı seferinden dönüşte geri alacağı, içlerinde Berroia ve Edessa da olan birçok yeri yeniden almayı veya teslim olmalarını sağlamayı başardı. İki hükümdar arasında Selanik'te imzalanan bir antlaşmaya rağmen, sınır *de facto* aynı kaldı.

1349 Yaz'ında, VI. İoannes, 1347'de despot ilan edilen ve Cenovalılara karşı Konstantinopolis'in savunmasını üstlenen küçük oğlu Manuel'i, Mora'ya gönderdi. O, burada güneyin Rum arhonları üzerinde otorite kurmayı ve kuzeyin Latin senyörleri ile antlaşmalar imzalamayı başardı, bu şekilde, başkentin düşüşünden sonra birkaç sene daha ayakta kalmayı başaracak, geç İmparatorluk döneminin tek müreffeh parçası Mora Despotluğu'nu kurdu (Bon [372]; Zakynthos [551]; Topping [1106]).

Konstantinopolis'te, Kantakuzenos bir savaş donanması inşa etmeye ve *kommerkion* vergisinin oranını %10'dan %2'ye düşürüp böylece Galata'daki Cenovalılara tanınan imtiyazlı oranla eşitleyerek, ticareti desteklemeye gayret etti. Hem ticaretlerini artırmak hem de Karadeniz buğday tedarikinin tekelini ellerinde tutmak isteyen Cenovalılar 1349 Yaz'ında Konstantinopolis'e saldırdılarsa da geri püskürtüldüler, şehrin savunmasını İmparator'un yokluğunda İmparatoriçe İrene ve oğlu Manuel Kantakuzenos organize etmişti. 1349 Mart'ında, sonunda başkentin tacir ve zenginleri tarafından verilen destekle yapılan Bizans donanmasının (Grégoras [69], II, s. 855-856) Galata'yı kuşatması gerekirken, kötü koordine edilen komutası ve acemi tayfası, aniden bastıran bir fırtına karşısında paniğe kapıldı ve gemileri terk ettiler. Cenovalılar ile bir antlaşma imzalandı; bu uzlaşma ile Galata Limanı'nın genişletilmesi ve VI. İoannes'in almaya çalıştığı tüm vergiler eski haline dönüyordu; Bizanslıların Tana'ya gitmek için Cenovalılardan izin alması gerekiyordu ama Pera tacirle-

riyle aynı statüde tüm Cenova limanlarını ziyaret edebileceklerdi. Cenovalılar de bir yandan, sebep oldukları tüm zararlar için 100.000 hiperper tazminat ödeyecek ve bir daha Konstantinopolis'e saldırmama sözü vereceklerdi (Oikonomides [330]; s. 47-52).

Ne yazık ki, daha bir sene geçmeden Boğaz'da Cenovalılar ve Venedikliler arasındaki düşmanlık su yüzüne çıktı; Cenovalılar yeniden Konstantinopolis'e bu sefer Venediklileri hedef alarak saldırdılar. Bu, Boğazlar ve Karadeniz ticaretini kontrol etmek için Venedikliler ve aksesuar olarak da Katalanlara karşı "Boğazlar Savaşı"nda, Venedikliler VI. İoannes'i kavgalarında saf tutmaya zorladılarsa da kısa sürede onu Marmara Denizi kıyılarını yağmalayan Cenovalılara karşı yalnız bırakıp Sozopolis'i ele geçirdiler. Boğazlar için 1352'de yapılıp sonucu belirsiz kalan bir savaşta, Cenovalıların Paganino Doria tarafından yönetilen donanması ile Venedikliler ve Katalanlar tarafından desteklenen Bizans donanması karşı karşıya geldi (Balard [173]). Yeniden Venedikliler tarafından yüzüstü bırakılan İmparator, onlara Pera ticaretini tek başına yürütme hakkı verdi ve onlara Rumları Tana'ya girmekten alıkoyma yetkisi tanıdı. Oysaki buğday ticareti birçok Bizanslı tacir için geçim kapısıydı (bkz. *altta*, böl. VI ve [Laiou]). Ancak Boğazlar Savaşı henüz sona ermemişti –II. Galeas Visconti tarafından yapılan arabuluculuk sonucu varılan ateşkes ile 1355'te bitecekti– ve Venedikliler, Konstantinopolis'in desteğini almak için VI. İoannes'e, ona karşı ayaklandığı takdirde, Boğazlar'a girişi denetleyen Tenedos (Bozcaada) karşılığında 20.000 düka (40.000 hiperper kadar) borç teklif ettiler. Aynı anda, Stefan Dušan da V. İoannes'e desteğini, elbetteki bir çıkar karşılığı sunuyordu. Sırp İmparatoru ve oğlu ile bir ayaklanmayı da önleyerek müzakere eden sonra da Selanik'e gönderilen Ana İmparatoriçe Savoyalı Anne oldu. VI. İoannes iç savaşı önlemek için sonuç olarak Paleologosları güçlendiren tavizler vermek zorunda kaldı: Savoyalı Anne, 1365'teki ölümüne dek ikamet ve idare ettiği Selanik'i elde ederken, oğlu V. İoannes'e de Trakya'da Demotika ve tazmin etmek için Adrianopolis'i alan Matthios Kantakuzenos'un topraklarından bir bölümü verildi. Ancak V. İoannes, düşmanlık sayfasını yeniden açmak ve Matthios'u 1352'de Adrianopolis Kalesi'ne sığınmak zorunda bırakmakta geç kalmadı. Yeni bir iç savaş başlamıştı.

Devlet ne kadar zayıflayıp ve parçalanırsa, ihtiraslar da o derece büyüyor, devlet ne kadar fakirleşirse daha önce de gördüğümüz üzere, yabancıların desteği gerekiyordu. Bunun sonucunda, devlet kendisini onu aşan ve yabancıların topraklarına gelmesine davetiye çıkaran zıtlaşmalar içinde bulmuştu. VI. İoannes, Matthios'u serbest bırakabilmek için Orhan'ın oğlu Süleyman komutasındaki ordularına başvurmak zorunda kaldı, onlar da V. İoannes'in Sırp ve Bulgar müttefiklerine karşı Meriç üzerinde zafer kazandılar. Daha sonra, bilindik bir tertiple bu ordular Bulgaristan'a akınlar düzenlemeye başladılar. Bizanslıların Gelibolu Yarımadası'ndaki Çimpe'de yerleştirmiş olduğu bir Türk paralı asker birliği ile birleştiler ve Demotika'ya sığınmış olan ve yakın gelecekte VI. İoannes tarafından Tenedos'a sürgün edilecek V. İoannes ile temas kurmaya başladılar. İmparatorlar arasında birlik olduğu savına sığınmak artık mümkün görünmüyordu, hele ki VI. İoannes iktidarı

ele geçirmek için Konstantinopolis yolunu tutmuşken. Nitekim VI. İoannes, oğlu Matthios'a 1353 İlkbahar'ında imparator tacı giydirdi. O da Türklerin 10.000 hiperper karşılığında Çimpe'yi boşaltmasını sağlamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. 1-2 Mart 1354'te yeni bir doğal felaket, arzulananın tam tersine Türklerin Avrupa'ya yerleşmesini garantiledi. Bir deprem Gelibolu ve başka yerlerdeki surları yıktı. Süleyman buraya Türk aileleri getirip şehri terk etmiş olan Rum sahiplerinin topraklarına yerleştirdi ve yine bu şekilde çevredeki kaleleri, etraflarını surlarla çevirerek ele geçirerek, köy ve şehirlere memurlarını kendi adına vergi toplamaları için gönderdi. "Bu şehirler" diyordu "benim elime fetihle değil, sakinlerince terk edilmiş bir moloz yığını olarak geldiler. Allah'ın izniyle düştüler." (Cantacuzène [62], III, s. 278-279). Artık hiçbir şekilde babası ile Kantakuzenos arasına kurulmuş olan kişisel nitelikli ittifaka bağlı kalmak zorunda hissetmiyordu. Bizans'ın, Katalanlar gibi ülkede ve fethedilmiş topraklarda yerleşen paralı asker birliklerine oldukça iyi kazandıran seferler için çağrı yaptığı dönem böylece kapandı: Artık "gazilerin sultanı" adına düzenlenen akınlar giderek artarak ülkenin kontrolünün Osmanlılara geçeceğinin habercisi oldu (Oikonomideş [1007] ve *aşağıda*, böl. XX]) ve Kantakuzenos halk tarafından "atalarının inancını dinsiz kâfire köle etmek için çiğneyen" kişi olarak görülüyordu (Grégoras [69], III, s. 42).

Bu nedenle, V. İoannes Paleologos 1354 yılında bir kasım gecesi Konstantinopolis'e sızmayı başardığında, onu alkışlayacak, "Kantakuzenosçu" haneleri yağmalayacak, cephanelikleri boşaltacak ve VI. İoannes'in Katalan korumaları tarafından başarıyla korunan Vlaherna Sarayı'nı kuşatacak taraftarları bulmakta zorlanmadı. İmparator çatışmaya girmeyi reddetti, V. İoannes ile genel af ve iki imparator arasında iktidar paylaşımı içeren bir antlaşma imzalandı. Buna göre Matthios Kantakuzenos hayat boyu imparator olacaktı. Ancak kısa süre sonra, böylesi bir iktidar paylaşımının zorlukları ve halkın düşmanlığı karşısında, anlattığına göre daha önce birçok defa keşiş olmayı düşünen VI. İoannes tahttan çekilmeye karar verdi. 4 Aralık 1354'te, İoasaf adıyla keşiş abasını giydi ve önce Manganes'teki Aziz Georgios sonra da Harsianeites Manastırı'na çekildi. Bu arada karısı İrene de başka bir manastıra giriyordu. Hayatının sonraki yirmi dokuz senesini *Hatıralar* ve teoloji denemeleri yazarak geçirdi. Mistra'da 1383 senesinde öldü (Nicol [204]).

DEVLETİN PARÇALANMASI VE HANEDAN SAVAŞLARI (1354-1394)

V. İOANNES'İN İKTİDARI (1354-1391)

Bu tarihten itibaren Bizans dünyasının dağılma süreci hızlanır ve tüm yeniden yapılandırma çalışmaları başarısızlığa mahkûm olurken, Osmanlıların iktidar tırmanışı baş döndürücü hale geldi. Sırbistan o döneme kadar özellikle de maden kaynakları ve Adriyatik'ten, Makedonya ve Balkanların uçlarına uzanan topraklarıyla Balkanların en güçlü ülkesiydi, Stefan Dušan her zaman Konstantinopolis'i ele geçirmeyi düşlemişti. Bu amaç uğruna, Venedik'ten denizden yardım ve Papa'dan şehrin "kurtarıcısı" ve Türklere

karşı savunucusu olmak için onay istemişti. Ancak 1355'in Aralık ayında aniden ölümüyle imparatorluğu birdenbire dağıldı. Fethedilen birçok yerde, oğlu V. Stefan Uroš otorite kurmakta zorlanınca, Epir ve Teselya üvey kardeşi Symeon Uroš'a geçerken, Makedonya ise hanedanın diğer üyeleri veya asker liderler arasında paylaşıldı (Despot Vukašin Prilep ve Ohrid, kardeşi İvan Uglješa Serez, Dragaš ve Konstantin Dejanović Strumitsa ve Velbužd'u aldı).

Bu esnada Bizans'ta, Matthios Kantakuzenos ve V. İoannes arasında düşmanlık yeniden başlamıştı: Matthios işi Konstantinopolis'e Trakya'nın Sırp efendileri ve Türk ordularının yardımıyla bir sefer düzenlemeye kadar vardırdı ancak Dramalı bir Sırp tarafından yakalanıp fidye karşılığında V. İoannes'e teslim edildi. Sürgün edildiği Midilli'den yine başkentte bir komplo düzenlemeye kalkıştıysa da maskesi düşürüldü, Epibatai'de 1357'de düzenlenen bir tören ile resmen V. İoannes'e biat etmek zorunda bırakıldı ve kardeşinin yanına Mora'ya çekildi. Burada babası gibi felsefi ve dini denemeler yazarak 1387'deki ölümüne dek kaldı. 1357 tarihi artık Kantakuzenosların ihtiraslarının bitişi, Paleologoslarınkinin ise artık sorgulanmayışı anlamına geliyordu. 1380'de Manuel Kantakuzenos öldüğünde, Mora Despotluğu tekrar Paleologosların oldu ve Türkler tarafından fethedildiği 1460 tarihine kadar da öyle kaldı. Bununla birlikte, bu imparator ailesi gibi Balkanların küçük iktidar sahiplerini de karşı karşıya getiren –Osmanlıların her zaman istifade etmeyi bildikleri– sürtüşmelerin ve kavgaların sona erdiği anlamına gelmiyordu.

Dokuz yaşından beri imparator sıfatını taşıyan V. İoannes, 1354'te iktidarı devraldığında 23 yaşındaydı. Yönettiği "İmparatorluk" ancak sözde bir imparatorluktu. Parçalanmış toprakları artık Konstantinopolis ve Trakya'nın bir bölümü, Selanik ve çevresi, birkaç kuzey Ege adası –ki aralarından biri Tenedos'tu– ve en geniş ve müreffeh bölgesi Mora Despotluğu'ndan oluşuyordu. Yardımını[4] ödüllendirmek için Francesco Gattilusio'ya Midilli'yi verdi, Midilli Senyörü yaptı ve kız kardeşiyle evlendirdi. Aynı sene, Sakız'ı Cenovalılara terk etti, oysaki VI. İoannes 1349 Antlaşması ile Ada üzerindeki haklarını geri almıştı. Kârlı şap ve sakız ticareti 1346'dan beri Giustinianilerin elinde olan Cenovalı Mahone şirketinin eline geçti. Trakya'ya gelince, Osmanlı akınlarının sürekli hedefiydi (bkz. böl. XX); Türkler Demotika'yı 1361'de, Plovdiv'i ise 1363'te ele geçirdi.

V. İoannes, Kantakuzenos'tan farklı olarak Türklerle uzlaşmayı da yan yana var olmayı da reddediyor ve tam tersine devamlı Batı'nın yardımını arıyordu. Kiliseler Birliği'nin ancak eşitlik düzleminde olabileceği ve ekümenik konsil tarafından kabul edilmesi gerektiğini düşünen kayınpederiyle aynı Ortodoks iradeye sahip değildi. Böylesi bir proje ona Bizans'ın oynayabileceği son kartlardan biri gibi geliyordu. Avignon'daki Papa VI. İnnocentius'a bir mektup yazıp Türklere karşı destek istedi, bunun karşılığında da din değiştirmeyi önerdi ve halkının da kendisini izleyebileceğinden bahsetti. Papa, yardım yerine, İmparator'un dinini değiştirmesi için Carmel tarikatından Pierre Thomas'ı

4. Geç bir kaynak Cenovalı korsanın 1355'te Konstantinopolis'e sızma stratejisi ile yardım ettiğini söyler.

1357'de Konstantinopolis'e gönderdi. Batı'nın elçisi olarak atanan Pierre Thomas, 1359'da yeniden bir Kutsal Lig kurdurmayı ve Lampsakos'ta (Lapseki) Türklere saldırtmayı başardıysa da bu ziyaretten bir şey çıkmadı; bununla birlikte bir adım daha atılmadı. Kıbrıs Kralı I. Pierre tarafından komuta edilen, 1365'te düzenlenen Haçlı Seferi, İskenderiye'ye yönelikti ancak Macarların Anjoulu Kralı I. Büyük Louis (1342-1382) güçlerini Bulgarlara karşı kullandığından, sefer büyük hezimetle sonuçlandı. Bu sırada, V. İoannes'in kuzeni, Haçlı Seferi'ne katılamamış olan "yeşil kont" VI. Savoyalı Amédée, 15 gemi ve 1800 kadar adamla kendi seferini organize etti. Francesco Gattilusio'nun yardımıyla Gelibolu'yu 1366'da Türklerden geri aldı ki bu dönemin tek olumlu olayı da bu oldu zira şehrin kontrolü Osmanlı iletişimini engelliyordu ve alınışı Trakya'daki seferlere bir nefes aldırdı. Bir sonraki bahar VI. Amédée, I. Louis'den boş yere yardım talep etmeye gitmiş olduğu Buda seferinden dönen V. İoannes'i Vidin'de tutsak ettikleri için Bulgarlara karşı sefer düzenledi. Mesemvria ve Sozopolis'i ele geçirdi ve Varna'yı kuşatarak V. İoannes'i kurtardı. Konstantinopolis'e döndüğünde, Konstantinopolis'in Latin Patriği ilan edilmiş olan Elçi Paul ile Ortodoks tarafta Patrik Filotheos gelmeyi reddettiğinden birkaç piskoposun eşlik ettiği sabık İmparator İoannes Kantakuzenos arasında Vlaherna Sarayı'nda yeni dini tartışmalar yapıldı. Latinler Konstantinopolis'te bir konsil düzenleme fikrini reddetmemeye ikna olmuş görünüyordu ki bu Rum hiyerarşisine de makul görünmüştü (Meyendorff [555]).

Aynı zamanda, Gelibolu'nun yeniden fethinden istifade etmek isteyen V. İoannes, artırılacak birlik sayısını finanse etmek üzere kilisenin başkent ile Silivri arasında bulunan topraklarından şehir vergisi almak istiyordu ancak bu savunma olasılığı Patrik Filotheos ve sinod tarafından reddedildi (bkz. böl. X. s. 147).[5]

Batı'dan daimi bir destek bulma arayışında olan V. İoannes 1369'da Roma'ya kendisi gitmeye karar verdi, naip olarak, önceden eş imparator ilan ettiği büyük oğlu IV. Andronikos'u Konstantinopolis'te, diğer oğlu Manuel'i ise Selanik'te bıraktı. Francesco Gattilusio, Demetrios Kydones ve başka birlikçi Rumların eşliğinde, İmparator, Papa'ya boyun eğdi ve kişisel olarak Katolik olduğunu açıkladı. Ancak Latin Hıristiyanlığı, Papa'nın başkalarının da din değiştirmesine yol açacağını umduğu bu jestin Bizans için gerçek bir kurtuluşa dönüşebilmesi için fazlasıyla bölünmüş durumdaydı. Konstantinopolis'e hemen geri dönmek yerine Venedik'e uğramak zorunda kaldı ve burada sadece Boğazlar Savaşı sırasında uğranan zararlar için tazminat değil, Savoyalı Anne'ye kraliyet mücevherleri üzerinden verilen 30.000 düka borca karşılık birikmiş olan faizler de istendi. V. İoannes sonuç olarak Boğazlar'ın anahtarı Tenedos'u, mücevherlerin geri verilmesi, altı savaş gemisi yardımı ve 25.000 dükalık yeni bir borç için Venedik ile müzakere etmeyi başardı. Ancak IV. Andronikos'un Ada'yı vermeyi reddetmesi iktidarın parçalanışını çok iyi anlatıyordu. Böylece V. İoannes, oğlu Manuel Selanik'ten istenen parayla

5. Bu reddi açıklayan sinod kararı (Miklosich-Müller, I, s. 506-507) P. Charanis tarafından çevrilmiştir, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, *DOP*, 4, 1948, s. 51-11, s. 115'te.

gelmeden Venedik'ten ayrılamadı. Yine Manuel, babasının gidişinden sonra bir süre daha rehin olarak kalmak zorunda kaldı.

Demetrios Kydones'in mektuplarından birinde dile getirmiş olduğu üzere yanlış hesap ve hayal kırıklıklarından başka bir şey getirmeyen uzun yokluğundan sonra Konstantinopolis'e döndüğünde (*Correspondance*, éd. Loenertz, s. 37), V. İoannes kendisini dramatik bir durumla karşı karşıya buldu. Türkler 1369 ve 26 Eylül 1371'de, Adrianopolis'i ele geçirmişler, İmparator'un gelişinden bir ay önce, Serez Despotu İvan Uglješa ve kardeşi Vukašin'in topladığı Sırp ordusunu Meriç üzerindeki Çrnomen'de darmadağın etmişlerdi. Manuel Paleologos bundan Selanik Despotluğu adına Serez'i geri alıp savunmayı finanse edebilmek üzere manastırların topraklarının yarısına el koymak ve dokunulmazlıklarını kaldırmak için faydalanmış olsa da (bkz. böl. X, s. 147), Maritsa Savaşı Türklere Balkanların kapısını açıyor ve Trakya'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırıyordu.

Sonuç olarak V. İoannes 1373'te, Papa XI. Gregorius'un Türklerin aslında "Roma'nın muzaffer imparatorluğunun neredeyse tamamını işgal edip yok ettiğini ve onu vergiye bağladığını" (Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, no. 309, s. 155, alıntılayan Ostrogorsky [464], s. 49-50) itiraf etmeden önce "Sadık Hıristiyanlara karşı kâfir ittifakı" olarak tanımladığı metozori siyaset değişikliği ile Sultan Murad'ın egemenliğini kabul etmek durumunda kalmıştı. VI. İoannes Türk ittifakını kendisine ordular yaratmak için kullanmış, kızını Orhan ile evlendirmek suretiyle bir nevi baba otoritesi kurgusunu koruyabilmişti, V. İoannes ise sultana hizmet sunan bir ast olmuş ve Murad'ın Küçük Asya'ya düzenlediği bir sefere katılmak zorunda kalmıştı.

Durum böyleyken, Konstantinopolis'te bir iç savaş hazırlığı vardı. 1370'ten itibaren IV. Andronikos'un babasıyla anlaşmazlığını ve Tenedos'u teslim etmek istemeyişini görmüştük. 1371'de diğer arhonlarla birlikte babasına karşı düzenlenen bir komploya katılmış olabilir. Özellikle de 1373 Yaz'ında babasına karşı ayaklanan Murad'ın oğullarından Savcı Çelebi ile ordularını birleştirdi. Murad ayaklanmayı bastırdı, kendi oğlunu öldürdü ve V. İoannes'ten kendi oğlunu kör ettirmesini istedi –bu istek sınırlı ve geri dönülebilir şekilde gerçekleştirildi– ve IV. Andronikos ile onun oğlu İoannes (gelecekteki VII. İoannes) Konstantinopolis'te hapsedildi. V. İoannes IV. Andronikos'u mirasından reddetti, onun yerine küçük oğlu Manuel'e (II. Manuel) eş imparator ve veliaht olarak taç giydirdi.

IV. Andronikos 1376'da kaçmayı başardı ve Galata'ya sığınıp, Halkokondyles'e göre Konstantinopolis'i ele geçirebilmek için Murad'tan yardım istedi. V. İoannes'in, Tenedos Adası'nı Venediklilere 1370'te söz verdiği üzere teslim edeceğinden korkan Cenovalılar Andronikos'u destekliyorlardı. IV. Andronikos, Türkler ve Cenovalıların yardımıyla Konstantinopolis'e girdi, babası ve kardeşleri Manuel ile Theodoros'u esir edip Anemas Kulesi'ne kapattı ve Tenedos'u Cenova'ya vaat etti. Ancak Ada'daki garnizon V. İoannes'e sadıktı, teslim olmayı reddetti ve onun yerine bir Venedik garnizonunu kabul etti. Cenovalılarla Venediklileri 1381'e dek karşı karşıya getiren "Tenedos Savaşı"

böylece başladı. IV. Andronikos, Murad'ı ödüllendirmek için ona Gelibolu'yu 1377 yılının başında şahsen teslim etti. Sonrasında, Murad artık Osmanlı başkenti olan Edirne'ye gitti. Kynodes bu konuda "Türkler her şeyi yönetiyorlar ve biz onlara her konuda tabi olmak veya boyun eğmemenin cezasını ödemek zorundayız. Güçleri böylesine artarken, biz köleliğin derin karanlığına düştük" yazar (éd. Loenertz, II, 38, mektup 167). V. İoannes, 1379 Haziran'ında, muhtemelen Venediklilerin yardımıyla, oğullarıyla birlikte kaçmayı başardı ve hemen Murad'ın sarayına gidip ona yardımı karşılığında yıllık 30.000 hiperper ve 12.000 asker teklif etti. Şimdi iç savaş Konstantinopolis ile Galata arasında devam ediyordu: V. İoannes, Türkler ve Venediklilerin yardımıyla temmuzda Konstantinopolis'e girdi. IV. Andronikos, Galata'ya sığındı. V. İoannes ve müttefikleri tarafından kuşatılan şehir, onu 1381'de teslim etti ve bir antlaşmaya varıldı. "İmparatorlar" bundan böyle Cenovalı veya Venediklilerin ve özellikle de imparator ailesinin tüm kavgalarını sonuna kadar kendi lehlerine kullanan Türklerin yardımı olmadan hüküm süremeyecekti. Özellikle Murad bu yeni iç savaştan diğer beyliklerle yaptığı antlaşmalar ve ittifaklar aracılığıyla Anadolu'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak, devletini düzenlemek, fethedilen toprakların bir bölümünü *timar* olarak dağıtmak ve Bayezid (1389-1402) döneminde 1000'den 5000 kişiye ulaşacak *yeniçeriler*i kurmak için sonuna kadar faydalandı. Bundan böyle tebası Bizans, Bulgar ve Sırpların sağlamak zorunda oldukları ordulara da güvenebilirdi. V. Uroš'un 1371'deki ölümü ve Osmanlılara tabi olmayan birkaç senyör arasındaki kavganın başlamasıyla da Sırbistan yolu açılmış oldu: Murad, Ohrid ve Prilep'i 1380'de, Niş'i 1386'da fethederken, Bulgaristan'da da Sofya 1385'te zaptedildi. Onun karşısında Bizans "İmparatorluğu" bundan böyle dört kısma ayrılacaktı: Konstantinopolis, Silivri çevresindeki Trakya kıyısı, Konstantinopolis'i tanıyan bir despot yönetimindeki Mora ve Selanik.

Bir tarafta V. İoannes, diğer tarafta IV. Andronikos ve VII. İoannes tarafından 1382'de varılan antlaşma Manuel'den bahsetmiyordu ve onu 1373'te ortak olmuş olduğu İmparatorluk'tan onu ayırıyora benziyordu. Karşılığında IV. Andronikos ve VII. İoannes, V. İoannes'in veliahtı olarak tanındılar ve kendilerine Trakya kıyısında Rhaidestos'tan Silivri'ye kadar uzanan ve böylelikle ikinci bir başkent haline gelen mülkler tahsis edildi. Bu arada, V. İoannes'in büyük oğlu, Theodoros Paleologos, Manuel Kantakuzenos'un ölümüyle boş kalan ancak iki sene boyunca Matthios'un oğlu Demetrios tarafından savunulan Mora Despotluğu'nu aldı. Kısa bir süre sonra, Turin Antlaşması, Tenedos Savaşı'na Ada'nın tarafsız ilan edilmesi, halkının taşınması, tahkimatının yıkılması karşılığında son verirken, Cenovalı ve Venedikliler tüm güçleriyle Bizanslıları Katolikliğe döndürüp üç imparatoru uzlaştırmaya çalışıyorlardı (Thiriet [209]). Sonuç olarak Galata Cenovalıları ve imparatorlar arasında 2 Kasım 1382'de bir antlaşma yapıldı. Buna göre imparatorlar savaşmayacak ve birbirlerine Murad ve Türkler dışındaki ortak düşmanları karşısında yardım edeceklerdi. Cenovalılar, V. İoannes'e oğlu veya başka bir düşmandan, –yine Murad ve Türkler istisna olmak üzere– saldırı gelirse yardım etmeye söz verdiler. Bu maddeler durumu anlatır niteliktedir: Cenovalılar Paleologosların

kavgalarına hakemlik yaparken Türklere karşı herhangi bir Bizans direnişi artık mümkün görünmüyordu.

Manuel Paleologos'un Selanik'te yaşadığı hezimet de bunu gösterdi: 1382'nin sonundan beri Manuel şehri geri kazanmış bulunuyordu ve burayı Sırp iktidarının yerine Rum Aleksios Angelos'un geldiği Teselya ve Sırp Thomas Preljubović'in –ikisi de Konstantinopolis değil Manuel'in otoritesini tanıyordu– yardımıyla bir direniş noktası haline getirmeye çalışıyordu (Dennis, [177], s. 52-76). Serez'e, Kydones'e göre Konstantinopolis'te belirli bir yankı yaratan, seferler düzenledi (*Correspondence*, no. 244, éd. Loenertz, II, s. 147-148). Manuel, 1383'te, Serez'in alınışından sonra Türklerin şehrin teslim edilmesi önerisini halkın istemesine rağmen reddetti. Ancak üç seneden fazla süren kent kuşatmasının sonunda umduğu Batı yardımı gelmeyince, 1387'de şehri terk ederek yine Bursa'daki Murad'a sığındı ve Selaniklileri şehri, 6 Nisan'da barışçıl şekilde girecek olan Türklere teslim etmekte serbest bıraktı.

Bu olaylar olurken, Sırp Prensi Lazar tarafından, Bosna Prensi I. Trvtko ve Kosova Senyörü Vuk Branković'in desteğiyle sürdürülen son Balkan direniş hamlesi umutları artırmış ve Bulgarları bağımsızlıklarını ilan etmeleri için yüreklendirmişti. Murad, Karaman beyi ile savaşmak zorunda kaldığı Anadolu'dan döndü, Bulgarları yine boyunduruğu altına aldı ve Osmanlı ordusunu, şahsen komuta ederek Kosova Ovası'nda (Kosovo Polje) 15 Haziran 1389'da zafere ulaştırdı ancak hayatını burada kaybetti. Bu savaş hızla efsane mertebesine çıkmıştır ve yeniden kurgulamaya gerek yoktur (Kazhdan-Reinert, in *ODB*, s.v.). Kosova Savaşı'nın sonuçları açıktır: Bundan böyle Rum Sultanı sıfatını alacak Murad'ın oğlu Bayezid, Mora ve Konstantinopolis dışında Bizans topraklarının neredeyse hepsine hâkim olmuştu. Başkent de zaten Paleologoslar arasındaki bitip tükenmek bilmeyen kavgalar sayesinde artık menzildeydi.

IV. Andronikos 1385'te ölmüştü ve babasının hırsını miras almış olan VII. İoannes'in tek düşündüğü büyükbabası V. İoannes ve amcası Manuel'i düşürmekti. Cenovalılara 1390'da gidip kendisine yardım etmelerini istedikten sonra, Bayezid'den Konstantinopolis'e girmek ve sarayı ele geçirmek için gerekli birlikleri aldı (Ignace de Smolensk, éd. Majeska [87], s. 100-105). Ancak V. İoannes, Altın Kapı Kalesine sığınmıştı (Barker [174], s. 68-78) ve beş ay sonra küçük bir donanmayla gelen II. Manuel onu kurtarmayı başardı. O zaman VII. İoannes, Sultan tarafından Silivri'ye vasal olarak yeniden yerleştirildi. İmparatorlar Türklerin buyruklarına karşı çıkacak halde değildi. Ve onlar da Bizanslıların haraç ödemesini hemen istediklerinden, II. Manuel, Sultan'a şahsen rehine olarak teslim olmak ve VII. İoannes ile aynı anda Küçük Asya'daki son Bizans kalesi Filadelfiya'ya boyun eğdirmek için yapılan sefere katılmak zorunda kaldı (Chalkokonydlès [72], éd. Darko, I, s. 77; bkz. [174], s. 79). V. İoannes Paleologos'un 37 senelik hükümdarlığı, 1204'ten sonraki iki yüzyıldan kısa sürede, Küçük Asya'dan Bizans varlığının silinmesi ile kapandı. Bu döneme, İmparatorluk içindeki kavgalar, kaçırılmış fırsatlar ve Osmanlıların Avrupa'ya giden yolunun açılması damgasını vuracaktı.

II. MANUEL'İN İKTİDARININ (1391-1394) İLK YILLARI

V. İoannes öldüğünde II. Manuel hâlâ Bursa'da Sultan'ın sarayındaydı ancak kaçmayı ve halkın kendisini 1391 Mart'ında hiç itirazsız kabul edeceği Konstantinopolis'e varmayı başardı. Bu dönemin anlatımlarının karışıklığından anlayabildiğimiz kadarıyla Bayezid yeni İmparator'u şahsen seçemediği için öfkelenip onu şehre Müslümanların işlerini düzenlemesi için bir *kadı* atamak, Türk tüccarlara bir mahalle vermek ve uygun bir haraç ödemeye mecbur kıldı. Dukas'a göre ([67], XIII, 5, s. 77), Sultan, "Size buyurmuş olduğumu yapmak ve onaylamak istemezseniz, o zaman Şehir'in kapılarını kapatın ve ortasından idare edin; zira ortanın ötesindeki her şey bana aittir" yazmıştır. Bunun doğruluğunu Kydones, Theodoros Paleologos'a, her tarafı barbarlar tarafından kuşatılmış şehri tasvir ettiği bir mektubunda teyit eder ([136], no. 421; bkz. Barker [174], s. 85-87). Yazın Manuel'i kampına çağırmış ve İmparator yeniden VII. İoannes ile birlikte, onu Firigya ve Sinop'a kadar Pontos'a sürükleyen, Sivas (Sebaste) ve Kastamonu beylerine karşı bir sefere katılmak zorunda kalmıştır. Öğretmeni Kydones'e, Osmanlı orduları ile onların "bu ulusun neden olduğu ıstıraplar için İsa adına öç almak bahanesiyle" karşılarına çıkan herkesi öldüren Sırp, Bulgar ve Arnavut birlikleri tarafından mahvedilen köylerin ıssızlığını tarif eder. Hüzünlü bir şekilde eskiden pek zengin ve abidelerle dolu olan bu antik kentlerin nüfuslarını ve hatta "biz buraları harap ettik, zaman da isimleri" diyerek, adlarını bile kaybettiklerini anımsatır [137], no. 16, s. 43-51, s. 44). Kuşkusuz bu sefer sırasında II. Manuel Galatya Ankyra'sında (Ankara), Mouterizes isimli saygıdeğer bir Pers ile sohbet fırsatı bulmuştur (Proemium, éd. Trapp, [131 p. 5]) ki yedinci "Sohbet" (*Entretien*, éd. et trad. fr. Khoury) yakın bir geçmişte Papa XVI. Benedictus, Ratisbonne söylevinde (12 Ekim 2006) bundan bir pasaja atıf yapınca geniş ölçüde bilinir olmuştur. 1392 Şubat'ında geri döndükten sonra, o sırada kırk yaşında olan İmparator, kendisi de sultanın vasalı olan Sırp Prensi Konstantin Dejanović'in kızı Helena Dragaš ile evlendi. Bu arada Bayezid devletlerinin merkezi yönetimini düzenliyor ve Balkanlardaki hâkimiyetini pekiştiriyordu: İki yıl sonra öldürülmeden önce, bir Osmanlı vilayetinde basit bir bey olacak olan Bulgar Kralı İvan Šišman'ın ayaklanmasını bastırmıştı. Hem otoritesini iyice göstermek için hem de VII. İoannes ile uzlaşmak isteyen Manuel'in pazarlıkları[6] onu kaygılandırdığından, Bayezid tüm vasallarını Serez'e çağırttı: II. Manuel, kardeşi Mora Despotu Theodoros, Konstantinos Dejanović ve Kosovo Savaşı'nda öldürülen prensin oğlu, Sırp Prens Stefan Lazarević. Theodoros'un cenaze töreni nutkunda II. Manuel'in söyleyeceği gibi az kalsın hepsi öldürülüyordu ancak bu işle görevlendirilen hadım son dakikaya kadar Sultan'ın fikrini değiştirmesini beklediğinden, Teselya'ya karşı bir sefere katılan ve Monemvasia ve Argos'u vermeye mahkûm edildiği halde Mora'ya geri dönmek üzere kaçan Theodoros dışında kimse hayatını kaybetmedi. Halkokondyles'e kulak verecek olursak ([72], éd. Darko, I, s. 76-77), Manuel daha sonra Sultan'ın iki çağrısına icabet etmedi ki bu muhtemelen 1394 Yaz'ında başlayıp sekiz sene sürecek olan Konstantinopolis kuşatmasının nedeni idi.

---

6. Bkz. Ganchou, *içinde*, Balard-Ducellier [1054].

BİRİNCİ KONSTANTİNOPOLİS KUŞATMASI (1394-1402) VE BATI'YA YARDIM ÇAĞRISI

Gerçekte, Serez toplantısı Bayezid'in Küçük Asya'dan Balkanlara birleşik bir imparatorluk kurma iradesinin bir göstergesiydi. Dolayısıyla Osmanlı ordusu Konstantinopolis'i karadan, çevredeki tüm kırsalı yok ederek ve sakinlerinin çıkışını engelleyerek şehri çembere almaya başladı. Bununla birlikte, Osmanlılar deniz çıkışı tıkama araçlarına sahip değillerdi ve Venedik sonunda açlık çeken şehri desteklemek için yük olarak 1500 *modii* (yaklaşık 345 ton) buğday taşıyan bir gemi gönderdi. Bu jesti 1395 ve 1396'da tekrarlayacaktı. Konstantinopolis ablukası (*apokleismos*), Türk egemenliğini kabul edecek Vlah Prensi yaşlı Mircea'ya karşı zafer, önce Teselya sonra da Atina Prensliği'nin fethi, akabinde Evrenos'un Mora'daki iki kaleye yaptığı akınlar, sonunda bir Batılı Haçlı Seferi hareketinin başlamasına sebep oldu. Macaristanlı Sismond'un çağrısı ve Roma ve Avignon'un eşdeğer iki papasının da desteğiyle, 100.000 adamdan oluşan bir ordu Tuna vadisi üzerinden yürüyüşe geçip Vidin'i tekrar aldıktan sonra, Nikopolis'i kuşattı. Ancak 25 Eylül 1396'da, kuşatmanın gereklerini tam olarak yerine getirmeyerek tedbirsizlik eden Bourgognelu süvarilerin hezimetten kaçışı, ortaçağın bu son Haçlı Seferi'nde bölünmüş ordu saflarında paniğe yol açtı. Yüklü bir fidye alma umudu veren, geleceğin Korkusuz Jean'ı, Burgogne Dükü III. Philippe le Hardi'nin oğlu Neversli Jean gibi liderler dışında, tüm Hıristiyan esirler öldürüldü. Sigismond, Tuna'dan Venediklilerin yardımıyla kaçmayı başardı. Özellikle Macaristan'ı rahatlatmayı veya en çılgın Fransızların aklındaki Kudüs'ü almayı amaçlayan Haçlı Seferi, Bizans için ablukayı bir süreliğine kaldırmak dışında bir şey yapmamıştı. Artık tedarik pek seyrek gelebiliyordu. Daha önce bahsettiğimiz üç Venedik gönderisinin dışında, 1397'de Karadeniz, Ragusa ve Adalar'dan başka buğday teslimatları da yapıldı ancak durum kritikti, buğday ve başka erzakın fiyatı on katı veya daha fazlasına çıktı, fakirleşmiş ve aç biilaç halk ya Osmanlı ya da İtalyan topraklarına kaçıyor ya da teslim olmayı seçiyordu (Ṇecipoğlu [202], s. 149-183). Cenova ve Venedik sonunda şehrin savunmasında kullanılacak gemileri feda etmekte anlaştılar ve İmparator'a Batılılardan yardım istemesi için ısrar etmeye devam ettiler. Manuel'in elçileri Kral I. Charles'tan, Nikopolis'te savaşmış olan Boucicaut mareşali Jean le Meingre idaresinde 1200 askerlik bir ordu desteğini almayı başardı (zırhlı 400 adam, 400 hizmetkâr ve bir miktar okçu). O, surların ötesine tedarik çıkışları yürütmeyi sağladı, II. Manuel ile Türkler tarafından tutulan Boğaz kalelerine yağmaya gitti ve en önemlisi Manuel ile VII. İoannes'i uzlaştırmayı başardı (*Livre des fais*, [89] 85). VII. İoannes Konstantinopolis'e naip olarak gelmeyi kabul ederken, karşılığında Selanik'i miras olarak alma sözü elde etti, bu arada Manuel Boucicaut ile Batı'ya yardım aramaya gitti.

Konstantinopolis'ten 10 Aralık 1399'da ayrılan Manuel, yolculuğuna İtalya'dan başladı (bkz. Baker [174], s. 167-199). Venedik, Padova ve Milano'da sıcak karşılandı ve Gianni Galeazzo Visconti ona bağışlar yaptı, atlar ve Fransa yolculuğu için rehber sağlayıp, diğer hükümdarlar bu yolda karar alırsa yardım göndermeye söz verdi. Ayrıca o sırada Venedik'te Yunanca öğretmenliği yapmakta olan arkadaşı Manuel Hrysoloras ile de buluştu. Hümanist çevrenin

antik Yunan konusuna ilgisi giderek artmaktaydı ve birçok Bizans entelektüeli müteşebbis ve aracı olarak zaten hizmet vermekteydi (bkz. böl. XIV).[7] Fransa sarayının kabulü de görkemli ve sıcak oldu. Louvre'da ağırlanan Manuel, avlara ve kraliyet kutlamalarına katıldı, bu zevklerinden fayda çıkartıp alıcılarına uzun, incelikli mektuplar, ayrıca Louvre'daki halıların bir tasviri ve Fransız bir ilahiyatçıya cevap olarak Kutsal Ruh'un Prosesyonu* üzerine uzun bir diskur kaleme aldı. VI. Charles yine ona Boucicaut komutasında başka yardım göndermeye söz verdi. Manuel, Londra'ya 1400 Noel'inde vardı ve burada da IV. Henry tarafından onurlara, davetlere ve sözlere boğuldu. Ancak elle tutulabilir tek yardım 3000 mark oldu. Paris'e döndüğünde başka İberya hükümdarlarıyla ve papa ile görüştüyse de söz verilen yardımın gerçeğe dönüşmeyeceğini anlaması uzun sürmedi. Her biri yardım etmek için diğer hükümdarların katılımını şart koşuyor, Venedik ise Rum diyarı Hıristiyanları için halihazırda çok fazla şey yapmış olduğunu ve bir daha ancak Fransa ve Cenova gerçekten dahil olursa katılacağını ilan ediyordu.

Konstantinopolis'te, iki yüz adamlık küçük birlik ve Boucicaut tarafından bırakılmış Chateaumorandlı Jean komutasındaki okçuların desteği ve onların birkaç sortisine rağmen moraller en alt seviyeye inmiş bulunuyordu. Bazıları şehri gece terk ediyorlardı: Kısa bir tarihçeye göre,

> Şehir sakinlerinin büyük bölümü Türklere teslim oluyordu [...] Şehir'de açlıktan ölenler kaçıyordu. Arhonlardan bazıları Şehir'in anahtarlarını aldılar ve Kotyaion'daki (Kütahya) Sultan'a giderek Şehir'i ona teslim etmek istediler (Schreiner [81], Chron. 22, § 28, I, s. 184).

Görünen o ki, eskiden Bayezid'in ultimatomlarını reddeden VII. İoannes, artık pek yakında ona Konstantinopolis'i teslim etmeye hazırlanıyordu ki Sultan, Ermenistan ve Gürcistan'ı fethedip, Sivas'ı 1399'da alan Moğol fatih Timurlenk karşısındaki savaştan muzaffer çıkamadı. İnanılmaz gerçekleşti: Ankara'da Osmanlıların 28 Temmuz 1402 günü aldığı yenilgi ve Bayezid'in esir alınışı (ve akabinde 1403'te ölümü) Bizanslıları kurtardı. Kuşatma kalktı, Osmanlı hâkimiyeti Moğol hükmü altında birçok Türkmen beyliğin kurulması ve Bayezid'in oğulları arasındaki (Mehmet Çelebi Anadolu'nun kuzeydoğusunu elinde tutuyor ancak Bursa'yı İsa Çelebi ile Avrupa'da yerleşmiş olan Süleyman Çelebi'den istiyordu) çatışmalar nedeniyle geçici olarak sönümlendi (Halil İnalcık, *EI*, 2, s.v. Mehmed Çelebi).

BARIŞ DÖNEMİ (1402-1421): SON DURAKLAMA

Anonim bir metin olan "Mucizenin hikâyesi", nasıl "Tanrı'nın inayetinin şehrimize özgürlük bahşettiğini" anlatır (Gautier [68], s. 112). Aynı şekilde, Demetrios Hrisoloras Konstantinopolis'in kurtuluşunu Bakire'ye bağlar:

---

7. G. Dagron, Manuel Chrysoloras ou Rome, *Byz. Forschungen*, 12, 1987, s. 281-288; J. W. Barker, Emperors, Embassies, and Scholars: Diplomacy and the Transmission of Byzantine Humanism to Renaissance Italy, *iç* D. Angelov (der.) [557], s. 158-182, her ikisi de ref.

* Hıristiyan ilahiyatında kutsal bir kişiliğin başka biri tarafından yeniden üretilmesi. (ç.n.)

Senin insan sevgin meşru bir zafer getirdi. Sen bizi yabancıların elinden kurtardın. Şehrine karşı yapılan projelerin beyhudeliğini gösterdin [...]. Dün açlık bizi kemiriyordu, şimdi ise bolluk masasına geri döndük... (Gautier [165], s. 350, 27-30, 352, 65-70).

Ankara'daki Osmanlı hezimeti, "Yıldırım" Bayezid'in ele geçirilişi ve ölümü (1389-1403) Bizans'a nefes alma ve işlerini hem dış sınırlarda hem de iç siyasette yoluna koymaya çalışma zamanı verdi. Bayezid'in oğulları arasında kopan iç savaştan faydalanan II. Manuel bazı toprakları geri aldı, sesini Batı Avrupa'ya duyurmaya ve finansal durumunu iyileştirmeye çalıştı. Bu ancak bir duraklamaydı ancak Bizanslılar yine de bir süre kendi kaderlerini ellerine alabileceklerine inandılar.

Bayezid'in oğullarından Süleyman, Ağustos 1402'de Gelibolu Yarımadası'na Osmanlı Devleti'nin batı illerini kontrole gelmiş ve barış söylentisini yaymıştı bile. II. Manuel Beyazid'in hezimetini (1402 Eylül'ü) öğrendiğinde Fransa'daydı. Venedik'ten geçip, Mora üzerinden Konstantinopolis'e uzanan on aylık uzun bir geri dönüş yolculuğu yaptı. Yokluğunda, naipliği üstlenen yeğeni VII. İoannes tarafından, Süleyman ile Rodos, Cenova, Venedik ve Naksos Dükü arasında bir barış anlaşması imzalamış bulunuyordu ve Manuel antlaşmanın maddelerini yeniden ele aldı (Zachariadou [213]).

İtalyanca versiyonu bugüne gelen antlaşma, Bizanslıların son derece lehineydi. Haraçtan kurtuluyorlar, Selanik'i Halkidiki ve artık Türklere girişin yasaklanacağı Athos Dağı'yla birlikte, Strymon'u Zetounion –ki Teselya'daki Lamia ile karıştırmamak gerekir– köyüne dek ve Mora'yı geri alıyorlardı. Ayrıca Panidos'tan Mesemvria'ya Trakya'nın güney kıyıları, Karadeniz'in Varna'ya dek kıyı şehirleri, aynı şekilde Skopelos, Skiathos ve Teselya açıklarındaki Skyros'u da (Thomas, Diplomatarium [116], II, 159, s. 290-293; Dennis [179], s. 77-80). Böylelikle Bizanslılar ilke olarak az çok uyumlu iki toprak kümesi elde etmiş oluyordu, bir yandan Selanik, Teselya ve Peloponez, bir yandan da Konstantinopolis ve Trakya'nın deniz tarafı. Bu bölgelerin her birinde, Türklerce tutulan topraklar eski efendilerine geri verilecek ancak satış antlaşmaları geçerliliğini koruyacaktı. Bizanslı tutsaklar serbest bırakılacak, Bizanslılar 1373'ten beri mecbur oldukları haracı artık ödemeyecek ve kaleler ile surlar inşa edebilecekti. Antlaşma Küçük Asya'nın deniz kıyısındaki, Süleyman'ın kontrol edemediği şehirlerinin geri verilmesini de öngörüyordu (Chalkokondylès [72], I, s. 163) ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Yunanistan'da, Süleyman'ın tebası ve Türk mülk sahipleri bu taraflı antlaşmayı ancak kısmen ve büyük güçlüklerle kabul ettiler. Karşılığında, Süleyman Trakya ve Makedonya'da sözünü verdiği toprakları teslim etti. Demetrios Leondares Selanik'i 1403'te İmparator adına işgal etti ve diğer Bizanslı memurlar veya aristokratlar da Trakya ve Makedonya'nın diğer bölgelerinde onu izlediler. Dukas, "Trakya'da tam bir barış ve hiçbir şeyin bozmadığı bir sükûnet hüküm sürüyordu" diye yazdı ([67], XVIII, 3, s. 113).

Süleyman, Manuel'e ona babası gibi muamele edeceği sözünü vermişti ("ben senin oğlun, sense benim babam olacaksın") (Doukas [67], XVIII, 2, s.

111). Aslında, amcasının batıya uzun yolculuğu sırasında Konstantinopolis savunması ve antlaşmanın koşullarıyla ilgilenen VII. İoannes idi. Ortodoksluk Synodikon'u "neredeyse yabancıların merhametine kalan [...] Roma Devleti için cesurca savaşan, barbarlardan, içlerinde en önemlisi Selanik'imizin de olduğu sayısız şehri koparıp alan" kişiyi kutlar (der. Gouillard, *TM*, 2, 1967, s. 99; bkz. Ganchou [180]). Ancak Manuel, oğlu V. Andronikos'u kendisinin onayı olmaksızın imparator ilan eden ve hatta Konstantinopolis'e geri gelmesini engellemeye çalışan yeğeninin çevirdiği işlerden kaygılanıp, VII. İoannes'i Lemnos'a sürdü. Bununla birlikte yıl sonunda iki imparator onları ayıran iki sorun konusunda –ki bunlar iktidar paylaşımı ve taht veraseti meselesiydi–, uzlaştılar. VII. İoannes, imparator sıfatıyla Selanik'i yönetecekti. "Tüm Teselya'nın İmparatoru" (Selanik bölgesi demek oluyordu[8]) ilan edildi (Doukas [67], XVIII, 2, s. 113). Bu yalnız iktidarın değil aynı zamanda İmparatorluk otoritesinin de yerinden yönetilmesi demekti. İki imparator arasındaki antlaşma ve VII. İoannes'in Selanik'e neşeyle girişi şimdi Washington'da bulunan Dumbarton Oaks Müzesi'nde bulunan minik bir fildişi kutuya resmedilmiştir [Oikonomides, John VII Palaelogus and the Ivory Pyxis at Dumbarton Oaks, *DOP*, 31, 1977, s. 329-337]. Beş senelik sakin bir yönetimden sonra, VII. İoannes 1408 Eylül'ünde öldü, oğlu V. Andronikos da ölmüş olduğundan, şehrin yönetimi başka bir Andronikos, II. Manuel'in oğlu tarafından devralındı. Paleologos ailesi içindeki faciaya yol açan kavgalar artık sona ermişti.

II. MANUEL'İN İÇ VE FİNANSAL SİYASETİ

Bu aldatıcı bir görüntüydü çünkü idare ve vergilendirmeyi ilgilendiren her şey Türkler veya Batılılarla ilişkilere bakıyordu ve özellikle de uluslararası durumun Bizans'a yarattığı sorunlara bağlıydı. İmparator II. Manuel'in çabaları özellikle iki amaca odaklanmıştı. Bir yandan yerinden yönetimi durdurmak veya en azından yavaşlatmak ve devletini savunabilmeyi denedi. Selanik ve Mora'nın yönetimini oğullarına devretse de bu bölgelerle ilgilenmeye devam ediyordu. İkinci olarak devlet maliyesini düzeltecek ve belirli bir askeri güç oluşturacak önlemler aldı. Bu da manastır mülkleri konusundaki girişimlerini ve ticari kârlardan, azıcık da olsa pay alma çabalarını açıklar niteliktedir.

1403-1404'te göreceli olarak barışçıl bir dönem başladı zira Türklerle ilişkiler rayına oturmuş ve imparatorluk ailesinin ihtirasları dindirilmişti. II. Manuel bundan İmparatorluğun finansal ve askeri durumunu düzeltmeye çalışmak için istifade etti. Athos Dağı manastırlarının arşivleri Selanik bölgesinde izlenen aşamaları aydınlatır (bkz. böl. X, s. 175). Neredeyse aynı esnada, 1408'de Manuel bir emirname yayımladı (*prostagma*), bununla gıda ürünlerinin, özellikle de şarabın satışını düzenliyor ve *kapeliatikon* keşişlerini, ürettikleri şaraptan elde ettikleri gelirin vergisi ve valinin "tekeline" uymaktan muaf kılıyordu. (Mošin [261], s. 165-167 = *Actes de Vatopédi* [103], n° 199, II. 11-13). Ayrıca Konstantinopolis'te Venedikliler tarafından üretilen şarapların satışına vergi

8. Teselya böylece Bizanslılar tarafından "Büyük Vlahya" (*megale Vlachia*) olarak adlandırıldı.

getirmeye çalıştı. Yüzyıllarca ipek gibi gerçekten değerli malların satışını tekelleştirmiş Orta Bizans dönemi devletinin gücüyle bu önlem arasındaki, zıtlığın altını çizmeye meyledebiliriz. Halbuki bu, başkentte süregelen ticaretin canlılığını, her seviyede alışverişi ve ilgilendirdiği insanları göz ardı etmek olur ki Badoer'in muhasebe kitabı [345] ve Th. Ganchou [306] tarafından incelenen Venedik belgeleri, buna sayısız tanıklık bulmuştur. Bu denli faal bir limanın gündelik tüketimini vergilendirmek maliyeye katkı sağlayacaktır.

II. MANUEL VE MORA

Diğerlerinin yanı sıra, İmparatorluğun en bütünlüklü ve muhtemelen en zengin bölgesi Mora Despotluğu'nda XV. yüzyılda âdemimerkeziyet aşikârdı. Ancak büyük bir sorun vardı: Bağımsızlık zihniyetli yerel *arhonların* gücü ve kronik başına buyrukluğu, farklı aileler arasındaki kavgalar, dış güçlere karşı verimli bir savunma olasılığını azaltıyordu (Manuel, *Lettres,* n° 51, éd. Dennis, s. 147). Söz konusu dönem süresince, II. Manuel Osmanlılara karşı Despotluğun savunmasını pekiştirmeye, aynı zamanda kavgaları ve arhonların gücünü azaltmaya çalıştı. Mora Despotu olan kardeşi Theodoros'un 1407'de ölümü, İmparator'a Despotluğun işlerine müdahale etme fırsatı sağladı. Oğlu II. Theodoros'u despot olarak yolladı ve kendisi de şahsen ilk defa 1408 Yaz'ında oraya gitti. Selanik ve Konstantinopolis'te başka işler beklediğinden, Mistra için ancak 1414 Yaz'ında tekrar yola koyuldu ve Tasos, Selanik ve Negroponte'de durduktan sonra 1405 başlarında buraya vardı. Öncelikli kaygısı İustinianos tarafından Korint Kıstağı üzerine yaptırılan Heksamilion surunu yeniden ayağa kaldırmak ve güçlendirmek oldu.[9] Manuel, Heksamilion'un Mora'yı Türk akın ve işgallerinden koruyacağını ümit ediyordu. Çalışmalar bir nevi rekor olan yirmi beş günde tamamlandı ancak pahalıya mal oldu ve yükü paylaşmaya çağrılan kişiler istekli değildi. Bazı sakinler bu ağır vergiden Venediklilere kaçarak kurtuldu. Manuel, Venedik'ten Heksamilion'un restorasyonu için yardım talep ettiğinde yanıt olumsuz oldu (Zakyntos [298], s. 168-175 ve *aşağıda*, böl. X]). Çok daha sonra, 1418'de Konstanz Konsili tarafından seçilişi Büyük Ayrılık'a son veren papa V. Martin, surun savunmasına finansal olarak katkıda bulunan Hıristiyanlara günahlarının bağışlanacağını vaat etti. Manuel bize, muhtemelen epey bir abartıyla, Heksamilion'un Mora sakinlerine memleketin zenginliklerinden istifade edip, ürettiklerini yüksek fiyatla sattıkları, barışçıl bir hayat sunduğunu söyler. Ancak Despotluğun arhonlarının, bu surun onların çıkarlarına aykırı düştüğünü hissettiklerini de eklemeden edemez. Yine II. Manuel'in ([137], s. 206-218) mektuplarından, arhonların bağımsızlıklarının tehlike altında olduğu veya en azından buna inandıklarını da öğreniyoruz. Bu ilk bakışta tuhaf gelen tavrın yorumu, düşmanın Türkler olduğu gerçeğini göz ardı ettikleri iddiasındaki imparatora inanacak olursak, kolaylaşır: Eğer Heksamilion Mora'yı korursa, Despot'un kendi iktidarı azalacaktır. Gerçekten

9. Bu şekilde adlandırılmıştır zira 6 mil (8 km) uzunluğundadır. Bu sur ve 153 kulesi Korint kıstağını kapatıyor ve "Pelops Adası"na (Peloponez) tek geçişi engelliyordu.

de içlerinden bazıları Manuel'e karşı işbirliğine girmiş, surların yıkımını amaçlamıştır (Mazaris [74], éd. Boissonnade, s. 178-179 = éd. 1975, s. 83). İmparator onları tutuklatmış, bazılarını hapsetmiş ve diğerlerini Konstantinopolis'e sürgüne göndermiştir. Heksamilion'a ne sahip çıkılmış ne de savunulmuş, 1423'te de Osmanlıların yeni bir akınında ise aşılmıştır.

DİPLOMASİ: BİZANS VE TÜRKLER

II. Manuel'in Türkler kadar Batılı güçler karşısındaki siyasetinin temeli, Osmanlı gücünün yayılmasını durdurmak, mümkünse geri çevirmekti. Bayezid'in oğulları arasındaki iç savaş, bu siyasete büyük bir dayanak oluşturuyordu ve Manuel bundan olası en büyük çıkarı sağlama peşindeydi. Bizanslılar Osmanlı hanedanının iç işlerine neredeyse zorunluluk nedeniyle girdiler. Süleyman, Bizanslıların 1403'ten beri müttefikiyken, iktidarı Anadolu'da merkezli kardeşi Mehmet onlara düşmandı. İki kardeş arasındaki savaş 1409'da, Bayezid'in üçüncü oğlu Musa Avrupa'ya varıp Süleyman ise Anadolu'yu işgal ettiğinde topladığı askerlerle Trakya'ya girdiğinde yoğunlaştı. Musa çok büyük ihtimalle ağabeyinin Bizanslılara hoşgörü siyasetini onaylamıyordu. Bu esnada, Manuel, Venedik'i Osmanlılara karşı ortak hareket etmeye çağırıyordu, öncelikle sekiz gemilik bir güç, ufak Bizans donanmasıyla birlikte Türklerin Anadolu ve Avrupa arasındaki iletişimini kesecekti. Venedik senatosu Cumhuriyet'in diğer Hıristiyan güçler de işin içinde olmadığı sürece harekete geçmeyeceği yanıtını verdi. Durum, 1411 Şubat'ında Konstantinopolis yolundaki Süleyman, Musa taraftarları tarafından ihanete uğrayıp yakalandığı ve idam edildiği zaman kötüleşti. Musa, Konstantinopolis, Selanik ve Silivri'yi kuşattı. Başkentten yapılan sortiler, Bizans ve Osmanlı güçleri arasındaki eşitsizliğin farkında olan İmparator'un hoşuna gitmiyordu: "Yüz Rum'dan onunu kaybedersem ve Musa bin Türk'ten yüzünü kaybetse" diyordu, "bundan ne çıkarım olacak?" (Doukas [67], XIX, 9, s. 127-129). Bizanslıların imdadına yine diplomasi yetişti: Manuel, Musa'nın öbür kardeşi, geleceğin I. Mehmet'i ile bir antlaşmaya vardı. Mehmet, ittifaka 1421'deki ölümüne dek sadık kaldı (Doukas [67], XIX, 13; XX, 2, s. 133). Aynı zamanda, Anadolu'daki devletini Karamanlılar dahil son beylikleri de dize getirerek, sağlamlaştırdı. 1415'in sonunda, Bayezid'in devletini yeniden yapılandırmıştı. Ancak Osmanlı iç savaşlarının sonu, Bizanslıların Osmanlı iç işlerine karışmalarının da sonu anlamına geliyordu ve tekrar Batı'ya yöneldiler.

BATI AVRUPA İLE İLİŞKİLER

1403'te Konstantinopolis'e dönüşünden sonra, II. Manuel Batılılardan ekonomik ve askeri yardım aramaya devam etti. 1403 ile 1410 arasında, Fransa, İngiliz ve İspanya kralları ve İtalyan güçleri ile kurmuş olduğu ilişkilerini sürdürdü. 1408'de, Saint-Denis manastırına elçisi Manuel Hrysoloras aracılığıyla 1400-1401'deki hoş karşılamaya teşekkür mahiyetinde Aziz Dionysios o Areopagites'in eserlerinin hiçbir masraftan kaçınılmadığı belli olan el yaz-

malarını hediye etti –bugün Louvres Müzesi'nde muhafaza edilmektedir–, bu eser karısı ve üç çocuğu ile birlikte kendi portresi ile süslenmişti (Byzance, éd. J. Durand, Paris, 1991, no. 367, s. 463-465). Bu diplomatik çabalar fayda sağlamadı, zira Fransa hâlâ İngiltere ile savaş halindeydi.

Katolik kilisesi de o dönemde 1378'de başlayan Büyük Ayrılık nedeniyle krizdeydi. Ayrılığın bitmesi başka bir kriz dönemi başlattı, bu dönemde bir konsil hareketi Papa'nın otoritesini sorguladı. Bizanslılarla müzakereler –ki kaçınılmaz şekilde Kiliseler Birliği sorunsalına dönüyordu– bu zor çerçeve içinde devam etti. Papalık ve konsilci hareket açısından, Birlik, başka şeylerin yanı sıra bu ya da şu tarafın otoritesinin altını çizmek için bir araçtı. "Büyük Ayrılık"a son veren ve V. Martin'i seçen Konstanz Konsili'nde (1417) bulunan Bizans elçileri, Kiliseler Birliği çerçevesindeki tartışmaları ve Bizans'a Batı yardımı konusunu pek başarı elde edemeseler de yine de yürütmeye çalışmışlardı (Gill [569], s. 20-29). İki kilisenin önerileri farklıydı, hem zeki hem de iyi bir diplomat olan Manuel, Birliğin zor, hatta gerçekleştirilmesi imkânsız olduğunu iyi biliyordu. Oğlu ve vârisi VIII. İoannes'e, Türklerin Bizans ile Batı arasındaki bir ittifaktan kaygılandıklarını anlatıyordu. Dolayısıyla ona Batılılar ile görüşmelere, özellikle de Osmanlılarla kriz anlarında, devam etmesini ama Birliğin gerçekleştirmeyi gerçekten amaçlamamasını salık veriyordu, zira Bizans kilisesi ilkeleri konusunda eğilip bükülemezdi (Sphrantzes [82], s. 58-60, Barker [174], s. 329-330).

Manuel'in diplomatik gezileri Bizanslıları ancak dolaylı olarak ilgilendiren konulara da değiniyordu. İmparator gibi oğlu VIII. İoannes de Venedik ile Macaristan Kralı Sigismond arasında 1387, Cermen İmparatoru ile ise 1410'dan beri devam eden savaşlara son vermeyi amaçlıyorlardı. Bizans elçileri 1420-1421 arasında Macaristan ve Polonya'ya kadar gittiler, kuşkusuz Venedik ile Ege Denizi'nin diğer güçleri arasında askeri bir antant oluşturmaya çalışıyorlardı (Barker, [174], s. 337-339). Bu girişimlerin başarısızlığı, ne İmparator'un Avrupalı bir egemen olarak hareket ettiğini, ne de Bizans'ın tam gelişme halinde olan Avrupa dünyasına bariz açılımını gölgelememelidir. Zaten, Laonikos Halkokondyles'in 1460'larda yazdığı *Tarih*'i, Avrupa ve Asya'nın birçok ülkesine dair, bir zamanlar Konstantinos Porfyrogennetos'un yaptığı gibi *oikoumene*'nin efendisinin gözünden değil, Herodot tarzı yabancıları merak eden bir insan gözüyle ekonomik ve antropolojik betimlemeler yaptığından ilginçtir. Anlatımı Konstantinopolis'in düşüşünden sonra yazıya dökülmüş ancak bakış açısı kuşkusuz Mistra'da Plethon'un öğrencisi olduğu 1440'lı yıllarda oluşmuştur.

BARIŞ VE BİLGELİK DÖNEMİNİN SONA ERMESİ (1421-1425)

II. MANUEL'İN SON YILLARI

I. Mehmet 21 Mayıs 1421'de öldü. 1422'de, o sırada yetmiş yaşında ve hasta olan II. Manuel, bir kriz sonrası felç kaldı ve hâlâ kıdemli imparator olsa da oğlu VIII. İoannes'in eline geçmiş olan İmparatorluğun işlerinin kontrolü artık ondan sorulmuyordu. Bu İmparator ve onun danışmanları, Manuel'in

isteği hilafına, I. Mehmet'in verasetinden doğan hoşnutsuzlukları, Osmanlı hanedanı üyeleri arasında rekabeti kızıştırmak ve bundan çıkar sağlamak için istismar etme kararını aldı.

I. Mehmet, Manuel'i iki çocuğunun koruyucusu olarak atamıştı, kuşkusuz Bizanslılardan koruma bulacaklarını umuyordu. Oğlu ve vârisi Murad, iki genç prensin Konstantinopolis'e gönderilmesine karşı çıktı ve ikisinden birini boğazlattı ki bu da Osmanlı hanedanında tekerrür edecek bir dizi katliamın başlangıcıydı. Bununla birlikte Bizans topraklarında I. Bayezid'in Osmanlı iktidarına göz dikmiş bir başka oğlu vardı: Mustafa, Bayezid'in oğulları arasındaki iç savaşta, iktidarı ele geçirmeye çalışmıştı. Mağlubiyetinden bu yana, Bizanslıların yanında zorunlu ikametindeydi. VIII. İoannes, Murad'ı yeni bir iç savaşa sokmanın sırasının geldiğini sandı: eğer Mustafa Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarını ele geçirebilse, I. Mehmet tarafından yeniden kurulan bu devlet, ikiye bölünecekti. Mustafa Bizanslıların yardımıyla Gelibolu'ya adım attı, ancak onlara şehri teslim etmeyi reddetti ve sonuç olarak Murad tarafından yenilgiye uğratıldı. II. Manuel bu siyaseti desteklemese de risk alma taraftarı oğlunun davranışlarını etkileme gücü artık yoktu.

Başarılı olabilecek bu siyaset felakete dönüştü. Mustafa'nın hezimeti ve ölümünden sonra bir Osmanlı ordusu Selanik'i kuşattı (Haziran 1422), bu arada Murad şahsen 20 Haziran ile 24 Ağustos arasında iki buçuk ay boyunca Konstantinopolis kuşatmasını yönetti. Bu olay, kendi gözleriyle tanıklık eden İoannes Kananos [71] tarafından halk Yunancasıyla tasvir edilmiştir. Kuşatmanın başarısızlığı Bizanslılarca Bakire'nin müdahale etmesine bağlandı, oysa Kritoboulos'a göre, II. Mehmet 1453'te askerlerine imparator ve danışmanlarının IX. Konstantinos'tan daha bilge ve daha iyi komutan olduğunu ve şehri savunanların hem daha fazla sayıda hem de cesur olduklarını söylemiştir (Critoboulos [66], I, 48, s. 61, 12, s. 33). II. Manuel'in müdahalesi belirleyici oldu: Murad'ın küçük erkek kardeşini isyana teşvik etti, onun da adı Mustafa'ydı, bu da Murad'ı kuşatmayı kaldırıp bu yeni tehditle karşılaşmaya zorladı.

Mustafa'yı yendikten sonra, Murad 10.000 kişilik bir orduyu Mora Despotluğu'na yolladı. Korunmayan Heksamilion'da gedik açıp, canla başla savunan civar Arnavutlarını katlettiler (Schreiner [81], I, 32, 37; 33, 34-35; 36, 15 ve Cilt II, s. 419). Osmanlı ordusu Mistra surlarına kadar ulaştı ancak Mora'yı fethetmeye yeltenmedi.

Buna karşın, aynı zamanda başlamış olan Selanik kuşatması, şehri almayı hedefliyordu. Bu durumun farkında olan halk, şehri Venediklilere vermeyi düşünüyordu, Selanik Despotu Andronikos, 1423 ilkbahar sonu-yaz başında böyle de yaptı (Doukas [67], XXIX, 4-5, s. 247-249; Chalkokondylès [72], I, s. 192-193; Syméon de Thessalonique [83], B 8, 8. 3-4 ve s. 163-166, Barker [174], s. 371-373). Tek şart Venediklilerin "şehrin gelenek ve statülerine" saygı göstermesiydi (Sathas [113], I, s. 133) ve şehri terk etmek ya da kalmakta serbest olacaklardı. Açıktır ki bazıları Rumlara bırakılan bu özgürlüğe karşıydı, zira şehri teslim aldıktan sonra, 14 Eylül'de ve Osmanlı kuşatması devam ederken, Venedikliler Selanik'in bazı aristokratlarını Girit, Negroponte ve hatta Venedik'e sürdüler (Dukas [67], XXIV, 12, s. 198; Symeon de Thes-

salonique [83], B 8, 8. 3-4 ve s. 163-166; Ganchou, İoannes Argyropoulos, Georgios Trapezountios ve Giritli patron Georgios Maurikas, *Thesaurismata*, 38, 2008, s. 105-212)[10].

Şimdi, Bizans ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin, Türklerin sürekli saldırıda olacağı yeni bir aşamaya geçmiş olduğu barizdi. Babasının yirmi dört yıl önce yapmış olduğu gibi VIII. İoannes de yardım aramak üzere Venedik, Milano ve Macaristan'a bir yolculuğa çıktı. Orada, sonuçta hiçbir şey elde edemeden bir yıl kaldı (1424). Bu arada Bizans müzakerecileri Lukas Notoras ve Sfrantzes, Murad ile bir barış antlaşması imzalamışlardı. Murad, Bizanslıların Ankara Savaşı sonrası elde etmiş olduğu toprakların dikkate değer bir parçasını, özellikle Strymon bölgesi ve Karadeniz'in Bulgar tarafındaki şehirlerden bazılarını, talep etmiş ve almıştı. Bizanslılar artık sadece Konstantinopolis ve bölgesi, Silivri gibi bazı kıyı kentleri, Lemnos Adası ve Mora Despotluğu'na sahipti. Mesemvria ve Ankialos'ta imparatorun dördüncü oğlu Konstantinos Paleologos ancak Sultan'ın müsaadesiyle yönetimdeydi. İmparator da Sultana 300.000 aspreslik bir haraç ödeyecekti (Dölger, *RKOR*, 55, s. 3414; Sphrantzes [82], XII, s. 16; Dukas [67], XXIX, 1, s. 245).

21 Temmuz 1425'te ölen II. Manuel, önemli yetenekleri olan bir adamdı. Sıra dışı kültürü ve saygıdeğerliği Batı'ya yaptığı yolculukta tanıştığı herkesi etkilemişti. Bu geniş kültürün hazin tanıklığı: Türk orduları ile Sultan'ın Anadolu'ya yaptığı seferlere katıldığında, bir zamanlar Roma ve bir zamanlar zengin olan bu memleketin mahvoluşundan bahseder ve şimdiki halleriyle muzaffer geçmişleri arasındaki zıtlığın altını çizer, özellikle de antikçağda ün kazanıp, şimdi bir avuç yıkıntıya dönüşen Pompeiopolis konusunda (*Lettres* [137], No. 16, s. 43-49). Elbette, otoriter tavırları onu kritik anlarda Selanik ve Konstantinopolis sakinlerine yabancılaştırmıştı ve XIV. asrın iç savaşları konusunda sütten çıkmış ak kaşık değildi. Ancak Osmanlılarla barışın hüküm sürdüğü yıllardan mümkün olduğu ölçüde –ki bu ölçü çok da fazla değildi– devletinin gücünü artırmak için iyi istifade etmiş, devletinin gücünü pekiştirmek ve Batı ile anlaşmak için kullanmıştı. Danışmanı, tarihçi Sfrantzes'e "bugün, başlarımızın üzerinde kara bulutlar toplanmışken, devletimizin bir imparatora değil bir kâhyaya ihtiyacı var" derken eski ekümenik İmparatorluğun mevcut durumunun tam olarak farkındaydı (Sphrantzes [82], XXIII, 7, s. 58-50; Barker [174], s. 382-383).

VIII. İOANNES ve KİLİSELER BİRLİĞİ (1425-1448)

Üç senedir gerçek iktidarı elinde tutan ve zaten daha önce gördüğümüz üzere 1414-1416'da naipliği elde eden VIII. İoannes, babasından çok daha maceraperestti. İktidarı, Batı'dan Türklere karşı gerçek bir yardım elde etmek için gösterdiği ve bir kez daha başarısızlığa uğrayan tüm çabalarına rağmen, bir dizi felaketten ibaret olmuştur.

---

10. 1423 itibarıyla, gerçekçi Athos Dağı keşişleri mülklerini kaybetmemek adına Murat'a Edirne'de boyun eğmişti.

II. Manuel'in ölümüyle, İmparatorluk Selanik'i Venedik'in ellerine teslim etmişti; sadece Konstantinopolis, Silivri, Ege'nin kuzeyindeki birtakım adalar ve Mora hâlâ ona aitti. Halkokondyles'in yazdığı üzere, "doğduğumda [1430 civarı] Romalılar sadece bu küçük toprağı ellerinde tutuyordu: Bizans'ın Heraklea şehrinin altındaki kıyı şeridi ve Hırçın Deniz'de,* Mesemvria şehrinin üst tarafındaki kıyı, üç veya dört Venedik şehri dışındaki tüm Peloponez ve ayrıca Lemnos, İmroz ve Ege'nin açıklarındaki adalar" (Chalkokondylès, Bonn [16], s. 94). Mora'da, VIII. İoannes'in küçük kardeşi despot Theodoros (II), topraklarını genişletmeyi bile Kefalonya senyörü ve Epir'in son despotu I. Carlo Tocco'nun (1415-1429) ele geçirmiş olduğu Glarentza'ya saldırarak başarmıştı. VIII. İoannes'in küçük kardeşi, müstakbel XI. Konstantinos, Tocco'nun yeğeniyle evlendi: Glarentza ve Elida'yı çeyiz olarak alıp daha sonra bunlara Patras'ı da ekledi, diğer kardeşi Thomas ise kuzeyde Akhaia'nın son prensi Centurione Zakkaria'nın mülklerini ele geçiriyordu. Dolayısıyla, 1430'da Paleologoslar Venedik mülkü Koron, Modon ve Nafplio dışında tüm Mora'yı ellerinde tutuyorlardı.

Bu sevinilecek tek şeydi çünkü Selanik'in kaderi kritik önemdeydi. Venedikliler, Türkler tarafından hâlâ kuşatılan ve aç bırakılan şehri rahatlatmayı başaramamıştı. Tam tersine anlaşmaları hiçe sayarak ödenemeyecek haraçlar ve vergiler getirip halkı yabancılaştırmış ve arhonların bazılarını adalara sürmüştü. Venediklilerin Evra, Girit, Korfu veya Padova'dan buğday getirtme çabalarına rağmen azalan tedarikler halkın endişesini artırıyor, muhafız ve askerler kaçıyordu. Sultan'ın tekrar sunduğu teslim önerisinin kabul edilmesi an meselesiydi. Bununla birlikte Venedikliler şehri sonuna kadar savundular. İyi bakılmamış surlar ne toplara ne de savunanlar çok fazla sayıdaki okçu ve saldırganlara dayanabilirdi. Şehir yağmaya açıldı ve 7000 kişi köle olarak satıldı. Aheiropoietes Kilisesi camiye çevrildi (Anagnostes [61]; Symeon [83]; Necipoğlu [202], s. 103-115; Vryonis 212). Ancak Murad daha sonra şehri kısmen Türkler, kısmen geri getirttiği eski sakinleriyle yeniden nüfuslandırmak ve binaları onartmak için önlemler aldı ve ordusunu Epir ve Arnavutluk'a gönderdi.

O yaklaşırken, Yanya sakinleri şehrin teslimi için bir delegasyon gönderdiler ve teklifleri kabul edildi. Rumeli *Beylerbeyi* Sinan Paşa'nın fermanı ile kişiler ve mülkler gibi kiliseler de garanti altına alındı (bkz. böl. XVI; Rigo [867]). Bu örnek elbette Konstantinopolis ve Mora'nın fethini kolaylaştırmaya yönelikti.

Dolayısıyla, tehdit sadece Mora ile artık ancak denizden iletişim sağlayabilen Konstantinopolis'e değil, Adriyatik ve Macaristan'daki Venedik mülklerine de yaklaşıyordu. VIII. İoannes Batı'nın daha esaslı bir tepki vereceğini umut edebilirdi. Roma Kilisesi ile müzakereler, Konstanz Konsili'ndeki temaslardan bu yana bir kenara bırakılmamıştı ve kilisenin gideceği yön konusunda tam fikir birliği içinde olan Bâle Konsili ve yeni Papa IV. Eugenius ile yeniden başladı. Son olarak, müzakereciler, Ferrare'de Papa'nın 1437'de düzenlediği ve 1439'da

* Karadeniz. (ç.n.)

Floransa'da nihayete erecek konsile katılmaya karar verdiler. İki taraftan da bu güçlenen ideale sadık, parlak şahsiyetlerin yürüttüğü bir seneden fazla süren tartışmaların sonunda, Bizans delegasyonu ve şahsen imparator, Kiliseler Birliği'ni ilan eden ve tarafların her birine uygulamalarını ve geleneklerini muhafaza etme hakkı tanıyan bir belge imzaladı. Belgedeki formülasyon genel olarak muğlaktı ve dini konularda karar verme ve konsil düzenleme hakkını sadece papaya veriyordu. Efes Piskoposu Markos Evgenikos Birlik Fermanı'nı imzalamayı reddeden tek kişi oldu. Konstantinopolis'e dönüşte de sayısız keşiş ve birçok piskoposun desteğini aldı. Doğulu patrikler elçilerini reddettiler ve Georgios Sholarios gibi başka delegeler imzalarını geri çekti. Bizanslı ve Rus Birlik karşıtlarına karşı azınlıkta kalan İznikli Bessarion ve Kievli İsidoros, Konsil neticesinde IV. Eugenios tarafından kardinal ilan edilecekleri İtalya'ya çekildiler (Blanchet [712], ayrıca bkz. böl. XII).

Bizanslıların Birlik ilan etmekte acele etmemelerine rağmen papa ve Batılılılar söz verilen Haçlı Seferi organizasyonunda ilerlemişlerdi. Balkanlardaki Türk ilerleyişi buna başka bir sebepti. Sırp Despot Durad Brankoviç, Tuna üzerindeki Smederevo kalesini üç aylık bir kuşatmadan sonra teslim etmek zorunda kalmıştı, Belgrad henüz dirense de Sırbistan'ın büyük bir bölümü Türklerin elindeydi ve Trasilvanya işgal edilmişti. O dönemde Polonya'ya bağlı olan Macaristan, ilk sıradaydı ve dolayısıyla Sırplar, Venedikliler ve Burgonya Dükü'nün katıldığı koalisyonun tam merkezindeydiler. Koşullar elverişli görünüyordu: Osmanlı İmparatorluğu içinde Anadolu'da Karamanlıların, Arnavutluk'ta Kroia Kalesi itibarıyla Skanderberg'lerinki gibi birçok isyan başlarken, Konstantinos Paleologos 1444'te Heksamilion'u restore ettirmiş ve otoritesini Atina'ya kadar genişletmişti.

Haçlı Seferi Belgrad'dan Macar General Legat Janos Hunyadi ve Durad Branković komutasında yola çıkarken Venedik ve Bourgignon donanması Tuna'da ilerliyordu. Niş ve Sofya geri alındı. Kış atlatıldığında Adrianopolis'e gönderilen elçiler Anadolu'ya geri dönecek olan Murad'tan on yıllık yeterli bir ateşkes elde etti. Ancak Branković dışındaki Haçlılar sözlerinden dönmeye karar verdiler ve yeniden saldırıya geçerek Karadeniz üzerinde Varna'ya kadar ilerlediler. Latin donanmasına rağmen Murad Boğaziçi'ne varmayı başardı ve 10 Kasım 1444'te, anlatılanlara bakılırsa Haçlılar aleyhine üçe karşı bir verilen savaş bir felakete dönüştü. Sadece Janos Hunyadi birliklerinin bir kısmı ile geri çekilmeyi başardı (Halecki [184], Setton [1012], II, s. 82-107; Cvetkova [176]). Haçlıların başarısızlığı Bizanslıların Batı yardımı umutlarını yok etti ve Birlik karşıtlarının ekmeğine yağ sürerek Georgios Sholarios gibi Birlik taraftarlarının geri çekilmesine sebebiyet verdi. Birlik düşmanlığı canlı kaldı ve sinaks üyeleri VIII. İoannes'in cenaze merasimine katılmayı reddettiler; Birlik taraftarı Patrik Gregorios Mammas sonunda 1451'de Roma'ya sığınmak zorunda kaldı.

Varna'dan sonra, Batı yardımı artık başarısızlığa mahkûmdu ve Venedikliler II. Murad ile barış imzalamakta gecikmediler. Murad, Yunanistan'ı 1446'da işgal etti ve Bizanslılardan Korint Körfezi'nin kuzey kıyısını geri aldı. Heksamilion'a saldırdı ve yıktı. Bu, –bazı kaynaklar savunucularının ihanet

edip kaçtığını yazsa bile– büyük ölçüde topçuların başarısıydı, daha sonra da Patras ve Glarentza bölgesini dev bir intikam saldırısıyla yakıp yıkarak, kimi kaynaklara göre 60.000 esir aldı. Despotlar Theodoros ve Konstantinos boyun eğmek zorunda kaldı ve suru asla yeniden inşa etmeme ve sultana haraç ödeme sözü verdiler (Chalkokondyles [72], II, s. 117-119; Zakythinos [298, I, s. 204-40; Necipoğlu [202], s. 270-274).

Murad, Haçlı ruhuna sadık kalan ve artık Macaristan naibi olmuş Janos Hunyadi'yi de mağlup edince, o da Skanderberg güçleriyle birleşmek için Sırbistan'ı boydan boya katetti. Ancak bu sözü geçen o sırada, yaşlı Anjoulu Carlo'nun eski hayali doğrultusunda Konstantinopolis'e göz koyan Napoli Kralı Aragonlu V. Alfonso safında Venediklilerle savaşa katılmıştı. 1448 Sonbahar'ında, Hunyadi Türk ordusuyla 1389'da Sırpların Kosova Savaşı'nı verdiği ovada karşılaştı, sonuç ise yine hezimet oldu. Balkanların muhafazası için beslenen tüm umutlar yok edildi ve Konstantinopolis bundan böyle Batılı üsten uzak Hıristiyan bir adacığa dönüştü.

SON İMPARATORUN İKTİDARI VE KONSTANTİNOPOLİS'İN DÜŞÜŞÜ (1448-1453)

(Bkz. Pertusi [79], [80], İncelemeler: Nicol [205], s. 36-94; Runciman [207]; Necipoğlu [202], s. 219-232)

VIII. İoannes birkaç ay sonra öldü. Birbiri ardına yaptığı üç evliliğe rağmen mirasçısı yoktu. Beş erkek kardeşinden en büyüğü olup, Mora Despotluğu'nu Silivri has topraklarıyla değişen Theodoros da yeni ölmüştü. İkincisi Selanik Despotu Andronikos, 1427'de, kentin Venedik kontrolüne geçmesinden dört sene sonra ölmüştü. Hayatta kalan üçü Konstantinos, Birlik karşıtı cephe tarafından desteklenen Silivri Despotu Demetrios ve Mora'da Thomas idi. VIII. İoannes'in ölümünden bu yana naibelik yapan II. Manuel'in dulu, mirasçısı Elene, Murad'ın da onayıyla Konstantinos'un adaylığını kabul ettirmişti. XI. Konstantinos[11] Mistra'da ilan edilip göreve getirildiyse de Konstantinopolis'te hiç taç giymedi; zira II. Manuel'den beridir, tasarruf etmek için bu tören artık imparatorun evliliğiyle birleştiriliyordu ve zaten iki kez dul kaldığı için önce ona bir eş bulmak gerekiyordu. Mora'yı diğer iki despot Thomas ve Demetrios'a bıraktı ki bu ikisi kısa sürede birbirlerine düşüp Türkleri yardıma çağıracaklardı. Tahta geçişinden iki ay sonra, Murad ile Mora'yı da içeren bir ateşkes imzaladı. Dini çevrelere de barış getirmeye çalışsa da pek işe yaramadı (bkz. böl. XII). Düşüşün şafağı sökerken, artık meleklerin cinsiyeti değilse de Roma ile olanaksız Birlik tartışılıyordu. Bununla birlikte Büyük Dük Lukas Notaras'a atfedilen: "Şehrin ortasında Latin krallık tacının hükmündense Türk sarığı yeğdir" (*phakiolion Tourkôn è kalyptra latinikèn*) cümlesi (Doukas [67],

11. Günümüz tarihçileri artık bu sayıyı kabul ediyorsa da Konstantinos adında, hiç tek başına yönetmemiş birçok eş imparatorun da var olmuş olması uzun süre numaralandırmayı karmaşık hale getirmiştir. Bu nedenle bazen XI. Konstantinos'un eski eserlerde XIV. Konstantinos olarak adlandırıldığını görürüz. (bkz. C. Foss, Emperors named Constantine, *Revue numismatique*, 161, 2005, s. 93-102)

s. 329) –bu formül Ch. Diehl tarafından "papa külahı yerine sarık" şeklinde tarihi biçimde özetlenmiştir, sarf edilirken kastedilmemiş bir anlam kazanmıştır. Aslında Notaras, inançlı bir Birlik karşıtı olmayıp tam tersine Roma ile anlaşma yapılması gerektiğine inanıyordu. Karşı çıktığı Papa'nın otoritesi değil Latin Krallığı'nın geri dönmesiydi ki bu sivil iktidar 1204 deneyimine bakılırsa, Türk hâkimiyetinden daha fazla nefret uyandırıyordu.[12]

II. Murad, 1451'de Edirne'de öldü. O zaman sadece 22 yaşında olan oğlu II. Mehmet'in genç yaşının sükûnet getireceğine dair beslenen umutlar hızla hayal kırıklığına dönüştü. 1451 Kış'ında, genç sultan ateşkesi bozdu ve şehir kuşatmasına, öncelikle 1393-1394'te Bayezid tarafından yaptırılan Anadolu Hisarı'nın karşısına, Boğaz'ın batı yakasında Rumeli Hisarı'nı inşa ettirerek başladı. Yapı dört ayda tamamlanmıştı bile. İkisi de günümüze ulaşmıştır. Böylelikle Türkler, Boğaz'ı sadece 1000 metre genişliğindeki bu noktasında bloke edecek ve şehrin tedarikini önleyebileceklerdi. Bunun dışında, itaat etmeyen herkesin üzerine top yağdıracaklarını ilan ettiler ki bir Venedik gemisinin başına gelen de bu oldu. Bu sırada İmparator, surları elinden geldiğince tamir ettirdi, buğday getirenleri her türlü vergiden muaf tutarak tedarik stokladı, Batılı egemenlere ve Papa'ya acil yardım çağrısında bulundu (Malamut [198]). Çoğunlukla olduğu gibi, ilk cevap verenler diğer devletler de yardım gönderirse askeri yardım göndereceğini söyleyenler oldu, Papa ise geleneksel pozisyonunu koruyarak Birlik gerçekleşmeden yardıma koşmayacağı cevabını verdi. Bununla birlikte Kardinal Kievli İsidoros'u 200 okçu eşliğinde yolladı. Yeni müzakerelerden sonra, 14 Aralık 1452'de, Ayasofya'daki bir törenle Birlik kutlandı ve Papa ile Patrik'in adları ilk ve son defa birlikte zikredildi.

Cenovalı 700 gönüllü, Ocak 1453'te, Giovanni Giustiniani Longo komutasında geldiler ve kara surlarının savunması ona emanet edildi. Ancak tüm güçler 5000 adam ve 200-2000 grangeri geçmiyordu. Bu sayı, 22 kilometre bir çapı ve hatta 6,5 km olan kara surlarını bile Osmanlı tarafındaki en az 80.000 adama karşı savunmak için çok yetersizdi. Galata Kulesi'ne kadar gerilmiş bir zincir ile korunan Haliç'te demirli 26 kadırga hâlâ deniz surlarını koruyabiliyordu (bkz. Harita 5). Sakız'dan gönderilen üç Cenova gemisi savunmayı aşıp şehre nisan ayında buğday ve silah getirdilerse de Türk donanması Boğazlar'ı bloke etmişti. Bu sırada Venedik ancak 8 Mayıs'ta bir yardım filosu kurabildi ve 29 Mayıs geldiğinde henüz Negroponte açıklarındaydılar.

6 Nisan'dan itibaren şehir her gün Sultan Mehmet'in topçuları tarafından dövülmeye başlandı, bunlardan bir Macar tarafından yapılanı 600 kiloluk gülleler atabiliyor ve surlarda dev gedikler açarken, kuşatma altındakileri iç surlara çekilmeye zorluyordu. Erzak bulmak zorlaşırken, İmparator özel ve kilise hazinelerine el koydu, eritilenler son gümüş hiperperin basılmasını sağladı. Gemilerini Haliç'ten geçirmek isteyen Sultan, Galata'nın arkasındaki tepeyi aşan bir yol inşa ettirdi ve buradan gemilerini savunucular önleyemeden,

12. D. Reinsch, Lieber den Turban als was? Bemerkungen zum Dictum des Lukas Notaras, in Philhellen, *Studies in honor of E. Browning*, C. N. Constantinides (éd.) et *al.*, Venise, 1996, s. 377-389.

tahta tekerlekli arabalar üzerinde itip çektirdi. Deniz surlarının eteğine bir top yerleştirildi. Durum umutsuz olsa da XI. Konstantinos ne savaşa devam etmek için kaçmayı ne de II. Mehmet'in kendisine teklif ettiği üzere, teslim olmayı kabul etti.

Son saldırı artık hazırlanıyordu: 28 Mayıs'ta, ikona ve kutsal emanetler surlardan törenle geçirildi, halk Ayasofya'da toplandı, Latinlerle birlikte farklılıkları fazla önemsemeden dua etti, İmparator ibadet ederken tek başınaydı. Saldırı 20 Mayıs Salı günü başladı. Giustiniani Longo açılan gedikte altı saat savaştı ancak sonunda ciddi şekilde yaralanınca götürüldü ve Cenovalılar başsız kaldı. Konstantinos ve adamları, ikinci istihkâmı ele geçirmiş bulunan ve gediklerden içeri sızan yeniçerileri nafile püskürtmeye çalıştı. Büyük ihtimalle Agios Romanos* kapısında öldürüldü ve cesedi hiçbir zaman bulunamadı. Bu olay daha sonra yaratılacak olan, uyumakta olup bir gün geri dönecek ve fatihleri kovacak "ölümsüz imparator" efsanelerini doğurdu (Nicol [205], s. 95-108; Zachariadou [204]).

Daha önceki özgürlüğü pahasına Sultan II. Mehmet'ten ayrı bir barış antlaşması koparabilmiş olan Galata dışında, şehir İslami geleneklere göre belirlenen üç gün boyunca yağma edildi. Sakinleri –özellikle de profetik söylentilere inanıp Ayasofya'da toplananlar– katledildi (bkz. böl. XV, s. 256), fidye için rehin alındı veya köleleştirildi.

SON SÖZ
BİZANS DÜNYASININ SONU

Fatih Sultan Mehmet, daha ilk gün şükür için kısa süre içinde camiye çevrilecek Ayasofya'ya geldi. Üç kader gününün sonunda yeni bir düzen kuruldu: Sultan, Gennadios Sholarios'u patrik ilan etti. Kilise, Ortodoks toplumundan (daha sonra *Millet* olarak adlandırılacaktır) sorumlu kılındı ve böylelikle geçmişe oranla daha fazla siyasi güç elde etti. Cenovalıların imtiyazları, 1 Haziran itibarıyla Galata'da onaylandı ancak surları yıkıldı. Seçkin şahsiyetlerden Lukas Notaras ve Büyük Domestikos Andronikos Kantakuzenos'un kelleleri uçuruldu. Edirne'ye başka birçok esirle birlikte gönderilen aileleri Batı ile kârlı bir pazarlığa konu oldu. Notaras tarafından kamu fonlarına (*imprestiti*) yatırılan sermayeyi yöneten Cenovalı vekiller, Büyük Dük'ün çocuklarını satın alırken, Venedikliler aynısını XI. Konstantinos'un "hazinedarı", Venedik vatandaşlığı almış bir Bizanslı olan Andronikos Koumouses'in oğlu için yaptı (Ganchou [181] ve [181 a]). Galata Cenovalıları ayrıca adalar, başka Venedik mülkleri özellikle de Venedik'in kendisi ve İtalya'daki Rum diaspora nüfusunu artıracak olan birçok Bizanslıyı da satın aldı (Geanakoplos, *Interaction*; Harris [185]; Wilson [767]). Bununla birlikte diğerleri Osmanlı İmparatorluğu'nda kaldı, başka yerlerden geldi ve İslam'ı kabul etsinler etmesinler bazı önemli devlet veya özel görevleri üstlendiler (Necipoğlu [229]). II. Mehmet, Konstantinopolis'i aldığında, artık kendini "Kayser-î Rum" olarak görmüştür: Gerçekten de ön-

* Top kapısı. (ç.n.)

ceden Bizans'ın olan toprakları yeniden yapılandırmış ve birleştirmiş, 1460'ta Mora'yı, (Zakythinos [298], Nicol [156], s. 420-427), 1461'de Trabzon'u alarak tamamlamıştır (bkz. böl. XIX ve Nicol [156], s. 426-433). İktidarının tarihi onu haklı olarak "iki kıtanın, Anadolu ve Rumeli'nin Sultan'ı ve iki denizin Hakan'ı" yapmıştır; Cenovalıları püskürttüğü Karadeniz ve Akdeniz'in Hakan'ı (İnalcık *içinde EI, 2* s.v.).

İkinci Kısım
Ege Dünyasının Yapıları

BÖLÜM IV

Nüfus ve Demografik Evrim

Jacques Lefort

NÜFUS BİLEŞİMİ

Parçalanmış, küçülmüş, sınırları değişken bir İmparatorluk'ta nüfus bileşiminin incelenmesi, İmparatorluğun geniş bir varlık oluşturduğu (bkz. *Bizans Dünyası*, 2, böl. II, 3) bir önceki döneme oranla kuşkusuz çok daha az önem arz eder. Ordu harekâtları, yedekler kuvvetler veya yabancı paralı askerler, özellikle de Türklerin askere alımı (Zachariadou [1024], s. 225-227) ve fetih sırasında düşmanın önü sıra kaçışlar dışında, büyük çapta iki önemli göç olgusu kaydedilmiştir, bunlar Arnavutlar ve Türklerdir.

"Sefalet göçebeliği"ne toplumsal zorluklar nedeniyle kısmen geçen yerleşik bir halk olan Arnavutlar (Ducellier [229]), Yunanistan'ın ortası, Beotia ve Atina bölgesi ile Mora, özellikle de Messenia'ya XIV. yüzyıl boyunca yerleştiler (Ducellier [228], [230]).

Bunun dışında, Moğollar 1243'te Anadolu'yu işgal ettiklerinde, Batı'ya doğru önemli bir Türk göçünü kışkırtmış oldular. Nüfus baskısı, otlak ihtiyacı ve siyasi baskılar birçok Türk'ü Selçuklu Sultanlığı ile İmparatorluk arasına yerleşip cihat ilan etmeye zorladı. Bizans direnişi zayıftı ve sınır askerleri (*akritai*) görev yerlerini terk ettiler (*ODB*, s.v. Turks). XV. yüzyıl öncesi nüfus bileşimi konusunda çok bilgimiz yok. Bunun istisnası Athos Dağı arşivlerinde korunan vergi belgeleri nedeniyle Bizans Makedonya'sıdır. Egeliye dönüşmüş bu İmparatorluğun içlerinde Yunanca konuşan nüfus hiç olmadığı kadar hâkimdiyse de etnik-dilsel durum karışık kalmaya devam etmiştir. Doğu Makedonya'da, Slav göçünün sürekliliği bazı bölgelerde gözle görülür, yer adları ve insan adlarında saptanabilir. (Lefort [244], s. 170-171; Kravari [241]). Ayrıca 1327'de II. Andronikos'un Lemnos, Tasos ve Lesbos'a Trakya'dan yaklaşık 2000 Kuman getirttiği bilinir (Cantacuzène, [62], Bonn, I, s. 259). Despot Manuel Kantakuzenos 1350 civarında, Mora'ya çok sayıda Arnavutu iskân ederek onlardan o zamanlar nüfussuzlaşmış bu bölgede asker ve çiftçi olarak yararlanmıştı. XIV. yüzyılın sonunda, I. Theodoros Paleologos'un despotluğu sırasında, başka Arnavutlar da Mora'ya kabul edildiler (*ODB*, s.v. Albanians).

Venedikliler, Mora'daki mülklerinin etrafında adeta bir Arnavut "güvenlik çemberi" oluşturdular, 1397'de Argos'a ve Nafplio'ya da Arnavutları aldılar (Ducellier [228], s. 54-58).

Balkanları sürüleriyle baştanbaşa geçen çobanlar olan Vlahlar'dan, örneğin XIII. yüzyılda Teselya'da bahsedilir (Nasturel [251]) ancak özellikle de yer isimlerinin incelenmesi, tüm İmparatorluğa, örneğin Makedonya, Evia, Epir, Mora, Korfu ve Kefalonya'ya, geleneksel liderleri Selniklerin peşinde dağılmış olduklarını gösterir (Nasturel [252], 1989).

İmparatorluğun nüfusu genel temelde kırsal kalsa da döneme özellikle de taşrada şehirlerin gelişimi damgasını vurmuştur. Konstantinopolis'in 1204'te düşüşü bölgesel metropollerin gelişimini kolaylaştırmıştır (Matsche [249]), bunlardan bazıları aşağıda konu edilmiştir. Latinlerden 1261'de yeniden fethedilen başkent, kozmopolit, özellikle önemli İtalyan kolonileri, Pera'da Cenova, Venedik ve Pisa'yı barındıran bir şehir olarak kaldı (Oikonomides [330]; Balard *et al.* [215]; Cenova için bkz. Balard [371]). Cenovalılar ayrıca Sakız ve Kırım Kefe'de yerleşiktiler. Venedikliler, Ege kıyısında, özellikle de Mora ve Evra'daki mülklerinin dışında, Trabzon ve Selanik'te yaşıyor ve buralardan özellikle buğday ve kumaş ihraç ediyorlardı (Thiriet [258]). Pisalılar, İskenderiye'de, Akra'da ve Küçük Ermenistan'da oturuyorlardı, ayrıca Mora'da Glarentza ve Kıbrıs'ta varlıklarını koruyorlardı (Balard [218] ve aşağıda böl. XXI).

Konstantinopolis'te, Ermeni ve Türk toplumları gibi önemli bir Yahudi cemaati de tespit edilmiştir (Charanis [222]). Ermeniler ayrıca XIII. yüzyılda Küçük Asya'da, Kumanlar gibi çok sayıdaydılar (Charanis [223]). Konstantinopolis'in birbiri ardına kurulan Yahudi mahalleleri, özel bir araştırma konusudur (Jacoby [239]): Paleologoslar döneminde, Yahudi mahallesi Konstantinopolis'te, Marmara kıyısındaydı ve Vlanga olarak adlandırılmıştı. Marmara kıyısında ayrıca Venedik tebaasından Yahudilerin mahallesi ve Pera'da Cenova Yahudilerinin mahallesi vardı. Yahudi cemaatlerin bahsi Balkan ve Küçük Asya şehirlerinde de geçer (Bowman [220]), örneğin Makedonya Selanik'te iki (*Actes de Vatopédi*, [102], II, s. 377) ve Zihna'da da bir Yahudi mahallesi varmışa benzer (Béhnou, *Codex B* [216], no. 125, 154, 215). İmparatorluk sınırları dışında, Balkanlarda, Slavlar ayrı dilsel kollar oluşturmaya başlamıştı, hâkim olan Sırplar ve Bulgarların ya devletleri vardı ya da devletleri oluşum aşamasındaydı (bkz. *aşağıda*, böl. XVIII ve XIX). Ayrıca bu konuda Epir'de yerleşen Arnavutların Dirrahion, Arta, Avlon ve Kroya'da, bu son şehir Kastriotes ailesi tarafından yönetiliyordu; prenslikler kurduğunu da söylemeliyiz (ODB, s.v. Albanians); en dikkate değer figür ise Gjon Kastrioti'nin oğlu, Osmanlılara direnen Skanderbeg'di* (*ODB*, s.v. Skanderbeg).

Türk çobanların XII. yüzyıldan beri dolaştığı Batı Küçük Asya'da, içlerinde Osman'ınki de olan Türk beyliklerinin XIII. yüzyıl sonu ila XIV. yüzyıl başındaki fetihleri, Rum nüfusun bir bölümünün Bizans topraklarına kaçmasına (Pachymère, éd. Faileri IV, [76], s. 368, Bithinya için) ve önce Türk askerlerin sonra da çoğunlukla Türkmen olan köylülerin akın etmesine neden oldu. Fethedilen bölgeler, sakinleri esir edilip genellikle Latinlere köle olarak satıldığından bazen boşalıyordu (Zachariadou [1024]). Müslüman olmayan halk

* Gerçek adı Gjergj Kastrioti'dir. Babası tarafından II. Murat'ın sarayına gönderilmiş, içoğlanı eğitimi görmüştür. Osmanlı kaynaklarında İskender Bey olarak anılır. (ç.n.)

Bithinya'da XIV. yüzyılın ortasında artık pek kalabalık değildi (Beldiceanu-Steinherr [219]). Selçuklu Sultanlığı'nın dağılmasıyla, Bizans İmparatorluğu'na komşu veya topraklarının içinde birçok beylik kuruldu: Aydınlı, Germiyan, Karaman, Karesi, Saruhan, Menteşe ve daha sonra Osmanlı –ki Osmanlı İmparatorluğu olacaktı (*ODB*, s.v. Turks). XIV. yüzyıl Anadolu'su, iki Müslüman yazar, Al Umari ve İbni Battuta tarafından yoğun nüfuslu ve müreffeh bir ülke olarak resmedilir (Zachariadou [1024], s. 228 ve aşağıda, böl. XX).

XV. yüzyıl için bize Osmanlı vergi kayıtları nüfus bileşenleri hakkında bilgi verir, mükelleflerin adları, ayrıca Müslüman ve Müslüman olmayan şeklinde ayrılmıştır. Böylece, XV. yüzyılda, Selanik'in kuzeybatısındaki Gynaikokastron (Avrat Hisar) bölgesinde, nüfusun yaklaşık %20'si Müslüman, %80'i Hıristiyan ve isimlere bakılırsa, %10 Rum ve geri kalan çoğunlukla Slav'dı (Moustakas [250]). Aynı türden kaynaklara göre, Bithinya'da aynı dönemde Hıristiyanlar nüfusun sadece %6'sını oluşturuyordu (Geyer *et al.* [233], önemli bölümü Türk olmuştu. Başka örnekler de verilebilir ve bunlar bölgeler arası zıtlıklar olduğunu gösterir. Bizans dönemi için akılda tutulması gereken, İmparatorluğa gelen Arnavut ve Türk göçünün büyüklüğü ve etnik-dilsel karmaşıklığıdır.

NÜFUSUN EVRİMİ

NÜFUSUN YOĞUNLUĞU VE HACMİ

Nüfusun yoğunluğu ve hacmi üzerine elimizde doğrudan hiçbir veri yoktur ve tahminler çoğunlukla âlimlerin görüşlerine dayanır ve pek azı titizlikle belgelendirilmiştir. XIV. yüzyılın başında, Doğu Makedonya'daki yoğunluk km²'ye 34 kişi olabileceği gibi (Laiou [242], s. 50), 20 kişi olması da mümkündür (Lefort [245], s. 299). Mora'da XIV. yüzyılın ilk yarısında, yoğunluk km²'ye 9 kişiden ibaret olmalıdır (Panayiotopoulos, *Plethysmos* [254]).

Nüfus hacmi üzerine değerlendirmeler de aynı şekilde yaklaşık değerlere dayanır. Küçülmüş olduğu akıldan çıkarılmaması gereken İmparatorluk, 1200'de 7 milyon (Laiou [242], s. 47) ya 9 milyon (Treadgold [161], s. 700) ya da VIII. Mihael döneminde 5 milyon kişi (Stein [256], s. 154); (Treadgold [161], s. 841) kadar barındırır. Sonrasında, zavallı hale düşmüş İmparatorluk için sadece bir tek tahmin ileri sürülmüştür: 1312'ye doğru, Küçük Asya'nın tamamının kaybından sonra, 2 milyon kişi (Treadgold [161], s. 841).

ARTIŞI MUHAFAZA ETMEK (XIII. YÜZYIL, XIV. YÜZYILIN İLK YARISI)

Bir önceki dönemde gözle görülür hale gelen nüfus artışı, genel kabule göre büyük vebaya kadar en azından XIV. yüzyıla kadar devam etmişti. Bazı şehirler oldukça kalabalıktı. Konstantinopolis'in 1204'te 400.000 sakini vardı (Magdalino [425], s. 535), [161], s. 700), Selanik 150.000 kişiye ulaşıyordu, İznik'te, XIII. yüzyılda 30-35.000 nüfus sayılıyordu (*ODB*, s.v. Demography), Monemvasia 20.000, Korint ise 15.000 ila 20.000 arasındaydı (Laiou [242], s. 51).

Doğal nüfus hareketleri konusunda ancak dolaylı bilgilerimiz var, örneğin XIV. yüzyıl Doğu Makedonya'sında hanelerin kimlerden oluştuğu gibi: 1300 civarında genç bir çift hayatta kalan üç çocuktan fazlasına sahipti (Laiou [242], s. 290), bu da nüfusun, doğal felaketler üst üste gelmediği takdirde önemli oranda arttığını gösteriyordu. 1350'ye dek mezraların giderek artması ve toprak işgali tarihinin ormanların giderek azaldığını göstermesi (Lefort, *içinde Le Monde Byzantin*, 2, s. 233) de büyüyen bir nüfusa işaret eder. Kıyaslamanın mümkün olduğu her yerde, köylerde hane sayısının XII. yüzyıl başından, XIV. yüzyıl başına dek belki de ortalama %82 arttığını gözlemliyoruz (Lefort [283], s. 74). XIII. yüzyılın ikinci yarısında toprakların erkenden terk edildiği de kaydedilmiştir (Laiou [242], s. 313).

Bunun dışında Batı Makedonya'da XIV. yüzyılın başında, yapısal bir sorundan çok, belki de geçici bir krize, 1307'deki kötü hasada veya aynı sene Katalan askerlerin yöreden geçmesine bağlı olarak nüfus azalması görülür (Karlin-Hayter [240]; *Actes de Vatopédi*, I, s. 242). Her durumda, 1301 yılı (hane başına 4,7 kişi kaydedilmiştir) ila 1320 yılı (hane başına 3,7 kişi) arasında hanelerin niceliksel bileşiminde önemli bir gerileme görülmüş, gerileme 1320 ila 1341 (hane başına 3,67 kişi kaydedilmiştir) yılları arasında önemsiz olmuştur (Laiou [278], s. 225-226).

NÜFUSUN AZALMASI (XIV. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI)

Büyük veba, XIV. yüzyılın ortasında artan nüfus kaybının tek nedeni değilse de şüphesiz başlıcasıdır.

Orta Asya'dan gelen vebanın Konstantinopolis ve İmparatorluğu 1347'de vurduğunu biliyoruz (Dols [226]). Salgın, başkenti on bir kere ziyaret etmiştir 1347-1348, 1361, 1379-1380, 1386, 1391, 1409-1410, 1417, 1431, 1435-1436, 1447, 1466-1467'te. Ölüm oranı hep yüksekti: 1409-1410'da on bir bin civarı kurban bıraktı. Özellikle de vebadan ölen ünlü kişileri biliyoruz. Kurtulanlar, ölenleri ya korkudan ya da güçleri olmadığından gömememiştir (Congourdeau [793]). Nikeforos Gregoras, vebanın kıyılar boyunca can aldığını hem şehirleri hem köyleri vurduğunu söyler (Grégoras, Bonn, II, [69], s. 797-798).

Kantakuzenos, başkentin büyük bölümünün ölümüne neden olduğunu belirtir ve vebanın vurduğu bölgeler arasında Karadeniz, Trakya, Makedonya, Hellada, İtalya ve "tüm Adalar", Mısır, Libya, Filistin, Suriye ve neredeyse meskûn tüm dünyayı sayar (Cantacuzène, Bonn, III, s. 49-52). Veba 1352'den önce Athos Dağı'ndaki Lavra Manastırı'nın keşiş ve rahiplerinin büyük bölümünü yok etmiştir (Halkin [217], § 3). Lemnos'a vebanın 1362'de geri geldiği kaydedilmiştir (Cydonès [688], s. 14). Selanik Valisi Georgios Synadenos Astras 1366'da hastalıktan ölmüştür (PLP, no 1598). Selanik'te vebadan, 1371'de yeniden bahsedilmiştir (Cydonès [688], s. 145), Athos'ta 1378'de (*Actes de Kutlumus* [98], no. 36). Başka vebalardan da bahsedilir, özellikle 1361/62'de Mora'da, 1373/74'te Epir, Arta'da, 1422'de Mora ve 1424'te Midilli'de. Mora'nın kısa bir tarihçesi 1347 ile 1440 arasında vebanın on defa görüldüğünü söyler (Laiou [276], s. 317). Toplamda, nüfusun üçte biri salgın nedeniyle yok olmuş olmalıdır (Treadgold [161], s. 840).

Batı Halkidiki'de, Athos arşivlerinde bahsi geçen kırsal alandaki yerleşim yerlerinin boşalması olgusunun yaklaşık on beşinin doğrudan vebayla ilgisi var gibidir. Nüfusun tamamen yok olmadığı yerlerde, –terk edilen köylerde (*palaiochoria*)–, beş yerleşimden dördünde, hane sayısının ortalama %57 azaldığı görülür (Lefort [283], s. 78-81). Dolayısıyla, 1347'deki veba ve nüksleri, özellikle de bu bölgedeki nüfusun hacmini önemli oranda etkilemiş olsa da her şey bize bu durumun genelleştirilebileceğini gösteriyor.

Buna savaş ve korsanlığın etkilerini de eklemek gerekir. Yukarıda Mora'nın 1350'ye doğru nüfussuzlaştığını görmüştük. Aynı şey, Halkidiki'deki Kassandra yarımadası için de geçerlidir (Grégoras, Bonn, I, 69, s. 245). XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Athos belgeleri durmadan "zor zamanlar"a gönderme yapar, genellikle başka bir ayrıntı yoktur, örneğin Selanik'teki kilisenin harap hali (Zelot ayaklanması nedeniyle midir? bkz. böl. III, s. 41), Athos'taki birçok keşişhanenin terk edilmesinin nedeni Türk korsanlar mı yoksa manastırların yoksullaşması mıdır? (*Actes de Vatopédi*, II [102] *passim*).

XV. YÜZYILDA YAVAŞ TOPARLANMA

Nüfusun toparlanması, Osmanlı Barışı kurulmadan önceki dönemde yavaştır. Selanik'in nüfusu belki 40.000'di, Konstantinopolis'te ise 1450'ye doğru sadece 40.000 ila 50.000 kişi yaşıyordu (Jacoby [236]). Lemnos'ta, XV. yüzyılın başında, çoğu kez onlarca hektar olan tasarruf haklarının büyüklüğü, toprakların pek az işgal edildiğine delalet eder. Aynı dönemde, durum ne Mora'daki Venedik mülklerinde ne de 300 Arnavut ailenin hayvanlarıyla birlikte yerleştikleri Evia'da (Negroponte) farklı değildi (Ducellier [228], s. 56-57). Önemli bir nüfus yoğunluğuna rastlamak için XVI. yüzyılı beklemek gerekecekti: Bithinya'da o zaman kilometrekareye 20 kişi düşüyordu (Geyer *et all.* [233]).

XIV. yüzyıl sonunda bazı yerlerde başlayan toparlanma, Rum-Venedik *Romania* toprakları için F. Thiriet tarafından not edilmiştir (Thiriet [259], s. 65-66). Doğu Makedonya'da terk edilen birçok köy, iktidar sahipleri veya manastırlar tarafından yeniden nüfusa kavuşturuldu; parekler 1409'dan önce Bolbe Gölü yakınındaki Sykai *palaiochorion*una yerleştiler (*Actes de Lavra*, III, [99], no. 161). Kassandra yarımadasında, 1418 ve 1420 arasında, despot Andronikos Paleologos terk edilmiş Mariskin mülkünü tahkim etti ve tarıma açtı (*Actes de Dionysiou*, [95], s. 15). Osmanlılar zamanında bazı yerlere Türk köylüler yerleşti: Halkidiki'de 1409'dan önce boşalmış olan Sarantarea XV. yüzyıl sonunda Müslümanlarla iskân edildi ve bundan böyle Sığırcı olarak adlandırıldı (Lefort, [243], s. 81). XV. yüzyılın ikinci yarısından kalma Osmanlı kayıtları her yerde yeni bir nüfus artışı olduğunu gösterir.

Bithinya'daki bu nüfussal ve ekonomik artış ve çöküş dönemleri tarafımızca eski coğrafi veriler ve özellikle de İznik Gölü'nün su seviyesinin incelenmesi sayesinde bilinmektedir, zira gölün su seviyesi kamu idaresinin kararıyla daha fazla toprağın ekilmesi gerektiğinde düşürülüyordu. Buna karşılık, nüfus baskısı azaldığında, gölün seviyesi yükseltiliyordu. Böylece, XIII. yüzyılda Laskarisler döneminde, bir kez daha XV. yüzyıl sonunda ve XVI. yüzyıl başında

göl seviyesi sığken, XIV. yüzyıl buhranlarına denk düşen ara dönemde yüksek seviye tespit edilmiştir (Geyer, Lefort [234], s. 538 ve şek. 2).

Mükemmel olmamakla birlikte, nüfus evrimi konusunda toplanan veriler tutarlıdır: XIV. yüzyılın başı veya ortasına dek bir çıkış dönemi, sonrasında yüzyılın ikinci yarısında, başlıca nedeni veba olan ağır bir düşüş ve Bizans döneminin sonuna dek yavaş bir toparlanmayı gösterir.

BÖLÜM V

Köy Ekonomisi ve Toplumu

Jacques Lefort

Önceki döneme damgasını vuran ekonomik büyüme (IX.-XII. yüzyıl), XIV. yüzyılın ortasına dek devam etti. Bu tarihte ise Bizans devrinin sonuna dek devam edecek gerileme başladı.

GENEL ŞARTLAR

Tarımsal üretimin genel şartları bir önceki dönemden beri hiç değişmedi (bkz. *Bizans Dünyası*, 2, s. 218-239). Bununla birlikte XIV. yüzyıl itibarıyla ve XV. yüzyıla dek iklim kötüleşti; soğuk geri döndü, ekime daha az uygun olan şartlar oluştu, ağaçlı alanlar çoğaldı (Geyer [265]). Önceki gibi ele alınan bu dönemde de, ortalama sayılabilecek iklim değişiklikleri ile ekonomik gelişim aynı yönde, önce lehte, sonra aleyhte şeklinde gitmiştir. Demek ki belirleyici olmayan iklim unsuru, göz ardı da edilemez.

Çiftçilerin çoğu köylerde veya mezralarda oturuyordu. Batı Makedonya'da, XIII. yüzyıl itibarıyla köylerin oluşturduğu ağlar görülür (Kravari [274]). Önceki dönemden itibaren köylerin çok olduğu Doğu Makedonya'da, XIII. yüzyılın ortasına dek mezralar kurulduğu görülür: XIII. yüzyılın sonuna doğru Radolibos yakınlarındaki Pangaio Dağı yamaçlarında kurulan *agridion* Borsikos bunlardan biridir (Lefort, [281], s. 217-218). Hayvancılıkla bağlantılı polikültür genel uygulama olmaya devam eder. Meteorolojinin azizliklerine karşı bir garanti oluşturur ve toplumsal dengenin bir unsurudur. Tahıl ekimi ve verimliliği uzun zaman varsayılanın çok üzerindeydi ve bir önceki dönem biraz daha fazla, hektar başı beş kental olduğu farz edilir (bkz. *Bizans Dünyası*, 2, s. 218). Muhtemelen kullanılan aletler iyileşmese de kuşkusuz Batı etkisiyle rüzgâr değirmeninin Trakya ve Lemnos adasında kullanılmaya başlamasının altını çizmek gerekir (örneğin *Actes de Chilandar* [94], n^{0} 92, 1323'ten; *Actes de Dionysiou* [95], no. 25, 1430'dan).

Yerleşim olarak köy ve işletme organizması olarak yurtluklar çerçevesi içindeki kırsal ekonomi XIV. yüzyılın ortasına kadar tatminkâr ölçüde gelişti. İmparatorluk bir kere küçülüp zaafiyete uğrayınca, artık düzenleyici rolünü ancak marjinal olarak oynar hale geldi ancak bu rol bir ölçüye kadar bölgesele evrilmiş ekonomilerin çerçevesinde büyük ticaret organizasyonu yapan İtalyan cumhuriyetleri tarafından üstlenildi (Küçük Asya, Trakya ve Makedonya, Epir

ve Teselya, Mora). Şehir ile köy arasındaki kırsal ekonomi açısından olduğu kadar şehir ekonomisi için de vazgeçilmez olan ilişkiler (Matschke [249], s. 478-481), XIV. yüzyılın ortasına kadar faal kaldı.

IV. Haçlı Seferi'nden sonra art arda gelen siyasi çalkantı köylerde büyük bir ekonomik etki yaratmadıysa da büyük mülkler sıklıkla el değiştirdi. XIII. yüzyılda, İznik İmparatorluğu'nun, özellikle de Bithinya'nın refahı gözle görülür ölçüde idi (Ahrweiler [262]; Lefort [284]). Makedonya'da Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kuruluşuna bölgeler arası ticareti kolaylaştırdığı için ekonomik bir atılımın da eşlik ettiğini varsayabiliriz. Aynı şey kuşkusuz Mora için de geçerlidir (Laiou [276], s. 314).

Makedonya'da, köylülerin zenginliğinin 1262 ile 1341 arasında düşüş eğilimi gösterdiğini gözlemlemek de mümkündür. En azından, Athos Dağı'ndaki İviron Manastırı'na bağlı köylülerin sahip oldukları mülkler üzerinden ödediği ortalama vergi bu iki tarih arasında düşmüştür (bkz. Tablo 1).

Tablo 1. Selanik Temasında İviron Manastırı'na bağlı köylülerin vergileri

Yıl	Hane Sayısı	Nomismata Olarak Vergi	Nomismata Olarak Hane Başına Vergi
1262	148	355	2,4
1301	156	158	1
1320	141	140	1
1341	119	108	0,9

Kaynak: Iviron [97], III, n° 59, 70, 79; *Iviron,* n° 86 (Melintzianis, Hierissos, Gamatou, Kato Bolbos, Xylorygion köyleri).

1262 ile 1301 yıllarındaki azalma önemli boyuttadır; bunun ana nedeni doğu Halkidiki'de bir köy olan Hierissos köylülerinin 1262'de ellerinde olan bir toprağı muhtemelen 1301'den önce satmak durumunda kalmalarıdır. Bunun dışında, sayısız parselin XIV. yüzyılda büyük mülk sahiplerine satılmasının nedeninin, satan köylülerin giderek artan tedirginliği olduğu söylenebilir. 1290 civarında Hierissos köylüleri, tarlalarını Athos manastırı Lavra'ya satıyorlardı (*Actes de Lavra* [99], II, n° 83'ten 88'e). 1308-1312'de aynı köyün sakinleri, Katalan paralı askerlerin geçişinin hemen ertesinde açlıktan ölmemek için tarlalarını Athos manastırı Vatopedi'ye satmışlardır (*Actes de Vatopédi, I* [101], n° 43). 1310-1325 arasında, Halkidiki köylüleri Athos manastırı Heropotamou'ya toprak satmıştır (*Actes de Xèropotamou* [104a], n° 16). 1337-1338'de, Serez bölgesi sakinleri gelecekteki imparator VI. İoannes'in annesi Theodora Kantakuzene'ye 100 hektardan fazla toprak satmıştır (*Actes de Vatopédi,* [102], II, n° 80). Köylü varlığının büyük mülkler lehine erime eğilimi yine de kırsal ekonominin çöküşü anlamına gelmez; bazı durumlarda, belki de bir genişleme döneminin sonuna işaret eder, marjinal kalmış topraklar nüfus artışı nedeniyle değerlendirilmiştir, ortalama olarak randıman azalışı ve köylülerin fakirleşmesi ise buna eşlik etmiştir. Ayrıca köylülerin fakirleşmesi

hâkim asayiş sorununda kaynaklanabilir (Makedonya'da 1280 ve 1290'daki Sırp işgalleri, 1307'deki Katalan akınları, Trakya'da 1320-1324'teki Tatar saldırıları, 1321 ile 1328 arasındaki iç savaş). Son olarak, bu satışları açıklamak için büyük mülk sahiplerinin yurtluklarını büyütme arzusunu da sayabiliriz. Ne olursa olsun, XIV. yüzyılın başında, yüzyıl ortasındaki demografik krizi önceleyen ekonomik bir kriz olduğu aşikârdır (bkz. böl. IV).

A. Laiou'nun araştırmasını [276] yakından takip ederek sırasıyla tarımsal üretim, üretimin toplumsal organizasyonu, toprak geliri ve yatırımlar sonra da kırsal ekonominin XIV. yüzyıl itibarıyla parçalanışını inceleyeceğiz.

ÜRETİM

Görmüş olduğumuz üzere, köylü topraklarında da bir ölçüye kadar kendine yeterlilik hedeflense de pazara da açık olan yurtluklarda üretime her zaman polikültür damgasını vurmuştur. Ele aldığımız dönemde, tarım ürünleri neredeyse her yerde ticari bir açılım bulabiliyordu. Aşağıda, İmparatorluğun farklı bölgelerindeki üretim üzerine A. Laiou [276] tarafından verilen göstergelerin özetini veriyorum.

KÜÇÜK ASYA

Küçük Asya'nın XIII. yüzyıldaki refahından daha önce bahsetmiştik. Elbette Bithinya ve İzmir bölgesinin verimliliği bunu da tarım ve hayvancılığa yatırım yapan İznik imparatorlarının ekonomi politikasını da açıklar niteliktedir. III. İoannes Vatatzes, İmparatorluk yurtluklarının üretimini düzenledi ve başka kişileri veya kurumları da İznik İmparatorluğu kendine yetebilsin diye aynısını yapmaya cesaretlendirdi. Mesela ona köyler ve parekler bağlayarak Lembiotissa manastırı lehine önlemler aldı (*MM* [109], IV, s. 1-4).

Küçük Asya'da buğday, arpa, şarap, yağ ve hayvan fazlası vardı. Buğday Selçuklulara ihraç ediliyordu. Yağcılık İzmir bölgesinde önemliydi. Meşe ticari metaydı ve dut ağaçları Filadelfiya yakınlarında yetiştiriliyordu (*Actes de Vatopédi*, [101], I, n^0 15). Köylüler özellikle de ürünlerini satmak için zeytin ağacı, bağ ve meyve ağaçları dikiyor, büyük mülk sahipleri ise tercihen tahıl üretiyordu. Balıkçılık ve tuzculuk önemli bir gelir kaynağıydı. Foça şapı Cenovalılar tarafından 1275 itibarıyla işletilmiştir. Bizans Küçük Asya'sının refahı VIII. Mihael'in köylülere uyguladığı sert vergilendirme ve özellikle de Türk saldırıları nedeniyle düşmeye başlamıştı (Laiou [276], 320-321).

TRAKYA VE MAKEDONYA

Makedonya ve Trakya'nın ekonomisi 1340'a dek oldukça iyi eklemlenmişti. Konstantinopolis ve Belgrad'a doğru giden yollar açıktı ve şehirler, arka bölgeleriyle ilişkideydiler. Sonrasındaysa bu durum değişti: Makedonya'daki sürekli asayiş sorunu, Trakya ve başkente giden yolu kapattı.

Başlıca ürünler buğday ve arpa, Halkidiki'de bağcılık ve ve Strymon bölgesinde meyve üretimiydi. Keten de üretiliyor ve pamuk XV. yüzyılın ilk on

yılında Selanik'ten ihraç ediliyordu.[1] Hayvancılık da büyük mülkler için olduğu kadar köylüler için de önemliydi.

TESELYA VE EPİR

Zengin ova Teselya, Demeyrias, Halmyros ve Pteleon'da ticarileştirilen buğday ve mesela Volos bölgesinde şarap üretiyordu. Büyük mülk sahipliği hâkimdi. Dağlık bölge Epir'de, büyük yerine küçük mülk sahipliği daha yaygın olsa gerekir, özellikle Yanya ve Arta civarında bağcılık yapılırdı. Epir özellikle hayvancılıkla bilinirdi. XIII. yüzyılda, ipek üretimi için dut dikimine Etolya'daki Nafpaktos'ta tanıklık edilmiştir. Burada tuzlalardan da bahsedilmiştir (Laiou [276], s. 325-326). Epir limanları aynı zamanda Teselya'da üretilen tahılın açılım noktası olarak da hizmet ediyordu (Zachariadou [297]).

MORA

Mora'da başlıca ürünler, görece olarak daha önemsiz olan tahıllardan başka, zeytinyağı ve özellikle de Malvoisia'nın şarabıydı (Kalligas [270], s. 889-890). Korint ve Patras'ın kuru üzümü de ihraç ediliyordu. Bunlara meyve, XV. yüzyılda ihraç edilen ipek, inşaat kerestesi ve hayvancılık ürünleri eklenebilir.

Bölge ihraç edilen yün, pamuk ve keten, erguvan rengi, kırmızböceği, tabakhane için öd safra ve ayrıca bal ve balmumu üretiyordu. Gümüş ve kurşun madenleri işletiliyordu. Üretim belli bir ölçüye kadar İtalyan tüccarların ihtiyaçlarına göre yönleniyordu.

Bizans Peloponez'i XIII. yüzyılda ve XIV. yüzyılın ilk yarısında "mütevazı bir refah" içindeydi (Laiou [276]); zenginlik ticaret merkezi Monevasia'da özellikle belirgindi (Kalligas [270][271]). Bereket muhtemelen XIV. yüzyılın ikinci yarısında azalmıştı. Demetrios Kydones her durumda 1383-1387'de Peloponez'in fakir bir bölge olduğunu yazmıştı (Cydonès [688], s. 85; Laiou [276], s. 322-324).

ÜRETİM ORGANİZASYONU

Küçük bağımsız üreticiler tespit edilse de üretim daha çok yurtluklarda organize ediliyordu. Bağımsız küçük mülk sahipleri elbette daha fazlaydı ancak zor durumda kalmaları çok oluyordu. Varlıkları öncelikle köylülerin büyük mülk sahibine satışları sayesinde bilinir. Buna gönderme yapmıştık.

Yurtlukların değerlendirilme şekli, kısmen dolaylı, kısmen de doğrudandır. Toprak ilkinde, büyük mülk sahibine kiracılık (*pakton*) veya yarıcılık (*morte*) anlaşmasına göre bağlı köylü veya parekler tarafından ekilirdi. İkinci durum olan doğrudan değerlendirmede, toprak angarya (*aggareia*) yoluyla mülkün parekleri, tarım işçileri veya başka bir mülk sahibinin parekleri (*xenoparoikoı*) tarafından işlenirdi.

---

1. Hè Thessalonike, he endokhôra tès kai ho oikonomikos tès chôros stèn épochè tôn Palailogôn (Thessaloniki, its Hinderland and İts Economic Space), *Diethnes Symposio Byzantine Makedonia 324-1430 m. Kh. Praktika*, Thessalonique, 1995, s. 183-194, 190. sayfada.

Yurtluklar irili ufaklıydı, aralarından en mütevazıları ancak birkaç köylü toprağına eşit olurdu. Keşiş Theodosios Skaranos'un Halkidiki'deki küçük yurtluğu da bunlardan biriydi: 1270 civarında, 34 hektar toprak ve 3 hektar bağdan oluşuyordu (*Actes de Xèropotamou* [104a], n° 9; Lefort [282]). Bunun dışında, bazı laik veya manastır büyük mülk sahipleri, onlarca büyük yurtluk ellerinde bulunduruyor, bunlar çoğunlukla aynı bölgede kümelenmiş oluyordu. İviron Manastırı Makedonya'da 9000 hektardan fazla toprağın sahibiydi (*Actes d'Iviron* [97], s. 14) ve Lavra'nınki, Selanik, Strymon ve Lemnos Adası'nda bunun iki katı kadardı (Laiou [276], s. 350). Bu yurtlukların büyük çoğunluğu imparatorlar tarafından bağışlanmış, bazen satın alınmış ve manastırlar özelinde, şahıslarca bağışlanmıştı. Örneğin, 1273'te İviron Manastırı Doğu Makedonya, Kotzakion'da 125 hektar toprak satın aldı (*Actes d'Iviron*, III [97], n° 61) ve İmparator II. Andronikos tarafından aynı bölgede, aynı yüzölçümünde arazi bahşedildi (*a.g.e.*, n° 72). Geleceğin İmparatoru VI. İoannes Kantakuzenos'un annesi Theodora Kantakuzene, 1338'de Athos manastırı Kutlumus'a Serez'teki Eleousa yurtluğunu, içindeki evler, dükkânlar, bağlar ve Kosna köyü yakınında 131 hektarlık, içinde iki çift ve 100 koyun olan bir *zeugelateion* ile birlikte bağışladı (*Actes de Kutlumus* [98], n° 18). Kantakuzene'nin Makedonya ve Trakya'daki zenginliği o dönem için çok önemli düzeydeydi ve deyişlere konu oldu: 5000 sığır, 1000 çift, 2500 at ve tay, 200 deve, 300 katır, 500 eşek, 50.000 domuz ve 7000 koyun ve inanılmaz ölçüde ürün (Cantacuzène, Bonn, II, [62], s. 184-185). Devlet yani bir yandan hazine ve hizmetkârlarına gelirini bağladığı mülkler (*pronoia*) ve diğer yandan imparator ve imparatorun ailesi, manastırlara yaptıkları bağışlarla bu mülkler azalsa bile, İmparatorluk'taki en büyük mülk sahipleri olarak kaldılar.

Büyük bir yurtluğun, ekilebilir arazisi, sürüleri ve otlakları, bağları, meyve ağaçları, Küçük Asya ve Mora'da zeytinlikleri, değirmenleri, sıkım tesisleri, şehirlerde binaları ve ürünün ticarileşmesi için gemileri olurdu (Laiou [276], s. 350). Örneğin, Menoikion Dağı'ndaki Agios İoannes Prodromos Manastırı, Serez'de başka şeylerin yanı sıra değirmenler, dükkânlar ve bir fırına sahipti (Bénou, Codex B [216], n° 187, 188). Başka büyük laik veya manastır mülk sahipleri Elousa gibi, Serez *kastron* veya *emporion*'unda ticari veya zanaat kullanımına yönelik mallara sahipti (Laiou [276], s. 351-352).

Yurtluğun doğrudan kullanımla ekin alınan kısmı az çok daha büyüktü. Trakya'daki Konstantinopolis yakınlarındaki Mamitzon köyünde, yurtluk topraklarının %29'una tekabül ediyordu ve parek angaryaları sayesinde ekildiğini biliyoruz (*Actes de Chilandar* [94], n° 92). Bunun dışında, özellikle de Makedonya'da, Batılı bir kelime kullanacak olursak, yurtluk "rezervi" daha mütevazı idi.

Aynı şekilde, *pronoiai* sahibi askerlere bakılacak olursa, pareklerinden alınan vergilerin, toprağın ekonomik getirisinden daha fazla olduğu görülür (Oikonomides [290], s. 340-344; Laiou [276], s. 339). *Pronoia* sistemi hakkında, en son olarak Oikonomides'in Bizans devletinin ekonomideki rolü üzerine araştırmasına başvuracağız (Oikonomides [291], s. 1042-1048): Bir

devlet görevlisinin hizmetlerini bir önceki dönemde olduğu gibi maaş veya bir bedel ile değil, çoğunlukla hazineye ait olan bir arazinin vergi ve ekonomik gelirleriyle ödemek söz konusudur. Bu gelirler, memur veya askere hayat boyu olmak kaydıyla bağlanırdı yani ilke olarak miras bırakılamazdı. Bu sistem, hazineye yük olmayarak devletin finansal düzenini basitleştiriyordu ve XII. yüzyılda yürürlüğe girmiş, sonrasında geliştirilmişti. *Pronoia* (veya *oikonomia*) miktarının (*posotes*) en az yarısı pareklerin ödediği vergilerden (*oikoumenon*), kalanı da topraktan elde edilen ürünün getirisini saymazsak, vergi muafiyetlerinden oluşuyordu. VIII. Mihael'in iktidarından itibaren, *pronoia* devlet hizmetlisinin hizmetiyle orantılı olarak miras bırakılabilir oldu. Daha sonra, iç savaşlar boyunca, *pronoia* koşulsuz miras bırakılabildi. Çoğunlukla manastırların olan topraklara *pronoia* sahiplerine verilebilmeleri için el konulduğundan, tepki çekti. Maritsa Savaşı'nın* olduğu 1371'den sonra, devlet *pronoia* sahiplerine Türk tehlikesine karşı durabilmek için Athos ve Selanik manastırlarının müsadere ettiği topraklarının yarısını dağıttı (Mošin [261], n^0 2=*Actes de Vatopédi* III [103], n^0 199).

Angarya günleri sayısı değişkendi: 12, 24 hatta Makedonya'da bir durumda yılda 52 gün; 1259'da, Trakya Lapseki'de 48 gün veya en azından bir öküzü olan bir köylü için 4 hiperper ödeme, koşum hayvanı olmayan köylüler için 24 gün veya muhtemelen 1 hiperper ödeme gibi. Sırbistan'da ise yılda 104 günü angarya için saymak gerekiyordu (Laiou [276], s. 334-335). Veriler değişken olsa da her durumda angarya toprakların değerlendirilmesi için önemliydi.

Rezervler de mümkün olan en küçük ölçülerde tarım işçileri (*misthion*) veya ne toprağı ne de koşum hayvanı olan ama vergi belgelerinde maliyeye hiç vergi borçları olmadığı için "özgür" (*eleutheroi*) olarak adlandırılan fakir köylüler tarafından ekilirdi. Bilmediğimiz birtakım anlaşmalar sonucu büyük mülk sahiplerine ait koşum hayvanlarını (*doulika zeugaria*) kullanabiliyorlardı.

Yurtluk toprakları her zaman pareklerin sahip olduklarından daha fazlaydı: Mamitzon ve Doğu Makedonya köyü Brasta'da iki katı, Athos manastırı Hilandar'dan bir mali belgeye göre beş katı, Athos manastırı Zografu'dan bir mali belgeye göre ise on katı büyüklüğündeydi (Laiou [276], s. 339-340).

Değerli küçük parseller olan bağların ve meyve bahçelerinin sahibi parekler, bazen onlara büyük mülk sahibi tarafından verilen tarlaların da sahibi olabilirlerdi. Mamitzon'da pareklerin tarlaları ortalama 6,3 hektardı. (*Actes de Chilandar* [94] n^0 92). 1300'lerde, Makedonya'daki Brasta'da pareklere bir veya iki öküze sahip olmalarına göre 3,1 veya 6,3 hektar toprak verilmişti (*Actes d'Esphigménou* [96a], n^0 8) ancak İviron mülkünde ortalama 0,1 hektar sahibiydiler (bkz. tablo 2) çünkü tarlalarının çoğunu manastırdan kirayla alıyorlardı. Dolayısıyla durum çok değişkendi.

* II. Meriç veya Çirmen Muharebesi. (ç.n.)

Tablo 2. Selanik temasında İviron manastırına bağımlı köylülerin sahip olduğu ekilebilir toprakların yüzölçümü.

Sene	Hane Sayısı	Toprak Yüzölçümü, Hektar	Hane Başına Yüzölçümü, Hektar
1301	156	19	0,1
1320	141	20	0,1
1341	119	17	0,1

Kaynak: Iviron [97], III, n^0 70, 79; *Iviron* [97], IV, n^0 86 (Melintzianis, Hierissos, Gomatou, Kato Bolbos, Ksylorgyion köyleri).
Not: 1262'den sonra toprakla ilgili veriler belirsizdir (*Iviron* [97], III, n^0 59) ve sayılamazlar.

İviron parekleri için ortalama hesaplanan değer –hane başına 0,1 hektar– köylere göre değişen bir durumu yanlış hesaplamaya neden olur. Bu manastıra bağımlı üç köyde, Melintzianis, Kato Bolbos ve Ksylorygion'da, pareklerin hiç tarlası yoktur.

Parekler sahibi oldukları mülkler için ilke olarak devlete vermeleri gereken vergiyi, yurtluğu elinde bulundurana veriyorlardı. Bu vergi özellikle pareklerin taşınmazları ve hayvanları üzerinden alınıyordu; 1301'de barem bize göre temel olarak şöyleydi: Öküz başına ¼ nomismata; inek başına 1/12; at ve eşek için ⅛, domuz veya kovan başına 1/50; keçi veya koyun başına 1/100; hektar toprak için 1/12; 1 hektar bağ için 1 nomisma, bahçe veya meyvelik için 1/12; meyve ağacı başına 1/24; balıkçı kayığı için ½ (Lefort [279]; ve özellikle *Actes d'Iviron* [97], III, s. 153). Daha hafife benzeyen başka bir mali sistem XIV. yüzyıl başında Makedonya'da, muhtemelen Osmanlı maliyesinin etkisiyle, uygulanmıştı (Oikonomides [291], s. 1039) ancak bu günümüzde pek iyi bilinmez.

Çoğu kez, parekler ektikleri tarlaların büyük kısmını büyük mülk sahibinden kira yoluyla, ortalama bir çiftlik kirası, nakit olarak sabit bir kira (*pakton*) veya yarıcılık, yani ürünün belirli bir bölümüyle "ondalık" (*dekateia, morte*) olarak alıyorlardı (Laiou-Thomadakis [278], s. 216-221). Mamitzon'da, 188 hektar yurtluk toprağı yarıcılar (*hypomortos ge*) tarafından ekiliyordu. Kıbrıs'ta, 1232'de, iki öküzü olan bir köylü, bir *zeugaratos*, tam mülk sahibi olarak üç hektar toprak alıyordu yurtluk toprağının bir kısmını da toplamda belki 10 hektar, ekmek zorundaydı (Laiou [276], s. 332-334).

Yarıcılık, kiralamadan daha fazla uygulanıyormuşa benzer (Laiou [276], s. 337) ve ilki belki de mülk sahibiyle kötü hasat riskini paylaştığı için kullanıcının da (Laiou [276], s. 345) ve belki de böylelikle ortalama olarak daha yüksek gelir elde eden mülk sahibinin çıkarını da daha iyi koruyordu. Öyle görünüyor ki mülk sahibi ürünün üçte biri ila yarısını alıyordu (Laiou [276], s. 338). Ekilebilir toprak için yapılan bir kontrat, tohumu kesenekçinin sağladığını, ürünün ise üçte ikisini aldığını gösterir (*a.g.e.*). Şarap ve yüksek gelir getiren ürünlerde, mülk sahibi hiçbir harcama yapmazken, ürünün yarısı üreticiye aittir (Laiou [276], s. 339) Ancak üreticinin çıkarını daha fazla koruyan başka kontrat tipleri de vardır. Makedonya'da, bağımsız bir bağcı mülk sahibine ancak üçüncü seneden sonra kira ödemekle yükümlüdür (*Actes de Vatopédi*

[101], I, s. 210). Kıbrıs'ta, serfler senyöre ürünün üçte birini ve özgür köylüler, ürünün dörtte biri ila beşte birine tekabül eden yıllık sabit bir ödeme yapmak zorundadır (Laiou [276], s. 339).

Büyüklüğünün değişken olduğunu gördüğümüz yurtlukta, laik yurtluklarda *"kathedra"*, manastıra ait olanlarda "metoke" adı verilen bir efendi evi olurdu. Çoğunlukla tahkimliydi, depo ve yönetim binaları, metokelerde ise bir kilise barındırırdı; kâhya ise ekonom veya manastır yurtluklarında *metockhiarios* olarak adlandırılır ve burada yaşardı. Yurtluğu o yönetirdi; üretimi organize eder, büyük mülk sahibine sunduğu hesapları tutar ve köyün ona bağlı parek veya olmayan köylüleriyle doğrudan ilişki içinde olurdu.

Açık yerleşim köy, kırsal habitatın başlıca şekliydi. Bazen bir çitle sınırlanan veya yurtluğun bir kulesine yakın olan bu alan ekilir ve ağaçlandırılır, bir avlu etrafında düzenlenmiş evler bazı durumlarda 40 metre kadar aralıklı olurdu. Makedonya'da, XIV. yüzyılın ilk yarısında her dört beş kilometrede bir köye rastlanıyordu ve her köy muhtemelen ortalama 70 haneden oluşuyordu. Bu köylerden bazıları çok kalabalıktı: Mesela Doğu Halkidiki'de Seleda köyünde 1300 yılında 500 kişi ve Pangea Dağı eteğindeki Radolibos'ta yaklaşık 1000 kişi yaşıyordu (Laiou [276], s. 318). Köy oranın seçkinlerince, belki en zenginler olan *protogeroi* adı verilen köylülerce yönetiliyordu. Köylerin oluşturduğu ağ, aynı yapıya sahip, 10-20 haneli bir dizi mezrayla tamamlanırdı (Lefort [232]).

Dört-beş kişilik çekirdek aileden oluşan hane, her şeyden önce kendine yeterlilik hedefleyen ancak pazara da açık olan küçük bir ekonomik birim oluşturuyordu. İşletmelerin yüzölçümü köylülerin emek gücüne dayanırdı. Öküzü olmayanlar ancak pek az toprak işleyebiliyordu. Bir öküzü olanlar, *boidatoi*, dört beş hektar ekiyordu, bir çifti olan *zeugaratoi* ise iki kat fazla. Ortalama köylü, çalışmak için başka bir köylüyle dayanışmak zorunda olan *boidatos* idi. Aşağıda 3 no'lu tabloya bakınız: 1301-1320 yıllarında öküz sayısında düşüş yaşanmıştır ki, XIV. yüzyıl başının daha önce belirtileri görülen, yapısaldan çok konjonktürel ekonomik krizine işaret eder.

Tablo 3. Selanik Temasındaki İviron Pareklerinin Öküzleri

Sene	Hane Sayısı	Öküz Sayısı	Hane Başına Öküz Sayısı
1262	148	113	0,8
1301	156	160	1
1320	141	91	0,6
1341	119	115	1

Kaynak: Actes d'Iviron [97], n⁰ 59, 70, 79; IV, n⁰ 86 (Melintzianis, Hierisos, Gamatou, Kato Bolbos, Ksylorygion köyleri).

Mülk sahibiyle yarıcılık kontratı olmayan pareklere gelince, bir kere ondalık ödenip, tohumluk ayrıldığında, sadece bir çifti olan köylülere kalan tahıl rekoltesi ancak hane tüketimine yetiyordu. Özellikle şarap ve hayvancılık ve köy zanaat

ürünlerinden elde edilen gelir, köylüye vergiyi para olarak ödeme olanağı sağlıyordu. İviron parekleri ortalama 0,2-0,3 hektar bağa sahiptiler (bkz. tablo 4).

Tablo 4. Selanik Temasındaki İviron Pareklerinin Bağlarının Yüzölçümü

Yıl	Hane Sayısı	Bağ Yüzölçümü, Hektar	Hane Başına Bağ Yüzölçümü, Hektar
1301	156	35	0,2
1320	141	37	0,3
1341	119	31	0,3

Kaynak: Iviron, III, n° 70, 79; *Iviron* IV, n° 86 ((Melintzianis, Hierisos, Gamatou, Kato Bolbos, Ksylorygion köyleri).
Not: 1262 yılına dair bağ verileri belirsizdir (*Iviron* III, n° 59) ve değerlendirmeye alınamazlar.

GELİR VE YATIRIMLAR

Daha önceki dönem için hali vakti yerinde bir köylü olan *zeugaratos*'un yıllık net gelirinin, sadece tahıl üretimini göz önüne alacak olursak, tarlalarının sahibi olması durumunda 4,6 nomismata, kiracı olması durumunda ise 2,8 nomismata olduğunu hesaplamıştık. Tahıl üretim fazlası *boidatoi* için sıfıra yakındır (Lefort, [285], s. 302-303). Öküzü olmayan köylüler ise maaş veya bağ, zanaat ya da hayvancılık ürünleriyle geçinmektedir.

Makedonya'da, köy zanaatkârlarının görülme sıklığı aşağıya doğru azalacak şekilde; ayakkabıcılar, demirciler, terziler, dokumacılar, çömlekçiler, oduncular, balıkçılar, değirmencilerdir. Köylerin yarısında en azından bir zanaatkâr mevcuttu ve vergi belgelerinde bazı büyük köylerde, belli ki köyden daha büyük bir pazar için üretim yapan iki üç zanaatkâr barındıran aile atölyelerinin varlığı tespit edilmiştir. Pareklerin %8 ila 10'unu oluşturan ve genellikle yarı zamanlı çalışan zanaatkârlar, öküzü olanlar kadar olmayanlar arasından da çıkıyordu (Lefort, [285], s. 309). Zanaat gelirleri ise belirlenememiştir.

Toplamda, köylülerin yatırım kapasiteleri, çift sahipleri ve var olması gereken tam zamanlı zanaatkârlar dışında göreceli olarak zayıftır. En azından 1340'a kadar köylülerin ticari faaliyette bulunduklarına dair işaretlere sahibiz (Matschke [286]).

Buna karşın mülklerin büyük gelirleri vardı ve işletmecilerine yatırım yapma olanağı sağlıyordu. Bir önceki dönem için mülk sahibinin vergi sonrası geliri yani rantının, toprak değerinin %3'üne, hazine toprakları veya imtiyazlı, emlak vergisi ve ek yükümlülüklerden muaf topraklarda %8'e denk düştüğü hesaplanmıştır (Lefort, [285], s. 304). Ayrıca Athos Dağı'nın en zengin ve en kalabalık manastırı Lavra'nın tahıldan elde ettiği gelirin 4300 nomismatadan fazla, yani toprak gelirinin %13-15'i olduğu tahmin edilmiştir (Laiou [276], s. 349).

Bu iktisadi gelirlere vergi gelirleri de eklenmelidir: Büyük mülk sahibi tarafından pareklerden toplanan vergiler ve imtiyazlı yurtluklar için yükümlü olunan emlak vergisi ve ek giderlerden muafiyet. Lavra özelinde, pareklerin vergileri 1050 nomismata ve vergi muafiyeti 2950 nomismata idi (Laiou [276],

s. 349). Toplamda, Lavra'nın yıllık geliri, 1350 yılında nakit olarak 5350 nomismatayı geçiyordu ki bu sadece tahıl geliriydi, vergi muafiyetini de sayarsak 8300 nomismatayı bulurdu.

Büyük mülk sahipleri toprağa yatırım ve yurtluklarında iyileştirmeler (*beltioseis*) yapıyorlardı. Böylece, gördüğümüz gibi, İviron Manastırı 1273'te Radobilos yakınlarında, Pangea eteklerinde 125 hektar ekilebilir toprak satın aldı ve 1300-1321 arasında, Lavra otlaklar ve 79 hektar bağa sahip oldu (*Lavra* [99], IV, s. 170). Yeni alınanlar zaten var olan yurtlukların yakınında, hatta komşuydu ve prenslikler gibi şekillenmişti. Lavra'nın Batı Halkidiki'deki arazileri bu şekildedir (Lefort [280], s. 349, haritalar *in fine*). Büyük mülk sahibi tarafından sahip olunan toprakların aralarındaki mesafenin yakınlığı, emlak yurtluğunun işletmesini mantıklı hale getirmeye yarıyordu. Selanik'te, kiralama hatta ticari amaçla şehirde binalar satın almak, özellikle de Athos manastırları açısından, yurtluk iktisatının genel iktisata uyumunun çapını gösteriyordu.

Yurtlukta gerçekleştirilen iyileştirmeler çeşitliydi. Yeni tahıl bileşenlerinin oluşturulması, öküz, karasaban ve iş gücü olarak ağır yatırımlar gerektiriyordu. Toprağı ekime hazırlamayı da düşünürsek, toprağı üretime hazır hale getirmek için üç sene lazımdı (Laiou [276], s. 353). Orta boyutlu bir işletme olan daha önce bahsettiğimiz Theodosios Skaranos'unkinin yapısından hareket edersek, tahıl ekimi büyük yurtluklarda küçüklerinkine oranla daha kârlıydı (Laiou [276], s. 336).

Başka iyileştirmeler Bizanslıların *autourgia* adı verdikleri, kelime anlamı "kendi kendine üreten" anlamına gelen, yani başlangıç yatırımı yapıldığında üretmek için artık el emeği maliyeti sayılmazsa, başka yatırım istemeyenler içindi: Bağ, meyve bahçesi ve zeytinlik, bahçeler, otlaklar, değirmenler, tuğla atölyeleri, tuzlalar... En önemli yatırımlar bağlardı, gelir getirmeye başlamadan üç sene hazırlık dönemine ihtiyaç duyuyorlardı. Yukarıda çoğunlukla yatırımın bağı yapacak olan kontratlı kiracı tarafından yapıldığını gördük. Büyük mülk sahipleri gibi, en küçük işletmeciler de bağ dikiyor veya diktiriyordu, Theodosios Skaranos bunlardan biriydi ve bir hektar dikmişti. Selanikli Theodoros Karabas'ın 7,6 hektar bağı vardı ve bunun belki de bir kısmını dikmişti (*Actes de Chilandar* [94a], I, n° 30). Yatırımın dönüşü üçe bir olabiliyordu (Laiou [276], s. 361 ve n. 220). Köylüler de para kazanmak için bağa yatırım yapıyorlardı. Selanik yakınlarındaki toprağın sahibi toprağını 1,25 hektar için 1 nomismata karşılığında bağcıya kiralıyor (*Actes de Vatopédi* [101], I, s. 210). Başka kontratlara göre, toprağın sahibine kalan üretimin üçte biriydi (Laiou [276], 363).

Zeytinlikler için yatırımın geri dönüşü veya net kâr %20-25'tir (Laiou [276], s. 359).

Selanik yakınlarındaki bahçelerde, 1421 öncesinde şehirden bir aile olan Argyropou'liler tarafından yapılan yatırımlar, geliri ikiye katlamıştı. Net kâr yıllık %7 olmuştur (*Actes d'Iviron* [97], IV, n° 97 ve 98; Laiou [276], s. 358).

Değirmen kurmanın bedeli tam olarak bilinmiyor, getirisi de belirsizdir ancak oldukça yüksek olduğunu düşünmemek için sebep yoktur (Laiou [276], s. 360).

KIRSAL EKONOMİNİN ÇÖKÜŞÜ

Refah, iyi ve kötü geçen yıllara rağmen, XIV. yüzyıl ortasına dek korundu. Sonrasında, öncelikle vebaya bağlı nüfus azalışı (daha önceki bölüme bakınız) ve asayiş eksikliği bir yüzyıl sonra Osmanlı barışının sağlanmasına dek üretimin düzensizleşmesine neden oldu. XIV. yüzyıl ortasından sonra, iç savaş (1342-1354), Sırp fethi ve Osmanlı akınları nedeniyle dolaşım zorlaştı ve şehirler iç bölgelerinden koptular. Yurtluklar daha kötü işletilir oldular ve efendileri sıklıkla değişti; laiklere ait yurtluklar genellikle manastırların eline geçti. Aristokrat bir hanım olan Anna Kantakuzene Paleologina böylelikle, 1373'te düşük bir fiyattan –600 nomismata– Batı Halkidiki'deki Mariana'da bulunan arazisini Athos manastırı Doheiariou'ya sattı. Yurtluk Sırp işgali sırasında harap olmuş ve onu işleyen insanlar gelirleri gibi yok olmuşlardı (*Actes de Docheiariou* [96], n⁰ 42; Laiou [276], s. 367).

Sayıları azalan köylüler toplamda daha az toprak işliyorlardı. XV. yüzyılda Makedonya gibi Lemnos'ta da köylülerin işlettiği toprakların büyük yüzölçümleri artık insanların topraktan daha az olduğunu gösteriyordu. Lemnos'ta, bazı işletmeler o dönem 37-50 hektardılar.

XIV. yüzyılın ikinci yarısındaki felaketlerden sağ çıkmayı başaran köylüler, üretim kapasitesi azalmış olan büyük mülk sahiplerinden daha az etkilenmiş olabilirler (Laiou [276], s. 306-307).

O zamanlar toprak ucuzdu (Morrisson-Cheynet [287], tablo 4). Tohumun fiyatı, sadece ticareti zorlaştıran siyasi istikrarsızlık değil, üretimin düşmesi nedeniyle de arttı (Laiou [276], s. 366).

XV. yüzyılın başında devlet, köylülere Lemnos ve Makedonya'da toprak dağıtarak kırsal ekonomiyi düzeltmeye çalıştı. 1407'de, İmparator VII. İoannes, Kassandra Kıstağı'nı tahkimledi, yarımadanın bir bölümünü ekime açtı ve tahıl üretiminin ondalığını altı manastıra verdi: Konstantinopolis'teki Pantokrator, Selanik'teki Prodromos, Athos'taki Lavra, Vatopedi, Kseropotamou ve Agios Pavlos (*Actes de Xéropotamou* [104a], n⁰ 28). Aynı imparator, 1408'de Dionysiou Manastırı'na Kassandra'daki terk edilmiş Mariskin köyünü verip şahsen üç sene belirli bir miktar toprağı ekime açmaya söz verdi ancak keşişler de yerleştirdikleri köylülerin güvenliğini sağlamak için bir kule inşa edeceklerdi. Sonunda kule Despot Andronikos Paleologos tarafından inşa edildi, öyle görünüyor ki köylüler yerleştirildi ve manastır Mariskin'de daha da fazla toprak ve başka çiftçileri de yerleştirme hakkı kazandı (*Actes de Dionysiou* [95], n⁰ 10, 13, 16, 17, 18, 20; Laiou [276], s. 367-368). Bunun dışında, imparatorlar muhtemelen ticareti canlandırmaya yönelik önlemler de aldılar. Örneğin 1408'de II. Manuel, Athos manastırlarını şarap satışından alınan vergiden muaf tutarak, ürünlerinin ticarileşmesini kolaylaştırdı (Mošin, *Akti* [261], n⁰ 2= (*Actes de* Vatopédi III [103], n⁰ 199).

İmparatorluk, XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başında bazen tohum ve şarap ihraç ediyorduysa da bu ekonominin sağlıklılığına işaret etmiyordu. Kırsal ekonomi emniyetsizlik ve siyasi dengesizlik nedeniyle parçalanmıştı.

Bizans kırsal ekonomisi üretkendi ve geri kalan ekonomiye XIV. yüzyılın ortasına dek oldukça iyi eklemlenmişti. Köylülerin fakirleşmesi daha XIV.

yüzyılın ilk yarısında gözle görülür bir hale gelmiş, zenginliklerin büyük mülk sahiplerinin ellerinde toplanışı döneme damgasını vurmuştu.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, daha önce gördüğümüz nedenlerle (demografik kriz, asayiş eksikliği) üretimde düşüş olmuş olduğunu tahmin ediyoruz ve en yüksek aristokrasinin çoğunlukla emlak zenginliğini manastırlara bırakmış olduğunu gözlemliyoruz. Ancak bunlar, olumsuz bir konjonktür nedeniyle, çok aktif girişimciler olamadılar. Osmanlı barışı kırsal ekonomiye başka bir toplumsal çerçevede yeniden işleme şansı tanımıştır.

BÖLÜM VI

Şehir Ekonomisi ve Toplumu

Angeliki Laiou

Bizans şehir ekonomisi için IV. Haçlı Seferi'nin etkileri, siyasi sonuçlarına kıyasla, başkent ekonomisi istisna olmak şartıyla, ilk bakışta çarpıcı görünmeyebilir. Oysa bir yanılsama söz konusudur: Bizans şehirlerinin ekonomisi, Latin hâkimiyetine geçen kentlerinki gibi, derinden dönüşmüştü ancak dönüşüm hemen değil, yavaş yavaş gerçekleştiğinden daha az dramatik görünmüştü. Özellikle üretim seviyesinde büyük değişimler gerçekleşmiş ve takvimi de diğer sektörlere oranla farklı olmamıştı. Şehir ekonomisi İtalyan şehir devletlerinin (özellikle de Venedik ve Cenova'nın) ticari hâkimiyetindeydi ve bu hâkimiyet Bizans ürünlerine sınır dışından gelen talebin yapısını değiştirmişti. Ayrıca, İtalyanlar tarafından kurulmuş ticari ağlardan faydalanan Batı sanayilerinin rekabetinden de etkilenmişti.

Burada bir önceki dönemde, özellikle X-XII. yüzyıldaki gelişmeleri özetlemek, farklılıkları ortaya koymak açısından zaruridir. Daha sonra, talep ve başkent ile diğer şehirlerdeki üretimi, Latinlerce işgal edilen şehirleri de göz önünde bulundurarak inceleyeceğiz.

GENİŞLEME DÖNEMİNDE ŞEHİR EKONOMİSİ

Başlangıcı VIII. yüzyılın ortalarına giden ve XI-XII. yüzyıllarda hızlanan ekonomik genişleme, Bizans şehirleri için bir dinamizm ve refah dönemidir (daha sonrası için bkz. Laiou-Morrisson [152], s. 115-133; Laiou [319]; Laiou [320]). Demografik büyüme ve üretim, –hatta verimliliğin– artması, şehirler ile köyler arasındaki ticareti artırmıştı. Devletin ve yönetici sınıfların refahı, başka şeylerin yanı sıra lüks ürünlerde de Konstantinopolis ve taşra şehirlerindeki üretimin karşıladığı bir talep yaratmıştı. Şehirli nüfus zaman içinde zenginleşmiş ve kâh lüks, kâh –ekonomik açıdan çok daha belirleyici olan–, yarı lüks, seramik, tekstil, cam gibi ürünleri talep eder olmuştu. İslam ülkeleri kadar Batı'dan da gelen dış talep, muhakkak ki önemli bir rol oynasa da kapsamını tam olarak söyleyebilmemiz mümkün değildir. Ticaretin gelişmesi ve alışverişlerin artması, Batı Avrupa gibi yeni pazarların açılmasıyla birlikte bu bereketli döngüyü tamamlar. Şehir üretimi talep artışı ve dağıtım olanaklarına tatminkâr bir arzla karşılık vermiştir. Konstantinopolis lüks ürünleri, en yüksek nitelikte sanat objeleri, ipekliler, beyaz hamur ile cilalanmış seramik ve aynı ekonomik

seviyeyi yakalamamış olduğu halde zenginlerin tarzını benimsemiş olan halkın ihtiyaçlarını gidermek için ikinci kalite tekstil üretiyordu. Birçok taşra şehri de farklı nicelikte ve yüksek üretim gerçekleştiriyordu. Thebes, aristokrasi ile İtalyan ve belki Selçuklu pazarı için pahalı ipekli tekstil ürünleri ve ayrıca ikinci kalite ipekliler de üretiyordu. Korint, ipekliler, cam ve seramik üretiyordu. Üç ürün hem iç hem de uluslararası pazardan büyük talep görüyordu. Atina, tekstil ama en önemlisi en pahalı şeylerin boyası olan erguvan rengi üretiyordu. Patras'ın eskiden beri tekstil üretimi vardı. Selanik, ipekli, cam, seramik üretiyordu. Seramik aslen Bizans şehirlerindeki zanaat üretiminin gelişiminin en güvenilir işaretidir. İyi kalite, sırlı seramik üretimi, Konstantinopolis dışında, Korint, Selanik, Atina, Sparta, Larissa, Berroia, Kitros, Amorion, İznik, Foça, Sardes ve Kandia'da (Kandiye-Girit) belgelenmiştir. Yerel ve bölgesel ticaretleri söz konusuyken, bir yandan Fransa'nın güneyi, İtalya, Balkanlara da ihraç da ediliyordu. Bazı şehirler, Konstantinopolis, Korint ve belki başkalarında da düzenli büyük imalathaneler vardı, buradaki uzman zanaatkârlar çok yüksek kalitede, uzak yerlere dağıtılabilecek seramikler üretiyordu.

Şehirler de ticaretin çok geliştiği bu dönem esnasında, alışverişlerin merkeziydi. Konstantinopolis, Korint, Thebes, Trabzon en bilinen ticaret merkezleriydi, bunun özel nedeni de Müslüman ülkeler ve İtalya'nın da parçası olduğu ticaret ağları içinde bulunmalarıydı. Ancak kesinlikle söyleyebiliriz ki İmparatorluğun diğer şehirleri de coğrafi konum, nüfus ve üretimleri oranınca, az ya da çok ticari faaliyet içindeydiler. Bizanslı tacirler yerel, bölgesel ve uluslararası ticaretle uğraşıyorlardı. Güneyde İskenderiye ve Kahire'ye, kuzeyde Novgorod ve batıda Montpellier ve Barselona'ya kadar seyahat ediyorlardı. XII. yüzyılda, imparatorun verdiği imtiyazları kuşanmış Venedik, Cenova ve Pisalı İtalyan tacirler, Bizans pazarlarını dolaşıyorlardı (ticaret konusunda, bkz. Bizans Dünyası II, s. 275-278; Laiou-Morrisson [152], s. 133-147).

Sonuç olarak, şehir ekonomisi dinamik karakterini, her şeyden önce şehirlerin üretim ve ticaretin merkezi olmasına borçludur. Talebin farklı seviyelerine hitap eden muhtelif üretimin altını çizmek gerekir, zira bu sağlıklı bir ekonominin işaretidir. Önemli boyutta ipekli, seramik ve cam üreten büyük imalathaneler bu şehir ekonomisinin karakteristik özelliğidir. Aynı şekilde dikkat çekici olan Bizans ürünlerinin geniş dağıtımı gerçeğidir. Tüm bu özellikler IV. Haçlı Seferi ile değişecektir.

LATİN İŞGALİ ALTINDA KONSTANTİNOPOLİS

Şehrin fethinin hemen ertesinde, geçmişten, en azından arz ve talep konusunda kesin kopuş hissedilir. Bizans İmparatorluk sarayı ve yüksek aristokrasi, kilise hiyerarşisiyle birlikte Nymfeon ve Trabzon'a taşınmış, lüks ürün talebi son derece düşmüştü. Latin imparatorun sarayı ise boşluğu dolduramamıştı çünkü imparatorlar Bizans imparatorunun gelirinden yoksundu, sahip oldukları vasalları Venedikliler veya İmparatorluğun mirasçısı Rum devletlerinin efendileri, çok büyük bir alım gücüne sahip değillerdi ve Latin İmparatorluğu'nun son günlerinde Venedik veya Fransız krallarından para dileniyorlardı. Dolayısıyla

arz, talebin azalması kadar Konstantinopolis kuşatması sırasında zanaatkârlar çok acı çektiklerinden de düşmüştü. Haçlıların sebep olduğu üç yangın, özellikle Konstantinopolis'in en nüfuslu ve aynı zamanda en fakir mahallelerini yakan ikincisi (19-20 Ağustos 1203, nükslerle bir hafta sürmüştü) zanaatkâr mahallelerini çok ciddi etkilemişti. Büyük ticaret yolu Mese, en azından kısmen, mahvolmuş, imalathaneler kül olmuştu. Villehardouin "tüm büyük ticaret yolları ateşe verildi" der (Villehardouin [86], ch. 203; Madden [423]. Niketas Honiates'e göre sütunlar devrilmiş ve *fora*'nın (*agora*) zarif yapıları tahrip edilmiştir (Nicétas Choniatès, *CFHB*, 554, s. 3-4). Zanaatkârların imalathane ve mahallelerinin tahribini müteakkip, başkentin üretken nüfusunun bir bölümü göç etmiştir (Jacoby [310], s. 195-196).

Bu nedenle Konstantinopolis artık lüks ve yarı lüks ürünlerin merkezi olma özelliğini kaybetti. Yüksek kaliteli ipek giysiler üreten, prestij ve gelir kaynağı büyük imalathaneler kapandı ve Konstantinopolis artık ipekli üretmemeye başladı. Bunun dışında, başkentteki öncü ekonomik role sahip Venediklilerin ipekli kumaş üretimini sübvansiyone etmek için artık hiçbir nedeni kalmamıştı zira Venedik kendi sanayisini kurmakla meşguldü. Bazı tarihçiler Pantokrator veya Hora'daki (Zeyrek Camii ve Kariye Camii) vitrayların Latin işgali döneminden kalma olduğunu iddia etseler de XII. yüzyıl tarihli oldukları neredeyse kesindir (Laiou-Morrisson [152], s. 122); gerçekte Latin işgali dönemi sırasında cam üretimi belgelenmemiştir. Beyaz hamurlu seramik üretimi birkaç on yıl daha devam etmiş ancak XIII. yüzyıl ortasında sona ermiştir. İnşaata gelince, Konstantinopolis'te bir zamanlar önemli olan bu sektörden söz etmek için VIII. Mihael dönemini beklemek gerekir. Latin işgalinde geçen altmış yıl boyunca neredeyse hiçbir şey yoktur. Tam tersine, Haçlılar tarafından işgal edilen imparatorluk sarayları, aynı büyük aristokratik ailelerinkiler gibi çökmüş, yaşanmaz hale gelmiştir (Bouras [301], s. 89-90; ve *aşağıda*, böl. VIII.)

Gıda ile ilgili küçük meslekler gibi ayakkabıcılar, terziler, duvarcılar, kuşkusuz yeni yoksullaşan Konstantinopolis halkının günlük ihtiyaçlarına cevap verebilmek için var olmaya devam etmiştir. Aynı şey küçük deniz ticareti yapanlar için de geçerlidir. Ancak büyük çapta ticaret mümkün değildir.

Latin imparatorlar yönetimindeki Konstantinopolis kısa süre önce yeniden araştırma konusu olmuştur (Jacoby [310]; bkz. böl. VII, s. 106). David Jacoby uzak mesafelere ticaretin şehrin fethinden hemen sonra yeniden başladığını gözlemlemiş ve Venedikli tüccarlar ve yine Venedik sermayesinin şehre akın ettiğini not etmiştir. Dolayısıyla Konstantinopolis, şehir, İtalya ve Mısır arasındaki ticaret üçgeninin göbeğindeydi. Boğazlar'ın açılması, Karadeniz bölgesi ticaretini Akdeniz'inkine bağlamaktadır ki Batılı seyyah ve tüccarlara, özellikle de İtalyanlara, karayolundan Orta Asya ve hatta Çin yolunu açan *Pax Mongolica*'nın (1240 civ.) kurulması ile yeniden önemli hale gelmiş, Guillaume de Rubrouck 1250'lerde ve Marco Polo ile kardeşleri de 1260'larda tam da bunu yapmıştır. Kuşkusuz en önemlisi, malların oldukça iyi korunan ve Hint Okyanusu musonlarından etkilenen deniz yollarından daha hızlı bir şekilde aynı karayolundan, Avrupa'ya ulaşmasıdır. Venedikliler Konstantinopolis tica-

retini tekellerine almışlar ve Karadeniz'e çıkışı olan tek Batılılar olmuşlardı: Pisalılar artık önemlerini yitirmişti ve Cenovalılar 1261'e dek dışlanmıştı. Rum tacirlere gelince, Pontos ticaretinde bir rolleri olmuş olması muhtemeldir; ancak Konstantinopolis'te Venediklilerin ticari faaliyetlerine katılmaları, yancı konumunda olmadıkları sürece pek mümkün değildi.

Dolayısıyla, Latin hâkimiyetinde, Konstantinopolis endüstrilerini kaybetti. Ticaret ise devam etti ancak artık Venediklilerin elindeydi ve onların gereksinim ve çıkarlarına hizmet ediyordu. Fetihten sonra Konstantinopolis'e varan ilk gemilerden birinin kargosu, başka şeylerin yanı sıra Batı üretimi yünlü tekstil içeriyordu. Bu, Paleologoslar döneminde Bizans dahil Doğu Akdeniz'in, Batı'ya gıda ve hammadde ihraç edip Batı'dan mamul ürünler, özellikle de yünlü kumaşlar ithal ettiği bir ticari sistemin habercisiydi.

İZNİK İMPARATORLUĞU

İznik İmparatorluğu'nun şehir ekonomisi pek bilinmez. İznik, şehrin Latinler tarafından işgal edildiği dönemde Konstantinopolis'in yerini dolduran ipekli kumaşlar üretiyordu. Ayrıca, XIV. yüzyıl başına dek, Bithinya'dan toplanan ve XIV. yüzyıla tarihlenebilen malzemenin gösterdiği üzere, yaygın bölgesel dağıtımı olan yüksek kalite beyaz hamurlu seramik üretim merkezi idi: engobe ile boyanmış seramik, kesme seramik, yazılı sgrafitto seramik; özellikle de XIII. yüzyıl veya XIV. yüzyıl başına tarihlenen, homojen champlevé tekniği ile yapılmış seramik grubunun bölgesel dağıtımı vardı [François, 302].

İmparatorların tarıma çok yatırım yaptığını ve İznik ürünlerinin ihracını tercih ettiklerini, bir yandan da yabancı memleketlerde üretilmiş eşyaların ithalini azaltmaya çalıştıklarını biliyoruz. Tarım ürünü fazlası olan İmparatorluk, Selçuklu Türklerine ihraç ediyor ve hiç kuşkusuz İtalyan tacirlere de satış yapıyordu. Rum tacirler ya da bu ticarette şehirlerin kesin rolü üzerine belirgin bir bilgimiz yok. İzmir önemli bir limandı ve Venedikliler buradan baharat ve Hindistan ve Mısır ticaretinin diğer ürünlerini, iç bölgelerin tarım ürünlerinin yanı sıra alırdı. Ancak İznikli tacirlerin İznik İmparatorluğu'na ait gemilerle Konstantinopolis'e gelme hakları yoktu (Jacoby [310], s. 206-207).

PALEOLOGOSLAR DÖNEMİ

ŞEHİR EKONOMİSİNİN GENEL HATLARI

Neredeyse iki yüzyıl süren bu uzun dönem, şehir ekonomisi söz konusu olduğunda aynı özellikleri göstermez. Giderek merkezi iktidardan bağımsızlaşan şehirlerin gelişiminde siyasi olaylar muhakkak ki önemli bir rol oynamıştır. Daha Bizans'ın yeniden fethi sırasında, 1261'de Konstantinopolis yeniden ele geçirilmeden çok önce, İznikli imparatorlar şehirlere daha sonra adli ve yönetimsel olanları da ekleyecekleri vergi imtiyazları tanımışlardı (Kyritzes [451]; bkz. böl. IX, s. 136-137). Böylelikle, Yanya şehri sakinlerine 1319'da bahşedilen imtiyazla, onlara adli alanda bağımsızlık, *kommerkion* ve daha birçok başka

vergiden muafiyet tanımış ve devlet tarafından imparatora ait birçok haktan vazgeçilmişti (Laiou [316], s. 119). XIV. yüzyılın ikinci yarısında, İmparatorluğun parçalanması birçok şehrin *de facto* özerklik kazanmasına neden oldu. Daha 1356'da VI. İoannes Kantakuzenos efendisi olduğu İmparatorluk'tan bir şehirler koleksiyonu olarak bahseder. Özerk düşünce, 1301-1304 itibarıyla teorik ifadesini Selanik'ten, Atina ve Sparta'dan örnek aldığı, merkezi imparatora vergi bile ödemeyen bir şehir kurgulayan Thomas Magistros'un (Theodulos Monahos) yazılarında bulmuştu. Ancak şehir tarihindeki kopuşa XIV. yüzyıl ortası damgasını vurmuştur.

Ayrıca askeri ve siyasi olayları da dikkate almak gerekir. Önce 1310-1320'de Küçük Asya'da, sonra da özellikle de ikinci iç savaş sırasında ve sonrasında Balkanlardaki toprakların kaybı, sadece şehirlerin Bizans devletinin güdümünden çıkmasını değil, giderek farklı bir yönetimsel ve idari sisteme girmelerini de gösterir. Örneğin, Osmanlı Devleti'ne dahil olan Bithinya şehirleri, uluslararası ticarette daha önemli bir yer edinmiştir. Aynı zamanda, endüstrileri, seramik, tekstil yeniden canlandı. Ekonomik hiyerarşi değişime uğradı: Bursa şehri, dikkat çekici bir ticari sektör geliştirdi (bkz. Gerolymatou [308]; François [302]. XIV. ortasından sonra, İmparatorluğun giderek şehir ağını kaybettiğini ve elli yıl sonra Bizans şehirleri listesinin, Konstantinopolis ile dönemsel olarak Selanik ve Mistra'ya indirgendiğini görüyoruz.

Kentlerin şehir ekonomisinde üçüncü belirleyici etken de Bizans ekonomisinin, öncelikle Venedik ve Cenova başta olmak üzere İtalya'nın deniz şehirlerinin hâkim olduğu Akdeniz ağına katılmasıydı. Büyük çapta ticaret bir sonraki bölümde incelenecek; burada ise Bizans şehir ekonomisi bağlamına gönderme yapıyoruz.

TALEBİN EVRİMİ

Bizans şehirlerinin nüfusu büyük veba sonrasında, işgaller ve savaşlar nedeniyle de düşmüştü (nüfustaki düşüş için bkz. yukarıda, IV. böl.). Konstantinopolis 1204'te nüfusunun önemli bir bölümünü kaybetmiş ve hiçbir zaman XII. yüzyıldaki azami ortaçağ rakamlarına erişememişti. Teoride, talep söz konusu olduğunda demografik düşüşün olumlu etkileri olduğu söylenebilir: örneğin sermaye aynı iken sayıca daha az kişi arasında bölüşüldüğünde, *per capita* alım gücünü artırabilir. Pratikte kuşku uyandırmayacak bu önerme, Bizans'ın bu dönemi için geçerli değildir. İlk iki Paleologos döneminde, hatta III. Andronikos'un 1341'deki ölümüne dek zenginlik bakiydi. Köy ekonomisi hâlâ üretkendi, ticaret faal, devlet ve özel kişiler tarafından elde edilen kâr dikkate değer orandaydı. Aristokrasi dışında şehir halkı hakkında bildiğimiz kadarıyla, hali vakti yerinde –bu anakronik terimi kullanmamız yerindeyse– bir burjuvazi ve daha az müreffeh ama sefil olmayan diğerleri de vardı. Dolayısıyla, dikkate değer ve muhtelif alım gücü bulunuyordu. Buna karşın, 1350'den sonra aristokrasi topraktan gelen gelirlerini kaybetti ve yoksullaştı. Bir bölümü büyük kârlar elde etmenin mümkün olduğu ticaret ve banka hizmetlerine girdi. Son düşüşün arifesinde Konstantinopolis'te *megas doux*

Lukas Notaras gibi çok zengin kişiler vardı. Zenginlerin toplam alım gücü eskisi gibi değilken, ekonomik kriz ve İmparatorluğun fakirleşmesi, halkın büyük kısmının elindekileri eritmişti.

Genişleme döneminde, köylüler de şehir imalathanelerinin ürünlerini talep ediyordu. Paleologosların döneminde, kırsal zanaatkârlar önemli hale geldi ve seramik veya metalden başka eşyalar, hatta aletlerin köylerde üretimiyle şehir pazarlarına yönelim azaldı.

Bizans zanaat ürünlerine uluslararası talep de IV. Haçlı Seferi'nin arifesinde, İtalyan deniz şehirlerin hâkim olduğu Akdeniz ticaret ağı nedeniyle azalmaya başladı. XII. yüzyıldan itibaren, Bizans ve İslam ülkelerinin alım satımları da İtalyan tacirlerin faaliyetlerinden zarar gördü. Paleologoslar döneminde artık Bizans ürünleri için Müslüman bir pazar kalmamıştı. Dikkat çekici ancak hiç de yadırgatıcı olmayan bir süreç içinde, pazarlarının izin verdiği ölçüde özellikle ipek ama seramik ve camda da İtalyan sanayileri gelişti. Bundan başka İtalya, Fransa ve Fladr'dan gelen yünlü kumaş XII. yüzyıl süresince uluslararası ve Akdeniz ticaretinin metaları oldu. Aynı döneme doğru, Akdeniz'de yeni bir alışveriş sistemi gelişti: Bizans ve Ortadoğu ülkeleri hammadde (Hindistan, İran ve Çin'den transit geçen baharat, ipekli vb. dışında) ve gıda ürünleri ihraç ediyor ve Batı'dan mamul ürünler, özellikle de yünlü kumaş ithal ediyordu (Laiou-Thomadakis [391]). Bu etken Bizans sanayisinin kaderini belirleyecekti.

ÜRETİMİN DÖNÜŞÜMÜ

Sanayi üretiminin bazı sektörleri hemen etkilendi. Daha önce gördüğümüz gibi ünlü Konstantinopolis ipekli kumaşları üretimi, şehrin fethiyle birlikte, bir daha eskisi gibi olmamak üzere sönümlendi (bkz. Laiou-Morrisson [152], s. 182 *sq.*). Zengin şehir sakinleri ipeklilerini İtalya veya İslam ülkelerinden getirtiyordu. Osmanlı denizinde bir küçük Rum adacığı olarak kalan Küçük Asya'daki Filadelfiya şehri bu dönemde hâlâ ipekli üretiyordu. Başka ipek üretim merkezlerinin kaderleri farklı oldu ancak sonuç olarak hepsinde XII. yüzyıla kadar önem taşıyan bu önemli endüstri yok olup gitti. Selanik istisna olmak üzere, Korint, Thebes, Evra, Andros gibi tüm bu merkezler Batılıların eline geçmişti. Korint'in üretimi neredeyse hemen durdu ancak Thebes dışında her yerde XIII. yüzyılda sona erdi. Sadece Thebes iyi kalite kumaşları XIV. yüzyıl sonuna dek üretmeye devam etti ancak niceliğini bilemiyoruz. Bunların dışında, Bizans üretiminin yerini Lucca ve Venedik aldı. Büyük imalathanelerin yok olmasıyla, iyi ipek atıklarıyla veya ipek ile başka malzemeleri karıştırarak yapılan yarı lüks Bizans kumaşları da yok oldular. Böylelikle, muhtelif pazarlar ile farklı toplumsal katmanlardan gelen müşteriler için üretim yapan bir endüstri, pazar kaybettiği için yok oldu. Buna karşın, bir zamanlar Bizans'ın olan memleketler dokuma ve özellikle de Mora, Batı'ya çömlekçi ustaları veya cam ustalarının[1] yanı sıra ham ipek ile boya da ihraç ediyordu.

---

1. A. E. Laiou, Venice as a Center of Trade and of Artistic Production in the Thirteenth Century, *in* H. Belting (éd.), *Il Medio Oriente e l'Occident nell'arte del XIII Secolo*), Bologne, 1982. s. 11-26.

Lüks mal üretimi de hızlı bir düşüş gösterdi. Fildişi, XI. yüzyıldan itibaren işlenmedi (Laiou, [320]). Ayin eşyaları ve muhteşem işlemeler, aynı metal eşyalar gibi küçük ölçüde üretilmeye devam ediyordu ve bazen, özellikle de işlemeler, zanaatkârların değil aristokrasinin elinden çıkıyordu. Üretimi zor ve çok pahalı olan mineler, müşterisini kaybetmişti. Venedikliler bunların yerine XIII. yüzyıl ile XIV. yüzyıl arasında Bizans stili veya uzaktan bakınca mineye benzeyen Bizanslı görünüşlü cam altı minyatürler üretiyordu. İyi kalite ve pahalı cam, örneğin Venedik'te Aziz Markus Hazinesi'nde saklanan X. yüzyıldan boyalı kâse gibileri, yok olmuştu. XIV. yüzyılda dolaşımda olan yegâne lüks objeler, muhtemelen Konstantinopolis kaynaklı ve Karadeniz kıyıları boyunca ve Küçük Asya'ya ihraç edilen boyalı küçük şişelerdi (François [303]).

Bizans şehirleri, geçmişte önemli ölçüde seramik ve cam üretiyorlardı. Venedik'te cam sanayii XIII. yüzyılda devletin kanatları altında gelişti. Venediklilerin Doğu Akdeniz'den gelen hammaddelere (soda, cam kırıkları, şap) ve olası pazarlara, Bizans veya daha yeni Bizans'ın olmuş topraklara erişimi olmasından faydalanıyordu.

Seramik için süreç farklıydı ve yeni iki üç etkenin altı çizilmelidir: Üretimin dağınıklığı, İtalyan seramiğinin rekabeti ve Bizans çömlekleri için imtiyazlı bir alanın korunması. XIII. yüzyılın ilk yarısında, geçmiş dönemin özellikleri devam etti. Çok iyi kalitede Ege seramiği ("Aegean Ware") ve "Zeixippus Ware", henüz belirlenemeyen birkaç büyük merkezde üretiliyordu (Laiou, Morrisson [152], s. 184-188; Papanikola-Bakirtzi [331]; Waksmann, François [332]). İtalya'da, Haçlı devletlerinde, Kırım'da ve hatta Mısır'da hâlâ yaygındı, kuşkusuz uluslararası ağlardan faydalanıyordu. Aynı zamanda, Zeuxippe ("Zeixippus derivative") tarzı vazolar hemen hemen her yerde, özellikle de Bergama, Paphos veya İznik'te ama İtalya'da da üretiliyordu.

XIII. yüzyıla doğru koşullar değişti. Bizans toprakları dışında kalan üretim merkezleri (mesela Suriye) çoğaldı ve özellikle de İtalyan üretimi kitlesel hale geldi. Bizans veya bir zamanlar Bizans olan şehirler artık İtalya'ya seramik ihraç etmek yerine bilakis ithale başladı (Gelichi [307], s. 39). Seramik üretimi hiçbir zaman durmadı ancak organizasyonu ve son ürünün dağıtım şekli dönüştü. İpekliler ve cam gibi, seramik için de XIII. yüzyılın ortasına kadar devam eden, geçmiş dönemin büyük imalathaneleri artık yoktu. Yerlerine XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın başına kadar aile imalathaneleri olan üretim merkezleri çoğaldı: İznik, Selanik ve Serez, (Batı hâkimiyetindeki) Kıbrıs da dahil önemli miktarda seramik üretiyordu. Eskiden Bizans seramiği ihraç eden diğer iller de kendi üretimlerini geliştirdiler: Herson ve Dobruca, Varna ve Tırnovo (Velika Tirnovo) bunların arasındadır. Bizans seramiğinin dağıtım alanı, özellikle yerel ve bölgesel bazen de bölgeler arasında, daraldı. XIII. yüzyıl ve XIV. yüzyıl başında Zeuxippus Ware'i taklit eden ve kuzeyde Troya ve Eolida'da Kyme'ye kadar gönderilen Bergama seramikleri örneği bunu göstermektedir (Spieser [334]; Waksman, Spieser [333]; Waksman, François [332]). Balkanlarda ve Kırım'da da iç pazarda olduğu gibi Bizans ürünleri ilk önce dağıtılmaktaydı: Bu Bizans üretiminin imtiyazlı alanıydı.

Paleologos döneminde Bizans zanaat ve sanayi ürünlerinin küçük çapı ve sınırlı varlığı araştırmacılar tarafından gözlemlenmiş ve not edilmiştir (Matschke [249], s. 486; Laiou, Morrisson [152], s. 215 ve aşağıda, böl. VIII). Altı çizilmesi gereken Bizans ekonomisinin artsüremli ve yapısal bir sorunundan ziyade, söz konusu döneme özel bir düşüş olmasıdır. Bize göre düşüş, İtalyan zanaat ürünlerini tercih edip Bizans ürünlerini sınırlayan uluslararası ve hatta bölgesel ticaretteki İtalyan hâkimiyetinin bir sonucudur: Bundan kaynaklanan uluslararası talepteki düşüş ve Batılı ürünlerin tercih edilmesi, ortaya çıkardığımız bu dönüşüme neden olmuştur. Bu konuda, Bizanslı zanaatkârlar ve teknolojilerin Batı'ya, özellikle de İtalya'ya göçü konusuna işaret etmek münasip olacaktır. D. Jacoby, XIII. yüzyıl başında Venedik'te başlayan büyük ipek sanayisinin, ipek kumaş imalatında uzman Bizanslı zanaatkârlardan faydalandığı savını ortaya atmıştır (Jacoby [309], s. 277). Aynı şekilde, çömlekçiler, kürkçüler, gemi yapımcıları, dokumacılar, altın iplik üreten zanaatkârlar, XIV.-XV. yüzyılları boyunca Venedik, Savona, Dubrovnik, Cenova, Tours ve Londra'da çalışıyorlardı (Laiou, Morrisson [152], s. 186; Matschke [328], s. 494). Dolayısıyla üretim merkezi olarak Bizans şehri önemli bir gerileme yaşamıştır.

BÜYÜK TİCARET VE TACİRLER

XIII. yüzyıldan İmparatorluğun sonuna kadar devam eden dönem boyunca, tüm Bizans alanında ticaret çok faaldi. Bu ticari faaliyet, öncelikle İtalyan tacirlerin varlığına ve Akdeniz'de uluslararası bir ağın kuruluşuna bağlıydı. Venedik ve Cenovalılar Bizans'ın iç ticaretine de katılıyorlardı. Ticari faaliyetlerin oluştuğu şartlar XII. yüzyıldan beri çok değişmişti. Bizans'ın artık düzenli bir iç pazarı yoktu. Devletin artan zaafı ve paraların (aşağıda, böl. XI), ağırlıkları ve ölçülerin, aynı şekilde ticari alanda yargılama yetkilerinin çoğalması, bütünleşmiş pazarın çökmesine neden olmuştu. Bizans alanı şimdi iki ticari alt sistemden oluşuyordu: Bir yanda batı ve güney, yani Epir, Batı Yunanistan, Mora, Girit ve Ege Denizi'nin güney adaları ile Selanik, Venedik hâkimiyetindeydi, diğer yandan Karadeniz ile Kuzey Ege'de Cenovalılar egemendi. Konstantinopolis'te, her kökenden Batılı ve Doğulu tacirler ticaret yapıyordu. Bu iki alt sistem delinemez değildi ve Karadeniz, Venedikli ve diğer tacirlere de açıktı ancak Venedik ve Cenova'nın bu sözünü ettiğimiz alanlarda hâkimiyeti, Paleologos döneminde ticaret şartlarının karakteristik bir özelliğiydi.

Uluslararası büyük ticaret özellikle İtalyanların elindeydi. Elbette, Bizanslılar İtalyan kolonilerinin sakinleri gibi (aşağıda, böl. VII), bu ticarette yardımcı rollerde varlık gösteriyorlardı: Bu, İtalyanlara küçük ve orta tonajlı büyük miktarda geminin kargosu olan küçük miktarlarda mal sattıkları ve faaliyetlerinin coğrafi olarak Karadeniz, Ege Denizi ve İyon Denizi sularıyla sınırlı olduklarını gösterir. Bu önemli bir faaliyetti. Ayrıca Konstantinopolis'te 1340 yıllarında ve daha sonra XIV. yüzyıl sonları ve XV. yüzyıl başlarında, faaliyetleri Karadeniz ve Sakız'a uzanan daha ağırsıklet tüccarlar vardı. Selanik'te de önemli bir ticaret söz konusuydu, özellikle de Balkanların doğusunda. Ancak yapısal bir sorun vardı, zira esasında ticaret İtalyan tacirler tarafından

organize edilip yönlendiriliyordu (bkz. Laiou- Thomadakis [391] ve aşağıda, bkz. böl. VIII). Bizanslı tüccarların Karadeniz'de önemli bir rol oynamak istedikleri ilk seferde Cenovalılarla savaş provoke etmeleri tesadüf değildir (Laiou-Thomadakis [391], s. 192-195)

PERAKENDE TİCARET VE MESLEKLER

Yerel pazarın ihtiyaçlarına hizmet eden küçük zanaat üretimi tüm şehirlerde devam etti. Perakende ticaret de şehir ekonomisinin bütüncül bir parçasıydı. Konstantinopolis gibi büyük şehirler konusunda daha çok bilgimiz var. Selanik, Yanya (daha fazlası için bkz. Oikonomides [330]; Matschke [328]). Konstantinopolis için 1430-1440 civarına tarihlenebilen, İoannes Argyropoulos tarafından kaleme alınmış alaycı bir metin, bir Konstantinopolislinin, Haliç kıyısında yer alan büyük pazarda yürüyüşünü tasvir eder. Önce balık pazarını ziyaret eder, daha sonra sebze, akabinde peynir, havyar ve şarküteri satılan bölümleri. Şehrin içine girdiğinde, kasaplardan et satın alır. Dolayısıyla temel gıda ürünleri pazarı az çok düzenlidir ki bu anlamda ürünlerin satışı hallerdeki özel bölümlerde yapılır (Katablattas [683], s. 55-59).

Zanaatkârların imalathaneleri dükkânlardan kesin bir şekilde ayrılmaz, bu perakende üretim ve ticaretin bir özelliğidir. Temel gıda ürünleri, giysiler, sabun, elekler ve gündelik kullanıma yönelik başka eşyalar satılır (liste için bkz. Oikonomides [330], s. 94-103). İmalathaneler, dükkânlar ve lokantalar limanların, şehir kapılarının etrafında ve meydanlarda yoğunlaşmıştır. Konstantinopolis'te, toptan ve perakende ticaret, Haliç boyunca uzanan merkezi bir pazarda gerçekleşir. Konstantinopolis Yahudilerinin kendi mahalleleri Vlanga vardır (Jacoby [239]. Kötü kokulu kürk ve deri imalatında uzmanlaşmışlardır ki bu belki de Yahudilerin kendi mahallelerinin olmasını açıklar; ancak Selanik'te de Yahudi mahallesi bulunur. Yahudiler Ainos, Mesemvria, Adrinople, Zichna ve Mistra'da otursalar da ticaret veya zanaatte bariz bir varlık göstermezler.

Konstantinopolis veya İmparatorluğun geri kalanında meslekler X. yüzyılda *Eparhos'un Kitabı*'nda (*Bizans Dünyası*, 2, s. 227) yazılan gibi her zaman lonca şeklinde mi düzenlenmişti, sorusu sorulabilir. Bu konudaki belgeler kıt olduğundan araştırmacılar ateşli tartışmalarına devam etmektedir. N. Oikonomides'e göre (*Hommes et Richesses*, s. 108-114), Konstantinopolis ve Selanik kaynaklı birkaç mevcut veriye göre, birçok meslekte takımlar ya da korporatif organizasyonlar vardır, bu da meslek şeflerine yapılan atıflar nedeniyle varılan bir çıkarsamadır. Noterler, Selanik parfümcüleri, Konstantinopolis kasapları, inşaat işçileri, Selanik denizcileri, Selanik tuzcuları de aynen bu şekilde organizasyonlar oluşturuyordu. Oikonomides, haklı olarak yapıların IX.-X. yüzyıllardan çok farklı olduğunu tespit etmiştir zira devlet artık müdahale etmiyor gibidir. Dönemin İtalya şehirlerindeki korporasyonlara benzeyen meslek korporasyonları olduğunu varsayar ancak ne yazık ki, bu görüşü sağlamlaştırmak kolay değildir. (Oikonomides'inkinden farklı bir görüş için bkz. Matschke, Baugeschehen [426], s. 285ff).

KREDİ ŞEKİLLERİ

Paleologos dönemi Bizanslıları ticarete az ya da çok büyüklükte fonlar ayırıyorlardı. Geleneksel kredi şekilleri arasında basit borç ve denizcilik borcu en önemlileriydi. Bizans İmparatorluğu laikler için faizle borç vermeyi meşru sayan tek ortaçağ tek tanrılı devletiydi ve faiz oranlarını I. İustinianos'a dayanan ilkelere göre düzenlese de pratikte XI. - XII. yüzyıllarda gelişen bir ekonominin ihtiyaçlarına uyarlamak üzere uygulama değişmişti (Laiou [315]). XIV. yüzyılda, faiz hâlâ meşruydu ancak kullanımın ahlaki yönü ilahiyatçılar ve hatta hukukçular tarafından tartışmaya açılmıştı. Bu da faiz oranlarının mevzuatta öngörüleni geçtiği, zaten fakirlik nedeniyle insanların borçlarını ödeyemeyecek hale geldiği, faizin çok büyük bir yüke dönüştüğü zor zamanların göstergesiydi. Dönemin hukukçuları, 1334'te bu sorunla ilgili kilise ve sivil kanunları birleştiren nomokanonik bir metin olan *Syntagma kata stoicheion*'u (=*Alfabetik Deneme*) [120] yazan Matthios Blastares ve –Basilicum'dan sonra Bizans hukukunun en önemli derlemesi– *Heksabiblos*'u (1345 civarı) [119] kaleme alan Konstantinos Harmenopoulos, faizi yasaklayan tek Bizans yasasında (I. Basileios'un bir yasası) ısrar etmekte birleşirlerken, bu yasanın birkaç ay sonra VI. Leon tarafından iptal edildiğini görmezden gelirler. İlaveten, XIV. ve XV. yüzyıllarda ticari hukuk işlerini yargılayan Konstantinopolis patrikhane mahkemesi, faiz alımına karşı idi (Laiou [318], s. 219-222). Bununla birlikte, basit borçlar denizcilik borçları kadar yaygındı; faiz oranları yüksek olup normal oranları aşar ve yıllık basit bir borç için %24'e çıkarken, denizcilik borçları için 1425 yılında yolculuk başına %20 normal kabul edilirdi (Oikonomides [330], s. 58; Laiou [318], s. 221).

Başka bir kredi yolu önceden satış idi ki buna Bizanslıların kendileri borç adını veriyordu. Neredeyse tamamen tarım ürünleri için kullanılıyordu. Borç veren, bir üreticiye ekinden önce bir avans veriyor ve böylelikle borçlunun hasat zamanında teslim etmesi gereken bir miktar ürünü satın almış oluyordu (Oikonomides [330], s. 63). Borç veren için ekonomik bir risk söz konusu idi zira ekin çok verimli ise öngörülenden daha ucuz bir fiyata satılabilirdi.

Geleneksel olmayan kredi şekilleri, Bizanslı tacirlerin İtalyan tacirlerle ekonomik ilişkiler içinde olması ve bazen onların uygulamalarını benimsemelerinden kaynaklanıyordu. Para değişimi kontratı, hem uzun menzilli ticarete hem de farklı paraların varlığına bağlıydı. Buna göre belli bir döviz üzerinden borç verilen bir miktar paranın, başka bir dövizle ve başka bir yerde ödeneceği öngörülürdü. Faiz oranı, faiz döviz değişim oranında saklıydı. Burada XIV.-XV. yüzyıllarda çok yaygın olan bir uygulamadan bahsedilmektedir; uluslararası ticaretin gelişimiyle mümkün hale gelmişti ve Batı Avrupa'da hâlâ geçerli olan faiz kullanımına karşı kanunlara karşı koruma avantajı vardı. Bizanslılar bu kredi şeklini muhakkak İtalyanlar ile olan işlerinde ve belki de kendi aralarında da kullanıyorlardı (Oikonomides [330], s. 60-61).

YATIRIM YOLLARI VE YATIRIMCILAR

Yatırım yapacak parası olanlar, tacirler ve diğerleri, sermayelerini o dönemde mevcut olan envai çeşit ortaklıklara yatırabilirdi (devamı için bkz. Oikonomides [330], s. 68-83). İtalyanların *colleganza* veya *commenda* adıyla bildikleri olgu Bizans'ta da tanınıyordu ve muhtemelen VIII. yüzyıldan itibaren *hreokoinonia* adıyla belgelenmişti. İtalya'da olduğu gibi, ortaklık bir tacire fonları emanet etmek üzerineydi; tacir bu ortaklığa çalışmasını, doğal olarak sermayeye de bir miktar katkıyla birlikte katıyordu. Kâr ve zararın paylaşımı yatırımla doğru orantılıydı (çalışma da yatırımdan sayılıyordu). Bu çeşit bir yatırım küçük sermayeleri değerlendirmek ve riski azaltmak için uygundu. Dolayısıyla İtalyan şehirlerinin deniz ticaretinde XIII. yüzyılda çok kullanılıyordu. Bizi ilgilendiren dönemde, başka yatırım şekilleri (örneğin döviz değişim anlaşması) yaygın hale gelmiş olsa da hâlâ önemini koruyordu. Bizanslılarda Akdeniz'e özgü yatırım şekillerini de görüyoruz: Bir dükkân veya imalathane açmak için gemi kullanımı (İtalya'da çok yaygındı) veya bir hammadde örneğin Selanik'te tuz için ortaklık.

Her durumda ortaklıklar kısa süreli idi firmaların kapanıp başka ortaklarla yenilerinin açılması sıklıkla gerçekleşiyordu.

KADINLAR

Tesadüf edilen belgeler araştırmacılara XIV. yüzyıl sonunda Konstantinopolis'te kadınların birkaç ekonomik faaliyetini belirleme fırsatı vermiştir. Niceliksel tahminlerde bulunmak zor olsa da kadınların hem dükkân hem de ticarete fon yatırdıkları açıktır. Tamamen kendilerine ait mal sahibi olma, miras kalan veya kendileri çalışarak kazandıkları mallarını yönetme hakları vardı. Çeyiz malları içinse evlilik boyunca ve istisnai durumlar dışında yönetim hakkı kocadaydı. Ancak ölümünden sonra ilke olarak çeyiz olarak gelen malların yönetim hakkı kadına geçerdi. Şehir ekonomisinde büyük çoğunluğu dul olan kadınların varlığını bu şekilde açıklayabiliriz. Konstantinopolis'te, XIV. yüzyılda, kadınlar dükkânlara yatırım yapıyor ve bazen de işletiyorlardı: parfümeriler, sütçüler, kabareler, giysi dükkânları gibi. Dükkânlarını işletmek için ortaklık yapan kadınlara da rastlarız. İlke olarak, bir aile üyesiyle örneğin oğluyla, yeğeniyle veya vaftiz oğluyla bir ortaklık söz konusuydu (Laiou [317], s. 261-273).

Kadınlar aynı zamanda deniz ticaretine de yatırım yapıyordu. Bu daha vaatkâr olsa da küçük dükkânlar kadar güvenli değildi. Belgeler, başkentin Osmanlılar tarafından ablukaya alındığı yıllarda (1396-1402) yoğunlaşmıştır. Bu da olası başka yatırım şekillerinin o sırada neredeyse imkânsız olduğunu gösterir. Her halükârda, aristokrat isimlere ve azalan kaynaklara sahip kadınların, Sakız, Konstantinopolis ve Karadeniz arasında ticaret yapan İoannes Goudeles gibi yakınlarının işlerine yatırım yaptığını gösterir (Laiou-Thomadakis [391], s. 221-222). Söz konusu kadınlar dul idi ve yatırım şekilleri (borç, *syntrophia*) sık rastlanır olsa da kendi ailelerinin erkeklerine yatırım yapıyorlardı. Yani aile ağları da bu dönemin kadınlarının ekonomik faaliyetlerinde kendine has bir rol oynuyordu. Aynı zamanda, zor koşullar her türlü sermayeye, kadınların elinde tuttuğu çeyiz ve mallar dahil, artan bir önem katıyordu.

TACİRLER

Uluslararası ticaretin gelişmesiyle, Bizanslı tacir ve bankerlerin sayısı ve önemi artmıştı. Doğu Akdeniz'de olumlu koşullar ancak Batı'yı kasıp kavuran krizin Akdeniz'e ulaştığı an olan XIV. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. *Pax Mongolica*'nın bozuluşu ve büyük vebayla yakından ilintiliydi, insan gücü sıkıntısı, pazarların küçülmesi ile artan genel asayiş sorunları, Cenova ve Venedik arasında büyük savaşları kışkırttı, bu kavgalar güvenlik sorununu daha da artırdı.

Tüm Paleologos döneminde Rum tacirler, Bizans İmparatorluğu içinde, İtalyan kolonilerinde yaşayanlar gibi son derece görünür durumdaydılar, en azından belgelerin gerekli hale geldiği XIII. yüzyılın sonuna doğru her yerde var olan, şehirlerde ve köylerde iş yapan küçük tüccarlardan bahsetmiştik. İtalyan tüccarlara gıda ürünleri ve hammadde sağlama rolleriyle büyük ticarete bağlıydılar.

XIV. yüzyılın ilk yarısında, orta sınıf bir tüccar sınıfının varlığına da rastlıyoruz. Bazıları halen Mısır ile ticaret yapıyordu: İskenderiye'de Bizanslı tüccarların varlığı, 1349'da Theodoros Metohites tarafından yazılan *Aziz Mihael'in Hayatı* (içinde *AASS*, Nov. IV, s. 676, ref. Laiou-Thomadakis [391], s. 193) ile Sultan Al Nasır'a ([62], Cilt III, s. 98) yollanan elçiler hakkında Kantakuzenos tarafından belgelenmiştir. Elimizde olan belgelere göre, diğer Rum veya İtalyanlarla birlikte yapılan yatırımlara ilginç fonlar yatıran daha birçok başkaları da vardı. Bu, Adrianopolisli iki tüccar İoannes Vassilikos ve İoannes Frangopoulos için geçerliydi, 1361'de Tuna çıkışında Kilikya'ya, önemli ölçüde para yatırmışlardı (Sermaye ve faiz olarak 2000 hiperperden daha fazla kazanmayı umuyorlardı; bilgilerimizin sadece bir Cenovalı notere dayandığını belirtmeliyiz). İkinci iç savaşın başlarında (1341) İoannes Kantakuzenos'tan muhalefetin liderliğini alan üç Adrianopolis sakini arasında bir Frangopoulos görülüyordu ki 1346'da şartlı teslimden sonra kendisine Kantakuzenos tarafından çok iyi davranılmıştı. Burada yine aynı kişi veya aynı aileden biri söz konusudur, işte bu da taşra şehirlerinin tüccar sınıfı ile siyasi ve ekonomik güçlerinin iyi bir örneğini oluşturur (bu tüccarlar ve devamı için bkz. Laiou-Thomadakis [391]; Laiou [322], s. 114; Oikonomides [330], s. 114-123; Matschke, Tinnefeld [329], s. 99-157). Zaten Konstantinopolis ve Selanik zengin tacirleriyle ticaret şehirleriydi.

Özellikle Konstantinopolis'te veya Konstantinopolis asıllı önemli tacirlerin varlığına 1340'ta tanıklık edilir ancak kronoloji kısmen belgelerin azlığını belirtir ve bu gelişme çok daha önce olmuş olmalıdır. Her durumda, 1347'de Konstantinopolis'te, bir grup zengin tüccar ve banker görürüz. Ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak ve donanma yaptırmak üzere para bulma konusunda İoannes Kantakuzenos onlara güveniyordu. Başlarda ne tüccarlar ne de bankerler ilgilenmemişlerdi. Kantakuzenos'a bakılırsa muhtemeldir ki denizci bir devlet kurmak isteyen Aleksios Apokaukos'un tarafındaydılar. Bu Konstantinopolisli tüccar grubunun Karadeniz'deki faaliyetleri, Cenovalıların Altın Orda Tatarları ile yaşadığı sorunlar ve Kefe ile ticaretlerinin sekteye uğraması nedeniyle çoğalmıştı. Fazla sayıda gemiye sahip olan Bizans tacirleri diğer şeylerin yanı sıra bu dönemde çok faal olan buğday ticaretinde de varlık gösteriyorlardı. Sonuç olarak, Kantakuzenos'a istediği sübvansiyonu verdiler. O

da Konstantinopolis limanında mallara uygulanan vergiyi %2'ye, yani Pera Cenova kolonisinde ve Doğu Akdeniz'in birçok limanında ödenen orana çekti. Bu önlem Cenova ile savaşa neden oldu; akabinde Venedik ve Cenova arasında koloni savaşları başladı (1351-1355). Cenova ve Bizans arasında 1352 yılında imzalanan barış anlaşması, başka şeylerin yanı sıra Rum gemilerinin Tana veya Hazar Denizi'ne ancak Cenovalılarınkiler de çıkabiliyorsa çıkabilmesi şartını getirdi (Oikonomides, [*Hommes et richesses*], s. 50-51). Dolayısıyla, Karadeniz'deki Bizans rekabeti, kendi çıkarlarını Venediklilere karşı korumaya çalışan Cenovalılar tarafından etkisiz hale getirildi.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Bizanslı tüccarlar, İtalyanların faaliyetlerinde tamamlayıcı rol oynamayı, sorun yaratmadan ve onların hâkimiyetini sorgulamaksızın, sürdürdüler. Bu arada, tacir kümesinin bileşiminde önemli bir değişiklik gerçekleşti. İkinci iç savaşın sonuna dek, zengin tüccar ve banker sınıfı, en azından kaynaklarda bulunabilecek kadar zengin olanları, aristokrasiden epeyce ve halktan (*demos*) çok daha belirsiz olmakla birlikte, ayrılabiliyordu. *Mesoi*, "orta" (*mesoi*) insanlar olarak adlandırılıyorlar (devamı için bilhassa bkz. Oikonomides [330], s. 114-123; Matschke, Tinnefeld [329], s. 103-157), kaynaklarımız tarafından en üretken ve en topluma faydalı şehirli grup olarak kabul ediliyor ve sunuluyorlardı. Bu terim ikinci iç savaş sonrasında yok olduysa da bu adı taşımış olan grubun da yok olduğunu göstermez. Gerçekte toplumsal bir grup olarak *mesoi*, Konstantinopolis'te de, XV. yüzyıl tarihli [711] "Yanya Kronikleri'nde belirtildiği üzere Yanya gibi taşra şehirlerinde de görünür kalmış, toplum, kilise, "pek soylu arhontes" ve zenginlerden oluşan "*Kastron* halkı" arasında bölünmüştü. Ancak "orta" sınıfın adlandırması olarak *mesoi* terimi, aristokrasinin ekonomik faaliyetlerinin değişmesi ve aristokrasi ile artık kendisi de aristokrat sayılan orta sınıfın bir bölümü arasında bir geçirgenlik süreci devam etmekte olduğundan muğlaklaşmıştır. İç savaş ve önce Sırp sonra da Osmanlı istilaları yüzünden taşınmaz mallarını kaybeden aristokrasi, ticarete ve bankerlik hizmetlerine dönmüştür. XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl ortasından kaynaklar, örneğin Venedikli Giacomo Badoer'in defterleri, yüksek aristokrasiden isimlerle doludur: Paleologos, Kantakuzenos ile Laskaris, Dukas, vb. (bkz. Badoer [344], s.v. Griexi ve Ganchou [306]). İmparatorluk aristokrasisinden olmadıkları için şanı daha az olan ancak aristokratik evlilikler veya başka nedenlerle sıfat sahibi olmuş başka aileler de bu defterde belirir: Gudeles, Frangopulos, Vasilikos... Monemvasia'dan taşra kökenli Notaras ailesi, ticari ve bankerlik işlerinin büyüklüğü kadar, 1453'te Konstantinopolis'in düşmesinin arifesinde şehirdeki en zengin ve en güçlü Rum olan *megas doux* Lukas Notaras'ın siyasi ağırlığı nedeniyle de diğerlerinden ayrılır (Notaras ve ailesi üzerine bkz. Ganchou [181]). Bu yeni ekonomik elitin üyeleri, İtalyanlarla yakın ilişki içindeydiler, Goudeles Cenova vatandaşıydı, Lukas Notaras ise hem Cenovalı hem de Venedikliydi. XIV. yüzyıl sonunda, içlerinden bazıları büyük ticaretteki İtalyan tekelini bile kırmayı başarmışlardı: Venediklilerin Karadeniz'de Tatarlarla yaşadığı sorunlardan yararlanan İmparator VII. İoannes'in aracıları, Kefe ve Cenova'ya 1380'li yıllarda buğday ihraç ediyorlardı (Laiou-Thomadakis [391], s. 218-220). Aynı zamanda, Bizanslı tacirler, kürk ve belki başka mallar

da satın aldıkları Rusya ve Vlahya'da ticari ağlar kurmaya başlamıştı. Londra, Bruges veya İskandinavya ülkelerine yolculuğu göze alan birkaç tacir (Matschke [430], s. 797-799), Rum veya Rumca konuşan büyük ve küçük tüccarların öncüsüydü, Osmanlı döneminde Balkanlar, Orta Avrupa ve Rusya ile yapılan ticareti ellerinde tutmuşlardı.

BANKERLER VE HİZMET SAĞLAYANLAR

Döviz değiştirenler ve diğer bankacılık hizmeti sağlayanlar Bizans'ta uzun süredir mevcudiyet gösteriyorlardı. Bizi ilgilendiren dönemde, Konstantinopolis'te, Selanik ve diğer şehirlerde bankerlere rastlıyoruz (bankerler için bkz. Oikonomides [330]; Laiou-Thomadakis [391]). Faaliyetleri İtalyan bankerlerinkiyle aynıydı: Hesap açar, para yatırılmasını kabul eder, borç para verir, yatırım yapar, elden döviz değişimi yaparlardı. XIV. yüzyılın sonuna doğru manastırların da bankacılık hizmeti verdiğini not etmek gerekir: Böylelikle, 1350-1360'a ait belgelerden Vatopedi Manastırı'nın finansal faaliyetlerde bulunduğunu yani yeri geldiğinde para yatırıldığını, borç verdiğini ve önemli insanların borçlarına garantör olduğunu görüyoruz (Laiou [314]). Seferler sırasında hüküm süren asayiş sorunu kuşkusuz manastırların bu yeni rolünü açıklar.

En bütünlüklü veriler 1436-1440 yıllarında Konstantinopolis'ten, bu şehirde iş yapan Venedikli tacir Giacomo Badoer'in hesap defterleri sayesinde gelir ([345], [344]). Burada Rum tacirler gibi ki bu konudaki varlıkları daha da dikkat çekici olan Rum bankerlere de rastlarız. Badoer'in iş ilişkisi içerisinde olduğu, belli bir ağırlığa sahip üç banker de Rumdur. Ancak bu dosyadaki Rum tacirlerin iş ağırlığı, Batılı meslektaşlarına göre görünür ölçüde azdır ki bu Rum ve İtalyanlar ile çok önemli işlemler gerçekleştiren bankerlerin durumuyla benzerlik göstermez. Rum bankerler, İtalyan meslektaşları gibi tüccarların her zaman fon ihtiyacı olmasından faydalanıyorlardı. Ayrıca Konstantinopolis'te dolaşan paraların çeşitliliği döviz değişimcilerinin faaliyetleri lehineydi. Rumların, yerel insanlar, şartlar ve âdetleri bilme avantajı ile fonlarının belki de dış risklere karşı (örneğin savaş) İtalyanlarınkinden daha az korunuyor olma dezavantajı vardır. Her durumda, öyle görünüyor ki, İtalyanların hâkim olduğu bu ekonomide, Rumların faaliyetlerine sermaye piyasasında ticarette olduğundan daha az engel vardı: Ülke insanları için hizmetlerini tacirlere sunmak, büyük ticarete atılmaktan daha kolay ve kârlıydı.

Aynı durum başka hizmetler için de geçerliydi. Konstantinopolis'te başka İtalyan kolonilerinde olduğu gibi Batılı tacirlerin varlığının, gemi yapımı için işgücü ve deniz ticaretinin gereksinim duyduğu başka işlere talebi artırdığına kuşku yoktur: Kalfalar, marangozlar, dülgerler, hamallar, lokantacılar gibi. Rum denizciler, işgücü eksikliğinin her zaman hissedildiği bu ortamda çok talep görüyorlardı. Venedikliler, 1324-1325 Venedik-Bizans anlaşmasına götürecek müzakereler sırasında Rum denizciler için Bizans maliyesine vergi ödemeye mecbur olmaksızın çalışma hakkı istemişlerdi (Laiou [190], s. 309-310).

Bununla birlikte, hizmet sektörü şehirdeki üretimin kaybını telafi edecek veya kayda değer bir zenginlik üretecek çapta değildi. Bankerler gerçek ban-

kalar kuramıyordu; diğer meslekler tali idiler ve işçiler lonca veya sendikalar şeklinde değil, bireysel çalışıyorlardı ki bu, Venedikli veya Cenovalı patronları ile pazarlık yapma şanslarını en aza indiriyordu. Kısacası, Konstantinopolis mutlaka ki birtakım hizmetleri sağlıyordu ancak ne bir Floransa ne de bir Bruges olmadığı da aşikârdı.

TACİR BİR ŞEHİR: MONEMVASİA

Paleologos döneminin neredeyse tüm büyük şehirlerinin, yerel, bölgesel ya da transit ticari faaliyetleri vardı. Monemvasia, şehir ekonomik hayatı neredeyse sadece ticarete bağlı olduğu için özel bir durum oluşturuyordu. Daha XII. yüzyılda bir ticaret şehriydi. IV. Haçlı Seferi'nden sonra, sakinlerinden bir bölümü Küçük Asya'ya göç edip orada Pagai'de bir koloni kurdular. Konstantinopolis'in VIII. Mihael tarafından yeniden fethinden sonra, birçok eski Monemvasialı evlerine geri döndü. Bunlar savaşçı denizciler, tacirler ve korsanlardı. VIII. Mihael, II. Andronikos ve III. Andronikos, Monemvasialılara, *kommerkion* vergisini Konstantinopolis ve komşu limanlarda %2'ye düşüren, İmparatorluğun diğer şehirlerinde ise bu vergiden tamamen muaf tutan imtiyazlar bahşetmişlerdi ve hatta 1336'da, bu vergiyi onlarla iş yapan hiç kimseden almamaya başladılar. Bu imtiyazlar, şehir sakinlerinin denizcilik ve ticari faaliyetlerini kolaylaştırdı. Aralarından bazıları, Konstantinopolis, Anaia, Trakya ve Karadeniz kıyılarında yerleştiler. Konstantinopolis, Ege Denizi, Karadeniz'in doğu-batı ekseni boyunca ticaret yapıyorlardı, ticari faaliyetleri Trakya'nın içlerine dek uzanıyordu. Bazı Monemvasialı aileler, en başta da Notaraslar, Konstantinopolis'e yerleşti ve burada çok güçlendiler (Kalligas in *EHB*, s. 879-897; Matschke [327]; Kalligas [271]).

SONUÇ

Paleologos dönemi şehirleri, XII. yüzyılınkiler kadar büyük değildi ve idari açıdan, XIV. yüzyıl boyunca gelişen neredeyse bağımsızlığın tadını çıkarıyorlardı. Şehir ekonomisinin yeni bir yönelimi vardı. Ticaret sektörü önemliydi: özellikle de gıda ürünleri ile Batı'dan getirilen, başta yünlüler olmak üzere perakende ticareti yapılıyordu. İç ticaret yerel ve bölgesel ağlardan ibaretti, bölgeler arası ağlar ise İtalyan ticaretine bağlıydı. Ancak şehir ekonomisi endüstriyel sektörünü yani muhtelif pazarlara yönelik büyük imalathane üretimini kaybetmişti. Ticaret ve hatta üretimin İtalyan tacirler etki ve hâkimiyeti altında yapılanmış olması, çıkışsız, gerçek anlamda sınırlandırılmış bir ekonomi sonucunu getirdi. Bu da Osmanlı fethi ve devasa bir iç pazarın gelişmesi ile birlikte değişecekti.

BÖLÜM VII

Büyük Çaplı Ticaret

Michel Balard

Venedik'e bir zamanlar Bizans'a ait olan topraklarda siyasi ve ekonomik hâkimiyet sağlamış olan IV. Haçlı Seferi, Konstantinopolis ve Bizans vilayetlerinde Batılı tacirlerin yerleşmesi ve faaliyetlerini derinden etkiledi (Matschke [286], s. 771). Altın Boynuz kıyılarında yerleşik farklı İtalyan toplumları arasında 1204'ten önce belli bir denge söz konusuyken, Haçlıların kazandığı zaferden sonra Venedik'e karşı olanlar Konstantinopolis'ten fiilen sürgün edildi. Serenissima, başkentin sekizde üçünü, en iyi liman ve depolarını almış, donanması şehrin savunmasını üstlenmişti. Muzafferin safını tutmakta geç kalan Pisalılar, başkentteki yangın sırasında mahallelerini kaybetmiş ve Latin İmparator I. Henri tarafından imtiyazları onaylanmasına, Venedikliler ile de ittifak yapmalarına rağmen, 1204'ten önce yaşadıkları refaha bir daha dönememişlerdi. Haçlı Seferi'ne katılmamış ve Girit'e Venediklilerin el koymasını beyhude yere engellemeye çalışan Cenova'ya gelince, Konstantinopolis'e geri dönebilmeleri için Venedik ile 1218'de pek de ağırlığı olmayan bir antlaşma imzalamayı beklemeleri gerekti. Dolayısıyla Latin İmparatorluğu Venedik'e kimseyle paylaşmadığı bir hegemonya kurma izni verdi. İznik Rumlarının Konstantinopolis'i Cenovalıların yardımıyla yeniden fethetmeleri, her şeyi tersyüz etti ve Cenova ile Venedik arasında tüm Akdeniz güçlerine ama özellikle Bizans'a yayılan bir "kolonyal" rekabet dönemi başlattı. İmparatorluğun, İtalyan deniz cumhuriyetleri ile siyasi ve ekonomik ilişkilerinin evrimi, Batılıların Bizans İmparatorluğu bünyesinde kurduğu kontuvarların gelişimini ve sonuç olarak, nüfusunu, işletim modelini ve ticari faaliyetlerini belirledi (Thiriet [208]; Borsari, *iç* [161b]; Oikonomides [396]; Balard [1043]).

BATILI TACİRLER

Batılılıların faaliyetleri, zaman içinde artan imtiyazlar ile destekleniyordu (Venedik için bkz. Chrysostomides [374]; Cenova için Balard [1043]). Venedik 1082 itibarıyla Bizans topraklarında ticaret için eksiksiz bir özgürlük elde etmişti. Mora Prensliği'nde de aynı şekilde XIII. yüzyıldan itibaren Frankların yerleşmesiyle başlayan ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Son olarak, 1394'te I. Theodoros Paleologos ile varılan bir konvansiyon ile despotlukta Venedikli tacirlerin âdet olduğu üzere imtiyazlardan yararlanacağı hatırlatıldı. Bu kişiler, özellikle

de uzun pazarlıklara konu olan buğday ihracatı konusunda İmparatorluk imtiyazlarını tanımamaya meyilli Bizanslı *kommerkiarios* ve vergi memurlarının gündelik tacizleri dışında, hiçbir gümrük engeline takılmadan, rahatça tüm Ege dünyasında işlerini geliştirebileceklerdi. 1261'den itibaren, Cenovalılar de Bizans *kommerkion*'undan bütünüyle kurtuldular ancak İmparatorluk'ta üretilen buğdayı özgürce ihraç edebilmek için II. Andronikos Paleologos ile varılan 1304 ve 1317 anlaşmalarını beklemek gerekti. Cenovalıların ekonomik hâkimiyetinden kurtulmak için VI. İoannes Kantakuzenos'un tepki gösterme çabalarının nafile olduğu kısa sürede anlaşıldı. Pisalılar da VIII. Mihael iktidarından itibaren tüm gümrük vergilerinden muaf olma hakkı elde ettiler. Diğer Batılılar aynı haklara sahip değildi. 1209'da %3 vergiye tabi olan Katalanlar, 1320'de vergiyi %2'ye düşüren bir indirim elde ettiler ancak hiçbir zaman tam olarak kaldırtamadılar. Narbonlular tüm XIV. yüzyıl boyunca %4, Ankonalılar ise %2 vergi ödediler. Floransalılar *kommerkion*'un yarıya inmesi için 1422'yi, Ragusalılar ise %2 ödemek için 1451'i beklemek zorunda kaldılar. Batılıların, farklı oranlarda da olsa Rumlar karşısındaki avantajlı durumu ise değişmedi, zira onlar *kommerkion*'u tam olarak ödemeye devam ettiler. Bizanslı meslektaşlarından daha üstün durumda olmalarının en önemli nedeni de bu idi (Zakythinos [298], s. 258; Laiou [190], [152]; Balard [1043], t. 2, s. 894; Antoniadis-Bibicou [363], s. 124-133; Giunta [381], s. 140-145; Magdalino [393], s. 142-150; Lilie [392], Komnenos dönemi için; Oikonomides [330], s. 43-48).

Latinler ekonomik hayatta tam bir üstünlük kurmuş muydu? Tek aktörler onlar mıydı? Batılılar, Rumlar ve Yahudiler, ticari faaliyetlerde ortaklık kuruyorlar mıydı? Sadece resmi belgeler, senato ve diğer Venedik meclislerindeki tartışmalara bakarsak, Dominante'nin metropol ile Roma kolonileri arasında, sadece kendi vatandaşlarının ve Venedik filosunun kârı adına tekeli elinde tuttuğu, tam bir ticari güdümcülük içinde olduğu sonucuna varabiliriz. Onlara tabi halklar sadece daha önemsiz yerel ve bölgesel ticaretten pay alabiliyordu. Venedik koloni toplumlarının, F. Thieret tarafından teyit edilen bu katı ayrımcılığı mutlaka ki sorgulanıyordu. Girit'te XIV. yüzyıldan kalma noter sözleşmelerinin incelenmesi, Latinler, Rumlar ve Yahudiler arasında büyük çaplı ticarete bağlı faaliyetler de dahil sayısız ortaklık gösterir (McKee [1090], s. 70). Farklı etnik seçkinler arasındaki çıkar birliği, Venedikli vasallar ile eski arhonların 1363'teki büyük Girit ayaklanmasının başında yan yana bulunmaları olgusunu açıklar nitelikte değil midir? Sakız'da, bazı Rum ve Yahudiler büyük ticaret oyununda eşit rollere sahiptir: Antonius Argenti, Rabbi Elias, Elikseus Efendi'nin, Latinlerle birlikte *societates*'e sermaye koyduklarını, denizcilik sigortalarına veya tahıl taşımacılığına yatırım yaptıklarını, Ada ve yakın anakara arasında yerel ticaret ile küçük partiler halinde silah satışı bahsine bile girmeden, söyleyebiliriz. Konstantinopolis'te, Giacomo Badoer faal bir girişimci sınıf oluşturmakla beraber, Batılıların aksine sanayi üretimi temeli olmayan Rumlarla sürekli iş ilişkisi içindeydi. Bu anlamda Latin Romania'da denizcilik ve ticaret faaliyetlerinin yükselişi, yerel seçkinler üzerinde tartışmasız idman etkisi yapıyordu (Oikonomides [330], s. 83-92; Balard [1043], t. 1, s. 336; Balard [300], s. 478-489; Matschke [286], s. 794).

Bununla birlikte başlıca donanma silahlanması ve denizcilik düzenlemeleri sadece Batılılara aitti. Venedik'te, Senato *mude* sistemini titizlikle düzenliyordu: Kadırgaların artırmaya çıkması ve liman çıkışı, durakları, yüklenen mallar, mürettebat sayısı, hepsi tartışmalarda öngörülmüş, hatta Ege duraklarında kalan sahipsiz fazla kargoları yurda göndermekle yükümlü silahsız gemilerin ticaretiyle bile ilgilenilmişti. Romania'nın *mude*'si zorunlu olarak Modon ve Kandiye'de sonra da Negroponte'de duruyordu. Cenova tarafında organizasyon daha gevşekti: Denizcilik sorunlarıyla ilgilenen *Officium Gazarie'nin*, Levant'a Sicilya'dan öteye giden hafif kadırgaların tek başına navigasyonunu yasaklaması için 1330'a dek beklemek gerekti. Düzenli konvoylar çıkmıyorsa da riskleri en aza indirmek ve değerli gıda ürünlerini iyi şartlarda taşımak üzere, kadırga patronlarına *in conserva navigasyon* zorunluluğu getirilmişti. 1350'den önce, Romania'ya doğru senede iki kez "geçiş" organizasyonu görüyoruz; bu tarihten sonra sadece bire indirgenecekti. Ancak Cenova hiçbir zaman Venedik'inki gibi bir açık artırma sistemini hayata geçiremedi, daha çok özel girişime bıraktı. Katalanlar Doğu'ya düzenli konvoyları XIV. yüzyıldan önce organize edemedi. Bu hat yolculuklarına Ege kıyıları boyunca kabotaj yapan silahsız gemiler de eklendi: Negroponte ve Selanik, Theologo ve Palatia da Venedikliler tarafından ziyaret edilirken, Cenova gemileri Foça ve Sakız'dan Flandres'e büyük çapta şap taşıdı. Kadırga konvoylarından daha az bilinen özel armadalar da küçümsenemeyecek orandaydı (Stöckly [402], Balard [1043], t. 2, s. 576-585; Del Treppo [375]; Ashtor [366]; Hocquet [386]; Doumerc [376]; Doumerc [377]).

Batı'da olduğu gibi Konstantinopolis ve Ege Denizi'ndeki Latin işadamlarının faaliyetleri de noter önünde yazılan kontratlara dayanıyordu: *colleganze* ve *commende*, *societates* ve değişim kontratları, denizcilik sigortaları ve aracılıklar, bir yolculuk veya daha uzun vadeler için ortaklık kuran tacirlerin günlük bağlarını örüyordu. Girit, Koron ve Modon'un Venedikli noterlerinin sözleşmeleri, Sakız'ın Cenovalı noterlerininkiler, Cenova veya Venedik'te yazılmış olanlardan farklı değillerdi. Hepsinin amacı gereken sermayeyi toparlamak, gemileri ve kargolarını sigortalamak ve işadamlarının yokluğunun yerini tutabilecek dayanışma biçimleri yaratmaktı. Bunlarda, özellikle de mastika satışı tekelini, ortaklığı oluşturan Giustiniani aileleri arasında paylaşılmış üç coğrafi bölgede Mahone'nin hangi şartlar altında gerçekleştirebilecekleri konusunda düzenlenmiş kontratlar bulunuyordu (Carbone [346]; Chiaudano, Lombardo [347]; Lombardo [351]; Morozzo della Rocca [352]; Argenti [364], t. 3; Balard [336-338]; Piana Tonialo [356]; Gasparis [348]).

Bu kontratların tamamı ekonomik hayatın köken ve toplumsal konum olarak birbirinden farklı oyuncularını gösterir. Venedik kolonilerindeki bu işadamlarının çok büyük çoğunluğu Laguna sahilleri ve Cenova kontuvarlarındakiler de Liguria kökenli olsalar da bu belgelerde başka girişimcilerin faaliyetleri de bulunur. Katalanlar, Languedoclular ve Provanslılar, Pisalılar ve Floransalılar, Lombardlar ve Ankonalılar, Güney İtalyalılar, Ragusalılar ve Suriye-Filistin'den eski sığınmacılar da büyük ticarete, kendi hesaplarına veya iki büyük İtalyan denizci cumhuriyetinden temsilcilerle ortaklık kurarak katılmışlardır. Roma dünyası gerçekten bir *"free trade community"*dir, burada

şiddetli bir rekabet olsa da herkes kendi yerini, sermaye, şans ve girişim ruhundan yararlanma koşuluyla bulabilir.

YOLLAR, ÜRÜNLER VE KONJONKTÜR

Batı ticaretinin Roma dünyasındaki önemli yerleri dört farklı bölgeye dağılmış durumdadır: Konstantinopolis, Mora, Venedik'in elinde bulunan adalar ve Cenova mülkleri. Romania'da Batı ticareti özellikle 1350'den itibaren bölgeselleşmiştir.

Genel olarak Konstantinopolis'te Latin hâkimiyeti dönemi eski Bizans başkenti açısından kriz ve gerileme devri olarak değerlendirilir: Halkın bir bölümünün Küçük Asya'ya sürgünü nedeniyle tüketimin inanılmaz azalışı, Bizans toplumsal seçkinlerinin gidişi nedeniyle lüks ürünler endüstrisinin erimesi, İmparatorluk sarayının ve Latin soylularının, Venedikli tacirlerden alınan borçları ve paha biçilmez kutsal emanetleri bile ipotek etmeleriyle kendisini gösteren fakirliği. David Jacoby'nin yeni araştırmaları, bu sözde felaketin tam tersi bir durumu açığa çıkarmıştır (Jacoby [387], [310]). 1204'te şehrin alınmasıyla günler süren yağmadan sonra ekonomi toparlanmıştır. 1207 Nisan'ında, yirmi bir Venedikli, Venedik komününe 22.500 lira borç verir, bu para Konstantinopolis'te ödenebilecektir: Burada önemli bir sermaye transferi söz konusudur. Büyük ailelere mensup Venedikli işadamları, Konstantinopolis'te yıllarca yaşamaktadır ve şehirde mülkler veya çevresinde toprak sahibidirler. Nicolo Querini, Latin baronlara 13.134 hiperper borç verip karşılığında ipotek olarak dikenli tacı alır, II. Badouin 1248'de Konstantinopolis'in birçok Latin taciri, Venedikliler, Cenovalılar veya Toskanalıların topladığı 24.000 hiperper borç almıştır. Dolayısıyla, Latin İmparatorluğu'nun başkentinde faal ve zengin bir işadamları eliti vardır.

Zenginlikleri 1204 sonrası Konstantinopolis'in uluslararası ticarette üstlendiği yeni rol ile ilgilidir. Gerçekten de şehir, iki farklı denizcilik ve ticaret ağının kesişim noktasında idi: Bir yandan, Akdeniz'inkine İtalyanlar hâkimdir, diğer yandan, en azından 1261'e dek, Karadeniz'i Rumlar tutmuştur. Bu iki ağ arasında, Konstantinopolis'te yerleşik Venedikliler aracı rolü oynarlar. Ne yazık ki faaliyetleri konusunda ancak birkaç belge kırıntısı vardır. Bu konuda yargıya varmak için 1261'den önce Karadeniz'de Venedik ticaretiyle ilgili muhafaza edilebilmiş dört belgeye dayanamayız. Ancak Venedik ile Rum Sultanlığı (1207-1214 ve 1220) ile İznik İmparatorluğu (1219) arasında varılan antlaşmalar, Venedikli işadamlarının bu bölgelere verdiği önemi gösterir. Karadeniz'de Moğol iktidarı 1240'ta pekişirken, Kırım kıyısındaki Soldaia* Limanı Güney Rusya ve Batı Asya'ya transit merkezi olur (Nystazopoulou-Pelekidis [395]). Bu liman, Kiev yönünde Batılı tacir ve misyonerlerin sızmasını, 1246'da IV. İnnocentus'un Hıristiyan esir ticaretini şiddetle kınadığı bir mektubunda da tasdiklendiği üzere, kolaylaştırmıştır; burası, Polo kardeşlerin Asya'ya ilk seferine çıktığı yerdir. Moğol hâkimiyeti, 1240'tan sonra Akdeniz ile Karadeniz arasında, İtalyan tacirler ile Moğolların sevindirici tanışması sayesinde, uluslararası ticaretin kavşak noktası haline gelmiştir (Bratianu [373], s. 204-249).

* Sudak. (ç.n.)

Konstantinopolis'in bu fonksiyonu 1261'de artar. Venedikliler yeniden ayakları üzerine kalkan başkentte artık yalnız değildir. Muhakkak ki ilk yıllarda Cenova mevcudiyetini lekeleyen olaylar –Cenovalı Podestat Guglielmo Guercio'nun ihaneti ve tacirlerin Heraklea'ya sürülmesi– işlerin hemen düzelmesini zorlaştırdı: 1261 ve 1262'de, Rum'a yapılan yatırımlar Akdeniz'e yapılan yatırımların sadece %1'ini oluşturuyordu. Ancak 1268'den itibaren %20'yi geçti ve on yıl sonra, 1276-1277'de ve sonra da 1295-1301'de bölgedeki illeri felç eden Venedik-Cenova savaşı esnasında ciddi düşüşe rağmen %60'a yükseldi (Balard [367], 489-490; Balard [1043], t. 2, s. 681). Ancak en azından XIV. yüzyılın ilk yarısında, Altın Boynuz'daki Batılı kontuvarların zenginliği Latin işadamlarının Karadeniz'e girişine dayanıyordu. Konstantinopolis gerçek anlamda ihracat merkezi olmaktan çok Pontos ve Asya ticaretinin durağı ve depolama alanıydı ki bu Batılı işadamlarının daha çok kâr etmesini sağlıyordu. Nikeforas Gregoras, 1348'de Pera gümrüğü gelirlerinin 200.000 hiperpere, Konstantinopolis'inkilerin ise sadece 30.000'e yükseldiğini söylememiş midir zaten? *Karati Peyre* açık artırmalarının hesabı 1342'de 1,5 milyon Cenova lirası tutarında bir ticaretten bahseder, bu hesapta ihaleye giren çiftçilerin işletme giderleri ve kârları yoktur (Grégoras [69], c. 2, s. 842; Balard [1043], c. 2, s. 682-684).

Ancak XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Asya ticaretindeki düşüş Altın Boynuz kontuvarlarına ciddi bir darbe vurur: 1398'de, Pera deniz ticaretinin değeri, *Karati Peyre* açık artırmalarına göre 1342'dekinin ancak onda biridir. Aynı şekilde, Rumun Venedik kadırgalarının *incanti* (açık artırma) fiyatı XV. yüzyılda erimiş ve ancak Kontantinopolis'in düşüşünü izleyen yıllarda bir miktar yükselmiştir (Thiriet [405], s. 502-504). İpek ve baharatlar Datini arşivlerinin yükleme kayıtlarında bulunan kargolardan silinmiştir. Pontos bölgesinin tarım ürünleri, deri, balmumu, tahıl ve peynirler bunların yerini almıştır (Heers [383], s. 169 ve 173). 1453'ten önceki işlerin yeniden başlaması, her şeyin ama özellikle de Batı'dan ithal edilen tekstil, İspanya'ya kadar yollanan köleler, Trakya'dan gelen tahıl, ticareti yapan Giacomo Badoer'in faaliyetlerinde görülebilir. Rodosto, Heraklea, Panidos'un tüm iç bölgesi Venedikli taciri ilgilendirmektedir, ne yazık ki türünün tek örneği olan hesap defterleri, Konstantinopolis'e en yakın Türk limanları (örneğin Tirilye, Mudanya) ile bağlarını gösterir (Bertelé, Dorini [345]; Bertelé [344]; Sitikov [401]; Balard [369]; Hocquet [384], [385]).

Ne ki tedarik edilmesi gereken büyük bir tüketim pazarının doğurduğu ticareti göz ardı etmek mümkün değildir. Patrik Athanasios'un suçlamaları, şehrin buğday tedarikinde özellikle de Katalan bölüğünün istilası sırasında Cenovalıların oynadığı rolü hatırlatır. Bu konuda Venedikliler ile basileusun kavgaları da iyi bilinmektedir (Laiou [389], [190], s. 16; Chrysostomides [374], s. 312-329). Onlar buğday belli bir fiyatı geçtiğinde tüm ihracatı, fiyat çok düştüğünde ise başkente tüm yabancı buğday ithalatını yasaklamak istemişlerdi. Bunu bir miktar rahatsızlık ve kommerkiarioslarla kıyasıya pazarlığı yapılan ihracat lisanslarının verilişi izledi (Balard [1043], c. 2, s. 754-757). Bununla birlikte, 1360'larda, Cenovalı ve Rum armatörler Bizans'ın Tuna bölgelerinden elde edilen tahılla tedariki konusunda işbirliği yaptılar. Tuz ve şarap ithalatı büyük oranda Batılı tüccarların eline geçti; basileus tebasını Batılı aracıların

imtiyazlarını kısıtlayarak korumak istediğinde yeniden dağıtımı Rum ve Latin dükkâncılar arasında zorlu bir rekabet başlattı (Oikonomides [330], s. 93-100; Balard [1044], s. 271-273).

Mora uzun süre Mora Frank Prensliği'nin kuruluşundan itibaren tam bir ticari serbesti elde etmiş olan Venedik'in elinde tuttuğu bir avlak olarak değerlendirildi. XIII. yüzyılın sonunda, Venedik meclislerinin bilinen ilk tartışmaları Lagune insanlarının Glarentza ve Puglia arasındaki ticaretinden bahseder. Mora Limanı, gerçekte İtalya ve prenslik arasındaki yolcuların en rahat sığınağıydı, özellikle de Anjoulıların yönetimine geçtikten sonra. Bir Venedik konsülü, bazen prenslik insanlarının karıştırdığı işlerin düzgün yürümesini sağlıyordu. Venedikliler buraya metal ve kumaşlar getirmiş, tuz, tahıl, pamuk, yağ, ham ipek ve kuru üzüm tedarik etmişti; *mude*'ye burada mola verme ve silahsız gemilere, kadırgalar tarafından sahipsiz bırakılmış malları alma hakkı tanınmıştı. Cenovalılar da burada işler yürütüyordu, 1274 ile 1345 arasında on altı kontratla 4620 liralık yatırım yapmışlardı. Daha düşük bir seviyede Ragusalılar da buğday, deri, ipek ve keten aldıkları ve kumaş, şarap ve peynir getirdikleri prensliğin limanlarıyla ilgileniyorlardı. XIV. yüzyılın ikinci yarısı pek lehlerine gelişmedi: Glarentza, prenslik gibi düşüşe geçti ve Pero Tafur'un 1435 yılında yaptığı seyahatte not aldığı üzere limanı durgundu. Patras eli devralmış görünüyordu: 1400'de, Venedik senatosu vatandaşlarının getirdiği malların değerinin 80.000 düka olduğunu öngörmüş, 1401'de ise bu rakam 60-70.000 dükaya inmişti. Bu koşullarda Venedik'in 1408'de başpiskoposunun isteği üzerine şehrin korumasını üstlenmesi anlaşılır hale gelir. Glarentza'nın düşüşüne karşı faydalı bir tazminat kapısı görülmüştür. Venedikliler Despotluk'ta XV. yüzyıl başına dek başrol oynamışlardı: Buraya kumaşlar ve mamul mallar getirip, buradan buğday, pamuk, bal ve ham ipek ihraç ediyorlardı. Despot Konstantinos Paleologos'un fetihleri (Glarentza ve Patras'ın alınması) bu iyi ilişkilere bir son verdi. Bunu kanıtlayan belgeler bulunamadığından Katalan dükalıkların ekonomik rolünü değerlendirmek kolay değildir (Thiriet [57], [58]; Krekić [388]; Bon [372], s. 320-325; Zakyntos [298], s. 256-260).

Messenia'nın güneyinde, Koron ve Modon'un iki limanı Venedik için büyük önem taşıyordu. Senatonun bir terimini kullanmak gerekirse, Dominante'nin *oculi capitale*'siydi. Stratejik önemleri üst düzeydeydi: Düşman donanmaların hareketlerini gözlüyor 1363-1364'te başkaldıran Girit'in yeniden fethi için üs oluşturuyorlardı. Her sene durak ve antrepo olarak Modon'da zorunlu olarak konaklayan tüccar kadırga konvoylarını ağırlıyorlardı: Datini de Prato arşivlerinde muhafaza edilen yükleme mektupları, kadırgaların almaya geldiği çoğu kez Doğu kökenli (pamuk, şeker, baharat) muhtelif malların listesini verir. Aynı zamanda zengin bir tarım bölgesinin ağzında bulunan Koron ve Modon, tarım ürünleri ve özellikle Messenia hayvancılık ürünlerini ihraç eder. Anlaşılan o ki, Venedik birbirinden izole bu iki kapalı bölgeyi Türk ve Rum akınlarına karşı koruma ve 1390'dan 1430'a dek yapılan bir dizi ilhakla kesintisiz hale gelen tek bir toprakta birleştirmek istemiştir (Thiriet [404], s. 86-98).

Venedik'in ada hâkimiyeti alanı, Dominante'nin güdümcü ticaretinin mükemmel yürütme alanı idi: Kendi ihtiyaçlarını gidermek adına buralarda

tarım üretimini geliştirmek ve burayı Levant'tan gelen veya oraya ihraç edilen malların transit merkezine çevirmek arzusundaydı. Girit bu anlamda eşsiz bir pozisyona sahipti. Burası Küçük Asya'nın Türk topraklarına doğru yapılan ticaretin çıkış noktasıydı, buradan köleler, buğday, atlar ve şap sağlanıp, tekstil, şarap ve sabun gönderilirdi; kronik olarak buğday açığı olan Arşipel adalarına, Negroponte, Koron ve Modon'a çıkış da buradandı. Ayrıca limanları, özellikle de Kandiye, Doğu Akdeniz ticaretinde kilit rol oynardı. Aslında, her sene iki kadırga konvoyu geçmektedir: Bunlar Kıbrıs, sonra Suriye ve İskenderiye'den gelirdi. 1373'ten önce (Famagusta'ya Cenovalıların el koyuşu), Kıbrıs ile ticaret ön plandaydı: Girit buradan tuz ve şeker alır ve tahıl gönderirdi; Girit ve Piskopi çevresinde mülk sahibi Cornerler bu ticaretin hâkimi idi. Suriye ve İskenderiye kadırgaları o kadar çok baharat, ipek ve pamuk getirirdi ki Girit Akdeniz trafiğinin en değerli ürünlerinin deposu haline gelmişti. Son olarak, Ada Dominante tarafından buğday deposu olarak görülürdü, bu mal devlet tekelindeydi ve senatonun onayı olmaksızın büyük toprak sahipleri dışarıya mal satamazlardı. Malvoisia şarabı, sofra üzümleri, pamuk, ahşap, peynir ve deriler Venedik'e yapılan önemli ticareti beslerdi. Venedik tüm Girit ticaretine kendi ihtiyaçları ve çıkarları doğrultusunda hâkimdi; öyle ki bu durumun sıklıkla kışkırttığı ayaklanmalara Venedik vasal saflarından katılım olmuştur.

Venedikliler ile Terciers arasında paylaşılmış olan Negroponte Adası, orada Konstantinopolis'e gidişte (ağustos sonu) veya dönüşte (kasım) duran Romania *muda* kadırgalarının zorunlu etabıydı. Bu nedenle, Aşağı Rum'daki Venedik ticaretinin ana dayanağıydı: Depolarda toplanan Doğu ürünlerini, çuhaları, kumaşları ve Yunanistan ürünleri olan ahşap, deri, boyamada kullanılan *vallania* (meşe palamutu), balmumu, tohum ve kuru üzümü Batı'ya dağıtma görevini üstlenmişti. Bunun dışında, Ada'nın başlıca limanı Halkis, Girit'i Makedonya'ya bağlayan ticaretin ve ahşap, tahıl, deri ve kumaşa dayanan bir nöbet değişim noktasıydı. Artık devlet tarafından düzenlenen bir ticaret olmadığından, tüm inisiyatif Teselya kıyılarında ilkbahar ve sonbaharda kabotaj yapan özel gemiciliğe kalmıştı. Selanik bu denizciliğin varış noktasıydı. Venediklilerin burada bir konsülü ve Makedonya ve Bulgar ovalarının buğdayını toplayan ve Batı'nın kumaş ve yünlülerini dağıtan küçük bir kolonisi vardı. Buradaki ticaretleri Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra da devam etti. Ragusalı tacirler, 1234'te Despot Manuel Komnenos Dukas tarafından onlara bir imtiyaz tanındığından beri, burada faaldi. Cenovalılar Selanik'e de yerleşmek için bir hamle yaptılar: 1305'te burada bir konsolosları vardı ve XIII. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyıl başı arasında, şehir bazı ticari yatırımlar çekti. Ancak XIII. yüzyıldan beri Ege Denizi'nin Cenova hâkimiyetinin merkezi güney kıyılarına yönelenler için olanlara eşit adımlar atılmadı (Thiriet [208], s. 337-341; Krekić [388], s. 46-48; Balard [1043], c. 1. 164).

Zaccarialar idaresindeki (1304-1329) Sakız'da mastika ve şap ticareti gelişti. 1346'da Mahoneler idareyi devraldıklarında daha da büyüyecekti. Kumaş üzerine boya yapabilmek için gerekli olan şap, Küçük Asya kıyılarındaki her iki Foça'daki madenlerden geliyordu ama Giustinianiler Osmanlı topraklarındaki diğer şap madenlerinin, Kolonneia (Karahisar), Kütahya, Ulubat ve Kizikos'un

da kontrolünü ele geçirmek için çabalıyorlardı. Bu nedenle Sakız, yelkenli ve teknelerle Flandr tekstil endüstrisinin ihtiyaçlarını doyurmak için taşıdıkları şap için büyük bir antrepoydu. Bu derece ağır ve kuşkusuz ortaçağ "Denizcilik Devrimi"nin merkezinde bulunan bir ürünü taşımak uğruna, XIII. yüzyılda kullanılan Latin kadırgalarının yerine kare dümenli *coche*'ler geçti. Foça'nın 1455'te kaybedilmesine dek, Cenova şapı Doğu ile Batı arasındaki ticarette dikkate değer bir yer kaplıyordu: Daha fazla gemi yapılmasına, tonajların artırılmasına neden oldu ve Sakız, Flandr ve İngiltere arasında doğrudan bir deniz bağlantısı için gemilerin düzenli rotasyon yapmasını zaruri kıldı (Argenti [364], c. 1, s. 488-489; Heers [382], s. 274-284; Balard [1043], c. 2, s. 769-782; Pistarino [398], 243-280).

Mahone'nin adası da ortaçağ dünyasında çok aranan sakızağacı sakızı mastik üreticisiydi. Tekel, üretim ve dağıtımı kontrol eden Giustinianilerdeydi. Üstlenici şirketler meydana getirmiş, üyeleri ticarileşen üç büyük bölgede satışları paylaşmışlardı: Batı, Romania ve Türkiye, son olarak da Suriye, Mısır ve Kıbrıs. Mahone, Sakız'da, tüm bu organizasyon sayesinde kelimenin modern anlamıyla bir plantasyon ekonomisi kurmuştu. Adanın gelirlerinin yarısı ve üyelerinin zenginliğinin esası mastika kaynaklıydı. Sakız, Küçük Asya'ya Theologo ve Palatia üzerinden uluslararası ticari ürünlerin distribüsyonunu yaparken antrepolarına Küçük Asya kaynaklarını dolduruyordu. Mahone son olarak, biri Boğazlar'dan, Konstantinopolis ve Karadeniz'e, diğeri Rodos ve Famagusta'dan, Suriye ve İskenderiye'ye giden iki denizcilik ekseninin ortasındaydı. İskenderiye doğuda Cenovalıların uluslararası ticaretinin ekseni durumundaydı (Balard [1043], c. 2, s. 742-749; Heers [382], s. 276-277).

Cenovalılar, 1355'ten beri aynı bölgede başka bir basamağa, Gattilusio ailesinin hükmüne geçen Midilli Adası'na sahiptiler. Adanın hâkimlerine bazı kaynaklar getiren korsanlık ve Kallones şapı dışında, Midilli Limanı, Rodos ve Sakız'dan geçerek Mısır'dan Konstantinopolis'e giden, özellikle de Memluklerin ordu saflarını artırmak için Mısır'a gönderilen Pontus köleleri odaklı Cenova ticaretini ağırlıyordu. Kuzey Ege adaları ve Meriç ağzındaki Enos Limanı'na Gattilusioların el koyması XIV. yüzyıl başında Cenovalılara Trakya ve Bulgar düzlüklerinin tahılını erişime açmıştı (Pistarino [399]).

Rum dünyasında Batı ticaretinin ürünleri ve yollarının tablosu, XIV.-XV. yüzyıl faaliyetlerinin karakteristiğini oluşturan, iniş çıkışları ve kısıtlamalarını anmadan tamamlanamaz. Sarazenlerle ticarete gelen papalık yasakları, 1345-1350'ye dek pek farklı uygulandıysalar da yürürlükteydi ve Rodos, Kıbrıs ve Küçük Armenia'ya giden deniz yollarına büyük bir önem kazandırıyordu. O dönem tüm Venedik denizciliği için Girit, durak ve depolama alanı olarak belirleyici bir rol oynarken, Negroponte Konstantinopolis'e yol alan gemilerin kaçınılmaz durağıydı. Yüzyılın ikinci yarısında, Batılıların Suriye ve Mısır'a hukuken dönüşü, ticari akıntıyı hızlandırdı. Bu nedenle, Cenovalıların kısmen elde tuttuğu Kıbrıs, pazardaki Venedik gemilerince terk edilmişken, Sakız Batı'ya doğru ticarete, kuzey-güney ticaretinden ve Türk Küçük Asya ile alışverişlerden alınan depo kârlarını katıyordu.

Her şeye rağmen, Rum topraklarındaki Batı ticareti XIV. yüzyıl ortasıyla XV. yüzyıl başının karakteristiği olan engellere maruz kaldı. Venedik gemilerinin, F. Thiriet ve D. Stöckly tarafından toparlanan *incanti* rakamları kadar şimdiye dek yeniden kurgulayabildiğimiz *Karati Peyre* eğrileri, Roma ticaretinin XIV. yüzyılın ilk yarısında ulaştığı çok yüksek seviyeden sonra, 1350'den sonra ticaretin zayıfladığını, en azından 1410'lara dek gerilediğini gösterir. 1348 vebasından sonra Batı'da üretimin azalması, Ege ve Balkanlara Osmanlı akınlarının katbekat artması, bu bölgelerde Venedik ve Cenovalıları yakındıran nüfus azalması, korsanlığın artması, Datini arşivinin ticaret mektuplarından başlamak üzere tüm kaynaklarda birbirini doğrulayacak şekilde yankı yapmıştır. Ancak savaş hiçbir zaman ticaretin gelişimini uzun süreliğine durduramamıştır: Venedikliler ve Cenovalılar, Türkler ve Mistra Rumları ile gerekli düzenlemeleri yapmayı bilmişti. Korsanlığa gelince, etkilerini abartmamak gerekir: Deniz korsanlarının ele geçirdiği mallar er ya da geç ekonomik çerçeveye, sadece bir bölümüne el konulmuş olarak geri dönüyordu (Tenenti [403]; Fontenay, Tenenti [379]). Birkaç on yıl süren krizden sonra, Batı ticareti 1420 itibarıyla Roma dünyasında belirli bir gelişme gösterdi, aracıları, amaçları ve sonuçları daha çeşitlendi. Osmanlıların Konstantinopolis'i, akabinde de Ege ve Balkan dünyasında Batılılara ait olan, Sakız ve Girit dışında başlıca mülkleri ele geçirmeleri, bu dirilişi sönümlendirip ticareti Akdeniz'in batısına ve Atlantik'e yönlendirdi. Cenova burada Venedik'ten daha başarılı oldu (Thieret [405]; Stöckly [402], Balard [1043], c. 2, s. 683-684).

Batılı, İtalyan, Provensal ve Katalan tacirlerin XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca İmparatorluğun zenginliklerini kendi çıkarları için ne ölçüde kullandıklarını ve burayı Osmanlı ilerlemesi karşısında acz içinde bırakıp bırakmadıklarını kendimize sorduğumuz olmuştur (Oikonomides [330]; Laiou [391]; Matschke [394]; Balard [368], s. 255-265; Matschke [286], s. 844-845). Şurası kesin ki, Nikeforas Gregoras veya Cenova ile Venedik arşivlerinden edindiğimiz rakamlar, Batı'nın Rum ülkelerinin içlerine özellikle de XIII. yüzyıl sonunda ve XIII. yüzyıl başında nüfuzunun derinliğini kanıtlar niteliktedir. Batılı kontuvarlar o dönem tam anlamıyla vergi muafiyetinden yararlanıyorlardı; adamları sömürge tipi bir ticaret organize ediyor, bu da onlara ham madde, gıda ve tekstil ürünlerinde hâkimiyet kazandırıyordu. Rum dünyasını sömürerek İmparatorluğun çöküşüne yol açmışlar mıydı? Yeni yayınlanan ve yorumlanan kaynaklar, Bizans'ta yeni bir girişimci sınıfın rönesansını ön plana koymuştur. Bu sınıf Batı'nın ticari yöntemlerini kullanmışsa da Batılı işadamları ile etkili rekabet için gereken sanayi üretiminin temeli, sağlam bir finansal zincir ve zamandan yoksun kalmıştır.

Üçüncü Kısım
Rum İmparatorluğu'nun Belirleyici Özellikleri

BÖLÜM VIII

Paleologoslar Döneminde Konstantinopolis

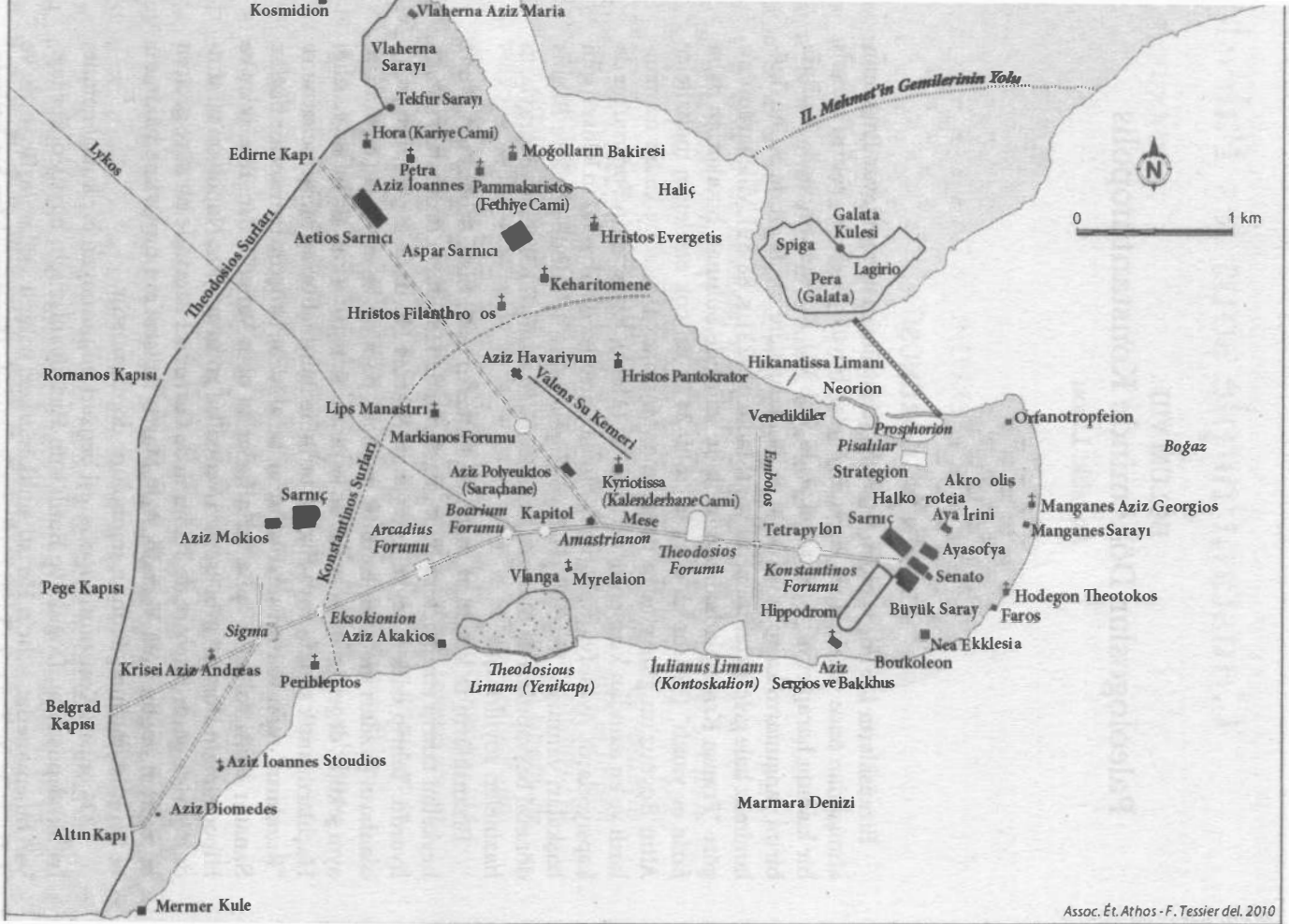
Angeliki Laiou

ŞEHRİN DIŞ GÖRÜNÜŞÜ

Bizanslıların 1261'de yeniden fethettiği şehir acınası durumdaydı. Başkentin alınışından önce ve sırasında meydana gelen büyük yangınlar şehrin önemli bir kısmını harap etmişti (bkz. yukarıda, böl. VI). Konstantinopolis'in altıda birini yangınların kasıp kavurduğu ve binaların üçte bir ila altıda birinin kullanılmaz hale geldiği tahmin ediliyor (Madden [423], s. 88-89). Villehardouin'e göre "Fransa Krallığı'ndaki en büyük üç şehrinde bulunan binalardan daha fazla ev yandı" (Villehardouin [86], böl. 247). En çok etkilenen mahalleler Altın Boynuz'un güneyinden doğusuna, Marmara Denizi'ne kadar uzananlardı ve en azından kısmen ticaret yolunu (Mese), Konstantin Forumu'nu da kapsıyorlardı. Ayasofya gibi önemli binalar kurtulsa da Myrelaion Kilisesi gibi başkaları yanmıştı. Üstelik, talan ve yağma şehri, içlerinde antik ve Bizans dönemi başyapıtları da olan zenginliklerinden etmişti. Kiliseler ve sarayların hazineleri soyulmuştu.

Bizanslıların ta kendileri, belki de Fidias'ın eseri olan Athena'nın bronz heykelini tahrip etmişti, zira halk imgeleminde Haçlıların ordularını simgeliyordu. Tahrip edilen heykellere yanan Niketas Honiates'e göre, bronzdan olanların bazıları metal elde etmek ve küçük paraları basmak için eritilmişti; aynı şekilde, değerli metal eşyalar da kazana atılmıştı. O, kutsala bu saygısızlığı Haçlıların antik sanata veya Bizans tarihine dair hiçbir şey bilmemelerine ve "Rumların" zafer ve mirasını oluşturan bu abideleri küçümsemelerine bağlar. Sanatın siyasi rolünün daha fazla farkında olan Venedikliler, Tetrarklar ve Hipodrom'un Dört Atı gibi eserleri Venedik'e götürmüştür. Napolyon tarafından Paris'e götürülüp Arc de Triomph de Carrousel üzerinde bir süre geçiren bu eserler, bugün hâlâ Venedik Aziz Marco Kilisesi'nin önyüzüne hâkimdir ve Serenissima'nın gücünün sembolüne dönüşmüştür.

1204 öncesi Konstantinopolis, eşi benzeri bulunmayan bir kutsal emanet (rölik) deposuydu. Doğulu ve Batılı tüm Hıristiyanlar için büyük değer taşıyan bu emanetler, şehrin Hıristiyanlık merkezi rolünü sağlamlaştırıyordu ve dolayısıyla dini olduğu kadar siyasi değeri vardı. Hıristiyanlığın her kesiminden sayısız hacı, Gerçek Haç, İsa, Meryem, şehitler veya azizlere atfedilen

Kosmidion
Vlaherna Aziz Maria
Vlaherna Sarayı
Tekfur Sarayı
II. Mehmet'in Gemilerinin Yolu
Hora (Kariye Cami)
Edirne Kapı
Petra
Aziz Ioannes
Pammakaristos (Fethiye Cami)
Moğolların Bakiresi
Haliç
Lykos
Theodosius Surları
Aetios Sarnıcı
Aspar Sarnıcı
Hristos Evergetis
Galata Kulesi
Spiga
Lagirio
Pera (Galata)
N
0
1 km
Keharitomene
Hristos Filanthro os
Romanos Kapısı
Aziz Havariyum
Hristos Pantokrator
Valens Su Kemeri
Hikanatissa Limanı
Neorion
Lips Manastırı
Markianos Forumu
Venedikliler
Prosphorion
Pisalılar
Orfanotropfeion
Boğaz
Strategion
Akro olis
Halko roteia
Aya İrini
Manganes Aziz Georgios
Manganes Sarayı
Sarnıç
Aziz Polyeuktos (Saraçhane)
Kyriotissa (Kalenderhane Cami)
Embolos
Konstantinos Surları
Arcadius Forumu
Boarium Forumu
Kapitol
Mese
Amastrianon
Tetrapylon
Sarnıç
Ayasofya
Aziz Mokios
Theodosios Forumu
Konstantinos Forumu
Senato
Vlanga
Myrelaion
Pege Kapısı
Hippodrom
Büyük Saray
Hodegon Theotokos
Faros
Eksokionion
Aziz Akakios
Sigma
Nea Ekklesia
Krisei Aziz Andreas
Peribleptos
Theodosious Limanı (Yenikapı)
İulianus Limanı (Kontoskalion)
Aziz Sergios ve Bakkhus
Boukoleon
Belgrad Kapısı
Aziz Ioannes Stoudios
Marmara Denizi
Aziz Diomedes
Altın Kapı
Mermer Kule
Assoc. Ét. Athos - F. Tessier del. 2010

eşya veya kalıntılara ibadet etmeye geliyordu. Batı'nın dini hayatında kutsal emanetlerin rolü XII. yüzyıl sonuna doğru artmıştı, Haçlılar için neredeyse şehirden elde ettikleri altın, gümüş veya kumaş ganimetleri kadar kıymetliydiler. IV. Haçlı Seferi ile çok büyük miktarda kutsal emanet Batı'ya ganimetin parçası olarak aktarıldı (Riant [434] ve son olarak Barber ([410]).[1] Yani şehir bu yüzden de fakirleşti ve kutsal eşyaların yağmalanması XV. yüzyıla dek şehir sakinlerinin belleklerinde ve bilinçlerinde canlı kaldı (Matschke [427], s. 70; Matschke [431]). Ayrıca şehrin hazinelerinin yağmalanışı geri dönüşü olmayan bir eylemdi.

Konstantinopolis'e Latin işgali boyunca yerleşen Batılılar, Bizanslıların kiliseleri ve saraylarını kullandılar, Latin imparatorlar Vlaherna sarayını işgal ettiler. Yapıyı restore ve muhafaza etmek için hiçbir şey yapmamakla kalmayıp tahtalarını ısınmak için kullandılar, çatıların bronz ve kurşununu erittiler (Gregoras, s. 81; daha sonrası için bkz. Talbot [437], Bouras [301]). III. İoannes Vatatzes, şehri yeniden fethetme beklentisini olduğu kadar yapıları için endişesini de gösterir şekilde Latin imparatorlara Aziz Havariyun Kilisesi'nin restorasyonu, diğer kiliselerin harap edilmemesi ve inşaat malzemelerinin yeniden kullanılması için para gönderdi (Talbot [437], s. 248). VIII. Mihael'in rezidans olarak kullanmak istediği Vlaherna Sarayı, 1261'de çok kötü durumdaydı: Tarihçi Pahimeros'in dediğine göre "İtalyan isi ve dumanıyla doluydu" (Pachymère, éd. Failler, I, 219). İmparator, Vlaherna'nın restorasyonun yapıldığı yıllarda, sarayın oturulabilir durumdaki yerleriyle yetinmek zorunda kaldı. Batılıların tek katkısı Ayasofya'ya eklenen payandalar ve Aziz Francesco d'Assisi'nin hayatından sahnelerin olduğu en eski freskoların bulunduğu Theotokos Kyriotissa Kilisesi'nin (Kalenderhane Camii) şapelinin takdisi oldu (Bouras [301, s. 91).

Demektir ki VIII. Mihael, harap haldeki bir şehri yeniden fethetti. Yeni Konstantinos olarak (bkz. üstte, böl. III, s. 15), hem savunma hem de yeniden restorasyonunu gözetmek ödevi olacaktı. Surları, özellikle de IV. Haçlı Seferi sırasında yetersiz kalan deniz tarafındakileri sağlamlaştırdı. Daha sonra, son derece tehlikeli zamanlarda surlarla teselli bulan Konstantinopolis sakinleri, bunların melekler tarafından inşa edildiğini söyleyeceklerdi (Matschke [427], s. 66). İleride gördüğümüz üzere Vlaherna Sarayı ve Latin izlerini sileceği Büyük Kilise'yi onarttı. Berat'ta Anjoululara karşı aldığı zaferi (1281) kutlamak için bir fresk ve belli ki başka freskler de sipariş etti. Ancak Vlaherna Sarayı yok olduğundan, bu freskleri sadece yazılı tanıklıklardan biliyoruz. Bununla birlikte, Ayasofya'daki muhteşem Deisis* mozaiği, muhtemelen bu dönemden kalmadır, bu da önemli bir soruyu, Konstantinopolis'ten aldıkları son siparişin üzerinden altmış yıldan fazla zaman geçmişken, sanatlarının başyapıtlarını üretmeye devam eden bu mozaikçilerin nerede çalışmaya devam ettiği sorusunu gündeme getirmektedir. K. P. Matschke inşaat mesleklerinde çalışanların

1. Ayrıca bkz. J. Durand, B. Flusin (éd), *Byzance et les reliques du Christ*, Paris, 2004, ayrıca J. Durand (éd), *Le trésor de la Sainte-Chapelle*, Paris, 2001 (sergi kataloğu).
* Yakarış. (ç.n.)

1261'den sonra çevreden geldiği tahmininde bulunur (Matschke, [426], s. 297-302) ancak bunlar burada sorulan soruya cevap vermez.

Dolayısıyla, VIII. Mihael, başkentinin surlarını, dini ve siyasi iktidarın sembolü olan sarayını ve Büyük Kilise'yi restore ettirmiştir. Ancak imparator olarak meşruiyeti hâlâ tartışmalıdır. Belki de bu nedenle, Konstantinopolis'in yeniden kurucusu ve İmparatorluğun onarıcısı olarak kişisel gücünü simgeleyen bir abide diktirmiştir. Bu, İmparatorun koruyucusu, baş melek Mikâil'in büyük bronz bir heykelinin üzerine monte edildiği taş bir sütundu. Baş meleğin ayakucunda diz çökmüş İmparator ona şehrin bir maketini sunmaktadır. A. M. Talbot, elbette mantıklı olarak, Ayasofya'nın giriş holündeki, I. Konstantinos'un Bakire'ye yeni başkentinin maketini sunan tasvirine bilinçli bir referans yapılmak istendiğini iddia eder. Bunun dışında, abidevi heykellerin yapımı geç antikçağa (VII. yüzyılın başına kadar) ait bir gelenektir. Bu da İmparatorun Roma ve ön Bizans dönemi İmparatorluk geleneklerini model aldığını gösterir. Sütun, yeniden fethedilen başkentin bir nevi *palladum*'u olmuştur. 1296'da büyük depremde yıkıldığında, baş meleğin kafası ve Konstantinopolis maketi kopmuş olduğundan, halk korkmuş, İmparator II. Andronikos, onları Hipodrom'a toplayıp şehir ve hanedanın geleceği hususunda güven vermek zorunda kalmıştır. Sütunu onartmış, bu kez 1346 İlkbahar'ındaki depremde benzer sahneler tekrarlanmıştır (Matschke [426], s. 265, s. 265; Matschke [427], s. 84). Bu iki olayda da Konstantinopolis zaten tehdit altındaydı: 1296'da Venedik ile savaş sürüyordu ve 1346'da İmparatorluk iç savaşa gömülmüştü, Paleologos hanedanının ayakta kalıp kalmayacağı bile belli değildi (bkz. *yukarıda*, böl. III, s. 39-40). XV. yüzyılın ilk yarısında heykel hâlâ yerli yerindeydi ancak gezginlerin aktardığına göre belli ki şehir sakinlerinin hafızasından menşei silinmişti ve Büyük Konstantinos ve baş melek Cebrail'in tasviri olduğu sanılıyordu. İspanyol büyükelçi Pero Tafur'un 1437'de kaleme aldığı raporda (Matschke [427], s. 67) bahsettiği bu sütunda tasvir edilen melek, kuşkusuz sakinlerine göre Konstantinopolis ve Ayasofya'nın koruyucusu olan baş melek Cebrail'di. Bu sütun XV. yüzyılda yok olacaktı (Talbot [437], s. 258-261; Bouras [301], s. 94).

VIII. Mihael tarafından yaptırılan ilk yapılardan biri, 1262 itibarıyla açılan olan bir camidir. Konstantinopolis'te IV. Haçlı Seferi'nden önce en az iki cami olsa da şehir sakinleri birini 1201'de, Haçlılar ise diğerini 1203'te tahrip etmişti. VIII. Mihael, Memluk Sultanı Baybars ile müzakerelere girişmiş, 1261-1262'de bir antlaşma imzalanmıştı. Caminin yapımı kuşkusuz bu olaylarla ilintilidir (Talbot [437], s. 252-253). İmparator başka hastaneler, yurtlar, bir okul, kiliseler ve manastırlar onarttı veya baştan inşa ettirdi. Vlaherna ve Boğaz üzerinde Vlanga bölgesinde belki de 1203'teki yangında tahrip olmuş iki limanı yeniden yaptırması, kuşkusuz şehrin iktisadi hayatına katkıda bulundu (Bouras [301], s. 93).

İlk iki Paleologos'un iktidar döneminde, kiliselerin tamiri, manastırların kuruluşu ve saray ile büyük binaların, imparator ve de imparatorluk aristokrasisi mensubu veya önemli devlet adamlarından oluşan özel şahısların himayesinde inşası devam etti. Aslında, II. Andronikos iktidarında büyük binaların yapımında devlet değil şahısların yatırımı vardı. Daha Mihael döneminde Georgios

Akropolites, Anastasis Manastırı'nın onarımına önemli paralar akıtmıştı. İnşaatın, ödeme şekilleri ve nasıl gerçekleştirilip kaydedildiğini de içeren anlatımı Konstantinopolis zanaatkârlarının geleneksel pratiklerini unutmadıklarını gösterir (Delehaye [412], s. 279; (Talbot [437], s. 256-257). Kaynaklar, patron ile küçük kümeler şeklinde düzenlenmiş zanaatkârlar arasında aracı olan ve işçilere ödeme yapıp işe göz kulak olan *epistatai*'den bahseder (Matschke [426], s. 278-284). Sanat tarihi açısından olduğu kadar aristokrasinin ideolojisi açısından da 1263'te zaten başlamış olan Pammakaristos Manastırı'nın (Fethiye Cami) restorasyonu özel bir önem arz eder. *Protostrator* Glabas Tarhaneiotes manastır binalarını dini tasvirlerle süsletmiş ancak 1300'de kendi askeri başarılarını tasvir eden freskler de sipariş etmiştir. Pammakaristos Manastırı'nda ayrıca bir de hastane bulunuyordu. Mihael'in ölümünden sonra, karısı onun anısına ithaf edilmiş mozaikleriyle zarif bir şapel inşa ettirmiştir (Talbot [437], s. 257; Bouras [301], s. 95; Belting, Mango, Mouraki [595]).

Bu dönemden Konstantinopolis'te hâlâ yaşayan tek imparatorluk sarayı Vlaherna'nın güneyindeki Porfyrogenete Sarayı'dır (Tekfur Sarayı). Yapımı 1261 ile 1291 yıllarına dayanır. Ch. Bouras bu binanın, önceki dönem saraylarından farklı olan yenilikçi stiline dikkat çeker: Eskilerin açık alan ve bahçeleri varken, Tekfur Sarayı daha yüksek (iki katlı) ve içe kapalıdır, bu stil Batı saraylarını hatırlatır ancak Bizans'ta IV. Haçlı Seferi'nden daha önce uygulanmaya başlanmıştır. Bouras, ayrıca bu imparator sarayının inşaatı ve mimari dekorunun, XIII. yüzyıldan kalma başka binalar gibi mükemmel kalitede olduğunun altını çizer (Bouras [301], s. 98-99).

XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyılın ilk on yıllarının büyük aristokratları çok zengindir ve kilise, manastırlar gibi kendi evlerinin de güzelleştirilmesi veya yapımı için çok yatırım yapmışlardır (Bouras [301], s. 94-98). Mihael'in yeğeni, *protovestiarissa* Theodora Raoulaina, 1284'e doğru Patrik Arsenios'un kefenlendiği Krisei'deki Agios Andreas Kilisesi'ni restore ettirmiştir (Bouras [301], s. 96). Günümüzde Koca Mustafa Paşa Camii olan yapı, *ex novo* inşa mı ettirdiği yoksa kapsamlı bir restorasyon mu yaptırdığı konusunda kanıt yoksa da büyük olasılıkla ona mal edilen kilisedir. Despina veya "Moğolların Hanımı", Mihael'in gayrimeşru kızı ve İlhanlı Kaanı Abaka'nın dulu Maria Palaiologina, o günden beri "Panagia Muhliotissa" ("Moğolların Bakiresi") olarak anılan Panagiotissa Manastırı'nı restore ettirdi. Eğer kilisedeki Deisis mozaiğinde rahibe Melania olarak resmedilen o ise, kuşkusuz ki Hora Manastırı'nın (Kariye Cami) restorasyonuna da katkıda da bulunmuştur (Underwood [der.] [673], I, s. 45-46). Başka aristokratlar da kilise ve manastırların yapım veya restorasyonuna katkıda bulunmuştur: Bu kiliselerin bazıları, Mihael'in dulu Theodora Palaiologina'nın yaptırdığı Lips Manastırı'ndaki Aziz İoannes Prodromos Kilisesi başta olmak üzere, büyük ailelerin mezar abideleri işlevini de görüyordu.

Kilise, manastır ve sivil kullanım için binalar yaptıranlar arasında, Nikeforos Humnos ve Theodoros Metohites gibi yüksek dereceli memurlar vardı. Bu faaliyetlerin sadece dindarlık adına değil, zenginlik ve yüksek toplumsal statü adına da yapıldığı açıktı. II. Andronikos'un uzun iktidarı boyunca görev

yapan çok kültürlü ve çok nüfuzlu büyük logothetes Theodoros Metohites, kısmen Hora (Kariye) İsa Kilisesi'ni restore ettirip bugün bile hayranlık uyandıran en yüksek kalite mozaik ve fresklerle süsletmiş olduğundan, saray ve kilise yaptıran zenginler arasında en çok tanınanıdır. Buraya kendisine son dinlenme mekânı olacak bir şapel ekletmiştir. Sarayı, gösterişi, güzelliği ve lüksüyle tanınıyordu. Ancak bu servetin bu şekilde sergilenişi, şehir sakinleri arasında pek hoş karşılanmıyor olmalı ki III. Andronikos ilk iç savaşın nihayetinde muzaffer olarak şehre girdiğinde, sarayı yıktılar. Bir süre sonra, aynı III. Andronikos bu binanın mermer taban döşemesini Altın Orda Kağanı'na, elbet bu sarayın değer ve güzelliğinin bir işareti olarak hediye etmiştir (Magdalino [425], s. 536).

Bu şekilde, 1261 ve 1328 arasında, şehir sanatsal açıdan adeta çiçek açmış, mimaride olduğu kadar, resim ve mozaik sanatında da kendini göstermiştir. Tarz açısından, bu dönemin sanatı daha ziyade tutucuysa da Konstantinopolis yeniden Ortodoks dünyasının sanatsal ve kültürel başkentiydi.

İlk Paleologosların çabalarına rağmen, şehir asla eski muhteşemliğine ulaşamadı. Hem meskûn mahal daralmış hem de nüfus azalmıştı: Ekili alanlar şehir alanının bir bölümünü kaplıyordu. Ekonomik merkez Konstantinopolis kıyılarında Altın Boynuz boyunca (Venedik mahallesi) ve Cenova kolonilerinin olduğu Pera'ya kaymıştı. Yağmalamalar, elbette Latin işgali dönemi kadar olmasa da devam ediyordu. Nikeforos Gregoras, büyük iç savaştan sonra eski muktedirlere ait sarayları süsleyen sütunların, güzel yer döşemelerinin, mozaik ve mermerlerin Pera Cenovalılarına Cenova'ya taşınmak üzere satıldığını, anlatır (Grégoras, XXVIII, 49 = Bonn, III, s. 555-556). İç savaşlar ve İmparatorluğun zayıflamasıyla kamusal projeler sona erer. Her halükârda, devlet öylesine güçten düşmüştür ki VI. İoannes Kantakuzenos, eski zamanların göz alıcı mücevherleri yerine, camdan "mücevherlerle" süslenmiş altın bir taç ile taç giymiştir (bkz. böl. III, s. 45). Büyük Kilise'nin apsis ve kubbesi 1346 depreminde yıkılmış, naibe Savoyalı Anne restorasyon çalışmaları başlatmıştır; VI. İoannes'in bitirmeye parası kalmayınca, Moskova Grandükü Symeon gereken parayı göndermiştir. Ancak Kantakuzenos bu parayı Osmanlı Sultanı Orhan'a vermiş ve mozaikler sonunda Konstantinopolis halkının sağladığı fonlar ile restore edilmişti (Cantacuzène, Bonn, III, s. 30; Grégoras, XXVIII, 34-37, Bonn, III, s. 198-201). Mozaiklerin estetik kalitesine söz söylemek mümkün değildir. Apsisteki Bakire mozaiği muhtemelen bu onarımdan kalmadır.[2]

Şehrin varlığının son yüzyılındaki dış görünüşü, eski güzelliğinden izler taşıyan birkaç büyük abide, özellikle de kiliseler ve bazı kutsal emanetleri muhafaza etmesine rağmen hüzünlüydü. İspanya'nın Timurlenk nezdindeki elçisi Clavijo, 1404'te Konstantinopolis'i ziyaret etmiş: "Konstantinopolis şehirsel çapı içinde büyük binalar, kiliseler ve manastırlar barındırmakla birlikte, bunların büyük bölümü harabe haldedir. Bir zamanlar, şehir tüm ihtişamını korurken, dünyanın en soylu şehirleri arasındaydı" der (Clavijo [92], s. 125;

2. M. Bernabo, L'arte bizantina dopo iconoclastia e la datazione dei mosaici nell'abside di Santa Sofia a Constantinopoli, in *Intorno al Sacro Volto: Genova, Bisanzio e il Mediterraneo* (secoli 11.-14.), A. R. Calderoni Massetti, C. DufourBozzo, G. Wold (der.), Venise, 2007, s. 3-50.

bkz. Pero Tafu [91], s. 176-184). Şehir artık Rusları Ortodoksluğa ikna eden ve Villehardouin'i şaşkınlığa düşüren mucizevilikten uzaktı.

Şehir dokusu para kalmadığı için neredeyse tüm görevlerinden feragat eden devlet tarafından, onarılamıyordu. Bununla birlikte, şehir güvenliğinin zaruri kıldığı surlar takviye edildi ve limanlarda onarım çalışmaları yapıldı (Matschke [426], s. 267). Ancak bu çalışmalar yeterli değildi. Aristokrat bir aileye mensup olan Manuel Paleologos İagaris'e, 1453'te son İmparator tarafından tahkimin güçlendirilmesi için para verilmişti. Bu paranın önemli bir kısmı (20.000 Florin) muhtemelen İagaris tarafından zimmete geçirildi. İmparatorluğun yozlaşmasının nedeninin geleneklerin çöküşü olduğunu defalarca yazan ahlakçı İosef Bryennios, sadece Konstantinopolis'in en zenginleri olan on *arhon*'un son otuz yıl boyunca kendi saraylarına yaptıkları yatırımların aynısını tahkime de ayırmış olmaları halinde surların mükemmel vaziyette olacağı tahmininde bulunmuştu (Tomadakes [438], s. 249). Gerçekten de yeni inşaatların çoğu saraylardan oluşuyordu. Ankara Savaşı'nda (1402) Osmanlıların aldığı yenilgiden sonra, hummalı bir kuleli "saray" inşaatı faaliyeti başlamıştı (Matschke [426], s. 265-266). Çağdaş kaynaklar, özellikle aristokrasi mensubu, İtalyan ve aynı zamanda Türklerle yaptıkları ticaretten zenginleşen birkaç kişinin büyük evlerinden bahseder. Bu evler, Altın Boynuz boyunca konumlanmışlardı ve şehir uçurumun kıyısındayken, bu kişilerin serveti buraya yatırılmıştır (Chortasmenos [64], s. 190-192).

1453'te, Konstantinopolis, Osmanlılara direnen tüm şehirlerin ortak kaderiyle karşı karşıya kalır. Yağmalanır, sakinleri katledilir veya köleleştirilir. Fatih Mehmet'in, imparatorluk sarayına girdiğinde, ünlü bir Fars şairinden bir beyit okuduğu söylenir: *"Örümcek perdeler örmüş imparatorun sarayında, baykuş Efrasiyab'ın kulelerinde uğursuz şarkısını söylüyor"* (Runciman [207], s. 149).

NÜFUS VE TOPLUM

Veri eksikliği nedeniyle VIII. Mihael girdiği anda ve hatta tüm Paleologos döneminde Konstantinopolis'in nüfusunu tahmin etmek kolay değildir. Ancak XII. yüzyıl için öngörülen 400.000 ve ortaçağ boyunca ulaşılan azami rakamdan çok uzak olduğunu ve kesinlikle belirtebiliriz. Şehir büyük vebadan çok etkilenmişse de bu konuda da kesin bir rakam vermek zordur. Düşüşünün arifesinde, nüfusu 40.000 veya en fazla 70.000 olabilir (Magdalino [425], s. 536). 1261 ile 1453 arasındaki iki yüz senede, nüfus siyasi ve iktisadi açılardan ilgi çekici birtakım değişiklikler geçirmiştir (daha sonrası için bkz. Matschke [428]).

Şehir yeniden fethedilir edilmez, Küçük Asya'ya sığınmış olan imparator ailesi, soylu aileler ve ruhban buraya yeniden yerleşti. Yağmalanan şehirden kaçmış olan zanaatkârlar da onları izledi. Muhtemelen, 1204'te gitmiş olan başka sakinler de 1261'den sonra geri döndüler. Ayrıca Bafeus Savaşı'ndan sonra Küçük Asya'nın kuzeyinin yakılıp yıkılması (1302, bkz. böl. II), şehire ve çevresine doğru yeni bir göç dalgasına neden oldu. Monemvasia tüccarları Konstantinopolis yakınlarında, Marmara'nın güney kıyısındaki Pegai'ye (Biga) yerleşerek büyük bir koloni kurdular.

En şaşırtıcı olan ise, Konstantinopolis'in varlığının son yüzyılında yani burada hayat zorlaşırken aldığı göçtü. Daha 1340'lı yıllarda, Monemvasia'nın ileri gelen ailelerinin izlerine Konstantinopolis, hatta Karadeniz'de rastlanır (bkz. yukarıda, böl. VI). Notaras ailesi başkente XIV. yüzyıl ortasında, kuşkusuz ki servet aramaya gelmiştir. İkinci kuşak itibarıyla Kefe, Kırım ve Batı arasındaki ticaret ve bankerlik işlerine girdiler. Mamonades ve Eudaimonoiades gibi büyük aileler, Konstantinopolis'e XIV. yüzyıl sonuna doğru yerleştiler. Bir asır sonra "Jane de Monojane" isimli biri Moğolların kuşattığı Kefe'nin Cenova kolonisinin tedariğini üstlenmişti (Laiou-Thomadakis [321], s. 219). Ailenin Tafa ve Mistra şehrinde de işleri vardı. Mora, Selanik, Adrianopolis ve başka şehirlerden de göçmenler geliyordu. Cenova hâkimiyetindeki Sakız, ileri gelen Rum aileler arasındaki Coressi veya Koreses ailesinin mensuplarını, Karadeniz, Pera ve Sakız arasında ticaretle iştigal etmeleri için XIV. yüzyılın son yıllarında yollamıştı (Laiou-Thomadakis [391], s. 199-200, 221-222; Matschke [428], s. 423-434). İş ortakları arasında Cenova, Venedik, Konstantinopolis ve Trabzon Rumları ve Türkler vardı (Matschke [430], s. 488-489).

Daha da dikkat çekici olan 1420-1430 arasında, Konstantinopolis uçurumun kıyısındayken Kırım'ı terk edip Boğaz şehrine yerleşmek isteyenler olmasıydı. İyi bilinen bir hikâye, çok zengin Choza veya Chogia İsse ailesinin 1425'te, işlerini Kefe'den Konstantinopolis'e taşımak istemeleriydi (son olarak bkz. Matschke, *Spätbyzantinische*, önceki kaynakça ile). Bu aile yalnız da değildi. Bir grup Ermeni ve Rum da aynı fikirdeydiler. K.-P. Matschke, Choza İsse ailesinin ve başka Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanların, Filistin veya Suriye'den göç edip XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Karadeniz'deki Cenova kolonilerine ulaştığını gösterir. Onları Konstantinopolis'e iten neden belgelenmemiştir. Muhtemelen, *Pax Mongolica*'nın bozulması ve özellikle XIV. yüzyıl sonlarına doğru yaşanan sorunlar bu diyarların terkini gerektirmiştir.

Yeniden fetih sonrasındaki ilk on yıllardaki veya Küçük Asya'daki Bizans hezimetlerini izleyen göç hareketleri anlaşılabilir. Oysa, XIV. yüzyıl ortasından sonraki göçün bambaşka bir hikâyesi vardır. Siyasi ve askeri sorunlara rağmen Konstantinopolis'in yine de önemli bir iktisadi merkez olduğunu, burada tüccarların ve girişimcilerin servet kazanabildiklerini düşündürür (Matschke [430], s. 465, 488; Matschke [428], s. 434-435). Kuşkusuz durum da budur. Ayrıca Karadeniz'deki buhranlar Cenova faaliyetlerini güneye hatta Sakız Adası'na doğru kaydırmışken Konstantinopolis'te Türkler kadar Batılılarla da ticaret yapmak mümkündü ve bu etkenler, risk almaktan korkmayan ve bu riskleri dağıtma becerisi olanlar için Konstantinopolis'in cazibesini artırıyordu.

Göç hareketinin göz ardı edilemeyecek bir ekonomik yönü varsa da memleketini terk etmek esas olarak siyasi veya ideolojik nedenlere dayanıyordu. XIV. yüzyıl sonuna doğru daha da artarken, tarafımızca bilinmesinin nedeni diğerlerinin yanı sıra aydınlar ve Roma ile Birlik taraftarlarına, kısaca hareketlerini izlemenin daha az zengin veya daha az tanınmış kişilere nazaran daha kolay olduğu seçkinlere de dokunmuş olmasıdır. Aziz Aquinolu Tomas'ın çevirmeni Demetrios Kynodes, 1396'da Cenova kolonisi Pera'ya sürgüne giden

öğrencisi Manuel Kalekas'ın yaptığı gibi Konstantinopolis'i terk etmişti. Daha sonra Katolik olup İtalya'ya, Venedik Girit'ine ve son nefesini vereceği Cenova kolonisi Sakız ve Midilli'ye sürüklenmişti. Arkadaşı Manuel Hrysoloras, 1397 ve 1400 yılları arasında Floransa'da Yunanca öğretmenliği yapmış, Konstanz Konsili esnasında ölmüştü. Büyük hümanist Georgios Gemistos Plethon, Konstantinopolis'i terk edip Mistra'ya gitti, daha sonra birlikçi Ferrare-Floransa Konsili sırasında Floransa'ya vardı. Floransa'da da öğretmenlik yaptı. Konstantinopolis'in düşüşünden sonra, bir başka hümanist, İoannes Argyropoulos, Floransa'da on beş sene geçirdi ve Roma'da öldü. Önemli bir kısım bilgin o dönemde İtalya'ya sığındı (Runciman [435]; Matschke, Tinnefeld [329]; Wilson [767]). Diğerleri Levant, Kıbrıs, Girit, Sakız, Midilli İtalyan kolonilerine gittiler (Matschke [428]). 1453 yılında, birçok sığınmacı Girit'e, Korfu'ya, Evra'ya veya Sakız'a yerleştiler (Harris [185]; Critoboulos [66], s. 85-86). Bu göçmenlerin en ünlüsü Bessarion'du (1399-1400); Trabzon'da doğdu, Konstantinopolis'te İoannes Hortasmenos ve Georgios Gemisthos Plethon'dan eğitim aldı. Birlik taraftarıydı (bkz. böl. XIII), Floransa Konsili'nden sonra Katolikliğe geçmiş, 1439'da kardinal atanmış, papa seçilmeyi kıl payı kaçırmıştı; hayatının son yıllarını İtalya'da geçirirken, Yunancadan yapılacak tercümeleri yönetti ve ölümünden sonra Venedik'teki Marciano Kütüphanesi'ne bağışlayacağı el yazmalarını toplamaya devam etti.

ŞEHİR YÖNETİMİ

Bir önceki döneme nazaran en dikkat çekici farklılık, şehir valisinin rolüydü. X. yüzyılda ona verilen son derece önemli görevler Komnenoslar döneminde zaten azalmış ve bu makam aristokrasi mensuplarının tekeline girmişti. Varlığının sürdüğü son iki yüzyılda, şehir eparhosları mutlaka yönetici sınıf mensubuydu. Paleologos dönemindeki ilk eparhos *sebaste* Konstantinos Tormikes, son Laskarisler ve VIII. Mihael döneminde generallik yapmıştı. 1304'te bu göreve İmparatorun oğullarından biri olan despot İoannes Paleologos getirildi. 1340'ta, Aleksios Apokaukos oldu. Şehrin son valisi ise büyük *stratopedarhos* Demetrios Paleologos Metohites'tir (Matschke [429]). Yönetici sınıfın üyesi olan valiler onları atayan imparatorlara da hatta öyle gözüküyor ki bilhassa onlara hizmet ediyorlardı. Örneğin VIII. Mihael ve halefi muhalifleri tutuklatmak veya hapise atmak için valilerden yardım almışlardı. İç savaş sırasında reşit olmayan İmparator V. İoannes'in koruyucusu Aleksios Apokaukos, Kantakuzenos taraftarlarına zulmetmek için valinin gücünden faydalanmıştı. Kısacası, valilik pozisyonunu elinde bulunduran, özellikle iç çatışmalarda kendini gösterecek siyasi bir gücü elinde tutuyordu.

Vali geleneksel fonksiyonlarının pek azını muhafaza edebilmişti. Artık şehrin üretim ve ticareti veya kâr denetimiyle ilgilenmiyordu. Paleologoslar döneminde Konstantinopolis devletin ekonomik alanda veya pazar denetiminde neredeyse iktidarsızlaştığı bir şehirdi ve ancak derin kriz durumlarında birileri, mesela Patrik I. Athanasios'un XIV. yüzyılda yaptığı gibi, fiyat ve kârların denetlenmesini talep etmek için müdahale ediyordu (Laiou [389]). Kısacası,

eparhos güçlü bir adamdı ve siyasi gücünü kullanma olanağı vardı ancak bu güç artık şehrin düzgün işlemesini kapsamıyordu. Aşağı yukarı aynı şey demarhos için de söylenebilir, asırlardır VII. yüzyıl ortasına dek sahip oldukları siyasi rolü kaybetmiş, görevleri resmi törenlerde imparatorları alkışlatmaya indirgenmişti (Matschke [429]). Daha geç dönemde, "Kontantinopolis'in bir mahallesine demarhos atanması" üzerine bir belgede adlandırıldığı üzere mahallenin başındaydılar (Sathas [113], VI, s. 643). Öyle görünüyor ki mahallelerinde asayişi sağlama ile görevlendirilmişlerdi (Guilland [415], s. 551). Bazen, iç savaş sırasında olduğu gibi düşmanlarına karşı siyasi iktidara hizmete davet edilirlerdi: Patrik İoannes Kalekas ve Aleksios Apokaukos, Kantakuzenos taraftarlarına karşı şehir halkını kışkırtmak için demarhoslara başvurmuşlardı (Matschke [429], s. 154). Ancak devletin aldığı önlemleri protesto edenlerin başında onlar yoktu.

KONSTANTİNOPOLİS VE DEVLET

Siyasi bir bakış açısından Konstantinopolis her zaman siyasi ve dini otoritenin makamının bulunduğu İmparatorluğun merkezi ve siyasetin uygulandığı yerdi. İmparatorluk tehdit altındayken Konstantinopolis'i elinde tutanın uzak ara avantajı vardı. Büyük krizler sırasında, özellikle de Arap fetihleri döneminde, belirleyici oyun Konstantinopolis surlarının çevresinde oynanıyordu; Araplar şehri ele geçirebilmiş olsalar, Ortadoğu ve Avrupa'nın tarihi muhakkak ki farklı olurdu. Karşı saldırı, Araplara karşı olduğu gibi Türklere ve 1081'de başka bir dönüm noktasında Normanlara karşı da Konstantinopolis'ten başladı. Konstantinopolis düşmediği sürece İmparatorluk kurtarılabilirdi.

VIII. Mihael ve ardılları Konstantinopolis'i İmparatorluğun merkezi haline getirmek ve ona geleneksel rolünü geri kazandırmak istemişlerdi. Bundan başka, Paleologos hanedanının kuruluş mitolojisi Konstantinopolis üzerine kurulmuştu. Daha önce de gördüğümüz gibi şehrin yeniden fethi Laskarislerin siyasetinin hedefi ve umutlarının gerçekleşmesi değil, aslında taht gaspçısı olan Paleologosların iktidarının da meşruluk kazanmasıydı. Bununla birlikte, şehrin rolü VIII. Mihael'in öngördüğünden farklı şekilde gelişti.

Konstantinopolis elbette ideolojik açıdan tartışmasız başkentti. Gerçekte ise başka şehirler alternatif başkent olarak bir rol oynamışlardı. Selanik hesaba katılması gereken bu şehirlerden biriydi. 1303'te, İmparatoriçe Yolanda/Montferratlı İrene, II. Andronikos ile evlenerek buraya yerleşti, yaklaşık on dört yıl kalacaktı. Burada kendi sarayı ve özellikle Sırp devleti ve damadı Stefan Milutin ile ilişkilerinde yürüttüğü kendi dış siyaseti vardı. Bunun dışında dış siyaset her zaman imparatorun tekelinde olmuştu. İlk iç savaşın bitimine doğru genç III. Andronikos Demotika'da kendi alternatif başkentini kurmuştu. Büyük iç savaşın başlarında, Konstantinopolis'te son taç giyişinden epey önce, yine aynı şehirde, VI. İoannes Kantakuzenos imparator tacı giymişti. 1382-1387 arasında, II. Manuel, Selanik'ten imparator olarak yönetmişti. 1403 ve 1408 Eylül'ü arasında VII. İoannes, Selanik'i "tüm Teselya'nın (= Makedonya) İmparatoru" olarak yönetmişti (Doukas [113] ve *yukarıda*, böl. III).

Bir süre sonra, Konstantinopolis artık bir devletin başkenti değil, devletti. Ancak bu kez bir restorasyon veya yenilenmenin çıkış noktası olamazdı. O an 1422'de Osmanlıların şehri kuşatması ile geldi. Bir zamanlar Bizans'a ait olan tüm topraklar, birkaç istisna dışında kaybedildi: Selanik, 1423'te Venediklilere verildi; Karadeniz'in kıyı şeritleri, Ankhialos, Mesemvria, Sozopolis zaten İmparatorluktan uzaklaşmış olan Mora Despotluğu. Zamanın alameti olarak, Plethon artık İmparatorluğun yeniden restorasyonu için Konstantinopolis'i değil Mistra'yı görüyordu. Doğrusu, eski başkentte hüküm süren imparatora hitap ediyordu; ancak eski Spartalıların yiğitliklerinden ilham alan Rumların Mora'dan başlayarak Anadolu'nun yeniden fethine girişeceklerini umut ediyordu. Düşüşten birkaç yıl sonra, Atinalı tarihçi Laonikos Halkokondyles Rum imparatorunu tanımlamak için ilk kez "Bizans İmparatoru" (Basileus *Byzantiou*) sıfatını kullandı: Gerçekte ise son imparatorlar artık bir İmparatorluğa değil, bir şehre hükmediyorlardı (Chalkokondylès [72], s. 462).

BÖLÜM IX

İmparator, Yönetim ve Yönetici Sınıflar

Cécile Morrisson

Bizans topraklarının değişkenliği, gerileme ve parçalanmasına karşın Konstantinos döneminde Hıristiyanlaştırılan Augustus versiyonu ile İmparatorluk fikri canlıydı ve neredeyse değişmeden tüm dönemimiz boyunca baki kaldı. 1453'e dek imparator Tanrı tarafından seçilmiş, Ortodoks ve evrensel hükümdar idi. Ancak seçiminin unsurları, iktidarı kullanımı ve yönetim şekli, Kilise ve yönetici sınıflar ile ilişkileri ve yönetimin yapısı derinlemesine dönüştü.

İMPARATORLUK İDEALİ

(Bkz. Angelov [440], Fögen [446], Dagron [445])

XIV. yüzyılda imparator şu sözlerle selamlanırdı: "Tanrı tarafından göreve getirilmiş, Tanrı tarafından taçlandırılmış, yıllarca Tanrı tarafından muhafaza edilmiş iktidarlı ve kutsal majestelerine Tanrı uzun ömür bahşetsin" (Pseudo-Kodinos [29], s. 193, 9-13). Konstantin tarafından başlatılan Tanrı tarafından arzu edilen imparator ideali mühürlerin ve fermanların başlıklarında ilan edilmiş; yine Paleologoslar döneminde basılan son gümüş paraların iki lejand halkasında "Tanrı Mesih adına sadık, Romalıların otokratı" işlenmişti. Bu formül Bizans monarşisinin, en azından teoride özelliklerini özetliyordu: Ortodoks bir imparator tarafından, Romalıların mirasçısı Hıristiyan halk üzerinde kullanılan Tanrısal hak olarak mutlak ve paylaşımsız bir iktidar. İznik Patriği Autoreianos'un hatırlattığı üzere: "Tanrı bize İmparatorluğu, çoklu yönetimden kaynaklanan kargaşayı bir kenara iten kendi saltanatının sureti olarak monarşik bir kurum olarak verdi." (Oikonomides [556], s. 118). Monarşi, Theodoros Metohides tarafından anayasaların en iyisi olarak övüldü (Hypomnematismoi, *Miscellanea* içinde, der. C. Müller, Leipzig, 1821, böl. 96, s. 604-642). Metohides ya da Gregoras gibi onun gözünde de demokrasinin, Cenova'nın "demokrasiyi tiranlığa dönüştürebilecek" buhranlarında kendini gösterdiğini düşündüğü aşırılıklarıyla tezat içine olduğunu düşünmekteydi (Grégoras XI, s. 8 = Bonn I, s. 548 veya XIII, s. 13 = II, s. 687). Kantakuzenos 1340'lı yıllardaki olayları, *Tarih*'inde[1] serbest yorumlayıp doğal olarak Bizans iç savaşına benzetir (IV, 26 = Bonn III, s. 197-198). Dolayısıyla ilke olarak imparatorluk fikrine muhalefet

1. A. E. Laiou, Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th c.), *DOP*, 49, 1995, s. 73-98, s. 86-87.

yoktur, –Plethon bile en iyi yönetim şekli olduğunu düşünür– ve iktidara karşı olan her şey ayrılıkçılık olarak görülür ancak bu uzlaşı egemenler imparatorluk erdemlerine sahip değilse, eleştirilerin hükümdara yönetilmesine engel olmaz. Bunlar halka hitap ederken hükümdara öğüt kitaplarında, hatta VIII. İoannes'e babası II. Manuel tarafından ithaf edilen *İmparator Davranışının Temelleri*'nde (*PG*, 156, süt. 313-384) sıralanır: Bilgelik, zekâ, bonkörlük, kendine hâkim olma vs. özellikle İmparatorluğu yeniden kurmak ve sonra da savunmak için gerekli cesaret, atılganlık ve tüm askeri erdemler. Mutlak iktidarı onu "canlı yasa" (*nomos empsykhos*) haline getirmiştir, *epistemonarhos*[2] olarak uygulamakla yükümlü olduğu ancak *oikonomia* (uyumlulaştırma) ile yürürlükten kaldırabileceği medeni ve dini hukukun üzerindedir.

İmparatorluk hiçbir zaman bir toprak, nüfus veya dille belirlenmediğinden, ideoloji sürekli toprak kaybedilişinden etkilenmedi, sadece 1204'ü izleyen ilk senelerde imparatorluk görevi, "Romalıların toprağında *oikoumene*'nin hâkimiyeti" ile bağdaştırılmaktan dikkatle kaçınıldı. 1240'tan itibaren bu konu Akropolites'te ve Paleologosların "*oikoumene*'yi asırlarca yönetmesini" dileyen İoannes Kalekas'ta tekrar ortaya çıktı (bkz. Angelov, 83-84). Ancak 1204 şoku İznik'te, kuşkusuz İznik İmparatorluğu'nun daha homojen etnik bileşimi ve Latin düşmanlığı nedeniyle kolaylaşan Helen "ön-milliyetçiliğinin" doğuşuna sahne oldu. Daha önce pek görülmeyen, o döneme dek pagan bir çağrışıma sahip ancak bundan böyle Latin barbarlığına karşı Grek bilgelik ve ilmini anıştıracak *Graiko ve Hellenes* terimleri, Bizans toplumunun "Romalı" bilincini hiçbir zaman tahtından indirmese de kullanılır oldu (Angold *içinde* [160]; Angelov *içinde* [168], s. 293-310)[3]. Bu Roma bilinci yine de merkezi bir yere sahipti, I. Theodosios'un tahta geçerken yücelttiği, "dünyanın mücevheri, her halk tarafından arzulanan ve tüm evrende şanı yürümüş" kayıp cennet Konstantinopolis yeniden fetihle "*oikoumene*'nin gözü"nü yeniden canlandırmıştır (Ahrweiler [439]).

İnsanlar değil Tanrı tarafından seçilmiş, "aziz" olarak adlandırılan imparator, Tanrı'yı taklit etmek ve Tanrı ile insanlar arasında aracı olmak zorundadır. Bu teokratik bakışta, başlıca işi kiliseyi desteklemektir ki, patrik Athanasios'un (1303-1309) II. Andronikos'a hatırlattığı tam da budur ([135], mektup 61). Aynı şekilde, patrik IV. Antonios, Rusya prensi I. Vasil'e 1395'te "bizim büyük ve aziz otokratorumuz, Tanrı'nın inayeti ile Ortodoks ve sadıktır; kilisenin şampiyonu, koruyucusu ve intikam alıcısıdır" (*MM*, II, s. 190-192) yazdı. Patrik ve imparator birbirinden ayrılamaz. Rolleri ve alanlarının belirsiz ve değişken sınırları vardır; bunun dışında, onları birleştirmesi gereken "senfoni" ideali her zaman uygulanamamış zira çatışma nedenleri eksik olmamıştır. Güçleri çakışır: İmparator konsilleri toplayıp başkanlığını yapabiliyor, patriği atayabiliyorsa da sadece O, göreceğimiz gibi kutsal yağ ile imparatorun iktidarını meşrulaştırabilir (bkz. böl. XII).

---

2. Disiplini sağlamakla görevli kişi demek olan ve XII. ve XIII. yüzyıllarda imparatoru ifade eden seçkin söz (bkz. Dagron [445], s. 259-263 ve 277, Homatianos'tan bir alıntı için, der., Pitra, col. 632)
3. Bununla birlikte, Argyropoulos düşüşe ramak kala, XI. Konstantinos'a "imparatorların en büyüğü ve şimdi şans eseri Hellenlerin imparatoru" diye seslenmişti (LAMPROS, Palaiologia kai Peloponnesiaka, IV, s. 67-82)

İMPARATORUN MEŞRUİYETİ VE TAHTA GELİŞİ: İLAN EDİLME VE TAÇ GİYME (Bkz. Dagron [445])

İmparatorun laik bir gelenekle halk, ordu ve senato tarafından imparator ilan edilişi, koşullar bunu kurguya dönüştürdüyse de XIII. yüzyıla dek geçerliydi. I. Theodoros Laskaris, Niketas Honiates'e göre "Asya'nın tüm şehirlerinden İmparatorluğa çağrılmış" (*CSHB* [63], s. 626), aynı şekilde, Akropolites'e bakılırsa ([160], s. 11), gerçekten de İznik "Senatosu"nu oluşturan "seçkin kişiler ve kilise ruhbanı" da desteklemiş ve II. Theodosios "herkes tarafından alkışlanmıştı". İoannes Kantakuzenos elbette 1341'de ordu tarafından imparator ilan edilmişti. Heraklios'tan beri artık kullanılmayan eski askeri gelenek olan kalkan üzerinde taşıma, II. Theodoros'tan itibaren büyük ihtimalle bir aydın olarak yaptığı okumaların etkisiyle yeniden kullanılır olmuş, daha sonra da sık sık uygulanmıştır. Pseudo-Kodinos töreni tasvir ederken ([29], s. 255 *sq.*), imparatorun, orada taç giymek üzere Ayasofya'ya girerken "tüm halk ve ordu tarafından alkışlandığını" belirtir.

VII. yüzyıldan itibaren, Hipodrom'da ordunun taç giydirmesinin yerini, *Törenler Kitabı*'nda tasvir edilen Ayasofya'da patrik tarafından taç giydirme almıştır. Ancak patriğin taç giydirmesi şart değilken, bizim dönemimizde şart olmuştur. Ayine dahil edilmiş ve daha önce bilinmeyen, belki I. Theodoros Laskaris, kesinlikle Theodoros Dukas ve özellikle de II. Theodoros'tan itibaren rastlanan *myron* ile yağ sürme (*hrisma*) de bu uygulamaya eşlik eder olmuştur. Batı etkisi, özellikle I. Baudouin'in taç giyişi, kanıtlanamasa da örnek alınmış, her durumda, "Bizans taç töreni kutsallaşmıştır" (Dagron [445], s. 282-284). Bu yeni geleneğin sembolize ettiği kilisenin büyüyen otoritesi böylelikle imparatoru, teori ve bazen de uygulamada patriğin kuluymuş gibi göstermeye meylediyordu.

İMPARATORUN VERASETİ: HANEDAN İLKESİNİN KURULMASI

Hanedan ilkesi her zaman İmparatorluk verasetinde belirleyici bir rol oynadı. Bu ilke, eş imparator belirleyip ona taç giydirmek sayesinde garanti altına alınırdı ve genellikle eş imparator en büyük veliaht (primogeniture) olurdu. Bu taç giymelere, örneğin IV. İoannes Laskaris (Laiou [191], s. 102-105) veya III. Andronikos'un verasetinde gördüğümüz üzere, tutulacağı kesin olmayan bir sadakat yemini eşlik ederdi (Svoronos [471]; Oikonomides [556]). Yine az çok sonu belli taht intikali sahnelerine de rastlanır: Yeni hanedanlar kuran I. Theodoros Laskaris'in tahta geçişi, Theodoros Dukas'ınki ve özellikle de III. Paleologos'unki bunun son örnekleriydi. Ancak Komnenoslarda belirgin olmakla birlikte I. Andronikos'un devrilmesiyle kesintiye uğrayan babadan oğula taht intikali eğilimi, Bizans hanedanlarının en uzununu oluşturan ve yeminlerin çiğnenmesi ve başta VIII. Mihael tarafından uygulanan şiddete rağmen, Paleologoslarla kabul edildi ve oturdu. Artık başka hiçbir hükümdar, imparator retoriği dışında eleştirel düşünceler ve tahttan indirme rüyaları

dışında, "yeni Davut" olarak kutlanmayacaktı (Angelov [440], s. 127-134 ve 253-285). Ancak ikinci iç savaş sonrası yeniden kazanılan hanedan istikrarı yine de denge anlamına gelmiyordu. İmparatorluk tarihi 1373'ten sonra daha önce gördüğümüz gibi imparator ailesi üyeleri arasında bitmek bilmeyen anlaşmazlıklarla doluydu ve topraklardan geri kalanlar XIV. yüzyıldan itibaren çoğunlukla has toprakları olarak dağıtılmıştı (bkz. *aşağıda* 133-134).

İMPARATORUN İKTİDARI: İDARE

İZNİK

(Bkz. Angold [263], s. 147-181)

1204'ü izleyen geçiş dönemi boyunca, ardıl devletler ve özellikle de İznik, halkın alışık olduğu Komnenos idari yapılarına dayanıp onları daha küçük ölçüde muhafaza edebildiler. Siyasi bölünme kaynakların azalmasına ve çapta ciddi bir değişime neden olmuştu. İznik İmparatorluğu artık küçülmüş bir saray ve bürokrasiden ibaret olsa da Komnenoslarınkinden daha ucuza geliyordu. Hükümet, tabiri caizse "hane halkı" (*"household government"*, Angold) idare şekli uyguluyordu. Büyük merkezi bürolar (*logothesia, sekreta*) yok olmuş, imparator da bakansız kalmıştı. Tebasıyla arasında aracı rolü oynayan, büyük yargı ve başka görevler de verilebilen *mesazon*, bazen Demetrios Tornikes'in III. İoannes Valatzes zamanında veya Senahereim'in VIII. Mihael iktidarı başlarında olduğu gibi başbakan yerini tutabiliyordu. Basileus başkentindeyken imparatorluğunu doğrudan yönetebiliyordu. II. Theodoros ([707], s. 58, 1. 63-75) sıradan bir gününü şöyle betimler:

> Birliklerimin tasası beni yataktan şafak vakti kaldırdı. Sabah büyükelçileri dinledim, sonra orduyu denetledim. Gün ortasında çalışmalarıma zaman ayırdım. Daha sonra, at sırtında, başkalarıyla birlikte sarayın parmaklıklarının önünde toplanmış olanların dilekçelerini aldım. Akşam hükümler verdim [...] ve gece askeri harekâtın detaylarıyla ilgilendim.

Ayakta kalan tek kurum olan *vestiarion*, eskiden ayrı olan kamu hazinesini (*genikon*) de kapsamaktaydı. Başka görevler, sarayda memur olan *pinkernes* (içki sunucu), *parakoimomene* (*mabeyinci*), *epi tes trapezes* (masa görevlisi) ve bazen de İmparatorluk evinin daha mütevazı üyeleri *oikeioi* tarafından yerine getiriliyordu. Büyük domestikos, mesela müstakbel imparatorun babası Andronikos Paleologos, I. Theodoros ve III. İoannes Vatatzes döneminde orduya kumanda ediyordu. Artık bir önceki yüzyılın değerli hrisobullerini (Oikonomides [463]) değil sadece *prostagmata* veya *horimoi* basabilen mühürdarlık, *mystikoi*'ye (sekreterler) emanet edilmişti, bu görevde bulunan İosefos Mesopotamites veya Georgios Akropolites daha sonra II. Theodoros tarafından büyük logothetes olarak atandı. *Mystikos* ve *epi tou kanikleiou* (hokka görevlisi) bundan böyle imparator evine bağlandılar. 1204 sonrasında artık tribünler yok oldu ve dolayısıyla imparator, danışmanları arasından kendi istediği yar-

gıçları atamak, örneğin yüksek ihanet suçları karşısında senatoyu ve sarayı toplantıya çağırmakta –örneğin sabık imparator III. Aleksios'a karşı 1211'de kullanılmıştır– veya kilise yargıçlarına işi bırakmakta –1255'te Paleologos'a karşı kullanılmıştır– özgürdü. Batı'dan ödünç alınan kızgın demirle yargılama (Pachymère, Bonn I, s. 33 = ed. Failler I, 54-55) istisnaiydi ve 1255'te buna boyun eğmeyi reddeden VIII. Mihael, iktidara geldiğinde uygulamayı kaldırdı. O zaman adalet özellikle mülk arabuluculuğu ile yerini buluyor ve kararlara imparatora verilen dilekçelerle karşı çıkılabiliyordu. Bunların gördüğümüz gibi at sırtındaki imparatora sunulması (s. 149), XIV. yüzyılda da Pseudo-Kodinos'un da belirttiği gibi devam etmiştir ([29], s. 173).

PALEOLOGOS DÖNEMİNDE İDARE: ŞAHSİLEŞME VE ADEMİ MERKEZİYET

Selanik'in 1246'da fethedilmesi ve İznik topraklarının genişlemesi ile başlayan daha yapısal idare, VIII. Mihael döneminde *protasekretis*e (bkz. *aşağıda*, s. 158) emanet edilen daimi ve merkezi mahkemenin kurulmasıyla gerçekleştiyse de ana hatlar değişmedi. İmparator evi, sivil idare ve askeri görevlere hâkim olmaya devam ederken imparator bu makam sahiplerine o an uyarınca en uygun gördüğü işleri vermeye devam etti. Haldon tarafından çizilen şema (*iç* [151], s. 551) mümkün olduğunca açık bir şekilde dönemin saray ve idare organizasyonunun farklı unsurlarını, kısmen ilham aldığı Komnenoslarınkiyle karşılaştırarak, özetlemiştir (*a.g.e.*, s. 550). İmparator ve ailesiyle şahsi ilişkilerin Komnenoslar döneminden de daha başat bir rol oynadığı, tam olarak bir sistem değil pragmatik bir düzenleme denilebilecek bu durumu betimleyen, esneklik ile sıfat ve görevlerin sıklıkla değişmesidir. Başlıca kaynağımız Pseudo-Kodinos'u çağdaş tarihçiler tamamlar: Bu sahnede, büyük domestikos dışında (bkz. böl. X), hrisobuller ve başka imparatorluk fermanlarının yazmanı olup, XIV. yüzyıl ortasına dek dışişleri bakanı rolü oynayan büyük logothetes ve son olarak hazineden sorumlu *prokathemenos tou vestiariou* vardır. Ancak bahsi geçen makamların büyük çoğunluğunun içi boştur ve 1204'te yok olan Komnenosların büyük sekretasının yeri doldurulmamıştır. En önemli görev *mesazon* iken (imparator ile tebası arasında aracı) ve çoğu kez imparatorun isteğine göre güçleri değişebilen bir başbakan rolü vardı. Bu makamı aynı anda iki kişi işgal edebilirdi (Oikonomides [463]).

TAŞRA İDARESİ

(Bkz. Maksimović [494]; Zakythinos [298];
Lemerle, Philippes)

Daha Komnenoslar döneminde parçalanan temalar, Küçük Asya'da, Trakyalılar, Neokastron ve Melanoudion gibi, XIV. yüzyılın başında hâlâ ayaktaydı ancak adları *katepanikion*'unkiyle birlikte anılıyordu. Belgeler bu nedenle "Selanik teması", Strymon ve Boleron'dan, Serez ve Kavala *katepanikion*'u olarak bahseder. Özellikle Makedonya'da, bu idari bölgeler bazen sadece *eparhies* olarak nitelendirilen köy ve civarıdır. *Kefalai* (bazen *epitropoi* olarak

adlandırılırlar) tarafından yani Selanik'te İoannes Angelos veya Nikeforos Houmnos gibi sivil ve askeri yetkeyle donatılmış ama bazen sadece askeri fonksiyonları olan bir *kastrofilaks*'ın yardımıyla, yönetilirdi (Pseudo-Kodinos [29], s. 187). İktidarın cilveleri nedeniyle, kısa süre içinde artık kesin olarak tanımlanmış idari birimler ortadan kalkacak ve bazı *kefalai* yetkelerini, bazen *katholikoi* (generaller) sıfatıyla daha geniş bölgelerde kullanacaktı. Dük, XIII. yüzyılda hâlâ rastlanan idari görevlerini kaybederken *apografeus* gibi kadastroyu denetlemekle sınırlanmıştı. İktidarın bu temsilcileri kendi geçimlerini ve harcamalarını onlara bağlanan yerel kaynaklardan sağlıyorlardı.

PRONOIA

(Bkz. Barker [443]; Zakythinos [298]; Maksimović [458])

Kolaylık açısından, XIV. yüzyılın başından itibaren, imparator ailesinden birine, çoğunlukla imparatorun büyük erkek kardeşine, gelirlerini alacağı ve üzerinde neredeyse bağımsız güç kullanacağı bir toprak verme[4] uygulaması anlamındaki bu Batılı terimi kullanacağız.* Hâlâ İmparatorluğun birliğini sağlamaya çalışan II. Andronikos, Montferratlı İrene İmparatorluğu oğulları arasında bölme teklifinde bulunduğunda buna karşı çıktı (Grégoras VII, 5= Bonn, I, s. 233-235). Ancak iç savaşlar yine buna başvurmayı gerektirdi: V. İoannes, 1352'de Selanik'e yerleşti ve akabinde annesi Savoyalı Anne onun yerini alarak 1365'e dek hüküm sürdü. Basılan bronz parada ikisi de vardır (Grierson [33], V/1, s. 197-198; Bendall, Nicol [504]). Daha sonra örnekler de artar: Demotika Matthios Kantakuzenos'a, Selanik, 1369'dan 1373'e sonra da 1382'den 1387'ye II. Manuel'e (v. *PLP, 21513*), Silivri, IV. Andronikos'a ve 1382'de VII. İoannes'e bağlandı. Ancak en dikkate değer vaka, VI. İoannes'in, buranın ilk despotu olacak oğlu Manuel Kantakuzenos'a 1349 yılında bağladığı Mora'dır. "Despot" sıfatını Manuel taşımıştır ve toprağa bağlı değildir. Ne Mora ne de diğer pronoia hiçbir zaman miras bırakılamamış ve sonuna kadar esas imparatorun buraların yönetimine ve işlerine karıştığı görülmüştür.

İlan edilen ideolojiye rağmen, imparatorun iktidarı fazlasıyla zaafa uğramış, otoritesi ve imtiyazları kısıtlanmış hatta tartışılır olmuştur. II. Andonikos'un 1296'da açıkladığı üzere:

> Ben ki tüm kanunların ve güçlerin üzerindeyim ve bana, benden önceki imparatorların yapabildiği her şey mubahtır. Onlar ki uzun süre sadece diğerlerinden daha güçlü tek bir kanun izlediler, biliniz ki bu kendi iradeleridir. Bununla birlikte, uzun gelenek ve birçok misalle meşruiyeti kanıtlanmış bu gücü ben terk ettim (*JGR*, I, s. 560).

Devletin giderek fakirleşmesi (bkz. böl. XI), yabancılardan, sivil ya da kilise büyük mülk sahiplerine yayılan imtiyazlar, her zaman alınamayan

---

4. XII. yüzyıldan itibaren imparatorun yakınlarına verilen büyük *pronoiai*'nın genişletilmiş halidir (Hendy [514], s. 86-89 ve 132-133; bkz. *Bizans Dünyası*, 2, s. 134, 464).

* Okurun daha rahat anlaması için Osmanlı'da var olan "Has" kelimesi kullanılmıştır. Yazarın kullandığı terim Fransızca "apanage"dır. (ç.n.)

hizmet karşılığında mali kaynaklardan mahrum eden çok sayıda pronoiai iktidarın zayıflamasının sebepleri arasındadır. Bununla birlikte, bu zaafiyeti fazla abartmamak gerekir zira XV. yüzyıla dek örneğin imparatorun savunma gereksinimleri nedeniyle toprak müsaderesi yoluna gittiğini görüyoruz. İmparator daima otoritesini kullanırken aristokrasinin desteğini koruma ikilemi içerisinde olmuştur. Bu diyalektik özellikle de Paleologos tepkisinden sonra, ikinci iç savaşta olduğu gibi II. Theodoros'un başarısız mütevazı ailelerden gelen insanları büyük ailelere karşı kullanma girişiminde görülür (bkz. böl. III).

YÖNETİCİ SINIFLAR: ARİSTOKRASİ

1204 ancak XII. yüzyıldan beri görülen seçkinliğin kapanışı ve yarı-verasetçi bir aristokrasiye boyun eğmeleri şeklinde tezahür eden eğilimi, sönenlerin yerine geçecek yeni ailelerin veya maliyede memur olarak başlayıp devletin tepesine tırmanarak 1341-1345 arasında *megas doux* olan Aleksios Apokaukos gibi yetenekleriyle tanınan şahsiyetlerin çıkışını görmek mümkün olmasına rağmen, güçlendirmiştir (*PLP*, 1180). Komnenoslar dönemine göre daha da güçlenen imparator ailesiyle akrabalık, sarayla ilişkiler, saray makamlarına sahip olmak, yönetici seçkinler arasına girmeyi belirliyordu. İmparator, gördüğümüz üzere yapılan işle giderek daha az ilintisi olan bu saray sıfatlarını belirleyen tek kişiydi (bkz. Pseudo-Kodinos [29]). Ayrıca hizmetler karşılığı *pronoiai* da bağlayabiliyordu (bkz. aşağıda, s. 165). İmparatora hizmet, Nikeforos Houmnos, II. Andronikos döneminde büyük logothetes olmadan önce birliklerin logothete'si, *oikeiaka*, *genikon* gibi görevleri sırasıyla başarıyla yapan Theodoros Metohites veya Doğu domestikosu ve parakoimomene, sonra da mesazon olmadan önce, vergi ve sonra tuzla çiftçisi olan Aleksios Apokaukos'unki gibi ciddi bir servet getirebiliyordu.

XV. yüzyıl ortasında, kilise ile birlikte Trakya, Teselya ve Selanik civarındaki toprakların çoğuna sahip olan aristokratların zenginliğinin özünü toprak oluşturuyordu (bkz. böl. V). Kantakuzenos'un sayıp döktüğü mülkler ve on binlerce baş hayvan, bu zenginliğin boyutlarını gösterir (Cantacuzène, III, 30= Bonn II, s. 184-185, yukarıda alıntılandı, böl. V, s. 84).

Ancak giderek artan asayiş eksikliği, İmparatorluk arazilerinin küçülmesi, VI. İoannes'in iflas ederek çıktığı iç savaşta mülklerin mahvolması ile aristokrasinin zenginliği ve emlak gelirleri XIV. yüzyıl biterken dramatik boyutlarda azaldı (Konstantinopolis ve Selanik için Necipoğlu'nun verdiği bilgilere bakınız [202], 172-176 ve 57-60). Akabinde yönetici sınıfın belirgin şekilde değiştiğine tanık oluruz. Gerçekten de zenginliklerinin alışıldık kaynaklarının kaybını telafi etmek isteyen Notaras veya Goudelis gibiler finans, zanaat veya ticaret gibi faaliyetlere yönelmişlerdir. 1436-1439 arasında hâlâ Venedikli işinsanı Giacomo Badoer, aristokrasinin birçok temsilcisiyle, şahsen Büyük Dük Lukas Notaras, tüccar Demetrios Notaras, Argyroi, Dukas, Synadenos, Laskaris, Vatatzes, Kantakuzenos, Paleologos vb. ailelerle temas halindedir (Laiou [391], [322]; Oikonomides [330], s. 83-107, 114-123; Matschke [249], s. 803-805; Ganchou, [306]; Bertele [344], s. 79-80, s.v. *Griexi*). Toprak aristokrasisi Mora dışında artık ayakta kalmamıştı.

ŞEHİR VE KENT BİRLİKLERİNİN ÖZERKLİĞİ
(Bkz. Maksimović [457], s. 248-267; Oikonomides [461]; Papatlagean [466], [159]; Kyritzes [451])

Kaynaklar, XIII. yüzyıldan itibaren, ticaret yolları üzerindeki şehirlerde, Konstantinopolis'te olduğu gibi tüccar, armatör ve bankacı seçkin unsurların sahneye çıktığından bahseder. Faaliyetlerinin artması –İtalyan tüccarlarla terslik değil çoğunlukla dayanışma içinde– artan ekonomik ağırlıkları (bkz. böl. VI), İmparatorluğun toplumsal ve siyasi hayatında kendilerini kabul ettirmelerini sağlar. XIV. yüzyılın ilk yarısında, iktidar sahipleri (*dynatoi*) ve halktan (*demos*) farklı bir orta sınıf, *mesoi* olarak algılanmışlardır (Oikonomides [330], s. 114-119, Kantakuzenos, Gregoras ve Aleksios Makrembolites'in *Zengin ile Fakir Arasında Diyalog*'undaki değerlendirmeler itibarıyla (*Dialogue entre le riche et le pauvre*) [694]).

Bu sınıfın ortaya çıkışı, İmparatorluğun parçalanışı gibi belli bir özerklik şekline izin vermiştir. İtalyan komünlerinin bağımsızlığı derecesine hiçbir zaman ulaşamasa ve "şehir devleti" olarak nitelendirilemese de Bizans tacir şehirleri, Selanik, Yanya, Monemvasia, Korfu gibi başka şehirlerle (Kroia, Berroia, Melnik) ilgili bir dizi belge sayesinde oldukça iyi bilinen bazı imtiyazlar almışlardır. XIV. yüzyıldan kalma birçok Athos belgesi "Selanik sakinlerinin tamamını ilgilendiren hrisobuller"e atıf yapar. Metin günümüze ulaşamadıysa da Akropolites'ten (c. 45, s. 80), III. İoannes'in Selaniklilere, onlara daha önce Latinler tarafından tanınmış hürriyeti tasdik etmek zorunda kaldığını biliyoruz. Yine 1453'te, Venedikliler kentin eski âdetlerine saygı duyacakları garantisi vermek zorunda kalmışlardır.

II. Andronikos, Monemvasialılara VIII. Mihael tarafından 1262'de tanınmış dokunulmazlığı teyit etmiştir: vergi muafiyeti ve miras malları (*gorrika*) üzerinde tam hürriyet (*eleftheria*), orada geçerli *kommerkion* muafiyeti, daha sonra Rum'un tüm limanlarında geçerli olmuştur.

Birçok kez, 1334'te Rentina'dakilerin yaptığı gibi, haklarını korumak için oluşturdukları birliklerle hareket ettiklerini görürüz (*Actes d'Esphigménou* [96a], no 19, s. 132). Bu "ortak hrisobuller"de, şehir (*polis, koinon*) ve sakinleri (*epoikoi, oiketores, habitatores*) kurumsal bir anlam alır. Yanya'da, *kastrenoi* (*kastron* sakinleri, askeri güçler) adı verilen yeni bir kategori ayırt edilir. Bu *epoikoi*, arhontes ve halktan farklı bir nevi oluşturur.

Selanik'te "iktidar sahipleri" (*dynaton*) arasından seçilen bir kurul (*boule, synkletos*), şehir yönetiminde *kefale* ile işbirliği yapar. Kriz durumunda, bir meclis çağrılırdı (*ekklesia tou demou*) ki iç savaş zamanında görülmüştür. Ancak bu oranların işleyişi dönem anlatıları arasında ara sıra görünür. Selanik'te eş-arhonu, vali Aleksios Metohites tarafından 1349'da saf dışı edilen, yükçüler (*parathalassioi*) lideri Andreas Paleologos'un idare ettiği denizciler loncasının (*naution*) oynadığı rol konusunda ancak tahmin yürütülebilir (Barker, *içinde* Symposion [663], s. 16-20). XV. yüzyılda Konstantinopolis'te tespit edilen demarhoslar, mahallelerin başında ve sur gözcülüğü gibi toplumsal asayişten de sorumludur (Oikonomides [330], s. 106-107; Matschke [429]).

VERGİLENDİRME: İLKELER, UYGULAMA VE ELEŞTİRİ
(Bkz. Oikonomides [291], [291], s. 995-1004, 1026-1051; Lefort [279]

TOPRAK VERGİSİ

XIII. yüzyılda, asgari emlak vergisi (*demosion*, aynı zamanda *oikoumenon* olarak da adlandırılırdı), XII. yüzyılda hesaplandığı gibi üretim kapasitelerine (en kaliteli toprağın 1/24'ü) göre mülklere atfedilen değer üzerinden hesaplanmaya devam etti. Buna *kapnikon* (her hane tarafından ödenen birkaç gümüşlük "aşar") –bundan böyle *agape*– ve *synone* –başka bir deyişle *sitarkia*– bağımlı köylüler için giderek azalan miktarda götürü meblağı sahip oldukları hayvana göre, *zeugaratoi* (iki öküzlük bir çifte sahip olanlar) *boidatoi*'den (tek öküze sahip olanlar) iki kat ve *aktemones*'ten dört kat daha fazla vergiye tabiydiler.

XIII. yüzyılın sonunda, yeni bir vergilendirme ortaya çıktı: parek vergisi bundan böyle günümüze ulaşan *praktika* verileri itibarıyla yeniden oluşturabileceğimiz ancak zaman ve uzama göre değişebilecek bir bareme göre hesaplanmaya başlandı (bkz. Lefort [279], *Actes d'Iviron* [97], III, s. 158-154, 191, 215-216, 242, 262; *a.g.e.*, IV, s. 58-59 yorumları ile karşılaştırılıp, düzeltilebilir). Barem niteliğine göre ekilebilir toprak modisi için 1/50, 1/100 veya 1/200 hiperper, bağ için 1/4 veya 1/5 hiperper, meyve ağacı için 1/12, öküz için 1/4 veya 1/6, inek için 1/12 veya 1/24, domuz için 1/8 ve bir değirmen için 1 ila 3 hiperper). Öncekine göre daha kesindir çünkü tam öküz sayısı verilir ve sürünün başka unsurları veya yatırımlar değerlendirilir. 1/4 hiperperlik bir götürü her hane için geçerli gibi görünmektedir. Buna karşılık XV. yüzyılda, ilk Türk işgalinden sonra, Makedonya'da toprak ürünleri üzerine bir ondalık vergi uygulanmışa benzer (Oikonomides [462][5] ve hane başına 1 hiperperlik *kefalatikion* alınmıştır. Belgeler, XIV. yüzyıl başına göre daha yüksek bir vergi oranını gösterir, 1409-1420 arasında, örneğin Gamatou'da, daha da artmıştır ancak bu artış, nüfusun azalması sonucu işgal edilen toprağın büyümesi de olabilir.

Temel vergiye, mülk sahibinin borçlu olduğu ekler yükler, örneğin otlak hakkı üzerinden *ennomion* da eklenirdi. Evcil hayvanlara, yine koyun ve domuzlar üzerinden *hiroprovaton* (*choiroprobaton*), domuzlar üzerinden ondalık, *hirodekateia* (*choirodekateia*), arılar için *melissoennomion* gibi.

Birçok angarya (*aggareiai*) ve kamu çıkarı için çalışma veya geçim kaynağı (*opsonion*) veya askerlerin iskânı (*katagogion, mitaton, aplekton*) için çalışma talebi de tespit edilmiştir (Kontogiannopoulou [450]. Bu talepler –*kastroktisia*, kalelerin inşası veya tamiri için yardım, *katergoktisia*, gemi yapımı, *bigliatikon*, nöbet hizmeti– yerine para ödenebiliyordu. XIII. yüzyıl sonunun gergin tarihsel çerçevesinde (bkz. böl. III, s. 39), toprak kayıpları ve özel mülklerin artması

5. Ostrogorsky [464] ve Oikonomides'in [460] varsaydığı, Osmanlı vergilendirmesinin Bizans vergilendirmesi üzerindeki etkisi sorusu, kesinleşmiş olmaktan uzaktır. XV. yüzyıl Bizans belgeleri vergileri geleneksel isimleriyle sayarken (*telos, dekateia, kefalatikion*), Osmanlı vergilerinin de adı geçmiştir (*haraç, aşar* (ondalık), *ispence* (kelle vergisi). *Telos*-haraç denkliği *Actes de Docheiariou* [96], 52, Oikonomides [460]. Jacques Lefort'a göre, Osmanlılar zaten var olan vergi sistemini benimsemiş ve 1403'ten sonra, Bizanslılar Osmanlı terminolojisini muhafaza etmişti. Vatopedi dosyası (*Actes* III [103] bu sorunun tamamına geri dönecek.

nedeniyle kaynak kaybı yaşandığından, köylüler tarafından çok karşı çıkılan tuz ve demir vergisi gibi yeni vergiler çıkarılırken devlet *pronoiai* gelirleri üzerinden %10 alıyordu (bkz. böl. X). Bu vergilerin en önemlisi, *sitokrithon*, başta kamu gereksinimleri için yapılan bir yardım olarak sunulmuştu. 1303'te Katalan Bölüğü'nün tedariki için 4 modi arpa ve 6 modi buğday talebini de kapsıyordu. Böylece devletin zorla kraliyet haklarını Makedonyalı imparatorların kanunları ve uygulamaları ile dayattığını görüyoruz.

KRALLIK HAKLARI

(Bkz. Laiou [316])

Kamu hazinesinin birincil kaynaklarında bunlara atfedilen önem, imparatorun bu (*demosiaka kefalaia*), –yani herkesin mecbur olduğu– "kamu başlıkları" üzerindeki haklarını koruma konusundaki ısrarında görülür. Söz konusu olan, çocuksuz ölen (ve vasiyetnamesiz) kişinin mallarının tamamı veya üçte birine el koyma hakkı *abiotikion* (bkz. *Docheiariou* [96], s. 117-118 ve ref.), katilin mallarına el koyma hakkı *fonikon*, genç bir kıza tecavüz eden kişinin mallarına el koyma *parthenoftoria*, ortaya çıkarılan hazinelere el koyma, *heuresis thesaurou*'dur (Morrisson [459]).

DOLAYLI VERGİLER

(Bkz. Matschke, Ehb, 3, s. 802; Oikonomides [291], s. 1050-1055; Kontogiannopoulou [450])

Ticaret ve tarım dışı veya tarımın yanı sıra yapılan başka faaliyetler farklı ödemelere tabiyse de tarıma uygulananlar kadar iyi bilinmez. Her alışveriş üzerinden onda bir oranında alınan *kommerkion*, VI. İoannes tarafından Rum tacirleri imtiyazlı İtalyanlara tanınan veya bunlar tarafından ticarethanelerinde uygulanan oran düzeyine getirmek için %2'ye indirilmişti (bkz. böl. VII), ulaşım ve şarap satışının vergisi *oinaria*, rıhtıma yanaşmak için *poron*, pazara tezgâh kurmak için *topiatikon*, taşınan mallar ücreti *gomariatikon* vb., uygulanırken gıda ölçüm ve tartısı için de ufak tefek ücretler alınıyordu.[6]

VERGİ YÜKÜ: TOPLANMASI VE MUAFİYETLER

Bir önceki dönem için vergi yükü tarım gelirleri üzerinden %24 ve tarım dışı sektörün paraya çevrilmiş ürünleri üzerinden %20 olarak öngörülmüştür (Laiou *içinde EHB*, 3, s. 1001-1004, 1154-1155); 1204'ten itibaren, toplama şekillerindeki farklılıklar ve imtiyazların artmakla birlikte ölçülemeyen boyutu nedeniyle artık bu değişti. Dönemin bunu meşrulaştırma ve suiistimallerini yermeye adanmış zengin literatürüne bakılırsa arttığını yadsımak imkânsızdır. Orta-Bizans döneminde kural haline gelen merkezi iktidar lehine doğrudan toplama, yerini giderek bir yandan kiraya bıraktığını –bu konuda kesin veriler

6. C. Morrisson, Weighting, Measuring, Paying: Exchanges in the Market and the Market Place, *içinde* ID. (der.), *Trade and Markets in the Byzantine World*, Washington D.C., 2011.

de mevcut değildir[7]– diğer yandan vergilendirme haklarının şahıslara veya manastırlar gibi kurumlara *pronoia* olarak devredildiğini gösterir. Bu son mekanizma aslında temel olarak askeri hizmetleri finanse etmeye yöneliktir ve bir sonraki bölümde daha detaylı olarak ele alınacaktır (XI, s. 170-171). Vergi toplama hızlı zengin ve vergi mükellefleri aleyhine yapılan suiistimallerin kaynağıydı (Zakythinos [551], s. 85). Theodoros Patrikiotes ancak bu şekilde 1341'de Kantakuzenos'un kullanımına, *apographeus* (tahsildar) bedelini uygulayarak topladığı 100.000 hiperper ile 40.000 hiperper değerinde altın ve gümüş eşyalardan oluşan önemli bir meblağ sunmuştu (Cantacuzène, III, s. 8 = [62], II, s. 58-64). Başka memur veya yetkililer ve özellikle de valiler, mesela *mitaton*dan elde edilen gıda maddelerini kâr amaçlı kullanmak ve pazarda, bazen çok yüksek fiyatlarla, 1320 Filadelfiya kuşatmasında Manuel Tagaris veya Kydones tarafından 1383'te eleştirilen balıkçılık koruyucuları (*prostaton tes halieftikes*) gibi satmaktan geri kalmıyorlardı (Matschke, EHB, 2, s. 774-776, 800-801; Maksimović [194], s. 125). İoannes Argyropoulos'un Katablattas'a yönelttiği hakaret dolu suçlama, bu hâkimin Konstantinopolis mahkemesinde 1435 civarında verdiği yasa dışı kararları ve rüşvetçiliğini yargılıyordu ([683], s. 55-59).

İMPARATOR ADALETİ VE KİLİSE ADALETİ
(Bkz. Lemerle, 452-453 ve 455)

İMPARATOR ADALETİ VE "GENEL YARGIÇLAR" KURUMU

Rüşvetçiliği nedeniyle böyle suçlanan adalet, III. Andronikos döneminde geç dönemin özelliğini oluşturan önemli bir reforma konu oldu. Konstantinopolis'in alınışıyla, Komnenos döneminin dört mahkemesi (droungarios, *prokathemenos*, *protasekretes* ve *dikaiodotos*) yok oldular. Ancak imparator en üst yargı otoritesi olmaya devam etti ve İznik'te, gördüğümüz gibi otoritesini kendi dileğince oluşturulmuş bir mahkemeye veya bir şahsa devretmekle yetindi (Angold [263], s. 166-174]. VIII. Mihael yeniden fetih sonrasında, II. Andronikos tarafından 1296'da reforma tabi tutulacak bir *sekreton* mahkemesi kurarak sarayda altısı ruhban, altısı senatoryal sınıftan laiklerden on iki yargıçtan oluşan bir mahkeme kurduysa da sadece kısa bir süre ayakta kalabildi (Pachymère, III, s. 16-17). Hâkimlerin yozluğu ve Türklerin Bithinya'daki zaferinin yarattığı panik, III. Andronikos'u, Ayasofya'da etki altında kalmayacaklarına dair yemin eden dört yargıçlı mahkemeye[8] dönüştürmeye itti. Bu dört "Rumların genel yargıcı"nın tüm İmparatorluk sakinleri ve yüksek mevki sahipleri üzerindeki güçlerini bir prostagma belirliyordu (*JGR*, III, s. 690-691) ve içlerinden üçünün ortaya çıkarılan ve 1337'de mahkûm edilen yozluğuna rağmen ayakta kalmayı başardı (Gregoras XI, 3,4 = [69], I, s. 536-538). Gerçekten de XIV. ve XV. yüzyıldan birçok belge tüm İmparatorluk'taki icraatlarını ve yetkilerini

7. İlk iç savaşın anlatıları 1321'de Trakya'da vergilerin doğrudan toplanmaya devam ettiğini gösterir (Cantacuzène I, s. 19 = Bonn, I, s. 93; Grègoras VIII, 6 ve XI, s. 1 = Bonn I, s. 319 ve 392).
8. Çoğu kez kilise adamlarını içerse de bu kişiler kilise yargıcı değil İmparatorluk yargıcı sıfatıyla bu makamı işgal ettiler. 1400 civarında, dört genel yargıçtan sadece biri kilisedendi.

kanıtlar ve bunlarda Selanik, Serez, Mora veya Lemnos ile Trabzon'da yerel "genel" yargıçlara rastlanırken, 1330'dan itibaren patrikhane mahkemesine getirilen laik davaların azalışı reform sayesinde mahkemelerin daha normal işlediğine delalet eder.

KİLİSE YARGISININ ROLÜ
(Bkz. Lemerle [454])

1204'ten sonra, daha önce devletin ve İmparatorluk mahkemelerinin yetkisinde olan adalet bir yandan Rumları ilgilendiren anlaşmazlıklarda bile kendi metropollerindeki hukuka göre yargılama imtiyazına sahip İtalyan toplulukları (bkz. böl. XXI) lehine, diğer yandan kilise lehine parçalanma sürecine maruz kaldı. Patrikhane mahkemesi, özellikle İmparatorluk mahkemesi yok olmuşken, laikleri de ilgilendiren konuları da kapsıyor olabilirdi. Bunlar özellikle aileyi ilgilendiren (evlilik, çeyiz veya miras, reşit olmayan çocukların veya dulların savunulması) konulardı. 1400'de, Bayezid ablukası esnasında tefecilik ve başka medeni hukuk konularına bakmıştı. Daha XIII. yüzyılda Epir'de, Ohrid metropoliti Demetrios Homatenos ve Naupaktos'unki İoannes Apokaukos, aynı şekilde sivil iktidarın silindiği bu dönemde diğer piskoposların yaptığı gibi tüm benzer basit davalara bakıyordu (Laiou [575]).[9] Ezelden beri medeni hukuk ile kilise hukuku sıkı sıkıya bağlı ve her birinin normları karşılıklı olarak tanınıyordu (*Le monde byzantin*, 2, s. 106-107); 1355 civarında, Matthieu Blastares, Selanik'te hem medeni hukuk hem de kanon hukukunun unsurlarını içeren bir alfabetik inceleme derlemiştir. Kurumlar çoğunlukla işbirliği yaparken çatışmalar da olmuyor değildi. Kilise mahkemeleri cezai müeyyideler uygulayabiliyorsa da etkileri ve bağımsızlıkları kilisenin ahlaki ve manevi itibarına dayanıyor, siyasi, ekonomik ve toplumsal kriz nedeniyle de giderek artıyordu.

SONUÇ:
İMPARATORUN İKTİDARININ SINIRLARI

Dönemimizde kilise giderek, tam olarak karşı-güç olarak değil ama uyarı, kontrol, Hıristiyan idealine uygun olması gereken bir İmparatorluk iktidarı kullanımı olarak ortaya çıktı. Birçok kez, patrik ve başka ruhban, imparator kendini dayatan savunma giderleri ile aklamaya çalışsa bile, vergi uygulamalarına karşı fakirlerin savunucusu oldular: Arsenos Autoreianos VIII. Mihael'i sadece IV. İoannes'in katli için değil, bu nedenle de eleştirdi, XII. İoannes Kosmas, II. Andronikos'tan demir ve tuz üzerinden istediği vergiden vazgeçmesini talep etti zira özellikle fakirleri vuruyordu. Athanasios'un 1304'te kaleme aldığı bir "novela" sonuç olarak İmparator tarafından kabul edilip imzalandı (*JGR*, I, s. 535-536) ki ahlaki önlemlerin dışında, *fonikon* ve *abiotikon* konularında

9. Ayrıca bkz. A. E. Laiou, Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIè siècle (XII. yüzyılda Epir'de aile kurumu incelemesine katkı), *Fontes Minores*, 6, 1984, s. 275-323 = EAD. [390], art. V.

vergilendirmenin haklarını sınırlandırdı. (Angelov [440], s. 296-297). 1304 ile 1307 arasında, Konstantinopolis Katalanlar tarafından tehdit edilirken Athanasios İmparator'a yazdığı birçok mektupta, buğday istifi yapıp spekülasyon yapan iktidar sahiplerinin suistimallerini ortaya koydu; yüksek ruhbanın *oikonomia*'sına el koyup başkentte halka "bedava yemekler" düzenledi (Laiou [190], s. 194-196; Athanasius, I, *Corresp.*, [135]). Bizans bundan böyle imparator *ve* Komnenoslar döneminin rahibinin, giderek Selanikli Symeon'a göre "tek gerçek kral ve rahip" piskopos önünde eğilmesinin ve taç giyişi sırasında kilisenin oğlu ve kulu olduğuna ant içmesinin beklendiği "hierokratik*" ideale meyletti (Angelov [440], s. 351-416).

Vergi politikasının eleştirisi genelde mutlak iktidarın eleştirisine uzanıyordu. İmparator makamının incelemesinde (*Peri basileias*, 1304 civarı), Thomas Magistros imparatorun toplum malları üzerinde hak sahibi olma iktidarını reddetti zira "kamu yararı" için bir idareciden başka bir şey değildi (*PG*, 145, süt. 456). Bu sorgulayış, gerçekte Konstantinopolis sakinlerini taleplerini açıkça imparator ve patrik huzurunda dillendirmeye yöneltti. II. Andronikos 1296'da yargı reformlarını bir halk meclisi, arhonlar ve ruhban önünde açıkladı, 1297'de piskoposlar, keşişler ve "halk"tan oluşan bir meclis topladı ve başka benzer toplantılar, bunu izleyen zor yıllarda da yapıldı (Laiou [316], s. 114-115). Kantakuzenos 1348'de, donanmayı yeniden inşa etmek için önemli bir meblağ toplamaya çalışırken aynı şeyi yapmaya zorlandı (Cantacuzène, III, s. 33-34; Zakythinos [551], s. 92-96). Bu –kimlerden oluştuğunu tam olarak bilemediğimiz– meclislerin, iktidara dahil olma karşılığında istenen meblağlara razı gelmeyi reddetmeleri Bizans'ın temsil organlarına doğru gelişmekten alıkoydu ki buna o dönemde Batı'da, benzer bir ekonomik ve toplumsal çerçevede tanıklık ediliyordu.

* Kilise veya dini bir mezhebin yönetimde olduğu siyasal sistem. (ç.n.)

BÖLÜM X

Ordu, Donanma ve Dış İlişkiler

Cécile Morrisson

Bizans her zaman savaşa uzlaşmazlıkların en kötü çözümü olarak bakmış ve riskten kaçınma ve silahlı müdahalenin pahasını düşünerek aynı sonuca müzakere ve bağış ile ulaşabilecek diplomasiyi ön plana almıştır. VI. yüzyıldan kalan stratejik bir belgenin isimsiz yazarına göre: "Pahalıya da çıksa ancak tüm barışçıl çareler sonuçsuz kaldıysa savaşa girmeli, anlamlı olabilmesi için zafer ciddi kayıplar vermeden elde edilmelidir." Toprakların yeniden fethedilmesi için gereken tüm maddi olanakların kaybedildiği, sadece savunmanın giderek seyrekleştiği bu son asırlarda, "para ordusu" giderek azaldığı ve ancak son iki koz olan kan itibarı ve din kaldığında bile diploması temel bir araçtı. Ordu ve diplomasi giderek öncesinden daha fazla iç içe geçmiş ve dolayısıyla bundan böyle bir arada analiz edilmeyi hak etmiştir.

ORDU VE DONANMA

Benzemez öğelerden oluşan yapısına rağmen 1250 civarı yeniden göz ardı edilemeyecek bir boyut ve etkiye ulaşan İmparatorluk askeri güçleri, daha sonra sürekli düşüşe geçmiştir. Finansal araçların azalması, *pronoia* kullanımındaki sapmalar ve özellikle de toprak kaybı nedeniyle dağıtılacak toprak kalmaması genellikle kontrol edilememeleri nedeniyle asayişi iyileştireceklerine daha ciddi bozan müttefiklere başvurulmasını gerektirmişti.

İZNİK İMPARATORLUĞU'NUN ORDUSU VE DONANMASI

(Bkz. Angold [263], Ss 182-201; Bartusis [476], s. 21-42)

KARA ORDUSU

İznik imparatorlarının önceliği, topraklarını konsolide etmek için dayanmak zorunda oldukları kara kuvvetleriydi. Çoğunlukla kendileri kumanda ettikleri halde, Andronikos Paleologos'un 1210'dan 1247'deki ölümüne dek işgal ettiği başkumandan makamı büyük domestikos ofisini korumuşlar, daha sonra ise bu görev Selanik'in yeniden fethedilmesiyle, örneğin protostrator İoannes Angelos gibi farklı komutanlar arasında bölüştürülmüştür. Toprakların genişlemesi ayrıca büyük stratopedark'a levazım ve büyük arhon'a imparator muhafızlarının (*allagion*) yönetimini bırakmayı gerektirmiştir. Daha önceki dönemde olduğu

gibi birlikler büyük oranda, her milletten (Alman, ağır süvarileri oluşturan Latin, Ermeni, Kuman okçular ve 1240 itibarıyla Türk) yabancı paralı askerlerden oluşuyordu. Pisidia Antiokheia'da, 1211'de İznik süvarilerinin yaklaşık yarısı Latin paralı askerlerdi ve küçük bir bölümü savaştan sağ kurtulmuştu. Büyük başkomutana (*megas konostaulos*) bağlı özel bir komuta altındaydılar. Theodoros Laskaris yüksek fiyatlarından yakınmış ve ücretlerini düşürmüştü (Pachymère [76], I, s. 79). Merkez ordu (*tagma*) ile taşra ordusu arasındaki fark bulanıklaşmıştı; böylece, Paflagonya teması birlikleri ve diğer Küçük Asya temaları, önce II. Theodoros sonra da VIII. Mihael tarafından Avrupa'ya gönderilirken, tam tersi yönde Makedonya'da fethedilen tahkimli yerler merkez ordu müfrezelerine emanet edilmişti. III. İoannes tarafından Sakarya ile Büyük Menderes'in üstünde ve ayrıca Bithinya'daki sınırın savunulabilmesi için özel bir çözüm geliştirilmişti: Yeni kaleler yapıp eldeki ağı yeniledikten sonradır ki VIII. Mihael bu çabayı sürdürmüştür (Foss [479], art. V ve VI; Giros [481]), genel bir muafiyet ile birkaç pronoia ve başka bağışlarla bu dağlık bölgelerden kuşbakışı Türk akınlarını gören *akritai*'yi, kendini savunma hakkı ve düşman topraklara yapacakları akınlarla zenginleşme olanakları tanıyarak yerlerini terk etmemeye teşvik etti (Pachymère, éd. Failler, I, s. 29-31).

Düzenli ordu mevcutları XII. yüzyılda hâlâ Bizans ordusunda görünen on binlerce adamdan çok daha azdı; Acropolites'e göre ([60], s. 116=Macrides, s. 130), 1211'de Menderes Antiokeia'daki savaşta I. Theodoros'un çarpışmaya soktuğu 2000 süvariden 800'ü Latindi, oysa 1259'da Pelagonya'da Bizans karşıtı koalisyona karşı toplanan güçler 10.000 kişiyi buluyordu ki, muhtemelen bu en ulaşılan yüksek sayıdır ve bir daha hiç aşılamamıştır.

PRONOIA

Paralı askerlere başvurmak ciddi bir hazineye mal oluyordu zira yıllık maaşları 50 ila 100 hiperper arasındaydı ve dolayısıyla 2000 asker 200.000 hiperper tutuyordu. İznik imparatorları, Komnennoslar döneminde biraz farklı modalitelerle, daha düşük ölçekte uygulanan bu yola büyük oranda başvurmuşlardır (bkz. *Bizans Dünyası*, 2, s. 170-171). Pronoia, (*oikonomia* diye de adlandırılırdı) mutlaka kilise kurumlarına, imparatorun aile üyelerine veya başka arhonluklara da verilebilse de askerler en fazla sayıda ve başlıca faydalanıcılar olduklarından bu bölümde ele alınmıştır. Pronoialı asker, hayatı boyunca vergi mükelleflerinden, sıklıkla belli bir veya birden fazla köyün *pareklerinden* (*paroikoi*), mali bir gelir elde ediyordu. Bu gelir, sadece ona mükellef tarafından doğrudan ödenen para cinsinden vergi (*oikoumenon*) değil, gerçekçi olarak mal cinsinden ödenen toprak gelirinin bir kısmına da tekabül ediyordu (bkz. Bölüm V ve Oikonomides [291], s. 1042-1048; Oikonomides [490]). İznik Devleti geniş bir imparator mülkü üzerinde doğrudan yönetim hakkını elinde tutarak birçok pronoia verebildiyse bu, 1204 altüst oluşları Pantokrator gibi Konstantinopolis manastırlarına bağlı olan birçok büyük arazinin, aynı mülk sahipleri yok olan mülklerinkiler gibi kendisine kalması nedeniyleydi (Smyrlis [295], s. 176-182). Farklı belgeler, pronoia olarak verilen toprak üzerindeki haklarını korumak isteyen ilk imparatorların

özenini kanıtlarken gasp edilen iktidarını güçlendirmek için VIII. Mihael bu kontrolü açıkça elden bırakmıştır (Angold [263], s. 140-141).

DONANMA

(Bkz. Ahrweiler [473], Ss. 301-327; Angold [263], s. 196-199)

I. Theodoros Laskaris, 1210'lardan itibaren kıyılarda mülklerini korumak için birkaç gemi sahibi olmaya gayret etti. Mütevazı filosu Marmara ile Ege Denizi arasında bölünmüştü, bunu yapmak zaruri idi çünkü Venedik filosu Boğazlar'ı kontrol ediyordu. Lembiossa arşivinde yer alan bir görev olan *ekbole ploimon* tarafından finanse ediliyordu ve ilki II. İsaakios Angelos'un hizmetinde bulunmuş Gianni Steirioneş isimli eski bir Kalabriyalı korsan olan Büyük Dük'ün yetkisi altına verilmişti; 1230'larda halefi Latin Manuel Kontophre oldu. İzmir'de üslenen Ege donanması 1220'lerde en önemli adaları (Midilli, Sakız, Samos) almayı başardı ve 1249'da sadece Galabaslardan alınması gereken Rodos kalmıştı. Kaydedilen ilerlemeye rağmen birkaç onluk kalyonu hiçbir zaman geçemeyen Marmara filosu Konstantinopolis'i ablukaya alıp yeniden fethetmek için çok yetersizdi. VIII. Mihael'in Nimfea Anlaşması ile Cenova'nın yardımını elde etmek istemesi bu şekilde açıklanabilir; daha önce görmüş olduğumuz üzere, Venedik donanmasının öngörülmeyen yokluğu sayesinde Bizanslılar 1261'de şehri yeniden alabilmişlerdir. Yine de İznik donanması İmparatorluğun Asya ve Avrupa yakaları arasındaki iletişimi sağlama ve yeniden yapılandırılma hususlarında başat bir rol oynamıştı.

İLK PALEOLOGOSLAR ZAMANINDA ORDU VE DENİZ KUVVETLERİ

(Bkz. Bartusis [476], s. 43-84 Sq)

Konstantinopolis'in tekrar fethi VIII. Mihael'i özellikle de deniz kuvvetlerinde birçok yeni kolordu kullanmaya yöneltmişti: *Thelematarioi*, *gasmoules*, *tzakones* ve *prosalentoi*. İlki Aleksios Strategopoulos'un 1261'de Konstantinopolis'e girmesine yardım eden Frank nişancılardı ve sonrasında asgari bir rol oynamış ve orduda tanınmamışlardır. Gasmoules, başta Frank-Rum ailelere mensup olup, donanmaya yazılan kişilerden oluşuyordu. Sınırlı sayıları, yardımcı kuvvet rolü ve bu Arap kökenli bu sözcüğün günlük dildeki anlamının anıştırdığı "Tzakones" olarak tanınan Lakonyalılar ile tamamlanmıştı (H. Ahrweiler, "*Tsakones-tsakôniai*" terimleri ve semantik evrimleri, REB, 21, 1963, s. 243-249). *Prosalentai*, VIII. Mihael'in imparator talep ettiğinde kürekçi olarak hizmetlerinin karşılığında adalarda veya kıyı bölgelerinde toprak vermeyi kabul ettiği köylülerdi (Lavra [99], II, s. 17-18).

DONANMA

(Bkz. Ahrweiler [473], s. 328-395)

Bir donanma kurulması VIII. Mihael'in başkenti savunmak için önceliklerinden biriydi. Yönetiminin sonlarında, Nimfea Anlaşması gereğince

Peloponez'in işgaline destek olmak ve Evra ile Teselya'ya saldırılara karşı koymak için Cenova donanmasını kullanmış ancak mürettebatın ödemelerini üstlenip yüksek ücretleri nedeniyle, Venedik'in Cenova'yı Spetsai'de (Settepozzi) mağlup etmesinden sonra bu ittifakı terk etmiştir.

VIII. Mihael süratle dük (Patras, Selanik, Lenmos, Halmyros, vs.) veya kont-kaptanların (Monemvasia, Semadirek, Rodos vs.) komutasında, farklı limanlarda demir atan birçok filo geliştirdi ve Rum, Türk veya Latin armatör korsanların hizmetini de buna kattı. Başkumandan (örneğin Aleksios Filanthropenos sonra da Bizanslıların Evra'daki müttefiki Veronalı Licarios gibi) Büyük Dük sıfatını taşıyabilirdi ancak bazen sadece protostrator olarak adlandırılırdı. VIII. Mihael'in donanması zirvedeyken yüz kadar veya biraz daha az gemiden oluşuyordu ki, bu toplama ulaşamayan ancak tonajı daha üstün Doğu Akdeniz Latin filoları karşısında hiç de azımsanamazdı. Bakımlı ve donanmış olarak *gasmoules* mürettebatı bundan böyle *tzakones* ile tamamlanmıştır, orduların Peloponez'e geçişini sağlamış, Teselya'da sebastokrator İoannes Angelos'e karşı saldırıyı desteklemiş, Sakız, Lemnos ve Rodos'u ve özellikle de 1270'te Oreios ile 1277'de Demetrias zaferinden sonra Evra'nın bir bölümünü yeniden fethetmiş, Latinleri mümkün olan her yerden rahatsız ederek başkentin savunmasına katkıda bulunmuştur.

Ancak donanma Küçük Asya'yı korumuyordu; Anjoulu Carlo'nun 1284'teki ölümü ve imzalanan tüm anlaşmalar Latin tehdidine karşı başkenti koruyor gibi görünüyorsa da II. Andronikos Cenova donanmasına güvenebileceğini sanarak babasının siyasetini terk etti ve çok pahalıya çıkan donanmayı silahsızlandırarak Doğu sınırının korunmasına hasretti. Gregoras ve Pahimeros'un *Tarihler*'inde birçok yerde analiz ettiği üzere "her türlü bahtsızlığın başı" olan bu kararın pek çok zararlı sonucu oldu: Gerek hâsıl olduğunda başvurmak gereken İtalyan deniz kuvvetlerine bağımlılık (mesela Epir'e karşı 1292'de Cenovalılara), korsanlığın yaygınlaşması ve başkent açıklarına dek tüm sularda asayiş sağlanamaması ve mürettebatın bir bölümünün, özellikle de gazmoules'in Türk ve Latinlerin hizmetine geçmesi gibi. III. Andronikos 1329'da Foça'daki Cenovalılara ve 1340'ta Sakız'dan saldıkları gemilerle Trakya ve Makedonya kıyılarını kaygılandıran Türklere karşı yine bir donanma donatabildi. İki durumda da İmparatorluk hazinesine Kantakuzenos ve Apokaukos'un kişisel servetleriyle yardım edildi. Daha sonra, büyük çabalar pahasına VI. İoannes Kantakuzenos yeniden donanma oluşturmaya çalıştı. İlki Cenovalılar tarafından Haliç tersanesinde yakıldı, ikincisi Galata karşısında yenilgiye uğradı çünkü deneyimsiz subay ve mürettebat ilk rüzgârda korkup gemilerini terk etti: "Bu kadar büyük bir donanma, suyun üzerindeki damlacık kadar dayanamadı" (Aleksios Makrembolites [163], s. 158); son olarak üçüncü donanma Selanik'in alınmasına hizmet etti ama sonra Cenovalılar tarafından yenildi.

KARA KUVVETLERİ

Bizans kara kuvvetlerinin bileşenleri ancak vakanüvislerin verileriyle anlaşılabilir. Ayrışık ve oldukça mütevazı güçlerden oluşsalar da İmparatorluğun

düşmanlarına, –bu düşmanlar bölünmüş kaldıkları sürece–, karşı koyabiliyor gibi görünürler. XIII. yüzyılın sonuna dek Latin paralı askerler önemli bir unsur olmaya devam ettiler çünkü ağır zırhları, antrenmanları ve güçleriyle muharebelerde belirleyici güçtüler; ancak pahalı olmaları ulaşılmalarını zorlaştırıyordu. VIII. Mihael bu nedenle daha çok Doğulu paralı askerlere başvurmuştur: Hıristiyanlaşmış Kumanlar ve Türkler (ya da Hıristiyanlaşmış *turcopoli*, Türk Bizans karışımı evliliklerin çocukları) okçu hafif birlikler oluşturuyorlardı. 1301'de, Bulgaristan ve Moğollardan kaçan 8000 Alan, bir o kadar hizmetkâr ve aileleri İmparatorluğa kabul edildi; atları, donanımları ile Küçük Asya'ya geçirildiler, orada yağmaya başladılar ve Osman tarafından yenilgiye uğratılınca burayı terk ettiler (Laiou [190], s. 86-93). 1339-1340'ta, Bizans kuvvetleri dışında, Arnavutlara karşı Kuzey Epir'e yollanan orduda 2000 Türk okçu vardı.

İmparatorluk kökenli birlikler farklı rütbelerden, çoğunlukla süvari pronoia sahipleri kadar daha mütevazı askerleri de barındırıyordu. Bu birliklerde ayrıca paralı askerler, örneğin II. Andronikos tarafından Efes'e yerleştirilen, maaşları pronoia sahiplerinden alınan %10 vergi sayesinde finanse edilen Giritliler de vardı. Bu birlikler Küçük Asya'da Aleksios Filanthropenos tarafından 1294 yılında kullanılmıştı. Türklere karşı başarılarının (Milet'in alınması, Menderes vadisinin kontrolü) arkası gelmedi. Ardılı II. Andronikos'un kuzeni İoannes Tarkhaneiotes'in bir mali revizyon sırasında (*exisosis*) büyük pronoia sahiplerinin zorla el koymalarına son verme çabası, aristokrasi ve kilisenin muhalefeti sonucunda başarısızlığa uğradı (Laiou [190], s. 88-89). Bu şekilde elde tutulan ve sınırları koruyan küçük *pronoiai* köylü-askerler yavaş yavaş yok oldular; son olarak 1301'de IX. Mihael'in ordusunda adlarına rastlandı.[1]

Pronoia sahibi olmayan başka köylü-askerlere de XIV. yüzyıla girilirken rastlanmıştır. Daha çok İmparatorluğa yerleşip, bir askeri hizmet karşılığında (hafif süvari, piyade veya deniz kuvvetleri) kolektif sıfatla toprak tahsis edilmiş etnik gruplar veya diğerleri söz konusudur; ancak rolleri ve sayıları marjinal kalır.[2] Özgür köylülere getirilen eski mecburiyetlerden mızraklı ve denizci sağlama XIII. yüzyıl sonu veya XIV. yüzyıl başında yok olmuştur (*kontaratikion, ekbole, ploimon*) ancak *bigliatikon* (gözcülük görevini satın almak için ödenen vergi) XV. yüzyılda hâlâ görülür (bkz. aşağıda, s. 151).

Son olarak, savaşçıların genellikle ücretli hizmetkârları (*oiketai, hyperetai*) olur, bunlar binek hayvanlarının ve askerin hizmetiyle sorumlu olur, her savaşçıya bir veya iki tane düşerdi. Büyük pronoia sahipleri daha fazla silahlı adamı hizmetinde tutmak zorunda olduklarından daha önemli oranda maiyetleri olurdu (Cantacuzène, Bonn, I, s. 560; II, s. 71, 180) ki yanlış bir şekilde bun-

1. "1261'de malları yeniden değerlendirilen *akritai* olgusu üzerine, 40 hiperperlik *posetes*'i geçen değerde gelirlere muhasip tarafından devlet adına el kondu ki bu da Hazine'nin Avrupa'ya gönderildikleri sırada telafi edici bir maaş almalarını da durdurduğu sırada olduğundan onların cesaretini kırdı (Pachymère I, s. 4-5), bkz. Oikonomides'in yorumu [490], s. 359-360.

2. 1321-1322'de II. Andronikos paralı askerlerine 10 hiperperlik (yıllık gelir) topraklar tahsis etmiştir, amaç fazladan kaynak sağlamak ve mülklerin bulunduğu bölgenin savunmasıyla ilgilenmelidir. Buna benzer bir ek destek V. İoannes tarafından Serez'de ikamet eden Clazomenes'in sığınmacı paralı askerlerine sağlanmıştır (Oikonomides [490], s. 368-369).

lar özel ordu sanılmıştır (Bartusis [476], s. 229-234). Örneğin 1341'de, büyük domestikos Kantakuzenos'un silahlı *oiketai* sayısı 500 kişiydi. XIV. yüzyılın ortasında büyük *primikirios* İoannes vasiyetinde, "adamları" (*anthropoı*) veya "çocukları" (*paidia*) olarak adlandırdığı, onun için gözlerini kırpmadan Türklere karşı savaşta türlü tehlikeleri göze almış bir maiyete sahipti. Ancak bunu bir özel ordu olarak adlandıramayız, zira V. İoannes, ona ve kardeşi büyük stratopedark Aleksios'a, Thasos'u ve Karasu Irmağı'nın doğusu, Hrisupolis ve Anaktaropolis arasını, miras bırakabilecek şekilde vermişti ve öyle görünüyor ki bağımsızlardı (Pantocrator [100, no. 10 ve 11], yorum Kravari, s. 7-12).

KUVVETLER VE PAHALARI

Yukarıda anılan sayılar, II. Andronikos'un toplanan yaptırım iki milyon hiperper sayesinde giriştiği bir yanda sürekli tutulacak 10 trirem (üç sıra kürekli kadırgadan oluşan donanma), bir yanda Bitynia'da 1000 süvari, diğer tarafta Trakya ve Makedonya'da 2000 süvarilik bir kuvvet kurma büyük projesiyle karşılaştırıldığında mümkün görülmektedir. (Laiou [190], s. 246-247; Gregoras, Bonn, I, s. 317-318). Benzer rakamlar III. Andronikos ve Kantakuzenos'un Asya'da yürüttüğü, Konstantinopolis ve Trakya'dan 4000 Bizanslının Pelekanon'da 1329'da Türkler tarafından yenildiği, sefer için de verilmiştir (Nicol [156], 173-175). Rentina, Vodena veya Bizye gibi orta ölçekli şehirlerin garnizonlarında, iç savaşın başlarında 200 adam sayılırken, Kantakuzenos Demotika'ya 1000 süvari bırakmıştı (Bartusis [476], s. 296-299).

Katalan Bölüğü'nün istisna olmak üzere dışında maaşların ne kadar olduğunu bilmiyoruz: Pahimeros (ed. Failler, IV, s. 461) 1304'te Roger de Flor'un, karşılıklı piyade ve süvarileri için aylık 2 veya 3 ons altın (12 ila 18 hiperper)[3] talep etmiş olduğunu yazar ve Muntaner'e göre 1 ila dört ons altın (6 ila 24 hiperper) almışlardır ([164], ch.199) –bunu aynı tarihte, daha az teçhizatlı, daha az etkili ve bunun dışında Bizanslılar tarafından binek hayvanları sağlanan Alan paralı askerlerin aldığı 3 hiperper ile karşılaştırabiliriz. Katalanlar kendi teçhizatlarını ve tedariklerini, anlaşmalarda olduğu gibi satın almak yerine halktan zorla alıyorlardı. Bu rakamlar aynı dönemden, çavuşlar için 4 ila 6 hiperper veya şehir savunmasındaki rolleri nedeniyle çok revaçta olan arbaletçilerin aylık 12 ila 14 hiperper arası aylık maaş aldıklarını gösteren Venediklilerin belgelerindeki veriler ile karşılaştırılabilir (Bartusis [476], ws. 151-152; Morrisson, Cheynet [287], III, s. 862-864).

PRONOIA

(Bkz. Oikonomides [490], s. 353-360; Bartusis [476], s. 162-190)

VIII. Mihael, mirasçılara –en azından iki kuşak boyunca) pronoia hakkını kısmen tanıyan ilk hükümdar oldu. Bunu ilkin iktidarını sağlamlaştırmak,

---

3. Oikonomides'in anladığı üzere ([490], s. 366) ons bir liranın 1/12'sidir ve dolayısıyla 6 hiperper (liranın 1/72'si) eder. Laiou ([190], s. 187) tarafından daha önce önerilen, Bartusis'in de izlediği ([476], s. 151), 8,5 hiperperle eşdeğerlik, Zakythinos'tan alınan frank-altın değerlendirmeleri üzerine kurulmuştur ve göz ardı edilmelidir.

sonra da bunu en çok hak eden askerleri ödüllendirmek için yaptı (Pachymère, éd. Failler, I, s. 131-139); ölçüsünü kestirmek ise mümkün değildi. Buna karşın birçok belge ise görülen hizmetleri kontrol etmek, pronoia sahiplerinin onlara verildiğinden daha fazlasını, vergilerini artırmaksızın, almalarının önüne geçmek arzusunu kanıtlar niteliktedir. Mali revizyonlar bu artığı (*perisseia*) azaltmak, devlet için el koymak veya bunu başka bir pronoialıya atamaya veya büyük hizmetler görmüş olanların *oikonomia*'yısını artırmaya. Bu siyasetin ilkeleri VIII. Mihael tarafından oğlu II. Andronikos'un eş-imparator olarak taç takması fırsat bilinerek 1272 yılı prostagmasında açıkça açıklanmıştır (Heisenberg [162], no. I). Bu tarz dört revizyon Athos belgelerinde (1298, 1318-1320, 1333, 1341) ve Kantakuzenos'un bu sonuncuyu tasviri ile kayıt altına alınmıştır (Bonn, II, s. 58-63). Ancak istenen tüm revizyonlar gerçekleşememiş veya Tarhaneiotes'inki gibi başarısız olmuştur, örneğin Küçük Asya'da 1298'de gördüğümüz üzere.

İktidar ayrıca II. Andronikos'un 1303'te yaptığı gibi manastırların veya sivillerin *pronoiai*'sını stratiotes'e dağıtmaya teşebbüs etmiş (Laiou [190], s. 88-89, 117, 119) lakin başarısız olmuştur. 1283'te, pronoiai sahipleri, II. Andronikos'un Teselya seferini finanse etmek için %10 fazladan vergiye tabi tutulmuş, bundan sonra da sıklıkla bu vergiye başvurulmuş ve 1304'te, Batı'daki pronoia sahipleri Katalan Bölüğü'nü finanse etmek için üçte birlik istisnai bir vergiye tabi tutulmuştur (Laiou [190], s. 116-117, 123, 141, alıntı Pachymère, éd. Failler, IV, s. 541; Bartusis [476], s. 79-81). Pronoiai bazen, özellikle de iç savaşlar sırasında sahip değiştiriyordu: 1321'de III. Andronikos, II. Andronikos'un saflarındaki kişileri onlara pronoia bağlayacağını vaat ederek kendi tarafına çekmişti. Başka durumlarda, *pronoiai* isyancılardan alınıp destekçilere verilebiliyordu, örneğin İoannes Margarites 1342'de mirasçılarına bırakabilecek şekilde isyancı Arsen Tzamplakon ve İoannes Kantakuzenos'tan geri alınmış 50 hiperperlik bir *posotes* sahibi olmuştu (Lemerle [487]). Athos veya Teselya'da XIV. yüzyılda manastırların mallarına el konulmasıyla ilgili birçok örnek vardır (ref. İn Smyrlis [468], s. 60-62). Dolayısıyla imparatorun güçsüzlüğünü abartmamak gerekir. Ancak çoğu kez el koyma genele yayılmaz ve en güçsüz keşişlerin manastırlarıyla kısıtlı kalırdı.

Pronoiai meblağları çok değişkendi. Büyük pronoialılar teorik yıllık geliri (*posotes*) yüksek, yıllık 150 ila 400 hiperper arasında idi, Selanik büyük *allagion*'una ait bir süvari (Actes de *Xenophon* [104], no. 15-16; bkz. Schreiner, Oikonomides'in yorumu [290]) 70-80 hiperperlik bir posotes'e sahipti ve 1320 civarında 140 ila 200 hiperper reel gelir elde ediyordu.

Modern tarihçilik *pronoia* dezavantajlarının altını çizmiştir: Hak sahiplerinin sıklıkla mecburiyetlerini yerine getirmemesi, gelirlerin coğrafi dağılmışlığı, pronoia sahiplerinin hareketliliğinin ve müsaitliğinin kısıtlı oluşu telafi etmek için onlara fazladan para da ödenmesini gerekli kılıyordu. Buna karşın, XIV. yüzyılın ortasına dek ve sonrasında, *pronoia* sistemi devletin vergi toplama ve yönetim giderlerinden tasarruf etmesini, toprakların işlenmesini garantiye almasını ve asayiş bozukluğuna karşı savaşılmasını sağlarken, böylelikle tanınan muafiyet maliyenin eline geçen parayı azalttı. Bu çok mantıklı sistemin incelemeleri,

bugün "Bizans'ta feodalizm" konusunda artık aşılan pek çok zıtlaşmaya neden olmuştur; yeniden konuyu incelemeye geri dönülmelidir (Ostrogorsky [292], [293]; Patlagean [159], s. 47-60).

ASKER BÖLÜKLERİ

(Bkz: Oikonomides [490], s. 360-367; Bartusis [476], s. 199-205)

XIII. yüzyılda, paralı askerlerin hizmete alınması İmparatorluk temsilcisi bir Bizanslı subay veya general komutasındaki birliklerde şahsi temelde yapılıyordu. XIV. yüzyılda ise aynı tarihte Batı'da da olduğu gibi asker bölükleri çoğaldı. Katalan bölüğü örneği (Laiou [190], s. 185-190; Bartusis [476], s. 75-82) en bilineni ve en iyi belgelenmiş olanıdır (bkz. yukarıda, böl. II, s. 19-21). Daha küçük paralı asker bölükleri, özellikle de Bulgarlar, ara sıra XIV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkarlar. Son olarak asker bölükleri, pronoialılar ve paralı asker olmayanlar, kaynaklar tarafından *syntrophiai* olarak nitelendirilecek topluluklar oluşturup, Athos belgeleri ile tanınmışlardır: Büyük adnoumiastes[4] Georgios Katzaras komutası altında 1327'de Halkidiki'ye yerleşen (*Actes de Docheiariou* [96], no. 18) Barbarenoi (Berberler), Küçük Asya'ya XIV. yüzyılda sığınan ve 1342'de Serez garnizonunu kuran Klazomenitler, ordunun yargıcı Sgouros tarafından Vatopedi'den 1349 sonrasında alınan topraklarda kontrol altında tutulan bölük (*Actes de Vatopedi* [103], III, no. 154-155 (1377); Oikonomides [490], s. 360-363). İki iç savaş sonrasında İmparatorluğun fakirleşmesi öyle boyutlara ulaşmıştır ki artık bu askere alımlar söz konusu değildir.

TEÇHİZAT, TAHKİM

(Bkz. Kolias [485]; Bartusis [476], s. 322-341)

Savaşçılar çoğunlukla teçhizatlarını kendileri sağlardı (yukarıda gördüğümüz IX. Mihael tarafından orduya katılan Alanlara silah ve binek hayvanı verilmesi istisnai bir durumdu), ki bu daha önce İmparatorluk haraları ve cephaneliklerinin ordunun ihtiyaçlarına göre kullanıldığı dönemin tam zıttıydı. Bu teçhizatın pahası da pek iyi bilinmez ancak bilinen 1205'te bir Latin şövalyenin at, zırh ve silahları tahminen 80 hiperperi buluyordu (Morrisson, Cheynet [287], s. 862, no. 2). II. Andronikos'un oğlu, Monferrat Markiz'i olan[5] Theodoros Paleologos'un *Talimatlar*'ına (*Instructions*) göre, bir piyade iki kısırlaştırılmış at veya savaş atlarının yanı sıra zırh ve uygun silahlar da sağlamalıydı. İkonografik kaynaklar Bizanslı savaşçıları halkalı bir örme tunik veya kat kat bir zırh, tozluk ve dizlikler, bir kask ve bir eku (üçgen, hafifçe bombeli bir kalkan) ile kuşanmış olarak gösterir. Silahları arasında kılıç ve çoğunlukla Türk atlılarınkinden örnek alınan eğik bir kılıç, bazen hançer ve

4. Büyük domestikosun astı olup orduya at ve silah bulmakla sorumludur.
5. Bu kişi için, bkz. A. Laiou, A Byzantine prince Latinized: Theodoros Paleologus, Marquis of Montferrat, *Byz*, 38, 1968, s. 386-410 ve *Quando venit marchio grecus in terra montiferrati: l'avvento di Teodoro I Paleologo nel VII centenario (1306-2006)*, A. Settia (éd.), Casale Monferrato, 2008.

her zaman mızrak bulunurdu. Ok, her zaman atla savaşan Türk, Kuman ve Alan paralı askerler ve bazen de Bizanslı piyadeler tarafından kullanılırdı. Arbalet (*tzangra*) Anna Komnenos tarafından tarifi yapılan bir Batı icadıydı ve Latinlerin, özellikle de Cenovalıların ihtisasıydı ancak Bizanslıların elinde görüldüğü bazı istisnai durumlar da yok değildi, örneğin Apros'ta 1322'de (Cantacuzène, I, s. 36) olduğu gibi. Onlar şehir ve kalelerin korunmasına hasredilmişti. Pseudo-Codinos Konstantinopolis'te tzangratores stratopedarkı olduğundan bahsetmiştir ve gerçekten de 1453 savunmasına katılmışlardır.

Daha önce gördüğümüz üzere toplar belirleyici bir rol oynamıştır zira surlar Türk atışlarının sebep olduğu hasara karşı direnememiş, Konstantinopolis'in savunması için ateşlenen birkaç topun yarattığı titreşime dahi dayanamamıştır. Batı'dan gelen başka bir yenilik olan toplar İngilizlere Crécy Savaşı'nda (1346) zafer kazandırırken, Bizans'ta ancak 1347 Konstantinopolis kuşatmasında, Galata Cenovalıları tarafından kullanıldığında görülmüştür. 1422'de, II. Murad'ın Konstantinopolis önlerine gelen ordusu Alman topçularından hizmet almıştır; 1446'da, Heksamilion'un bombalanması savunucularının direnişini tamamen kırmıştı. 1453'te, Türk topçu birliğinde içinde Macar mühendis Urban tarafından üretilen meşhur top da olan 68 kanon vardı (Dukas, éd. Grecu [67], s. 107-108, 321). XI. Konstantin olanaksızlıktan onu hizmetine alamamış, o da II. Mehmet'e teklif etmiş olmalıdır. Bizanslılar hafif ateşli silahları XIV. yüzyıl itibarıyla kullanmaya başlamış olsalar dahi savunmalarını modern tekniklere adapte edecek olanağa sahip değillerdi.

Surlar daha fazla dayanamayacak olsa da, XIV. yüzyılın sonuna dek şehir halkının güvenliğini sağlamışlardı; imparator ve despotlar Heksamilion'da olduğu gibi onların bakımını yapmaya ve VII. İoannes zamanında "dindar insanlara korunma sağlasın diye, mümkün olan tüm parayı kullanıp [...], eski temellerin üzerine sur ve kuleler [inşa ederek]" (*Actes de Vatopedi*, III, s. 103, no. 197, II. 18-23, 1407) Kassandra Yarımadası'ndaki sur gibi güçlendirmeye özen göstermişler veya VIII. İoannes'in top delikleri (kanonlara adapte edilmiş açıklıklar) eklettiği Konstantinopolis surları gibi uyarlamışlardı. Bizans tahkimleri, dönemin Batı yapılarındaki sofistikasyon düzeyine sahip değillerse de taç kule ve tepe mazgalları ekleyerek yapılan birtakım düzenlemeler bir yana, topun gelişine dek etkili kaldılar. Bu da Selanik'in uzun direnişini açıklar; depremde surlar yıkılmasa Gelibolu da Türklerin eline geçmezdi. XIII. yüzyılda, Laskarisler ve VIII. Mihael tarafından yaptırılan surlar Küçük Asya'da İznik İmparatorluğu sınırını korumuştur ve Makedonya'da kulelerin XIV. ve XV. yüzyıllarda çoğalması kırsalın korunmasında da gerekli olduklarının kanıtıdır (Foss [477], [478], [479]; Foss, Winfiled [480]; Giros [481]).

İMPARATORLUĞUN SON ASRINDA ORDU

1341-1347 iç savaşı, İmparatorluğun tüm kanını emdi. Osmanlılar tarafından önce parçalanıp sonra da kuşatıldığında, artık ne bir ordu ne de donanma besleyecek gücü kalmıştı. Konstantinopolis'te demir atmış birkaç gemi İmparatorluk ailesinin yer değiştirmesi ve bazı savunma operasyonları, –büyük

ihtimalle tek sıra kürekli on kadar kadırga Nikopolis seferine katılmıştı–, için kullanılıyordu: Deniz kuvvetlerinin ancak gölgesi kalmıştı. Kara ordusu ancak yüz ya da en fazla birkaç yüz adamla sınırlıydı, onlar da Konstantinopolis'teki imparatoru koruyorlardı. XI-XII. yüzyıldan beri oluşan saray koruyucu "hançer taşıyan" önce İskandinav sonra İngiliz veya Latin asıllı Varanglar, XV. yüzyıl başına gelindiğinde artık ortadan yok olmuşlardır (Bartusis [476], s. 108-109, 275-276). Floransa Konsili'nde VIII. İoannes'e, E. Zachariadou'nun İoannes Kantakuzenos tarafından 1352'de işe alınan Katalan muhafızlara köklerini dayandırdığı "yeniçeriler" eşlik etmiştir. Aslında, *ianitzaroi* sıfatı Batı'da Berber asıllı hafif süvari birliklerine verilen isimden türemiştir ve Osmanlılara Bizans yoluyla geçmiş olabilir (Zachariadou [496]). Sfrantzes tarafından 1453'te Bizans'ı savunanlar arasında anılan 200 "yabancı" kuşkusuz bu İmparatorluk muhafızlarından arta kalanlardır. Bazen paralı birlikler, fakir köylüler, Vlah çobanlar vs. asker alınıyorsa da artık ödeme yapacak para kalmamıştı ve daha önce de görüldüğü gibi ülkede yağma yaparak geçiniyorlardı (Bartusis [476], s. 216-217).

TOPRAK MÜSADERESİ

İktidar sahipleri ya da manastırlardan savunmaya katkıda bulunmalarını beklemenin beyhude olduğu birçok kez görülmüştü: Bir örnek 1367'de V. İoannes'in patrikhaneden Konstantinopolis ile Silivri arasındaki toprakları askerlerine dağıtmak için istemesidir (Bartusis [476], s. 104-105; Bartusis, On The Problem of Smallholding Soldier in late Byzantium, *DOP*, 44, 1990, s. 1-26) ancak Patrik Filoteos, Tanrı'ya ait olan toprakların askerlere dağıtılmasını kabul edemeyeceğini çünkü bu toprakların sadece muhafızı ve gelirlerinin maliki olduğu cevabını verdi (*MM*, I, s. 507).

Bununla birlikte, devlet kritik durumlarda müsadere hakkını "kamu yararına" saklı tutuyor ancak A. Kazhdan'ın iddia ettiği üzere topraklar üzerinde başat bir mülk hakkı iddia etmiyordu (State, Feudal and Private Economy in Byzantium, *DOP*, 47, 1993, s. 83-100) ve E. Patlagean (*Gonikon* [476]). 1371'de, Athos ve Selanik manastırlarına özellikle pronoia sahiplerinin faydalanması için *pronoia* olarak verilen vergi gelirlerinin yarısına el konulmasına karar verildi.[6] Bu kez Lavra, Vatopedi ve Doheiariou gibi büyük manastırlara da acınması ve 1408 prostagması müsaderenin genel niteliğini gösterdi:

> Türklerin saldırısı dayanılmaz ve sürekli olduğundan, öyle görünüyor ki, *pronoiasthost* kamu yararı için Athos keşişlerinin, Selanik [keşişlerinin], kısacası her yerin metoksisinin (iştirak) yarısı, her şeyin bir kelamda, kaybolmaması için.

Cabasilas'ın – "zelotlara karşı" nutku– aslında I. Sevćenko'nun [123] gösterdiği üzere ikinci iç savaş sırasında naiplik tarafından yürürlüğe koyulan el koymalara karşı kaleme alınmış, yazarı tarafından, duruma savları hâlâ güzel

6. Ostrogorsky'nin [464] sandığı gibi toprakların değil, vergi gelirlerinin yarısı.

oturan 1371'deki genel önleme karşı savaşmak için adapte edilmiştir. İmparatorluk Selanik'i alsa da Osmanlı fethinden önce alıkonan iştiraklerin ölçülmesi için emir veren II. Manuel 1408'de Athos keşişlerini birçok farklı vergiden azat etmiş ancak daha önceki toprakların yarısından alınan vergiyi [1371'den beri] "ortak günahlarımız nedeniyle işler hiç de düzelmediği, aksine beter olduğundan" kaldırmamıştır (Mošin [261], s. 165-167 = *Actes de Vatopédi,* III [103], no. 199 (1408); Smyrlis [468], s. 66-79). Bizans Devleti böylece Osmanlılar tarafından yürürlüğe sokulan en önemli vergiyi, yani *haraç*'ı muhafaza etmiş ("Türklere ödenen "*telos*"a onlar "*haratzin*" diyorlar" (*Actes de Docheiariou* [96], no. 52, 1.12) ancak İmparatorluk hazinesi bu verginin ancak üçte birinden faydalanmış, üçte ikisi ise mülk sahibi manastırlara gitmiştir (Oikonomides [460]; Zachariadou, Early Ottoman documents from the Prodromos monastery (Serres), *Südost-Forschungen*, 28, 1969, s. 2 = [1020], art. XVI).

ŞEHİR MİLİSLERİNİN ROLÜ: MUHAFIZ HİZMETLERİ

(Bkz. Bartusus [476], s. 291-302, 306-314)

Maaşlı garnizonlar üzerine çok bilgimiz yok. Kantakuzenos bunlara çoğu kez atıf yapsa da bizi onların askere alınış şekli konusunda bilgilendirmez (örneğin 1341'de, Bonn II, s. 162). Gregoras 1320'de surları korumak için mütevazı da olsa bir maaş almaktan dolayı mutlu olan işsiz şehir halkı, muhacir köylüler ve diğerlerini tasvir eder. Bazı kanunlar kule ve kalelerin muhafızı *koulaitai'den* (büyük ihtimalle Slavca koula=kale'den türemiştir) bahseder (Chilandar [94], No. 86 = Dölger [107], no. 29 [1322]; *Actes de Vatopédi*, III, no. 204, 1414'ten). Venedikliler, Selanik'te, 1430'da, surların üzerine dizilir "tüm askerler [...] hepsinin silahları üzerlerinde [...]. Askerler pozisyon aldıklarında, her iki ya da üç mazgala bir adam düştüğü görülür, bazılarının silahı bile yoktur (fakirlikten satmışlardır!)" (Anaghnostes [61], böl. 5, Çev. Odrico, s. 263). Dukas'a göre, "on mazgalı kapatmak için bir arbaletçi ya var ya yoktur" (Dukas [67], s. 249). 1453'te, kuşatmayı gözleriyle gören Hioslu Leonard, "Şehir toplarının durumunu" tasvir eder (böl. 28, *in* [78], s. 152), şehir seviyesinde hâlâ bir savunma organizasyonunun varlığına işaret eder, diğer kaynaklar da başka ayrıntıları verir.

Kalelerin garnizonları için asker bulmayı zorunlu kılan ve XV. yüzyılda halen yurttaşlara dayanan muhafız hizmetlerini (*tzakonike douleia* veya *phlaksis*) daha iyi biliyoruz. XIV. yüzyıldan itibaren surları koruma zorunluluğu şehir sakinlerine bırakılmıştı; II. Andronikos'un Yanya için yayımladığı hrisobulü bölge sakinlerinin bunu gerektirecek şiddet olayları olduğunda *kastron* nöbetine (*apobiglisis*) çağrılabileceklerinin altını çiziyordu (*MM*, V, s. 83). XIV. ve XV. yüzyıllardan itibaren Athos belgelerinde görülen *bigliatikon* denilen vergi bu zorunluluktan kurtulmayı sağlıyordu (Kontagiannopoulou [450], s. 20; *Actes de Docheiariou* [96], s. 306).

İstisnai durumlarda, savunma herkesin işi haline dönüşüyordu. 1422'de Konstantinopolis'te "sadece piyadeler (*stratiotai*) ve askerler (*oi epistomenes tou polemou*) değil, şehrin arhonları, kırsalın deneyimli savaşçıları ve tüm sıradan

insanlar, rahip ve keşişlerin tamamı" katıldılar, kadınlar rampalara çıkıp, taş ve savunuculara yiyecek taşıdılar (Cananos [71], éd. Bonn, s. 475; éd. Pinto, 1. 558-561). 1453'te, imparator, her mahallede asayiş ve gözcülükten sorumlu demarkoslara, surları savunabilecek sivil ve rahip kişileri ve ellerindeki silahları saydırdı; Sfrantzes'e göre sayıları 4773'e çıkmıştı ([82], s. 96)

DİPLOMASİ

(Bkz. ayrıca Böl: I-III, *Passim*)

Nicolas Oikonomides'in "paranın silahı" diye adlandırdığı şey, İznik ve ilk Paleologoslar dönemi diplomasisinde önemli bir rol oynamaya devam etti. Finans tükendiğinde ise iki temel unsur ilk sırayı aldı: evlilik ittifakları ve Batı ile dini olan veya olmayan müzakereler. Düşüşüne rağmen Bizans Konstantinos mirasının itibarını hâlâ koruyordu: İmparator Cermen imparatoruna eşitmiş gibi seslenebiliyor ve papanın karşısında tüm Doğu Ortodoksluğunun temsilcisi olduğunu iddia ediyordu, aynı zamanda Balkanlarda, göz dikilse de, üstünlüğü sıfatları meşrulaştırma veya bağışlama iktidarını ona veriyordu. Ayrıca bu dönemde üç araç (para, siyaset, din) sürekli birbirleriyle kesişiyordu. XIV. yüzyılın ortasına kadar, diplomasi ve düşmanların bölünmüşlüğünden istifade etmek, İmparatorluğun Avrupa'da çok toprak kaybetmesini engelledi. Bizans'ın son yüzyılında, tüm eksikliklerine rağmen sadece diplomasiyle İmparatorluğun ayakta kalması sağlandı.

Diplomasi her zaman imparatorun doğrudan işiydi. XIV. yüzyılın ortasına dek, İmparatorluğun dış yazışmaları büyük logothetes'in ellerindeydi, örneğin Theodoros Metohites gibi dış işleri için danışman veya bakan görevi görüyordu, sonra VI. İoannes döneminde örneğin Demetrios Kydones gibi *mesazon*'a geçti.

Latinlerle ilişkilerin öneminin artması şansölyeliğin "Batılılaşması" sonucunu getirdi. Latin tercüman ve noterler işe alındı ki bunun dışında kamu noteri olarak çalışma hakkı kazandılar ve XV. yüzyılda maaşlarını imparatordan değil, yaptıkları iş başına aldılar. Batılılaşma bazen Latince asıllarıyla yazılan akitlerin basitleştirilmiş redaksiyonu, noterlik belgesi biçiminde anlaşmalarda olduğu gibi İtalyan imzacılarla tamamen eşit olunduğunun göstergesidir. Elçilikler, genellikle laik bazen de kiliseden saraya yakın kimselere, yetkinlikleri veya ilişkileri nedeniyle II. Manuel'in Manuel Hrysoloras'ı seçtiği gibi, seçilirdi (Oikonomides [463], [491]).

Bizans diplomasisinin temel önermesi Machiavelli'nin tavsiyelerinden çok önce, "düşmanımın düşmanıyla" ittifak idi: İznik Selanik İmparatorluğu konusunda Bulgarlar ve Latinler ile karmaşık bir oyun oynamış, sonra ikisini, 1230'dan sonra birbirine karşı oynamış ve III. İoannes Vatatzes, II. Frederik ile Papa'nın Latin İmparatorluğu'nu desteklemesini önlemek için ittifak yapmıştı. VIII. Mihael, Nimfeon Anlaşması'nı imzalayarak Cenova'yı Venedik'e karşı oynamış, sonra ikisi arasında denge bulmaya çalışmıştı. Anjoulular'ın tehdidine karşı 1268'de Venedik'in desteğini sağlamış ve anlaşmayı 1276'da ve 1285'te yenilemişti. Fransa Kralı IX. Louis'i Bizans karşıtı bir sefere katılmama konusunda ikna etmişti. Özellikle de bunu kardinalleri Anjou taraftarı

bir papanın seçilmesini engellemek için satın almış, diğer yandan Sicilya'da Anjoulu Carlo'ya karşı çıkan isyanı, organizasyonunu yapan Aragonlu III. Philippe'e savaşın sonuna kadar yılda 60.000 hiperper ödeme yapmayı kabul ederek desteklemişti (Sanudo, *in* Hopf [70], s. 133). Sicilya Vesperleri (1282) hazineye pahalıya patlayıp ve II. Andronikos iktidarının başında hiperperin devalüasyonunun sebeplerinden biri olsa da ancak İmparatorluğu tehlikeden kurtarıyordu. Doğuda VIII. Mihael, sarayında 1260 civarında Moğol tehdidinden kaçan Selçuklu Sultanı II. Keykâvus'u ağırlarken bir yandan da Keykâvus'u Bizans'ta tutma karşılığında Moğollarla tarafsızlık müzakeresi yapıyordu. 1265'te, gayrimeşru kızlarından biri olan Maria'yı, elinde Küçük Asya'nın bir kısmını tutan ve XI. Gregorius'un 1275'te başlattığı Haçlı Seferi'ne geçiş hakkı veren İlhanlı Abaka'yla evlendirmişti. Sonuç olarak 1273'te Altın Orda Moğolları ile Bulgarlara karşı ittifak yapmıştı (Geanakoplos [182], s. 81, 232). II. Andronikos, babasının Bulgarlara veya Türklere karşı Moğolların desteğini sağlama çabalarını da sürdürdü –gayrimeşru kızlarından birini Altın Orda Kağanı Toktay'la 1292'de evlendirdi–, 1305'te Tebriz Kağanı'yla gerçekleşmeyen bir evlilik için müzakerelere girdiyse de 1307'de Moğol tehdidi ve saldırılarından bazıları Anadolu'da Türk ilerlemesini durdurdu (Laiou [190], s. 175-177).

XIII. yüzyılın başından itibaren, 1204 travmasına rağmen, imparatorlar Kiliseler Birliği'ni silah armalarına işleyerek papalık sayesinde Konstantinopolis'e barışçıl bir şekilde geri dönmelerini sağlamaya, 1261 ertesinde başkenti Batılı Haçlı Seferleri saldırılarından ve projelerinden korumaya çalıştılar. XIV. ve XV. yüzyılda, tam tersine Bizans'ı korumak için Türklere veya Osmanlılara karşı bir Haçlı Seferi düzenlenmesi söz konusu oldu. Ancak imparator kilisenin efendisi değildi. 1274'te, Lyon'da VIII. Mihael tarafından neredeyse kayıtsız şartsız kabul edilen Birlik, keşişlerin ve halkın direnişi nedeniyle uygulanamadı. Ferrare-Floransa Konsili'ne dek tüm müzakereler Ortodoks vicdanı ve kimlik bilincine tosladı (bkz. böl. III ve böl. XII).

Andronikos'tan itibaren, Bizans diplomasisi artık büyük bir Akdeniz gücünün değil, sadece diğerleri gibi bir Balkan devletinin diplomasisidir, çoğunlukla değişken siyasi ittifak oyunları çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Her zaman oyunda kalmak için Bizans karmaşık bir evlilik ittifakı ağı kurmuştu. (Nicol [156] veya *ODB* (s.v. s. 1558-1559) Paleologos ailesi soyağacı tabloları basitleştirilmiş olsalar bile hem Sırp ve Bulgar hem de sonrasında Rus prensleri ve çarları gibi Rum-Latin küçük prensleri, hatta Batılı büyük aileler ile örülen bu ilişkilerin kullanışlı bir bakışını sunar. II. Andronikos ilk evliliğinde Macar Anna'yı, sonra Montferratlı Yolanda'yı (İrene) almıştır; III. Andronikos, Brunswickli Adelaide'ı (İrene) sonra Savoyalı Anne; IV. Andronikos, Bulgar Çarı İvan Aleksander'ın kızını; VII. İoannes, Francesco Gattilusio'nun kızını; II. Manuel, Sırp senyörü Konstantin Dragas'ın kızını; VIII. İoannes, Moskova grand dükünün kızını, sonra da Montferratlı Sophie, sonra Trabzonlu IV. Aleksios'un kızını almıştır. Komşularda, düşman olsun olmasın, Bizans çoğunlukla sarayda bir müttefik bulundururdu: İmparator ailesinden VIII. Mihael'in yeğeni –Epir Despotluğu'nun naibeliğini 1296 ve 1319'da üstlenen Anna Paleologina gibi– bir kadın İmparatorluğun çıkarlarını korur veya bulu-

namıyorsa, Moğol kağanlarla evlendirilen gayrimeşru kızlar gibi en azından aracı olabilecek kişiler kullanılırdı. Evlilik sadece ittifakı mühürlemez –zaten süresi de garanti edilemezdi–. II. Andronikos'un kızı küçük Simonida'nın kendisinden 35 yaş büyük Sırp kralı Stefan Uroš Milutin ile yaptığı evlilik gibi zaafiyeti de kamufle ederdi: Sırp kral çeyiz olarak fethettiği toprakları almıştı (Laiou [190], s. 93-100). 1320 civarında Šišman, II. Andronikos'un kızı Theodora Palaiologina ile yaptığı evliliği bahane ederek, göz koyduğu Bizans topraklarını çeyiz olarak istemişti. Bu yolla kurulan aile ilişkileri, ilk iç savaş sırasında işin içine karıştı, Sırplar daha çok eski İmparatorluk tarafını tutarken, Bulgarlar III. Andronikos safında yer aldılar.

Daha sonra, Kantakuzenos öz kızını evlilik yoluyla Orhan'a verirken (1346), bu şekilde kurulan akrabalık bağları daha sonraki kuşağa geçmedi ve Orhan'ın oğlu Süleyman'ı Gelibolu'ya yerleşmekten alıkoymadı. Kantakuzenos'un Umur ve sonra da Orhan ile kurduğu ilişkiler, hâlâ göreceli bir eşitlik üzerinden yürütülüyordu, nihai hedef seferin sonunda geldikleri bölgeye geri dönmeleri beklenen geçici birliklerin askere alınmasıydı. XIV. yüzyılın ikinci yarısında durum tamamen tersine dönmüş ve imparatorlar sultana hizmet etmeye mecbur, himaye altındaki müttefikler olmuşlardır. Önce II. Manuel sonra da VII. İoannes'in Bizans geleneğine uygun olarak 1402'den sonra Bayezid'in oğulları arasındaki kavgadan yararlanma çabaları sadece bir süre işe yaramış, sonrasında Bizans'a karşı dönmüştü. İmparatorluk diplomasinin kalan tek kanadı Batı'nın yardım şartı, Kiliseler Birliği idi. İmparatorun baskısı ve görülen gereklilik nedeniyle 1439'daki Floransa Konsili'nde konuda uzlaşılmış ancak sonunda toplanabilen Haçlı Seferi Varna'da 1444'te yenilince her şey kaybedilmişti.

BÖLÜM XI

Bizans Dünyasında Para ve Finans (1204-1453)

Cécile Morrisson

Bu bölümde incelenen dönemin başlangıcı olan 1204 felaketi, burada bizi ilgilendiren para ve finans yönünden özellikle belirleyici olmakla birlikte, her alanda birçok sonuç doğurmuştur. Önce birbirine rakip oluşumlara bölünen ardından iç savaş yüzünden harap olan Bizans İmparatorluğu, birçok bölgeyi Latinlere, Slavlara ve Türklere bırakmak zorunda kalmıştı. İmparatorluk, önlenemez, süreğen bir fakirleşme yaşıyordu ve bunun birebir göstergesi hatta ölçüsü paraydı. Bizans'ta altının sonu gelip, XIV. yüzyılın ortasında (§ I) gümüş hiperper paraya geçilirken, altın XIII. yüzyılın ortasında Batı dünyasına "geri dönmüş" ve Doğu Akdeniz'e hâkim olmaya başlamıştır. Bizans dünyasında 1204 parçalanışı "ulusal" para basımlarının ortaya çıkmasını kışkırtmış veya olasılaştırmış, bir yandan da yabancı para birimlerinin Bizans'a girişini ve İtalyan ya da Fransız kontuvarlarında sömürgeci güçlerin para basımlarını teşvik etmiştir (§ III). Değişik etkilerin kesişmesini ve eskiden bu derece bilinmeyen bir "kültürel özümlemeyi" yansıtan büyük bir çeşitliliğe sahip bu para birimleri, özellikle karmaşık bir parasal dolaşıma da neden olmuştur. Bizans'ın yaklaşık dokuz yüzyıl boyunca benimseyip koruduğu, merkezi ve birleşik Roma geleneği ölmüştü.

BİZANS'TA ALTININ SONU

PARASAL SİSTEMİN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

XIII. yüzyılda İmparatorluk tahtına, ardından Paleologosların tahtına göz koyan değişik devletlerin para sistemleri (İznik, Selanik, Epir, Trabzon), aşağıdaki tabloda özetlenen üç dönemi kapsar. XIII. yüzyılda (tablo 1a) Komnenosların sisteminin başlıca özellikleri tek bir farkla korunmuştur. O fark da I. Manuel döneminden itibaren fazlasıyla değişikliğe uğramış olan elektrum hiperperinin (trisefal) üçte biri (başlangıçtaki %30 yerine %21, sonra I. Andronikos ve Angeloslar döneminde ise %11) (Bizans Dünyası II, s. 310). I. Theodoros Laskaris'in iktidarı sırasında hızlıca saf gümüş paraya dönüşmüştür. I. Theodoros Laskaris ve Romania'daki Venedik podestası olan Giacomo Tiepolo arasında 1219'da imzalanan, iki tarafın karşılıklı paralarını kopyalamama sözü verdikleri anlaşmada sözü edilen para budur: "Ne İmparatorluğum ne de senin Despotluğun *hiperper* ya da *manuelati* veya diğerininkiyle aynı olan biçimde *stamena* basmayacak" (Tafel, Thomas [114], Cilt 2, s. 207). 1304'te (Tablo 1b), Venedik *grosso*'ları standartlarında ve tipinde saf gümüş basilikonların (bkz.

aşağıda, s. 169) basımına eşzamanlı veya biraz önceleyen bakır alaşımlı (%22 civ. gümüş), *tournesion/politikon*, son çıkan arka yüzünde iki daire arasında yazıyla çerçevelenmiş uçlara doğru genişleyen haçı ile en son *tours* paralarını taklit etmiş, Batılı örneklerin ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Bazı Komnenos adlandırmaları henüz yok olmamıştır; zirvede hiperper ve altta iki bakır metelik bulunur ki kısmen Bizans dünyasında XV. yüzyıla dek bu metalin kullanımını bilmeyen Batı'nın yarattığı felaketin yol açtığı bozuk para kıtlığına rağmen yok olmamıştır (Cipolla [507], s. 27-37; Sargent, Velde, The big problem of small change, Princeton, 2002). 1367'den itibaren (tablo 1c), sistem son hiperperlerin ağırlığının yarısı olan (11 karatlık 4,2 g hiperperde 1,92 g Au yani 1:9'luk Au:Ag denklemine göre 17,3 g) 8 g'dan fazla ağır gümüş para *stavraton* çevresinde düzenlenmiştir. Neredeyse Venedik *grosso*'su kadar saf olan *stavraton* ve bozuklukları VIII. İoannes tarafından hafif devalüe edilmişse de paradoksal bir şekilde son 1453 basımında orijinal niteliklerine geri dönmüşlerdi (Hendy [514], s. 539-540; Grierson [33], Cilt 5, s. 250-251).

Tablo 1. Bizans Para Sistemi

a- HİPERPER DÖNEMİ (1204-1304)

ALTIN	GÜMÜŞ		BAKIR	
Hiperper Nomisma hyperpyron (~4,30 g %75 ila %50 Au)	*Nomisma trachy aspron tricefale* (~4,30 g; %95 Ag)	*Karat/ keration* (*hesap parası*)	*Stamenon Aspron trachy* (~4,30 g)	*Tetarteron* (~2,20 g)
1	12*	(24)	288	576

* P. Schreiner (Die Prachthandschrift als Gebrauchgegenstand: theologische und virtschaftsgeschichtliche Notizen auf dem Verso des Josua-Rotulus [Vat. Palat. Gr. 431], *Anzeiges* der Philosophisch-Historichen Klasse, 134, 1997-1999, 1, s. 43-62) bir X. yüzyıl el yazmasının arkasına yazılmış, muhtemelen 1270-1280 arasında ev inşaat maliyetleriyle ilgili, trisefal'a hiperperin 1/10'unu veren bir not yazmıştır ancak belki de bir komisyonun da buna katılmış olması mümkündür ve 1'e 12 oranı daha gerçekçi gözükmektedir.

b- BASİLİKON DÖNEMİ (1304-1367)*

ALTIN	GÜMÜŞ		ALAŞIM	BAKIR	
Hiperper Nomisma hyperpyron (~4,30 g %60 ila %50 Au)	*Basilikon basileo argyrion doukaton* (~2 g; %94 Ag)	*Demi-basilikon* (~1,3-1,0 g; %6 ila %2 Ag)	*Tornese/ politikon* (~0,7 g; ~22,5 Ag)	*Stamenon Trakhion* (~4,20 g)	*Assarion/ tetarteron* (~2,10 g)
1	**12**	24	96	384	768 ?
	1	**2**	**8**	32	64 ?
		1	**4**	16	32 ?
			1	**4**	8 ?
				1	2 ?

c- STAVRATON DÖNEMİ (1367-1453)*

GÜMÜŞ				BAKIR		
Hiperper Nomisma hyperpyron (hesap parası)	*Stavraton stavrato* (~8 g; %95 Ag)	*Demi-basilikon* (~4,40 g; %95 Ag)	*Doukatopoulon duchelato/ aspron* (~1,10 g; %95 Ag)	*Karat keration kokkion* (hesap parası)	*Tornese tournesion* (~2,4 g)	*Folaro* (~0,8 g)
1	2	4	168	(24)	192	576 ?
	1	2	4	12	96	288 ?
		1	1	6	48	144 ?
				$1^{1/2}$	12	36 ?
				1	8	24 ?
					1	3 ?

* Koyu renkle verilen rakamlar metinlerle kanıtlanmıştır. Ref: bkz. Morrisson [528]

HİPERPERİN DEVALÜASYONU

İznik İmparatorluğu ve Paleologoslarınkinin finansal çöküşünün ilk safhaları oldukça aslına sadık bir şekilde hiperperin devalüasyonunda izlenebilir. Çağdaşlar, yeni madenlerin bulunamamasından, İmparatorluk hazine rezervlerinin boşluğundan ve borç alma ihtimallerinin yokluğundan dolayı bütçe açığına karşı tek önlem olan bu farklılaşmanın bütçeyle ilgili nedenlerinin tamamıyla farkındaydılar. XIV. yüzyılın ortalarında tarihçi Georgios Pahimeros'un, içindeki rakamların analizler sonucu doğrulandığı bir metinde özetlediği üzere (bkz. tablo 2):

Nomisma da ihtiyaç gereği bozulmuştu: Gerçekten de vaktiyle İoannes [III] Dukas iktidarında, nomismata talentinin üçte ikisi saf altındandı ve Dukas'ın halefi de bunu sürdürdü. Ancak daha sonra VIII. Mihael hükümranlığında, şehrin ele geçirilmesinden ve o sıralar özellikle İtalyanlara olmak üzere yapılması gerek ödemeler nedeniyle, eski para kalıpları değiştirilmiş ve arka yüzlerine şehrin (resmi) kazınmış olup kalıplardaki altın oranı bir karat azaltılmıştır. Öyle ki, 24 birim [karat], 15'e 9 oranına getirilmiştir (alaşım). Mihael'in ölümünden sonra, oran önce 14'e 10 olarak azaltılmış ancak mevcut durumda altın yarı yarıya karışmıştır [12 karat]. (Georges Pachymère [76], Cilt 3, s. 540)

İşinsanları, olayın nedenlerini sorgulamaksızın, mihenk taşı ve kal işlemi (*saggio al fuoco*) denemeleri sayesinde, ikonografik özelliklerinden[1] ayırt ettikleri farklı basımların oranlarını, mal dökümlerinden bugüne kalan bazı listelerde, örneğin en ünlü ve en ayrıntılı olsa da bütün bir dizi içinde tek örnek olmayan Pegolotti'ninkinde (Grierson [34]), kesin şekilde bilebiliyorlardı (Travaini [42]). Bizanslı tüccarlar bize böyle belgeler bırakmamış olsalar da bu tekniklerde, XIII. yüzyıl Akdeniz'inde

1. *Inginocchiati*, II. Andronikos bunda İsa önünde *proskinese*, yani diz çökmüş, şekilde tasvir edilmişti; *vecchi tre santi*, zira II. Andronikos ve IX. Mihail burada İsa'nın iki yanında görünüyordu. Batı'da, bu dönemin sarrafları bazen bu imgeli adlandırmalara bazı desenler ekliyorlardı.

cebirin yaygınlaşmasının kaynağında olan, Smyrnalı Nikolas Rhabdas'ın incelemesinde örnek olarak seçilen alaşım hesaplamalarının gösterdiği üzere mutlaka ki uzmandılar (Morrisson [531]).

Finansal Kriz

Bu çöküşün ilk safhaları, daha önce söylediğimiz üzere İmparatorluğun finansal güçlükleriyle eş güdümlü gider (Zakythinos [551]). Zaten XIII. yüzyıl sonundakilerden bir karat aşağıda olan İznik İmparatorluğu normlarından 1261 itibarıyla ilk kopuş, Konstantinopolis'in yeniden inşası ve bir donanma donatmak için gereken harcamalarla, Aragonlulara, Roma *curia*'sına ve Anjoulu Carlo'nun niyetlerine karşı İmparatorluğun safındaki tüm müttefiklere yapılacak ödemelerle ilgilidir (bkz. böl. II). Babasının Anjou tehditi yüzünden daha önce yaptığı harcamalar nedeniyle II. Andronikos'un 1282'den itibaren hafif bir düşüşe (15,5 yerine 14,8 karat) mecbur kalmıştı. Giderek artan toprak kayıpları ve bunun sonucu olan 1280 mali bilançoları da 1280'li yıllarda harcamaların azaltılmasını gerektirmişti (askeri kuvvetler ve donanmanın küçültülmesi). Ancak 1288'de, yeniden oran düşürmek gerekti. 1303'te, II. Andronikos ve IX. Mihael'in ikinci basımı, arkada altı yerine dört tours'lu gruplar, öncekilerin 13,4'üne karşın, sadece 11,7 karat idiler ve ciddi bir düşüşü gösteriyordu. Venediklilere tazminat (79.000 hiperper) ve bilhassa da Katalanlara 1303-1304'te yapılan ödeme (116.000 ons, yani 696.000 hiperper; kaynak *içinde* Laiou [190], s. 184-190 ve no. 108) ile eşzamanlıdır. 1320'de, II. Andronikos'un, istisnai bir mali baskıya rağmen kullarından sadece bir milyon hiperper alabildiğini biliyoruz (Greogoras [69], I, s. 351, 317-318); İmparatorluğun bütçesi I. Manuel'inkinin gölgesiydi (yedi kez küçülmüştü, bkz. Bizans Dünyası, 2, s. 311). İmparator kap kacağını ve diğer rezervlerini satmak veya eritmek zorunda kalmıştı; 1343'te Savoyalı Anne, Venedik'ten 30.000 düka, yani 60.000 hiperperlik bir borç alabilmek için kraliyet mücevherlerini rehin vermişti ki hiçbir zaman ödenemedi. 1325 ile 1353 arasında, iç savaş ve yeni topraklarda art arda gelen kayıplar basılan miktarların azalmasına tekabül etti. Hiperperler giderek azaldı, zira yeni bir devalüasyonla basımlarını artırmak mümkün olmadı: Oranlar "beyaz besant" olmaması ve sonuç olarak geçersizleşmesini önlemek için daha da azaltılması yasaklanan tabana vurdu.

Muhakkak ki, XI. yüzyıldan deneyimli olan Bizanslı darphaneciler, seçilen alaşımın sonucu olan rengi dikkate alıyorlardı. Hiperperin bu son devalüasyonunda İznik'te ve Paleologos döneminde altına titizlikle eşit oranda gümüş-bakır karışımı ekleyerek oranı dikkate değer oranda azaltıyorlar (%70'ten-%45'e), rengi ise pek az değiştiriyorlardı –yeşilden yeşilimsiye veya XI. yüzyıl sonundaki gibi beyazımtıraka değil sarıdan sarımsıya geçiliyordu–. Batılı kaynaklar Bizanslı metalürjistlerin paylaştıkları bu renk kaygısına tanıklık eder: Uzun süredir bildikleri simya, metallerin sihirle transmutasyonuna değil, daha çok değerli metalin yüzeyde toplanmasıyla yapay şekilde etkisini artırmaya yönelikti.

Tablo 2. Hiperper Devalüasyonunun Başlıca Safhaları*

İktidar veya dönem	Pegolotti listesindeki paranın adı	Tarihler	Karat (Teorik oran)	% Au % Ag % Cu (Analizler sonucu yaklaşılan ortalama oran)
II. İoannes Vatatzes II. Theodoros Laskaris	P. İngiallati (sarılar)	1222-1261	18	73 16 11
VIII. Mihael II. Andronikos (nuraylalı tip)	*P. paglialoccati* (Paleologos)	1261-1288	16 ila 15	64 21 15
II. Andronikos (nuraylasız tip) II.A ve IX. (6 tours tipi)	*P. inginocchiati* (diz çökmüş) *P. vecchi tre santi* (üç azizli eski)	1288-1303	14	57 24 19
II. A ve IX. (4 tours tipi)	*P. nuovi di rosa e di stelle* (gül ve yıldızlı yeniler)	1303-1353	12	49 31 20
II. Andronikos ve III. Andronikos	*P. nuovi nuovi* (yep yeniler)	1325-1328	12	47 33 20
III. Andronikos V. İoannes ve Anne V. İoannes ve VI. İoannes		1328-1353	12	46 25 29

* Morrisson, Barrandon, Bendall [532], farklı basımların ayrıntıları ve devalüasyonun tüm evreleri, bu iki metindeki değerlerin ve 200 paranın karşılaştırması ile (şekil *EHB*, 3, şek. 4. 912. sayfadan yeniden üretilmiştir). P. = *perperi*

Gümüşe Geçiş

İmparatorluğun finansal sorunları, 1353'te altın basımının durdurulmasının tek nedeni değildi. Aslında altın ile gümüş oranındaki farklılıklar sadece Bizans ve İtalya arasında değil, bir yanda Bizans ile Memlukler veya Kuzey Afrika, diğer yanda Batı ve Kuzey Avrupa'da da önemli orandaydı ki bu da bir bölgeden diğerine kârlı para transferleri yapmak ve Batı'da XIII. yüzyılda ve XIV. yüzyılın ilk yarısında gümüş cinsinden altını dikkate değer oranda yükseltmek için kullanıldı (Watson [550]; Spufford [545], s. 132-186). Böylece Cenova ve Venedik 1252'de altın basmaya başladılar, Venedik 1284'te (Lopez

tarafından incelenen "altına dönüş" [522]) ve gümüş grosso basımı 1356 ile 1379'da tamamen ortadan kalkmadan evvel XIV. yüzyılın 20 ve 30'lu senelerinde, iyice azaldı. Bizans'ta ise, 1367'de, hiperperin karşılıklı olarak 1/2, 1/4, 1/6'sına denk düşen ve ağırlığı sadece bir kez, İmparatorluğun sonunda içinde bulunduğu dramatik koşullar düşünülürse göreceli olarak mütevazı ölçüde, %22 azaltılan, tek düzenli bir gümüş para sisteminin kurulmasıyla, tam tersine bir gidiş gerçekleşti (Grierson [33], Cilt 5., s. 51, 200-201). XI. Konstantinos'un şehrin koruyucularına ödenmek üzere bastırdıklarına atıf yapan belgelerin ve bu gümüş paraların ayrı bir yerde ve daha da fazlasının yeni bir hazinede keşfedilmesinin[2] de kanıtladığı üzere, 1453'e dek basılmaya devam ettiler.

PARA BASIMININ DÜZENLENMESİ

Bizans Atölyeleri veya Bizans Geleneği

İmparatorluğun parçalanması doğal olarak sikke darpının parçalanması anlamına da geliyordu. Kıbrıs, İsaakos Komnenos döneminde (1183-1191) kendine has bir para basmaya başlamıştı, Lusignanlar da buna devam etti. XIII. yüzyılda farklı "Ardıl Devletler" de giderek, kendi başkentlerinde darphaneler kurdular. Bu ilkler arasında I. Theodoros Laskaris (1208-1221), önce İznik'te sonra Magnesia'da stamena ve trisefaller bastırdı, akabinde III. İoannes bu diziyi hiperperlerle ve Epir "despotu" I. Mihael (1204-1215)de, Arta'da üretilen gümüş ve bakır sikkelerle tamamladı. Ardılı Theodoros Dukas, şehrin 1224'te alınmasından sonra Selanik darphanesini faaliyete geçirirken, II. İvan Asen (1218-1241), Ohrid ile Leon'da ve İoannes Gabalas 1230'lu yıllarda kısa bir süre Rodos'ta para bastı (Hendy [513], [33], Cilt IV). Trabzon İmparatorluğu farklı bir yol izledi zira kurucusu, I. Andronikos Komnenos'un torunu, I. Aleksios "Megas Komnenos" (1204-1222) tarafından basılan bir para bilmiyoruz. İlk paralar I. Andronikos Gidon'undur (1222-1235), sonra I. Manuel'in (1238-1263) elektrum *trachea*'ları Bizans geleneğindedir.

Konstantinopolis darphanesinin Latin işgalindeki kaderi özel bir sorun teşkil eder. Konstantinopolis'in yağmalanışıyla ilgili, *De Signis* veya *De Statuis* isimli anlatımında Niketas Honiates, Haçlıları diğer onarılmaz zararların yanı sıra, esasen "Hippodrom'daki bronz heykelleri ve diğer muhteşem sanat eserlerini paraya çevirmek, inanılmaz masraflara mal olmuş büyük şeyleri, pek az para eden bozukluklara dönüştürmüş" olmakla suçlar (Nicétas Choniatès [63], s. 649). XIX. yüzyıl nümizmatları doğal olarak Latin imparatorlara ait paraları teşhis etmeye çalışmışlardır. Kendi adlarına sikke olmadığından, Félicien de Saulcy sonra da Justin Sabatier onlara "neredeyse her zaman bir yüzünde İsa'nın, ayakta veya oturmuş büst resmi ve diğer tarafında ise az veya çok süslü, bazen bir hilalin üzerine konmuş bir haçın bulunduğu adsız bakırlar [...], başka bir deyişle, daha sonraki araştırmaların ve Amerikalıların Korint ve Atina Agorası kazılarının kuşkusuz XI. yüzyıl sonuna tarihleme imkânı verdiği H, I ve J sınıfı anonim *folle*'si atfetmiştir. Gustave Schlumberger 1878'den beri yanlış olarak bu atfa karşı gelmiş ve Latin imparatorların Venediklilere karşı zayıflıklarını ve imkândan yoksun oluşlarının altını

2. S. Bendall, *Un trésor de monnaies de Constantin XI*, *RN*[6], 33, 1991.

çizmişti. Ona göre bu sonuncular, değerli metal basmanın faydalarından istifade etmek istemiş ve 1219 anlaşmasında da bahsi geçtiği üzere –bkz. yukarıda s. 155 (Schlumberger [41], s. 247-277) taklitlerini basmaya girişmişlerdir. Latinler hiçbir zaman gümüş trachy basmamışa benzerler ancak Pegolotti'nin *perperi latini*'den bahsetmesi, Laskarisler gibi onların da II. İoannes Komnenos adına ancak İznik hiperperlerinden daha düşük oranlı taklit hiperperler bastırabildiğini gösterir (18 yerine 16 ½ karat).

Dolayısıyla kanıtlara teslim olunmalı: Bugüne dek Konstantinopolis'in Latin imparatorları adına basılmış para bulunamamıştır ve gelecekte de bulunma şansı azdır. Buna karşılık, Konstantinopolis'te, Latin hâkimiyetindeki farklı bölgelerde ve genelde Ege Denizi'nin iki yakasında, hatta Karadeniz'de, XII. yüzyıl *stamena*'larının kaba taklitleri bol miktarda bulunuyordu ki Michael Hendy, XII. yüzyıl İmparatorluk basımlarını ilk ayırt eden kişidir (Hendy [513], s. 191-217). Kime ait oldukları ise kesin değildir: Hendy çoğunun Konstantinopolis Latin İmparatorluğu, bir bölümünün Selanik Latin Krallığı ve üç serinin de ikinci Bulgar İmparatorluğu'na ait olduğunu belirtir (Hendy [33], Cilt IV, 1999, s. 655-697).[3] Ne olursa olsun, bu taklitlerin büyük çoğunluğunun, XIII. yüzyılın ilk on yıllarında Latin İmparatorluğu topraklarında ve muhtemelen Konstantinopolis'te basıldığını kabul etmek gerekir ki bunun sorumluluğu imparatorda mı Venediklilerde mi aranmalıdır, kesin değildir. 1260'da, VIII. Mihael, barış teklif etmeye gelen bir Latin elçilikten "*kommerkion* gelirinin yarısı ile para (*chrysepseteion*)" istemiştir (Acropolite [60], s. 16). Dolayısıyla Konstantinopolis'te bir darphane işler durumdaydı. Ancak Latin imparatorlar neden altın ve kurşun iki dilli yarı Latin yarı Rum ikonografili mühürler yapmakta hiçbir güçlük çekmezken, kendi adlarına para bastıracak yerde taklitlerle yetinmiştir? Kısaca, parasal konuda değişiklikler sanıldığı kadar kolay karara bağlanamıyordu. Halkın tepkisi ve gelenekler hesaba katılmalıydı ki, bunu da Bizans veya Arap-Bizans parasının fetihten sonra yarım yüzyıl kullanılmaya devam ettiği Emevi Suriye ve XII. yüzyılda Latin Kudüs'te basılan Fatimi tipli "Arap besantlar" örneklerinde görebiliriz.

Diğer Darphaneler

Bir zamanlar Bizans'ın olan topraklarda yeni devletler ortaya çıkması veya bazı bölgelerdeki örneğin Dalmaçya kıyılarındaki otonom şehir yönetimleri başka birçok darphane kurulmasına neden oldu ki bunların faaliyetleri az çok düzenli ve önemlidir, burada ancak kapsayıcı olmayan bir şekilde sıralayabiliriz: Dalmaçya'da, Scutari (Skadar/Shköder), Spalato (Split), Ragusa (Dubrovnik), Hırvatistan ve Sırbistan'da, özellikle XIV. yüzyıl itibarıyla, Cattaro (Kotor), Srebrenica, Peç, Priştine, Novo Brdo, Zvecan, Bar, Skoplje, Prizren, Rudnik, Smederovo, Ohrid vs (İvaniseviç [36], s. 60, gör. 2), Frank veya Katalan Yunanistan'da, Atina, Thebes, Glarentza, Lepante, aksesuar mahiyetinde Korfu, Lefkada (Kefalonya), Salona (Amfissa), Karytaina, Neopatras (Metcalf, [37], s. 240-286), Bulgaristan'da, Tırnovo, Cerven, Vidin ve Kaliakra, Vlahya'da, Saqçy (Isaccea), Dobruca'da, Silistra. Metropol tarafından tedarik edilen Venedik Romania'sında, tam tersine pek az darphane bunlar yerine ise

3. Yunanlı nümizmatların "sadık taklitler" olarak adlandırmayı tercih ettikleri ve de Latin İmparatorluğu'na atfettikleri seriler. Bu tartışma için, I. Touratsoglou'nun polemik makalesine bakınız, La monnaie byzantine aux XIIe-XIIIe siècles et le témoignage des trouvailles de Grèce: à propos d'un ouvrage récent, *RN*, 158, 2002, s. 385-404.

Yarımada'daki birkaç tımar sahibi için (Naksos'ta Sanudiler ve Andros, Tinos'ta Ghisiler) ara sıra çalışan işlikler vardı. Cenova mülkleri ve kontuvarları ise tersine çok daha faaldi: Zaccarialar sonra Mahone döneminde Sakız, Gattilusilerin Midilli'si, Rodos (Hospitalierlerin yerleşmesinden sonra faaliyetleri artmıştır), Pera, Kefe ve Famagusta (1376-1444 arası). Kıbrıs'ta, Lusignanlar bol miktarda basımın özünü Nikosia'ya odaklamış, Famagusta ancak küçük bir rol oynamıştır. XIII. yüzyılda, Selçuklular Konya'da, 1250-1450 arasında Türkmen beylikler Moğolların uzaktan vesayetinde birçok yerde (Aydın, Menteşe, Alanya, Kastamonu, Konya, Kayseri, Erzincan, Bayburt, Hilat vs.) para basmışken, Osmanlılar için Anadolu'da (Bursa, Amasya, Ayasoluk, Tire, Konya, Kastamonu ve Canca (Gümüşhane madeninin üstünde) ve Avrupa'da Adrianopolis gibi maden merkezleri, çevresinde Serez, Skopje ve Novar (Novo Brdo) sayılabilir. Darphane yerlerindeki bu artış X.-XII. yüzyılların göreceli merkezileşmesiyle hissedilir bir karşıtlık gösterir. Üretimleri hiç eşit değildir: Bazen özellikle siyasi onay ihtiyacına cevap verir. Sadece eşit oranda devlet geliri veya maden ve ticari kaynakları olan merkezler düzenli ve bolca para basabiliyordu. Bunların en dikkate değeri Batılı tüccarların baharat ve başka Doğu ürünlerini almak için getirdikleri paranın yerel para *aspres* veya *grosso* olarak dönüştürüldüğü Trabzon ve Kıbrıs'tı.

Para Yönetimi ve Kamudan Özele Geçiş

Darphane, bir önceki dönemde sadece İznik'te değil Paleologoslar yönetiminde ve Trabzon'da da olduğu gibi *vestiarion*'un yetkisi altındaydı Bununla birlikte, 1204'ten sonra tek İmparatorluk hazinesi olan *vestiarion*'un önemi epey azaldı (Hendy [514], s. 441-444). Konstantinopolis'te, geç dönemde ve belki çok daha önce darphane (*Törenler Kitabı*'nın *kharage*'si) ile saflaştırma işliği arasında artık ayrım yapılmıyordu (Matschke [523]) ve Rum kaynakların artık İtalyan *zecca*'dan (Arapça sikke, paradan, darphane) türetilmiş teknik terim dışında darphaneyi anlatacak bir terimi bile kalmamıştır. Basımların yapısal analizlerine dayanan M. Hendy ([33], Cilt IV, s. 108-109), altın veya gümüş sikke sağlayan bir saray darphanesi ve başkent ve bölgesinde kullanılacak bozuk paraları sağlayan bir şehir darphanesi olduğu hipotezini önermiştir.

Gelir Kaynağı Olarak Para Üretimi. Different ve Farklılıkları

Sikke basımı organizasyonu hakkında birçok arşiv belgesinin (para kalıpları, basılan sikke miktarlarının dökümleri, *brasssage* –basım bedeli– ve *seigneurage* –basımı yapan– otoritenin kârı, v.b.) muhafaza edilmiş olduğu Batı'nın aksine, Bizans'ta elbette bir zamanlar var olan buna benzer hiçbir metine sahip değiliz. Seigneuriage –III. Mihael'in 1260'ta II. Baudouin'den "*kommerkion* ile *chrysepseteion*'un yarısı"nı talep ettiği (Acropolite [60], s. 16) metne göre bu terim para kârı veya seigneuriage'dan başka bir şey olamaz ki bu göz ardı edilemeyecek bir devlet geliriydi.[4] Birçok kaynağı tarayan Matschke [523] Bizans'ta para

4. Ayrıca bkz. C. Morrisson, Moneta, *kharagè*, zecca; les ateliers byzantins et le palais impérial. *Le sedi delle zecche dall'antichita all'eta moderna*, L. Travaını (éd), Milan, 2001, s. 49-58.

basımının da muhtemelen XIV. yüzyıldaki iç savaş itibarıyla kiralandığını öne sürer. Altın ve gümüş sikkelerin kenar yüzeyinde birtakım izler (nümizmatlar tarafından *different* adı verilen harf ve semboller) taşıyor, bunlar basımları kontrol etmeye yarıyordu, aynen 1224'te Venedik'te basılan *grosso*'lardaki, darphanenin günümüze ulaşan kayıtlarındaki talimatları gereğince olanlar gibi. İznik ve Paleologos bakır parası, şekildeki yıllık değişimlerin tanığıdır ve o denli sıklıkla olmuştur ki, Batı'da seigneuriage alınmasıyla bir nominal veya gerçek değer değişimine eşlik eden bir devalüasyona benzer mutasyonlar görülebilir (Grierson [32], s. 243). Bu uygulamalar XV. yüzyılda Osmanlı bakır sikkesinin yenilenmesine (*tecdid-i sikke*) esin kaynağı olmuş olabilir.

1351'de Konstantinopolis seyahatinden dönerken, Agathangelos isimli biri cebindeki on "altın nomismata"yı günlük alışverişini rahatça yapabilmek için "bozuk para"ya çevirmişti. Bundan hemen pişman oldu çünkü "ertesi gün tüccarlara gittiğimde, elimdeki paranın değerinin *düşmüş* olduğunu gördüm, öylesine *düşmüştü* ki bir tek günde on *nomismata*'m sekize inmişti" (Grégoras [69], XXV, s. 27 = Bonn, III, s. 52)[5] Bizanslı imparatorlar seigneuriage'dan yararlanan veya kârı kiraya veren tek hükümdarlar değildi. Sırp grosso'ları üzerindeki different'ların karmaşıklığı, işleyişi Floransa'daki gibi metinler sayesinde iyi bilinen Venedik *zecca*'larına benzer bir düzenlemeye sahip olduklarına tanıklık eder ve bunlardaki işaretlerin her basımın sorumlularını belirttiğini de biliyoruz (İvanišević [36], Stahl [548].

PARÇALANMANIN SİKKE BASIMLARI ÜZERİNDEKİ SONUÇLARI

"ULUSAL" SİKKE BASIMLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

Bizans Gelenekli Sikke Basımları (XIII. Yüzyılın İlk Yarısı): Kimlik Tescili

1204'ten itibaren İmparatorluğun dağılması, 1180'lerden başlayarak zaten bölgesel güçlerin ortaya çıkışı gibi XII. yüzyıl İmparatorluk geleneğinden esinlenen ancak bu varlıkların karşılıklı özelliklerinin de altını çizen sikkelerin yaratılmasına katkıda bulundu. Örneğin III. İoannes, o zamana dek nümizmatikte bilinmeyen Frigyalı bir aziz olan, İznik'te adını verdiği bir kült olup kutsal sayılan Tryfon figürünü kullandı. Selanik'te "yerel vatanseverlik" daha da ateşli bir şekilde mevcuttu zira şehir yüzyıllardır ünlü bir ermiş olan Aziz Demetrios'un korumasına bağlıydı ve parasal ikonografiye XIV. yüzyıl sonunda darphane kapanıncaya kadar hâkim oldu (Morrisson [530]). Dukasların geçici hanedanının ilk iki hükümdarı Theodoros (1227-1230) ve Manuel (1230-1237), kendi adlarına hiçbir zaman altın basmadılar ki imparatorluk hırslarına bakılırsa bu şaşırtıcıdır; ancak sikke lejandlarında Laskarislerden hem kendilerinin hem de atalarının daha itibarlı olduklarını "Theodoros İmparator (*despotes*) Komnenos-Dukas" ibaresiyle iddia ettiler.

Slav hükümdarlar hemen sikke basmadı. Sırbistan'da, sadece –ilk kral, ilk taç giyen (1196-1228) Stefan'ın ve İmparator III. Aleksios'un kızı Eufrosyna

5. Bu alıntı genellikle dönemin hiperenflasyonunu anlatmak için kullanılır ancak böylesine ani ve önemli bir düşüş (yirmi dört saatte %20) ancak yetki değişimi ile açıklanabilir.

Dukaina'nın oğlu olup, 1219'da o zamanlar Epir despotu olan Theodoros Komnenos– Dukas'ın kızı Anna ile evlenen Stefan Radoslav (1228-1234), Ras'ta sikke basarak, hem soyunu hem de imparator ittifaklarının altını "*Stephanos rix o Dukas*" lejandı ile çizdi. Sikke basma hakkı III. İnnocentus tarafından 1204 itibarıyla ikinci Bulgar İmparatorluğu'nun kurucuları I. İvan Asen ve Petros'un en küçük kardeşleri Kalojan'a (1197-1207) tanınmışsa da o, bunu kullanmamışa benzer. Ancak Theodoros Komnenos Dukas'a karşı 1230'da Klokonitsa'da kazandığı zaferden sonradır ki artık Dyrrakion'dan Adrianopolis'e kadar hâkimiyet kurmuş ve Konstantinopolis'i tehdit eder duruma gelmiş olan Çar II. İvan Asen (1218-1241), Kiril karakterleriyle yazılmış yazıtlar taşıyan Bizans stilinde güzel sikkeler bastırır. Ayrıca XII. yüzyıl Bizans tören kostümüyle tasvir edildiği bir de altın bir mühürü vardır, ters yüzünde de Bulgarlar tarafından uzun süredir kutsal sayılan Aziz Demetrios vardır. Rodos'ta, 1220-1240 yıllarında, İznik otoritesini gevşek bir şekilde tanıyan Gabalas kardeşler, "Sezar" ve "İmparatorun hizmetkârı" veya "Rodos Prensi" ibareleriyle bakır sikkeler bastırmakla yetindiler. Trabzon'da, ilk sikkeler –I. Andonikos Gidon'un (1222-1235) *stamena*'sı, sonrasında I. Manuel'in (1238-1263) electrum *trachea*'sı– Bizans geleneğinde işlenmiştir ve bu adı geçenlerin hepsi hükümdarların itibarlı Komnenos hanedanına aidiyetinin altını çizer.

Bizans Modelinden Giderek Uzaklaşma (XIII. Yüzyıl Sonu-XV. Yüzyıl)

XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle de XIV. yüzyılda, darphaneler çoğaldı ve sikke basımları giderek önceki Bizans modelinden uzaklaştı ki göz önünde bulundurulması karşılıklı alanlarındaki en etkili sistemlere uyumluluk açısından bölgesel veya uluslararası ticarete hâkim olan sikkelerin taklit edilmesiyle bir çeşit *koine*'nin muhafaza edilmesi anlamına geliyordu. Burada başka yerlerde çok bölünmüş olan para basımında bir nevi "küreselleşme"ye tanıklık ederiz. Gelişimleri büyük oranda çoğunlukla Batı'dan gelen ve maden işletmelerindeki dalgalanmaların ritmini izleyen büyük hareketlerce dikte ediliyordu (bkz. Spufford [544]): "Doğu Akdeniz'deki sikke dolaşımı ve basımı büyük ölçüde Batı'dan gelen değerli metallere bağlıydı (Day [509], s. 971). Daha aşağıda sözü edilen sikke dolaşımı (§ III) burada hatırda tutulmalıdır.

Bulgaristan'da, Venedik örnekli ancak Slav lejandlı bir gümüş grosso II. İvan Asen'in hükümdarlığı sırasında dolaşıma sokuldu ve İvan Šišman (1371-1393) dönemine kadar devam etti. Sırbistan'da, Ras'ta Stefan Radoslav'ın (1227-1234) Rum lejandlı ender Bizans benzeri basımlarından sonra, gerçek sikke basımı ancak Stefan Dragutin zamanında başladı (1276-1234) –Stafan Uroš (1243-1276) döneminde değil– (İvanišević [36]) bunlar aynı şekilde Venedik gümüş grossolarını model alıyordu ancak lejandları Latin idi. Bölge madenlerinin işletilmesi (Kovaćević [519]; Jovanović [518]) XIV. yüzyılın ortasına dek yakınlardaki darphanelerde (Novo Brdo, Rudnik, Srebrenica) fazla miktarda para basılması sonucunu getirdi. Aynı şekilde 1326 itibarıyla Cattaro (Kotor) ve Scutari'de (Skadar/Shköder) (Metcalf [524], s. 227, 324-326) Ragusa dinarlarını model alan, şehrin koruyucusu Aziz Vlasios resimli

sikkeler kendi koruyucularının tasvirleri ile değiştirildi (Scutari'de Aziz Stefan, Bar'da Aziz Laurent).

XIV. yüzyılda Tuna prensliklerinde, Dobrotitsa despotu Bizans hükümdarının ayarına hizalamak için kırptığı Sırp grossolarına baş harflerini işaretleyip, sonra da 1365 civarında Dristra, sora da Kaliakra'da, kendi adına Yunanca *follari* bastırdı. Oğlu Teter (1376-1338) de burada *authentou tou Terteri* ("Prens Terter'in") lejandlı grossolar bastırdı. Dristra'da Vlahya Prensi I. Mircea (1386-1418) tarafından Bizans veya heraldik tipli oldukça kaba birçok bronz sikke Dobruca halkının ihtiyaçları için bastırıldı (Oberlander-Târnoveanu [535]).

Trabzon İmparatorluğu I. Manuel (1238-1263) döneminde Bizans geleneğini bırakarak Trabzon'un komşusu ve hâkimi Rum Selçuklu Sultanlığı'nda basılan *dirhem*lere eşit ağırlıkta gümüş basmaya başladı. Bu *aspres* İmparatorluğun 1461'deki düşüşüne dek, eski kültü VI. yüzyıla dek uzansa da hanedan tarafından yeniden onurlandırılan Aziz Evgenios'un tasvirini taşıyorlardı. Ancak II. Aleksios (1297-1330) Türk tipi atlı hükümdarı benimsedi ve benzerliği mükemmelleştirmek için diğer yüzünde de Aziz'i at üzerinde temsil ettirdi. Pontos madenlerinden çıkan veya Batılı tüccarlar tarafından getirilen metallerle sikkeler bolca basıldı ve şehri Tebriz ve Orta Asya'ya bağlayan faal ticarete hizmet ettiler. Selçuklu modeli, *tramsları* I. Hetoum (1226-1271) döneminde bile Konya Sultanı'nın hâkimiyetinin tanındığının altını çizen Ermenice ve Arapça lejandlar taşıyan Kilikya Ermeni Krallığı'nda da izleniyordu.

Gerçekten de Selçuklular Anadolu'da XII. yüzyıldan beri, 1237'de Saint-Quentinli Simon'un övdüğü[6] [*Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu* 1245-1248, Daktav, 2006) (*Histoire des Tartares*, éd. J. Richard, Paris, 1965, XXXI, 143, s. 68)] yerel maden cevherinden gelen gümüşle sikke ve XI. yüzyıl Bizans *folle*'sinin bir türevi olan *fuls* basıyorlardı. XIII. yüzyılda itibaren benimsenen atın üzerinde hükümdar tarzı büyük ölçüde kopya edildi hem de sadece Trabzon veya Kilikya'da değil Bulgaristan ve XIV. yüzyıla girilirken bazen Bizans'ta da. Moğol fethi sikke enflasyonu ve aspresin ağırlık ve oranının düşmesine neden oldu; daha da hafif normlar 1326'da Orhan tarafından ilk aspres için kabul edildi (akça, tek. *akçe*), ikonografyası ise İlhanlı sikkelerinden esinlenmişti. Osmanlı sikkelerinin bu ilk örneği 1444'e dek, kısmen Makedonya ve Sırbistan'daki madenlerin kontrolü ile sağlanan kaynaklar sayesinde sabit ve doğru oranlı kalırken (1,15-1,20 g), bakır *mangır* daha önceki Bizans sikkesine benzer şekilde sıklıkla dönüşüm geçirdi (Pamuk [540], a. 21-39).

RUM ÜLKESİNDE "KOLONYAL" PARA BASIMLARI

Konstantinopolis ve Kıbrıs istisnasıyla, 1204'ten hemen önce veya daha sonra kurulan Latin devletleri, yerlerinde veya metropolde Doğu Akdeniz'deki mülklerinde kullanmak üzere hemen para basmadılar. XIII. yüzyıl ortasından

6. Sultan, birinin günde 10.000 *soldani* [dirhem? Öyle ise yaklaşık 30 kilo, yılda yaklaşık 11 ton] getirisi olan altı veya on gümüş madenine sahipti ve Lebena'daki (Kilikya) yılda 3 *rote* saf gümüş [yaklaşık 18 kilo, 6,5 ton kadar] getiriyordu.

itibaren ve özellikle de XIV. yüzyılda, Batı tipli sikkeler ürettiler veya kendi amaçları için İtalya'da basılmış birimleri kullanmaya başladılar (Day [1994], s. 137-147). Guy de Lusignan (1192-1193) ve ardıllarının Bizans esinli sikkeler bastırmış olduğu Kıbrıs (Bizans Dünyası 2, s. 312), bu "altın besant"ları 1285'te gümüş grosso için terk etti. Özel son *tournois* Frank Yunanistan'da 1260'lar itibarıyla Glarentza'da (*Clarencia* ve *G[uillelmus Prince [ps]* A Ch[aie] lejandı ile] ve Korint (?) ile Thebes'te (*Dux* veya *Dux Atenes* lejandı ile) 1280 itibarıyla, sonra Lepante (Nafpactos), üç en faal darphanede kullanılmaya başlandı. Daha ender *tournois* XIV. yüzyılın başında Sebastokrator II. İoannes Angelos Komnenos tarafından, Katalanların Atina'da çok devalüe ettiği sikkeler şeklinde, Arta'da II. İoannes Orsini (1323-1335) ve II. Georgios Ghisi Tinos'ta basıldı (Metcalf [524], s. 247-254; Baker, Ponting [500]; Touratsoglou, Baker [549]). Tours dinarı, Bizans'ta III. Andronikos ve V. İoannes zamanında %28 gümüş *tournesia/politika*'nın basımına da ilham oldu.

XIV. yüzyılın ortasında, Frank devletler tours dinarı basmayı, metal eksikliği nedeniyle durdurdular ve üstünlük Rum ülkesinin aynı bölgelerinde Venedik sikkelerine, öncelikle de 1331-1332'de ortaya çıkan 123 *piccoli dinarı* yani bir *sou*'ya (adını aldığı *soldo*) eşit *soldino*'ya geçti. Artık az bulunan *grosso*'nun yerini alması ve metropolde kaçakçılığı önlemesi düşünülmüştü ancak Venedik'te hiç başarılı olamadı. 1353'te, "Cumhuriyet'in ve Koron, Modon, Negroponte ve Girit'teki yerlerimizin iyiliği" için Venedik tipik bir kolonyal sikke olan *tornesello*'yu yarattı. Son derece aşırı fiyatlı olan bu küçük bakır alaşım sikkesi (başta 0,75 g, %11 gümüş), teoride çeyrek *soldino* değerinde olsa da aslında gerekli üçte iki gümüşü içermiyor ve Cumhuriyet'e kolonilerdeki harcamalarla daha kolay başa çıkma olanağı veriyordu. Gresham yasasının buyurduğu gibi, bu kötü para diğerlerini kovacak ve Ege, Mora, Evra, Girit ve başka adalardaki Venedik mülklerinde kendini dayatacaktı (Stahl [546], [548], böl. 9).

XIII. yüzyıl ortasında, farklı Batılı darphaneler 4 gramlık "süper *grosso*lar" (Roma'da *romanini* Fransa'da *gros tournois*. Kıbrıs kralı tarafından 1285'ten itibaren bol miktarda basılmaya başlanan *gros grands*, ilk başta "altın besant"ın yarısına denk sanılsa da bu gruba dahildir. Bu yeni grosso'ların en ünlüleri II. Anjoulu Carlo'nun Napoli'deki 1278'de tedavüle giren *carlini*'si daha sonra uçları arka yüzündeki zambak figürleriyle süslü büyük haç nedeniyle 1302'den itibaren *gigliati* olarak anılmaya başlanmıştır. *Regno*'ya ait olan Provence'da veya Anjoululara bağlı olan Macaristan'da da basılmıştır. Gillat Doğu Akdeniz'e büyük oranda nüfuz etmiş ve XIV. yüzyılın ilk yarısında tüm Ege'de taklit edilmişti: Lesbos'ta Gattilusler, Sakız ve Rodos'ta Provence versiyonunu kopyalayan büyük efendi Hélion de Villeneuve başkanlığındaki Hospitaliers ve hatta Anadolu'nun Türkmen beylikleri *Moneta que fit in Theologos De mandato do(mi)ni eiusdem loci* Latin lejantıyla Efes'teki gibi (Grierson [511], art. XIII). Bu tip "büyük grosso" dolaylı olarak "gümüş hiperper"e verilen *stavraton* isminin de kaynağıdır. Bizans sikkesinde İsa ve bir imparator büstü olup, özellikle belirgin bir haç bulunmadığından bu konu uzun süre zihinleri meşgul etmişti. Başta yapım emri 1330'da verilen –ancak hiçbir örneği bize

ulaşmayan– Provence çift gillat'ı (±8 g), daha sonra zambaklı haç dışında yeni Bizans sikkelerine geçmiştir (Grierson [33], s. 28-31). 1350'den sonra, maden üretimindeki düşüş (Saxe, Doğu Alpler, Toskana, Sardinya) Doğu Akdeniz'e gümüş ihracatına darbe vurmuştu. Bizim dönemimizin sonunda büyük çaplı ticarette yerlerini altın dükalar aldı ve onlar da iki dalga halinde taklit edildiler: İlki Levant'ta, belki 1350'lerde Efes'te (Bendall, Morrisson [505] ve ikinci dalga 1420'li yıllarda Rodos, Midilli, Sakız, Foça ve Pera veya Kefe'de, aynı zamanda XV. yüzyıl sonuna dek basımı sürecek *ducati turchi* için çalışan belirsiz Osmanlı darphanelerinde (Ives, Grierson [516]).

AÇIK VE PARÇALANMIŞ BİR PARA DOLAŞIMI

Bu dönemin para dolaşımı, Bizans pazarının açılmasını ve "ticaret devrimi"ne bağlı olarak ticaretin altüst oluşunu yansıtırken siyasi parçalanmışlık özellikle küçük paralar için küçük alanlarda ve vadeli kullanım, XII. yüzyılın zirvesine oranla ticaretin parasallaşmasında muhtemelen bir gerileme yaşanmıştı.

PARASAL OLMAYAN ÖDEMELER: KÜLÇE VE SENETLER

XII. yüzyıl Batı'sında, güçlü alım gücü ve dolaşım ağına sahip paraların yokluğunda, sıklıkla uzunluk ve ağırlığı değişen, damgalı veya değil, *marc* olarak adlandırılan külçe şeklinde ağır metalin kullanımına başvurulması sonucunu getirdi. Üçüncü ve dördüncü Haçlı Seferleri'nde, Latin orduları bunları kullanıyordu. Büyük ticaretin yeni dövizleri bunları daha az gerekli kıldıysa da kullanımları Yakın-Doğu ile ticarette ve özellikle de ödemelerin Badoer zamanına dek "çubuk şeklinde iyi gümüşle" (*argento bueno in verghe*) yapıldığı Karadeniz kontuvarlarında devam etti. Batı'da, birçoğu *esterlin* oranına ayarlanmıştı ve bu saflığı garantilemek için ayar damgası vurulmuştu; Kırım'da, referans *sommo* (%98) idi (Pegalotti [355], s. 40-41), yaklaşık 205 g geliyordu, tüm Tatar İmparatorluğu'nda, Rusya'dan Çin'e dek geçerli olan ayar buydu (Spufford [544], s. 209-224; Hendy [514], s. 547-551) bazı gümüş sikkeleri belirten hesap birimi olarak da kullanılıyordu. Kullanımı devalüasyondan ve Karadeniz'de dolaşımda olan farklı aspresin (Moğol, trapezontin, Cenova taklitleri) değişken oranlarından doğan birtakım dezavantajların aşılmasına yarıyordu (Balard [1043], II, s. 658-668).[7]

Bizans dünyası senetlerin gelişiminin dışında kalmadı, bunu da Konstantinopolis'te Badoerlerin kullanımı ve diğer örnekler teyit eder. Ancak Doğu ile ödeme dengesinin geniş anlamda genel açığı soldenin metal transferiyle telafi edilmesidir ve bunun birçok kanıtı vardır (Spufford [545], s. 256; Day [509], s. 806-814). Banka içi transferler de İmparatorluğun değişkenlikleri

7. Bu külçelerin 1409'da Venedikli tacirler tarafından kullanımına dair, bkz. Th. Ganchou, C. Morrisson, "Lingots de Thessalonique", *stravati de conto et sommi* de Trébizonde: opérations monétaires dans le monde byzantin tardif d'après des documents vénitiens inédits, *RN*, 165, 2009, s. 163-185.

nedeniyle Batı'daki kadar kanıt kalmasa da bilinmiyor değildir: Aristide (Paris. Gr. 2953) el yazmasının sonuna kâğıda yazılmış notlarda, Selanik metropolü diyakozu ve nomofilaksı İoannes Evgenikos, Konstantinopolis'ten Selanik'e 1425'te ailesine para göndermek için yaptığı hesaplar arası para aktarımını not almıştır (kz. Matschke [463], s. 483 ve banka faaliyetleri üzerine genel olarak s. 481-486). Aynı dönemde, İtalyanlar ile sıkı ilişki içinde olan Bizanslı işadamları (Oikonomides [300], s. 82-83) Cenova ve Venedik'e para gönderebiliyor ve yatırım yapabiliyorlardı ki son büyük dük Lukas Notaras'ın Cenova ve Venedik'teki büyük fonlara yatırılan paraları, 1453'te Sultan II. Mehmet'in esir düşen çocukları için istediği fidyenin İtalyan güçleri tarafından ödenmesini sağladı (Ganchou [181], s. 159-163).

YABANCI PARALARIN SIZIŞI

Bu sızış daha önce de gördüğümüz gibi bir anda gerçekleşmedi; programlı bir genişleme de değildi zira pazarın gereksinimleri tarafından dikte ettirilmişti. Bu "dövizler" yerel paranın gerek istikrar eksikliği (büyük ticaretin bir kenara bıraktığı devalüe olmuş hiperper gibi), gerekse Venedik gibi sağlam finansal dayanaklara oturan bir devlet tarafından desteklenmediğinden yeterli sayıda basılamadığından, yerine getiremediği görevi gördüler. Bu büyük paraların ve yarattıkları taklitlerin[8] akını, art arda gelen dalgaların kronolojik dönemleri şeklinde analiz edilebilir.

XIII. yüzyılın ilk yarısında, Bizans sikkesi ve taklitleri miktarın çoğunu karşılıyor ancak bazı bölgelere yine de Batı'dan en itibarlı gümüş sikkeler, İngiliz esterlini[9] veya Haçlıların aşina olduğu ve Atina, Korint veya Girit Patsos'ta yapılan kazılarda kanıtlanan, 1220-1260 yılları arasında kraliyet veya baronluk Fransız *tournois* dinarları, yerel para basımı bunların yerine geçip daha sonra *grosso* ve taklitleri ile tamamlanmadan, geliyordu.

Venedik *grosso*'su (veya "gümüş düka") "büyük bir dinar" (2,2 g %98,5 oran) 1194 itibarıyla üretilmişti –zannedildiğinden daha önce, 1202'de IV. Haçlı Seferi'nin gemilerini inşa eden işçilerin ödemelerini yapmak için değil– istikrarlı ve o döneme dek kullanılan düşük ayarlı küçük dinarlardan daha yüksek değerde bir para sunulmuş oluyordu. I. Manuel'in trachy'si örnek alınmıştı, önce Kuzey İtalya'da, sonra Balkanların güneyine ulaşmadan önce Sicilya'da, özellikle 1270 itibarıyla yayıldı ve çok daha sonra ve daha düşük yoğunlukla Kuzey ve Karadeniz'de yaygınlaştı ki tüm Yunanistan'da (Elis, Arta, Yanya, vb.), Bulgaristan'da ve Trakya'da yapılan kazılarda bulunan birçok sikke bunu kanıtlar (Stahl [547]; Touratsoglou, Baker [549]). Metinler de bu tanıklığı destekler: Pegolotti, Konstantinopolis, Glarentza ve İskenderiye'de, 1343-1344'te Hollanda kontu Ragusa, Glarentza, Modon, Kandiye ve Famagusta'da kullanırken, 1286-1374 arasında Athos belgeleri "Venedik dükası" veya "düka onsları" ile ödenen hiperperlerden bahsediyordu (Bertelè [506], s. 58-71).

---

8. Bizans dünyasının uçlarında, başka sikkeler de dahil oldular: Slovenya'da ve Adriatik'in kuzeyinde Friesach dinarları, Bulgaristan'da veya Vlahya'da Altın Orda ve Kırım'da Tatar sikkeleri.
9. Hatta Aşağı Tuna bölgelerine Macaristan'dan gelen Friesach dinarları.

Venedik'in istikrarını değişen rüzgâr ve gel-gitlere karşı korumaya çalıştığı bu paranın başarısı, daha önce de gördüğümüz gibi 1276 itibarıyla Sırbistan, Bulgaristan ve hatta 1304 itibarıyla Venedik biçim ve normlarını kopyalayan (bir yüzde taht üzerinde aynı İsa ve diğer yüzde iki tarafından sancak tutan doç ve Aziz Markus'u hatırlatır şekilde bir haç tutan iki imparator) ve hatta ismi ("İmparatorluk parası", "Doç'un parası"ndan türetilmiş *doukaton*[10]) *basilikon* ile Bizans'ta benzer özellikte paraların basılmasına yol açtı.

XIII. yüzyıl sonunda Napoli ve Provence'ta basılan *carlin* veya *gillat* (Grierson, Travaini [512], s. 206, 218-220, 226), Napoli'deki darphaneyi işleten Toskanalı bankacıların büyük çıkarlarının olduğu Doğu Akdeniz'e bolca sızdı. XIV. yüzyılın ilk yarısında, daha önce de gördüğümüz gibi, tüm bölgede kopyalandı ve 1353'te Girit'in dükleri ile Aydın beyleri arasında imzalanan anlaşma (Zachariadou [406], s. 190-194) gümrük vergilerinin ödenmesinde kullanımını öngörüyordu.

Venedik altın dükası ve taklitleri Ege büyük ticaretinde XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XV. yüzyılda, aynen Yunanistan ve Balkanların kuzeyinde olduğu gibi yerini aldı. Konstantinopolis'te bile, altın Venedik *nomisma*sı (*to khrysoun kai benetikon nomisma*) burada başat para çeşidi oldu. Son olarak, tüm bölgede Osmanlı'nın ilerleyişi ile doğal olarak I. Murad'tan itibaren (1360-1389) Balkanlarda, *akça* (aspres) yaygınlaştı ki bunu Tırnovo kazılarından çıkanlar veya (1400 civarında gömülmüş) 26 Sırp *grosso*'su (1389-1402), 1.296 Bulgar sikkesi (13312-1393) ve 1.050 I. Murad ve Bayezid akçası içeren Zajecar hazinesi, ayrıca 1444 civarında gömülmüş, V. İoannes- VIII. İoannes dönemlerine ait 2000 gümüş para ve XV. yüzyıldan 2500 akça içeren Çorlu hazinesi (Edirne'nin doğusunda) bunu kanıtlar (bkz. aşağıda, s. 172).

BOZUK PARALAR

Komnenos ve Angelosların bakır alaşımlı ve bakır sikkelerini, XIII. yüzyıl taklitleriyle kıyaslandığında, kötüye gidiş gözü tırmalar: lejand ve simgeleri okunamaz, metalde çatlak ve orantısızlıklar vardır, ağırlıklar değişir ve genellikle pek güçsüz paralardır. "Bozuk paranın büyük sorunu" (Cipolla [507], yani basılan miktarları ihtiyaca göre düzenlemek ve enflasyon döneminde basım bedelinin basılan sikkeyi basanın borcuna denk gelmeyebileceği sorunu ile karşılaşmak tüm bu dönem boyunca bütün bölgede devamlı ortaya çıkan bir kaygı idi. Bakır alaşımlı veya zayıf bakırlı sikkelerin basımı genelleştirilemez: Örneğin, nakit verginin sınırlı olduğu Sırbistan'da pek nadirdir. Tam aksine, 1250-1311 arasında Akhaia prensleri Korint'te, Atina dükleri Thebes'te Cenova örneğinden yani özellikle zaten XII. yüzyılda son derece parasallaşmış, faal ticaret bölgelerinde bu sikkeden bastılar (Metcalf [524], s. 243 *sq.*); ve Cenovalılar Kırım'daki kontuvarlardaki mütevazı alışverişler için iki dilli küçük *follari* bastılar. Bulgaristan'da, birçok ortaçağ sitesinde yapılan kazılarda (örneğin

10. 1285 itibarıyla basılan altın sikke de "Doç'un parası" idi. Dolasıyla zamanın metinlerinde, tarih kitaplarında olduğu gibi hem *grosso* (gümüş düka) hem de altın düka için kullanılan terimin kafamızı karıştırmasına izin vermemeliyiz.

Tirnovo, Vetren, Sturmen) Tirnovo'da 1230-1350 arasında ve bir süre sonra da Vidin'de basılmış, göreceli olarak istikrarlı bakır bozuk paraların varlığına tanıklık eder. Adalarda, böyle bozuk paralar özellikle Rodos'ta, Sakız ve Midilli'de yani yine parasallaşmış bölgelerde, basılmıştır.

XV. yüzyılın ilk yarısında, bozuk para kıtlığı, ortaçağın bu başka yarası, Balkanları veya Doğu Akdeniz'i, kuşkusuz bu bölgeler şehirleşme konusunda daha geri ve ihtiyaçları daha az olduğu için Batı'yı etkilediği kadar yoğun etkilememişti. Bununla birlikte kıtlık, despotların hiçbir cins para basmadığı[11] Mora'yı etkiliyordu; filozof Gemiste Pleton 1420'lerde acı acı "paranın durumuna bir çare bulmak gerekir, zira bu yabancı [bakır] paralar, aynı zamanda sahte paradır ve diğerleri kârından faydalanırken, biz madara olduğumuzla kalıyoruz"[12] der.

DOLAŞIM ALANLARI

Sosyo-ekonomik ve coğrafi çifte kırılma para dolaşımının içinden geçer. Aslında, paranın farklı seviyelerini ve kullanımını ayırt etmek gerekir: En tepede, altın sikkenin alım gücü öylesine yüksektir ki pek ender halkın elinde kalır (XIII. yüzyıl sonu bir hizmetçi ayda bir hiperper veya daha az kazanır, XIV. yüzyıl sonunda bir kölenin fiyatı 50 hiperper civarındadır); orta seviyede, gümüş sikke daha yaygındır (bir çift sandal 1292'de Trabzon'da iki aspres ederindedir; 1398'de Vatopedi keşişlerinin her biri haftada 10 *soldia* alır); son olarak 1439-40'larda, Pera'da, küçük hizmet, bahşiş ve çeşitli komisyonları ödemeye yarayan küçük gümüş veya bakır sikke: *duchatelo* –1/16 hiperper – 2,5 kantarlık bir balmumu somunu taşıtmak, kumaş topu için 5 (Badoer [344], J. Lefort tarafından yorumlanmış, in *Eupsychia. Mélanges H. Ahrweiler*, Paris, 1998, II, s. 413-425).

Bu dolaşım alanlarında bir hiyerarşiye tekabül eder: Altın "dövizler" nominal değerinde Akdeniz'i batıdan doğuya kapsayan geniş bir alanda dolaşır.[13] 1366-1367'de, muhasebeci VI. Amadée de Savoie, Pera veya Mesemvria'da yapılmış harcamaların düka, florin ve genois birimlerinde denklerini kayıt etmiştir (Bertelè [506], s. 124). Büyük altın sikkeler (*gros* veya *gillat*) da geniş dolaşıma sahipti ve bölgeleri kesişiyordu. Bu değerli metal sikkelerin karışımı, bozuk paraların (çok devalüe olmuş dinarlar –bakır alaşım–, bakır küçük sikkeler) kısıtlı ve bölünmüş dolaşımıyla zıtlık içindeydi. Çoğunlukla basıldıkları şehirlerden ve bu şehrin arka bahçesinden dışarı çıkamıyordu. *Stavraton* ve bozuklukları bile, iyi gümüşten yapılmış olsalar da son Paleologosların dinarlarının bakır bozuklarından daha öteye gidip Konstantinopolis civarlarını bile aşamıyordu (bulundukları tek yer Belgradkapı idi, bkz. aşağıda, s. 171). Güçlerinin yapılanma aşasındaki, XIV yüzyıl Sırbistan'ı gibi bazı devletler,

---

11. Bununla birlikte Baker [499] II. Manuel tarafından belki de Monemvasia veya Mistra'da 1390 veya 1408 veya 1415-1416'da basılmış görülmemiş bir *torneselli* teşhis etmiştir.
12. Der. Lambrois [108], III, s. 262, ref. ve Çev. D. Zakythinos [298], s. 266-267.
13. Bununla birlikte, florin ve taklitleri Batı Avrupa'da daha yaygınken, düka ve kopyalarının Doğu Akdeniz'e hâkim olduklarını not edelim.

dolaşımı kontrol edip yabancı sikkeleri yasaklamaya çalıştılarsa da (Metcalf [524], s. 218), gerçekten başaramadılar, bir bölümü bu konuda aciz kalırken (Kıbrıs veya Rodos Hospitalierleri dışında), bazıları da kayıtsız kaldı ki bundan bahsettiğimiz zıtlık doğdu. Bazı karakteristik örnekler bir o kadar enstantane gibi Balkanlardaki ve "Balkanlaşmış" bu durumun çetrefilliğini gösterir.

- Yunanistan'da, Elis Hazinesi, XIII.-XIV. yüzyıllardan, 13.232 gümüş veya bakır alaşım sikke içerir, çoğunluğu Frank Yunanistan'dan tournois dinarı/Achaia, Atina, Epir, Karytaina, Nafpaktos, Neopatras, Tinos ve Sakız, 1246-1364), birkaç Fransız tournois (1223-1271) ve Venedik *soldini*'si (1328-1361) (A. Tzamalis, The Elis 1964 Hoard, *Nomismatika Khronika*, 13, 1994, s. 75-84).
- Bulgaristan'da, Demir Kapılar yakınlarında, Vidin Hazinesi'nde (1365 civarında gömülmüş) özellikle de Selanik Paleologoslarına ait Bizans sikkeleri ve Bulgar sikkeleri (özellikle İvan Alexandr) eşit orandadır, Epir, II. İoannes Orsini'ye ait bir grup *tournois* dinarı, bunların Vidin'de basılmış taklitleri, birkaç Sırp sikkesi, Kırım'da basılmış Altın Orda sikkeleri ve birkaç henüz basılmamış 79 pul (Kolektivna nahodka s medni (bilonovi) moneti ot XIII-XIV v. ot Vidin, *Numizmatika i Epigrafika*, 1, 2003, s. 129-159) da bulunur.
- Bulgaristan'da daha doğuda yapılan Tırnovo kazılarında 14.000'den fazla 1143 ile XIV. yüzyıl sonu arasında basılmış sikke bulunmuştur. 1250'lere kadar, Bizans sikkeleri boldur; Paleologos döneminde önemini korumuş, buna belgelerdeki ticari işlemler tanıklık etmiştir. Bulgar parası 1250 itibarıyla hâkim olmuş ancak (Venedik veya Sırp) *grosso*, Yunanistan'dan *tournois* dinarı ve Vlahya'dan birkaç aspres ile birlikte mevcudiyetine devam etmiştir (Dočev [510] ve *id.* in *EHB*, 2, s. 677-678).
- Romanya'da, 1340 civarında toprak altında kalmış Uzun Bair Hazinesi (Kolgaceanu, dép. De Tulcea), III. İoannes'ten, II. Andronikos'a, 195 hiperper dışında, 1284-1300 yıllarından Altın Orda'ya ait, çoğu Kırım, bazıları ise Saqçy'den (Isaccea) 23.340 aspres ve 103 gümüş külçe içermektedir (Metcalf [524], s. 130-131, 284, 293, ref. ile).
- İstanbul'da Belgradkapı'daki çifte buluntuda, 1379 civarında gömülmüş, bir yandan V. İoannes'ten 1.220 bakır sikke (*tournesia*) sayılır, Sakız'da, bir yanda farklı kaynaklardan 2.280 gümüş sikke (V. İoannes ve IV. Andronikos'tan 1.257 stavrata ve bozukları, 134 *akça*, 331 Bulgar grosso, 118 Venedik grosso ve 201 *soldini*, 1 Midilli soldini, 4 Napoli, 13 Rodos veya Sakız gillat ve 218 Frank Yunanistan tournois dinarı) bulunmuştur (Grierson [33], Cilt 5, s. 17 ref. ile).
- Dudaşu Schlei'de (Drobeta-Turnu Severin, Romanya) Demir Kapılar bölgesinde, 1420'lerden, keşfedildiği sırada bir bölümü eritilip bir bölümü de dağıtılan ciddi bir hazine, altın ve gümüş külçelerle, mücevherler ve 1320-1423 arasından binlerce altın (Bohemia guldeni, Macaristan florini, Cenedik dükaları ve Ege taklitleri) ve gümüş (Fransız ekületi,

Sırp grossoları, Vlahya gümüş dükaları, Osmanlı *akça*) sikke içeriyordu (Oberländer-Tarnoveanu [539], ref. ile).

- Trakya Çorlu'da, 1443 civarına tarihlenen bir hazinede VIII. İoannes'ten 1630 parça ve XV. yüzyıl başından 2000 akça bulunuyordu.
- Balkanların batısında, daha az parasallaşan iç bölgelerle, farklı kentlerin bozuk paralarının yerel sınırlara tabi kalırken, gümüş sikkelerin Sırp ve bazen Ragusa veya Kotor'da yeniden basıldığı Venedik *grosso*'larının karışımından oluştuğu kıyı bölgelerini ayırt etmek gerekir.

Athos belgeleri veya başka kaynaklar (Schreiner [543]), ticaret kılavuzları (Traviani [42]) veya İtalyan noterlik belgeleri de bu para çeşitliliğine tanıklık eder ki ticaret devrimine eşlik eden pazar açılımının olduğu kadar, artık kendi topraklarında sadece kendi parasının dolaşımını sağlayamayan Bizans'ın ekonomik çöküş ve aczinin de göstergesidir. Gerçek paraların bu karmaşıklığı ve işlem fiyatlarını ciddi anlamda artıran istikrarsızlık karşısında "hayalet" ("ghost money") hesap paraları, önce Batı'da (Day [509], s. 969-971), sonra Doğu Akdeniz'de gelişirken, reel hiperper güvenilirliğini kaybetti ve o da Venedik Rum'unda XIV. yüzyıl başında, sonra da Konstantinopolis'te hesap parası haline geldi. Bu nedenle Katalan Berenguer Benet, 1341-1342 tarihli Rum toprakları seyahat kılavuzunda (Duran i Duelt [1031]) Barselona lirası ve *sous* ve Pera'da hiperper ve karat (hesap) kullanır. 1436-1439'da, Venedikli tacir Giacomo Badoer muhasebesini kısmen hiperper ve karat olarak tutar, bunun içinde reel para veya ticaret yaptığı yerlerde geçerli başka hesap sistemlerinin paraları olarak ifade edilen meblağları da çevirir (24 *grosso*'luk *düka*, Girit veya Mora hiperperi, Tana *besant*'ı, Sicilya *ons*, *taris* veya *grano*'su, Mayorka lira ve *sueldo*'su, İskenderiye dirhemi) (Bertelè [345], bkz. Morrisson [529]).

SONUÇ

Dolayısıyla, Bizans veya Bizans dünyasıyla Batı arasında, altından gümüşe ağırlığın kayışının en çarpıcı özellik olduğu bir rol değişimine tanıklık ederiz. Bu tek olay da değildir: XII. yüzyılın merkezi ve hiyerarşize Bizans para basımı, iş hâlâ zengin bir İmparatorluk temeline dayanıyorken, yerini bölgede para basımının parçalanması ve üretimin düşüşüne bırakırken, diğer yandan bu Batı'da *de facto* gerçek anlamda "sanayileşmiş" birkaç darphanede (örneğin Venedik, Floransa, Milano) yoğunlaşıyordu. Paraların çeşitliliği ve değişim değerleri, neden değiş tokuşa oldukça sık rastlandığını anlatır niteliktedir. Bazen şaşırtıcı bulunsa da, "doğal" ekonomiye geri dönüşü değil, senet gibi, sürekli artan alışverişlerin gerekleşebilmesini sağlama amacı güden bir yoldur.

BÖLÜM XII
Kilise
Marie-Hélène Congourdeau

İMPARATOR VE PATRİK

Bizans'ta, kilise ve devlet arasındaki ilişkiler yüzyıllarca ideal bir uyum (semfoni) düşüncesi ile işledi (bkz. İustinianos, Novel 6, *Prooimion*), buna göre iktidarın sahibi imparator, öncelikli bir yere sahipti. 1204 felaketi ve Konstantinopolis'in yeniden fethini izleyen uzun çöküş dönemi, güç dengesini yavaş yavaş değiştirdi.

İZNİK: İMPARATORLUK VE KİLİSENİN NESNEL İTTİFAKI

İmparatorluğun İznik'e sürgünü esnasında, ikisini de tehdit eden tehlikeler karşısında birlik ortak hareket eden imparator ve patrik bütünüyle ideal uyumu gerçekleştirdiler. 1204'te Latinler Konstantinopolis'i ele geçirdiklerinde, birçok kurum İmparatorluğu devam ettirdiklerini iddia ettiler. Angelos Dukas ile Epir, Komnenoslar ile Trabzon, Theodoros Laskaris ile İznik. Bu sonuncusu, patrik olmadan imparator olunamayacağının farkında olduğundan, o sırada Trakya'da arhonları ile birlikte sürgünde olan X. İoannes Kamateros'u İznik'e getirtmek istedi. Patrik, daveti ya iktidarı Theodoros'un ele geçirmesini istemediğinden ve yahut yaşı ve yoldaki tehlikeler nedeniyle reddetti; ancak İznik'te toplanmış olan piskoposlarına Küçük Asya'daki boş kalmış piskoposlukların ihtiyaçlarını karşılamak için sinod olarak toplamaları emrini verdi (*Régestes* [56], no 1201 c). X. İoannes 1206'da öldüğünden, İznik sinodu Theodoros'un taç giyme törenini (1208) yönetecek olan Autoreianos'u patrik ilan etti. X. İoannes Kamateros tarafından verilmiş olan izin İznik Patrikliğine bir nevi meşruiyet veriyor, bundan da Theodoros Laskaris'in İmparatorluk meşruiyeti, Trabzon'un Komnenosları ve Epir'in Angelosları aleyhine olmak üzere, doğuyordu. Kilise kurumlarının İznik'e devredilen devamlılığı, siyasi devamlılığı da garanti ediyordu (Autoreianos'un seçilme koşulları ve imparator ile birlikte İmparatorluğun ikinci dayanağı olarak patriğe biçilen rol, bkz. Loukaki [553]).

Ortak düşmanların hedefi olan patrik ve imparator, birlikte hareket etmek zorundaydı. Patrik IV.Mihael, Latinlere karşı imparatorun askeri girişimlerine destek verdi. Bizans ordusunun askerlerine yazdığı bir mektupta, İmparatorluk monarşisinin uhrevi kaynağına işaret ediyordu: "Yeryüzünde mevcudiyetini gösterdiği esnada, Tanrı bize Krallığı (*basileia*) verdi... Vücutta nasıl ki baş

en değerlisidir ve diğer uzuvlar onu korur, biz nasıl Tanrı'nın verdiği başı korumaya mecbur olmayız? Arıların kraliçelerini nasıl koruyup kolladıklarını görmez misiniz? Eğer akıldan yoksun hayvanlar bunu yapıyorsa, Tanrı'nın akıl ve muhakemeyle donattığı bizlere de aziz *autokrator*'u savunmak, korumak ve desteklemek düşer... (Oikonomides [559], s. 116). Bundan dolayı, o da savaşta ölen askerlerin de günahlarını affetmeyi kabul edecektir.

İmparatorluğu parçalama tehdit eden merkezkaç güçlerle de mücadele etmek gerekliydi. İmparator David Komnenos, İznik imparatoruyla olan rekabeti nedeniyle İznik'e karşı Trabzon kilisesinin bağımsızlığını ilan etmeye çalışmışsa da kendi ruhbanının muhalefetine toslamıştı. İznik imparator ve patriğini hedef alan tehdit, Epir'den geldi. Bu bölgenin episkoposluğu, şartlar (Latinlerin varlığı İznik ile Epir arasındaki iletişimi zorlaştırıyordu) ve Angelos Dukas'ın istemiyle (ruhbanının rakibi Laskaris boyunduruğuna verilmiş bir patriğe bağlı olmasından haz etmiyordu) patriğin onayı olmaksızın piskopos atamaya başladı. Patrik I. Manuel 1221'de bu atamaları, bir daha vuku bulmaması şartı ile tasdik etmeye razı oldu (*Régestes* [56], no. 1227). Oysa Ohrid özerk (otosefal) başpiskoposu Demetrios Khomatianos, patrik imtiyazı olan metropolit atamaları yapınca, bu denli yapıcı davranmadı (*Régestes* [56], no. 1230). 1224'te Khomatianos, Naupaktos metropoliti İoannes Apokaukos'un başını çektiği Epirli ruhbanın isteği üzerine, Epir despotu Theodoros Angelos Dukas'a imparator olarak Selanik'te taç giydirdi: Bu meydan okuma imparator gibi patriği de hedef alıyordu. Patrik II. Germanos tarafından huzura çağırılan (*Régestes* [56], no. 1244) Khomatianos, İustinianos ve papalık tarafından Ohrid Kilisesi'ne verilen sıra dışı iktidardan bahsetti ve açıkça İznik piskoposunun Konstantinopolis patrikhanesi olma iddiasına karşı geldi (Chomatianos [114], s. 370-378; bkz. Nicol [581]; Karpolizos [572]).

İki kilise arasında böylece başlayan ayrılık, 1231 tarihinde Klokonitsa'daki hezimet sonrası Despot Manuel Dukas, İmparatorluğa boyun eğip Batılı ruhbanın tümü İznik piskoposunu ekümenik patrik olarak tanıdığında sona erdi.

PALEOLOGOSLAR DÖNEMİ

İmparatorluk Modelinin Devamlılığı

Konstantinopolis'in VIII. Mihael tarafından yeniden fethinin ardından, imparator ile patrik arasındaki ilişkiler, çatışmaları (örneğin genç VI. İoannes Laskaris'in saf dışı edilmesinden sonra Patrik Arsenios ile VIII. Mihael'in birbirine düşmesi) takip eden işbirliği şeklinde inişli çıkışlı normal seyrine girdi.

VI. İoannes Kantakuzenos gibi Paleologos hanedanı imparatorları da Konstantinos'tan bu yana, imparatoru (tanım gereği evrensel) bu dünyada İsa'nın temsili ve temsilcisi kabul edilen, İmparatorluk ideolojisine sadık kaldılar. Bu model bu dönemin kimi metinlerinden bize ulaşır: böylelikle, 1328 tarihli, saray makamlarının başlıksız bir listesinde (Pseudo-Kodinos [29], s. 327-340), şu satırları okuyabiliriz: Tanrısal inayetin sahibi bize bu Krallığı (*basileia*) verdi ki kendi krallığının muhteşem bir ikonu idi [...]. Taç sahibi dindar kişi ise gerçekte bir anlamda Tanrı'nın tasviridir. Kutsal kişinin yağ-

lanması imparatora "Efendimiz'in Hristos'u" (hristos (=kutsal yağla ovulmuş) (*christos kuriou*) sıfatını kullanma hakkı veriyordu (I. Athanasios [135]), ek no. 3; Ankaralı Makarios, *Contre les Latins, içinde*, Laurent [578]). (Bu yağlanma nedeniyle talep edilen imparatorun kutsal imtiyazları konusunda bkz. Dagron [445]).

İmparatorun bir patriğe görüşlerini dayatma iradesi, doktrinden çok, gerek gördüğünde patriği görevden almaktan çekinmemesi pratiğinde kendini gösterir. Bu siyasetin sonucu güçler dengesine bağlıdır: Bu şekilde, ne Lyon Konsili'nden (1274) sonra VIII. Mihael, ne de Floransa'dakinden (1429) sonra VIII. İoannes, Latinler ile imzalanan Birlik anlaşmasını isteksiz kiliseye dayatamamıştır. Buna karşın, kendi seçtiği patrikleri (1347'de İsidoros, 1353'te Filotheos) dayatan VI. İoannes'in desteği, Palamasçı doktrininin (1347) zaferine büyük katkıda bulunmuştur. V. İoannes'e gelince, 1369'da Roma Katolikliğine geçmesi kilise yönetiminde egemen ayrıcalıklarının tanınmasını talep ve kabul ettirmesine engel olmamıştır. Patrik Nilos'a 1380'de dayattığı antlaşma uyarınca, imparator bir metropolitin seçimine karşı çıkabiliyor, patrikhanenin diyakoz ve metropol bölgelerini derecelerini yükseltip alçaltarak değiştirebiliyor, piskoposları istediğince Konstantinopolis'e çağırıyor ya da buradan kovuyor, onlardan bağlılık yemini etmelerini isteyebiliyordu (*Régestes* [56] No. 2699; bkz. Laurent [576]. Bu antlaşmanın bir tekrarı 1416'da II. Manuel tarafından II. İosef'in seçiminden önce sinod'a dayatılmıştı (Syropoulos [133], II, s. 2-4). Son olarak, Floransa Konsili'nde, VIII. İoannes Rum delegasyonunun tutumu üzerindeki rolünü, *epistemonark* yani kilisenin koruyucusu sıfatıyla meşrulaştırmıştı (Syropoulos [133], II, s. 2-4). Epistemonark sıfatı için bkz. Congourdeau ([565], s. 613).

Yeni Bir Modelin Kurulması

İmparatorun iktidarı zaafiyete uğradıkça, imparatorun kilisenin gerçek başı olduğu geleneksel modele paralel yeni bir anlayış ortaya çıktı. Patrik Arsenios ile İmparator VIII. Mihael'i karşı karşıya getiren krizi incelersek, İmparator tahtın gerçek vârisini kör ettirip saf dışı bıraktığında aforoz edildi (bu krizin şartları için Pahimeros'a ([76], II-IV; bkz. böl. II bakacağız).

Burada bir imparator ile patrik arasındaki klasik bir ihtilaf şeması söz konusudur. Arsenios, VIII. Mihael'i patrikliğin imtiyazlarını çiğnediği için değil, kötü bir imparator olduğu için suçluyordu; muhalif bir patriğin imparator tarafından görevden alınması Bizans'ta rastlanmadık bir şey değildi. Yenilik, manastır dünyasından gelen patriklerde idi, giderek sayıları artan bu patrikler, dünyevi ile ruhani arasındaki ilişkilere giderek farklı bir bakış açısı getirdi. II. Andronikos, birkaç sene önce istifa etmeye zorladığı keşiş Athanasios'u yeniden patrik olmaya çağırırken, o geri dönme şartı olarak imparatorun "sadece kiliseyi tamamen dokunulmaz ve serbest bırakmakla kalmayıp ona karşı bir köle itaati göstereceğine [...], ondan daha değerli hiçbir şeyinin olmayacağı, onun terakkisini her şeye [...], hatta krallığının üstünlüğüne bile yeğleyeceğine" taahhüt ettiği bir yemin etmeye zorladı. Aynı mektupla, imparator patriğe kilisede yapmak istediği reform için de açık kart veriyordu (Laurent [577]).

Athanasios, imparator ile patrik ilişkileri açısından geleneksel doktrinden çok daha farklı bir anlayışa sahipti. İmparatora düzenli olarak gönderdiği mektuplardan bu anlaşılmaktadır. Bu şekilde kendisine epistemonark sıfatı verildi ki bu kilisenin işlerine karışmayı meşrulaştırmak için imparatorlar tarafından kullanılır, kısıtlı yorumlanırdı: İmparatora kilisenin vasisi olma hakkından pek uzak olan bu sıfat, onu berikinin hizmetkârı yapıyordu; güvenliğini gözetmek ve ona laik bir ayak oluşturmak durumundaydı (I. Athanasios [135], 6,7,12,61, 69, 81, 95. mektuplar; *Regesta* [56], no. 1716). Ruhban sınıfı (patrik) ile kraliyet (*basileia*=imparator) arasındaki klasik paralelliği ele alan Athanasios, Andronikos'a: "Hıristiyan halka, ruhban sınıfı krallık nedeniyle değil, krallık ruhban sınıfı nedeniyle verilmiştir." der (I. Athanasios [135], 104. mektup; bkz. *Regesta* [56], no. 1692). Hayatının sonunda, aynı II. Andronikos, III. Andronikos'un tarafını tutan Patrik İsaias'a, rolünün uhrevi alanla sınırlı kalması gerektiğini hatırlatacaktır (*Regesta* [56], no. 2142). Konstantinos'tan bu yana, imparator İsa'nın yeryüzündeki vekili ve tasviri olarak görülmüştü. Buna itirazlar yükselmemiş değildi. Matthias Blastares, 1335'e doğru yazdığı kanon ve yasalar derlemesinde, Fotios'un IX. yüzyılda *Eisogoge*'de (*Basilika* yasalar derlemesine giriş) kullandığı, artık imparatoru değil patriği "İsa'nın yaşayan ve canlı imgesi" olarak tanımlayan deyimini tekrar ele almıştır (Rhallès-Potlès [112], IV, s. 428). V. İoannes'in kilise idaresinde imparatorun yetkilerini onayladığı antlaşmadan on üç yıl sonra, Athanasios gibi keşiş-patrik ve siyasi veçhesiyle patrik otoritesini güçlendirmeyi amaçlayan isihasmos* düşüncesinin ateşli savunucusu olan Antonios, topraklarındaki ruhbana ayin sırasında imparatorun adını anmayı yasaklayan Grandük Moskovalı Vasilis'e bir mektubunda, Bizans'ta güçler uyumunun bir freskosunu çizer. Bu mektubun bütünüyle siyasi kısmı "üzerinde yaşanan tüm dünyanın efendisi ve hâkimi" Bizans imparatorunun hakkının evrensel olduğunu doğrulayıp, çağaşımsal bir mantıkla İmparatorluk ideolojisinin geleneksel bir temasını ele alsa da, imparator ve patriğe biçilen roller tersyüz edilmiştir: artık beriki İsa'nın yeryüzündeki "vekili" (*topon echei tou Christou*) olarak tanımlanır, bu sebeple grandük patrik ve elçilerini İsa'nın kendisi gibi onurlandırmalıdır (MM [109], II, no. 447). İsihasmos hareketi, XIV. yüzyılda kendini manevi alanla kısıtlayacak yerde, toplum konusunda manevi olanın ön sırayı işgal ettiği küresel bir bakış geliştirdi.

Kilisenin Özgürleşmesine Doğru

Güçler uyumundaki rollerin allak bullak oluşuna eşzamanlı olarak giderek papaz takımının kraldan, en azından Bizanslı imparator varlığından bağımsız bir varoluşunun olabileceği öngörüsü gelişti.

1353 tarihli bir metin bu öngörünün tüm nüanslarını sunar. Buradaki şartlar karmaşıktır. Patrik I. Kallistos 1353'te, taht gaspçısı VI. İoannes'in oğlu Matthios Kantakuzenos'a taç giydirmeyi reddeder zira taç giydirmiş olsa III. Andronikos'un meşru vârisi genç V. İoannes'i tahttan gayrimeşru olarak saf dışı edilmiş olacaktır. O zaman V. İoannes patriği makamından alır ve yerine Filot-

* Fr. hesychaste. (ç.n.)

heos Kokkinos'u patrik seçtirir. V. İoannes sonraki sene iktidarı ele geçirdiğinde, Filotheos'u saf dışı eder ve Kallistos'u geri çağırır. Uzun süre bilinmeyen bir metin, "Filotheos'un Savunması", Kallistos'un görevden alınışının meşruluğunu savunur. Bunda imparatorların patrikleri patrik yapıp patriklikten alma iktidarının tanınışı söz konusudur. Ancak ortaya konan argümantasyon daha da incedir: Patrik'e (Kallistos) bir imparatoru (Matthios Kantakuzenos) gayrimeşru ilan etme hakkı tanımayan bu metin, bir nevi maddi ve manevi dünyaların ayrılmasını savunur. Kilise, der, imparator seçmek durumunda değildir, o "bu işlerin hepsinden yukarısı tarafından azad edilmiştir", buna karşılık, "imparator da Kilise'yi kendi ve kendisi için yargı, yasama ve kendi alanında düzenlemeler yapma konusunda serbest bırakmalıdır", [...] zira imparator iktidarına bu işlerle uğraşma hakkı tanınmamıştır." İmparator ona saldıranlara karşı kiliseyi koruma ve savunma görevi ile kendini sınırlandırmalıdır (Failler [568]). 1320'li yıllarda, Patrik İsaya, büyükbabası II. Andronikos'a karşı III. Andronikos'u tutmaktan çekinmemişti. Kallistos'un V. İoannes'in haklarını savunurkenki tutumu aynı yönde ve Filotheos'un bilinçli olarak iki alanı ayıran tutumuna zıttır. Kallistos öldüğünde yeniden patrik olan Filotheos manevi alanla ilgili olan her konuda kendi egemenliğini savunacaktır (Congourdeau [796]). Onlarca yıl sonra, Filotheos gibi inançlı bir Palamasçı olan Ankaralı Makarios isimli bir kişi, Bizans kilisesinin sırrı olan konulardan biri hakkındaki bir polemik lehine, kilise işlerinde imparatorun yetkileri konulu bir küçük kitap yazmıştır. Bu yapıtın yazılış nedeni patrik I. Matthios'un sinod'un çoğunluğunun tavsiyesine karşın II. Manuel tarafından dayatılarak göreve getirilmesidir. Eserin başlığı içeriğini açıklar: "Basileos'un tutarlı olması ve kanonik yönergelere uyması; kutsal yağla ovulmayı kabul ederken söz verdiği üzere, kanonları kabul edip savunmak zorunda olması; kanonik veya kutsal konularda buyruk vermemeli veya dikte ettirmemeli, sadece seküler konularda kalmalıdır; kilise tarafından yapılmış bir düzenlemeyi yürürlükten kaldırmak elinde değildir" (Laurent [578], s. 90). İmparator kendi seküler alanına gönderilmiş ve kilisenin işlerine karışmaması söylenmiştir. II. Manuel 1416'da imparatorun kilise üzerindeki iktidarında ısrar etmiştir. Ancak bunu gerçekleştirmede ayak sürüyen Bizans kilisesi, kendisinin İmparatorluk'tan sonra da ayakta kalacağı geleceği önceden hazırlar gibidir.

PATRİK VE KİLİSE

İmparatorluğun son yüzyıllarında Bizans kilisesi, altüst olma halindeki bir dünyanın gerektirdiği reformları icat ederek seküler yapıları muhafaza etmeye çalışan bir kurumdu.

KURUMLARIN SÜREKLİLİĞİ

Patrikhane ve Patrikhane Arhonlukları

Konstantinopolis Patrikhanesi'nin işleyişi, İznik sürgünü sırasındaki birkaç ufak tefek düzenleme dışında, pek az değişime uğramıştır. Patrik seçimi hâlâ geleneksel prosedüre uygun yapılır: Metropolitler sinodu imparatora aralarından işine geleni seçeceği üç isimlik bir liste sunar; seçilen daha sonra impa-

rator tarafından makama atanır ve Heraklea metropoliti tarafından kutsanır. Bazen de imparator dördüncü bir ismi dayatır: II. Manuel sinod'un onayını alamayınca, sırasıyla IV. Antonios, II. Kallistos ve I. Matthios'u dayatmıştır. Patrik, Konstantinopolis'te bulunan metropolitlerin sinoduna başkanlık eder; onunla birlikte kiliseyi yönetir ve dogma ve disiplin konusunda kararlar alır (patrikhane kayıtlarında muhafaza edilir). Metropolitleri makamlarına atar ve gerektiğinde de görevlerinden almaktan geri kalmaz. Patrik, Konstantinopolis kilisesi (ki kendisi başpiskoposudur) ve kendisine bağlı metropollerin yönetimi görevlerinde, sinod'un yanı sıra tüm patrikhane personelinden istifade eder. Naibi (*dikaio*) yokken patriğin yerine bakarken *kalogeros* metropoller ve manastırlar nezdinde onu temsil eder. Konstantinopolis kilisesi ayrıca, genel olarak arhonlar olarak adlandırılan (örneğin onlardan biri olan Pahimeros'un tarihi anlatısında) tüm bir makam sahipleri ve memurlar hiyerarşisine sahipti. *Ekonomos* Patrikhane'nin mallarını yönetir, *sakellarios* patrikhane manastırlarını ve *sakelliou* Konstantinopolis çevresindeki cemaatleri yönetir, *skeuofylax* ayinlerden ve Büyük Kilise'nin hazinesinden sorumludur, *protekdikos* sinod mahkemesine çıkarılan sanıkların savunmasını üstlenir. Hartofylaks, patrikhane ve sinodunun hazinesine bakar, kendisi de protonoterden başlayarak birçok memurun yöneticisidir (bkz. Congourdeau [564], s. 149-151).

Bu geleneksel makamlara 1204'ten sonra Patrikhane'nin yeniden yapılanması sırasında İznik'te yaratılan yenileri katılmıştır: örneğin ekklesiarhos (ayinlerden sorumlu), 1328 yılına doğru "büyük" sıfatıyla anılır olmuştur. Önemli kişilikler, patrikhane bürolarında kilise kariyerlerine başlamışlardır: Örneğin patrik olmadan önce *hartofylaks* ve *skeufylaks*'lık yapan İoannes Bekkos veya *Hatırat*'ı Floransa Konsili konusunda en önemli kaynak olan büyük ekklesiarhos Silvestros Siropoulos gibi. Tüm bu arhonların rolü giderek azalmış, birbiri ardına gelen patrikler, kendileri gitse de geride kalan bu adamların bağımsızlığından kuşku duymuşlardır: Ayrıca rolleri patriğin rolü önem kazandıkça azalmıştır.

Bu idari personele, Ayasofya'nın küçük ve çeşitli dünyasında Büyük Kilise'nin ayinlerinin haşmetini sağlayan ruhbanı ve geçici olarak Konstantinopolis dışında patriğin temsilciliğini yapan eksarhları da eklemek gerekir.

Sinod

Patriğe işlerinde Konstantinopolis'te hazır bulunan metropolitlerle toplanan sinod yardım eder. İncelediğimiz dönemde giderek daha kalabalıklaşmış zira birçok metropolit Türk fetihleri nedeniyle makamlarına gidemez olmuştur. Dolayısıyla patriğe hatta imparatora muhalefet oluşturabilen bir siyasi güç oluşturmuştur. Bu nedenle patrikler işbirliği yapan sinodları, asi veya muhalefet yapan metropolitleri görevden alarak toplamaya çalışmıştır. Bu nedenle sinodlar sıklıkla yenilenmiştir: İoannes Bekkos 1276'da, Lyon'da imzalanan Roma ile Birlik anlaşmasına karşı çıkan metropolitleri, Birlikçi metropolitler ile değiştirdi; 1283'te, ardılı II. Georgios, Birlik'i kabul eden tüm metropolitleri görevden alarak yerine Birlik karşıtlarını getirdi; 1347'de I. İsidoros, Gregorios Palamas'ın muhaliflerini Palamasçı piskoposlar ile değiştirdi.

Bu önlemler, sinod ile bazı patrikler arasında sürtüşmelerin çıkmasını engellemiyordu: I. Athanasios'un reformlarından memnuniyetsiz olan metropolitler, II. Andronikos'a (1294 ve 1310'da) iki kez gönderilmesini dayattılar; I. Matthias, koruyucusu II. Manuel'in yokluğunda, IV. Andronikos taraftarı metropolitlerin kendisine karşı isyanına tanık oldu. Birlikçi patrik III. Gregorios, Floransa Birliği'nden sonra, isyankâr bir sinod olan "kutsal sinaks"ın muhalefetiyle karşılaştı ve 1451'de Roma'ya kaçmak zorunda kaldı.

Diokeseis

Ekümenik Patrikhane, Konstantinopolis Patriği, tüm Hıristiyan Doğu'da onursal üstünlük iddia ediyordu ancak otoritesi doğrudan doğruya ancak birkaç diokeseis üzerinde uygulanabilirdi. Bu bölgeler, hiyerarşideki sıralarına göre, oy verme hakkı olan (metropolitleri seçen) piskoposluklarıyla birlikte sınıflandırılmış *metropoller* (kilise bölgelerinin başkentleri) envanteri "piskoposluk notları" sayesinde bugün bilinmektedir. Bazı başpiskoposluklar doğrudan Konstantinopolis'e bağlıdır ancak oy veremez. Bu listelerin düzenli güncellemeleri tarihsel rastlantılara bağlı olarak kilise coğrafyasının gelişimini belgeler: Türkler tarafından ele geçirilmiş yerlerdeki metropoller ya yok oldular ya da sınıf düştüler [örn. Melitene (Malatya)]; Avrupa kuşatmaları önem kazandı (örneğin Selanik); kuzey bölgelerde metropoller kuruldu (örneğin 1359'da Patrik Filotheos tarafından kurulan Hongrovlahya).

Metropolitler Konstantinopolis sinodu tarafından seçilir ve patrik tarafından atanırdı; yerel sinod (metropolün piskoposlarından oluşurdu) tarafından seçilen piskoposlar metropolit tarafından atanırdı; İznik sürgünü sırasında iletişim sorunları bu atamaların iyi işlemesini engelledi ve Epir piskoposlarının ayrılmasına sebebiyet verdi. Seçim sırasında tüm piskoposlar kriz durumuna göre değişim gösteren bir inanç bildirisi okurdu: Bu nedenle 1343'te İoannes Kalekas tarafından Palamas karşıtı bir inanç bildirisi istenirken, 1347'den itibaren İsidoros Boukheiras tarafından Palamasçı bir inanç bildirisi yeniden kurumsallaştı. İdeal şartlarda piskopos kendi kilise bölgesinde ikamet etmek durumundaydı. Ancak Türk fetihleri nedeniyle çoğu kez bu ne mümkün ne de arzu edilir hale geldi, o kadar çok piskopos başkentte yaşamaya başlamıştı ki içten içe kaynayan bu kazan patriklerin işini çoğu kez zora sokuyordu. Muhalif bir sinodla karşı karşıya kalan Patrik Athanasios, defalarca imparatora piskoposların seçim yerlerinde ikamet etmeleri gerektiğini, çobansız kalan sürünün dinden döneceğini söyleyerek şikâyet etmişti (*Régestes* [56], no. 1747, 1748,1749). Piskoposun ilk görevi halkını eğitmek, ruhbanı yönetmek, hâkimlik yapmaktır. Metropolit tüm bu görevleri metropolünde, yerel sinodunun yardımıyla yerine getirir.

Manastırlar

Bizans manastırcılığının tarihini renklendiren farklı şekilleri ile keşişlerin yalnız hayatı bu buhranlı dönemlerde tehlikeli hale geldiyse de yüzyıllar boyunca ayakta kaldı. Latin işgali Konstantinopolis manastırlarındaki hayatı ciddi anlamda mahvetmişti: Bazıları, Manganes Aziz Georgios veya Peribleptos

gibileri büyük çoğunluğu Cisterci olan Latin keşişler tarafından işgal edildi; diğerleri ya terk edildi ya da farklı kullanımlara açıldı (bkz. Janin [571], s. 177 *sq.*). Konstantinopolis'in yeniden işgalinden sonra, imparatorlar bu manastırların en itibarlılarını restore etme işine girişti. XIV. yüzyılda büyük logothetos Theodoros Metohites tarafından olağanüstü şekilde restore edilen Hora veya (itibarlı bir tıp okuluna ev sahipliği yapan) Petra gibi bazıları bu şekilde yeni bir ivme yakaladılar.

Athos Dağı'nın manastır halkı bu dönemde kayda değer bir önem kazandı. 1235'te, İznik patriği II. Germanos onları tüm piskoposluk yargısından muaf kıldı; 1274'te, Lyon Birliği'ne direnişin merkezi haline geldi ve birçok keşiş Ortodoksluk savunucusu (örneğin hâlâ Savunucu olarak adlandırılan Nikeforos İsihasmos) sıfatını aldı. 1312'de, II. Andronikos'un bir hrisobul'ü Kutsal Dağ'ı imparatorun yargısından patriğin yargısına geçirdi (Actes de Protaton, no. 11-12); iki Andronikos'un savaşında, Athos keşişleri iki imparator arasında bölündüler. Keşişleri bazen kaçmaya zorlayan Türk akınları ve bazı karanlık Bogomil işlere rağmen, Athos Dağı'nın itibarı Palamasçı hareketin başarıya ulaşmasına katkıda bulundu.

Bu dönemde patrikler tarafından giderek daha fazla rol talep edilmesi İmparatorlukta halihazırda mevcut olan bir olguya işaret etmektedir: Stavropegiak denilen bazı manastırlar üzerindeki patrikhanenin zaten var olan yargı yetkisi. Büyük manastırlar, hem oraya bağlı köylüler üzerinde hâkimiyet kurmalarını sağlayan hem de ekonomik ve mali gelir getiren büyük topraklara sahipti. Keşişlerin çoğunlukla değerlendirmekte zorlandıkları ve manastırlar arasında çekişme konusu olan bu büyük topraklar, hem İmparatorluğun iktisadi çöküşüne hem de büyük manastırların manevi çöküşüne zemin hazırlıyorlardı: isihastik reform aynı zamanda bu manastır idealinin çöküşüne karşı tepki şekillerinden olacaktır.

EVRİM

Patrikhanenin manastırlaşması

Kilise yönetimi son yüzyıllarda hem İmparatorluğun çöküşü hem de devlet içinde kilisenin ve Kilise içinde patriğin rolünü yeniden değerlendirmeye yönelen büyük patriklerin kişiliğine bağlı olarak bir evrim sürecine girdi.

Patrikhanenin manastır hayatına kayışı bu evrimin önemli hatlarından biridir. II. Andronikos'un, Athos Dağı yönetimini imparator yetkisiden patrik yetkisine geçiren 1312 tarihli hrisobulü patriğin keşişlerle, özellikle de Athoslularla laik ruhban aleyhine ittifakının başlangıç noktasıdır. Giderek patrikler metropolitler arasından değil, keşişler arasından seçilmeye başlanır: 1274 ile 1453 arasında, kilisenin başına patrikhaneden dört arhon, beş metropolit ve on bir keşiş geçer ki bunların beşi Athos'tan gelmiştir. (Patrik Athanasios –kendisi de keşiştir–, disiplinsiz olduğu yargısına varılan sinod'u reddetmeye ve yerine bir keşişler meclisi, Pahimeros'un deyişiyle "igumenler sinodu" kurdurmaya kadar vardırır [76], XII, s. 21).

Patrikhane Reformu

Bu dönem gerek kilise içinde gerek Bizans toplumunda ve tüm oikoumene içinde patriğe daha fazla önem vermeyi amaçlayan bir reform hareketi ile ayırt edilir. Palamasçı patrikler tarafından XIV. yüzyıl ortasından bu yana yürürlüğe konulan bu reform daha önceki patriklerin, özellikle de I. Athanasios'un faaliyetleri ile hazırlanmıştı (bkz. Boojambra [561]).

a. Athanasios Reformu

Kendisi de bazıları tarafından yersiz bulunan bir asetizm uygulayan Athanasios, kiliseyi reforme ederek Bizans toplumunun reformunu amaçlıyordu. Piskoposların kendi bölgelerinde ikamet etmesinde gösterdiği ısrar, hem başsız kalmış sürüyü otlatma ihtiyacı hem de Konstantinopolis'ten reformlarına muhalif metropolitleri gönderme isteğinden esinlenmişti. Piskoposluk bölgesini geçerli bir gerekçesi olmaksızın altı aydan fazla bırakan her piskopos görevden alınırdı (piskoposların gönderilmesi üzerine bkz. *Régestes* [56], no. 1597, 1643 ve özellikle de 1744]). Eşzamanlı olarak, bu piskoposluk bölgelerine kendi güvendiği adamları gönderip sorular sorduruyordu. Athanasios, Xeropotamou keşişlerine bir mektubunda, zor zamanları bahane ederek manastırlarını terk eden keşişleri paylıyordu. Ayrıca tüm manastırlara, stavropegion olsun olmasın, her ay okuyacakları 17 maddeden oluşan bir disiplin mektubu gönderdi (*Régestes* [56], no. 1640, 1595).

Kilise yumuşak başlı ve kutsalsa bunun nedeni toplumu kutsallaştırma isteğiydi. Athanasios tüm topluma, ruhban, keşiş ve laiklere yönelik "talimatları"i çoğalttı. Herkesin, özellikle de imparatorun Paskalya öncesi perhizi yapmasını ve önemli bayramlar sırasında zorunluluklara uymasını mecburi kıldı: Eşzamanlı olarak, sapkın davranışların (sarhoşluktan, cinayete, hırsızlıktan kürtaja) ve boş inançların kökünü kazımaya niyetliydi (*Régestes* [56], no. 1641, 1646, 1663, 1776).

Reformu, dini ve ahlaki düzlemle sınırlı kalmadı; aynı zamanda toplumsal adalet ve yardımseverlik konularına da girdi: Türk hücumlarının başkente açlıktan kırılan göçmen akınlarını sürdüğü bir zamanda, patrik, başkent sakinlerine, artık değerlerini bu aç insanlara yardım etmeleri için kullanmaları nasihati vermekle kalmadı: Bizzat gıda maddesi toplamaya girişti (*Régestes* [56], no. 1632). Mamafih enerjik faaliyetleri, otoriterliğinden hoşnut olmayan metropolit ve arhonların garezine maruz kalacak ve iki kere patriklikten el çektirilmesine neden olacaktı.

b. "İsihast" Patrikler

Athanasios tarafından yolu çizilen reformlar XIV. yüzyılda birçok büyük patrik tarafından da izlendi. I. Kalistos, I. Filoteos ve IV. Antonios, Konstantinopolis makamının antikçağlarda Kerularios tarafından ortaya atılan ekümeniklik iddiasını yeniden gündeme aldılar. Bu iddia hiçbir zaman bir kenara atılmamıştı –bkz. İznik İmparatorluğu döneminde, Autoreianos'un diyakoz Sergios'a (Loukaki [553]) yazdığı övgü– ancak bu dönemde iyice altı çizildi. Patriğin rolüne dair bu yüce fikir, Palamasçıların tekelinde olmaktan

çok uzaktı ve bu dönemin aydınları arasında son derece yaygındı. Palamas'ın rakibi Gregorios Akindynos, patriği "tüm kutsiyetin kaynağı ve tüm kiliselerin yüce anası"nın lideri olarak tanımlar (Akindynos [134], mektup 72).

Filoteas Kokkinos (1353-1355; 1364-1376) patriğin bu yenilenen iktidarının teorisyenlerinden biridir. 1370'te Kiev metropolitine yolladığı bir mektupta, metropolite itaat edenin Tanrı'ya itaat etmiş olacağını yazar, zira metropolit patriği temsil eder (*Régestes* [56], no. 2579). Aynı yıl, Rusya prenslerine Konstantinopolis patriğinin piskoposları aracılığıyla hareket eden, "evrendeki tüm Hıristiyanların koruyucusu" olduğunu yazar: Piskoposa gösterilen saygı patriğe, oradan da Tanrı'ya yükselir (*Régestes* [56], no. 2580). Bu piramitsel kilise–ki (göğe değen) zirve Konstantinopolis patriğidir–, Gregorius reformu ile kurulmuş Roma modelinin dikkate çekici bir replikasıdır. V. İoannes'in Roma inancına geçişi (1369) bu algılayışı güçlendirmiş olabilir, zira artık imparator *oikoumene*'nin başı ve Tanrı'nın yeryüzündeki koruyucusu olmayacaktır.

Konstantinopolis'in ekümenik rolünün tasdiklenmesi dışında, bu patrikler Athanasios reformlarını takip ettiler: I. Kallistos başkent ruhbanını kontrol etmek için eksharklığı tekrar kurdu ve evlilik anlaşmazlıklarında hüküm yetkisini şahsına bağladı; IV. Antonios Athos üzerindeki patrikhane otoritesini güçlendirdi (*Régestes* [56], no. 2884, 2911). Bu reformlar özellikle de laik ruhban tarafından dirençle karşılandı. Metropolitler, piskoposlar ve patrikhane ruhbanı hem kendilerine yüce görevin yolunu kesen patrikhanenin manastırlaşmasına hem de bazı patriklerin despotluğuna karşı koydular. Athanasios ruhbanın muhalefeti sonucu iki kere patriklikten alındı; XII. İoannes Kosmas sinod'suz yönettiği için eleştirildi; İsidoros, Palamas karşıtı piskoposları karşısında buldu; Trakya piskoposları tarafından Messalyan olmakla suçlanan II. Kallistos, patrik olarak ancak imparatorun desteğiyle kalabildi; I. Matthios, II. Manuel'in yokluğunda metropolitlerin entrikasına maruz kaldı.

İmparatorluğun Çöküşünün Neden Olduğu Sorunlar

XIV. yüzyıl boyunca, İmparatorluğun içinde bulunduğu acı durum patrikhaneye de, deneysel çareler bulmasını gerektiren eşi benzeri görülmemiş sorunlar yarattı.

a. Türk Topraklarında Kalan Piskoposluk Bölgeleri

Önce Küçük Asya sonra da Avrupa'daki piskoposluk bölgeleri birbiri ardına Türklerin eline geçti. Ulaşım tehlikeli olduğundan birçok piskopos Bizans topraklarında kalmayı tercih ederken, halk kendini terk edilmiş hissediyordu (Vryonis [1016]. Katliamlar, toplu göçler ve az ya da çok zorunlu din değiştirmeler ile paramparça olmuş, çoğu kez de bir piskopos beslemek için ziyadesiyle yoksullaşmışlardı: bu kadar az cemaat için yorulmaya değer miydi? IV. Antonios 1397'de, Side ve Antalya metropolleri için az sayıda Hıristiyan kalmış olması onları terk etmeyi gerektirmez hatırlatmasını yaptı, zira "tüm dünyanın tek bir ruhtan az ağırlığı vardı" (*Régestes* [56], no. 3043). Nitekim deneyimlerle sabitti ki, rahipsiz kalan halk, kitleler halinde İslamiyete geçiyordu (*Régestes* [56], no. 3206).

Ekümenik konsillerin yapıldığı Küçük Asya'nın iki büyük metropoliğinin kaderi acı olacaktı. Sürgündeki yönetimin ikameti İznik, 1331'de düştü; 1338'den itibaren İoannes Kalekas dönmeleri lanetliyor ve İznik Hıristiyanlarına İsa'ya sadık kalma çağrısı yapıyordu; iki yıl sonra ise, onları açıkça bir tür Kripto-Hıristiyanlık uygulamaya davet ediyordu (*Régestes* [56], no. 2185, 2198). Dehşet verici bir ablukanın akabinde 1304'te düşen Efes, sakinlerinden ya katliam ya da sürgün yoluyla arındırıldı (Efes'in kaderi konusunda geniş bir inceleme için bkz. Congordeau [564], s. 195-197). Kiliseler ki içlerinde itibarlı Aziz İoannes bazilikası da bulunuyordu, camiye çevrildi. Şehrin 35 sene boyunca bir metropoliti yoktu. 1329'da atanan Matthios, bölgesine ancak 10 yılda ulaşabildi. Oraya gittiğinde ise ne katedrali ne de piskoposluk binalarını kullanamadı; şehirde gizlendikleri yerde altı rahip buldu, Aziz İoannes Bazilikası'nın çatısından gelen müezzin sesini lanetledi ve şehri yöneten ve Osmanlılar kadar hoşgörülü olmayan Türkmen beylerin düşmanlığıyla karşılaştı. 1351'de, Palamas karşıtı olarak görevden alındı. Efes, 1365'e kadar piskoposuz kaldı. Timurlenk tarafından 1403'te yakıldı. Sonraki Efes metropolitleri (müstakbel Patrik İosefos ve Floransa Birliği karşıtlığının liderlerinden Markos Evgenikos), kilise bölgelerinde ancak zaman zaman bulundular.

Metropollerine gitmeleri ve yönetmeleri engellenen metropolitler ve gelirlerinden de olan metropoller yıllarca boş kaldı: patrikhane tarafından bulunan çözüm iki kötüyü birbiriyle tamir etmekti. Makamı boş metropoller, *epidosis* ile cemaatsiz metropollere bağlandı. Böylelikle 1318'de Bursa, Amasya'yı "metropolitin maddi ve metropolün ruhani ihtiyaçlarına cevap verebilmek için" *epidosis* ile aldı (*Régestes* [56], no. 2086). Boş birçok metropol böylece kendini tek bir metropolde birleşmiş buldu ki fakirleşmiş Hıristiyan cemaatlerden gelen pek az gelir toplanabiliyordu. Bu cemaatlerin bundan bir fayda sağlamış olduğu ise kesin değildir.

Cemaatleri rahipsiz bırakan ikametli piskopos eksikliği, Konstantinopolis Sinodu'nun dolup taşmasına neden oluyor, bu dönemin kilise siyasetine hareketli karakterini kazandırıyordu.

b. Manastırlar

Fethedilen topraklardaki manastırların kaderi de daha iç açıcı değildi. Türkler geldiğinde, birçok keşiş Bizans topraklarına kaçtı. Birçok manastır yok oldu; Gregorios Palamas'ın tutsaklığı sırasında ziyaret ettiği İznik'teki küçük Hyakinthos manastırı gibi bazıları ise hayatta kaldı (Philippidis-Braat [554]).

Bizans topraklarındaki manastırlar fethin karşı darbesine maruz kaldılar. Çoğunlukla gelirlerinin geldiği mülkler işgal altındaki topraklardaydı; bundan doğan yoksullaşma manastırların *pronoiai*'sine göz dikerek vergi muafiyetlerini sonlandıran ve hatta asker yerleştirmek için mülklerine el koyan imparatorlar nedeniyle daha da ağırlaşıyordu. Örneğin II. Manuel 1371'de askerleri için manastırların mülklerinin yarısına el koymuştu (bkz. bölüm III ve X). Manastırların büyük mülk sahipliği eridi ve birçok keşiş sefalete düştüler.

Korsanların akınları az veya çok düzenli ordular *anahoretes*'i, çekildikleri yalnızlığı bırakarak tahkimli manastırlara çekilmeye zorladı: Athos Dağı gibi.

Bu keşişler, manastırın genel kurallarına uymak yerine, daha mükemmel olduğunu düşündükleri kendi kurallarıyla yaşamaya devam ettiler: Dolayısıyla, aynı manastır içinde, farklı hayat ritmi ve dualar izleyen birçok keşiş kategorisi oluştu: Patriklerin muhalefetine rağmen (özellikle de Athanasios'un), bu *idiorythmia* giderek kendini dayattı.

Manastırlar çökerken, Bizans manastırcılığı isihasmos hareketi lehine (bkz. aşağıda, böl. XV) yeni bir ruhani atılım yaşadı. Tüm Ortodoks dünyadan keşişler Athos Dağı'nı oluşturmaya geldiler; kimileri burada, Hilandar (Sırplar), İviron (Gürcüler) veya Agios Panteleimon (Ruslarınki, bu manastıra verilen Rossikon lakabı da buradan gelir) manastırlarında ikamet etti; diğerleri, Ortodoks manastırcılığının değerlerine bir girizgâh yaptıktan sonra, *isihasmos*'u Balkanlar ve Slav dünyasında yaymaya gittiler.

c. Diğer Ortodoks Kiliseleriyle İlişkiler

– *Doğu Patrikhaneleri*

Reformcu patriklerin "ekümenik" hırsları, kriz anlarında ortak bir cephe oluşturulabilse de diğer Doğu patrikhaneleriyle (Kudüs, Antakya, İskenderiye) ilişkileri kolaylaştırmadı: II. Germanos bu nedenle 1234'te, Tırnovo başpiskoposluğunun mertebesine yükseltmek için İskenderiye, Antakya ve Kudüs patriklerinin onayına başvurdu (*Régestes* [56], no. 1278]). Bu patrikhaneler Ortodoks olmayan (Frank, Moğol ve Müslüman) topraklarda kalmıştı ki bu da onları dengesiz bir siyasi kontekste tabi kılıyordu. Konstantinopolis Patrikhanesi'nin ekümenik statüsü ise bu durumda güçlenmişti. Yeni patriklerin seçimini onaylıyor ve çoğunlukla tamamen Bizanslı değerlendirmelere bağlı kriterlere göre anlaşmazlıklara arabuluculuk yapıyordu. Böylelikle, 1287'de iki rakip sinod iki Antakya patriği seçtiğinde Konstantinopolis patriği II. Gregorios, Pompeiopolisli Dionisios'u seçip, XII. İoannes Kosmas tarafından onaylanan Tyrli Kyrillos'u reddetti. Kyrillos 1308'de öldüğünde, Athanasios makamı Dionisios'a verdi. 1376'da Filoteos üç Antakya patriği arasında seçim yapmak zorunda kaldı. Bizans'ın siyasi müdahalesi Küdus için seçilen iki patrik arasında seçim yapması gerektiğinde daha da bariz oldu. İoannes Kalekas Gerasimos'u tanırken, rakibi Lazaros, İoannes Kantakuzenos'tan yardım istedi ve bu desteği elde etmek için de onu 1346'da imparator ilan etti. Karşılığında İoannes, zaferinden sonra onu, Gerasimos'u saf dışı brakarak Kudüs patriği yaptı. Konstantinopolis sürgündeki patriklere de sığınak oluyordu: 1261'de Antakyalı Eftimos sonrasında da Memlukler tarafından sürgüne gönderilen İskenderiye patrikleri II. Nikolas (1263'te) ve II. Athanasios (1276'da) gibi. VIII. Mihael onlara Konstantinopolis ikameti olarak Manganes (İskenderiye patriği için) ve Hodegoi (Antakya'nınki için) Manastırlarını tahsis etti. Bu patrikler şehrin kilise kavgalarına *de facto* dahil oldular ki bu iş Konstantinopolis patriğinin pek işine gelmedi. İskenderiyeli I. Athanasios, Antakya Patriği Kyrillos ve özellikle de Konstantinopolis kilisesi işlerine müdahale eden İskenderiyeli II. Athanasios ile açık kavgaya tutuştu. I. Athanasios diğer patriklerin ikametgâhına el koydu ve 1305'te meslektaşının gitmesini sağladı.

Beşinci patrikhane olan Roma ile ilişkiler ise patrikhaneler arasında başka bir anlaşmazlık konusuydu. İmparator VIII. Mihael'in korumasından faydalanan İskenderiye ve Antakya patrikleri, Birlikçi Patrik İoannes Bekkos ile Papa'ya ortak imzalı bir mektup yazdılar (1277), O ise İskenderiyeli Athanasios Bekkos'un 1285'teki mahkûmiyetini onaylamayı reddedecekti. Antakyalı Arsenos'a gelince, Suriye Frankları ile komünyon yaptığı suçlaması üzerine II. Gregorios tarafından 1286'da görevden alındı.

– Kuzey Kiliseleri

XIV. yüzyıl patrikleri Roma ve İslam arasında Ortodoks dünyasının bir tür manevi birliği görüşünü yaygınlaştırmak için çalıştılar. Bu Ortodoks evrenselcilik, İmparatorluğun kuzeyinde yeni ortaya çıkan kiliseler konusundaki siyasetlerinde de dışa vuruldu. Athos Dağı isihast patriklerin reformlarını yaygınlaştırmak içim hazır olan metropolitlerin eğitiminde temel bir rol oynadı. Bu Sırbistan'da Aziz Sava, Rusya'da Kievli Kiprianos (lakabı "Filoteos'un adamı"ydı) örneklerinde görülebilir. Bu metropolitler, Ortodoks dünyanın, Konstantinopolis patrikhanesi kontrolü altında, Athosçu versiyonuyla isihast bir ruhanilik ve Filotheos'un kayırdığı Filistin tipikon liturjisi etrafında birleştiği bir dünya görüşü yaydılar.

Bu çabalar, bazen basit bir bağımsızlık göstergesi olmakla birlikte, bazen ayrılıkçılığa (shizma) kadar varan, merkezkaç güçlere tosladı. Bu ayrılıkçılıklar genellikle siyasi rekabetin kilise veçhesiydi. İznik sürgünü sırasında, Angelosların imparatorluk hırsına eşlik eden Epir ayrılıkçılığı buna bir örnektir: 1346'da kendisini Sırpların ve Rumların çarı ilan eden Stefan Dušan, Peç metropolünü, İmparatorluk tacını bir patrik elinden takmak için patrikhane mertebesine yükseltti. Konstantinopolis patriğinin isteği hilafına Peç'in yeni konumunu, Tırnovo'nun Bulgar patriği, Ohrid başpiskoposu ve Athos *protos*'u tanıdı. Bundan sonra gelen ayrılık, Filotheos'un Peç otosefal piskoposuna patrik unvanını Konstantinopolis'e bağımlı olması şartıyla kabul ettiği 1375 yılına dek devam etti (*Régestes* [56], no. 2663).

Ayrılıkçılığa kadar varmasa da İmparatorluk kilise yapısı, giderek ulusal kiliselere doğru kayıyor, bu da ulusal kriterlere göre kurulan yeni metropollerin yükselişiyle kendini gösteriyordu: Sırbistan'daki Peç Patrikhanesi, Romanya'da Hongrovlahya metropolitliği (1359) gibi. Konstantinopolis, Epirci ayrılıkçılığı destekleyen muhalif Ohrid'i zayıflatmak üzere 1235'te kurulan Tırnovo Patrikhanesi ile Bulgaristan'da daha büyük güçlükle karşılaştı. Peç'teki muhalif patrikhaneyi 1352'de tanıyan Tırnovo patriği, Kiev'e Konstantinopolis tarafından hemen tanınan Theognostos'un rakibi, Theodoretos isimli birini Kiev patriği olarak görevlendirdi (*Régestes* [56], no. 2442). Birkaç sene sonra, Kallistos Bulgar Kilisesi'ne ayin sırasında Konstantinopolis patriğini de anması gerektiğini hatırlatacaktı. 1393'te, Bulgar İmparatorluğu'nun yok oluşu ve Tırnovo'nun yağmalanması ile Konstantinopolis patriği Bulgaristan'daki piskoposlukların tamamı üzerinde yetke sahibi oldu.

Batılılar (Alexandr Nevski 1242'de Tötonik Şövalyeleri Chudskoe Gölü'ndeki savaşta geri püskürttü) ile Moğollar (Kiev 1240'ta yağmalandı) arasında

kalan Rusya'daki durum, Konstantinopolis ile ilişkilerin şartlarını belirledi. Moğollar'ın uyguladığı dini hoşgörü Kuzey Rus prenslerinin Latinler yerine onlarla antlaşma yapmayı tercih etmesi sonucunu getirdi; buna karşın, Litvanya egemenleri Polonya ve Katolik devletlerin dikkatine maruz kaldılar. Patriklerin siyaseti kendi durumları ve uluslararası güç dengelerine bağlı olarak değişim gösterdi. Üstün oldukları durumda, onlara sıkıca bağlı olan, sırayla Rum ve Rus olan metropolitleriyle tek bir "Kiev ve tüm Rusya" patriğini desteklerken, Litvanya prenslerinin baskısıyla ikinci bir metropolü de destekledikleri oldu. Böylelikle 1304'te Athanasios, Galiçya'da Halicz'i metropol yapmayı kabul etti, İsidoros ise 1347'de buranın mertebesini elinden alacaktı. Kiev ve tüm Rusya'nın Moskova'da ikamet eden Rum metropoliti Theognostos 1352'de iddialı bir Bizans siyaseti izlemekteyken, Litvanya Prensi Olgert kendi adayı Theoderetos'u Kiev metropoliti olarak ilan etti; Kallistos bu atamayı onaylamadığından, Tirnovo patriğine onaylattı. Theodoretos'un ölümü üzerine Filotheos metropolü, tek Kiev ve tüm Rusya metropoliti Aleksios ile birleştirdi ancak birkaç ay sonra yeniden patrik olan Kallistos, Olgert'in adayı Romanos'u makama getirmek zorunda kaldı. Romanos'un ölümü tek metropoliti geri getirse de Olgert, Halicz metropolünü 1371'de yeniden canlandırdı (*Régestes* [56], No. 2622). 1375'te, Filotheos yeni bir siyaset başlatarak, tüm Rusya metropoliti olan Aleksios'a, kendisinin yerine tek metropolit olarak geçecek bir de Kiev ve Litvanya metropoliti ekledi. Bu ikinci metropolit, Sinalı Gregorios'un öğrencisi bir Bulgar olan Kiprianos, isihast reformu, Patrik Antonios'un yardımıyla tüm Rusya'ya yaymayı, Aleksios'un 1378'de ölümünden itibaren karşısına rakipler (Mitiaj sonra da Poimen) çıkarmadan duramayan Rusya prensi Dimitri Donskoy'un düşmanlığına rağmen görev edindi. Kiprianos reformları Patrik Antonios'un desteğiyle ancak 1389'da uygulamaya başlayacaktı. Rusya, Kiprianos'un ölümünden sonra (1406), Litvanya grandükünün Konstantinopolis'in desteklediği metropolitin üzerine Gregori Camblak'ı atamasıyla yine bir çifte metropolit dönemi yaşayacaktı.

LATİN KİLİSESİ İLE İLİŞKİLER

Latinler ile ilişkiler bu dönemde Bizans kilise siyasetinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. 1054'teki ayrılık, tüm insani, siyasi ve dini sonuçları ile IV. Haçlı Seferi'nin Konstantinopolis'e yönelmesinin yarattığı çatışmalar ve karşılıklı cehaletle kıyaslandığında, zihinlerde pek az yer etmişti.

PARALEL LATİN HİYERARŞİSİNİN MEYDAN OKUMASI

Yenilen Rumlar ile toprakları üzerinde bulunan Latinler arasında çoğunlukla zor olan günlük ilişkiler, en az dogmatik ve litürjik farklılıklar kadar belirleyiciydi. Bu farklılıklar arasında birinin doğrudan etkisi oldu. Gregorios reformlarından beri papa kendini tüm kilisenin başı sayıyordu. Egemenlikleri altındaki topraklarda, Latinler için en doğal olan tutum, "ayrılıkçı" hiyerarşi yerine Roma'ya sadık bir hiyerarşi kurmaktı. Bu şehrin alınışından itibaren Venedikli Thomas Morosini'nin kişiliğinde, Konstantinopolis'in Latin İm-

paratoru I. Baudouin'in ruhani ikizi Roma'ya bağlı bir patrik bulunmuştu. Birkaç istisna dışında, Rum ruhban onu tanımayı Konstantinopolis patriğini Roma'nın belirleyemeyeceği savıyla reddetti. Latin imparatorların siyasi ve oldukça hoşgörülü mantığıyla Baudouin, sonra da ardılı I. Henri, Papa III. İnnocentus ile hızla ters düştüler. Papa, şehrin alınmasını (ki önce kesinlikle reddetmişti), Rum kilisesini Roma ve ayak direyenlere kendi otoritesini dayatan Morosini'nin boyunduruğuna bağlama fırsatı olarak görüyordu. Konstaninopolis ruhban ve cemaati üzerinde baskı uygulandı ki buna, İznik'teki patriğin1214-1215'te yazdığı Konstantinopolis halkını onlara dayatma olarak gelen yeni Latin patriğini tanımamaya davet eden bir mektubu tanıklık eder (*Régestes*, [56], no. 1219). Bu yeni patrik, Herakleia Latin başpiskoposu olarak, işgalcilerin "çifte hiyerarşisi"nin yaşayan örneği olmuştu.

Şehrin Rum hiyerarşisinin üyelerinin durumu pek kolay değildi: Papa'nın adını ayinlerinde geçirirlerse İznik patriği tarafından aforoz ediliyor, eğer geçirmezlerse de Latin otoriteler tarafından hapse atılıyorlardı (*Régestes*, [56], no. 1277). Keşişler şehri terk edip yerlerine genellikle Latin keşişler, Cisterciler veya dilenciler konuyordu. Kalanlar, Dominikenler tarafından sadece Latin ekmek şarap ayininin geçerliliğini kabul etmeye zorlandığından yakınan Aziz Mamas'taki o keşiş gibi, zorla din değiştirme girişimlerine maruz kalıyorlardı; Petra manastırındaki keşişler gibi döndürülemeyenler, İznik patriği tarafından sadakatleri nedeniyle tebrik ediliyordu (*Régestes* [56], no. 1287, 1303).

Yeni Latin devletlerinin ruhbanı da başkentinkilerden daha şanslı değildi. Mora, Girit, Kıbrıs'ta kilise bölgelerinin yapısı değiştirilmiş, Rum hiyerarşi düzensizleşmiş ya benzeri yaratılmış ya da Latin hiyerarşiyle değiştirilmişti. İnananlar ve ruhban direnmek için organize olmaya kalkışmış ancak Rum patriğine sadık kalanların toplumsal ve hukuksal zayıflıkları çatlaklar yaratmıştı (Jacoby [570]). İki toplumu birleştirme çabaları ise iki tarafça da baskılanmıştı: 1322'de, Papa XXII. İoannes, Latin patriğine, Katoliklerin "ayrılıkçıların" ellerinden komünyon yapmayı yasaklamasını istemişti (*Codices Iuris Canonici Orientales* VII, 2, No. 63: alıntılayan Delacroix-Besnier [567]). Kıbrıs'taki durum ise misal teşkil eder. Ada'nın 1191'deki alınışı sırasında Aslan Yürekli Richard Rum piskoposu yerinde bırakmıştı. Lusignan Hanedanı döneminde, durum değişir: Bir Latin başpiskopos 1197'de Lefkoşa'ya ve üçü de Famagusta, Limasol ve Paphos'a yerleştirilmiştir. 1209'da ruhban, keşiş ve Rum inananlar, tüm kanonik gayrimeşruluğuna rağmen, İsaiah'ı seçmiş, hemen akabinde İznik patriğinin onayını da almıştı (*Régestes*, [56], n° 1210). Famagusta'da, III. İnnocentus'un temsilcisinin yönetiminde 1222'de toplanan Latin konsili, Rum piskoposların sayısını dörde indirmiş, Roma'nın onayına tabi tutmuş, makamlarını köylere kaydırmış, Rum keşişlerin sayısını sınırlamış ve Rum ruhbandan Latin kilisesine bağlılık yemini etmesini talep etmişti. Rum başpiskopos Neofytos sürgün edilirken, İznik patriği de direniş vaazı vermişti (*Régestes* [56], n° 1234, 1250). Birkaç yıl sonra, Latinlerle bir uzlaşma arayan Neofytos, patriğe davayı götürecek kendi ruhbanıyla anlaşmazlığa düşmüştü: O zaman da makamı için özerklik talep edecekti. Anlaşmazlık dallanıp budaklanmış, 1231'e dek kiliselerini Latinlere vermeyi reddeden on keşiş canlı canlı yakılmadan önce üç sene hapsedilmişti.

Daha sonra olaylar duruldu ancak 1260'ta Papa IV. Aleksandros, *Bulla Cypria* ile Famagusta emirlerini onaylayacaktı: bundan böyle Kıbrıs'ın Rum kilisesi Latin başpiskoposuna bağlanacaktı (Angold [558]; Meyendorff, Papadakis [580]).

POLEMİK

Bu gündelik siyaset soruları ancak kendi doğruluğundan ve diğerinin heterodoksluğundan emin olan iki kilisenin arasındaki karşılıklı anlaşmazlığı ortaya çıkarır. Düşman kardeşe boyun eğmemek için gereken argümanları sağlayan anlaşmazlıklar ile karşı karşıya gelmişlerdir.

Konular

Sürtüşme konuları pek çoktur ve bilimsel denemelerden, basit yanlış listelerine dek giden bir polemik literatürü ile beslenmiştir. Bazı anlaşmazlıklar ilahiyat temellidir (bkz. Congourdeau [563], s. 822-831). İznik Konsili (325) inanç esasları Konstantinopolis'te (381) tamamlanmış: "Baba'dan geçen Kutsal Ruh'a inanırım"a, Şarlman zamanından beri Latinler "ve oğuldan"ı eklemişlerdi (Latince: *filioque*). *Filioque*'nin İznik-Konstantinopolis inanç esaslarına eklenmesi, bir konsil kararına tek taraflı olarak bir ekleme yapılmasının meşruluğu ile bu formülün anıştırdığı üçleme teolojisi sorusunu aynı anda sormuş oldu. Bu anlaşmazlık litürjik olumsuz etkileri nedeniyle sadece ilahiyatçıları bölmekle kalmadı, zira inanç ilkeleri kutsal litürji sırasında da ilan edilmişti. Babalar'da mevcut, "Baba'dan Oğul tarafından" geçen Kutsal Ruh'u ortaya atarak orta bir formül bulmaya çalışanların çabalarına rağmen, bu farklılık Birlik düşüncesine en büyük engeli oluşturdu zira Roma Kilisesi'ne karşı yürütülen sapkınlık suçlamalarının temelini oluşturuyordu.

Başka bir önemli teolojik anlaşmazlık ise papanın önceliğinin ne şekilde anlaşılması gerektiği konusundaydı. İlk yüzyıllardan itibaren, onursal bir öncelik ve birlik garantisi olarak kabul edilmişti: Kiliseler için Roma piskoposu ile komünyon halinde olmak söz konusuydu. Batı'daki Gregoryen reformdan sonra, bu antik algı, muhtemelen Cermen piskoposlar tarafından kilisenin tümü üzerinde doğrudan yargı yetkisine dönüştürüldü: Papa, evrensel kilisenin gerçek şefi olarak, diğer patrikhanelerin işlerine müdahale ve hatta 1204'te Konstantinopolis'in Latin patriğini atama hakkına sahip oluyordu (Meyendorff, Papadakis [580]).

Diğer Latin "icatları", Rum ilahiyatçıları kızdırmıştı: "araf"ın icadı (Batı'da XII. yüzyılda ortaya çıktı), ökaristik takdis ayininde *epiklesis*'in rolü (Latinler için rahip tarafından söylenen takdis sözlerinin ekmeği İsa'nın bedenine çevirmesi, Rumlar için ise Kutsal Ruh'un duayla çağırılması –*epiklesis*–), aynı ekmek şarap ayininde Rumların mayalı ekmeğin yerine *azyme* (mayasız) ekmek kullanımı. İlahiyat yönteminin kendisi de sorunluydu: Latinler, Aquinolu Thomas'tan bu yana, syllogist mantık yürütmeye önem verirken, Rumlar Yazılar ve "Aziz Babalar"ın yazılarını değerli buluyordu. Bunlara küçük kaygılar (Rum rahiplerin sakallı, Latinlerin bekâr olması, oruçta farklı kurallar, tasvirlerin rolü vs.) da ekleniyordu.

Tüm bunlar aslında birbirinin dili konusundaki cehaletin (pek az Rum Latince bilir, pek az Latin de Yunanca ile ilgilenirdi) derinleştirdiği karşılıklı güvensizliğin göstergesi idi ve IV. Haçlı Seferi sonrasında Bizans topraklarının işgalinin akabindeki anlaşmazlıklar ve kızgınlıklar da bu durumu ciddileştiriyordu.

Mevcut Saflar

Böylelikle Hıristiyanlar arasındaki bağı tazelemek için yapılan birçok girişim başarısızlığa sebebiyet veren güçlü bir direnişle karşılaştı. Bununla birlikte XIV. yüzyıl boyunca, Bizanslı küçük bir azınlık Latinlerin fikirlerine kapılıp "Latinofron" (Latin zihniyeti olan) lakabı almaya kadar işi vardırdılar. Bunlar daha çok, Latin Hıristiyanlar ile Rum Hıristiyanları ayıran şeylerin, hele ki yaklaşan Türk tehlikesi karşısında, ortak noktalara nazaran pek az olduğunu düşünen entelektüellerdi. Başkentte bulunan Latin din adamlarının (Fransiskenler ve özellikle de Dominikenler) etkisi altında, önce Latince sonra da Latin düşüncesine girizgâh yaptılar: Diplomat Demetrios Kydones Latinceyi Pera manastırında Aquinolu Thomas okuyarak öğrendi; fethedilmiş şekilde kardeşi Prokhoros ile birlikte, Babalar ve Latin doktorları çevirmeye koyuldu. Etrafında VI. İoannes'in hamiliğini yaptığı küçük bir grup oluştu; Demetrios Kydones'in kendisi, vatanına son derece bağlı kalmakla beraber Katolik oldu. Öğrencilerinden birçoğu (Manuel Kalekas, Andreas ve Theodoros Khyrisoberges) Dominiken olacak ve Floransa Konsili'ne Birlikçilerin savlarını sunacaktı (Kianka [573]).

Ancak Latin ilahiyatının ışıltısıyla gözü kamaşan bu birkaç aydın dışında, Rumların büyük çoğunluğu Birlik'e son derece düşman kaldı. İmparatorluğun selameti için Birlik'i arzu eden imparatorlar bunu iyi biliyor, halkın reddini en büyük engel olarak görüyorlardı: II. Andronikos, Papa XXII. İoannes'e daha 1327'de bunu söylemişti; Barlaam, 1339'da XII. Benedictus'a tekrarlamış; Manuel oğlu VIII. İoannes'e ölürken söylemişti: Neredeyse imkânsız olan halkı ikna etmek işi, Birlik'in kurulması için temel ihtiyaçtı. Manuel için bu iş öylesine zordu ki neredeyse olanaksızdı; bu nedenle oğluna, Batılıların yardımını alabilmek için her zaman Birlik taraftarı olarak pazarlığa oturmasını salık vermiş ancak hiçbir zaman antlaşmayı sonuçlandırmamasını söylemişti (Pseudo- Sphrantzes [80], II, s. 13).

Keşişler en kararlı olanlardı, kendileri gibi önde gelen seleflerine dayanarak, sapkın olarak yargıladıkları imparatorların siyasetine karşı çıktılar: Günah çıkaran Maksimos, monothelizm, Stoudit Theodoros ikonoklazma döneminde, günah çıkaran Meletios, İzihast Nikeforos Lyon Birliği döneminde direniş brövelerini kazandılar. Daha az önemli polemikçiler ve Latin yanlışları listesindeki yazarlar, Filioque veya Roma önceliğine daha geniş çaplı saldırmaktan çekinmediler: Nilos Kabasilas, Selanikli Simeon, Markos Evgenikos gibi.

BİRLİK GİRİŞİMLERİ VE BAŞARISIZLIK

Her şeye rağmen birlik girişimlerinden tüm bu dönem boyunca vazgeçilmedi. Temelde papanın desteğine ihtiyacı olan imparatorlar, kâh Latin senyörlerin iştahını köreltmek (VIII. Mihael'in durumu) kâh Türklere karşı yardım elde

etmek için (VI. İoannes'ten itibaren) girişimleri sürdürdüler. Kiliselerin Birliği zaten ellerinde olan tek geçer akçeydi.

İznik İmparatorluğu Dönemi

1204'ten sonra pazarlıklar hızladı. 1219'da İmparator Theodoros, İznik'te dört Doğulu patrikhaneden bir piskoposlar konsili toplayarak, papa ile Latin İmparatorluğu'na karşı desteği karşılığında Kiliseler Birliği'nin şartlarını müzakere etmeyi öngördü (*Régestes* [56], no. 1224). Birkaç yıl sonra (1234), Patrik II. Germanos, Konstantinopolis'ten geçen papa elçilerinin İznik'e gelmesini sağladı; burada, komşu şehir Nimfeon'da bir sinod toplanarak, *Filioque* ve *azymes* konuları konuşuldu. Girişim başarısızlığa uğradıysa da köprülerin atılmadığının göstergesiydi (*Régestes* [56], no. 1267- 1268, 1273-1275).

Lyon Konsili

Papa'nın desteği Konstantinopolis'in yeniden fethedilmesi için elzemdi. VIII. Mihael, Latin prenslerin, saldırılarına maruz kaldı, özellikle Anjoulu Carlo tarafından. Lyon Konsili (1274) gerçekte büyük bir yanlış anlaşmaya dönüştü. Papa, imparatorun Bizans kilisesi üzerindeki gerçek otoritesini abartırken, onun imzasının Birlik'in herkes tarafından kabulünün garantisi olduğunu sanıyordu. VIII. Mihael ise halkının ve ruhbanın bir bölümünün direnişini küçümsüyordu.

Konsil, Papa X. Gregorius tarafından, Kutsal Topraklar'ın Latin devletlerine karşı Türk tehdidi nedeniyle arzu edilmişti. Muhalif hiçbir tartışma yaşanmamıştı: VIII. Mihael, Papalık tarafından hazırlanmış ve *Filioque*, Papalığın tüm kilise üzerinde doğrudan egemen olarak kabul edilmesi anlamına gelecek öncülüğü, araf, azymes'in geçerliliği ve başka ufak noktaların kabul edildiği bir inanç bildirgesini imzalamıştı. Karşılığında sadece Rum litürjik formüllerinin değiştirilmeyeceği sözünü elde etmişti (bkz. Laurent-Darrouzes'teki belgeler [552]). İmparatorun bu kapitülasyonu iç savaş başlattı. VIII. Mihael istifa eden Patrik İosefos'un yerine, hapiste birçok patristik yazı yazan Latin Karşıtı Hartofilaks İoannes Bekkos'u getirdi. Bu sonuncu Birliği, Rum litürjik kullanımı koruyarak uygulamaya çalıştı (Congourdeau [563], s. 141-208).

İmparator ve patrik bir anda kendilerini Birliğin sıkı sıkıya uygulanmasını isteyen papalar ve keşişler ile halkın taviz vermez muhalefeti arasında buldular. VIII. Mihael'in Birliği dayatmak için aldığı sert önlemler ancak muhalefeti güçlendirdi. İmparator, kendisini hıyanetle suçlayan Roma ve hıyanetle suçlayan Konstantinopolis tarafından aforoz edilmiş olarak öldü, II. Andronikos, ilk iş Birliği reddetti (1283) ve Bekkos ile onun atadığı Birlikçi piskoposları görevden aldı.

Lyon'dan Floransa'ya

Müzakerelerin yeniden başlaması için öfkenin hafiflemesini beklemek gerekti. Hatta Konstantinopolis'e karşı bir Haçlı Seferi'ne katılacaklara günahlarının affını vaat eden bir papa, II. Clementus bile oldu (1307). Ancak ne papalar ne de imparatorlar Kiliseler Birliği'nin kazandırabileceklerini gör-

mezden gelebilirdi. Lyon Birliği'ni reddeden II. Andronikos bile 1327'de Papa ile kopmuş olan kilise bağlarını tekrar onarmaya koyuldu: Mektuplarında, kopuşun suçunu halka attı. 1333'te, tartışmak için iki elçisini gönderen Papa oldu ancak filozof ve tarihçi Nikeforos Gregoras sinodu, Doğu patriklerini de kapsayan bir ekümenik konsil dışında doktrinle ilgili konuları tartışmayı reddetmeye ikna etti. Bir ekümenik konsil fikri ortaya atıldı ve kendi yolunu çizdi. 1339'da Calabrialı Barlaam Avignon'da Papa XII. Benedictus'a bu konuyu açacaktı: Sadece bir konsil Bizans halkının isteksizliğini ortadan kaldırabilirdi. İmparator VI. İoannes 1347'de, VI. Clementus'a teklif ederek konuyu yeniden ele aldıysa da gerisi gelmeyecekti. Papalar konsil ihtiyacı duymuyorlardı, zira kendi otoriteleri inanç konusunda karara varılmasına yetiyordu. Bununla birlikte tartışmalar devam etti: 1357'de Pantokrator Manastırı'nda, Elçi Pierre Thomas ve Keşiş Athanasios arasında; Vlaherna'da 1367'de sabık İmparator VI. İoannes ve Latin Patrik Paul arasında: İoannes hâlâ konsil fikrini savunuyordu. Ancak V. İoannes'in şahsen din değiştirmesi, 1369'da Papa'yı konsilin gereksiz olduğuna ikna etti: Henüz imparatorun halkını inancını paylaşmaya yönelteceğini sanıyordu. II. Manuel (daha önce gördüğümüz üzere isteksizce) sonra da VIII. İoannes (daha ciddiyetle) V. Martin'i konsil toplamaya davet etti, ne var ki ancak Batı'nın büyük ayrılıkçı krizi ile papalar bu çareye başvurmaya ikna olacaktı.

Floransa ve Sonrası
(Bkz. Blanchet [559])

Tüm Kiliselerin temsilcilerinin toplanacağı bu büyük konsilin hazırlık tartışmaları 1433'ten itibaren başladı ve Lyon gibi "sapkınların Roma Kilisesi eksenine dönmesi" konusunu sonuçlandırmakla yetinmek yerine, farklılıkların kaynaklarına indi (Floransa Konsili'ni Rum bakış açısıyla görmek için en zengin kaynak büyük eklesiarh Syropoulos'un anlatımıdır [133]). Muhalif Bâle Konsili delegeleri ve Bizanslılar arasındaki müzakereleri karşılamak için Papa IV. Eugenius özel elçisini Konstantinopolis'e gönderdi. Ancak Patrik II. İosefos Papa ile müzakere etmeyi tercih etti. Ekümenik konsil İtalya, Ferrare'de yapılacaktı; bu şehirde patlak veren veba salgını nedeniyle, birkaç ay sonunda Floransa'ya transfer edildi.

İtalya'ya 1438 İlkbahar'ında varan Rum delegasyonu etkileyiciydi: İmparator ve patriğin ikisi birden, bazıları üç Doğu patrikhanesinin yetkisiyle donatılmış, birçok metropolit ile gelmişti. Öncelikli bir rol oynayacak olan bu metropolitlerin bazıları, olağanüstü hal ile konsile katılmaları ve delegasyonun teolojik seviyesini yükseltmek için davet edilmişti: 1437 Kasım'ında çağırılan İznikli Bessarion ve Efesli Markos bunlardandır. Çeşitli teoloji konulardaki tartışmalar (araf, azymes, epiklesis, inanç bildirisine *Filioque*'un eklenmesi, üçleme teolojisi, papanın önceliği) bir yıldan fazla sürdü. Davet ve misafir eden taraf Latin Kilisesi, skolastikte ustalaşmış ve Rum asıllı kardeşleri tarafından sağlanan patristik metinlere sahip Dominikenler tarafından temsil ediliyordu. Rumlar daha aşağı konumdaydı: Evlerinden uzakta, ülkelerine yapılacak bir Osmanlı saldırısı söylentisi nedeniyle endişeli, pa-

panın bazen aylarca gelmeyen, tedariğine bağımlı, skolastik metot ve bunu kullanarak Latinlerin benimsedikleri kendilerine özgü patristik sorgulama metodu nedeniyle şaşkındılar. Buna, imparatorun sağlamaya çalıştığı askeri yardım nedeniyle yaptığı baskı da ekleniyordu. Eğer tek bir teolojik çalışma sonuca ulaştıysa birçoğu zaman kısıtlaması nedeniyle askıya alındı. Rum tarafı, Bessarion ve Kievli İsidoros Latin savlarının çekimine kapıldığından bölünmüştü. Sadece Efesli Markos, özel litürjik gelenekler hususunda ilerleme kaydedildiyse de temel olarak Roma pozisyonunu kabul eden Birlik Fermanı'nı imzalamayı reddedecekti. Patrik II. İosefos'un, imzadan önce 1439'da ölümü, Efes piskoposunun reddi ile birlikte, ikna olmuşluktan çok savaş yorgunluğundan imzalanmış bir Birlik'in meşruiyetine gölge düşürdü. Konstantinopolis'e dönüş kasvetli oldu, VIII. İoannes gemiden indiğinde eşinin ölümünü öğrendi. O andan itibaren Latinler söz verdikleri askeri yardımı geciktirdiklerinden de olsa gerek, bıkmış görünüyordu. Ruhban, keşişler ve halkın bir bölümü Lyon'daki gibi, Roma tezlerinin kazandığı bu Birliğe öfkeliydi. Akabinde dalgalanmalarla geçen birkaç ay oldu (Blanchet [560]. Yeni bir patrik seçmek gerekiyordu. Çağırılan Efesli Markos reddetti; İmparator kesin Birlik taraftarı Kyzikos metropoliti Metrofanos'u seçerek durumu berraklaştırdı. O zaman herkes safını seçti. Saray, İmparatorluk yönetimi, piskoposların bir bölümü, İmparatorluğun bekasından başka bir şey düşünmeyen inançlı Latinofronlar gibi pragmatikler, ilanda acele etmeyen imparatorun hareketsizliğine rağmen açıkça Birlik oyunu oynamayı tercih ettiler. Keşişler ve pek çok rahip Birlik imzacıları ile komünyona girmeyi reddettiler. Efesli Markos, Herakleialı Antonios, büyük ekklesiarhos Syropoulos Konstantinopolis'i terk ettiler; Ayasofya Hartoflaksı Balsomon yeni patriği ve Roma'ya bağlı kiliseyi alenen aforoz etti. Bizans dünyasının hayatta kalmasına dair birçok fikir sürtüşüyordu: Bazılarına göre Birlik, İmparatorluğu kurtarmanın tek yoluydu; diğerlerine göre, Türklere karşı Hıristiyanlığın birliğini sağlıyordu; bu iki Birlikçi hizibe karşı, Birlik karşıtları Ortodoks dünyasını, İslam toprağında olsa dahi, sapkın kabul edilen Roma'ya karşı oynuyorlardı. Efesli Markos direnişi organize etti. Bu direniş 1443'te gayriresmi synod, –hiera synaxis (kutsal sinoks)–, ismini alarak yeraltına indi (Cacouroš [562]). Birlik imzacıları, 1445'te birbirine zıt düşen konferansları destekleyen elçiler gönderen Papa'nın çabalarına rağmen imzalarını birbiri ardına geri çektiler. Aynı sene, filozof Gennadios Sholarios, sürgünde, Birlik karşıtı direnişin başında ölen Efesli Markos'un yerine geçti. Metrofanos'un ardılı ve onun gibi birlikçi olan Patrik III. Gregorios 1451'de, Roma'ya kaçmak zorunda kaldı. Patriksiz kalan ve Türk baskısı altındaki Bizans kilisesi, sadakatinde Ortodoks inancına sığındı ve Ayasofya'da Birliği ilan etmeye gelen, Roma kilisesi kardinali olmuş Kievli İsidoros'u yuhaladı.

Ancak artık teolojik tartışmaların zamanı değildi. 1453'te, Türkler kenti aldılar ve iki safın da taraftarlarını, Kievli İsidoros ve Gennadios Sholarios'u köleleştirdiler. Bu sonuncunun II. Mehmet tarafından, Osmanlı hâkimiyetindeki Konstantinopolis'in ilk patriği olarak atanması Kiliseler Birliği tartışmalarına son darbeyi vurdu. Kendisi de Birlik propagandası yapmaktaki başarısının

karşılığı olarak Roma kilisesi kardinali olmuş olan Bessarion, beyhude yere Batılı prensleri vatanını kurtarmak için Türklere karşı birleşmeye ikna etme girişimlerini artırdı; 1463'te Konstantinopolis'in Latin patriği olacaktı (Congourdeau [566]).

BÖLÜM XIII

Yapılar ve Eşyalar: Bizans Kültürel Çevresinde Sanat

Ivana Jevtić ve Jean-Michel Spieser

BAŞLANGIÇ

Bu son yirmi otuz yıl boyunca, Bizans sanatı incelemeleri, dikkate değer ölçüde yenilenmiş ve sorulan yeni sorularla stil devrimi, bölgesel okullar ve Konstantinopolis ile çevresinin etkileşimi hakkında geleneksel cevaplar aşılabilmiştir. Bu sorular göz ardı edilemez ancak ancak Bizans sanatı ve yapılarının bize İmparatorluk ve sakinleri konusunda daha zengin bir tablo çizmesi önemlidir. Bu yenilenme özellikle daha eski, ilk Hıristiyanlık, ikonoklazma, Makedonya ile Komnenos ve Angelosların hanedanları dönemi konularında olmuştur. New York'ta açılan *Byzantium. Faith and Power* (Evans [616]) isimli üçüncü büyük sergi, yeni ufuklar açmış ve yeni çalışmalar başlatmış olsa da, Bizans İmparatorluğu'nun son dönemi, henüz pek az araştırılmıştır. Sergi kataloğundaki araştırmalar, Paleologos döneminde sanatının birçok veçhesi üzerine bir ilk sentezi bize sunar. Onlara çok şey borçlu olduğumuz bellidir ancak bütün üzerine gerçek bir sentez için pek erkendir ve ileriki sayfalar elimizde bulunanların mütevazı bir sunumundan başka bir şey değildir.

Bizans sanatını tanımak için gerekli olan malzemelerin, yapı sanatı alanında olduğu kadar, kutsal objeler, özellikle de ikonalar veya ayin eşyalarının, en bol olduğu bir dönemdir. Bununla birlikte, bu zengin alanların bir kısmı ya pek bilinmez ya da yalan yanlış yayımlanmıştır. Bu dönemin bütüncül bir şekilde anlaşılması, karmaşıklığı nedeniyle mümkün olamamıştır. Dönem, Konstantinopolis VIII. Mihael tarafından geri alınıp Latin İmparatorluğu'nun sonunu getirdiğinde, bu dönem bölünmüş ancak Batılılar Ege havzasında varlıklarını sürdürmüşlerdir (bkz. böl. XXI). Bu olay, araştırdığımız dönemin ikiye ayrılmasına neden olmuş, 1204-1261 nereye bağlamamız gerektiğini bilemediğimiz bir perde arası oluşturmuştur. New York'taki iki sergideki kronoloji ile bu çalışmada izlenenin aynı olmaması tesadüfi değildir. Konstantinopolis'in alınması hiç kuşkusuz siyasi ve tarihi açıdan bir dönüm noktasıdır. Peki ya kültürel ve sanatsal açıdan da öyle miydi? Yunanistan'da XIII. yüzyıl Bizans resmi üzerine yapılan kısa sentezler, dönemin siyasi olaylarıyla ilintili olarak,

Konstantinopolis'in yeniden alınması olsun, Yunanistan'da XIII. yüzyılın ilk yarısında sürtüşen iktidar odaklarının değişen kaderleri olsun, belirgin ve basit net bir ayrım yapmayı mümkün kılmaz (Kalopissi-Verti [625], [626]). Eğer bu tablo XII. yüzyıl sonunda görülen evrime bağlı kaldıysa bu belki de 1261'den sonra bile, Yunanistan'ın büyük bir bölümünün ayrı bir yeri olmasından ileri gelir, öyle ki resmin aldığı yeni ivme hemen hissedilmez. Karşılığında, bu dönemin Komnenos ve Angeloslar döneminin bir nevi devamı olduğunu çıkarsamak ise Sırbistan'da bu dönemde gözlenen yenilikleri azımsamak ve bunların resmin gelecekte geçireceği dönüşümdeki rolünü reddetmek anlamına gelir.

Sırbistan'a yapılan gönderme bu dönemin siyasetle ilgili bir başka çetrefilliğinin altını çizer. Siyasi olarak Konstantinopolis'e bağlı olan, giderek daha da küçülen topraklar ile eski İmparatorluğun Yunanca konuşan, esasen Yunanistan'daki bölgeleri arasında sanatsal kültür açısından temel bir faklılık olmadığı düşünülebilir. Yeni keşifler Kapadokya'da Hıristiyan resmin var olmaya devam ettiğini ortaya çıkardıysa da Türk hâkimiyetindeki Anadolu'da sanatsal olarak ne olup bittiği konusunda hiçbir şey bilmiyoruz.[1] Balkanlarda gelişen Slavca konuşan devletler söz konusu olduğunda olay daha da karmaşık hale gelir: Kültürleri hem dini hem de iktidar anlayışı nedeniyle Bizans'a bağımlı olmakla birlikte, 1300 civarında Sırp Krallığı yükselmekte iken Selanik'teki ressamlara çağrı yapılmış olmasına ya da Latin İmparatorluğu döneminde Sırbistan'da Rum ressamların varlığına rağmen, belirli farklar da mevcuttur. Daha uzak bölgelerde, örneğin Rum Theofanos'un belki de gerçek Bizans dünyasında yapamayacağı kadar kişisel bir üslupla resim yaptığı Novgorod'da başka durumlar göz önünde bulundurulmalıdır.

1261'den çok sonra Ege baseninde Batı prensliklerinin varlığı ve bundan dolayı Bizanslı sanatçılar ile Doğu'da bulunan Batılı sanatçıların kaçınılmaz karşılaşmaları veya Latin siparişçiler ile yerel sanatçılar arasındaki ilişkiler de değerlendirilmelidir. Buna karşılık, burada Bizans resimlerine gösterilen ilgi ve XIII. yüzyıl İtalya'sında maruz kaldıkları değişiklikleri değerlendirmek bize düşmez. Duccio, Cimabue daha şimdiden farklı bir dünyaya aittir. Bizans sanatının nasıl algılandığını takip edersek, ilerleyen sayfalarda dünyevi sanata ne kadar az gönderme yapıldığına şaşmamak gerekir: Bu sanat, Manuel Philes'in birkaç şiiri, kroniklerdeki göndermeler, Bessarion'un bir Trabzon sarayı betimlemesi gibi pek nadir metinlerde karşımıza çıkar. Bu, varlığından emin olmamıza yeter ancak zaten şüphe etmek mümkün müdür? Özellikle de Bizans çerçevesinde "dünyevi" lafını pek temkinli kullanmak gerekirse de Bizans sanatının ne olduğu konusunda ancak pek kısmi bir bilgi sahibi olduğumuz kesindir.[2]

---

1. C. Jolivet-Lévy, N. Lemaigre-Demesnil, Nouvelles églises à Tatların. Cappadoce, *Monuments et Mémoires*, 75, 1996, s. 21-63.
2. J. Lafontaine- Dosogne, *içinde Arte Profana e Arte Sacra a Bizancio* [Milion 3], Rome, 1995, s. 189-219.

MİMARİ VE YAPI RESİMLERİ

MİMARİ

Pek fazla yapı vardır ancak bir bölümü iyi bilinir. Yönlendirici kitaplar genellikle Bizans'ın son dönemine ait mimarinin hiçbir ilginç yanının olmadığını ileri sürer.[3] Kapsayıcı tek bir monografi vardır, o da Hora Hristos Kilisesi-Kariye Camii katholikonu'nunkidir (Ousterhout [639]); yine belirtmek lazımdır ki bu temeli XII. yüzyıla gider. Mimari faaliyet ele alınan döneme göre değişim gösterir. 1204 ile 1261 arasında, Konstantinopolis ve Latin hâkimiyetine girmemiş eski İmparatorluk bölgelerinde az rastlanır; buna karşın, Sırbistan'da büyük yapılar inşa edilmiştir.

O dönem Sırbistan Devleti oluşum aşamasındadır; bu da yeni kraliyet rezidansları yapımına neden olmuştur (bkz. böl. XVII). 1200 civarında, jupan Stefan Nemanja'nın ve ilk haleflerinin rezidansı Ras Kalesi, tahkim edilmiştir. Yine burada, kalenin altında küçük bir manastır kurulmuş, belgelerde de yankısı olan, Sırbistan'ın tam da karakteristiği manastır-kale ile keşişlerin devlete verdiği manevi desteğin altını çizen ittifak da kurulmuştur. Ancak hükümdarlar, bu bölgelerde farklı şatolarda (dvorovi) oturuyorlardı. Bu hareketlilik Sırplarda genelleştirilebilecek bir alışkanlığa benzer. Bu durum Kosovo'da, XIV. yüzyılın ilk yarısında, Svrcin Gölü çevresindeki prens sarayları (Pauni, Nerodimlje ve Stimlja) ile kanıtlanmıştır.[4] Bu prens saraylarının görünüşü pek bilinmez. Kuşkusuz, içinde bir veya daha fazla kilisesi olan birçok yapıyla, yaygın bir deyişe göre "hükümdarın köyü"nü oluşturmaktaydılar. Bugün yok olan bu köyler, ihtişamlarına tanıklık eden Theodoros Metohites gibilerin yazdıklarından bilinirler. Bununla birlikte, Despot Yorgos Branković'in sarayının kalıntıları, son Sırp başkenti Smederevo'nun kalesinde durur. Mistra hükümdarlarının sarayının en yeni kısımlarına yakın olan bir anlayışla bütünlük içindedirler. Bizans sivil mimarisi, Konstantinopolis'te bugün daha tam tanımlanamamış olsa da Tekfur Sarayı ismi verilen yapıya rağmen daha da az bilinir (bkz. böl. VIII.).

Bizans dini mimarisine gelince, ele alınan dönem içinde büyük yenilikler geçirmemiştir. Ancak birkaç Sırp manastır ve kilisesini, XII'den XIII. yüzyıla geçilirken yapılan Studenica'daki Tanrı'nın Anası Kilisesi'nden başlamak üzere, ayrıca ele almak gerekir. Bu da Stefan Nemanja tarafından kurulmuştur ve manastır gerçek bir kale gibi görünür. Kilisesi Sırbistan'ın bundan sonraki tüm mimarisine damgasını vurmuştur zira ölümünün hemen akabinde kanonize edilen hanedanın kurucusunun mozolesi de buradadır. Bir dizi yapının da başlangıcıdır: Žiča'daki Göğe Yükseliş (1207-1219), Mileseva'daki Göğe Yükseliş (1220 civarı), Sopocani'deki Kutsal Üçlü (1265'e doğru), Dalmaçya'dan gelen mimar ve taş ustalarının eseri olmakla birlikte, Bizans ögelerini, özellikle de kubbeyi kullanmışlardır. Bu dizi Decani tarafından (1327-1335) devam etti-

3. R. Krautheimer, S. Ćurčić, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 4. bas., Yale, 1986, böl. 7; C. Mango, *L'architecture byzantine*, 1993, ch. 8-9.
4. S. Cirković, Vladarski dvorovi oko jezera na Kosovu, *Zbornik Likovnih Umetnosti*, 20, 1989, s. 67-82.

rilmiştir, bu konuda mimarın Kotorlu bir Fransisken olan Fra Vita (Pantelić [642]) olduğunu biliyoruz. Dış cephe Roma stilindedir. Studenica plastik repertuvarı Bizans sanatına yakın kalmakla birlikte, fantastik yaratılar ve Roma dünyasıyla ilintili bitki motifleri sunar. Žiča'dan itibaren, binaların dışı, fresklerle süslenen içleri lehine ihmal edilmiştir. Bu manastır başpiskoposluk makamı olmuş ve Raska Okulu denilen akım mimarisinde kendini dayatan büyük bir ön-narteks (eksonartheks) ile donatılmıştır.

Ancak XIV. yüzyıl başında, Sırbistan hem kopyalamak hem de giderek rekabet etmek istediği Bizans'a doğru dönmüştür. Bu evrim mimaride de alan kullanımı, yapı, biçimler ve hatta duvar yapım teknikleri ile kendini göstermiştir. Kral Milutin tarafından yürürlüğe konulan geniş çaplı imar kampanyası çerçevesinde yapılan, beş kubbeli üç kilise özel bir yer taşır: Prizren'deki Ljeviska Meryem (1307), zaten var olan bir bazilikanın merkezine tamamen dahil edilmiştir, Staro Nagoricino'daki Agios Georgios (1312/13) manastırı ve Gracanica kilisesi (1311-1312) (Curčić [600]), ise en tamamlanmış örnektir.

Bahsedilmesi gereken son bir gelişme de Sırp mimarisine özgüdür: Morava Okulu tanımlaması altında toplanan bir grup, daha önceki alansal çözümleri devam ettirirken, dış cephenin dokusu ve rengi ile karakteristiğini belli eder. Pencerelerin çerçeveleri, girişler ve korniş süslemeleri, kavis taçları, kolon ve sütun başları tamamen geometrik süslemeli rölyeflerle bezelidir. Bu yeni anlayış Prens Lazar Hrebeljanoviç'in iki bağışında zaten mevcuttur: Ravanica Manastır Kilisesi ve Lazarika denilen, prenslik sarayına ait Kruševac'taki Aziz Stefanos Kilisesi (1377/80). Morava mimarisi çerçevesinde, Bizans geleneği Doğu Hıristiyanlığı dünyasının sınırdaşı olan bir ortama, Vlahya'ya taşınır.

Gerçek Bizans dünyasında, önceki dönem kiliselerin çoğu, küçük köy kiliseleri dışında, zaten bilinen Rum haçı temeline kurulmuştur. Genellikle "Pi" şeklinde bir galeri orta çekirdeği çevreler, büyük ihtimalle 1300'den önce veya sonraki yirmi yılda yapılmış olan Selanik'teki Agia Aikaterini buna örnek oluşturur (Curcic [601], s. 68); yine Selanik'te, XIV. yüzyıldın ilk çeyreği veya daha sonra yapılmış olan Agoi Apostoloi de bu biçimdedir. Aynı tip galeri diğer kiliselerde de görülür, tamamen duvarlara dayanan kubbe ile örtülmüş bir orta çekirdek, Konstantinos Lips Manastırı'nın, İmparatorluk mezarlarına ayrılan, Aziz İoannes Prodromos'a adanmış güney kilisesi gibi XII. yüzyıldan beri bilinen bir formülü takip eder;[5] VIII. Mihael'in dulu İmparatoriçe Theodora, burayı 1282'de inşa ettirmiştir. Haçların kolları, 1000 yılı civarından başlayarak kullanılan bir plan olan Athos üç yarım kubbe* modeline göre yarım kubbe şeklinde bitebiliyordu. Athos'ta, Hilandar Manastırı katholikonu Sırp Kral Milutin'in girişimiyle bu plana göre yapılmıştı; aynı plan Selanik'in üst tarafında Peygamber Elias'ta, belirlenemeyen bir manastırda ve bu şehirde Bizans devrinde en son inşa edilen son büyük kilisede, belki de 1360 civarında kullanılmıştı. Bu kiliselerin bir kısmı daha önce de var olan ancak kuşkusuz Güney Yunanistan'dan çıkıp Epir'den giderek daha da zenginleşerek

5. T. Macridi vd. The Monastery of Lips (Fenari İsa Camii), *DOP*, 18, 1964, s. 251-298.
* Fr. Triconque, üç apsisli, üç dilimli yonca biçimi plan. (ç.n.)

tüm İmparatorluğa yayılan seramik-plastik zengin süslemelerle bezenmişti. Arta'daki iki kilise, Agia Theodora ve Agios Basileos, Selanik Agoi Apostoloi, Bulgaristan Nesebar'daki İoannes Aleitourgos, önemli örnekleridir.

En orijinal kilise, XIII. yüzyılın sonlarına doğru despotlar tarafından inşa ettirilen, kübik dış cephesi ve sütuncuklar ve bindirme kemerlere dayanan kubbesi ile Arta'daki Paregoritissa'dır. Biricik kalmıştır, biricik kalmış olmakla birlikte, Mistra'da icat edilen, alt planda bazilikle üst tribünler seviyesinde Rum haçını bağdaştıran modelden birçok örnek inşa edilmiştir. İlk defa 1310 civarında Brontokhion Manastırı katholikonu Theotokos Hodegetria'nın yapımı için daha sonra 1428'de Pantanassa Kilisesi ile ve aynı dönemde kısa süre sonra Meyropol'de bir restorasyon için kullanılmıştır.

Bizans imparatorlarının daha önceki asırlarda üstlendikleri rolü artık oynamamaları dikkat çekicidir. Konstantinopolis'te bile, en büyük inşaat Ayasofya'nın 1317'de yapılan destekleme çalışması ve 1346'da yıkılmasından sonra yapılan yarım kubbe inşaatıdır. Apsis aynı kampanya çerçevesinde restore edilmiş ve muhtemelen hâlâ mevcut olan Theotokos mozaiği de bu dönemde yapılmıştır ve Makedonya Rönesansı eseri değildir.[6] Daha az önemli yapılarda bile, yeni kiliseler yapılacağına, mevcut olanlar büyütülmüş veya restore edilmiştir. İmparatoriçe Theodora'nın vakfının bahsi yukarıda geçmişti. Bu vakıflardan en zengin görünen ikisi güçlü aristokratlarındır. Önemli bir makam sahibi olan Dukas Glabas Tarhaniotes'in dul karısı, onun anısına, 1310 civarında, Pammakaristos Kilisesi (Fethiye Camii) yanına bir mezar şapeli yaptırmıştır. Epir despotlarının vakıflarından başka, Sırp hükümdarlarının çerçevesi Mistra'dır, Trabzon İmparatorluğu'nu ise özellikle İmparator I. Manuel (1238-1261) tarafından yaptırılan ve Bizans geleneğine ancak bir noktaya kadar ait olan Ayasofya ile anmak gerekir.

İnşaatın bazı maddi yönleri ve iş organizasyonu konusunda yazılı kaynakların fazlalığı sayesinde, diğer dönemlere göre daha fazla şey biliyoruz. Kaynakların geniş bir kataloğu da yapılmıştır.[7] Çeşitli kaynaklar Ayasofya'nın restorasyonu üzerine, sorumluların isimleri, 1261'den sonra Konstantinopolis'e makam sahipleri ve memurların dönüşüne bağlı olarak inşa faaliyeti, toprak alımı veya toprak kiralaması üzerine düzenlemeler, ortaya çıkan komşuluk sorunları da dahil olmak üzere birçok ayrıntılı bilgiye sahibiz (Matsche [630]). Athos Dağı arşivleri Selanik evlerini tanımamıza izin veriyor.[8]

Ancak tüme baktığımızda Bizans din dışı mimarisi, evleri, sarayları ile pek az bilinmektedir. Şehirler derinden değişmezken, Mistra yepyeni bir şehir olmuştur. Şehirler için Sırbistan'da işler yine değişiktir. İlk Nemanjićler zamanında Bizans veya Batı'daki gibi şehir merkezleri yoktur. Şehirleşme süreci, XIII. yüzyılın sonu ve özellikle de XIV. yüzyılda devletin büyük oranda Kopaonik Dağı ve Novo Brdo'dan gelen madenlerden elde edilen zenginliğe

6. M. Bernabo, L'arte bizantina dopo l'iconoclastia e la datazione dei mosaici nell'abside di Santa Sofia a Costantinopoli, *içinde Intorno al Sacro Volto: Genova, Bisanzio e il Mediterraneo* (secoli 11.-14.), A. R. Calderoni Masetti, C. Dufour Bozzo, G. Wolf (der.), Venise, 2007, s. 31-50.
7. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel*, 1204-1328, Wiesbaden, 1994.
8. Chr. Giros, Présence athonite à Thessalonique. XIII.-XV. siecle, in *Symposion* [663], s. 265-278.

bağlı olarak artan refahı sayesinde giderek fazlalaşmıştır. Kral I. Uroš döneminden itibaren madencilik karmaşık yapılı şehir merkezlerinin, özellikle de Kosovo'da Novo Brdo'nun meydana gelmesine vesile olmuştu. Osmanlıların ilerleyişine rağmen, Stefan Lazarević (1389-1427) dönemi Kruševać ve Stalać gibi surlu şehirlerin gelişimi açısından yeni bir dönem teşkil eder. Bu olguya Stefan Lazarević döneminde 1403-1427 arasında başkent olan Belgrad ile tanık olunmuştur. Bu şehrin surları Bizans ve özellikle de Macaristan'dan gelen Batı unsurlarını birleştirir ve yeniler, özellikle bir zindanın varlığı Sırbistan'ın şehirlerdeki (Kruševać, Stalać, Smederevo) gibi manastırlardaki (Ravanica, Resava) geç dönem surlarının da tanımlayıcı özelliğidir. Eşzamanlı olarak, XII. yüzyılda, ikinci Bulgar İmparatorluğu'nda, yeni Bulgar başkenti Tırnovo gelişmiş, önemini bu İmparatorluğun sonuna kadar korumuştur.

YAPI RESİMLERİ

Bu dönem, bazıları korunamamış yapılar bakımından olağanüstü zengindir. Coğrafi dağılımları çok eşitsizdir. Konstantinopolis'te pek azı korunmuş, Küçük Asya'da Kapadokya'da ve Trabzon Rum İmparatorluğu topraklarındaki istisnai örnek dışında neredeyse hiç kalmamış olmasının aksine, Avrupa'da bilhassa da Yunanistan'da birçok resimli kilise vardır. Bu dağılım kuşkusuz ortaçağdaki durumu yansıtmaz ve daha çok bu bölgelerin daha sonraki tarihsel gelişimine tekabül eder. Bu iki buçuk yüzyıl Bizans resminin başyapıtlarının da, köylerdeki mütevazı resimlerinde doğumuna tanıklık etmişti[9]. En iyi ressamlar, 1204'te Konstantinopolis'in ele geçirilişinden sonra çoğalan iktidar merkezlerine bağlıdır. Bu yayılım, ressamların artık Latin hâkimiyetindeki şehirde müşteri bulamadıkları için göçmek zorunda kalması sayesinde gerçekleşmiştir. Bu durumdan en çok nemalanan Nemanjićlerin Sırbistanı'dır; Konstantinopolis'in yeniden fethedilmesi burada resimsel faaliyetlerin yeniden hayat bulması sonucunu vermiştir. Bunun ilk ve belki de ilk tanıklığı şimdi VIII. Mihael ile bağlantılandırılan Ayasofya'nın Güney tribünündeki Deisis'i temsil eden mozaiktir. Ancak diğer evler de faal kalmış veya faaliyete geçmiştir. Yine Sırbistan söz konusudur ancak ikinci Bulgar İmparatorluğu, Epir Despotluğu için de geçerlidir; Selanik önemli bir yer tutar; Peloponez'de, Mistra yükselir. Bu bütünler arasında sınır söz konusu değildir ve aralarındaki ilişkiler de girifttir.

İkonografik açıdan, bu dönemin tümü çoğu kez eski dönemde beliren eğilimlerinin gelişiminden ibarettir (Kalopissi-Verti [625]). Bunların en çarpıcısı, apsis süslemesinde ilk örneği Kurbinovo Aziz Georgios (1191) apsisinde bulunan ancak sonrakilere kendini dayatmayacak *melismos*'un* neredeyse sistematik şekilde kullanımıdır. Ekmek-şarabın gerçek olduğunu göstermek için sunakta tasvir edilen çocuk, çoğunlukla *diskos*** üzerinde uzanırdı (Gerstel

9. A. Laiou, The Peasant as Donor: 13th-14th Centuries, *in* Spieser-Yota [658].
* Ekmek-şarap ayininde ekmeğin bölünme sahnesi. (ç.n.)
** Katoliklerde paten, genellikle ayin ekmeğinin koyulduğu düz yuvarlak metal kap. (ç.n.)

[619], önceki kaynakça). Bu sahne, kilisenin süsleme programında ayinlerin ne denli önemli olduğunu gösterir niteliktedir ancak ayine atıf yapan tasvirler aynı zamanda kubbede, buradaki ana ya da tek dekor olan Pantokrator etrafında da resmedilmiştir. Kutsal Ayin denen sahne, özellikle XIV. yüzyılda Pantokrator ve kubbe kasnağında bulunan peygamberler arasına eklenmiştir. Taht'a tapınma olarak görülebilecek bir ilk versiyon, XIII. yüzyılda Elasson'daki Panagia Olympiotissa'da bulunmaktadır (Constantinides [599]). Ancak paralel olarak, dekorun bir nevi kişiselleştirilişi de görülür. Kubbede mabede adını veren aziz ve azizeler de bulunur. Geraki'deki Aziz Sozon'da muhtemelen bu durum vardır (XIII. yüzyılın ilk yarısı), daha bariz olan Atina'daki ise Markopoulo Taksiarhi Kilisesi'dir. Bu yenilik, pek sık olmasa da Büyük Bayramlar etrafında XI. yüzyıldan itibaren düzenlenmiş hiyerarşik dekor sisteminin artık kullanılmadığının veya en azından eski döneme göre azaldığının açık bir göstergesidir.

Bu evrimin başlangıcı XIII. yüzyılın büyük Sırp kiliselerinde, çağdaşı küçük Rum kiliselerine göre daha rahat okunur. Studenica'daki Tanrı'nın Anası Kilisesi alışılageldik normlara uygun bir dekorla yapılmıştır; ancak daha o zaman resimleri 1272-1274'te[10] yapılmış olan Sopocani'de bazı düzenlemeler şaşırtıcıdır. Narteks'teki alışılmış son Karar'a, yedi ekümenik konsil ve Yusuf'un Hayatı tasvirleri eşlik eder; Birkaç tasvirlik Çile döngüsü, kuzey duvarları ve mabedin güneyini işgal eder. Büyük Bayramlar döngüsü artık doğudan veya güneydoğudan başlayacak şekilde merkez bölümü alışılageldik şekilde çevreleyecek şekilde yerleştirilmemiştir.

Döngülerin sayısı artar; Gracanica'da, artık bariz bir şekilde tek başına durmayan Büyük Bayramlar döngüsüne, Mesih'in öğretileri, mucizeler, Çile, Mesih'in dirilişinden sonra görünmeleri döngüleri eklenir. Bu gelişmenin zirve noktalarından birine insanın yüzlerce tasvir arasında kaybolduğu Dećani Manastırı'nda erişilmiştir. XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl dekorlarını Orta Bizans dönemindekilerden ayıran en önemli sonuçlardan biri okunur olmayışlarıdır. Adını daha önce andığımız büyük kiliselerde bile sahneler küçük boyutludur. Bir tür anlatım olarak görülebilecek bu tasvirlerin artışının resmi kaynağını minyatürlerde aramak gerekir: Sopocani'de, Tecelli üç bölümde anlatılır, Mesih üç havarisiyle birlikte dağa çıkmaktadır, Tecelli vuku bulur, son olarak da Mesih inmiş ve yoldaşlarına susmalarını söylemektedir. Ancak anlatım arayışı yeterli bir açıklama olmaz: Mesih'in öğretilerine dair sahneler de artar ancak birbirlerine o denli benzerler ki ressamlar bunlara bu tasvirlerin yerleşimi nedeniyle şimdiye kadar saptanması sorun oluşturmuş bir kimlik kazandırmak için uzunca yazılı kitabeler eklemişlerdir. Mütevazı boyutlardaki kiliselerde bile, küçük tasvirler eski döneme oranla daha fazla sahnenin tasvirine olanak vermiştir.

Bu evrim dekorun algılanış biçiminde derin bir değişime neden olmuştur. Bu dönüşümün ana hatları olan döngülerin ve sahnelerin artışı, böylece oluşan

10. B. Todić, L'apôtre André et les archevêques serbes sur les fresques de Sopocani, *Byzantion*, 72, 2002, s. 449-474.

okunurluk kaybı, mimari yapı ile ikonografik döngülerin örtüşmesine daha az dikkat sarf edilmesi, gibi başlıca veçheleri nasıl okumak gerekir? En önemli husus şudur ki hem bütün süsleme organizasyonunda hem de ayrı sahnelerde kolay okunurluk yok olmuştur. Eskiden olduğundan daha ağırlıklı olarak önemli olan sadece süslemelerin varlığıdır; "Büyük Bayramlar" adı verilen esas döngünün göreceli silinişi, önemli bir ipucudur. Varsayım olarak, bu dönüşümü templon üzerindeki ve şahsi ibadet objelerindeki ikonların artışı ile ilişkilendirmek cazibeli gelir. Bütüncül etkisi ile değerlendirilmesi gereken bir dekor ile ibadet edenler ile daha doğrudan bir etkileşim içinde olan şahsi tasvirlere yöneltilen dikkat arasındaki yeni bir dengeden bahsetmek mümkün müdür?

Belki de bir önceki döneme oranla artan ve daha çok önem verilen bağışçıların tasvirlerine özel bir yer mi verilmek istenmiştir? Studenica'nın kurucularının portreleri manastırın batı girişinin silindir kulelerinin dış duvarlarını bile süslemektedir; muhtemelen bugün yok olmuş olan bir adak freskinin parçalarını oluşturmaktaydılar.[11] XIII. yüzyıl Sırp resminde, hükümdarları da yeni bir resmetme biçimiyle karşılaşırız: Mesih'e kiliseyi sunarken aracı olarak görülen ebeveynleri ve ataları ile çevrelenmişlerdir. Bu tasvirler hanedan kültünü yaratmak ve desteklemek için bilinçli bir çaba olarak düşünülmelidir. Aşamalı ele alınışları Mileseva'daki Nemanjićler soyunun portrelerinde, Studenica'daki Radoslav şapeli narteksinde, Sopocani ve Gradac'ta tetkik edilebilir. Ancak bu mizansen 1300'den sonra yok olur. Yeni siyasi ortam daha çok hükümdarı ön plana çıkarmayı gerektirir. Daha Arilje kilisesinde, kiliseyi Mesih'e sunmaktansa, krallar Dragutin ve Milutin kilisenin maketini tutarken tüm resim alanını kaplarlar. Mesih büstü onları gökyüzünde bir bölümden kutsar. Grantica'daki bir Milutin portresi, Sırp sanatında asla tekrarlanmayacak bir şekilde kralın otoritesi ve meşruiyetini telkin eder: Hâlâ elinde kilisenin maketi olduğu halde kral ve eşi Mesih tarafından kutsanır ve melekler tarafından taşınan taçları giydirilir. Bu portrenin sembolik bir görevlendirme amacı vardır ve ayrıca kralın soyunun da meşrulaştırılması söz konusudur.

Sırp kralı bağışçılar, kilisenin maketini, geleneksel bir şemayı takip ederek ayakta sunuyorlardıysa da, Bizans dünyasında bağışçılar, örneğin Konstantinopolis'te diktirdiği sütunda büyük ihtimalle baş melek Mikâil'in önünde diz çökmüş bulunan ve aynı II. Andronikos gibi aynı pozisyonda hiperperlerin[12] üzerinde görülen VIII. Mihael'in izinden giden Hora Mesih Manastırı'ndaki* Theodoros Metohites gibi diz çökmüş olarak görünürlerdi. XIV. yüzyılda, yeni bir hanedan imajı ortaya çıkar; Nemanjić soyu Jesse'nin Ağacı benzeri tasvir edilir. Aziz Simeon olan Stefan Nemanja, Gračanica, Peć, Dećani ve Mateić'te (1348/52) ağacın kökünde Jesse'nin yerinde durur. Ailesinin mensupları ise ağacın dallarında yerlerini alırlar. Son olarak, hükümdarların portreleri bazen sembolik sahnelere, örneğin Milutin ve Başpiskopos III.

11. B. Milković, *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies*, Belgrade-Krusevac, 2002, s. 183-187.
12. N. Sevčenko, Some idiosyncratic donor compositions: breaking rules of the game?, *in* Spieser, Yota [658].
* Khora veya Chora, şimdiki Kariye Camii. (ç.n.)

Sava'nın portreleriyle Žiča'daki Noel Sticheron'undaki (1309/16) gibi dahil edilmişlerdir.

Tarihsel kompozisyonlarda bilhassa Stefan Nemanja'nın hayatını konu edenler de mevcuttur. Bu döngü, Studenica Radoslav narteksinin güney şapelinde (1235), Sopoćani ve Gradac'ta bulunur. Sırbistan'ın ilk başpiskoposu olan oğlu Aziz Sava'nın hagiografik yazılarından yola çıkarak, bu sahneler Aziz Simeon'u –Stefan Nemanja'nın manastır adı– devletin aziz hamisi ve Sırbistan'da manastırcılığın kurucusu olarak yüceltir. Gradac'ta, üç sahne Aziz Sava'nın hayatını işlerken, Sopoćani'de, Venedik doçunun kızı ve I. Uroš'un annesi kraliçe Anna Dandalo'nun orijinal ölüm tasviri Bakire'nin Uyuyuşu'ndan* öykünülmüştür.

Bu yüksek mertebeli kurucularının yanında, yukarıda bahsedilen köy kiliselerinin daha mütevazı kurucuları da yerlerini alırlar. Yerel soyluların şahsi kuruluşları olabileceği gibi; bazıları bir grup ruhban veya halktan seçkin kişi ve hatta kolektif bağış kitabelerine bakılırsa, köy sakinleri tarafından kurulmuş olabilirdi.[13]

Ele aldığımız dönemdeki üslubun evrimi çok katmanlı ve analizi zordur. XIII. yüzyılın sonuna doğru belirgin bir kopuş yaşanmıştır. Buna yeni bir üslubun ortaya çıkışıyla eşzamanlı olarak Bizans dünyası için istisnai sayılabilecek şekilde adlarına aşina olduğumuz, dolayısıyla eserlerini ayırt edebildiğimiz ancak haklarında kesin bilgi sahibi olmadığımız ressamların Makedonya'da giriştiği önemli resim faaliyeti damgasını vurmuştur.

XIII. yüzyılın ilk on yıllarına, genç Sırp Krallığı'ndaki çok iyi kalite resmin gelişimi damgasını vururken, Selanik ve Konstantinopolis gibi merkezlerin sessizliğini siyasi durumla açıklamak mümkündür. Ancak köylerde hayat durmamıştır ve Rum dünyasında kiliseler fresklerle süslenmeye devam eder; bunun yanı sıra, Yunanistan'da bulunan yazıtlar yüzyıl yarısından sonra kuruluş veya restorasyonların arttığını gösterir (Kalopissi-Verti [624], 43). Komnenos ve Angeloslar döneminden kaynaklanan ve özellikle yarımada Yunanistan'ında bulunan geleneksel bir tarz, XIII. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenebilecek Atina yakınlarındaki Kalyvia Kouvara'daki gibi süregelmiştir.[14]Bunu yerel ressamlara borçluyuz.

Ancak Yunanistan'ın kuzeyi farklı bir karakter göstermektedir, bu zıtlık, kuzeydeki, bir süre parçası olduğu Selanik'in sanatsal getirisinden faydalanan "Bizans" merkezi yönetimi Epir Despotluğu'na karşın güneydeki Latin hâkimiyeti ile açıklanabilir. Bu tarz, daha yumuşak bir model, resimsel bir sanat görüşü ile XIII. yüzyıl Eurytania Piskoposluğunda[15] ve ne yazık ki yüksek kalitelerine rağmen neredeyse hiç bilinmeyen, XII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Arta yakınlarındaki Katsourisli Aziz Demetrios resimlerindeki

---

* Meryem'in bu dünyadan cennete geçişi. (ç.n.)

13. S. Kalopissi-Verti, Collective Patterns of patronage in the Late Byzantine Village: Byzantine and Latin-held regions, *içinde* Spieser, Yota [658].

14. N. Coumbaraki-Panselinou, *Saint Pierre de Kalyria-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta: deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Thessalonique, 1976.

15. *Byzantine Murals and Icons*, Athenes, 1976.

boya katmanının gösterdiği üzere hacim arayışıdır. Radikal bir yenilik olmasa da bu tarz XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, "geç Komnenos" tarzı olarak bilinen çizgisel tarzın yanı sıra ortaya çıkmıştır. Selanik Hosios David (Latome Mesih Manastırı) XII. yüzyıl sonu resimlerinin veya Vladimir'deki Aziz Demetrios freskleri bunu gösterir. Bu tarz Sırbistan'da, özellikle de Mileševa ve Sopoćani'de, yüksek kalitede resimleriyle en gösterişli şekliyle gelişmiştir.

Resim üretimi, XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde artmışa benzer. Bu evrimin çıkış noktası olarak kabul edilen, en azından ilk defa bir bürüm olarak ifade edildiği süsleme Ohrid'deki, 1294-95'te iki Selanikli ressam Astrapas ve Eftihios tarafından yapılan Theotokos Peribleptos'tur. Bizans için istisnai bir durum olarak imzaları 1317/18 Staro Nagoričino'daki Aziz Georgios ve bu kadar kesinlikle tarihi saptanamamakla birlikte İskeçe yakınlarındaki Čučer'de bulunan Aziz Niketas'ta bulunmuştur. Bazen, sahnelerdeki kişilerin bodur görünüşleri nedeniyle "kübik" olarak nitelenen tarzları, Makedonya ve Sırbistan'daki yapıların birçoğunun on yıllarca karakteristiği olmuştur, öyle ki onlara ithaf edilen süslemelerin listesi haksız yere uzamaktadır; ancak bu tarz Konstantinopolis'te de Kilise Camii'nin pek az bilinen mozaiklerinde[16] de gözlemlenebilir. Žiča, Prizren Bogorodica Ljeviška, Studenica'daki Kral Kilisesi'ndeki faaliyetleri (Babić [588]) kesin gibidir. Selanik kökenleri muhtemeldir ancak Konstantinopolis tarzını, özellikle Konstantinopolis minyatürlerini bilmeleri, açık kalmış bir sorudur. Başka önemli sahneler de önceki on yıllarda, 1300'den sonra ortaya çıkmıştır: Peć'teki Aziz Havariyun, Selanik'teki Aziz Demetrios'un Aziz Eftimos şapeli (1303), Hilandar katholikon'u freskleri, Selanik Aziz Havariyun'unkiler, Aziz Nikolas Orfanos'un biraz daha geç tarihli freskleri. Aralarındaki ilişkinin ayrıntıları bilinmez.

Uzun süre, aşağı yukarı II. Andronikos ve Sırbistan'ı Bizans'a yönelten Milutin dönemine denk gelen bu on yılların, Bizans resminin Makedonya'daki son baharı olduğu düşünülmüştür. Daha sonraki döneme ait Sırp yapıları, örneğin Peć Patrikhanesi Hodegetria'sı (1330-1335), Dečani (1340 civ.), Lesnovo (1340-1346/47) veya Kalenić (1418-1427), Makedonya gibi, XIV. yüzyılın son çeyreğinde ve XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilen, bazıları örneğin üstün kalitedeki Athos'taki Pantokrator Manastırı katholikonu dekoru gibi resim açısından zengindir (Tsigharidas [670]).

Başka bir zenginlik de, 1262'den itibaren ve 1348'den 1460'a Bizans Peloponez'inin başkenti, Mora Despotunun ikameti olan Mistra'dadır. Buradaki kiliseler, kültürel ve sanatsal hayatın canlılığına delalet eder. İlk süsleme, metropol olan 1291/92'de inşa edilen Aziz Demetrios'tadır. Peribletos'ta (XVI. yüzyılın üçüncü çeyreği), yine Brontochion Manastırı katholikonu yani Hodegetria Kilisesi'nde (henüz Afendiko olarak adlandırılıyordu, 1310 civ.) muhafaza edilmiş önemli zenginlikler bulunur. Sonuncusu, 1428'deki Pantanassa'dır. Tek bir Mistra stilinden bahsetmek mümkün değildir ancak 1300 civarı Konstantinopolis eserleri ile benzerlikler bulabiliriz.

16. W. Grape, Zum Stil der Mosaiken in der Kilise Camii in İstanbul, *Pantheon*, 32, 1, 1974, s. 3-13.

Bu dönemin stil gelişiminin çok yaygın bir özelliği alana verilen büyük önem ve hacim algısıdır ki bu klasik değerlere dönüş ve antikçağa meraklı bir bakıştır. Heykel örneği aydınlatıcıdır: Bizans'tansa, antikçağ geleneğine dayanır ve insan figürü de dahil gelişir. Öncü bir makalesinde Belting, Orta Bizans ile Konstantinopolis'te XII. yüzyıl sonunda ortaya çıkan, Hora Manastırı'nın heykelli süslemeleri ve Konstantinos Lips Manastırı'ndan[17] gelen havari figürleri ile bezenmiş bir yay arasındaki farkları gözler önüne sermiştir. Bu şekilsel yeniliğin kaynağını Konstantinopolis'te halen görünür olan Theodosios dönemi heykelinde aramak gerekir. Aziz Havariyun önüne dikilen VIII. Mihael ile baş melek Mikâil'i temsil eden bir grup emaye bronz heykel, antikçağa (ya da bu çağ olduğu düşünülen şeye) duyulan bu ilginin altında yatan siyasi emellerin ipucunu verir. Son olarak, H. Belting'in yaptığı ince tarz analizi, yeni heykel tarzında resmin oynadığı rolü gösterir. Bu durum ise Bizanslı sanatçıların, mükemmel bir antik sanat olarak heykel için özel bir ilgisinin olmadığının kanıtıdır. Paleologos Rönesansı olarak adlandırılan şeyin (Demus [603], kaynakça yukarıda) limitleri de açıkça görülür. Resimlere dikkatli bir bakış da bunu doğrular: Mekân sahneleri işgal etmez ancak mimariler belli bir derinlik veren kulisler yaratır. Personajlar, daha hacimli tasvir edilmiştir ancak figürler çoğunlukla geleneksel kalır ve istisnai olarak şahsiyetli çehrelere sahiptir. Öyleyse bu yönelim, birkaç yüzyıl arayla, X. yüzyılda geç antikçağ motifleri ile olanı tekrar ele alır ve bundan veya bundan böyle eskisinin itibarından faydalanan X. yüzyıl motiflerinden esinlenir.

Ancak bu değerlendirmeler yeterli gelmez. Zira bu tanıma uyan binlerce resmedilmiş tasvir yanında, belki de sahnelerden de daha fazla yüksek kaliteli ve başka bir ruha delalet eden karakterler mevcuttur. Ayasofya'daki Dua Eden İsa veya Kariye'deki Anastasis veya daha az bilinmekle birlikte, az bulunur bir incelikte olan Protaton'daki Son Akşam Yemeği'nde İsa (Tsigaridas [670], s. 223) veya aynı kilise templon sütunundaki Tahtta İsa figürü, birkaç aziz özellikle de asker azizler, başka karakterler, bazen yüzlerinin ifadesi ile gerçek bir mevcudiyet gösterir, Aziz Artemios veya iki Protaton Theodoros azizleri (Tsigaridas [670], s. 164-168); Veroia Hristos Kilisesi'nde Aziz Arsenios önünde secde eden keşişi de anmak gerekir. Belki de daha şaşırtıcı olan, Peć Aziz Havariyun Kilisesi kubbesindeki Göğe Yükseliş sahnesinde her zamankinden daha insani görünen Theotokos'tur (Djurić [610], fig. 24, s. 49).

Ancak bunun dışında bu olgu istisna, en azından pek seyrek görülür: Münih'te XII. yüzyıldan kalma bir mine tabakası üzerine işlenmiş ve bir kere daha görülmeyen Çarmıha Germe sahnesinde tasvir edilmiş askerlerden birinin düşünceli ve yaşlı çehresine dikkat çekilmiştir.[18] Adı geçen kitabın başlığının da gösterdiği üzere, XIII. ve XIV. yüzyıl resmindeki birçok yenilik, çok yavaş ve uzun bir evrimin sonucudur. Ayrıca, abideler ve ibadet objeleri özellikle ikonalardaki bir ithaf

17. H. Belting, Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel, Müncher Jahrbuch der bildenden Kunst, 23, 1972, s. 63-100.
18. A. Cutler, Change and Causation in later Byzantine Art, *in* Ch. ANGELIDI (ed.), *Byzantium matures. Choices, sensitivities and modes of expression [eleventh to fifteenth centuries]*, Athens, 2004, s. 23-52, v. s. 33.

veya portrelerden anlaşıldığı üzere artan sayıda bağışçının da durumu budur. Burada da olgu yeni değilse de eşlik ettikleri eserlerden çok daha iyi muhafaza edilmiş birçok epigramın gösterdiği üzere, sıklığı artmıştır. Bu bağışçıların portreleri İsa'ya veya başka bir aziz kişiye yakınlıklarının göstergesidir ancak tasvire bakan kişiye de onları sahneler. Bu tasvirler bazen çok kişisel biçimlere bürünür, örneğin I. Stefan Uroš'un dulu ve Dragutin ile Milutin'in annesi Anjoulu Helena'nınki veya Epir Despotu Toma Preljubović'in (1366/67-1384) karısı Maria Angelina Paleologina'nın ikona grubu bunlar arasındadır.

Bağışçının da sanatçının da yeri büyümüştür. İmzalarıyla tanınan – ki imzalar da artmıştır, ünlü Bizanslı sanatçılar bu döneme aittir (Todiç [664]). Daha önce bahsettiğimiz ve Eftihios, bu döneme tanıklık eden yegâne sanatçılar değildir. Veroia'daki İsa Kilisesi'ndeki (Makedonya) bir yazıtta Georgios Kalliergis, kendisini "tüm Teselya'nın (yani Makedonya'nın) en iyi ressamı" ilan eder (Pelekanidis [644]). Athos'un ana kilisesi Protaton'un efsanevi ressamı Panselinos da ayrı bir yerde durur. Adını zikreden gelenek ancak XVIII. yüzyıla uzanır ve varlığı hakkında şüphe uyandırır;[19] çok yüksek nitelikli bir ressam ve atölyesi Protaton'u, muhtemelen 1290 civarında süslemiştir (Tsigaridas [670]).

Çoğunlukla az görünür yerlere saklanan imzalar, temsil edilen aziz kişiye, onu resmeden kişinin kutsamasını gösteriyora benzer. Ancak asker azizlerin kollarına, ziyaretçilerin göz hizasına yerleştirilen başka ithafların, bu tasvirlere bakan kişilerce görülmemesine imkân yoktu ve bu sanatçıların şahsi bilinçlerini gösteriyordu. Mevcudiyetleri, farklı bir bakış açısıyla, Protaton'da tasvir edilen Vaftiz sahnesindeki köprü üzerinde dans eden çocuklar gibi gündelik hayattan gelen ayrıntılarda okunuyordu. Bu antikçağa benzer motifler genellikle yine aynı şekilde ayrıntılarda ortaya çıkıyor, mevcudiyetlerine bir bahane gerekliymişçesine çoğunlukla litürjik kaynaklardan[20] meşruiyetlerini alıyordu.

LÜKS SANATLAR

RESİMLİ EL YAZMALARI

El yazmalarının illüstrasyonu aynı şekilde genel bir kanaate varmaya yarar. Yazıcıların ve ressamların çoğunun ismi bilinmese de geçmişe oranla, 1300 civarında Selanik'te kızı İrene gibi faal olan Theodoros Hagiopetrites gibileri tanınır. Kopyalama işinin yanı sıra, kendi el yazmalarının süsleme minyatürlerini de yapıyor, figürlü tasvirleri farklı ressamlara veriyordu. Ona atfedilen günümüze ulaşmış yirmi iki el yazmasından on yedisi imzalıdır (Nelson [638]). Bilinen tüm isimleri burada yazmaya gerek yoktur[21] ancak kişilerin dışında birtakım *scriptoria*'nın çalışmalarını, özellikle faaliyeti XIV. yüzyıl boyunca izlenebilen Konstantinopolis'teki Hodegon Manastırı'nınkini ayırt edebiliyoruz; Selanik'te varlığı belgelenmiş (bkz. *yukarıda*); İznik İmparatorluğu'nda mevcut;

19. M. Vassilaki, Ypirche Manouil Panselinos, *in* L. Mavromatis (der.), Manuel Panselinos and his Age, Atina, 1999, s. 39-51.
20. I. Jevtić, Sur le Symbolisme du Spinario dans l'iconographie de l'entrée à Jerusalem, *Cahiers archéologiques*, 47, 1999, s. 119-126.
21. J. Lowden, Manuscript Illumination in Byzantium, 1261-1557, *in* Evans [616], s. 259-269.

Job el yazması (Paris BnF gr. 135) kesinlikle 1362'de Mistra'da, bir tıp el yazması (Paris BnF gr. 135) ise 1339'da muhtemelen Atina'da üretilmiştir.[22] Ancak kitapların veya illüstrasyonların üretimi konusundaki bilgiler azdır; siparişleri verenlerin kişisel girişimi ile parçalı olma ihtimali fazladır. Bu çeşitlilik, bir çok yazıcının Latin hâkimiyeti sırasında başkenti sonsuza dek terk etmesi nedeniyle olabilir. Yapı resmi ve mimari gibi Bizans dünyasının siyasi sınırlarını aşmak gerekebilir. Bazı önemli el yazmaları ikinci Bulgar İmparatorluğu kaynaklıdır. 1356'da, Çar İvan Alexander için kopyalanan dört İncil'de (British Library, Add. Ms. 39627; bkz. Shivkova [652]), daha eski Bizans el yazmalarının neredeyse birebir kopyalandığı görülür, bir Manasses kroniği –nadir resimlenmiş tarih belgesi– aynı çar için 1344-1345'te kopyalanan (BaVat, Ms. Slav.2; bkz. Dujčev [613]) ile Tomič Dua Kitabı (Moskova, Tarih Müzesi 2752), aynı zamanda XIV. yüzyıl (Dzurova [614]) ancak Sırbistan, Rusya, Gürcistan ve Ermenistan da unutulmamalı. En zengin ve en parlak süslemeli el yazmalarının siparişçileri yüksek mevkilerdeki kişiler olmaya devam etti, kadınlar da dahil genellikle idareci olan ailelerden geliyorlardı; bir dizi el yazması, VIII. Mihael'in karısı Theodora'ya atfedilir. Bu hiyerarşide büyük dük Aleksios Apokaukos'un ısmarladığı Hipokrat ile ancak bir basamak aşağı inilir (Paris Bnf gr 2144). Paleologos Rönesansı'nın geriye dönük karakteri bu üretimde göz önüne çıkar: Çar İvan Aleksander'ın İncil'i ile daha önce karşılaşmıştık ancak yeni illüstrasyonlarla eski bir el yazması (Vatopedi ms 602 v. s. Vat. gr. 746) veya orijinal el yazmaları yeniden kopya edilmeden resimlerin yeniden ele alınışı da kayda düşülmelidir (Ms Vat. Palat. gr. 381 [B] v. s. Paris BnF gr. 139).

AYİN EŞYALARI VE İKONALAR

Son dönem Bizans sanatından ön plana çıkarmak istediğimiz özelliklerin bir bölümü muhafazayla ilgili sorunlardır. Sanatın gelişmesinde ayin önemli bir yer tutuyorsa da günümüze ulaşabilen ayin kıyafet ve kumaşları görece yakın tarihli olanlardır. En fazla kullanılan teknik, yüksek nitelikli örneklerin günümüze ulaştığı nakıştır (Millet [632; Maiasova [629]). Ayinin artan ağırlığının işareti süslemelerdeki yenilikler ve ayin örtülerinden biri olan Epitafios'un özellikle cuma geçidi için kullanımıdır. Piskoposların giysileri giderek daha zengin nakışlarla İsa'nın yaşamından sahneleri sergilerken, giyen kişinin İsa'yı temsil ettiğini gösterme niyeti taşıyordu.[23] Edebi gelenekle ya da günümüze dek ulaşan eşyalardakiler olsun yazılar, önemli insanlar tarafından ısmarlanmış olabileceklerini belgeler niteliktedir.[24]

Buna paralel ancak ilave nüanslarla geliştirilmesi gereken gözlemler de ikonalar konusunda yapılmalıdır. Göreceli olarak kısıtlı sayıdaki bir bölümü muhafaza edilmiş olsa da kişisel ibadet için resimlenmiş ahşap panolar zaten bir önceki dönemde kayıt altına alınmıştı ve özellikle de daha değerli malze-

22. B. Mondrain, Les Éparque, une famille de médecins collectionneurs de manuscrits aux XVe-XVIe siècles, in *The Greek Script in the 15th and 16th centuries*, Atina, 2000, s. 145-163.
23. W. Woodfin, Liturgical Textiles, *in* Evans [616], s. 295-298.
24. Örneğin bkz. M. Vassilaki, Female Devotion and Patronage. Maria... Paleologina of Ioannina and Helena Ugljesa Of Serres, *in* Spieser, Yota [658].

meden eşdeğerleri de günümüze ulaşmıştır. Nadide bir ikona tarzı Paleologos döneminde gelişti: Bunlar, bazıları kiliselerde ibadet edilmek için yapılmış büyük boy, bazıları ise şahsi ibadet için küçük boyda mozaik ikonalardır.[25] İkonalara değer eklemenin bir başka yolu da çerçeveyi ve fonu ince işlenmiş değerli metal bir kaplamayla giydirmekti. Bu uygulama eski olsa da geç Bizans döneminden birçok örnek muhafaza edilmiştir.[26] Büyük boyutlu ikonalar, belki de templon sütunlarında kullanımlarının artması nedeniyle daha fazla bulunur; büyük ikonalar da daimi veya ona atfedilen bayram şerefine, bir *proskynetarion* üzerinde sergilenirdi. Yenilikler de göze çarpıyordu: Tasvir edilen azizin hayatından sahnelerin merkez figürü çevrelediği ikonalar; Büyük Bayramlar döngüsünün resmedildiği ikonalar gibi. İkonaların geçit töreninde gezdirildiğini tasvir eden ikonalar da çoğalmıştır; öyle ki "ikona içinde ikona" tasviri özel bir anlam kazanmıştır. Büyük logothetes Georgios Akropolites ve eşi tarafından ısmarlanan 1300 civarında yapılmış bir ikonada, bağışçılar çerçevede içinde bir nevi merkez figür olarak tasvir edilmiştir, kolayca bunun ünlü Hodegetria ikonunu temsil ettiği sonucuna varılabilir. Hodegetria'nın tüm ikonalarının aslında tek bir ikonayı temsil ettiği söylenebilir. Aynı olgu, önce yerelde tapınılan, sonra Theotokos Kykkotissa ve Theotokos Pelagonitissa ikonalarında olduğu gibi belirgin bir görsel kimlikle yeniden üretilen başka tasvirlerin etrafında da şekillendi. Özelliklerini bir ikonografik tarzla eşleştirilmeye çalışmayıp ünlü bir asıl ikonanın temsilleri olarak düşünürsek, çerçeveye daha rahat oturtabiliriz. Kendine gönderme yapan bu özellik ikonanın imajını yerli yerine koymaya katkıda bulundu. Bu özel tarz, büyük kompozisyonlarda boşlukların var olmakla birlikte hiçbir şekilde homojen olmadığı ve tek başına, hacimli resmedilmiş figürleri ile bir resme ait olduğunu her zaman göstermekle birlikte, asla ince bir renk ve çizgi oyunu olduğunu unutturmaz.[27]

BİZANS VE KOMŞULARI

Elbette Batı ile etkileşim dikkatleri daha fazla çekmiştir. Ancak bir fatih ile zayıflamış bir devletin sürekli karşı karşıya geldiği bu dönemde bile, tüm her toplumsal katmanlarda, İslam dünyası ile yakın ilişkileri küçümsememek gerekir: Öncelikle Arap dünyasıyla[28] akabinde, özellikle de 1071'den sonra Selçuklularla ve nihayetinde Osmanlılarla. Bu ilişkiler Küçük Asya'nın XIII. yüzyılda İznik İmparatorluğu ile Konya Sultanlığı'nın yan yana barış içinde yaşadığı refah döneminde daha da güçlenmişti (bkz. böl. XX). Küçük Asya toplumu seçkinleri düzeyinde bu ilişkiler bize kadar kaliteli zanaat (cam) veya daha çok görünen seramik,[29]dekoratif unsurlar (heykel, örneğin Trabzon'daki

25. A. Effenberger, İmages of Personal Devotion: Miniature Mosaic and Steatite Icons, *in* Evans [616], s. 209-212.
26. J. Durand, Precious, Metal Icon Revetements, *in* Evans [616], s. 243-251.
27. İkonalar üzerine bu gözlemler öncelikle A. Weyl, Carr, İmages and expressions of Faith and Power, *in* Evans [616], s. 143-152.
28. A. Cutler, Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab and Related Economics, *DOP*, 55, 2001, s. 247-278.
29. V. François, Céramique fine de l'Anadolu seldjoukide, in *VIIe Congrès intern. sur la céramique médiévale en Méditerranée*, Atina, 2003, s. 313-324.

Ayasofya'nın süsleme unsurları) veya iktidar sembol ve alametleri gibi sanat yoluyla ulaşmıştır.[30] Bu dünyanın Osmanlı evreni tarafından yutulması ve bu unsurlardan, örneğin tekstil gibi birçoklarının yıpranabilir oluşu, uzun süre dikkatten kaçmalarına neden olmuştur. Karşılıklı etkileşimden çok gerçek bir ortak bir kültür olduğunu gösterirler.

Aynı ortak kültür olgusu, âdet olan karşılıklı etkileşim düşüncesinden daha fazla Bizans ile komşuları arasında sanat açısından yeni bir anlayışı gözler önüne serer.[31] Birçok eşyaya yeni yapılan analizler, Doğu Akdeniz'de Bizans üretimini ve Latin üretimini kesin olarak birbirinden ayırmaya imkân olmadığını gösterir.[32] "Latinler"in Doğu Akdeniz'deki sanatsal üretimleri sorununu burada ele almak söz konusu değildir, iki ayrı kültürden gelen siparişçi ve sanatçının buluştuğu "temas noktalarında" neler olduğuna kısaca bakabiliriz. Büyük ihtimalle Akra'da üretilen ünlü "Arsenal İncili" (Weiss [677]) Bizans modellerinden esinlenmiş Latin bir sanatçının ürünü olmalıdır. *A priori* net olarak Batılı olması beklenen Kalenderhane Camii'nde (Kyriotissa Manastırı) resmedilmiş Aziz Franciscus döngüsü bile Bizans stilistik karakterleri tasvir eder: Aziz Franciscus'un yüzünün çizgileri onu İoannes Hrisostomos'a benzetmiştir. Karşılıklı bir ödünç almadan söz edilebilir: Muhtemelen bir Batılı tarafından ısmarlanan bir triptik, dışarıda iki Dominiken gösterirken, içteki üç yüz, ıstıraplı İnsan'ı, çevresinde Bakire ve Aziz İoannes ile resmeder (Derbes, Neff [604], s. 457). Tam tersine, Sina Dağı'nda muhafaza edilen XIII. yüzyıldan kalma bir Çarmıh sahnesi, tamamen Bizanslı olsa gerekir, İsa üç çiviyle mıhlanmıştır (dört yerine), Maria Magdalena'nın duruşu veya meleklerin davranışı, Bizans dünyasına Fransisken tasvir örneklerinden Kıbrıs ve Kilikya Ermeni Krallığı yoluyla geçmiştir (Evans [616], s. 368).

Bu tarzda unsurlar üzerine kesin değerlendirmeler, H. Buchthal ve K. Weitzmann'ın öncü eserlerinde geliştirilmiş geleneksel yaklaşımı aşar ki bu Doğu'da bulunan Batılı ressamların Batılı siparişçilere *"maniere greca"* kullanarak ürettikleri eserler ile otantik "Bizans" resimleri üretmeye devam eden Bizanslı sanatçılar arasındaki fark üzerine inşa edilmiştir. Bugün, uzun süre "Girit-Venedik" olarak adlandırılan, özellikle önemli bir ürün olan ikonaların ki Konstantinopolis'in düşüşünden sonra Venedik hâkimiyetindeki Girit'te üretildiğini; neredeyse tüm ressamların Giritli olmakla birlikte, siparişçilerinin isteğine göre Bizans olduğu gibi Latin resim dilinde de kendilerini ifade etmeye muktedir olduklarını biliyoruz.[33] Resim tekniği analizleri Doğu'daki Batılı ressamların faaliyetlerine de yeni bir ışık tutmaya izin verecektir.[34]

30. S. Redford, Byzantium and the Islamic World, 1261-1557, *in* Evans [616], s. 389-396.
31. R. Cormack, *Byzantine Art*, Oxford, 2000, s. 313-324.
32. A. Cutler, Everywhere and Nowhere: The Invisible Muslim and Christian Self-Fashioning in the Culture of Outremer, *in* D. H. Weiss, I. Mahoney (der.), *France and the Holy Land Frankish Culture at the End of the Crusades*, Baltimore-Londres, 2004, s. 253-281.
33. M. Georgopoulou, Venice and the Byzantine Sphere, *in* Evans [616], s. 489-494.
34. R. Cormack, Crusader Art and Artistic Technique: Another Look at a painting of St. George, *in* Vasilaki [6674], s. 163-169.

SONUÇ

Bu bölümde, XIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIV. yüzyılın başında Bizans dünyasında gelişen sanatı karakterize etmek için kullanılan "Paleologos Rönesansı" ifadesinin, son Bizans döneminin bazı veçhelerini açıklamak için yeterli olmadığını göstermeye çalıştık. Hem Latin hâkimiyetini izleyen döneminin yeni sanat ilkbaharının –ki bu deyim yabancı işgaline uğramayan Sırbistan dikkate alınmadığı sürece geçerli değildir– hem de antikçağdan gelen birtakım konu ve tarzların yeniden ele alınışı, halen tartışmalı olan değişkenleri izleyerek dışavurumun muğlaklığı sonuca ulaştırılamaz.

Atıfta bulunduğumuz yeni araştırmalara borçlu olunan bu düşünceler, ele aldığımız dönem boyunca Bizans sanatının gelişimini anlamak için (XX. yüzyılın başından itibaren G. Millet'in Girit ekolü ve Makedonya okulu ayrıştırması yapmaya çalışması (Millet [634], s. 630-683) veya Ch. Diehl'in eseri temel alınarak "Paleologos Rönesansı" olgusunun (Paleologos resmi üzerine düşünceler tarihi için bkz. Velmans [675], s. 11-28), büyük konuların ötesine geçmek gerekliliğini göstermiştir. Bu sorunsallar, sanatın apayrı, kendisi için yaşayan ve sadece biçimler yaşantısının hâkimiyetinde bir olgu olarak kabul edildiği bambaşka bir zamana aittir. Örneğin Konstantinopolis, Selanik ve Sırbistan'ın karşılıklı rolleriyle bölgesel ekollerin belirlenmesi önemini korumakla birlikte, 1204'te eski dünya anlayışının çöktüğü ve bir başka deyişle olayları önemine göre listeleyen okuma listelerinin yenilenmesi gerektiği de açıktır. Bu model önceki on yıllarda zaten yanlış yönlendirmelere neden olmuş Konstantinopolis'in kaybı ancak yeniden fethedilişinin onaramadığı derin bir etki yapmıştır. Bununla birlikte, yerindeki iktidar her şeyin eskisine döndüğünü göstermeye çalışmış ki bu da Bizans'ta sanatsal sistem ve düşünce sisteminin derinden değişmesine engel olmuştur.

Bizans resminin stilistik dönüşümü, sahnelerin uzamsallığı, gövdelerin hacmine artan bir önem verilmesi, çeşitli nedenlerin, Batı'dan gelen tasvir ve ressamlarla tanışmanın, ortak bir resim dili oluşturmanın verdiği açıklık, az ya da çok uzak bir geçmişten tasvirlerle etkileşim, bazen antik motiflerin yeniden kullanılmasının bir sonucudur. Ancak yeniliklere Bizans dünyasının içinde bulunduğu bilişsel dünya gem vurmuştur. Bizans resmi ancak istisnai olarak Hora Manastırı *parekklesion*'undaki G mezarı süslemeleri[35] gibi çağdaşı bir İtalyan resmine yakınsa da bu elbette kapasite eksikliğinden değildir; belki sanatçının bilinçli ve berrak bir kararı sonucu değil, Bizans dünyasının kırmayı bilemediği veya zamanının yetmediği tüm bir düşünce ve ifade dünyasının işidir. Bu durum P. Magdalino'nun XII. yüzyıl için kullandığı bir, deyimi yerindeyse, "Ortodoksluk koruyucuları"nın efendi kaldığı Bizans dünyasının durumunun bir sonucudur. "Paleologos Rönesansı" daha çok "karşı Rönesans"[36] olarak adlandırılmalıdır. İmparatorun iktidarı önce parçalanıp Konstantinopolis geri alındıktan sonra büyük ölçüde geçmişe atıfla yerini bulmaya çalışmış,

35. R. Cormack, *Byzantine Art*, Oxford, 2000, s. 196.
36. J. Lowden, Manuscript Illumination in Byzantium, 1261-1557, in Evans [616], s. 259-269.

iç savaşlarla parçalanmış ve nihayetinde yavaş yavaş Osmanlı fethi nedeniyle yutulmuş ancak kilisenin gücü zarar görmemişti. Kilise aracılığıyla, kilisenin kontrolünde, insan hayatının temel olaylarına anlam kazandıran, toplumun birliğini koruyan ve ifade eden olaylar devam etti. Ancak bu aynı zamanda tüm yenilikleri sistem içinde tutan bir filtreydi. Tüm dönüşümler ve çoğunlukla farklı kaynaklardan doğan ve bazen çok hızlı cevaplar yapıştırmaya meyilli olduğumuz yenilikler de budandı ve bilindik sınırlar içinde kaldı.

BÖLÜM XIV

Entelektüel Hayat

Brigitte Mondrain

1204'ten 1453'e giden dönem, siyasi alanda çoğunlukla buhranlarla dolu olmakla birlikte, Bizans'ın entelektüel kıpırdanışının fazlasıyla hissedildiği bir aralığı temsil eder. XV. yüzyıl ortasında, İmparatorluğun başkenti II. Mehmet'e teslim olmadan hemen önceki dönemin bir bilançosunu yapmamız gerekirse, çarpıcı bir zıtlıkla karşılaşırız: Bir yanda hem dünyevi hem de dinsel edebiyatın her türlüsünde zengin bir üretimin yanında bu iki yüz elli yıl boyunca aydınlar ve bilginlerin oynadığı rol; diğer yanda ise, acınası bir duruma düşmüş bir İmparatorluğun siyasi ve iktisadi hayatına damgasını giderek daha fazla vuran belirsizlikler vardı ve bunlar dini alanda, özellikle de Batı kilisesi karşısında Birlikçi taraftarı olunsun olunmasın takınılan tutumlar nedeniyle büyük gerilim yaratıyordu.

Bu dönem, Antik veya Bizans Grek edebiyatının bir bölümünün farklı edebi tarzlara aktarılışına önemli ölçüde katkıda bulundu: Eserler yeniden keşfedildi, eski yorumlar ışığında ama yepyeni bir gözle yeniden çalışıldı, içlerinden bir kısmı ise talepkâr âlimler tarafından düzeltildi. Ancak yeni eserler de kaleme alındı ve bunlardan bazıları başka kültürlerden gelen bilimsel bilgileri ışığında yazıldı.

Konstantinopolis'in 1204'te Batılı Haçlılar tarafından alınışı, sert bir kesinti yaratmıştı: İmparatorluğun ağırlık merkezi İznik'e taşındı ve iktidardaki hanedanın desteğiyle önemli bir entelektüel hayatın dengeye oturması için belli bir zaman geçmesini beklemek gerekti. XIII. yüzyılın ikinci yarısı kitap üretimi canlandı ve bu dönemin sonuna kadar da devam etti.

EĞİTİM

Eğitim seviyesi, gerçek edebiyata girişi mümkün kılmakla birlikte, bu entelektüel avantajın da ötesinde, Bizans tarihinin son döneminde de önceden olduğu gibi İmparatorluk veya Patrikhane'de üst düzey mevkilere gelebilmek için elzemdir (Oikonomides [749]).

Nüfusun yüzde kaçının okuma yazma bildiği bilinmese de Batı ile kıyaslandığında tüm tarihi boyunca Bizans'ta okuryazarlık oldukça yükseğe benzer ve toplumda dikkate değer bir rol oynar. Azizlerin yaşamında müstakbel Aziz'in ilkokul okuduğunun belirtilmesi, önceden olduğu gibi bir *topos*'tur ve bu *topos*

bu konuya atfedilen önemi gösterir. Eseri yazılır yazılmaz birçok el yazması kopyası yapılan XIV. yüzyılın büyük hukukçusu Konstantinos Harmenopoulos, altı kitaplık eseri *Heksabiblos* veya *Yasaların El Kitabı*'nda, el yazması bir vasiyetnamenin nasıl kaleme alınacağı konusunda kesin tavsiyelerde bulunur (Harmenopoulos, der. Pitsakis [117], V. kitap, 25 b.). Özellikle der, ileride çocukların arasında anlaşmazlık olmaması için tam isimleri belirtme lüzumu vardır. Harmenopoulos öncelikle, bölümün hemen başında okuryazarlık gerektiğini söyler ki bu da herkesin okuryazar olmadığına delalet eder; ancak bu gelişme, aynı zamanda mantıklı bir oranda yazım hâkimiyetinin, bu olasılık dikkatle ele alındığına göre, yeterince yaygın olduğuna da işaret eder.

XIV. yüzyıl Bizans diplomasisinden bugüne ulaşan ender belgelerden, Konstantinopolis Patrikhanesi'ndeki asıl kayıtlardaki gibi birçok kişi tarafından imzalanmış belgelerin analizi, kültür seviyesini değerlendirmeyi mümkün kılar (Viyana Milli Kütüphanesi, Avusturya). Özellikle de, Patrik I. Kallistos'un 1357'deki bir fermanının akabinde düzenlenen 523 eksarh imzacılı bir derleme, kötü biçimli, yan yana dizilmiş büyük harfli beceriksiz imzalardan, *monokondil* –birçok harfin, hatta kelimenin, kuştüyünü kaldırmadan yazılması– denilen grafik oyunlara, her türlü yazıyı bir araya getirir (Hunger [730]). Böyle bir belge, küçük harf yazıya hâkimiyetin önemli bir düzey olduğunu gösteriyordu. Aynı şekilde XIV. yüzyıl başından kalma bir kontrat da aydınlatıcıdır (Schreiner [754]): Konu, isteği yapan kişinin oğluna küçük yazı öğretmesi için Kalogeros isimli şahsa, biri iki ay içinde ikincisi ise muhtemelen doğru yazmayı söktüğünde vermek üzere iki hiperper ücret bağlanmasıdır. Bu kontrat, eğitimin göreceli olarak yüksek fiyatı ve öğrenim süresinin oldukça uzun olan süresini göstermektedir. Aynı zamanda, *psalterion** (*ta hiera grammata*) okuyarak 6 ya da 7 yaşında, başlanan ilköğrenim sürecinin, *grammatistai* denilen özel öğretmenler ile sağlandığı ve onların eğitimin değişkenlerini doğrudan öğrencinin ebeveynleriyle görüştükleri ortaya çıkmaktadır.

Bir sonraki aşamada, eğitim genellikle dokuz yaşında başlayan ve *grammatikoi* tarafından verilen *enkyklios paideia* (Batı ortaçağında serbest sanatlara denk gelir) ile devam ederdi; *Trivium* disiplinleri (gramer, retorik ve diyalektik) de sonra işlenirdi; bunlara bir yandan dilbilgisi el kitapları ve alıştırmalar (özellikle de *progymnasmata*) ve diğer yandan retorik, klasik şiir incelemeleri eşlik ederdi. Bu sonuncusu, Homeros şiirleri İlyada ve Odissea'yı temel alıyor ve Bizans üçlüsü yani üçü de farklı trajedi yazarları olan Eskhylos, Sofokles ve Euripides tarafından yazılmış üç kanonik parça ile komedi yazarı Aristofanes incelemelerine geçiliyordu. Bu seviyede, felsefe eğitimi Aristo mantığı üzerine kurulmuştu. Daha sonra *quadrivium* (aritmetik, geometri, müzik, astronomi) bilimsel disiplinleri, en azından buraya dek eğitimlerine devam etmiş olan öğrenciler için geliyordu (Markopoulos [741]). Bu farklı alanlarda bilgilenme ne kadar derin oluyordu elbette bilinemiyor.

Öğretimin içeriği ve safhaları özellikle de farklı yazarların buna dair atıfları, örneğin *Otobiyografi*'de İznik İmparatorluğu dönemindeki (1197/98-1269

* Bir Eski Ahit kitabı. (ç.n.)

ve 1272 arası) durumu resmeden Nikeforos Blemmydes'in (Munitiz [686]) veya bir süre sonra patriklik yapan Kıbrıslı Gregorios'unkiler (1241-1290c.) (Lameere [695]) sayesinde oldukça iyi bilinir. Buna karşılık Latin işgalinden önceki dönemlerdeki tanıklıklara tekabül edecek bir kurumsal eğitim yapısının varlığına dair bir kanıt yoktur. Bilgilerimiz oldukça bölük pörçük ve yorumları da yetersiz olduğundan yaklaşımda dikkatli olma lüzumu gerekir. İznik İmparatorluğu boyunca, İmparator III. İoannes Vatatzes, Bizans'ın yeniden fethine yardım edecek kaliteli bir formasyona önem vermişe benzer. Geleceğin II. Theodoros Laskaris'i olacak oğlunun eğitimini ansiklopedik bilgisiyle tanınan âlim Nikeforos Blemmydes'e emanet eder. On sekiz yaşından itibaren ondan eğitim aldıktan sonra, bir başka büyük çaplı âlim olan logothetes Georgios Akropolites'in öğrencisi olmuş ve kısa iktidarında "filozof kral" olarak tanınmıştır. Ancak Blemmydes'e teklif etmesine rağmen, öğrenim imparatora bağlı bir kurumda yapılmıyordu. Bu dönem boyunca hâkim olan model, muhtemelen imparator veya patrik tarafından teşvik edilen belirli bir öğretmen merkezinde kurulmuş hususi yapılı okullar olarak kalacaktı.

Paleologos dönemi başında, VIII. Mihael iktidarında, Georgios Pahimeros'un (1242 c. 1310) *Tarihsel Münasebetler*'i (Pachymère, der. Faillier [76]) en bilindik bilgi kaynağı olmakla birlikte, temkinli bir okuma yapmak gerekir: Yetimhanenin I. Aleksios (1081-1118) tarafından kurulan, yetim ve fakirleri kabul eden, öğretmenlerinin maaşı imparator tarafından karşılanan okulu Aziz Pavlos, belki de başka türlü olamayacağı için VIII. Mihael döneminde taslak olarak kalmıştır (Mergiali-Falangas, L'École Saint-Paul de l'Orphélinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire, *REB*, *49*, 1991, s. 237-246). Bir kurum olarak 1204'ten önceki varlığına dair kesin delil yoksa da 1261'de bir Patrikhane Okulu'nun açıldığına dair elle tutulur veriler bulunmaktadır. Aynı şekilde, öğretmenler (*didaskalon*) patrikhane tarafından maneviyat disiplininde (*exo sophia*) veya ilahiyat veya en azından *exegeses** konularında yüksek düzeyde öğretim yapılması için tutulmuş olabilirler. Georgios Pahimeros için kullanılan "havari didaskali", Theodoros Meletionetes (öl. 1393), *didaskalos ton didaskanlon*, "hocaların hocası" veya İoannes Pediasimos, "filozofların konsülü" gibi sıfatlar düzenli bir kurumdaki gerçek görevlerden çok onursal sıfatlara tekabül eder: Sorun çözümsüz kalmıştır. Her halükârda, Batı'daki gibi gerçek bir üniversiteden bahsetmek mümkün değildir.

Örneğin Manuel Holobolos (1245 c.-1310-1314 arası) patrikhanenin isteği üzerine retorik öğretimine başlar ancak aslında gerçek "kontratlı" okullardan çok vekil edilen öğretmenlerden bahsedilebilir. XIV. yüzyılın başında, İmparator II. Andronikos için *Methiye*'yi yazan Theodoros Hirtakenos'un mektupları (93 mektup muhafaza edilmiştir), ki Patrik XIII. İoannes Glikis ve Theodoros Metohites'le de yazışmıştır, şüphesiz biraz abartılmış da olsa, Konstantinopolis'te ortaokul yöneten bir öğretmenin karşılaştığı sorunları

* Mukaddes kitapların tefsiri. (ç.n.)

gösterir. Bazı ebeveynler zorlukla ödeme yapmaktadır ve bazı öğrenciler, mesela Metohites'in kendi oğlu, pek gayretsizdir. Bir nevi hâmi rolü üstlenen imparatorun yardımını ister ve garantilenemeyen ücreti için kendi yerine bir başkasını bulması salık verilir. Dolayısıyla, yetkililer tarafından cesaretlendirilse de pek çok kez örneği görüldüğü üzere öğretmenin kendi evinde verilen bir özel öğretimden bahsedilebilir. Bir süre sonra, Demetrios Kydones'un yakın öğrencisi ve Greforios Palamas'ın muhalifi Manuel Kalekas (öl. 1410), yazışmalarında ödeme konusundaki benzer zorluklardan bahseder (Loenertz [139]). Diğer yandan Selanik'te, mütevazı bir aileden gelen Filotheos Kokkinos (1300 civ.-1377/78), Demetrios Kydones'e bakılırsa, muhtemelen ünlü filolog Thomas Magistros yanındaki kendi öğrenimini, onun yanında aşçılık yaparak finanse eder. Kokkinos daha sonra iyi bir kariyer yapmıştır: Eski İmparator VI. İoannes Kantakuzenos'un yakını idi ve 1363 ve 1376'da iki kere patrik oldu ve Palamasçı doktrinin iki önemli destekçisinden biriydi (Gregorios Palamas'ın 1368'teki kanonizasyonuna destek olmuştur.) (bkz. böl. XV). Tanınmış bir öğretmenden ders almak pek de kolay değildi: Kıbrıslı Georgios kendi yurdunda, Latin okulu olsun Rum okulu olsun tatmin edici seviyede eğitim alamadığından, o sırada Efes yakınlarındaki Emathia'da kurduğu manastırdaki Nikeforos Blemmydes'e başvurup reddedilmiş, burayı "ulaşılmaz, katı, burnu büyük" olarak değerlendirmişti.

Bizans İmparatorluğu'nun son yıllarında, İoannes Argyropulos (1393/94-1487, Roma) başka tür bir yapıya hoca olarak atanmıştı, kral *xenon*'u; XIV. yüzyıl başında Sırp kralı, II. Stefan Uroš Milutin tarafından kurulmuş bir hastaneyken, Konstantinopolis'in Petra mahallesindeki Aziz İoannes Prorodromos Manastırı'na bağlanmıştı. Birçok cildi ayırt edilebilmiş, bilimin birçok alanında çok zengin bir kütüphanesi vardı. Argyropoulos daha önce 1421-1423 yıllarında Konstantinopolis'te, II. Manuel ve VIII. İoannes'in anlaşmasıyla kurulan özel bir okul yönetmişti (Ganchou [724]). Ancak Kral *xenon*'undaki öğrenimi, içlerinden birçoğu hekim olan ve bazılarının adlarını bildiğimiz üstün nitelikli öğrencilere yönelik oluşuyla farklı bir yön almıştı (Mondrain [745]). Onlarla birlikte Aristocu felsefeye bağlandı –Padova'daki öğreniminin (mesela Palla Strozzi ile birlikte) temeli de buydu ve Konstantinopolis'in düşüşünden sonra, Floransa Stüdyosu ve akabinde Roma'da Johannes Reuchlin önünde yine olacaktı. Aynı şekilde Grek ve Bizans tıbbını (Hipokrat, Galianos ve İoannes Zakharias Aktouarios) öğrendi. Bunu yapmak için Padova'da 1440'larda kendi kendine tıp öğrenirken edindiği diyalektik metotlara dayandı. Burada Batı'nın Bizans üzerinde kişisel düzeyde de olsa ne denli etkisi olduğunu görebiliriz.

Her halükârda, hukuk ve hatta ilahiyat gibi tıpta da sistematik bir şekilde öğretim yapan bir kurum olmadığını görürüz. Tıp, bir hastane çatısında, teorik olarak ise kitap okuyarak öğreniliyor zaten hukukçuların yetersizliği, örneğin Demetrios Kynodes (1324 civ.- 1397) gibi yazarlar tarafından eleştiri konusu ediliyordu.

KİTAPLAR VE OKURLAR

Kitaplar bu dönemde âlimler kendileri de çok yazdıkları için önemliydi. Profesyonel yazıcılara parşömen el yazmaları kopya ettirerek kendi kütüphanesini oluşturup okuyup, metinleri incelerken, bu iş için düzenlenmiş geniş marjlara notlar alan Kayseri piskoposluğunda bulunmuş ünlü Arethas Patras (ölümü 932) gibilerin dönemi artık kapanmıştı. Kitaplar pahalıydı ve dışarıdan gelen tehditlere sürekli maruz kalan ülkedeki ekonomik durum muhakkak ki lüks eserlerin üretimini kısıtlıyordu. Bu nedenledir ki, resimlenmiş el yazmaları veya daha basitçe, baş harfleri ve kapakları çalışılmışların sayısı bir önceki dönemle ve bu alanda komşu Batılı ülkelerle kıyaslanırsa, çağdaş uygulamalar, göreceli olarak azalmıştı.

Aslında, Konstantinopolis'in 1204'te Haçlılarca alınışı, çok sayıda kitabın yok olmasına neden olduysa da 1453'te Osmanlının fethi, genel kanının aksine, el yazmalarının toptan imhasına neden olmamıştı. Paleologos döneminin başından itibaren kopyalanan el yazmalarının birçoğu günümüze kalmıştır. Ancak Bizans kütüphanelerinin çoğunun dağılması Rönesans itibarıyla ve sonrasında, hükümdarlar başta olmak üzere bunları okumamakla birlikte, itibar kazandırdığı için ellerinde tutan Batılı koleksiyoncuların eline geçmesine neden oldu. Önceki dönemde, 1204-1261 arasında, kitap üretiminin pek gelişmiş olduğu söylenemez; bunun ipucu da bize ulaşan kitapların sayısının azlığıdır.

Bununla birlikte, kitap üretiminin maliyeti parşömen dışında yazıya ikinci bir destek olarak kâğıt kullanımının gelişi nedeniyle azalmıştır. Önce Bizans el yazmalarında XIII. yüzyıl sonu itibarıyla ve daha da fazla XIV. yüzyıl başından itibaren biraz daha fazla kullanılmaya başlanan Doğu üretimi kâğıt söz konusuydu. Bu kâğıdın sayfaları, bitki liflerinin açıkça ayırt edilebildiği dokusuyla, esnek bir şekil yardımıyla imal ediliyordu. Sonradan katı şekiller yardımıyla üretilen Batı kâğıdı, kendini yavaş yavaş dayattı ve kısa sürede filigranları sundu. Bu kişiselleştirilmiş izler, XIII. yüzyılın son çeyreğinde şekil olarak pirinç iplikçiklerden kafesler içine işlenmiş şekilde Ancona pazarında Fabriano'daki kâğıtçılar tarafından ilk kez arz edildiler. Başlarda kâğıtçının adını daha sonra ise çeşitli motifler (örneğin "boğa başı") veya başkaları ("üç dağ", "meyveler", "terazi") taşıyabilen filigranlar, yazı odasının veremediği bir kesinlikte el yazmasının tarihini, aynı şekilleri kullanan ve kesin tarihlenen metinler sayesinde belirlemeyi sağlarlar. Bu kâğıdın yayılımı geniş olmakla birlikte, Bizanslılar tarafından hiçbir zaman üretilmemiştir (Irigoin [732]).

Dolayısıyla parşömen kullanımı sadece lüks veya en azından çok özenli el yazmalarına özgü hale geldi. İznik İmparatoru II. Theodoros Laskaris'e aittir, kuşkusuz arzusu üzerine kopyalanmış en eski retorik ve felsefi eserler de bu yöntemle üretilmişti. Bir süre sonra, âlim keşiş Maksimos Planudes (1255 civ.-1305) Konstantinopolis'ten Georgios Akropolites'in oğullarından biri olup Küçük Asya'da bulunan Keşiş Melkisedek'e (Melkisedek 1296'da II. Andronikos'a karşı, parşömen temin etmek için Planudes'in bir başka yazıştığı kişi olan Vali Aleksios Filanthropenos'u isyana teşvik etmek suçuyla

öldürülmüş veya kör edilmiştir) yazdığı birçok mektupla parşömen istemiştir (Plaunudes, der. Leone [140], 78, 86, 95, 100, 106, 115. mektuplar; Turyn [764]; Constantinides [716]). Plaunudes'in sağladığı ayrıntılar beklediği parşömenin kalitesi, farklı kâğıt formatları, üretilecek kitabın gereğinden fazla kalın olmaması için derinin inceliği ve ağırlığı konusunda (bu nedenle eşek derisine karşıdır), mürekkebi muhafaza eden yumurta sıvasız işlem hakkında çok fikir verir. Maksimos Planudes tarafından derlenen ve onun tarafından veya onun yönetiminde kopyalanan eski yazarlardan birçok el yazması da günümüze ulaştığından, daha da ilginç hale gelir: Tam olarak ne tip parşömen elde ettiğini anlamamızı sağlar (Plutarkhos'un iki el yazması ve Planudes'in olduğu söylenen *Antoloji*'nin epigram derlemeleri için de); Planudes'in genellikle çalışmalarında parşömene yazılan son kopyadan önceki ara safha için daha az masraflı olan Doğu kâğıdı kullandığını görürüz.

Deri, yeni metinlerin yazımı için yeniden yazılmış parşömen olarak nitelendirilerek tekrar kullanılabiliyordu: Gerek çok yıpranmış olan –ki sık kullanılması için yapılan ayin kitaplarına çok oluyordu–, gerekse içerik artık kimseye ilginç gelmediğinden ya da IX. yüzyıldan beri artık kullanılmayan büyük harfle yazılmış, artık yeterince okunaklı olmayıp, ıskartaya ayrılmış kitaplardan elde ediliyordu. Kâğıtlar yıkanıp, yazıların silinmesi ve yüzeyin tekrar kullanabilmesi için kazınıyordu. Bu yeniden dönüştürme ilkesi, dayanıklılığı nedeniyle pahalı ve değerli olan bir maddeden mümkün olduğunca faydalanmayı amaçlıyordu. Ancak alttaki metin bazen kısmen görünür kalıyor ve modern araştırmacılara, başka türlü kaybolacak olan eserleri seyrek de olsa elle tutulur şekilde ulaştırıyor. Dönüştürülmüş parşömen kullanımına XIII. ve XIV. yüzyılda Bizans Orta İtalya'sında rastlanmıştır (Lucà [739]). Bu el yazmalarının üzerindeki yazıların İtalyan özellikleri geldikleri yeri ele vermektedir ancak İmparatorluğun geri kalanında, özellikle de Konstantinopolis'te dolaşımdadırlar. Daha sonra da durum böyledir: Pek dikkate şayan bir örnek XV. yüzyılın ilk üçte birinde Petra'daki Aziz İoannes Prodromos Manastırı'ndaki faal bir müstensih olan Georgios Baiophoros'tur (Gamillscheg [723]). Zira büyük çoğunluğu muhtemelen manastırdaki kütüphaneden gelen metin katmanlarıyla dolu olan yüzeyi yeniden kullanmak için neredeyse hiç alttaki yazıyı silme zahmetine katlanmaz. Bu yazıcı, muhtemelen birçok müşterisi olan Manuel Moshopulos'un *Skhedografia*'sının birçok kopyasını çıkarmakta ustalaşmıştır. Moshopulos (XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başında faaldir) Maksimos Planudes'in öğrencisidir. Antikçağ şiirsel eserlerine öğretim çerçevesinde yaptığı alıntılar ve yorumlar (skholies) dışında, bir dilbilgisi kitabı olan Erotemata'yı kaleme alıp yanına kısa kompozisyonların derlemesinden oluşup, amacı dilbilgisi kurallarını metinlerin farklı yönlerinin analiziyle kolay öğretmeyi amaçlayan XI. yüzyıl başından beri dolaşımda olan Skhedografia'yı da eklemiştir. Manuel Moskhopoulos, Bizans'ta ve Yunanca öğrenmek istedikleri için Konstantinopolis'e kadar gelen Batılı hümanistler nezdinde büyük bir başarı yakalamıştı. Bunlardan biri İmparator II. Manuel'in arkadaşı olan ve İtalya elçisi Manuel Hrysoloras'ın (öl. 1415) küçük yeğeniyle evlenen, ama en

önemlisi Konstantinopolis ve Floransa'da 1397'den 1400'e dek verdiği eğitimle Yunancayı Batı'ya "geçiren" İtalyan François Filelfe (1398-1481) idi (Maisano, Rollo [740]; Ganchou [725]).

Ele aldığımız dönemde incelediğimiz el yazmaları bunların âlimlerin kopyaları olduğunu gösterir. Bu kitaplar, şatafat için değil, metin incelemesi ve şahsi kullanım amacına yöneliktir. Gelecekte Patrik II. Georgios olacak Kıbrıslı Georgios'un *Otobiyografi*'sinde anlattığı üzere, parasızlık ve kitaplara duyulan ateşli bir sevda, onu alamayacağı kitapları şevkle kopya etme yoluna sokar:

> O baş ağrıları [...] ki ona çok çektirdi, nelere mal oldu, devamlı su kullanımı [...] ve eski ustaların eserlerini kopyalamak için kendine ettiği onca eziyet. Zira bu adam fakir ve kitaplara tutkundu. Tesadüfen, eli yazıya oldukça yatkındı, kendine gümüş pahası kitapları alamadığından, alnının teri ile onları edindi ve –en azından eğitim gören insanlar arasında pek ender bulunur– bir el yazması müstensihi oldu (Lameere [695], s. 188).

Kendi kütüphanesini oluşturmak amacıyla müstensihlik faaliyetine kendini adayan ve kendi kitaplarından başkalarını da kopya eden ne ilk ne de son bilgin olacaktı. Aynı zamanda, el yazması kopyalamak edebi ya da bilimsel kitapların derinlemesine incelenmesi için de zemin hazırlıyordu. Aslında, bir bilginin eğitiminin önemli bir kısmı şahsen kitaplar üzerinde çalışmasının meyvesi idi. Bu bilgin kitapları çoğunlukla malzeme özelliklerinden tanınabilir: Mizanpaj doludur –burada yazı sığdırma amacı güdülür ve not ve yorum eklemek için marjlar geniş tutulmuştur– ve yazı, yazı yazmaya alışık olsa da mesleği ve amacı kaligraf olmak olmayan müstensihleri ele verir.

Metinleri edinmek, bir kütüphane oluşturmak bilginlerin daimi çabasıdır. Müstensih veya not alana ait aynı elin birçok metinde karşımıza çıkması, ortak kodikolojik karakteristikler veya sahiplerinin emareleri gibi onların belli bir anda ilişkilerini anlamamıza yardım eder.

Ancak yine de şahsi kütüphaneleri tekrar oluşturmak, kitapların daha sonra dağılması nedeniyle zordur (Jacob [733]). Hayatının son yıllarını manastırda keşiş olarak geçiren kültürlü bir şahsın buraya mirasını bırakması görülmemiş bir şey değildi. Bir kitaba iliştirilmiş ve bu nedenle muhafaza edilebilen, XIV. yüzyıl ortasında yazılmış bir vasiyet tutanağı parçası ilginç bir örnek oluşturur; Manastıra bağlı olan hastaneye gidecek yatağı ve yastığı gibi değişik eşyalarla birlikte, vasiyet eden Konstantinopolis'teki Manganesli Aziz Georgios Manastırı'na, bize teolojik veya litürjik içeriğini belirttiği on bir kitap da bağışlayacaktır. Bunlardan birçoğu vasiyeti kopyalayan ama aynı zamanda da yazan, manastırın ekonomu ve keşişi Gabriel isimli birinin not aldığı bağış damgası sayesinde belirlenebilmiştir. Ancak el yazısı, dünyevi içerikli birçok el yazmasında, özellikle de notlarda bulunmuş ve böylelikle şahsi âlim kütüphanesini yeniden oluşturmak mümkün olmuştur (Mercati [743]; D'Aiuto [719]). Diğer yanda, İmparator İoannes Kantakuzenos, Athos'taki Vatopedi Manastırı'na teolojik el yazmaları bağışlamıştı (Lamberz

[738]. Bu sonuncular, restore ettirip güzelleştirdiği Hora Manastırı'nda Theodoros Metochites tarafından toplanan kütüphane veya Petra'da Aziz İoannes Prodromos'unki gibi ender vakalar dışında, kitapların incelenmekten çok, depolandığı manastır kütüphanelerinin genellikle başlıca temeli olan litürjik eserlerdir.

AYDINLAR KİMLERDİ?

Haçlı işgalinin zor safhalarından sonra, Konstantinopolis'in yeniden fethi ve Paleologos imparatorları dönemi, Bizans entelektüel hayatında, yeni, çok parlak bir safhaya delalet eder. Bu dönem boyunca, âlimlerin yılmaz merakı ve canlılığı, antikçağ ve Bizans tarihi eserlerinin okunması ve iletilmesinde olduğu kadar, özellikle bilim alanında, tercümeler sayesinde kısmen yabancı bilgilere de açılan yeni eserlerin de üretilmesini sağlamıştır.

Bu dönemin tamamında üretilen edebi eserlerin zenginliğine tanıklık edilir. Ancak XIII. yüzyıldan XIV. yüzyıl sonlarına kadar bir asrı kapsayan bir zaman diliminde, farklı bilgi alanlarında dikkate değer bir fokurdama görülür. Kırk sene önce İhor Ševčenko, yazar olarak bilinen (Ševčenko [756], I) ve isimlerinden tanınan yüz kadar yazar ile bir liste oluşturmayı başarmıştı: Bu önemli bir rakamdır ve daha önceki dönemlerde böylesi bir envantere ulaşmak mümkün olmazdı. Ne ki, bu adların altında muhafaza edilen "eser" bazen pek küçük bir parça idi ve eserleri bize ulaşamayan başka yazarlar envantere hiç dahil edilmemişti. Pek yakın dönemde, Klaus-Peter Matschke ve Franz Tinnefeld (329) tüm Paleologos döneminde yazar olarak bilinen 174 âlimi her birinin toplumsal statüsünü belirterek, listelediler. Dolayısıyla, gerçekten yazar adı verilebilecek kişiler, hele de mantıken listeye dahil edilemeyecek anonim yazarlar göz önüne alındığında yine düşük bir sayıdır. Grek ve Bizans edebiyatı mirasını taşıma konusunda şu ya da bu şekilde borçlu olduğumuz âlim sayısına ulaşmak için yazdıkları ve edebi eserler okudukları ölçüde yazıya bağlı daha büyük sayıda insan sayısı öngörmek gerekir: Örneğin kelimenin tam anlamıyla yazar olarak kabul edilmeseler dahi, mektuplarda gönderen ya da gönderilen olan ya da daha da basiti adı geçenler gibi. Çalışmalarının filolojik niteliği ve hatta ortaya çıkarttıkları kitabın maddesel karakteristiklerinden karşımızda basit müstensihler değil, şahsi anlamda yeniden üretilen metinlerle ilgilenen gerçek âlimler olduğunu düşündüren birçok el yazması müstensihinden de bahsetmeden geçemeyiz. Bu iki alt küme zaten yeniden kümelenmeye açıktır.

Gerçek anlamda yazarlar arasında, birçoğu kilise dünyasına ait olan özellikle Planudes gibi keşişler öğretmenlerdir. Buna karşın Georgios Pahimeros'un öğrencisi ve imparator ailesinin, patriğin ve aristokrat ailelerinin dostu, didaktik şiirlerin ama öncelikle özellikle de epigramlar şeklindeki cemiyet şiirleri yazan –ancak kara talihine ah etme fırsatını da kaçırmayan– verimli şair Manuel Files (1275 civ.-1345 civ.) gibi edebi eserleri sayesinde geçimini sağlayanlar enderdir (Talbot [758]).

MEKTUPLAŞMALAR

Geç Bizans'tan günümüze, günlük dilde değil âlimlerin küçük dünyasını birleştiren edebi dilde yazılmış 6000'den fazla mektup ulaşmıştır. Bunlar ekseriyetle kendi mektuplarını göstermek isteyen bir yazarın girişimiyle toplanmış derlemeler ya da daha istisnai olarak yazışanlarınkinden oluşan derleme el yazmaları olarak karşımıza çıkar (Tinnefeld [763]). Bizans edebiyatının seçkin bir alanı olan epistografi, bu türün örneği olan Synesios Mektupları'nın (IV. yy. sonu-V. yy. başı) çok okunduğu ve üretildiği Paleologos döneminde özellikle zengindir. Böylece, Maksimos Planudes'in 122, Demetrios Kynodes'in 448 ve hatta Demetrios Kynodes'in tarzının hayranı olan ve 1382'den şehrin 1387'de Osmanlılar tarafından alınmasına dek süren Selanik döneminde ondan aldığı mektupları kopya ettiren bilgin İmparator II. Manuel Paleologos'un (1350-1425) 68 mektubu günümüze ulaşmıştır.[1] Ancak daha az ünlü kişilerin mektuplaşmaları da mevcuttur, bunlardan biri İmparatorluk Hazinedarı Gabras'tır (ölümü 1350 sonrası). Onun kaleme aldığı 1400 mektuptan 462'si muhafaza edilmiştir. Birkaç ciltlik edisyondan ancak bir el yazması yaşamış, diğerleri ise bütünüyle yok olmuştur. Gabras, II. Andronikos döneminde Theodoros Metohites'in siyasi rakibi olan Nikeforos Houmnos'un veya örneğin Efes Metropoliti Manuel-Matthos Gabalas'ın yazışmalarında da karşımıza çıkar [Matschke, Tinnefeld [329]. Bu mektuplar yazarlarının düzenli edisyon çabalarının, özellikle üslupta yapılan düzeltmelerin meyvesidir. Kıbrıslı Gregorios derlemesini yazıştığı birçok kişiye ona mektuplarını geri göndermelerini isteyerek toparlamıştır; onları geri verme konusunda isteksiz davranan Büyük Logothetes Theodoros Mouzalon'a, kendi tarzından hoşnutsuz olduğunu ve düzeltmeler yapmak arzusunda olduğunu belirtmiştir. II. Manuel kendi el yazısıyla bu mektupların bazılarının edisyonlarına düzenleme için notlar almıştır, bunlar bugün de onun girişimiyle yapılmış el yazısı derlemede görülebilir.

Mektuplaşmalar, âlimleri birleştirip bazen de karşı karşıya getiren ilişkiler ağını yeniden oluşturmaya ve Bizans yazın cumhuriyetinin işleyişini anlamaya yardım eder. Otobiyografiler (Hinterberger [728]), övgü veya nutuklar gibi başka edebi eserlerin toplumsal hayat hakkında verdiği bilgileri tamamlarlar. Yüksek mevkideki kişilerin bile kendilerinden sosyal olarak uzak ancak bilgileri veya konu hakkındaki şöhretleri olan kişiler ile yazıştıklarına delalet ederler. Filozof İosefos (1260 civ.-1330 civ.), adı henüz İosefos Thakendytes iken (bu "paçavra giyen" anlamına gelir, adını değil keşiş olarak tevazusunu gösteren bir nitelemedir), bu gerçeği gösterir. Tüm bilgileri toplayan *Ansiklopedi*'nin yazarıdır, retorik ile başlayıp, Aristo mantığı ve *quadrivium* bilimi (bu bölüm Georgios Pahimeros'un eserini temel alır) ile devam edip ilahiyat (bu bölümde de özellikle Nikeforos Blemmydes'ten esinlenmiştir) ile nihayete erer. İosefos, Orsinilerin hâkimiyetinde olan İthaka Adası'nda doğmuştur. Bazı modern yazarlara göre mütevazı bir ailedendir (soyadının olmaması bu durumu doğrular);

1. A. E. Laiou, The Correspondence of Georgios Kyprios as a Source for the Social and Political behaviour in Byzantinum, in W. SEIBT (ed.), Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit, Vienne, 1996, s. 91-108.

ancak Theodoros Metohites, ona yapılan cenazedeki nutkunda, ona vatanının işgal edilmiş olmasına rağmen Rum kalmış asil bir soy atfeder. Önce Selanik ve Athos Dağı'nda keşiş olmuş, sonra 1307 civarında Konstantinopolis'e gelmiş, entelektüel itibarı nedeniyle, Theodoros Metohides'in rapor ettiğine göre, II. Andronikos ona dört defa patriklik makamını teklif ettiği halde reddetmiştir. Hayatının son yıllarında Selanik yakınlarına çekilmiş ve bir mektubunda Nikeforos Gregoras yokluğundan yakınmıştır. Gözünde bir hastalık olan Gabbas'ı tedavi ettiğine göre tıbbi bilgileri vardır; yakın arkadaşlarından biri de ona temel eserlerinden biri olan *De spiritus animali* isimli eserini ithaf eden Paleologos döneminin en büyük tıp yazarı hekim İoannes Zakharias Aktouarios'tur.

Mektuplar defalarca hocalar ile talebeleri birleştirebilen bağları gün ışığına çıkarmıştır: Bir hocanın, çoğunlukla tek bir kişinin birbiri ardına ele alınan farklı disiplinlerde öğrencilerini yıllar boyunca eğittiği öğrenim şekli mutlaka ki bu ilişkileri desteklemekteydi. İznik İmparatorluğunun 1453'e dek giderek daha sağlam hale geldiği bu dönem boyunca, tanınmış âlimlerin oluşturduğu bir çeşit neredeyse daimi "zincir"e tanıklık edilmiş, kuşaklar boyunca farklı disiplinlerde bilginin aktarılmasına izin vermiştir. İznik İmparatorluğu'ndan Paleologoslarınkine geçiş bu konuda bir kesinti oluşturmaz zira geçiş iyi yapılmıştır. Bilgin devlet adamı ve tarihçi Georgios Akropolites (1217-1282) bunun göstergesidir. Konstantinopolis doğumlu olup ebeveynleri tarafından İznik'e gönderilmiş, burada özellikle Nikeforos Blemmydes tarafından eğitilmiştir, kendisi de birçoklarının yanı sıra II. Theodoros Laskaris'in de hocası olmuştur. Daha sonra kamu görevlerinden (1259'dan beri büyük logothetes'tir) Bizans kültür hayatını "canlandırmaya" katkıda bulunan VIII. Mihael tarafından azledilip, henüz yeniden fethedilmiş Konstantinopolis'te hoca olmuştur. Konstantinopolis'teki öğrencilerinden ve İoannes Pediasimos'un (müstakbel "filozofların konsülü" ve Ohrid Hartoflaks'ı) eş öğrencisi Kıbrıslı Gregorios, imparatorun ve hocanın değerli rolünü farklı çerçevelerde ve özellikle de *Paleologos'a Övgü*'de ve *Otobiyografi*'de (Kotzabassi [735], Lameere [695], s. 184) göklere çıkarır. Paleologos iktidarında, dikkate değer ve okumuşluklarıyla ve edebi eserleriyle en iyi bilinen kişilerin çoğu, entelektüel olarak formasyonlarına yardım eden bir hocanın ve kendilerinin eğittiği öğrencilerin arasında bir yere konumlandırılabilir. Bu durum, bu dönemin edebi yaratımlarını ayrı ayrı periyodlar şeklinde dosyalamamak gerekliliğine işaret eder, zira bir yazar yenilik getirmişse de aktarımın devamlılığı daha az değerli değildir. Astronomi alanında bir örnek vermek gerekirse, Gregorios Hioniades'in öğrencisi olabilmiş (gerçi bu konu da tam açıklığa kavuşmamıştır) Manuel Bryennios ki her durumda Theodoros Metohites'in öğretmeni olmuş, o da kendisi de keşiş İasakos Argyros'u eğiten Nikeforos Gregorios'ın öğretmeni olmuştur. Bunların hepsi, entelektüel mirasına sahip çıkan bilginlerdir. Aynı zamanda, Nikeforos Gregoras, öğrencisi olmak için genç olsa da Maksimos Planudes'in çalışmalarına erişim sağlamıştır; bunu Palanudes'in editoryal çalışmalarına borçlu olan (bu kitaplarda paleografya sayesinde teşhis edebildiğimiz el yazısı bunu gösterir) ve daha sonra Gregoras tarafından okunup notlar alınmış bazı astronomi el yazmaları kanıtlar (Mondrain [747a]).

KONUŞMA DİLİNDE EDEBİYAT

Mektuplar edebi dilden çıkma ve konuşulan dilden oldukça uzak bir retorik dışavurumun yeridir, edebi kompozisyonlarda diglossia* meydana getirirler. Ancak özellikle XIV. yüzyıldan itibaren, nadir olsalar da gündelik dilde edebi eserler ortaya çıkmıştır. Özellikle pek az sayıda kopyadan aktarılmış anonim aşk romanları söz konusudur ve istisnalar dışında, XV. yüzyıldan önce rastlanmazken, XVII. yüzyıla dek kopyalanmış ve durmadan kopyalandıkları çevreye uyarlanmışlardır. Bu romanlar edebi dille karışık öğeler taşır; örneğin betimleme retoriğine başvuru (*ekfraseis*) bunların aynı çevrede meydana getirildiğini ve temelde diğer edebi eserlerle aynı kültürlü kitleye, okurları daha sonra biraz daha artmış olsa da hitap ettiğini ortaya koyar. Yerel bir tarih üretimine tanıklık eden kronikler gibi, on beş hecelik, kafiyesiz mısralar, siyasi şiirler şeklinde yazılmışlardır. Bu romanların ilki, *Livistros ve Rhodamne* muhtemelen İznik sarayında, XIII. yüzyıl ortasında yazılmış ve en eskisi XIV. yüzyılın ikinci yarısına giden üç ayrı redaksiyonla günümüze aktarılmıştır. Komnenos döneminde edebi dille yazılıp geç antik ürünlerinden esinlenen, gözden düşmüş bir tarzı yeniden canlandırmak isteyen aşk romanlarıyla, Paleologos döneminde meydana getirilmiş yedi roman arasında bir köprü oluştururlar: Bir yandan, XIII. yüzyıl sonunda yazılmış olsa da ancak daha sonraki bir versiyonu muhafaza edilebilmiş *Velthandros ve Khrysantza* kısaltılıp bir kısmı düz yazıyla yazılmış XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinden *Kallimakhos ve Khrysorrhoe* (sadece bir versiyonu kalmıştır), XIV. yüzyıl ortasından olmakla birlikte daha geç dönemden de üç bağımsız versiyonu olan *Akhilleide*, yine XIV. yüzyıl veya XV. yüzyıl başından, tek bir el yazması sunan *Bizans İliada*'sı; diğer taraftan Yunancadan başka bir dilde yazılıp adapte edilmiş en az üç roman da vardır. XV. yüzyılın ilk yarısından *Alexandros ve Semiramis*'in iki versiyonu, kendisi de Farsça bir eserden meydana getirilmiş, Osmanlıca bir metinden uyarlanmıştır, İmperios ve Margaronai ise *Pierre de Province et la Belle Maguelonne*'un adaptasyonudur ve en eskisi XV. yüzyıla giden, beş farklı versiyonu ile iki redaksiyonu vardır. *Florios ve Flatziaflore* de yine XII. yüzyıl Fransızca bir romandan (*Floire et Blancheflor*) kaynaklanmıştır ancak romanın XIV. yüzyıl ortası Toskana redaksiyonu ve iki versiyonundan adapte edilmiştir (Agapitos [708]).

Dolayısıyla bu romanlar Batılı modellerin kullanımını kanıtlar: Florios ve Platziaflore Frank ve Rum karma bir topluma işaret eder ve 9000'den fazla siyasi mısra içeren ve muhtemelen XIV. yüzyıl başında meydana getirilmiş *Mora Kroniği* ile ilintilemek doğru olacaktır; şiirli biçimi ve dil romanlarda bulunanlara benzer. Dört dilde (Fransızca, Yunanca, İtalyanca ve Katalanca) muhafaza edilmiş olan bu kroniğin Yunanca versiyonunun Fransızca versiyonundan önce gelip gelmediğini bilemiyoruz. Her durumda Peloponez'de Mora'nın Franklarca işgalini işler, 1095'ten 1292'ye kadar olan dönemi kapsar, Bizans karşıtı bir vurgusu vardır ve bu bölgenin kültürlü çevrelerine, eşyanın

* Aynı dilin farklı türlerinin konuşulması. (ç.n.)

tabiatı gereği var olan güç ilişkilerini ortaya koyarak, seslenir. Yine siyasi mısralarla yazılmış ve ancak kısmi olarak muhafaza edilebilmiş (4000'den biraz daha az mısra) XV. yüzyıl başından *Tocco Kronikleri* de yine anonimdir zira otografa benzer el yazması, başlığını ve yazarının muhtemel adını kaybetmiş, sadece XVI. yüzyıldan bir kopyası kalmıştır. 1375-1425 yıllarını kapsayan bir nevi tarihi aile efsanesi, Epir'e hâkim olan (bkz. böl. XVI) Yanya'daki İtalyan ailesi Tocco'lar söz konusudur. Bir kez daha Bizans İmparatorluğu'nun batı kısmının siyasi ve kültürel dönüşümü konu alınmıştır.

ESKİ METİNLERİN OKUNMASI VE BASILMASI – FİLOLOJİ

Âlimlerin mektuplarında sık sık dile getirdikleri bir kaygı, önem verdikleri antikçağ yazarlarının kitaplarıyla ilgilidir: Okudukları, araştırdıkları, kütüphanesinde bu kitaplar olan mektuplaştıkları kişiden ödünç almak istedikleri, ödünç verdikleri ve kimi zaman geri almakta zorlandıkları kitaplardır bunlar. Bu şekilde pek kısıtlı sayıda kültürlü ve bilgin adamlar ağının üyeleri arasında el yazması alışverişinin değişkenleri konusunda da bu şekilde bilgi alırız.

Yeni kitaplar yapacak parşömeni, özellikle de *Yaşamlar* ve *Plutarkos*'un *Ahlaki Eserler* derlemesini yaptığı sırada, 1294'lü yıllarda ve sonrasında bulmakta büyük zorluklar çeken Maksimos Planudes, daha önceki senelerde birçok kez Diofante'nin (İS III. yy.) *Aritmetik* isimli zor incelemesine ilgisini belirtir. Metohites'te astronomi hocası olan Manuel Bryennios olsa gerek Brynennios'a kendisine matematik kopyasını ödünç vermesini, böylelikle kendisininkiyle karşılaştıracağını söyler (Planude, der. Leone [140], mektup 33), burada benimsenen tanıklıkların karşılaştırılmasına dayanan bilimsel işleyişe dikkat çekmek gerekir; ayrıca Theodoros Mouzalon (Kıbrıs'ın 1204'te ölen, Kıbrıslı Gregorios'un mektuplarının koleksiyonunu yapan büyük logothetes ve *provestiarios*'u) ile Diofante'nin yıprandığı için tamir ettirip geri gönderdiği bir el yazması hakkında mektuplaşmıştı (Planude, der. Leone [140], 67. mektup). Diofante'nin el yazması geleneği incelendiğinde, önceden *Quadrivium*'un yazımında Georgios Pahimeros tarafından kullanılan *Aritmetik* metninin yaygınlaşmasında bilhassa Planudes'in katkısı olduğu anlaşılır. Gerçekten, en eski el yazması, metin kenarlarındaki notlardan anlaşılacağı üzere Planudes'in eline geçmiştir (Wilson [767], addenda) ve Planudes ilk iki kitabın yorumuyla birlikte metnin sayfaları kopmuş da olsa bize kadar ulaşan bir edisyonunu yapmıştır (1292-1293 tarihli elinden çıkmış bir el yazması), (Turyn (764); bu çalışmalar daha sonraki el yazması geleneğinin büyük oranda temelidir. Soluksuz araştırma ve eski metinlerin bu metinlerinin yeni "edisyonları"nı müteakip yeniden keşfi, Paleologos döneminin temel özelliklerindendir. XIII. yüzyılın son üçte biri ve XIV. yüzyılın ilk üçte birinin başı arasında iyice dikkat çekmiş ve belgelendirilmiştir ki bunun nedeni bazıları meşhur olan âlimlerin oynadığı roldür. Çoğunun yürüttüğü öğretmenlik faaliyeti bu üne katkıda bulunmuş ve yaptıkları keşiflerin ve filolojik işlerin duyulmasında etken olmuş olabilir. Bu işler, gerçekten de takdir edilmiş ve öğrenciler tarafından eğitim ve daha ötesi için kullanılmak üzere tez elden yeni kopyalarla çoğaltılmıştı.

Böylesi bir açıklama örneğin Maksimos Planudes veya Demetrios Triklinios'un çalışmalarının yaygınlaşması açısından geçerlidir. Ancak adsız veya neredeyse tanınmayanlar da keşfedilmiştir ve XIV. yüzyıl sonundan sonra, araştırmacılar tarafından aralarında öne çıkan ve tanınan kişiler azaldığından pek dikkate alınmamakla birlikte, kitap ve metin araştırmaları sürmüştür. Aynı şekilde, Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında ve hatta Konstantinopolis düştükten sonra, çoğu meslektaşı gibi Batı'ya yerleşmeyi tercih etmeyen ve yerinde kalan Demetrios Angelos isimli bir doktor, metodik ve titiz bir şekilde, bazı eserlerin en eski hatta tek tanığı el yazmalarını edinmeye devam etti. Kitapların doğrudan incelenmesi bu âlimin elinden geçenlerin arasındaki bağlantıyı, notlarda veya yıpranmış sayfaların restorasyonu sırasında ortaya çıkan el yazısından kurmaya yaradı (Mondrain [745].

Dolayısıyla, bu dönemin önemi, sadece yeni eser yaratılması veya çeviriler aracılığıyla başka kültürlerden gelen bilgilere açık hale gelmek değil, bir o kadar da artık okunmayan, üretilmeyen ve edebi mirastan sonsuza kadar kaybolma riski taşıyan eserlerin gün yüzüne çıkarılıp "temize çekilmesi"dir. Bu dönem, dünyevi kültürün, özellikle de "antik miras"ın doğrultusunu belirlemekte önemli rol oynamıştır. Eski metinlere, antikçağdan bu yana Grek kültürünün sürekliliğini tasdik eden bu ilgi, çok endişe verici bir şimdiki zaman karşısında Bizanslıların parlak geçmişe sığınma şekli olarak yorumlanmıştır. Böylesi bir analiz yanlış olmasa da indirgemecidir: Antikçağ edebiyatının okunması çağdaş yaşam ve edebi dilde metinlerin yazımında model kaynak olarak görülmüştür, örneğin Theodoros Metohites için seyahatten daha büyük bir deneyim oluştururlar. Edebi dildeki karmaşık eserler, konuşulan dilden son derede farklıdır ve mektuplaşmalarda dahi kullanılmaya devam etmiştir.

İoannes Hrisostomos'un vaazları gibi çok okunan patristik eserler, zengin el yazması geleneğinde kronolojik bir süreklilikten faydalanır. Eski tanıkların sayısı kesinlikle daha azdır ve süreklilik, eğitim çerçevesinde incelenen dünyevi metinlere kıyasla çok daha az vurguludur. Bunun dışında en eski şahit filolojik analiz geleneğinin borçlu olduğu (X. ve XII. yüzyıl arasında kopyalanmış) tek bir eski el yazmasıdır: Metin bir anda en erken XIII. yüzyılın son on yılları itibarıyla kopyalanmış el yazmalarında ortaya çıkıverir; ya da elimizdeki çıkış noktası XIII. yüzyıl sonlarından önce olmayan bir veya birkaç el yazmasından ibarettir. Böylelikle, öğrencisi Arrien sayesinde günümüze ulaşan Stoacı filozof Epiktetos'un (I-II. yüzyıl) *Enkheiridion*'u, XI. yüzyılın ikinci yarısından tek bir el yazmasıyla günümüze ulaşmıştır: Bu kitap, XIII-XIV. yüzyılda bir kütüphanede yeniden bulunmuş olmalıdır zira bu tarihten itibaren bulunan tüm diğer örneklerde, orijinalindeki bir leke nedeniyle bir boşluk vardır. Önce Planudes sonrasında Demetrios Triklinios tarafından candan bir ilgiyle karşılanan Ptolemeos'un *Coğrafya*'sına gelince, XIII. yüzyıl sonundan önceki hiçbir el yazmasında görülmez ancak bu tarihten başlayarak başarı kazanmış ve dolayısıyla birçok kopyası çıkarılmıştır. Bazı durumlarda, kullanılan örnekler belli ki eski ve IX. yüzyıl itibarıyla kendini dayatan kitapların neredeyse sistemli şekilde küçük harfe geçirilişinden sonra okuması iyice zor hale gelen büyük harfle kopyalanmıştır. Dioskorides'in illüstrasyonları

ile VI. yüzyıl başına tarihlenen, dolayısıyla büyük harfle yazılmış ünlü bir kopyası bu olguyu açıklar: 1405-6'da, Bessarion, Markos Evgenikos ve Georgios Sholarios'un felsefi öğretmenliğini yapan âlim İoannes Hortasmenos (1370-1471 civ.), birkaç işbirlikçiyle beraber kral *xenon*'unda doktorluk yapan Nathanael isimli kişinin arzusu üzerine çizimler çevresindeki metni küçük harflere çevirir (Hunger [64]).

Birtakım gün ışığına çıkışlar ise yeniden keşfedilme veya yeniden keşfedilmelerinin bilimsel araştırması ünlü bir bilginin adına bağlı olduğu ve çok okunan ve bu andan itibaren üretilen metinler söz konusu olduğu sürece çok daha sansasyonel hale gelmiştir. Bu, Plutarkos'un Maksimos Planudes edisyonu için geçerlidir. O ana kadar, okurlar Plutarkos'un denemelerinin, *Yaşamlar* ve özellikle *Ahlaki Eserler* (Planudes'in eserindeki 69 bölüme, sonradan, kuşkusuz ölümü sonrası 9 tane daha eklenecekti) tam bir cildine sahip değillerdi (İrigoin [731]). Aynı şekilde, XIV. yüzyılın ilk on yıllarında Selanik'te faal olan Demetrios Triklinios, ilk kez Euripides'in alfabetik denen 9 parçasının editörlüğünü yapmıştır (bu daha az okunan ve dolayısıyla daha az eski sholies barındıran parçalar) trajedi yazarının muhafaza edilmiş başka parçalarıyla birleştirilmişti. Bunları birleştiren XIV. yüzyıl başı tarihli en eski el yazmasındaki el yazısı notlar, Maksimos Planudes ve çevresinin bu işe el atmış, hatta bitirmiş olması olasılık dahilinde olsa da onun rolünün kanıtıdır. Zira bir başka el yazması, aynı kitabın, ondan ayrılmış bir bölümü, Planudes tarafından kopyalanmış birkaç folyo içerir (Wilson [767]). Aynı zamanda, Triklinios farklı parçalara argümanlar (trajedilerin başında yer alan kısa özetler, *hypotheseis*) sağlamış ve bu mümkün değilse metinlerde tashih yapmıştır.

Planudes ve Triklinios Paleologos döneminin en dikkate şayan filozoflarıdır. Metinlerin kendileri ve yazışmaların dışında, entelektüellerin faaliyetlerini yeniden kurmaya en iyi yarayan kitapların incelenmesidir. İki bilgin tarafından meydana getirilen eser, belki de yazıları tanındığı ve müstensih, düzeltmen veya editör olarak günümüze kadar gelen birçok el yazmasında, belki de uygunsuz biçimde belki de bu nedenle gölgede kalmış olan âlimlerin aksine (örneğin Thomas Magistros veya hâlâ bizim için isimsiz olan birçok yazar), çalışmalarını teşhis etme olanağı sağladığı için bu denli takdir edilmiştir. Her halükârda, ikisi de aynı olan metnin birçok edisyonunu karşılaştırmak için Triklinios'un faaliyetleri, Planudes'inkilere nazaran çok daha az çeşitlidir zira ikincisi, Plutarkos'un denemeleri dışında, altılık şiirin zengin bir külliyatı (Panapolisli Nonnos, Theokrites, Rodoslu Apollonios, Hesiodos, Apamealı Oppianos ve Kilikyalı Oppianps, Moshos, Nikandros, Tryphiodoros ve Nazianzeli Gregorios bir araya getirilmiştir) Planudes'in *Anthologia*'sı bilimsel metinlere sadece matematik değil, astronomi (Mondrain [747a] (Triklinios'un bu konudaki katkısı çok daha mütevazıdır) ve coğrafyaya da –Latinceden bu konuda yaptığı dünyevi (Pseudo-Donat'ın *Janua* isimli dilbilgisi eseri, *Dicta Catonis*'ler, Macrobe'nin *Yorum*'uyla Cicero'nun *Scipion'un* Düşü, Boece'den *Felsefe'nin Avutuşu* ve Ovidius'in *Heroides* ve *Metamorphoses*'i) olduğu kadar dini çevirileri (Aziz Agustinus'un *De Trinitate*'si) de unutmadan– adanmıştır.

Triklinios, dikkatini sadece Aristofanes'in üç kanonik parçası ve öğrenimde kullanıldıkları için yeniden üretilen Antik Atina'nın üç trajedi yazarı (Bizans üçlemesi) ile sınırlamamak suretiyle daha da sivrildi. Bulabildiği tüm parçaları derleyen ve çoğu daha eski el yazmalarında bulunamayan parçaları da içeren edisyonlar meydana getirdi. Böylece Aristofanes'in 8 komedisine ulaştı (bugün bunlardan 11'ini biliyoruz). Belki de Selanik'teki, öğretime, dolayısıyla Bizans üçlemesine odaklanan öğretmeni Thomas'ın çalışmalarını temel almıştı (Gaul [726]) ancak bu şahsın el yazması çalışmalarının teşhis edilememiş olması bunu ispat etmeyi zor hale getirir. Triklinios, böylece, örneğin Theocritos'un *27 İdil*'ini derlemeyi başarmışken (bilinenlerin sayısı 30'dur), Planudes bunlardan 18'inin edisyonunu yapmıştır. Şiirsel metinlerde yaptığı düzeltmeler genellikle yaptığı metrik analize dayanır ve bu da eski ve yeni yorumları (sholias) dikkate alarak yaptığı edisyonlarının orjinalliğine ve şöhretine katkıda bulunur (Constantinides [716]; Wilson [767]; Fryde [803]).

Metinlerin yeniden keşfi bazen daha az gösterişlidir ve Bizans eserlerini de kapsayabilir. Böylelikle Arito'nun mantığıyla pek ilgilenip teolojik bir eser yazan, Konstantinopolis Petra'da Aziz İoannes Prodromos manastırında keşiş Neofitos Prodromenos isimli bir âlim, XIV. yüzyılın ortasında İmparator VII. Konstantinos Porfyrogenetes'in (905-959) *De Administrando Imperio*'sunu yeniden bulmuştur. XI. yüzyıl sonunda kopyalanmış bu kitap, bu tarihten sonra, belki de manastırın kütüphanesinde uykuya dalmıştır. Neofitos birkaç sayfasına notlar almıştır. Ancak bu tek kopya yeniden unutulmuş ve ancak bir buçuk yüzyıl sonra kopyalandığında biraz ilgi görmüştür (Mondrain [746]. Sözün kısası, bazı yeni keşifler Paleologos döneminde metnin yaygınlaşmasına neden olmamıştır. Hatta bunun da ötesinde, tamamen keşfedilemeden kalmışlardır. İskenderiyeli Theon'un IV. yüzyıl itibarıyla *Almageste*'ye (Ptolomeos'un 13 kitaplık astronomi incelemesi) yazdığı *Yorumlar*'ın bir bölümü buna örnektir; V. Kitap'a yazılan *Yorum* yok olmuş ancak büyük kısmı, yazar adı olmaksızın, XIV. yüzyıl ortalarından, Malahias isimli âlim bir müstensih tarafından yeniden bulunmuş, tarafınca kopyalanan bir kitabın bir kenarına bunu yazmış ve Theon'a atfedilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla, sadece keşfi yapmakla kalmamış, metni de teşhis etmiştir. Ancak bu şen Bizans keşfi, farklı yorumlarla dolu bir kitabın bir köşesinde kalmış ve bundan yirmi yıl kadar önce yeniden teşhis edilmiştir! (Tihon, İskenderiyeli Theon'un Almageste'ye yaptığı *Yorum*'un yeniden bulunan V. Kitabı, *L'Antiquité classique*, 56, 1987, s. 201-218).

Filolojik titizlik bu âlimleri kimi zaman bir metin edisyonundan beklenenin ötesine geçmeye itebiliyordu. Maksimos Planudes bazı metinleri, pasajlar çıkarmak veya ona gelişigüzel gelen terimleri değiştirmek suretiyle kendine göre uyarlamaktan çekinmiyordu. Bazen Plutarkos'un incelemesindeki revizyon Planudes'in kullanmış olacağı bize ulaşmayan daha eski bir el yazmasındaki çeşitlemeye dayansa da Latinceden çevrilerinin bazılarındaki bilinçli yanlış kullanımlar, bu değişikliklerdeki aktif rolünün göstergesidir. Buna karşılık, pasaj ekleme de yapılıyordu, örneğin Nikeforos Gregoras tarafından. Gregoras (ölümü muhtemelen 1359 civ.), Pontos Heraklea doğumluydu ve Theodoros

Metohites'in öğrencisi ve onun Konstantinopolis Hora Manastırı'nda kurduğu pek latif kütüphanenin müdavimi (Şevçenko [757]) ve kendisi de ansiklopedik bir bilgindi. Özellikle de 1204'ten 1358 güzüne kadar olan tarihi kapsayan 37 kitaplık *Roma Tarihi* kitabıyla tanınır olmuş ve başlangıçta öncülleri Georgios Akropolites (1204-1261 tarihlerini ele almıştı) ve Georgios Pahimeros'un (1308'e dek VIII. Mihael ve II. Andronikos dönemleri) tarihsel eserlerini temel almıştı. Ancak astronomi ve armoniye adanmış eserleri de ününe ün kattı: Ptolemeos'un *Harmonika*'sının edisyonunu yaparken işi, "ölüm tarafından engellenen" yazarının kaleme almaya vakit bulamadığı sonu yazmaya kadar vardırdı (bu konuyu gururla Harmonika'nın bir edisyonunda el yazısıyla aldığı notta ve mektuplarında kendisi dile getirmiştir).

KÜLLİYAT VE ANSİKLOPEDİLERİN MEYDANA GETİRİLİŞİ

Maksimos Planudes ve Dimitrios Triklinios'un entelektüel girişimleri, ikisi de metin külliyatları meydana getiren kitaplar yazmış ve filolog olarak eserlerinin tamamını takdir etmemize olanak sağlamış olmaları nedeniyle iyice görünür hale gelmiştir. Aynı bilgi alanından eserleri birleştirme arzusu yani külliyat oluşturma ve ansiklopedi yazımı, bu dönemin temel bir ögesi olduğu halde üzerinde pek az durulmuştur. Kendisi de takdire şayan eserlerin kaynağı olan İmparator VII. Konstantinos Porfirogenetes döneminden bu yana bilgilerin ve eserlerin sistematik olarak toplanması pek gelişmemişti ancak IX. (Fotios) ve X. yüzyıllardakinden farklı olarak, bu edisyonlar sıklıkla belirli bir alandaki eserleri, esinlendirdikleri yorumlar veya görüşlerle zenginleştirilmiş şekilde kapsamlı bir külliyat olarak toplamayı amaçladı. El yazmalarının incelenmesi bu tip girişimlerin ölçüsünü daha iyi anlamamızı sağlamıştır. Birçok el yazmasında teşhis edilen el yazısı nedeniyle sadece müstensih olarak bilinen *papas* Malahias'ın çalışması örneğin; özellikle Filotheos Kokkinos'un hizmetinde çalışmış, onun teolojik eserlerinden birçok cilt kopyalamıştır, aynı şekilde eski İmparator VI. İoannes Kantakuzenos'un yanında özellikle *Tarihler* eserini kopyalamak üzere sekreterlik yapmıştır. Ancak kendisi de üst düzey bir âlimdir, metinleri kendisi de yorumlar ekleyerek külliyat haline getirmiştir: Aristo külliyatı (ismi uzun süre *Anonymus Aristotelicus* olarak anılacaktır) bugün bilinen dört el yazması, başlıca Antik ve Bizans yorumları ile filozofun metinleri (Harlfinger [727]) ve Nikomakos'tan Ptolemeos'a, Euklides'i de geçerek *quadrivium* ile ilgili birçok incelemeyi bir araya getiren, beraberinde aşağı yukarı çağdaş kompozisyonların, Manuel Bryennios'un Harmonika'sı, Nikolas Kabasilas'ın *Almageste*'nin III. Kitabı'na yorumu veya Theodoros Meliteniotes'in *Tribiblos Astronomikas*'ından bir parçanın da eşlik ettiği bir bilimsel külliyatı iki el yazmasında toplamıştır. Dolayısıyla adı geçen Malahias bu sık aralıklı ve boşlukları yorum ve görüş dolu ciltlerde gerçek anlamda bir edisyon gerçekleştirmiştir; aynı zamanda *Almageste*'nin V. Kitabı'na Theon'un yaptığı yorumu da bulan odur. Bu el yazmaları, tek başına çalışan bir bilginin, birçok safha halinde, kitapların bazı sayfalarındaki mürekkebin ton farklarından anlaşıldığı üzere zaman içinde farklı yeni unsurlar ekleyerek

gerçekleştirdiği çalışmalardır (Mondrain [747]). Tam tersine, bazı âlimler ise grup halinde çalışır ancak bunlar edisyondan çok, el yazmalarının genel kural olarak bütünü birleştiren bir ustanın yönetiminde birden fazla el tarafından kopyalanması çalışmasıdır: Planudes örneğin, kendi öğrencilerine altılık şiir külliyatını birleştiren kitabın çalışmasına katılmak üzere çağrı yapmıştı.

Ansiklopedi tipi yeni eserler konusunda, pek çok örnek verilebilir: Nikoforos Blemmydes'in *Epitome logica* ve *Epitome physica*'sı esasında Aristo'nun ve yorumlarının sentezi olarak tek bir inceleme olarak birleştirilmiş ve son versiyonu 1258-1264 arasında yazılmıştı (Stavrou [687]); tarzı ve *Tarihi İlişkiler*'den daha anlaşılır dili de dahil olmak üzere (Tannery, Stephanou [702]) nitelikli bir derleme olan Georgios Pahimeros'un (1242-1310 civ.) *Quadrivium*'u; İosefos Rhakendytes'in (1260 civ.-1330 civ.) önceki iki incelemeyi toplayan ve özgün bir şekilde bilginin zirvesi olarak dünyevi bilim ve teolojiyi birleştiren *Ansiklopedi*'si; hukuk alanında, Konstantinos Harmenopoulos'un, XIV. yüzyıl ortasından, belli bir disiplinde sentez eser olarak kabul edilebilecek *Hexabiblos* (Yasalar El Kitabı). Astronomi konusunda, büyük logothetes ve II. Andronikos'un danışmanı Theodoros Metohites'in (1270 civ.-1332) zengin prodüksiyonu Aristo'ya yapılmış yorumları ve karmaşık bir tarzda yazılmış şiirsel ve retorik denemeler de içeren *Astronominin Unsurları* (Ševčenko [755]) bir sentez olmakla birlikte kalıcı etkileri olmuştur (Byden [700]). Bu alanda daha sonra çalışan yazarlar bu denemeyi okumuş ve kullanmışlardır: Bu şekilde, XV. yüzyıl başında İoannes Hortasmenos, yapıtın kendisindeki kopyasına dikkatlice notlar almış ve Theodoros Meliteniotes de aynı şekilde dikkate almıştır: Bu sonuncunun 1352 civarında yazıldığı *Astronomik Tribiblos*, astrolojiyi yerden yere vurduğu ve Bizans'a ancak XIII. yüzyıl sonunda giriş yapan İran astronomisine adadığı bir kitaptır (Leurquin [698]; Tihon [761]). Bu dönemin pek çok âlimi gibi Theodoros Meliteniotes (1393 Mart'ında ölmüştür) de bilginlerin ilgilerinin farklılığı hatta eklektikliğini, edebi ve bilimsel üretimlerin teolojik kaygıları engellemediğini ve bu alanda da eser kaleme alınabildiğini mükemmelen gösterir: Tercihini Palamasçı doktrinden yana yapan (1368'de Prohoros Kynodes'in mahkûm edilmesi yönünde oy kullanmıştır) yüksek seviyeli bir kilise adamıdır, devasa boyutlardaki ve ancak bir kısmı muhafaza edilebilmiş bir başka derlemenin, *Evanjiller*'e görüşlü *Yorumlar*'ın yazarıdır (Ch. Astruc, Le Livre III, retrouvé du Commentaire de Théodore Méliténiotès sur les Évangiles "Theodoros Meliteniotes'in Evanjillere Yorum'unun bulunan III. Kitabı" *[Parisinus graecus* 180], *TM*, 4, 1970, s. 411-429).

VII. yüzyılda İskenderiye'de Aeginalı Pavlos'un Tıbbi *Epitome*'sinden bu yana gerçek bir sentez yüzü görmemiş tıp, Maksimos Planudes ve İosefos Rhakendytes'in öğrencisi olmuş İoannes Zaharias Aktouarios'un (1275/80-1327 civ.) eseri ile dikkate şayan bir şekilde zenginleşmiştir. *Tıbbi Metoda Dair* adlı 6 kitaplık ansiklopedik eserinde, Bizans'ın tıp bilgilerinin farklı veçhelerini –etioloji, belirtiler, teşhis, terapi, farmokoloji– incelemiştir; doğal olarak bu eserde Galinos büyük bir yer tutar, Yunancada bilinen Arap bilgisini dikkate almış ve kendi doktorluk tecrübesiyle harmanlamıştır. *Aktouarios* deyimi kuşkusuz saray doktorluğu pratiğiyle ilişkilendirilmelidir. XIV. yüzyıldan

itibaren sayısız kereler kopyalandığına bakılırsa büyük bir başarı kazanan eseri, dostu Aleksios Apokoukos'a ithaf edilmiştir (bkz. böl. III). Bu sonuncu, tıpla içtenlikle ilgileniyordu zira biri Hipokrat'ın biri kendisinin büyük dük kostümü içinde olmak üzere kitapta yer alan tam sayfa karşıdan iki portresi nedeniyle çok meşhur olan bir el yazması (Fransa Ulusal Kütüphanesi) büyük ihtimalle onun teşvikiyle kopyalanmıştır. Aynı şekilde, İoannes Zaharias'ın ortaya çıkardığı başka bir sentez olan *İdrarlar Üzerine*, Bizans'ta bu konuya adanmış ilk geniş kapsamlı incelemedir.

BİLİMSEL LİTERATÜR

TIP

Tıp, *quadrivium* bilimlerinden sayılmaz ve dolayısıyla okullarda değil, pratik ve teorik düzlemlerde hastanelerde ve kitap okuyarak öğrenilirdi. XIV. yüzyılın ortası ile Konstantinopolis'in düşüşü arasında, bünyesinde barındırdığı pek çok alandan el yazmasının niteliği ile en önemli kütüphanelerden biri haline gelen Konstantinopolis Petra'daki Aziz İoannes Prodromos Kütüphanesi'nin Kral *ksenon*'una (hastanesine) bağlı olması önemsiz bir şey değildir. Yeniden oluşturulması için günümüzdeki araştırmalar yapılmaktadır.

Tıbbi metinlerin incelenmesi dönemin birçok âlimini meşgul etmiştir. Başka bilim dallarıyla kıyaslanırsa, XIV. yüzyılda birçok elden çıkma pek çok el yazması vardır. Bunlardan biri, pek nadiren görülen bir şekilde, Trallesli Alexandros'un (VI. yy.) *Tedavi Üzerine*'sinin (Therapeutique) kopyalamasında çalışan on yedi yazıcının adları ile önceden yapılan görev bölüşümü ve her birine düşen metindeki belirli bölüm yazılmıştır: Bu kişiler arasındaki Manuel Tzkandyles (sabık imparator İoannes Kantakuzenos için çok çalışmış bir müstensih), Malahias (daha önce adı geçen felsefi ve bilimsel külliyatlar derleyen kâtip), Balsamon (Balsamon, İoannes Hortasmenos'a geometri öğreten gelecekteki büyük hartofilaks) ve Sigeros (çok büyük ihtimalle VI. İoannes Kantakuzenos'un Avignon'daki papa nezdindeki büyükelçisi ve Yunan dili ve edebiyatına hayran olan Petrarca'ya, okuyamadığı için çok hayıflandığı bir İlyada el yazması veren –ki Kalabriyalı Barlaam'ın öğrencisi Leonzio Pilato sayesinde iyi kötü başlayacaktır– yüksek mevkili âlim Nikolas Sigeros). Bazıları ileride önemli olacak bu kişilerin adlarının bir tıp el yazmasında beklenmedik şekilde bir araya gelmesi, âlim çevresinin işleyişi açısından iyi bir örnek oluşturduğu gibi âlimler için bu bilgi alanının ne denli önemli olduğunu göstermesi açısından da önemlidir (Mondrain, Lire et Copier Hippocrate –et Alexandre de Tralles– au XIVe siècle, in *Ecdotica e ricezione dei testi edici greci*, V. Boudon Millot, A. Garzya, J. Jouanna, A. Roselli [der.], Napoli, 2006, s. 359-410]).

Yabancı kaynaklara başvurular, İranlı Doktor Rhazes'in (IX-X. yy.] *De Pestilentia*'sının çevirisi gibi daha dar odaklıydı ve bütün üzerinde astronomide olduğundan daha az etkisi vardı. Örneğin Neofitos Prodromenos'un kendi adıyla yayımladığı gibi birçok Yunanca botanik sözlüğünün yanında, el yazmalarında farmakopoeia için pratik kullanıma yönelik Batı hâkimiyetinin sürdüğü veya geçerken iz bıraktığı Peloponez gibi bölgelerde kullanılan ter-

minolojide Yunanca- Latince veya Roma dillerinde (Yunan harfleriyle yazılan yabancı diller) iki dilli botanik sözlükleri vardı. Farmakopeia karşılıklı etkilerin en fazla olduğu alandır. İlginç ancak daha tam aydınlanmamış bir olay, İznik İmparatoru III. İoannes Vatatzes'in sarayında doktorluk yapan (parfümcü) Nikolas Mirepsos'a atfedilen 2600'den fazla reçeteden oluşan *Dynameron*'dur. Salernolu Nicolas'ın çok daha kısa Latince *Antidoterium*'undan meydana getirilmiş olmalıdır. Daha sonra XIV. yüzyılda ters istikamette Latinceye Nicolas de Reggio tarafından tercüme edilmişti. Yunanca metin, iyi kalite el yazmalarının üretilmesine sebep olsa da pek de yaygınlaşmamışa benzer (Hunger [729]).

QUADRIVIUM BİLİMLERİ: ARİTMETİK, GEOMETRİ, MÜZİK VE ASTRONOMİ

Georgios Pahimeros'un *Quadrivium*'u, *quadrivium* disiplinlerinin her birine karşılık gelen dört kitaplık bir sentezdir (müzik ikinci kitapta ele alınır). Sonraki yazarların çalışmalarına kıyasla bir aşamayı gösterir: Rhakendytes, *Ansiklopedi*'sinde, Pahimeros'un dikkatini celbeden Diofante'nin son derece anlaşılması güç eserini inceleyen, en azından ilk kitapların edisyonunu yapıp yorumlayan Planudes, Aristoksene'ye başvurduğu ve zengin el yazması geleneğinin başarısına kanıt olduğu *Harmonika* isimli eseriyle Manuel Bryennios (Jonker [688]). Nikeforos Gregoras özellikle Ptolemeos'un *Harmonika*'sına bağlanacak ancak metne getirdiği *motu proprio* katkı, Keşiş Barlaam (1290 civ.-1348) ile kendisini karşı karşıya getiren zıtlaşmanın unsurlarından biri olacaktır. Bu iki dilli, Kalabria Seminara doğumlu keşiş, 1330'da Akataleptos Manastırı higoumenosu olacağı Koustanopolis'e yerleşmiş, özellikle Gregorios Palamas ve Athos Dağı'ndaki keşişlerin uygulamaya soktuğu yeni dua uygulamalarına keskin muhalefetiyle tanınmıştı. Konstantinopolis Konsili'nde (1341) mahkûm edilip İtalya'ya dönerek Katolikliği kabul etti ve Kalabria Gerace'de piskopos oldu (bkz. böl. XV).

Eski metinleri bilmek hâlâ şarttı: geometri en başta Euklides'i temel alıyordu; en yüksek disiplin olan astronomiye erişim için gerekli olan aritmetik, âlimlerin özellikle ilgisini çekiyordu. Gerasalı Nikomakos'u (MS II. yy.) ve özellikle de Diofantes'i, Heron ve İskenderiyeli Theon'u okumaya özen gösteriyorlardı: Böylelikle bilgilerini derinleştiriyor ve tersi durumda, farklı hesap işlemlerine açılıyorlardı. Barlam Euklidesçi bir mantıkla *Lojistik* isimli 6 kitaplık teorik bir eser yazdı (Carelos [685]). Nikeforos Gregorias'ın öğrencisi olan İsaakios Argyros *Karekök Üzerine* isimli küçük incelemesinde orijinal çözümler önerdi. Anonim bir eser olan 1252 tarihli *Hintlilere Göre Hesaplama, Leonardo Fibonacci'nin* (1202, 1228'de yeniden düzenlenmiş) *Liber Abaci*'sini (Abaküs Kitabı) temel alıyordu. Mektuplarında da bahsettiği üzere, Planudes bu eserde ortaya serilen hesaplama yöntemlerinden, kendi incelemesi *Hintlilere Göre Büyük Hesaplama*'yı yazmak için esinlendi. Ancak anonim eserin aksine, Hint rakamlarının Batı formlarını değil, Doğu formlarını kullandı. İncelemenin XIV. ve XV. yüzyıllardaki dağıtımı ve bu (Bizans sisteminde olmayan sıfırı içeren) rakamların kullanımı ise göreceli olarak kısıtlı kalmıştır (Allard [683], [703]). Böylelikle, bize ulaşan pratik kullanım amaçlı hesaplama el kitaplarında bile,

Bizans nümerasyon prensiplerine göre numara yerine kullanılan harfler, hâlâ kullanımdadır (Tihon [761]).

Bu dönemin en anlamlı gelişmesi ise astronomi alanında olmuştur. XIII. yüzyılın son on yıllarından itibaren, Ptolemeos'un *Almageste* ve *Kolay Tablolar*'ı ile İskenderiyeli Theon'un bu eserlere *Yorumlar*'ının (*Kolay Tablolar'a*, daha basit bir *Küçük* ile bir de *Büyük Yorum*) yeniden incelenmesi ile karakterize edilebilen ve bu metinlerden birçoğu için yeni özenli tashihlerin yapılması sonucuna varmıştır. Maksimos Planudes, Ptolemeos'a ilk ilgi gösteren ünlü âlimlerden biridir ve yukarıda daha önce de gördüğümüz gibi süreklilik arz eden bir âlimler zinciri tarafından takip edilmiştir: Bu zincir Kardinal Bessarion'dan (1408/1409-1472) Trabzonlu Georgios'a (Girit, 1396-1472) kadar gider. Bu sonuncu *Almageste*'yi Latinceye tercüme edecek, buna yine Latince yazılmış bir de *Giriş* eşlik edecektir. Bu dönem boyunca kopyalanan eserlerin, özellikle de hem daha yetkin hem de daha pratik bir yaklaşım sunan *Kolay Tablolar* ve *Yorumlar*'ın çokluğu aynı zamanda en eski kitaplarda bulunan notlar, bilginlerin gözünde bu disipline verilen önemi ve araştırmaların dinamizmini ortaya koyar (Tihon [761], [760]).

Bu ilgi, iki pratik kaygıyla ilintilidir: Her sene titizlikle Paskalya tarihinin hesaplanması meselesi ve güneş ile ay tutulmalarının belirlenmesi. Tekrar tekrar ortaya çıkan, ayin takvimini belirlemek için vazgeçilmez Paskalya tarihi sorununa hasredilen incelemeler pek çoktur. Theodoros Metohites tarafından astronomi konusunda eğitilen ve kıdemli bir âlim olan Nikeforos Gregoras, 1324'te II. Andronikos'a Jülyen takvimini reforme etmesini salık vermişti: Düzenli aralıklarla seneye bir gün ekleyip Paskalya tarihinin her sene kayması sorununun önüne geçmeyi amaçlıyordu. İmparator bu öneriyi dinlemedi ve bu 1582 yılında XIII. Gregorius'un papalığı sırasında yapılan ve Gregoryen adı verilen reforma giden yolu açtı. Tutulmalar konusunda ise Gregoras yine kendisi de bu alandaki eserlerine bakılırsa hatırı sayılır bir astronom olan Barlaam ile kalem kavgasına girişti. *Almageste* ve *Kolay Tablolar*'dan faydalanarak hesap yapan iki adam, 1330 ile 1337 arasındaki tutulmaları tahmin etmek için rekabet ediyorlardı.

Usturlap yapılışı üzerine birkaç inceleme yazılmış olsa da konulara somut ilgi sınırlı idi: Nikeforos Gregoras ile İsaakios Argyros'unkiler bunlardandır. Argyros burada ustasının eserini temel alsa da 1368-1373 civarında yazılmış farklı astronomik çalışmalardaki büyük bilgilere de tanıklık etmiştir. Kıbrıs'tan bir el yazmasında muhafaza edilmiş, 1337 civ.-1341'e tarihlenebilecek ve *Toledo Tabloları*'nın Yunanca uyarlamasını da ihtiva eden bir başka incelemeye, Batı kaynakları damgasını vurmuştur ve pek muhtemeldir ki Gregoras'ın Kıbrıslı mektup arkadaşı Georgios Lapithes'e atfedilebilir (Pingree, The Byzantine Version of the Toledan Tables: the work of George Lapides?, *DOP*, 30, 1976, s. 87-132).

Paleologos döneminde astronomi gözlem değil hesaplama esasına göre, matematiksel kalmış, bu nedenle özellikle İran astronomisindeki gelişmelere göre geri düşmüştür (Moğol istilası sonrasında ünlü gözlemevini 1259'da Tebriz'in güneyindeki, Maragha'da kurduran Cengiz Han'ın torunu Hülagu Han bu anlamda önemli bir rol oynamıştır).

Bu bilginin içselleştirilmesi ve birçok hesaplaması miyadını dolduran Ptolemeos'un yerine İran tablolarına başvurulması bariz bir ilerlemeye neden oldu. Trabzonlu Rahip Manuel'in öğrencisi ve 1347 tarihli İran *Sentaksı* isimli astronomi eserinin yazarı Doktor Georgios Hrysokokkes, bu yeni bilgileri, İran astronomisi öğrenimi ve Georgios Gregorios Hioniades'in (1240 civ.-1320) tercümeleri ile ilişkilendirdi. Bu son adı geçen, aslen Konstantinopolislidir, 1290 yılında Trabzon'dan ayrılıp Moğol İran'ın başkenti Tebriz'e gitmiş, orada seneler geçirdikten geri dönüp bilgilerini kuşkusuz Trabzon ve Konstantinopolis'te paylaştıktan sonra oraya tekrar metropolit olarak geri dönmüş, hayatının son günlerini ise Trabzon'da keşiş olarak tamamlamıştır (Pingree [690]). Her halükârda ancak XIII. yüzyılın sonundan itibaren Bizans el yazmalarında Farsçadan çevrilmiş metin ve tablolara rastlanır. Etki ve yaygınlıkları özellikle XIV. yy.'ın ortasıyla XV. yy.'da arttı (Theodoros Meliteniotes Astronomi *Tribiblos*'un üçüncü kitabı önemli bir aşama oluşturur) ve Kıbrıs'ta (1347) ve Rodos'ta yazılmış anonim incelemelerde bile ortaya çıkar oldu. Astronominin "pratik" bir yönünü oluşturan ve bazı doktorların, örneğin XIV. yy.'ın son çeyreğinde, İoannes Abramios tarafından ve çevresinde gerçekleştirilen çalışmalarda küçümsemediği astroloji de bu yeni bilgilerden nasibini aldı (Magdalino [811]; Tihon [761]).

XV. yy.'ın başında, Yahudi astronomisi (ve özellikle de Yahudi tabloları), büyük ihtimalle Latince çevirileri aracılığıyla, önemli bir etki gösterdi. Böylelikle, 1444'e doğru, iki yılmaz astronomi hocası, İoannes Hortasmenos ve Georgios Gemistes Plethon tarafından yetiştirilen Markos Evgenikos'un (ölümü Haziran 1445) Bonjorn'dan *Döngüler*'inin uyarlaması ortaya çıktı. Efes metropoliti olan Markos Evgenikos, gerçekte ününü Palamasçılığa meyilli ve Kiliseler Birliği'ne muhalefet eden eserlerine borçluydu. 1439'daki Ferrare-Floransa Konsili sonucunda yazılan Birlik Fermanı'nı imzalamayı tek reddeden Rum üyeydi ki bu konsilin özellikle özel tartışmalarını, Patrikhane'nin üst mevkilerinden olup konsile katılan büyük ekklesiarhos Sylvestros Syropoulos'un *Hatıralar*'ı sayesinde biliyoruz (Syropoulos [133]; bkz. böl. XII).

Ancak pek elden ele dolaşmasa da (Hortasmenos ve Plethon'un öğrencisi olan Kardinal Bessarion tarafından kopyalanan tek bir el yazması ve bu yazmanın tek bir kopyası mevcuttur), en orijinal Bizans astronomi eseri, Georgios Gemistes Plethon tarafından yazılan kısa bir incelemedir (1355 ile 1360-1452 arası). O da özellikle büyük Arap astrononom Al Battani'nin (855 civ.-923) eserinin İbranice versiyonundan etkilenmiştir. Plethon kendisinden öncekiler gibi yabancı kaynakları adapte etmekle kalmaz. Antik Yunan ve Romalılardan ödünç alarak, kesinlikle ay döngüsüne bağlı aylarla yeni bir takvim ortaya çıkarır ancak Jülyen takvimiyle hiçbir bağlantı kurmadığı için kullanışlı olmaz (Tihon, Mercier [694]). Bu özgünlük, özellikle Mistra'da yazdığı, retorik-siyasi ve felsefi eserlerde de ortaya çıkar. Buraya İmparator II. Manuel tarafından, üzerindeki politeizm şüpheleri nedeniyle 1410 civarında sürgün edilmiştir. Burada etrafındaki farklı bilim dallarından bilginlere on yıllarca ders verir (Masai [74]1a; Woodhouse [768]). Kendisi de Mistra'da ölen İmparator VI. İoannes'in oğlu Manuel Kantakuzenos'un despotluğunda

zaten hiç de yabana atılamayacak bir kültürel rol üstlenmiş olan Mistra, önemli bir entelektüel merkez haline gelir. Georgios Gemistes Plethon'un laik danışman olarak imparatora eşlik ettiği Ferrare-Floransa Konsili'nden hemen sonra, Platon'un felsefesini savunmaktaki inadı, karşılıklı yazılar aracılığıyla Aristo'nun felsefesini aslında Hıristiyanlığı savunmak için üstlenen –zira aslında sözü edilmeyen bir teolojik anlaşmazlık vardı– Georgios Sholarios ile sert bir kavgaya tutuşmasına neden oldu (Blanchet [712]). Bu nedenle II. Gennadios adı altında Konstantinopolis'in düşmesinden sonra ilk patriği olacak Sholarios (1400 civ.-1472 civ.), 1455-1456'da Plethon'un imza incelemesi, antik Yunanistan'a hayranlığı nedeniyle neoplatonizm ve paganizmin bir bileşimi olan *Yasalar*'ın büyük bölümünü yakma cezasına çarptırdı.

ÇEVİRİLERİN ROLÜ: TEOLOJİK METİNLER

Önceki gelişmeler XIII. yy. sonundan itibaren başka kültürlerden gelen, farklı bilim alanlardaki bilgilerin ne denli önemli bir rol oynadığını göstermiştir: Öncelikle Latince, Arapça, Farsça hatta İbranice (bu konuda, öyle görünüyor ki Latinceden çeviriler sayesinde) eserlerden alınan bilgiler, Yunanca yazılan eserlere dahil edilir ve genellikle belli bir Bizanslı yazarın adı altında dolaşıma girerdi. Daha çok metinlerin basit ve doğrudan çevirisi değil ama bilginin özümsenmesi söz konusudur. Edebi eserlerde izlenen yol farklıdır ancak *Dicta Catonis*'in, Cicero ve Macrobe, Ovidius ve Boece'nin çevirmeni Maksimos Planudes'in çalışmaları, yine farklılıkları nedeniyle son derece özgündür. Çağdaşı Manuel Holobolos'a atfedilen özellikle Boece çevirileri çok daha sınırlı görünür ve başka hiçbir Bizanslı bilgin Latin edebi eserleri için bu çapta bir çeviri uğraşına girmemiştir.

Buna karşın, bir alan, teoloji, araştırdığımız dönem boyunca Latinceden çeviriler sadece kültürel bir ilgiyle değil, Bizans siyasi ve dini hayatını çalkalayan, hayat memat meselesi olan temel bir sorunla ilgilidir: Kiliseler Birliği. Batı'yla yakınlaşarak, Osmanlının endişe verici ilerleyişine karşı desteğini almak mı gerekirdi yoksa sonuç olarak kalleşliklerini daha önce göstermiş ve inançları hiçbir şartta kabul edilemez olan Batılılardan daha az tehlikeli görünen Osmanlılarla anlaşmak mı? Bu tartışmanın alevlendiği anlarda tercümeler hız kazanıyordu. Büyük çaplı bir eser çeviren ilk kişi, Aziz Augustinus'un *De Trinatate*'sini tercüme eden Planudes'ti. Çeviri, bu siyasi nedenlerle Lyon Konsili (1274) ile kurulan Kiliseler Birliği'ni savunan VIII. Mihael Paleologos'un isteği üzerine yapılmışa benzer. Ancak Maksimos Planudes, hemen akabinde babasının siyasetini sorgulayan II. Andronikos döneminde iki Latin karşıtı inceleme kaleme almıştır. Planudes'in şahsen Kiliseler Birliği'ne sıcak mı baktığı ya da sadece imparator tarafından çeviri yapmaya mı zorlandığı ve tam tersine yazdığı iki Latin karşıtı eserin kendi fikirlerini mi ya da dönüşümlerini mi yansıttığı ya da fırsatçı bir anlayışla mı kaleme alındığı tartışma konusudur. Her halükârda, *De Trinitate*, Yunancada büyük başarı kazanmıştır çünkü günümüze ulaşan otuz kopyası vardır bunlardan onu XIV. yy., onu da XV. yy.'dan kalmadır (Papathomopoulos, Tsavari, Rigotti [704]) ve bu iki

yüzyılın Bizanslı ilahiyatçılarının eserlerinde etki bırakmıştır. Cyprianus'un *De duodecim abusivis saeculi*'sinin çevirisinin Planudes'e ait olduğu kesin değildir (Atıf, dört el yazmasının XVI. yy.'da kopyalanmış bir tanesinde vardır).

Birkaç on yıl sonra, Palamas ihtilafı (bkz. böl. XV) yazılar ve yergilerin yoğunlaşmasına neden oldu, 1336'dan sonra özellikle de 1360'lı yılların sonuna kadar aralıklarla devam etti (Rigo [836]). Bu ateşli tartışmanın farklı öncüleri yazıyorlardı, hem de çok: Barlaam (mahkûm edilişi Haziran 1341), bu mahkûmiyetten sonra bayrağı devralan Gregorios Akindynos (ölümü 1348), 1347'de aforoz edildi, sonra Nikeforos Gregoras (1351 konsilinde mahkûm edildi), Palamas karşıtı cephenin başlarından birkaçıydı. Diğer tarafta Palamas'ın kendisi, Filetheos Kokkinos (1300 civ.-1377/78) –ki Thomas Magistros'un yanında eğitim gördüğünü ve iki kere Konstantinopolis patriği olduğunu biliyoruz– ve hatta imparator ve tahttan indirilişinden sonra keşiş olan VI. İoannes Kantakuzenos vardı.

İoannes Kantakuzenos tartışmada sadece siyasi ve dini değil, 1321-1357'yi kapsayan *Tarihler* veya Prohoros Kydones'in *İki Reddedilişi*'nin (Tinnefeld, Voordeckers [689]) yazarı kimliğiyle edebi açıdan da yer almıştı. Bu yergiler, kendi yazarının kopyaları çoğalttırması ile metnin yaygınlaştırılması şekli açısından dikkate değer bir örnek oluşturur ve istisnaidir: Gerçekten de 1369-1370 arasındaki kısa dönemde kopyalanmış ve İoannes Kantakuzenos için çalışan Manuel Tzykandyles isimli aynı müstensihin elinden çıkan birçok el yazması günümüze kalmıştır.

Diğer yandan, hâlâ imparator olduğu sırada VI. İoannes skolastik ve Thomasçılığa sadece siyasi denemeyecek bir teolojik ilgi göstermiş, ağabeyi Keşiş Prohoros gibi iyi Latince bilen Demetrios Kynodes'e (1324 civ.-1398 civ.) Aquinolu Thomas'ın *Kâfirlere Karşı* isimli eserini tercüme ettirmişti (1354'te tamamlanmıştır). Demetrios Kynodes aynı zamanda siyaseten önemli olan bilgin tipini, zamanında Metohites'in olduğu gibi temsil eder (Tinnefeld [136]; Kanka [573]). Diğer yandan, Batı safına geçenler grubuna dahildir; Kiliseler Birliği'ne şiddetle karşı çıkan okumuşlar grubuyla sıkı ilişkilerini devam ettirse de 1357'de Katolikliği kabul etmeye dek gitmiştir. İosefos Brennios (1350 civ.-1431) Kydones'in Latinceden Yunancaya çeviri konusundaki yeteneğine duyduğu hayranlığı seve seve göstermiştir. Üç imparator, VI. İoannes, V. İoannes ve II. Manuel'in mesazon, yani başbakanı olan Kydones, Dominiken Ricoldo da Monte Croce'den (ölümü 1320) *Kuran'ın Reddi*, Anselme de Cantorbery'den *De Processione Spiritus Contra Graceos*, Fulgence'den (Aziz Augustinus adı altında) *De Fide ve* Aquinolu Thomas'ın *Summa Theologica*'sının büyük bir bölümü gibi başka başka üç farklı teolojik eser de tercüme etmiştir. Ortodoks kalan kardeşi Prohoros bu son girişime katkıda bulunmuş ve kendisi de başka Latin incelemeler, Boetius'tan *De Differentiis Topicis*, Aziz Hieronimus'tan farklı küçük incelemeler, Aziz Augustinus ve Pseudo Augustinus, Aquinolu Thomas ve ayrıca Dominiken Henry Natalis'in (ölümü 1323) Pierre Lombard'ın özdeyişlerine yazdığı yorumların bir bölümünü tercüme etmişti. Kydones kardeşlerin tercümelerinin kendi ellerinden çıkmış bir bölümü bize ulaşmıştır.

Skolastik ilahiyatın uyandırdığı ilgi sonra da devam etti: Georgios Gennadios Sholarios bunun iyi bir örneğidir, Ferrare-Floransa Konsili'ne katılmış ve Thomasçılık ve kendi Aristo okumalarından etkilenmiştir (Blanchet [712]). Kiliseler Birliği'ni kısa süre içinde reddetmiş, Aquinolu Thomas, Porréeli Gilbert veya Petrus Hispanus'un eserlerini tercüme etmekten ise çekinmemiştir.

Batı ile etkileşimler iki yönde de olmuştur: Bizanslılar Latin edebi yapıtlarına merak duymuş ve içlerinden bazıları, 1453'ten önceden itibaren İtalya'ya gitmiştir. Örneğin Ferrare-Floransa Konsili sonucu 1439'da Roma ile Kiliseler Birliği'ni kabul eden Bessarion, Roma Kilisesi kardinali olmuştur. Ters yönde, özellikle François Filelfe (1398-1481), Giovanni Aurispa (1376-1459) veya antikçağa meraklı, titizlikle epigrafik rölöveler çıkaran meraklı tacir Anconalı Ciriaco (1391 civ.-1452) gibi İtalyanlar Konstantinopolis veya Peloponez'e Yunanca öğrenmek ve el yazması koleksiyonları oluşturmak üzere geldiler. Konstantinopolis'in düşüşünden sonra Bizanslıların geri çekilişi elbette katmerlendi. Bu sürgünler Yunan dil ve edebiyatının yaygınlaşmasına aracılık etti ve dolayısıyla hümanizmin ana vektörleri oldular ki aralarında Guillaume Budé'nin arkadaşı ve I. François'yı College de France'ı kurmaya sevk eden Janus Laskaris veya Venedikli matbaacı Alde Manuce ile çalışan Markos Mousouros vardır. Bu kişilerin hareket etapları, Peloponez, Girit veya Korfu gibi o dönemde İtalya hâkimiyetinde ancak Yunanca ve bir Rum toplumunun halen dinamik olduğu topraklardan geçiyordu. Bununla birlikte Osmanlılar tarafından işgal edilen ülkelerinde kalmayı tercih edip orada Rum kültürünü yaşatmaya katkıda bulunan ve ayrıca örneğin Demetrios Angelos'un yaptığı gibi kitapları kütüphanelerinde toplayarak koruyanlar da olduğu unutulmamalıdır.

BÖLÜM XV

Dini Hayat

Marie Hélène Congourdeau

ORTODOKSLUK VE MUHALEFET

Bizans'ın son yüzyıllarında, büyük dogmatik mezhep sapkınlıkları artık sahne önünde değildi. Yakubiler ve Nasturiler Müslüman topraklarındaydılar. İznik İmparatorluğu döneminde Ermenilerle birleşmek için yapılan birkaç girişimin sonu gelmemişti (bkz. *Régestes* [56], no. 1290, 1309). XII. yüzyılda Konstantinopolis ruhbanını bölen İsa ile ilgili tartışmalar artık kimsede merak uyandırmıyordu.* Buna karşılık, dualist mezheplerin varlığı Bizanslı yetkilileri kaygılandırıyor ve İmparatorluk'ta Yahudi ve Müslümanların mevcudiyeti halen polemik veya din savunucusu edebiyatı besliyordu. Ancak şartlar Ortodoks inancına aşılması gereken yeni meydan okumalara yol açtı: Siyasi bir çekişmeden doğup örtük mezhepsel eğilimlerden beslenen Arsencilerin muhalefeti, IV. Haçlı Seferi'nin sonuçları nedeniyle daha da keskinleşen Latin sorunu (bkz. XIII. Bölüm) ve Palamas kavgası (Bu dönemde "Palamas-karşıtları" Synodikon'a bir ek yapılmasına konu edilen tek "mezhep sapkınları" olacaktı) ayrıca incelenecektir.

ORTODOKSLUK SAVUNUSU

Kilisede her sene Büyük Perhiz'in ilk pazarı okunan *Ortodoksluk Synodikon*'u Ortodoksluğu günahıyla sevabıyla tanımlamak için daima referans oluşturuyordu. Gregorios Palamas'ın doktrininin zaferinden sonra bu doktrine karşı çıkan "Barlaamcı" ve "Akindynosçular"ın mahkûm edilişi de buna eklendi (Gouillard [127]). 1335'ten sonra *Syndikon*'a Matthias Blasteres'in *Syntagma*'sı eklendi. Bu "Kutsal Kanonlar Derlemesi"nin *"Ortodoks İnancı Üzerine"* isimli bir önsözü vardı ve Kayserili Basileos'un mezhep sapkınlığı, ayrılıkçılık (shizma) ve basit memnuniyetsizlik arasında yaptığı ayrımı benimsemişti. Kiliseyi doğumundan beri mutsuzluğa sevk etmiş mezhep sapkınlığı konusundaki klasik ve bıktırıcı listelere, o da en yeni gruplardan Pavlosçular ve asimile Bogomiller ile Mesalyenleri ekler. Blasteres her bir sapkınlığa karşı yazılmış kanunları sıralasa da

---

* Fr. Hérésie. (ç.n.)

heresioloji bu derlemenin ancak bir yönüdür. Buna karşın, Selanikli Simeon XV. yüzyılda tüm incelemesini buna adar: *Tüm Sapkınlıklara Karşı Diyalog*'unda, heresiolojik büyük derlemeler sıralamasına adını yazdırmakla birlikte, esas ilgisi "günümüzde yaşayan [...] ve yakınımızda oturan gruplar", örneğin "Bogomiller veya *Koudougeroi*", Latinler ve Palamas-Karşıtları'dır (bkz. *PG*, 155, col. 65; Bogomiller için bkz. col. 65-73; Latinler için col. 97-105; Barlaam ve Akindynos, col. 144).

Piskoposların görevi Ortodoksluğu doğrulamak, mezhep sapkınları ile mücadele etmek ve inananları eğitmekti. Patrikler onlara sık sık görevlerini hatırlatırdı, özellikle I. Athanasios bu talebi müdahalelerinin başlıca konusu haline getirmiş, ruhbana inancı öğretme ve inananlara da kiliselere girme ve Yahudi veya sapkınlarla düşüp kalkmaktan sakınmalarını salık vermiştir (*Régestes* [56], no. 1747 ve 1749).

SEKTER GİRİŞİMLER

Arseniosçu Ayrılıkçılık

Arseniosçu ayrılığı (Congourdeau [785], 790]) birçok kaynak sayesinde biliyoruz. En ayrıntılıları arasında Pahimeros'un *Tarihi İlişkiler*'i ([76]), Filadelfialı Theoleptes'in Arseniosçu-Karşıtı Söylevler (Sinkewicz [778]) ve Efesli İoannes Cheilias'ın söylevleri (Darrouzes [773]) sayılabilir.

Bu iş, oldukça kafa karıştırıcı zira siyasi bir sorun üzerine (Michael Paleologos'un IV. İoannes Laskaris aleyhine iktidarı ele geçirmesi) kiliseyi ilgilendiren bir başka sorunu ekliyor (Patrik Arsenios'un düşürülmesi) ki bunun içinde de mezhepsel bir birikim var.

Olayı özetleyelim (bkz. böl. I). 1261'de IV. İoannes Laskaris aleyhine iktidarı ele geçirmiş bulunan Mihael Paleologos, genç prensin bir daha tahtı ele geçirmesini önlemek için onu kör ettirir. Zaten IV. İoannes'in kenara itilmesine muhalefet etmiş bulunan Patrik Arsenios Autoreianos, 1265'te kendisini makamından edecek olan İmparatoru aforoz eder. Kilise bundan böyle, Arsenios'un halefini tanımayacak ve aforoz edilmiş bir hükümdara itaat etmeyi reddedecek olan taraftarlarıyla, imparator ve patrik arasında ikiye bölünür. VIII. Mihael'in 1261'de, Arsenios'un ise 1273'teki ölümleri ayrılığa son vermez. Arseniosçuların teessürüne, çoğunluğu Laskaris taraftarı ve VIII. Mihael'in Batı'ya dönük siyaseti nedeniyle harcandıklarını düşünen Küçük Asya'daki toplulukların hıncı da eklenir. II. Andronikos uzun süre, kendileri de taviz vermezlerle ılımlılar arasında bölünmüş olan Arseniosçulara karşı sertlik ile taviz arasında gidip gelir. Siyaset-kilise çekişmesine bütünüyle teolojik riskler eklenir: Arsenios'un görevden alınışından beri göreve gelen tüm patriklerin gayrimeşruluğu, onların atadığı piskoposların, göreve getirdikleri rahiplerin ve ifa ettikleri ayinlerin de gayrimeşru sayılması anlamına gelecektir. Zaman içinde, resmi kilisenin tüm faaliyetleri geçersiz sayılma ve inananların da güvenini kuşkusuyla karşı karşıya kalır. Filadelfiyalı Theoleptes'in söylevleri, özellikle Küçük Asya'daki köylerde, inananları kiliselere uğramamaya kışkırtan gezici keşişlerin varlığından bahseder. Bunların söylevleri Paleologosların siyaseti ve hiyerarşiye karşı bir çeşit süper güç oluşturan antikçağdan kalma kilise karşıtı muhalefeti harmanlar: Hak etmeyen bir papazın ekmek-şarap ayini geçersizdir; günah çıkartma rahibe değil, ilham almış kişilere aittir gibi. Bu yozlaşmış varsayılan, kurumsal bir kiliseye karşı, saf ve manevi bir

kiliseye duyulan evrensel özlemdir. Arseniosçuların ayrılıkçılığı kilise hayatını, II. Andronikos'un tüm çabalarına karşın onlarca yıl zehirler. Ancak 1310'da Patrik Nifon'un desteğiyle Arseniosçular Konstantinopolis Kilisesi'nin komünyonuna döner. Piskopos Filadelfiyalı Theoleptos, pek liberal bulduğu bir önlem nedeniyle şoka girerek, bu sefer kendisi patrik ile komünyonu on sene boyunca keser (Congourdeau [792]).

Bogomiller

Arseniosçu fikirlerin popülerliği mutlaka ki hiyerarşik kilise karşıtı fikirlerin geçerliliğinden destek bulmuştu. Örneğin Arseniosçular ile Bogomiller arasında ilişki olması, pek belgelendirilmemiş olsa da mümkündür. Bunun dışında heresiologlar, çoğunlukla Bogomilleri, 431 Efes Konsili'nde mahkûm edilen manevi akım Mesalyenleri (Rigo [829]), satancı mezhepler gibi (Gautier [774]) aynı kümeye koyar. Kaynaklarda başka adlandırmalar da vardır ancak bunların yerel isimler mi yoksa gerçek farklılıklar mı olduğunu bilemeyiz: Bir önceki dönemin Bogomil ile Foundagiagitai'sine (Trakya'da) Paterinoi, (Bosna'da) Koudougeroi ve başkaları eklenir.

Son yüzyılların Bizans Bogomilliği, Aleksios Komnenos tarafından Konstantinopolis'te yaktırılan Bogomil Basileos'unkiyle aynı değildir. XII. yüzyılda, Batılı kaynaklara bakacak olursak benzeri bir ayrılık ortaya çıkmıştır (bkz. Bizans Dünyası, II, s. 317-318). Bulgar kaynaklı daha ılımlı bir düalizme (iyi bir Tanrı ile kötü melek) inanan Bogomilcilik yerine, en azından Konstantinopolis bölgesinde (Drugunthia Bogomil Kilisesi), eşit ve karşıt ilkeleriyle daha radikal bir Bogomilizm gelmiştir. Nüans önemlidir zira ılımlı düalizm bir mezhep sapkınlığı oluşturduğu Hıristiyanlığın içinde yer alırken, radikal düalizm Hıristiyanlığa yabancıdır ve daha çok Maniciliğe yaklaşır (Obelensky [818]). Bu şekil değişimi tartışmalara konu olmuştur: Kötülüğün kaynağı üzerine düşünmekten itibaren bir iç evrim mi gerçekleşmiştir (Loos [810] ya da Pavlosçular ile karşılaşmaların sonucu mudur (Hamilton [806])? Ne olursa olsun, bir arada varlıklarını devam ettirmişe benzeyen farklı inançlı Bogomillerin ortak teamülleri vardı: Kutsal emanetlerin, ayinlerin, tasvirlerin, evliliğin reddi gibi.

Bogomilcilerin meydan okuyuşu yetkilileri kaygılandırmıştı. 1211'de Bulgar Çarı Boril, Tırnovo'da, Patrik Kosmas'ın afarozlarından esinlenip (*Régestes* [56], No. 919a; Gouillard [775]) mezhebi mahkûm edip bir belge kaleme alan bir sinoda (*Boril Synodik*'i) başkanlık etmiştir. Birkaç on yıl sonra, İznik'te ikamet eden Patrik II. Germanos, aynı kaygıları Konstantinopolis sakinlerini "Mesalyenler"e (Bogomiller) karşı tetikte olmaları için uyaran mektubunda tekrar ele almıştır. (*Régestes* [56], No. 1291). Bu belgelerin suçlamalarına bakılırsa, Bogomiller klasik akımdan ılımlı düalizme geçmiş olmalılar.

Paleologoslar döneminde, Bogomillik hakkında abartılı suçlamalar sonucu yapılan bir dizi yargılama (Rigo [828]), kilise yetkilileri arasında bir Bogomil takıntısı oluşmasına neden olmuş, düalist mezheplerdeki kendini saklama teamülü ise ancak bu ateşi daha da körüklemiştir. Bu nedenle, Athos Dağı Protosu Nifon Skorpios, üç defa kendini Bogomil suçlamalarından aklamak zorunda kalmıştır: Athos higumenleri meclisi önünde 1344/46'da; aynı higumenler

önünde 1347/48'de, (o zamanlar Athos'ta olan Palamas'ın başkanlığında); Konstantinopolis sinodu önünde 1350'de (*Régestes* [56], no. 2317). Bu asılsız suçlamalar muhtemelen Rum ve Sırp keşişler arasındaki iç çekişmelerin bir sonucuydu (Rigo [827], [828]; Congourdeau [796]).

En ciddi olay ise Athos ve çevresinde, Bogomillikle suçlanan otuz keşişin yargılanmasıydı. Bu davanın *gramma*'sı[1], *Tırnovolu Theodosios'un Hayatı* ve Dokheiariou Manastırı'ndan Athos belgeleri, ayrıca bunlara eklenebilecek Gregorios Akindynos'un mektuplaşmaları (Akindynos [134]), bu hadisenin aşamalarını yeniden kurabilmemizi sağlamıştır. 1340'lı yıllarda, İrene Porine isimli bir rahibe, Selanik'te çevresine birkaç keşiş ve laik kesimden, kadınlar ve erkekler toplar ve onlara Bogomillik kokan bir doktrini öğretir. Karanlıkta kalan bir sebepten (halk ayaklanmasından kaçış?) Athos'a göç eden bu keşiş topluluğu içinde orada doktrinini birçok manastıra (Lavra, İviron, Hilandar) ve inzivaya (Magoula) yayacak olan Larissalı Georgios isimli biri de vardır. 1344'te, otuz kadar keşiş Bogomillikle suçlanır, bir higumen meclisince yargılanır ve Kutsal Dağ'dan sürülürler. O zaman bazıları Selanik'e giderken, bazıları da Bulgaristan'a sığınır.

Bu keşişler hangi Bogomil itikatının mensubuydu? Athos belgeleri ayin karşıtı ve ikonaklast davranışlardan bahseder, bu suçlamaları satanizm ve gizemcilikten kaynaklanan kaygılarla da çeşnilendirir ancak bize bu teamüllerin temel aldığı doktrin hakkında herhangi bir şey söylemekten kaçınır. *Tırnovolu Theodosios'un Hayatı*, söz konusu edilen keşişlerin adlarıyla, Athos'tan 1344'te sürülen Bogomiller ve 1350'de Tırnovo Konsili'nde mahkûm edilenler arasında belirgin bir bağ kurduğundan, ikincilere atfedilen radikal düalizm ilklere yakıştırılmaya çalışılmış olabilir. Ancak araştırmanın şu andaki aşaması resmi sonuçlar çıkarmaya yeterli değildir. Konunun en iyi uzmanlarından A. Rigo, bu noktada çok ihtiyatlıdır (Rigo [828]).

Bu sorunun başka bir veçhesi Gregorios Palamas ve öğrencilerine karşı ortaya atılan Bogomil suçlamalarıdır. Barlaam'ın isihast keşişlere karşı ilk yazısı *Mesalyenlere Karşı* ismini taşır. Bogomillerin bir zamanların Mesalyenleri ile karıştırıldığını zaten biliyoruz ancak Barlaam'ın yakınmaları isihasmos'un mistik yönleri ile ilgilidir, Bogomillerin doktrin ve teamülleri ile pek ilgisi yoktur. Gregorios Akindynos'a karşı daha ciddi suçlamalar yapılmıştır, o da 1345'te Monemvasia piskoposuna yazdığı bir mektupta, Palamas'ın öğrencisi İsidoros Boukheires'i (ya da Boukherias), Selanik'te 1344 davasında suçlananlardan biri olan Larissalı Georgios'u ağırlamak ve "Bilge Palamas gibi" Rahibe Porine'ye de duyduğu hayranlığı, onunla paylaşmakla suçlamıştır (Akyndinos [134], ep. 52). Palamasçılarla Palamas-karşıtları arasındaki polemik çerçevesinde, bu suçlamaya da ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Bununla birlikte "mesalyanizm" şüphesi isihastlar üzerinde dolaşmaya devam etmiştir zira Palamasçı Patrik Kallistos 1354'te sinod önünde özür dilemek zorunda kalmıştır. Bir ay sonra, Bogomiller hâlâ bölgede mevcuttur. Selanikli Symeon *Mezhep Sapkınlıklarına*

1. A. Rigo, L'assemblea generale attonita del 1344 su un gruppo di monaci bogomili (ms. Vat. Gr. 604 ff.), Cristianesimo nella Storia, 5 (3), 1984, s. 457-506.

Karşı Diyalog'un iki bölümünü "iki ilke" bilen, (radikal düalizm) ve "[Selanik] civarlarında" yaşayan "aynı zamanda Koudougeroi adı verilen Bogomiller"e ayırmıştır. Aynı Koudougeroi'den Bosna'da da Konstantinopolis'in düşüşünden pek az süre, Sholarios'un Maksimos Sofianos'a bir mektubunda bahsedilmiştir (Skholarios [125], IV, s. 198).

YAHUDİLER VE MÜSLÜMANLAR

Yahudiler

Bizans İmparatorluğu'nun Yahudileri 1204'ten önce, özellikle de Batı Yahudilerinin durumu ile kıyaslanacak olursa, oldukça rahatlardı. Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınışı, durumlarının kötüleşmesine neden oldu. Belki Batılıların etkisi altında, daha da muhtemel de zamanın felaketleri nedeniyle, Yahudifobik tazyikler Epir Despotluğu ve İznik İmparatorluğu'nda ortaya çıktı: İoannes Vatatzes 1254'te zorla vaftiz siyasetine geri döndü. Vatatzes'in fermanı VIII. Mihael tarafından feshedildi. Yahudilerin hem desteğini hem de faaliyetlerinin ekonomiye katkısını kullanmak istediği için onları Konstantinopolis'e yerleşmeye teşvik etti. Yahudiler eskiden Pera'da oturamazken, Altın Boynuz'un güneyinde bir Yahudi mahallesi kurulmasına onay verdi. II. Andronikos babasının siyasetini sürdürdü, hatta tabakçılık tekelini, kürk işlemesinin mahsus olduğu Venedikli Yahudilerin tekeline rağmen Bizans Yahudilerine verdi (Bowman [783]). Yanya şehrine, 1319'da burada ikamet eden Yahudilerin dini özgürlüklerine saygı gösterilmesini tebliğ eden bir hrisobul yayınladı. Kilise, Yahudilere imparatorun gösterdiği hoşgörüyü her zaman onaylamıyordu. Konstantinopolis Dominikenlerinin Pera'ya göçmesini engelleyen Patrik Athanasios, aynı şeyi VIII. Mihael'in haksızca şehre soktuğu Yahudiler için yapamamaktan şikâyetçiydi (Régestes [56], no. 1622). Bu "deicide"* halka karşı antikçağdan kalma polemiği benimseyip Ortodokslara Yahudi doktorlara gitmeyi yasaklamıştı. Toplumların kesin çizgilerle ayrılması çabası Blastares ve Harmenopoulos kanun derlemeleri ile desteklenmişti ancak şahsi ihtidaları önleyemiyordu, muhtemelen Selanik'teki Hionios'un durumu budur (*Régestes* [56], No. 2176). Tam tersine, Patrik Filotheos'un Yahudi asıllı olması muhtemeldir ve II. Manuel'in miras yöneticisi, Ksanthopouloi keşişi Makairios Yahudi dönmesidir. İhtilaf edebiyatı da, Yahudilerle gerçek tartışmaların söz konusu olup olmadığını bilmek bazen zor olsa da, devam etti. Otranteli Nikolas ile bu şehrin Yahudileri arasında 1220'de gerçekleşen böyle bir şeydir (Patlagean [822], s. 690-691). Buna karşın İoannes Kantakuzenos, Matthias Blastares, İznikli Theofanos, Selanikli Symeon veya Sholarios'un eserlerinde diyaloglar muhtemelen kurmacadır ancak şehrin düşmesinden hemen önce Sholarios'un kaleminden çıkanlarda bulabileceğimiz eschatolojik** boyut gibi yeni unsurlar eklenmesine engel olmamıştı.

Pek çok inceleme bu dönemde İmparatorluk Yahudilerinin yaşamına ışık tutmuştur. Bizans, Cenova ve Venedik Yahudileri arasında çatışmalar olduğunu

---

* Tanrı Katili. (ç.n.)
** Teolojinin dünyanın sonu ile ilgili kolu. (ç.n.)

gözlemliyoruz (Jacoby [807]; Bowman [783]). İznik İmparatorluğu döneminde Mesianik hareketler olduğunu gözlemliyoruz; Peloponez Yahudileri arasında "saklı bir kral"ın tüm Yahudileri Kudüs'e çağırdığı dedikodusu yayılır (Gardette [804]). Konstantinopolis'in düşüşü Mesih'in gelişinin kesin işareti olarak görülür (Bowman [783]).

Müslümanlar

Yahudi-Bizans ilişkileri ve İslam-Bizans ilişkileri arasındaki en büyük fark, Yahudilerin İmparatorluk'ta Hıristiyanların aklını bazen çelebilseler de hoş görülen küçük ve zararsız bir azınlık olmasına karşın, Müslümanların İmparatorlukla doğal savaş halinde yabancılar olup Yahudilerin tersine Hıristiyanları dinlerinden döndürmeyi hedeflemeleri ve o dönemde İmparatorluk için ölümcül bir tehlike oluşturmalarıydı. Hıristiyan ve Müslüman halklar bununla birlikte düşünüldüğünden çok daha fazla kaynaşmıştı. Uyuşmazlıklar, kuşatmalar ve fetihlere rağmen, Müslümanlar İmparatorluğun içinde ve Konstantinopolis'te bile yaşıyordu. Bu Müslümanlar arasında, kendi dinlerini engelsiz yaşayan savaş esirleri de sayılabilirdi. Ayrıca Müslüman dünyasındaki iç çatışmalar nedeniyle İmparatorluğa intikam kurbanı olmaktan korkarak sığınanlar ve rehineler de bulunuyordu. 1256'da, Moğolların ilerleyişi, Konya Sultanı İzzettin'i kardeşiyle birlikte İznik İmparatorluğu'na sığınmaya zorlamıştı (Pachimère [76], II, 24). 1402'de, Bayezid'in Timur önündeki yenilgisi Sultan'ın oğulları arasında kardeş kavgası başlatmış, bunlardan biri olan Yusuf, Konstantinopolis'e sığınmıştı (Pseudo-Phrantzes [80], s. 226). Hemen akabinde Bayezid'in diğer oğlu Süleyman, II. Manuel ile bir ittifak kurarak, küçük oğlu Orhan'ı ona rehine olarak bırakmıştı (Doukas [67], 111). Bu iki genç prens Konstantinopolis'te yaşayacak ve ölecekti. Tam tersine, Bizans Hıristiyanları da Müslüman topraklarında kendilerini Gregorios Palamas gibi esir (Philippidis-Braat [554]) veya II. Manuel gibi rehine olarak bulacaklardı.

1261'de Konstantinopolis'in yeniden fethinden sonra, VIII. Mihael şehrin batısında Latinlerin 1203'te yıktırdığının yerine bir cami yaptırdı ve bu hareketi haleflerine karşı müezzinin kibrini yeren Patrik Athanasios'un lanet okumasına neden oldu (*Régestes* [56], no. 1622). Bu cami Türk tacirlerin ikamet ettiği mahallenin tam ortasında bulunuyordu. V. İoannes'in ölümden sonra Bayezid, II. Manuel'e Müslümanlar arası anlaşmazlıkları İslam hukukuna göre çözecek bir kadı görevlendirilmesini dayatmaya kalkışmıştır (Reinert [826]). Manuel dirense de Batı'daki ikameti sırasında VII. İoannes Sultan'ın isteğini kabul etmiştir. Dönüşünde, Manuel bu adımı iptal etmek istemişti ancak XV. yüzyıl başında Konstantinopolis'te bir kadı halen işbaşında idi. Kuesli Nicholas'ın 1437 Konstantinopolis seyahati notları Şehir hastanelerinin başında bir Türk'ün olduğunu belirtir (*Cribratio Alkorani* [776], s. 6). Toplumlar arasındaki ilişkiler bazen iki taraftan da ihtidalara neden olur. Patrik fermanları ihtida edenlerin Ortodoks inancına geri dönüşünden bahseder (*Régestes* [56], no. 1300, 2891). Tam ters yönde de daha önce bahsettiğimiz Osmanlı şehzadeleri vaftiz olmuşlardır: Muhtemelen bu İzzettin için de geçerlidir (Gregoras [69], IV, 4, Pachymère [76], IV, 3), Yusuf, Demetrios adını almış (*Pseudo-Phrantzès* [80]; Chalkokondyles

[72]) ve Orhan genç VIII. İoannes'le ilişkisi sonucu din değiştirmiştir (Doukas [67]). Ayrıca senkretizm* vakaları da özellikle isihast keşişler ile sufiler arasında, meydana gelmiştir (Argyriou [769]; Balivet [963]). 1453'ten sonra, bu akım özellikle Trabzonlu Georgios'un (Trapezuntios) kaleminden aktarılmıştır ki İmparatorluğun düşüşünü, insan türünün II. Mehmet'in liderliğinde tek bir İslam-Hıristiyan inancı altında birleştirilmesi için Tanrı tarafından seçilmiş bir yöntem olarak görmüştür (Trapezuntios [126]; Balivet [781]).

Farklı dinlerin karşılıklı kabullenilmesi (elbette ki genellememek gerekir) belki de Athos Dağı keşişlerinin, XIV. yüzyıl ortalarından Latinlere karşı tercih ettikleri Osmanlı yetkililer karşısındaki tutumlarını belirlemiştir. 1372'de sonra da 1422'de tüm bölge hâlâ Bizans yönetimindeyken hâkimiyetini kabul ettikleri sultana elçiler göndermişlerdi. Bu tutum 1444'te Varna felaketinden sonra yenilenmişti. Ancak bunda, yağma ve talanı engelleme arzusunun dini emellerin önüne geçtiği kuvvetle muhtemeldir. Gerçekten, Athos manastırları Osmanlı hâkimiyetinde diğerlerine nazaran daha az acı çekmişlerdir (Oikonomides [819]). Tam tersine, 1429'da şehrin kuşatılması sırasında ölen Selanikli Symeon, şehrin Türklere verilmesini isteyenlere karşı durmuş ve müritlerini Bizans Ortodoksluğunu şehadete dek savunmaya teşvik etmişti (Selanikli Symeon [83]).

Aynı zamanda, polemik ve teolojik edebiyat, düşman konusunda daha doğrudan bilgi sahibi olunduğunu gösteren tartışmalarla zenginleşmiştir. Gregorios Palamas 1354'te Selanik Başpiskoposuyken Gelibolu'nun alınmasından sonra Türkler tarafından esir alınmış, Anadolu'ya götürülmüş, sonunda İmparatorun müdahalesiyle fidyesi ödenerek serbest bırakılmıştır. Esareti sırasında Türklerle birçok tartışmaya girmiş, bunları inananlara mektubunda aktarmıştır (Philippidis-Braat [554]). Bu bilgi alışverişleri, İsa'nın Çilesi'nin gerçekliği ve Tanrı'nın Oğlu oluşu, iki dinin teamülleri üzerine olup bir Müslüman yardımcının fikir yürütmesi ile sona erer: "Hepimizin aynı fikirde olacağı gün gelecektir" ve piskopos cevap verir: "Evet, ikinci dirilişte herkes İsa önünde diz çökecektir". Herkes kendi pozisyonunu korusa da burada bir önceki dönemin el kitaplarına oranla gerçek bir alışveriş vardır.

Hükümdarlar da ringe çıkmaktan korkmaz: İmparatorluğun kritik durumu diyaloga gerçekten önemli bir yer verilmesini gerektirir, özellikle de Müslümanlar askeri zaferlerine kendi dinlerinin üstünlüğünün bir göstergesi olarak baktıkları için. İoannes Kantakuzenos, 1354 yılında tahttan indirildikten sonra İslama karşı dört savunma yazar, amacı Hıristiyanlığa geçen bir Müslümana, eski dindaşlarının, onun dinine ne getirileri olduğu konusunda argüman sağlamaktır. Bu savunmalar, Dominiken Ricoldo da Montecroce'nin Yunancaya Demetrios Kydones tarafından çevrilen Kuran reddiyelerinden faydalanmıştır. Oysaki bu kitabi karakterli reddiyelere göre Kantakuzenos'un Türklerle siyasi ittifakı, onların dini hakkında daha somut bilgisi olması beklentisini doğuruyordu (Ducellier [802]). Tam tersine, II. Manuel'in *Bir Pers ile Diyaloglar*'ı, Manuel'in Bayezid'in vasalı olarak onun yanında savaşmaya mecbur edildiği

* Birbirinden farklı düşünce, inanç veya öğretileri birleştirme. (ç.n.)

zamanki (1390) tartışmaları aktarıyor ve bilgi alışverişlerinin somut gerçekliği hakkında birçok önemli bilgi veriyordu (Reinert [835]; Congourdeau [795]). Muhtemelen kurmaca olan diyaloğun yazarı İosefos Bryennios birkaç on yıl sonra, o dönem Bizanslıların vâkıf olabileceği İslam bilgisinden çok daha fazla, rakip dinin askeri başarıları karşısında düştükleri umutsuzluğu yansıtıyordu. Bryennios'un Müslümanların ağzından sorduğu sorular muhtemelen Hıristiyanların kendi kendilerine sorduklarıydı: "Rum milletinin" maruz kaldığı felaket Tanrı'nın onları reddettiği anlamına mı geliyordu? 1452 felaketinden sonra Sholarios'un II. Mehmet ve sonra da iki paşa ile gerçekten yaptığı görüşmelerin transkripsiyonu, Müslümanların kullanımı için rasyonel argümanlara dayalı bir Hıristiyan inanç açıklaması sunuyordu (Papadakis [821]).

HÜMANİZM VE İSİHASTLIK

Bizans kültürel olarak Atina ve Kudüs'ün kızıydı. Bu ikili aidiyet antik Yunan'dan devir alınan dünyevi kültür ile (Bizanslılar doğrudan mirasçı idiler) Hıristiyan inancın arasında bir gerilim yaratıyordu. Bir dizi buhran bu gerilimin göstergesidir: XI. yüzyılda, İoannes İtalos'un mahkûm edilişi Yunan felsefesinin ölçüsüz kullanımının da yenilgisi anlamına geliyordu. XII. yüzyılda "spiritüellerin" davası aklı devre dışı bırakan vahşi bir maneviyatçılığın reddi idi. XIII. ve XIV. yüzyıllarda, İmparatorluğun içinde bulunduğu genel buhran bu gerilimi artırdı. Latinlerle Türkler arasında sıkışan Bizanslılar, Helenik ve Ortodoks ikili kimliklerine sarıldılar. İsihast kavgası Bizans kimliğinin iki yüzünün çarpışma şoku olarak görülebilir.

İKİ VEÇHELİ BİR YENİLENİŞ

Bizi ilgilendiren dönem aynı zamanda hem klasik öğretimin yenilenişi hem de manevi bir yenileniş yaşadı.

Hümanist Rönesans

Bizans klasik kültüre iki dönüş faslı yaşadı: IX. ve X. yüzyıllarda "ilk Bizans hümanizmi" ve "Paleologos Rönesansı". Gerçekte, daha sönük dönemler bile dünyayı bilgi ile Hıristiyan inancının bir bileşimine taraftar olan hümanist entelektüeller yönünden eksik değildir (Podskalsky [824]).

a. İznik İmparatorluğu'nda

İznik imparatorları Helenizmin yeniden doğuşunu imparatorluklarının meşruiyeti için desteklemişlerdi (Fryde [803]; Borowning [784]). Özel okulları finanse ettiler ve yükseköğrenim için mutlaka gerekli olan kütüphaneleri yeniden kurmak için el yazmaları arattılar. Eşzamanlı olarak, dünyevi bilgi karşısında kilisenin savunmacı tutumu bir tutulma yaşadı. Entelektüeller çoğunlukla din adamlarıydı. II. Theodoros Laskaris'in lalası, keşiş ve öğretmen Nikeforos Blemmydes, öğrencilerinin kullanımı için Aristo'nun mantık ve fizik özetlerini kaleme almış, tıp ve felsefe öğretmiş ve tüm bunları Latinlerle ilahiyat tartışmalarına girerken yapmıştı.

b. VIII. Mihael Dönemi

Konstantinopolis yeniden alınır alınmaz, VIII. Mihael kaliteli bir yüksek öğrenimi yeniden kurmak için paçaları sıvadı. Bu noktada bir İmparatorluk üniversitesi veya patrikhane okulunun restorasyonundan bahsedemesek bile (bkz. böl. XIV) imparator Vlaherna Kütüphanesi'nden faydalanan Maksimos Planudes'inki gibi özel okulları destekledi ve finanse etti. Bu kurumlar önemli entelektüellerin faaliyetlerini kolaylaştırdı. Nikeforos Blemmydes'in öğrencisi Georgios Akropolites, İmparatorluk üniversitesini yöneterek, orada felsefe, geometri ile retorik öğretti ve VIII. Mihael'in Birlikçi siyasetini destekledi. Keşiş Manuel Holobos, Patrikhane okulunun başında, Psautier, Evanjil ve Apotre didaskallerini denetim altında tutuyor, bir yandan da yan binada retorik ve Aristo mantığı okutuyordu. Kendisi de keşiş olan Hora Manastırı'na bağlı okulun kurucusu Maksimos Planudes, Bizans tarzı bir hümanistti: Filolog (özellikle de kendi adını taşıyan derlemede Helenistik epigramları bir araya getirmişti: Planudes Antolojisi), Latince eserlerin çevirmeni, Bizans'a Hint rakamları ve sıfırı tanıştıran bir matematikçi, Ptolomeos'un *Coğrafya*'sını bulan ve ondan yeniden haritalar üreten bir coğrafyacıydı ve VIII. Mihael'in isteği üzerine Aziz Augustinus'un *De Trinitate*'sini çevirmişti. Lyon Birliği'nin bozulmasıyla bu girişimin karşılaştığı muhalefet yüzünden cesareti kırılınca, kendini dünyevi çalışmalara adadı. VIII. Mihael iktidarı aydınlarının büyük çoğunluğu onun siyasetinin cilvelerinden mustarip oldular. Holobolos önce Arseniosçu sonra da Birlik karşıtı olmaktan hapsedildi. Georgios Akropolites 1282'de Birlikçilikten aynı kaderi paylaşırken, Maksimos Planudes ilahiyat alanını terk etti.

c. II. Andronikos Dönemi

Ortodoks siyasete 1282'de dönüş, hümanist yenilenişin gelişimini durdurmadı. II. Andronikos aynı zamanda hem Ortodoks (Patrik Athanasios etkisinde) hem de dünyevi öğretim taraftarıydı Akropolites'in öğrencisi, Tarihsel İlişkiler ve Aristo ve *quadrivium* üzerine el kitapları yazarı Georgios Pahimeros Patrikhane okulu didaskali ve Büyük Kilise arhonuydu. Trajiques ve Pindare yorumcusu ve Atina Yunancası sözlüğü yazarı Thomas Magistros, Selanik'te keşişti. Siyaset adamı ve Aristo yorumcusu Theodoros Metohites, ömrünü restore edip, zengin bir kütüphaneyle donattığı Hora Manastırı'nda manastır giysileriyle bitirdi (Ševčenko, Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time, *in* Underwood [673], s. 17-91). Öğrencisi Nikeforos Gregoras *quadrivium*'u Hora yakınlarındaki bir okulda öğretiyordu, birçok güneş ve ay tutulmasını önceden tahmin etmiş, takvim reformu önermiş (Papa Gregorius'un yaptığı reformu öncelemişti), Platonculuk adına Aristoculuğa savaş açmıştır ancak aynı zamanda *Azizlerin Hayatı*'nı yazan bir keşiştir ve Planudes'ten daha az temkinlidir, teolojide serüvenlere atılmış ve burada hem itibarını hem de özgürlüğünü kaybetmiştir. Metohites'in rakibi Nikeforos Houmnos (Ševčenko [755], kalan günlerini kızının yönettiği kadın ve erkekler için Hristos Filantropos Manastırında bitirmiştir (Congourdeau [790], [792]).

Maneviyat Rönesansı

a. Eski Bir Gelenek

XIII. yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda eski bir manevi akım olan isihasmosun da rönesansına tanık olmuştur. Kökü Çöl Babaları'na dayanan bu akım, İsa'nın adına odaklanan, sürekli bir içsel duanın tekrarına dayanıyordu (Gouillard [128]; Philocalie [777]. İsa duası ve ezberi spiritüel deneyimine V. yüzyılda Pseudo-Makairios tarafından geliştirilen ışık gizemi de eklendi. Kilise yetkilileri bazen kuşkuyla yaklaşsa da yeniden yeraltına inip daha sonra XIII. yüzyılda yeniden ortaya çıkmadan önce, X. yüzyıldan itibaren Yeni Teolog Symeon ile yeniden ilgi çekti (bkz. Bizans Dünyası, 2, s. 237-271335). Filadelfialı Theoleptos'un eserleri (1250-1322) hem bu tarz bir maneviyatın yeniden dirilişini hem de karşılaştığı direnci gösterir: Söylevlerinden birinin başlığı: "*Nepsis** ve dua üzerine [...] ki burada cahilliklerinden dillerini bunu uygulayanlara çevirenler suçlanır" idi (Congourdeau [790], [792]).

b. Bir Yenilik: Dua Metodu

Aynı dönemde geleneksel unsurlarla (*nepsis*, İsa'nın adının tekrarlanması) yeni unsurlar eklendi: ayrı bir duruş, nefes kontrolü ve fiziksel edimler. Bu metot iki metin aracılığıyla hızla yayıldı: Yanlış olarak Yeni İlahiyatçı Symeon'a atfedilen *Kutsal Dua Metodu Üzerine* ve Ortodoksluğu benimsemiş ve Lyon Birliği sırasında din vaizi olmuş Batı asıllı Athos keşişi İsihast Nikeforos'un *Kanaatkârlık ve Nepsis*'i. Ana çizgileri şunlardır: dua eden iki büklüm olur, kafası dizlerinin arasına girer veya göğsüne dayanır, "göbek deliğine" odaklanır (Pseudo-Symeon) veya "kalbin yerini" arar. Nefesini tutar (Pseudo-Symeon) veya nefesi zekâsını kalbinde tutmak için kullanır (Nikeforos); sonra (Nikeforos'ta, diğerlerinde başlangıçtan itibaren) kendini "Aziz İsa Mesih, bana acı" demeye verir. Bu metodun kullanımı ışık vizyonları, yüzün tecellisi, sıcaklık hissi, kalp çarpıntısı yapar (Rigo [832], [833]).

İsihastlık taraftarları bu maneviyat antik bir geleneğe dayandırır, hasımlarıysa bunda kabul edilmesi güç bir yenilikçilik görürler. Yeni çalışmalar göstermiştir ki isihastlık gerçekten çok eskiden beri varlığını sürdürüyorsa da psiko-fiziksel metot "isihast dua" yenidir. O zaman bunun kaynağı ne olabilir? Budizmden, sufizme, yogaya varıncaya kadar birçok yol araştırılmıştır. Metodun başlıca unsurlarının komşu beyliklerde gelişmekte olan sufi tarikatların zikir pratiği ile benzerliği, bu teamülün Rûmî'nin (ölümü 1273) talebeleri ile Hıristiyan keşişlerin manevi arkadaşlık ilişkilerinin isihast keşişler üzerinde etkili olduğu savını kurmamıza izin vermektedir (Rigo [834, [835]). Bu manevi gelenekler arasındaki akrabalık muhtemeldir ki Hıristiyan isihastlıkta bu metodun benimsenmesine yardımcı olmuştur.

c. Manevi Bir Usta: Sinalı Gregorios

Eğer büyük maneviyatçılar onu keşfedip sonra da öğretmemiş olsalar muhtemelen bu dua metodunun dağılım alanı daralırdı. Bu kişiler arasına en başta

* Kalbimizde olup biten her şeye duyarlı olmak. (ç.n.)

sayılması gereken Sinalı Gregorios'tur (Rigo [835]). 1275 civarında İzmir'de doğan Gregorios bir Türk akını sırasında esir alınmış ve Laodikia'ya götürülmüştü. Burada Hıristiyanlar tarafından satın alınıp manastır urbalarını sırtına geçirdiği Kıbrıs'a, akabinde Sina Dağı'na, sonra da Girit'e gitmiştir. Burada, bir inzivacı keşiş onu bir kitap, muhtemelen Pseudo-Symeon'unki ile isihast duayla tanıştırmıştı. 1307 civarında, Athos'a varmış, burada beyhude yere iç duayı yapan keşişler aramıştı. Sonunda, bir inzivahanede üç tanesini bulmuş ve buraya yerleşmiş ve burada isihast duayı öğretmiştir. Bu tarihten itibaren keşişler bilinmedik bir yolu öğrettiği için onu eleştirmeye başlar. 1326'da bir Türk akını onu diğer Athoslu keşişlerle birlikte Selanik'e kaçmaya mecbur eder. Buradan, Konstantinopolis'te bir süre kaldıktan sonra Karadeniz kıyısında, Bulgar topraklarındaki Paroria'ya varır. Birkaç gidiş gelişten sonra buraya, talebeleriyle birlikte, Bulgar kralının korumasında yerleşir. Aynı yerde 1346 civarında ölecektir.

Gregorios isihast dua metodunu *İsihia Üzerine Kısa Notlar* ve *Dua Üzerine Bölümler* isimli eserlerinde geliştirdi (*Philocalie* [777]). Burada, iki büklüm duruş, dizler arasında baş (bkz. Rois 18, 42; Elie'nin duası), "kolay nefes alamamak için" nefesin tutulması, zekânın kalbin yerine inmesi ve İsa'nın adının zikredilmesi, ışık vizyonlarının sonuçları gibi kalbin hoplaması ve ısı, bulunabilir. Bu teamül geleneksel bir manastır yaşamına girmiştir ve buna vaftizin lütfunu bilinçli hale getirme ihtiyacı üzerine teolojik bir fikir yürütme eşlik eder.

Birçok maneviyatçı Sinalı Gregorios'un yolundan yürür: Bulgar Romylos ve Tırnovolu Theodosios, Konstantinopolis'in gelecekteki patrikleri İsidorios Boucheir ve Kallistos, Ksanthopouloi kardeşler (*Philocalie des Peres Neptiques*'te [777] edisyonu yapılmış *Manevi Cümleler Yüzyılı* yazarları), Nicolas Kabasilas. Gregorios ayrıca Palamasçı keşiş Maksimos Kausokalybites'in (Kulübe Yakan) *Hayat*'ında da ortaya çıkar, onunla uzun bir manevi sohbet gerçekleştirmiştir.

İSİHAST KRİZİ

Krizin aşamaları
(*Bkz. Meyendorff [813]; Sinkewicz [840]*)

a. Palamas ve Barlaam

Bizans kilisesini XV. yüzyılda bölen tartışma birçok aşamada gerçekleşti. İlki bir filozof olan Barlaam ile Athoslu bir keşiş olan Gregorios Palamas'ı karşı karşıya getirdi. Her şey, Tanrı'yı tanımak üzerine bir tartışma ile başladı. 1334'te, Papa tarafından gönderilen iki Dominiken, Konstantinopolis'e geldiler. Rum tarafı için tartışmayı yürütmesi beklenen Büyük Konstantinopolisli filozof Nikeforos Gregoras, bu tasım uzmanları ile girilecek her tartışmanın önceden kaybedilmiş sayılacağını söyleyerek affını istedi. Patrik İoannes Kalekas o zaman, Gregoras'ın rakibi Barlaam'a çağrı yaptı. O, mantıklı kanıtlarla Tanrı'yı tanımanın imkânsızlığını savunarak, Thomasçı metodu kullanarak tasımlar yapan Latinlerin karşısına çıktı. Athos Dağı keşişi olan Gregorios Palamas ki *Filioque*'a tasım ile karşı çıkan iki söylev yazmıştı, Barlaam ile ortak arkadaşları Gregorios Akyndos aracılığıyla mektuplaşmaya başladı.

Barlaam açısından, Tanrı insan aklıyla anlaşılamazdı, bu da tasımları devre dışı bırakıyordu ancak onun hakkında dünyevi felsefe yoluyla dolaylı bir fikir edinmek mümkündü: Tanrı hakkında eserleri sayesinde tahminde bulunulabilirdi. Palamas ise bu konuda dünyevi filozofların yetki sahibi olabileceklerini tamamen reddediyordu ancak bazı keşişlerin manevi deneyimleri Tanrı'yı tanımayı mümkün kılıyordu. Barlaam, bu deneyimleri araştırarak karşı saldırıya geçti. Selanik'teki isihast keşişlerden isihast dua metodunu öğrenmişti, bunu *Mesalyenlere Karşı* isimli incelemesinde karikatürize etti. Eserin başlığı isihastları daha Tanrı'yı gördüğünü iddia eden, XII. yüzyılda mahkûm edilmiş "maneviyatçılara" (bkz. Bizans Dünyası, 2, s. 317) ve bu dönemde bölgede varlığı bilinen Bogomillere (bkz. yukarıda, s. 335) kattığını gösteriyordu. Eski talebesi Akyndinos'un temkinli davranmasına dair verdiği öğütleri dinlemeyen Barlaam, isihastları Konstantinopolis sinodunda mezhep sapkını olmakla suçladı.

O zaman Palamas isihastları savunmak için meydana çıktı. Selanik'e, arkadaşı İsidoros Bucheir'in manastırına gitti ve *Kutsal İsihastların Savunusu*, *Triades* olarak da adlandırılan (Meyendorff [129]) üç kitap yazdı. Bu kitapların her biri üç kısma bölünmüştü: Manevi deneyimle Tanrı'yı tanıma; isihast dua metodu; azizleri aydınlatan kutsal ışık. Palamasçı teorinin merkezini oluşturacak bu deneyimin gerçekliğini doğrulamak için Tanrı'nın paylaşılamaz özü ile yaratılmamış ancak paylaşılabilir enerjileri (veya operasyonları) arasında bir ayrım yaptı. Bu sorun birçok kez sinod önüne gelse de çözümsüz kaldı.

1340 sonunda, Patrik İoannes Kalekas, Palamas'ı, Barlaam'ın ona karşı yaptığı *ditheism* suçlamasına açıklama getirmesi için Sinod önüne çağırdı: Öz ve yaratılmamış enerjiler iki tanrılılığa gelmektedir. Arabulucu rolü oynayan Akyndos'un müdahalesiyle, bu çağrının tonu yumuşatıldı ve davete dönüştürüldü. Palamas boyun eğdi ancak Athos Dağı'ndan geçerek higumenler, keşişler ve inzivacılara *Tomos Hagiorite* (*Hagion Oros*, Kutsal Dağ'dan) ismiyle bilinen eserin altına imza attırmaya özen gösterdi, burada Palamasçı savlar açıklanıyordu (Sinkewicz [840]). Konstantinopolis'te, Akyndinos'un yanında kaldı ve onunla uzun tartışmalar yaptı: Bu kişi öz ve enerjinin ayrılmasını heteredoksluk olarak muhakeme ediyordu. 10 Haziran 1341'de, III. Andronikos başkanlığındaki sinod, İtalya'ya kaçacak olan Barlaam'ı mahkûm etti ve ihtilaf yaratan bu konuların tekrar ele alınmasını yasakladı (bkz. *Régestes* [56], No. 2210).

b. Palamas, Akindynos, İoannes Kalekas

Barlaam yarış dışına itilince, Palamas doktrinini yaymayı sürdürdü. Akindynos ondan tavrını makul bir hale getirmesini istedi. Reddedilince, Palamas'ın doktrinini kabul etmeyenleri tekrar bir araya getiren bir hareketin başına geçti (Nadal Canellas [817]).

Bu uyuşmazlıkta siyasi olaylar da işin içine girmişti. III. Andronikos 15 Haziran'da öldüğünde; oğlu V. İoannes reşit değildi, İoannes Kalekas ile İoannes Kantakuzenos'un naipliğine taraftar olanlar arasında iç savaş başlar (bkz. böl. III). Temmuz'da, isihast keşişler, Barlaam'ın savlarını desteklediğini söyledik-

leri Akindynos'u şikâyet ederler. Kantakuzenos başkanlığında toplanan sinod çekişmeli bir oturum sonucunda Akindynos'u mahkûm eder (*Régestes* [56], no. 2212) ve rahibe İrene-Evlogia Houmnaina tarafından yönetilen Kurtarıcı Filantropos Manastırı'na sığınmak zorunda bırakılır (Congourdeau [790]).

Ekimde İoannes Kalekas, Kantakuzenos'u afaroz eder. Palamas'ı yanına çekememiştir bu nedenle 1342 Haziran'ında fikirlerini yaymaktan vazgeçmediği gerekçesiyle sinod önüne çağırır. Yazdıklarını reddetmeyi kabul etmeyen Palamas, kaçmaya çalışır. Yakalanır, kurtulmayı başarır, Ayasofya'ya sığınır ancak sonuç olarak İmparatorluk sarayına kapatılır. Arabuluculuk yapmak için gelen Athos keşişleri de hapse atılır. Noel'de, bir önceki sene Monemvasia piskoposu seçilmiş olan, Palamas'ın arkadaşı İsidoros Boucheir aforoz edilir. 1343 Mart'ında, Sinod, Palamas ile Akindynos arasındaki anlaşmazlığı tekrar ele alır: Palamas aforoz edilir ve yeni piskoposlara Palamas karşıtı inanç belgesi imzalatılır.

1346'da rüzgâr yeniden döner, Kantakuzenos'a yanaşmaya çalışan V. İoannes'in annesi Savoyalı Anne, İoannes Kalekas'ı makamından edip Akyndinos'u aforoz eden bir sinod toplar. Bu kararlar, bir sonraki sene bu arada VI. İoannes adıyla imparator olmuş Kantakuzenos'un başkanlık ettiği bir yeni sinodla tescil edilir. İsidoros Boucheir, patrik olmuştur, Palamas karşıtı piskoposları Palamas taraftarlarıyla değişir ve inanç belgesini değiştirir: Bundan böyle, Palamasçı teamül zorunludur. Gregorios Palamas, Selanik piskoposu olur ancak şehri ellerinde tutan zelotlar girişine izin vermez. O nedenle bir sene Athos Dağı'nda kalır.

c. Palamas ve Gregoras

Palamasçılığın zaferi önünde, geleneksel teoloji yanlıları filozof Nikeforos Gregoras'tan konuya dahil olmasını isterler. 1351 Mayıs-Haziran aylarında, Patrik Kallistos başkanlığında (İsidoros Boucheir ölmüştür), Vlaherna Sarayı'nda bir sinod toplantısı, Barlaam ve Akyndinos'un mahkûmiyetini onaylar ve Hora Manastırı'na gönderilecek Nikeforos Gregoras'ı mahkûm eder.

Konstantinopolis'e 1354'te giren V. İoannes'in zaferi ve Kantakuzenos'un çekilmesi, kilise siyasetinde değişikliğe neden olmaz. Rakip patrikler Kallistos ve Filotheos (bkz. yukarıda, İmparator ve Patrik, s. 176-177); Congourdeau [796]), farklı siyasi inançlardan olsalar da ikisi de Palamasçıdır. Kiliseye huzur getirmek isteyen V. İoannes, Palamas ile Gregoras arasında bir münazara düzenler. Sonuç belirsizdir, ikisi de kendi pozisyonlarında kalır. Nikeforos Gregoras ömrünü yalnızlık içinde bitirirken, aşağı yukarı aynı zamanda ölen Palamas (1360 civ.) kısa sürede 1368'de resmiyet kazanan bir kültün odağı olur (*Régestes* [56], no. 2540). Tanrısal öz ile enerji ayrımı *de facto* Ortodoks kilisesinin resmi doktrini olur.

Riskler

a. İlahiyat

İki taraf da kendisini gelenek olarak görmüş ve diğerini heterodoks yenilikler getirmekle suçlamıştır. Dolayısıyla risklerin ayırdına varmak önemlidir (bkz. Sinkiewicz [840]). Kriz isihast dua etrafına örülmüştür (bkz. yukarıda, s. 245-

246). Duruş (göbeğe odaklanma nedeniyle *omphalopsyikler:* ruhu göbeğinde olanlar lakabını almışlardı) ve olağanüstü olaylar Barlaam'ın (Palamas'ın *Triadlar*'ı içindeki *Mesalyanlere Karşı*'sından parçalar ve Régestes'e [56], no. 2213 bkz.)

Işık vizyonları Thabor Dağı'nda İsa'nın Tecelli'si sırasında havarilerin gördüğü ışık konusundaki tartışmayı iki uca çekmiştir. Palamasçılık karşıtlarına göre, yaratılmış bir ışık söz konusudur; Palamas için Tanrısal bir ışıktır, yaratılmamıştır, havariler rahmet sayesinde katılabilmiştir ve isihastların gördüğü de işte bu Tanrısal ve Tanrısallaştıran ışıktır.

Palamas, isihast deneyimin Tanrısallaştıran karakterini savunmak istemiştir. Ancak azizlerin gördüğü ışığın Tanrısal olduğunu söylemekle *Mesalyen* suçlamasıyla karşı karşıya kalma riskine girmiştir, çünkü Mesalyenler Tanrı'nın özünü gördükleri iddiasındadırlar. Dolayısıyla bilinemez olan Tanrı'nın özü ile "Tanrı'yı çevreleyen" ve sonsuz ve özü olmamakla birlikte onun gibi yaratılmamış olan Tanrı'nın *energeiai*'sını (enerjiler, operasyonlar) ayırdı: ışık, iyilik, merhamet, vs. Bunu yaparken, cüretkâr ifadeler kullandı, örneğin katılınamaz bir Tanrısallık ve katılınabilir bir Tanrısallık gibi ki bu da onu *ditheism* suçlamalarıyla karşı karşıya bıraktı.

Yandaşları için buraya kadar üstü kapalı kalmış geleneksel bir doktrinin açık bir formülasyonu olan bu teoloji, karşıtlarının gözünde heterodoks bir yenilikti.

b. Kültürel

Tanrı'yı tanıma konusuna baş koyan polemik Tanrısal olana iki erişme yolu polemiği, dünyevi ilim ve dua konusundaki uzlaşmazlığa kaydı. Palamas, *Triades*'te, manevi mükemmelliği arayan için dünyevi mükemmelliğin gereksiz olduğunu onaylar. Bu onay, keşişlerle bilginler arasında gizliden rekabeti güçlendirmese böylesine yankı yapmazdı. Bu bir soru doğurur: Hümanizm ve isihasmos uyumsuz mudur? (Meyendorff [815]; Tsirpanlis [843]; Congourdeau [791])]. Aslında saflar çok da keskin hatlı çizilmemiştir. Metohites'in eski öğrencisi Palamas'ın düşüncesindeki aydın karşıtlığının yeri görecelileştirilmelidir. Palamas sempatizanları başta imparator koruyucusu İoannes Kantakuzenos olmak üzere aydınlardır ki, tahttan indirilmesinden sonra Latin düşüncesi üzerine bir araştırma grubu kurmuştur. Tartışmanın alevlenmesi başta olmadığı kadar keskin pozisyonlar alınmasına neden olmuştur.

Mevcut kamplar

a. Palamasçılar

Gregorios Palamas'ın taraftarları arasında, her şeyden önce, Palamas'ı isihast duanın savunucusu olarak gören Sinalı Gregorios'un eski öğrencilerinden oluşan küçük mürit çevresi vardı: Geleceğin Patriği İsidoros Boucheir, Keşiş Markos, Dorotheos Blastes ve de Palamas'ın Athos Dağı'ndaki eski yoldaşı, Akyndinos Barlaam'a karşı Palamas'ı savunması için çağrı yaptığında Paroria'da Sinalı Gregorios'a katılan David Dishypatos. İsihastlık savunmasıyla

ilgilenen bu maneviyatçılar arasında bir manastır tarikatı kurucusu ve manevi *Centurie*'nin yazarları İgnatsios kardeşler ile Kallistos Ksanthopouloi de vardı (*Philocalie*; talebeleri Selanikli Symeon, dua ederken yüzlerinin ışıdığını gördüğüne tanıklık eder [83]). Kallistos bir süre Konstantinopolis patriği olacaktır.

Kısa süre patrik olan bu iki maneviyatçının (İsidoros Boucheir; Mayıs 1347-Mart 1350; Kallistos Ksantopoulos: Mayıs-Ağustos 1397) üzerine, Konstantinopolis kuşatması dönemi iki büyük Palamasçı patrik görür: Palamasçı olan Sinalı Gregorios'un eski talebesi Kallistos ve Palamas'ın biyografisini yazan Filotheos Kokkinos.

b. Palamas Karşıtları

Diğer safta, Palamas karşıtı savaşın mağlup kahramanları vardı: Barlaam, Gregorios Akyndinos, Nikeforos Gregoras. Üçü de isihasmos ile hümanizmin uyuşmaz olduğu intibaını yaratan aydınlardır.

Akyndinos'un yanında Rahibe İrene-Evlogia Houmnaina görülür. Nikeforos Houmnos'un kızı, II. Andronikos'un oğullarından birinin dulu olarak manastırında, belki de manevi babası olan Gregorios Akyndinos'u ağırlamaktadır (Nadal-Canellas [817]). Palamasçı edebiyat onu Palamas karşıtlarının ilham perisi olarak tanımlarken, Palamas onu İlyas Peygamber'in düşmanı Jezabel'e benzetmiştir. Başka Palamas karşıtları örneğin Efesli Matthios, onun manastırının çevresinde dolanırlar (bkz. Gongourdeau [792]; Stolfi [841]).

Demetrios'un kardeşi, Aziz Thomas'ı Yunancaya kazandıran ünlü çevirmen Prohoros Kydones'in ayrı bir yeri vardır. Athos'taki Lavra Manastırı'nda keşiş olup kendini Latin ilahiyatını (Augustinus, Boethius, Aquinolu Thomas) Yunancaya çevirmeye adamıştı. Öz/enerji ayrımına karşı Thomasçı metodu kullandığı bir incelemenin yazarı olarak, Athos'ta Palamas'a karşı muhalefetin başını çeken figür olmuştur. Palamasçı keşişlerin düşmanlığı, Patrik Filotheos'unki ile birleşince –belki de Roma Kilisesi'ni kabul etmesine rağmen V. İoannes'in danışmanı olan Prohoros'un kardeşi Demetrios'a dolaylı bir saldırı görüyordu– kendini 1368'de Konstantinopolis'teki sinodun önünde suçlanırken buldu. Farklı mezhep sapkınlıklarıyla suçlandı, aforoz edildi ve hemen akabinde öldü (*Régestes* [56], no. 254; Rigo [837]).

Elebaşlarının ölmesinden sonra, bayrak yeni bir Palamas-karşıtı kuşak tarafından devralındı: Theodoros Deksios, İoannes Kyparissiotes, Manuel Kalekas. İlk Palamas-karşıtları Bizans geleneğine bağlıydılar ve bir yenilik olarak gördükleri şeye karşı çıkıyorlardı. Bunları izleyenler yüzlerini Batı'ya döndüler. Belki de Prohoros Kydones'in mahkûm oluşu, Latin düşüncesi ile Palamas karşıtlığı arasındaki halkayı oluşturdu. Bu ikinci kuşağa kadar Palamas-karşıtlığı ve Latinseverlik arasında belirli bir denkleştirme henüz yapılmamıştı.

c. Ne Biri Ne Öbürü

Palamas tartışması Bizans toplumunu böldü. Bununla birlikte, bazıları bu kavgaya girmekten kaçındılar. Lavra higumeni İoakovos Trikinas, Filotheos Kokkinos'un arzusuna uymadan önce epey direndi: Prohoros'un mahkûm edilmesine katkıda bulunmuş olsa da, manevi mirasında bu tartışmayla ilgili

hiçbir atıf yoktur ki bu da işin içine girişinin tamamen duruma bağlı olduğunu gösterir (Rigo [837]).

O dönemin önemli bir figürü olan Nikolas Kabasilas'a gelince, iki taraf da onu saflarına çekmek istese de (David Dishypathos ona Palamas'ı savunması için baskı yapıyor, Akyndynos ise davasına kazanmak için uğraşıyordu), saf seçmeyi, Gregorios Palamas ile kişisel dostluğunu muhafaza etse de hem dünyevi hem dini kültür üzerine kurulmuş bir Hıristiyan hümanizmini savunarak, reddetti (Congourdeau [791]).

PALAMAS'IN ZAFERİNDEN SONRA

Palamasçı Bir Kilise

Palamas teolojisinin Ortodoks kilisesinin resmi doktrini olarak kabul edilişiyle –her sene Büyük Perhiz'in ilk pazarı okunan– *Ortodoksluk Synodikon*'u Tanrı'da öz ile enerjiyi karıştıranlara karşı lanetlemelerle genişletildi (Gouillard [127]. Kilisenin başına Palamas'ın talebeleri getirildi ki sadece bir maneviyat (isihasmos) ve ilahiyat (öz ile enerjiler arasında ayrım) değil, kilisede ve kilisenin toplum ve devletteki yeri konusunda bir reform programının yürütücüleriydiler. Bu program manastırcılıktan gelen patriklerin eseriydi: Kallistos, İviron'un eski keşişi (1350-1353; 1355-1363), Filotheos Kokkinos, Lavra'nın eski higumeni (1353-1354; 1364-1376), IV. Antonios, rahip-keşiş (1389-1390; 1391-1397). Bu patrikler piskopos kadrosunu, yerel kiliselerin başına programlarını hatmetmiş adamlar koyarak yenilediler.

Bu "isihast" patriklerin faaliyetlerinin imparatorla ilişkilerini veya patrik yetkisinin kilise üzerinde kullanılmasını görmüştük (*yukarıda*, İmparator ve Patrik, s. 203-208): Her iki durumda da patriğin rolü ve kendisi, keşişlerin kilisedeki rolü gibi güçleniyordu. İsihasmos'un bu "siyasi" boyutu, II. Andronikos ve Patrik Athanasios döneminde başlayan bir evrim içinde yer alır.

Palamasçı fikirlerin yeşermesi, aynı zamanda Palamasçı aziz figürlerinin, özellikle de genellikle Athos Dağı'na bağlı, isihast dua uygulayan ve bu dua metoduyla bağdaşık ışık vizyonları, tecelli gibi "karizma" deneyimi yaşamış keşişleri hagiografya aracılığıyla da yüceltiyordu. Bir vizyon sırasında isihast duaya başlayan ve ziyaretçileri caydırmak için düzenli olarak kulübesini yakan Tanrı'nın Anası Manastırı keşişi Maksimos Kausokalybitos (Ware [846]), yine ışık vizyonları ile memnun olan İsa delisi Vatopedili Savas'ın *Hayat*'ı bunlara örnektir (Congourdeau [788]).

Bizans Hümanizminin Dönüşümü

Palamasçılığın zaferi, Nikeforos Gregoras veya Prohoros Kydones'in bedbahtlıklarına rağmen hümanizmanın mağlubiyeti anlamına gelmemelidir. Aslında Bizans kültürel manzarasının yeniden oluşturulmasına katkıda bulunulmuştur. İsihast hareketin tam da bağrında, ilahiyatı yücelttikleri halde dünyevi kültürle de ilgisiz olmayan, kanon yazarı Matthias Blastares, Selanikli piskopos İsidoros veya astronom Theodoros Meliteniotes gibi yazarların şahsında Hıristiyan hümanizmi gelişmiştir.

Bununla birlikte, Palamas zaferinin gücü karşısındaki yılgınlık, muhaliflerinde Batı kültürüne karşı artan bir ilgiyi derinleştirmiştir. XIV. yüzyılda, Aziz Augustinus'un Maksimus Planudes tarafından yapılan *De Trinitate*'den, Aquinolu Thomas'ın Kydones kardeşlerce yapılan *De Summa Theologica*'ya kadar yapılan birçok çeviri, bu tutku için uygun şartları yaratmış, bu arada Thomasçı metodun Prohoros tarafından kullanılışı Palamas-karşıtı kampta yerini sağlamlaştırmıştır. Prohoros, Palamas'la kavga ederken bir yandan da Roma kilisesine geçen kardeşinin tersine, Ortodoks kilisesine sadık kalmak istiyordu. Palamasçılığın 1368 itibarıyla Ortodoksluk ile özdeşleşmesi Palamas ilahiyatı karşıtlarını Batı'ya itmiştir. Demetrios Kydones tarafından eğitilen talebelerin çoğu, örneğin Hrysoberges kardeşler ve Manuel Kalekas gibi Katolik olmuştu. Birçoğu İtalya'ya göç etmiş, orada hümanistler ile işbirliği yapmış ve bazıları Floransa Konsili'nde Latinlere danışmanlık yapmıştır.

Paleologos Rönesansı'nın son alevleri, XV. yüzyılda Markos Evgenikos ve Gerogios Sholarios gibi ikisi de Floransa Birliği karşıtı olan Aristo taraftarları ile Birliği imzalayan ve sonunda Roma kilisesi kardinali olan Bessarion ve Hıristiyanlığa karşı Platon'u seçen Plethon gibi Platon talebeleri arasında yanmıştır.

BİZANS VİCDAN KRİZİ

İmparatorluğun son on yıllarında Bizanslıları vuran bedbaht olayların sıklığı ve boyutu, onlarda bir kimlik krizine benzeyen bir manevi krizin kışkırtıcısı olmuştur. Hıristiyan İmparatorluğu şimdiye kadar kollayan ve tüm kötülüklerden koruyan Tanrı, bu sefer kaderine karşı kayıtsız gibidir. Dindarlığın bu derece işlemiş olduğu bir toplumda, bu düşünüş ancak derin sorgulamaları kışkırtabilirdi.

BİZANSLILARIN BEDBAHTLIĞI

Doğal Felaketler

(Bkz. Guidoboni, Comastri [805])

İmparatorluk coğrafyası, Bizanslı tarihçilerin dikkatle kaydetmiş oldukları depremlere açıktır. 1204 ile 1453 arasında, Bizans topraklarında elli kadar yer sarsıntısı olmuş, bunları bazen 1370'te Durazzo, 1343'te Konstantinopolis, 1389'da Sakız Adası'nda görülenler gibi küçük deniz taşkınları izlemiştir (Pachimère [76], V, s. 7; Screiner [81], I, s. 612, 681; II, s. 614-315). Bu depremler, can kaybı, yapı ve kiliselerin yıkılmasının yanı sıra, bazen Durazzo'nun 1270 yılında nüfus kaybı ve Rumların yerine Arnavutların yerleşmesi, Gelibolu'nun 1354'te Türkler tarafından ele geçirilmesi ve bu olayın Avrupa'ya adım atmalarını sağlaması gibi tarihi önemi olan olaylara neden olmuştur.

Tüm bu dönemde Bizanslıların elini kolunu bağlayan bir başka önemli facia: Batı'da getirdiği felaket bilinen kara veba, Bizans'a da acımamıştı. 1347'de ortaya çıkıp, İmparatorluğun nüfusunu düzenli yaptığı ziyaretlerle azaltmıştı. Sadece Konstantinopolis'ten bahsedecek olursak, 1347 ile 1453 arasında on kadar salgın olmuştu (bkz. *yukarıda*, böl. IV; Congourdeau [225], [793]).

İmparatorluğun Çöküşü

Doğal olayların birbiri ardı sıra gerçekleşmesini bir de insanların öfkesi izledi. Türkler azar azar Küçük Asya'daki Bizans topraklarını ele geçirdiler: Şehirler birbiri ardına düştüler, Efes 1304'te, Bursa 1326'da, İzmir 1329'da, İznik 1331 ve sonra da 1375'te. Sadece Filadelfia dayandı ve onlarca yıl Türk topraklarının ortasında bir Bizans adacığı olarak, 1392'de düşünceye kadar kaldı. Türkler 1354'te Avrupa'ya, Gelibolu'yu savunmasız bırakan deprem sayesinde ayak bastılar. Bu olaydan, Anadolu'da bir yıl esir kalacak olan Gregorios Palamas'ı ele geçirmek için faydalandılar (Philippidis-Braat, 554). Bundan böyle de Avrupa'yı terk etmediler, 1361'de Adrianopolis, 1362'de Philippopolis'i, 1372'de Serez'i, 1394'te Selanik'i, 1396'da Silivri'yi ele geçirdiler. Timur'un Bayezid'i yenmesiyle geri alınan yerler ellerinde pek kısa süre kaldı. Konstantinopolis daha 1411'de Musa, 1416'da ise I. Mehmet tarafından kuşatıldı. Epir (1430), sonra da Mora (1431) bir bir düştü. Konstantinopolis artık izole olmuş (1431 ablukası), çevresi 1442'de, son düşüşten önce yağmalanmıştı. Keşişlerin kutsallığı gökten daha etkili bir koruma sağlamıyordu: 1325 itibarıyla Athos Dağı deniz saldırılarının hedefiydi, keşişler tahkimli manastırların içlerine sığınmak zorunda kalıyor, kaçamayan keşişler esir alınıyordu (1354, 1372, 1378) (Vryonis [1016]).

Yabancılarla savaşlara bir de iç savaş ekleniyordu: iki Andronikos'un 1321-1328 arasındaki savaşı; iki İoannes'in (V. İoannes ve VI. İoannes) 1341-1354, V. İoannes ve II. Manuel'in VII. İoannes ve IV. Andronikos ile 1376 ile 1408 arasındaki kapışması (bkz. böl. III).

Bu felaketlerin üst üste gelmesi yetmezmiş gibi, Bizanslılar bir de düşmanlarının bu acıları dini açıdan yorumlamalarına maruz kalıyordu. Latinler, Rumların "İsa haçının düşmanlarına teslim edildiğini" söylüyordu çünkü Roma kilisesinin bağrından ayrılmışlardı (Darrouzès [801]). Müslümanlar zaferleriyle dinlerinin üstünlüğünü kanıtladıklarını düşünüyordu: Bu savın hedefi vurduğunun göstergesi, bu dönemde bir Hıristiyan ile bir Müslümanı sahneye çıkaran birçok Bizans tartışmasında yer bulmasıdır: II. Manuel'in 1393 tarihli *Bir Pers ile Diyalog*'u, İosefos Bryennios'un 1430 civarına tarihlenen *Bir İsmaili ile Diyalog*'u bunlardandır.

KRİZİN DIŞAVURUMLARI

Moral Bozukluğu

Birçok bedbaht olayın üst üste gelmesinin ilk sonucu, Demetrios Kydones'in kara vebadan bahseden mektuplarında pek güzel tasvir ettiği bir çeşit depresyon belirtisinin sıklıkla görülmesidir. 1361 salgını sırasında, çağdaşlarının birçoğu tarafından paylaşılan bu genel belirtileri tasvir eder: ölmüş gibi hissetmek, baş ağrısı, kalp çarpıntısı, boğulma hissi, uykusuzluk, deli oluyorum sanıp terörize olma. Bir asır sonra, Kritoboulos halkın dayanılmaz üzüntüsünden bahseder (Congourdeau [225]).

Ahlaki dayanakların yok olması (Congourdeau [786], s. 500-519) Bizanslıların yaptığı ve Tanrı'nın gazabını çeken birçok günahı listeleyen birçok ruhban tarafından kınanmıştır: Bu günahlar tarla sınırı konusunda yapılan

sahtekârlıklardan başlayıp, cinayete, hırsızlıktan, büyüye, zinaya, tefecilikten, dine küfre ve sodomiye kadar varır. Bu listelerde, özellikle de Patrik Athanasios'un fermanları (*Régestes* [56], no. 1589, 1762, 1777) ve İosefos Bryennios'un 46 ve 47. Nasihatları vardır (Boulgaris [770], III, s. 115-123; bkz. Oikonomos [820]). Vaazlarda bir konu devamlı ortaya çıkar: Bizanslılar diğerlerine karşı merhametsizdir, yardımseverlik yok olmuştur veya Mt24, 12'ye göre, yardımseverliğin azalması sonun geldiğinin göstergesidir. Aynı zamanda, yozlaşma yaygınlaşmış ve "seçkinlerin ihaneti" özellikle ruhbanın âdetlerinin çözülmesi ve kutsala hürmetsizlik artmıştır: Rahipler tarafından temiz olmadan uygulanan kutsal ayin, vaazsız komünyon vb. gibi.

Hıristiyan İnancının Terk Edilmesi

Dinden dönme tehditi kendini gösterir. Tanrı'nın halkını terk ettiği inancıyla dine hürmetsizlik artar. Özellikle de Patrikler Kallistos ve Nilos Karameos, patrik vazifelerinin önemli bir bölümünü küfürle mücadeleye hasrettiler.

Geleneksel Hıristiyan örnekçeler bunca bedbahtlığı anlamlandırmakta aciz kalınca, birçok Bizanslı vaizler tarafından reddedilen Hıristiyanlık öncesi düşüncelere geri döndü: Pyrrhonculuk (hiçbir kesinliğin olmadığını öğreten radikal bir kuşkuculuk), kadercilik (Grek ve Romalıların kaderciliği), hatta en eğitimliler arasında, Filozof Gemistos Plethon gibi Platoncu paganizme dönüş (Masai [812]).

Hıristiyanlığın terk edilişi aynı zamanda İslam'ın kabulüne de tekabül ediyordu. Müslüman hâkimiyetindeki ülkelerde çoğunlukla, siyasi ve ekonomik nedenlerle (Müslüman olmayanlara uygulanan vergiden kaçmak gibi) dikte edilirken, bir modelden diğerine geçiş olarak da okunabilir: Tanrı madem saf değiştirmiştir, neden eski dinde ısrar etmek gereksindi? Patrikler (I. Athanasios) ve piskoposlar (Selanikli Symeon) dinden dönenlerin fazlalığından dehşete kapılmışlardır.

Hıristiyan hissiyatındaki bu çöküşün son karakteristik özelliği, çoktanrılı teamüllere giderek daha fazla başvurulmasıydı. Bilimsel yorumuyla astronomide yenilikler, hesaplama temelli ptolemaik geleneksel astronomi (Theodoros Metohites, Nikeforos Gregoras) ve gözlem temelli Arap-İran astronomisi (Hioniades, Hrysokokkes, Abramios) çerçevesinde gerçekleşti. Ancak bu yeni düşünce akımı astrolojiyle yakınen ilgiliydi (Magdalino [811]). Böylelikle, astronomi metinleri yazan Abramios aynı zamanda IV. Andronikos'un astroloğu idi ve öğrencileriyle astroloji incelemeleri derliyordu (Pingree [823]). Astrolojinin yanında, diğer tüm kehanet metotları da yürürlükteydi; çeşitli batıl inançlar yeniden ortaya çıktı: muskalar, büyücülere veya fal bakan çingenelere başvurmalar, geleceği görmek için ikonalara işlenen hareketler gibi. Bryennios'un 47 numaralı vaazı zengin görsel ayrıntılarla Ortodoks inancıyla pek az uyuşan bu teamülleri zengin bir dille anlatır (Oikonomos [820]). Hıristiyan inancı için daha ciddi olan şey pagan kültlerinin direnci veya geri dönüşüdür ki bunu da Demetrios Hromatianos Epir için anlatır.

Piskoposlar inançta bu düşüşe batıl inançları, ibadet amelleri ile doldurmak suretiyle karşı koymaya çalışıyordu, bu nedenle vebaya ve depreme karşı

dini geçitler artmıştı. Ancak kötülük derinlere iniyordu, buna XIV. yüzyılda büyücülüğün coşması da tanıklık ediyordu. Patrikhane fermanları şahsi (bir rahip İsa'nın adını kullanarak şeytanı anmıştır) veya örneğin 1370'te ortaya çıkan, tıp el kitabı kılıfında büyü kitapçıkları karşılığında, aşkta başarı veya kilisede terfi elde etmeye yarayacak iksirler ve şeytanca muskalar değiş tokuş eden ruhban ve hekimlerin içinde olduğu gerçek şebekeler konusunda önemli bir bilgi kaynağıdır (*Regestes* [56], no. 2572-2575).

Dünyanın Sonu

Bu dönemde bir inanış yayılır: Dünyanın sonu gelmektedir. Tüm Paleologoslar döneminde, kıyamet günüyle ilgili farklı akımlar bakımından patlama yaşamıştır (Congourdeau [794]). Bizanslılar yaklaşan Kıyamet Günü'nün emarelerinin izini sürmüşlerdir ki bu emarelerden en barizi İmparatorluğun içinde bulunduğu durumdur. Yüzyıllar boyu yapılan İncil yorumları Deccal'ı "geri tutan"ı (2 Thess 2, 7) Roma İmparatorluğu'nun görevlendirilmesi olarak görmüştür. Dolayısıyla bu Roma İmparatorluğu'nun düşüşü, Deccal'ın gelişi ve dünyanın sonundan hemen önce gerçekleşmelidir.

Sıradanın biraz olsun dışına çıkan her olay, bu yönde yorumlanır. Ayasofya'nın kubbesinin 1346 depreminde çökmesi bunlardan biridir. Yine aynı dönemde Bizans kıyametçiliğinin temel iki metni, yakın tarihe göre güncellenmiş, son zamanların olaylarını anlatan *Daniel'in Vizyonları ile Sözde Metodun Kıyameti* yeniden yazılmıştır: O zamana kadar saklanan bir Grek imparator ortaya çıkar, Konstantinopolis'i Kudüs'e gitmek üzere terk eder, burada tacını Zeytin Dağı'nda Tanrı'ya adar, Deccal ile mücadele eder ve onun tarafından öldürülür ancak bu noktada İsa dünyaya geri döner ve Deccal'ı alt eder. *Yoksul İmparatorun Koşuk'u*, VI. Leon'a atfedilen kehanetlere eklenerek, gerçek imparator hikâyesini de geliştirip bu konuyu popülerleştirdi (Brokkaar [771]).

Beklenti ve korkuyu canlandıran başka bir unsur: Yaratılıştan itibaren 7000 yıl geçmiş olması (zamanımızdan =1492). Çok eski bir inanışa göre, dünya yedi günde yaratılmış ve Tanrı'nın gözünde bin yıl bir gün olduğuna göre, bu tarih dünyanın sonu olarak belirlenmişti. (Ps 90, 4). Birçok vaiz bu temayı işliyordu ve Osmanlı hâkimiyetindeki ilk patrik olacak olan Gennadios Scholarios, tümünü Yaratılış'ın bu 7000 yılının tam tarihini hesaplamaya adadığı bir inceleme yazmıştı.

KİLİSENİN TEPKİSİ

Baskı

Bu genel moral çöküntüsü karşısında, kilise iyiden iyiye tehdit altında olan Ortodoksluğu korumayı görev edinmişti. İlk tepkisi sapkın akımları bastırmaktı. Patrikhane ruhban ve halk üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırdı. I. Kallistos, 1350'de başkentin ruhbanının ahlakını denetleyen bir eksarh birliği kurdu (*Regestes* [56], no. 2319). Patrikhane fermanları rahip veya keşişlere karşı açılan, şiddet, hırsızlık, zina veya kutsala saygısızlık konulu davalar hakkında bize bilgi verir (Régestes [56], no. 1714, 2050, 2339, 2595, vb.)

Tüm bir XIV. yüzyılı kapsayan büyü davaları dalgası, kötüye yasayla set çekme örneğidir. Ruhban 1338-1339 yıllarında büyü yapma ve şeytani ameller nedeniyle zan altında kalmıştır. Büyücü Amarantina, 1350'de büyü, sihir ve kehanete inanırken nedamet getirip manastıra girmiştir. 1351'de, piskopos olmak isteyen bir keşiş, bu amaçla *Babamız* duasının tersten yazıldığı bir muska kullanmaktan mahkûm olmuştur. 1370'te ise yüksek mevkideki pek çok ruhbanın adının karıştığı, bazılarının görevden alınması, diğerlerinin ise hayat boyu sürgüne gönderilmesiyle sona eren büyük bir dava görülmüştü.

Vaaz

Ancak kilisenin yeğlediği silah vaazdı. Önemli olan zihniyeti değiştirmekti. Temcit pilavı gibi tekrarlanan bir konu bu dönemin vaazlarını doldururdu: Zamane kötülükleri Bizanslıların günahlarına, özellikle de Ortodoksluğa karşı hataları, gerek Latinlere karşı sempatilerinde olsun, gerek Müslümanlara karşı gevşekliklerinde olsun, Tanrı'nın verdiği bir cevaptı. Tanrı'nın bu cevabı, düşmanların da iddia ettiği gibi bir cezalandırma olarak değil, bir uyarı (Rumlar buna *paideia*, yani eğitici bir ders derlerdi) olarak görülmeliydi. Ortodokslar nedamet getirir, dine döner ve gerçek inanca kavuşurlarsa, Tanrı onlara merhamet edecekti. Kökleri Eski Ahit'e uzanan bu konu, patriklerin (Athanasios, Kallistos), resmi vaizlerin (Bryennios), piskoposların (Palamas, Selanikli İsidoros) vaazlarından bilindiktir ve öylesine zihinleri kaplamıştır ki İmparator II. Manuel veya Demetrios Kynodes gibi laiklerin mektuplaşmalarından da taşar. Vebanın her yeri kaplaması tıbbi benzetmelere yol açar: Cerrah Tanrı, iyileştirmek için uzvu keser.

Yeni Paradigmalar

Tüm bunlar, Tanrı'nın halkının kahırlarına klasik cevaplar verir ve facianın boyutu karşısında önemsiz kalır. Artık eskiler işe yaramadığından, tarihi yorumlamak için yeni anahtarlar bulmak gerekmektedir.

a. Yeni Bir Kimlik Arayışı

Bu ana kadar Bizans imparatorunun kulları, kendilerini günahkâr Yahudi halkının yerine seçilen halk olarak görüyorlardı. Kaderinde Hıristiyanlığı seçmiş dünyayı yönetmek olan evrensel bir İmparatorluk fikriyle bütünleşmiş bu kimlik, küçülmüş ve mahvolmuş bir İmparatorluğa tanıklık eden, Müslümanların başarısı ve Latin kilisesinin eskiden Bizans'ın olan topraklarda hâkimiyet kurduğunu gören birçok kişiyi ikna etmekte zorlanıyordu. Paleologos döneminde yaşayan Bizanslılar, kendilerini hâlâ seçilmiş halk olarak görüyorlar mıydı? Tarihçiler bu konuda uzlaşamamıştır. Bazılarına göre, Yunan dili ve klasik metinlerin yeniden keşif hareketi ile canlı kalan Helen mirasının sahiplenilmesi, bundan böyle Romalıların İmparatorluğu fikrinden daha baskın olacaktı (Vakalopoulos [844]). Başkaları ise tarihsel veya Hıristiyan süreklilikte ısrarcıdır (Angelou [779]).

Antik miras ile birlikte örülmüş bir Yunan kimliğinin ortaya çıkışı birçok emarede kendini gösteriyordu: Bir örnek verecek olursak, birçok yazar Türkleri

Persler olarak tanımlamış, böylelikle Bizanslıların hafızasına antik Yunanlıların Ahamenişler ile mücadelesini yansıtmıştır. Niketas Khoniates veya Nikeforos Gregoras, küçük kroniklerin anonim yazarları (Schreiner [81]) veya *Bir Pers ile Diayaloglar*'ı kaleme alan II. Manuel bunlar arasındadır.

b. İslamın Zaferleri ve Bizans Kimliği

Bu kimlik arayışının başlıca konularından biri İslamın zaferleri savına karşı çıkan cevaptır. Birçok rahip, müminleri bunaltan bu soruna geri döner. Keşiş ve vaiz Makarios Makres, XV. yüzyıl başında, "kâfirlerin başarısından dehşete kapılanlara" hitap ettiği, İmparatorluk sarayında okunan dört nutuğun yazarıdır (Argyrou [780]); bu nutuklarda, Tanrı'nın özellikle sevdiklerini imtihan ettiğini hatırlatıyor ve din değiştirmeyi düşünen Hıristiyanları, vaftizde yeniden giydirdikleri İsa'yı "gecenin efendisinin esvabını giyen"e (şeytan) değmemelerini söyleyerek korkutuyordu. Bir başka İmparatorluk vaizi, İosefos Bryennios, Tanrı'nın dönüştürerek kurtarabileceklerini imtihan ettiği savını yeniden işliyordu. Doğal olayların nedenselliğine veya imparatorlukları yapan ve yıkan antik *fortuna* kavramına dayanan akılcı birkaç açıklama girişiminin (örneğin Theodoros Metohites, *Miscellanea*), Türk zaferlerini Tanrı'nın Hıristiyanların iyiliği için çizdiği yolun bir parçası olarak gören geleneksel yorumun eziciliği karşısında hiçbir şansı yoktu (Vryonis [1016]).

Konstantinopolis'in düşüşü, kışkırttığı kıyametçi akımlara rağmen dünyanın sonunun geldiğinin işareti olmadı. Ancak Bizanslıların kendilerini Tanrı'nın özel olarak sevdiği bir halk olarak tanımlamasına neden olan teolojik açıklamaları sorgulattı. İmparatorluğun son yıllarında bir dedikodu çıktı: Eski bir kâhine göre, şehri aldıkları takdirde Türkler Konstantinos forumunun erguvan sütununu geçemeyeceklerdi. Bu kâhine göre, kâfirler bu sütuna geldiklerinde, bir melek yoksul ve tanınmayan bir imparatora bir kılıç verecek, o da onları Monodendron denen, akabinde *Kızıl Elma*'ya dönüşen yere, dek kovalayacaktı (Yerasimos [847]). Kronik yazarı Doukas, Türkler şehre sızarken, bu kâhin tarafından yanıltılan Bizanslıların, kendileriyle düşmanları arasına Konstantinos sütununu koymak için Ayasofya'ya üşüştüklerini anlatır. Sonrasında dev bir katliam olmuştur. Eski dünyanın sonu gelmiştir. Dünya tarihinin yeni bir dönemi başlarken, Hıristiyan Rum artık kendini Hıristiyan İmparatorluk ile değil, Ortodoks dünya ile tanımlayacaktır. Kilise bundan böyle tek dayanak noktası olarak kalmıştır.

Dördüncü Kısım
Bölgesel Güçler

BÖLÜM XVI

Epir Despotluğu ve Selanik İmparatorluğu

Cécile Morrison

Tarihsel olarak, Epir (kelime anlamı "ana kara"), güneyde Arta Körfezi ve Nikopolis'ten, kuzeyde Korfu Adası'nın karşısındaki Bouthrot (şimdiki Butrint) ile Avlona, Apollonia ve Dyrrahion (şimdiki Durres) şehirleri ile yeni Epir'i kapsayan iki eski Roma eyaletini içine alır. Nüfus güneyde daha çok Rumlardan oluşuyor gibidir; kuzeyde ise Arnavut bileşen önemlidir ve XII. yüzyıl sonundan itibaren, Skumbi yüksek vadi bölgesinde, özerk arhonluklar vardır. Bu bölge çok dağlıktır ve zirveleri 2.700 metreye ulaşır, vadileri derinlemesine birbirine yaklaşmıştır ancak kıyıda bir seri verimli ova bulunur. Pinde Sıradağları burayı Teselya'dan, Dinar Alpleri ise Makedonya'dan tecrit etmiştir. Bu parçalı yüzey şekli Adriyatik ile memleketin geri kalanı arasındaki iletişimi zorlaştırır. Bununla birlikte, Epir, Adriyatik ve Selanik'i birleştiren karayollarını, özellikle de Via Egnatia'yı kontrol eder. Dyrrahion ya da Avana ve Apollonia'dan başlayan bu yol, daha sonra Skumbi Vadisi'ni takip edip, Ohrid Gölü'nün kuzeyinden geçiyor ve Selanik'e Edessa'dan varıyor, başka bir güney kolu da Devol Vadisi'nden Makedonya'ya giriyordu (Avramea, *EHB*, I, s. 68-72). Adından da anlaşılacağı gibi, Epir (*a-peras*, "geçilen yer") her zaman, özellikle de 1081, 1147 ve 1185'teki Norman saldırılarında veya ilk, ikinci ve üçüncü Haçlı Seferleri'nde batıdan Bizans'a giriş yolu olmuştu (Hendy [514], s. 35-39). XIII. yüzyıldan XV.'ye, kısa bir Selanik İmparatorluğu fethinden sonra, sürekli geri gelen ayrılıkçılığın damga vurduğu tarihi, İtalyan etkisi ve Sırp veya Bizans çoğunluk arasında kaybolma arasında gidip gelmiş, bu arada Arnavut unsur bu dönemin sonunda giderek artan bir öneme sahip olmuştur.

EPİR'DEN SELANİK İMPARATORLUĞU'NA: DUKASLARIN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ (1205-1246)

IV. Haçlı Seferi ve İmparatorluğun parçalanışı ile Epir, coğrafyasının izin verdiği bağımsızlığa sahip oldu. Sebastrokrator İoannes Dukas'ın gayrimeşru oğlu ve II. İsaakios ile III. Aleksios'un kuzeni, belki de IV. Aleksios döneminde Peloponez valisi olmuş olan Mihael Angelos Komnenos Dukas, bir süre Montferratlı Boniface'ı Selanik'te takip etti, sonra da kendi adına ailesinin büyük mülkler sahibi olduğu Arta'ya yerleşti.[1] XII. yüzyılın sonundan itibaren, nüfusunun İmparatorluk vergilerine düşmanlığı nedeniyle az çok bağımsızlık-

1. J. C. Cheynet, Pouvoir et Contestation à Byzance (963-1210), Paris, 1990, s. 471.

larını ilan eden yerel güçler kurmuş olan birçok arhonluk ile akrabalık bağları vardı (bkz. Cheynet [146], s. 198-200, 470). Hiçbir zaman resmi olarak despot sıfatına sahip olmadı (bkz. *aşağıda*, s. 261) ancak hızla topraklarını genişletti: İlk zamanlarda, *Partitio* adına Dyrrahion ve Korfu'yu işgal eden Venediklilere, yönetemeyecekleri Epir için vasalları olmayı teklif etti[2] ve benzer anlaşmaları Teselya için de yaptı. 1212'de bu sonuncuyu işgal etti ve bir süre Dyrrahion, Korfu ve Nafpaktos'u yönetti.

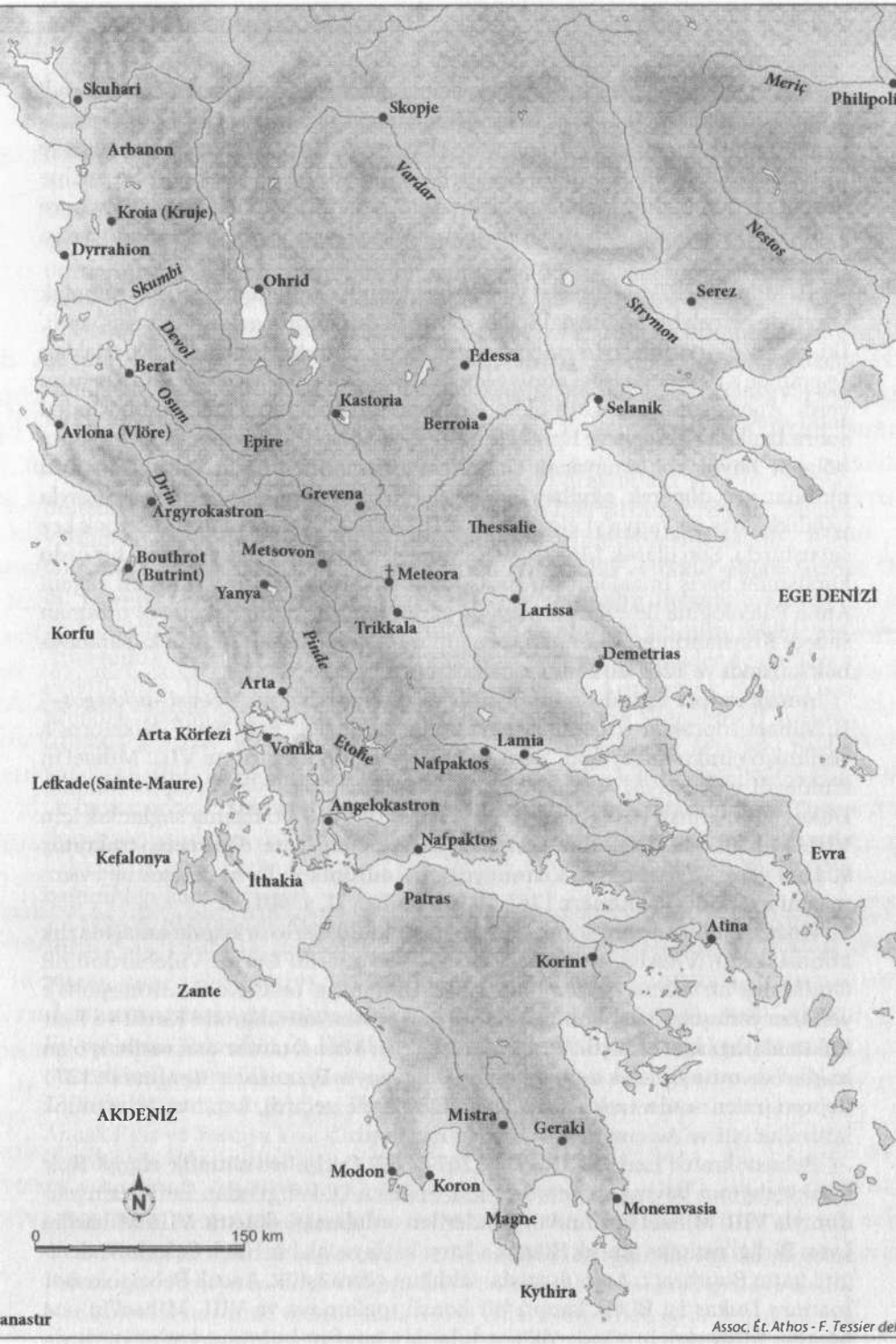
1215 civarında yerine geçen üvey kardeşi Theodoros Dukas bu geniş topraklardan istifade etti. Sırp ve Arnavutlarla ittifakını sağlamlaştırarak, Selanik'e yöneldi, Ohrid ve Prilep'i 1216'da Bulgarlardan geri aldı, Neopatras ve Lamia 1218'de, Serez 1221'de, Servia 1223'te alındı. Böylelikle güneyde Nafpaktos ve Neopatras'tan, kuzeyde Dyrrahion, Ohrid, Strumitsa ve Serez'e kadar Balkanların merkezini ele geçirdi. Sonra da 1224'te teslim olacak Selanik'i kuşattı. 1225'te, III. İoannes'in Latinlerden geri aldığı Adrianopolis'i ele geçirdi. 1227'de, kendini Ohrid Metropoliti Demetrios Homatenos'un elinden taç giyerek imparator yaptı[3] ve imparatorluk simgelerini yeniden takındı (bkz. Acropolite [60], 21; Heisenberg, 33-34= Makrides, s. 162-163). Görüldüğü gibi (I. böl., s. 8-9), bu hareket III. İoannes Vatatzes tarafından isyan olarak değerlendirildi ve İznik ile İvan Asen ittifakının kurulmasına yol açtı. Konstantinopolis yolunu açmak için Theodoros Asen'e saldırdı ancak Klokonitsa'da yoldan çıkarıldı (1230), önce esir alınıp sonra da kör edildi. Bulgarlar Ohrid, Serez, Strymon ve Vardar Ovalarını aldılar. Selanik "İmparatorluğu" şehre indirgendi, Teselya ve Ege bölgesi Manuel Dukas ve kardeşi, daha önce despot olarak taç giyen Theodoros tarafından yönetildi. II. İvan Asen'in kızıyla evlenmişti ve neredeyse kayınpederinin vasalı olarak yönetti. Theodoros, 1237'de Bulgaristan'daki esaretinden geri dönüp Selanik'te iktidarı, imparator ilan ettirmiş olduğu oğlu İoannes Dukas'ın hocası olarak devraldıysa da Teselya'yı Manuel'e bırakmak zorunda kaldı. 1241'de, "İmparatorluk"tan geri kalanlar III. İoannes Vatatzes, İoannes Dukas'a İmparatorluk işaretlerinden vazgeçip despot işaretlerini takınmasını dayatınca tamamen yok oldu (Acropolite [60], 40, s. 66-67= Makrides, s. 215-216). 1246'da, bu özerklik bitti: İoannes Vatatzes şehrin kontrolünü, imtiyazlarını koruma sözü karşılığı eline aldı (bkz. böl. IX) ve 1244'te ölen kardeşi yerine geçen Demetrios Dukas'ı sürgüne gönderdi.

BİZANS VE İTALYA ARASINDA EPİR DESPOTLUĞU (1230/1251-1318)

(bkz. Nicol [860], s. 5-80; Loenertz [868]; Stiernon [873] tarafından düzeltilip tamamlanmış.)

Bu arada, Klokonitsa'dan sonra Epir, I. Mihael'in gayrimeşru oğlu olan II. Mihael'in (1236/1259-1268) eline geçmişti ki kendi adına para bastırmadan önce, Manuel Dukas adına yönetti (Hendy [33], Cilt IV/2, s. 623-628). İznik,

2. Venedik'in 1210 imtiyazı ona Nikepolis "dükalığı", Yanya, Bagenitia (Avlona ile Glyky arasında), Dryinoupolis ve Koloneia vilayetleri ve Glabinitsa *hartularat*'sını veriyordu.
3. Darrouzès ve Prinzing (Ponemata, [118], s. 41-45) bu şeklin Homatianos'un Pitra tarafından benimsenmiş ve modern tarih tarafından kabul edilmiş olandan daha tercih edilir olduğunu göstermiştir.

Harita 6. Epir

Selanik'i tam olarak kendine bağlanmadan önce, bir süre Dukas'ın hırsını kendi adına sürdürmeyi ve topraklarını genişletmeyi denediyse de, 1250'de barış yapmaya mecbur oldu. Oğlu Nikeforos Vatatzes'in torunu Maria ile evlendi ve Mihael eğer daha önce amcası Manuel'den almadıysa da kuşkusuz bu tarihte despot unvanını aldı. Ne olursa olsun, II. Manuel Epir'in ilk "despot"uydu ve 1230-1250 tarihlerinden itibaren teknik olarak bir "Epir Despotluğu"ndan bahsedilebilir.

II. Mihael 1257'de Manfred ve Villehardouinli Guillaume ile ittifak yapmak suretiyle gerçek bir bağımsızlık ilan etmenin zamanının geldiğine karar verdi. İki kızını müttefikleriyle evlendirdi ve çeyiz olarak Manfred'e, Avlona'dan Dyrrahion'a dek zaten işgal etmiş olduğu Kuzey'in kıyılarını, ayrıca da Korfu'yu verdi. Ancak sonuçları kötü oldu: Koalisyonun Pelagonia'daki yenilgisinden sonra İznikliler Teselya ve Epir'i ele geçirdi ve Mihael, Kefalonia'ya, daha sonra bölgede büyük rol oynayacak Orsinilere sığınmak zorunda kaldı. Ne var ki buradan geri dönerek, oğulları İoannes ile Nikeforos ve Manfred'in yardımıyla ustalıkla Arta ve Yanya'yı ele geçirip, VIII. Mihael'in denemelerini birçok kez savuşturdu. Son olarak 1264'te, VIII. Mihael'in Selanik'e dek getirdiği bir ordu karşısında barış imzaladı. Bu barış, oğlu Nikeforos'u, İmparator'un yeğeni Anna Paleologina ile evlendirmesi ile garantilenmiş oldu. Nikeforos o zaman sadece Konstantinopolis imparatorunun verebildiği despot sıfatını kullanmaya hak kazandı ve 1267'de Epir'de babasının yerine geçti.

Ancak sadece Epir'de, çünkü "Epir ve Teselya despotu, prensi *–arkhegos–*" II. Mihael, topraklarını çocukları arasında bölmüştü. "Eski Epir", Nikeforos'a verilmişti çünkü kuzeydeki "yeni Epir" Dyrrahion ile birlikte VIII. Mihael'in elindeydi ve Teselya, Neopatras civarında Parnassos ve Olympos İoannes Dukas'a bırakmıştı (Grégoras [69], IV, 9.I, s. 109-110). Uzlaşma sağlamak için VIII. Mihael ona despottan sonra hiyerarşide en üstte olan sebastrakrator sıfatını verdi ve İoannes'in kızının yeğeni Andronikos Tarhaneiotes ile evlenmesini ayarladı (Pachimère [76], IV, éd. Failler, II, s. 401).

Ancak Epir kısa süre sonra Bizans ile Anjoulu Carlo arasında anlaşmazlık konusu oldu. Viterbe Anlaşması (1267) ile Anjoulu Carlo, Villehardouinli Guillaume'un mirasçısı olmuştu ve II. Baudouin ona, Konstantinopolis'e yeniden yerleşebilmesi konusunda yardım etmesi karşılığında Korfu ve Epir hükümdarlığı vaat etmişti. Ayrıca Manfred'e II. Mihael tarafından verilmiş olan hakları da miras olarak devralıyordu. Dolayısıyla Bizanslılar tarafından 1271 depreminden sonra terk edilen Dyrrahion'u ele geçirdi, kendini Arnavutluk kralı ilan etti ve Avlona ile Bouthrot'u işgal etti.

Sebastokrator İoannes Dukas (1267-1289) Carlo ile müttefik olarak Epir ayrılıkçılığının bayrağını yeniden açtı ve Atina Dükalığı'ndan Latinlerin yardımıyla VIII. Mihael tarafından gönderilen orduları püskürttü. VIII. Mihael'in Lyon Birliği'ne imza atarak Bizans'a karşı başlayacak bir Haçlı Seferini önlediğini hatta Bouthrot'u Anjoululardan aldığını görmüştük. Ancak Sebastokrator İoannes Dukas işi Birlik karşıtı bir konsil toplamaya ve VIII. Mihael'in ona boyun eğdirmek için gönderdiği ordulardan taraftar bulmaya kadar vardırdı. Bu arada, asi kardeşi Demetrios-Mihael'e, VIII. Mihael'in verdiği destekten usanan Nikeforos Dukas, Bouthrot'u Bizanslılardan Anjoulu Carlo'ya vermek

üzere geri aldı ve kendisini de onun vasalı ilan etti. Carlo'nun 1281'de Berat Kalesi'ni kuşatan orduları, Bizanslılar tarafından yenilgiye uğratıldı. Yerel halkın desteği de arkalarındaydı. 1284'te Anjoulular Nikeforos'un onlara teslim ettiği Bouthrot ve Spot dışında tüm fethettikleri yerleri kaybetmişlerdi. Bu sırada Arnavut seçkinlerinin giderek kaynaklarımızda daha fazla sahneye çıktıklarını, özellikle de VIII. Mihael'in onlara imtiyazlar tanıdığı Kroia'da, Arnavut nüfusun bölgede çoğunluk olduğunu ve İtalya, Makedonya ve Teselya'da da yayıldıklarını görüyoruz (Ducellier [856], s. 179-180, 276-299).

Anjou Haçlı Seferi'nin başarısızlığı Nikeforos Dukas'ı bir süre Bizans çekimine kaptırdı: Konstantinopolis'e sebastrokratorun oğlu Mihael'i bile teslim etti, Teselya ve Epir arasındaki düşmanlık bunu izleyen devirde sürekli tekrarlandı. Ancak iki devlet Bizans hâkimiyeti ve Batı ile ittifak veya buna bağımlılık arasında gidip gelmeye devam etti.

Epir ile I. Carlo'nun oğlu II. Anjoulu Carlo arasındaki yeni bir ittifakı önlemek üzere 1292'de Yanya'yı kuşatmaya gelmiş Bizans orduları, onlara yardım eden Akhaia Prensi Hainautlu Florent'ın gelmesi üzerine kaçtılar. Epir yine bağımsızlığını korumuş oldu ve ittifakı başka bir evlilikle sağlamlaştırdı: 1294'te, Nikeforos'un kızı Tamar, II. Carlo'nun oğlu Tarantolu Philippe ile evlenerek, Yunanistan'da Anjoulların hak iddia ettiği tüm mülklerde, Arnavutluk, Vlahya, Korfu, Bouthrot ve Epir'deki diğer mülkler de dahil tek yetkili oldu. Bundan böyle "Romania Despotu ve Arnavutluk Krallığı'nın Efendisi" unvanını kullanacaktı. Tamar ona çeyiz olarak Nafpaktos (Lapante) ve diğer kaleleri, Korint Kıstağı kontrolü için Anbrakia ve Arta gibi başka kaleleri getirdi ve hemen Fransız "baillis" yönetimine girdi. Epir, Nafpaktos ve başka yerlere saldıran Teselya Sebastokratorları Konstantinos ve Theodoros sonuç olarak Anjoulularla ve Nikeforos ile barış imzalamak zorunda kaldılar. Bizans'a boyun eğmeyi engellemek için Despot, Napoli Krallığı'na bağımlılığı kabul etmişti.

1296'da öldüğünde, Despotluğu küçük oğlu Thomas'a bıraktı, naibeliği ise elbette Bizans ile anlaşma taraftarı olan dulu Anna yerine getiriyordu. 1304'te Thomas'nın Tarantolu Philippe'e, despot sıfatını ve imparator topraklarını elde tutması karşılığı olduğunu iddia ettiği, bağlılık yemini etmesini reddetti. Epir Akhaia Prensliği ve Kefalonya Kontluğu tarafından işgal edildi ancak direndi ve Latin birlikleri geri çekildiler. Akhaia prensi olan Tarantolu Philippe 1306'da bizzat işgale geldi ve Thomas Vonika, Nafpaktos ve Bouthrot'u bıraktı. Ancak Epir ve Teselya kısa sürede teorik olarak İmparatorluk'la bir dizi evlilik aracılığıyla yeniden birleştiler. Thomas 1307'de IX. Mihael'in kızı Anna Paleologina ile evlenirken, Teselya Sebastokratoru II. İoannes, II. Andronikos'un gayrimeşru bir kızıyla evlendi.

Bu barışı tam olarak sağlamadı zira Berat Valisi Syrgiannes Philantropenos Paleologos, Arta'ya saldırdı ve buradaki Venedik tacirleri karşılığı fidye istedi, bu da bir dizi suistimal ve tazminata neden oldu. Bunu Thomas ile İmparatorluk arasındaki düşmanlıklar izledi ve terazi yeniden Tarantolu Philippe tarafına kaydı. Thomas 1313'te vârissiz öldü, 1318'de aynı şey Teselya Sebastokratoru II. İoannes Dukas'ın başına geldi. Hanedanın sonu gelmişti.

Katalanların, Atina Dükalığı'ndan saldırıya geçtiği Teselya anarşi içine düştü. Arta, Nicolas Orsini'nin eline geçti, babası Kefalonya Kontu İoannes, daha önce gördüğümüz üzere Nikeforos'un kızıyla evlenmişti. Nicolas, Thomas'ı katlettirmiş ve gecikmeden dul kalan eşiyle, aynı zamanda teyzesi olmasına rağmen evlenmişti. Bu arada Yanya, hâlâ ellerinde Berat'ı tutan Bizans ordularına, İmparator'un onları birçok vergiden muaf tutması karşılığında teslim olmuştu (bkz. böl. IX). Nicolas Orsini, kendisine despot sıfatı veren II. Andronikos'a boyun eğdi. Despotluk ancak Arta ve çevresini kapsıyordu. Bizans, Yanya, Berat ve Avlona, Venedik Durazzo, Anjulular ise güney bölgelerini ellerinde tutuyordu. Nicolas, Bizans'taki iç savaştan istifade ederek Yanya'ya saldırmayı planlarken, II. Andronikos'un şehri elinde tutması ve despotluk sıfatı verdiği, III. Andronikos'un da bunu onayladığı kardeşi II. İoannes (1323-1337) tarafından 1323'te öldürüldü. Ancak II. İoannes Orsini, ondan Lefkada ve Vonica'yı koparacak bir sefer sonrasında Napoli Kontluğu'nun vasalı olma yükümlülüğü altındaydı, bu arada Durazzo Gravinali Jean'ın eline geçmişti. 1333'te, Teselya'da Trikala çevresinde birkaç yeri, Bizanslılar ise geri kalanını almayı başarmışken, kendisi de katledildi.

III. Andronikos Yanya'ya bir vali atadı ve daha sonra Türk okçularla Berat ve Kanına çevresindeki asi Arnavutlar üzerine bir intikam seferi düzenletti. Bununla birlikte, Epir'i İmparatorluğa katma isteği hanedana bağlı ve II. İoannes ve Anna Paleologina'nın oğlu genç Nikeforos (II. Nikeforos) etrafındaki bağımsızlığa sadık Epirlilerin bir bölümünün tepkisini çekti. Valoislı Catherine ve Anjoululların desteğini arkalarına aldılar (1339). İoannes Kantakuzenos asilerle barış yaptı: Nikeforos *panhypersebaste* sıfatını aldı, Kantakuzenos'un kızıyla nişanlandı ve onunla birlikte Konstantinopolis'e gitti (Kantakuzenos [62], kit. II, s. 32-38).

ÖNCE BİZANSLILAR SONRA SIRPLARIN ELİNDE EPİR (1340-1384)

Bu şekilde, Dukasların Epir'i İmparatorluğa yeniden katıldı ancak kısa süre için. İç savaş Bizans'ın hassas iktidarını yıprattı ve hem ayrılıkçıların hem de Anna Paleologina'nın hırslarını biledi, bu arada şehirler bundan tek tek imtiyazlar elde etmek için yararlandılar. Kuzeyde, Arnavutlar bundan böyle Berat ve Avlona'yı kontrol edecek ve Akarnania'ya dek saldırılar düzenleyeceklerdi. Epir ve Teselya aristokrasisi kuzeni İoannes Angelos'u iki bölgeye hayat boyu vali atayacak Kantakuzenos'un tarafını tuttu.

Ancak 1300'lerde Sırplar İskeçe'den güneye doğru, Kroia, Ohrid, Prilep ve Strumitsa'nın kuzeyinden geçen bir çizgiye dek ilerlemişti. İç savaştan onlar istifade etti. 1343 ila 1348 arasında, Stefan Dušan tüm Epir ve Teselya'nın, büyük yıkım pahasına da olsa, efendisi oldu. Teselya'yı akrabası Gregorios Preljubović'e, Epir'i ise üvey kardeşi Symeon Uroš'a emanet etti. Ancak ölümünden itibaren bu topraklar farklı yetkeler altında kaldı. Symeon Uroš –aralarında Nafpaktos'a kadar uzanacak olan Gin Spata da olan–, Arta ve Etolia'yı, Arnavut efendilere ve Yanya'yı kayınbiraderi Thomas Prejullbović'e (1367-1384) bırakarak Teselya'ya yerleşti. Thomas Arnavutlarla sıklıkla karşılaştı ve Yanya kroniklerine bakılırsa tiranca bir despotluk olarak hatırlandı (*Chron. Ioannina* [852]).

İTALYANLARIN ELİNDE EPİR VE DESPOTLUĞUN YENİDEN BİRLEŞMESİ (1384-1411)

Thomas öldüğünde, dulu Maria Angelina (Symeon Uroš ve Maria Paleologina'nın kızı) Kefalonyalı bir Florentinalı olan Esau Buondelmonti (1385-1411) ile evlendi. Esau, 1357'de Kefalonya ve Zante'ye yerleşen Leonardo Tocco'nun kayınbiraderiydi. Lefkada'yı hatta Vonika'yı 1362'den itibaren hâkimiyeti altında tutuyordu. Yönetimine, 1389 Kosova Savaşı'ndan itibaren Türklerin ilerleyişi ve Arnavutlara karşı despotluğa verdiği destek damgasını vurdu. Başka bir belirleyici etmen, Kefalonyalı Lord Leonardo'nun oğlu ve vârisi, Atina Dükü I. Nerio Acciaiuoli'nin ise damadı Carlo Tocco'nun bölgede büyüyen gücüydü. Farklı savaş liderleri arasındaki kavgalardan faydalanarak Etolia ve Akarnania'yı, Venediklilerin bir Arnavut'tan 1408'de 1.500 düka karşılığında alıp 1499'a kadar muhafaza ettikleri Nafpaktos dışında, Arnavutlardan almayı başardı.

Esau'nun 1411'deki ölümünden sonra, Yanya sakinleri hem Arnavutlardan hem de Türklerden onları koruyacağı umudu içinde Carlo Tocco'ya çağrı yapmayı tercih etti. 1416'da, Arta'yı ele geçirdi: Basit Yunancayla XV. yüzyıl başlarında kaleme alınmış Tocco Kroniklerinin ilan ettiği üzere, iki şehir şimdi, "tek bir devlet" meydana getirmişti (*Cron. Rocco* [853], X, c. 22). Bu bütünlük daha çok bir kurgu olsa da kronikte övgüsünün yapıldığı üzere belli bir barış ve refah getirmişe benzer (s. 448). Ancak Arnavutlara karşı birçok kez yardımlarını istediği ve 1429'da öldüğü sırada halen haraç ödediği Türklerin ilerleyişini durdurma imkânı bulunmuyordu.

TÜRK FETHİ (1430-1479)

Teselya'nın 1430'da alınışından sonra, Yanya "sakinleri", yani piskopos ve seçkinler, Sinan Paşa'ya teslim olmanın ve imtiyazlarını garantiye almanın daha akıllıca olacağına karar verdiler (bkz. böl. III). II. Carlo Tocco (1429-1448) Arta ve Adalar efendisi olarak, Türklere vasal oldu. 1449'da Kosovo'daki Macar yenilgisinden sonra (bkz. böl. III), mirasçıları Arta'yı artık Epir'i ele geçirmiş olan Türklere karşı savunamadılar. Toccolar, kıyıdaki birkaç yeri, Vonica'nın 1479'da alınışı, Venedikliler de Adaları ele geçirişine dek ellerinde tuttular.

Arnavutluk'un fethi daha uzun sürdü: Emathialı bir Arnavut prensin oğlu olan Georgi Kastriota, rehine olarak Edirne'deki askeri okulda yetiştirilmişti –adı İskender Bey "Skanderbeg" buradan gelmektedir (1443-1468)–. Hıristiyanlığı yeniden benimseyip, Kroia'daki aile kalesinden "Arnavutların kaptanı" olarak Napoli Krallığı'nın desteğiyle, Venedik'in kendisine karşı çekimserliğine karşın etkili bir direniş gösterdi. Başardığı birlik ölümünden sonra dayanamadı. Arnavutluk 1479'da yeniden *sancak* oldu. Nüfusun bir bölümü Sicilya veya Güney İtalya'ya göç ederken, kalanların büyük bölümü giderek sonrasında Kosovo ve Batı Makedonya'da yayılacak İslamiyeti kabul ettiler (Scmitt [868]).

STATÜ VE YÖNETİM

Başından itibaren bir Epir Despotluğu'ndan bahsetmek mümkün değildir. I. Mihael hiçbir zaman bu unvanı kullanmamış (Stiernon [873]; Leonertz [858]; Prinzing [865]), babası ise sadece *sebastokrator* olarak adlandırılmıştır. İmparatorluk hırsı güttüğünün bir kanıtı yoktur. Buhranlarla geçen 1204 civarında kendi iktidarını kuran yerel hanedanlardan sadece biriydi. Halefi I. Theodoros 1224'te İmparatorluğun ikinci şehri Selanik'i alarak, gerçek anlamda imparator olmak için ele geçirilmesi gereken Konstantinopolis'e yaklaştı (bkz. *yukarıda*, böl. VIII). 1225 sonunda imparator ilan edildi, yerel bir piskopos sinodu tarafından 1227'de yetkilendirilmiş Ohrid otosefal başpiskoposu Demetrios Homatenos tarafından kutsal yağla yağlanıp taç giydirildi. Bu karara önayak olanlardan biri olan Nafpaktos Metropoliti İoannes Apokaukos'a göre, Konstantinopolis'in kaybedilişinden sonra bir ideal olarak kalsa bile "Birleşik İmparatorluk" artık yoktu (Vasilievski [854], no. 17, s. 276-277). Dolayısıyla, biri batı biri doğuda iki imparator olabilirdi (Chomatenos [848], no. 112, s. 49). Ancak İznik böyle bir ikiliği kabul edemezdi: III. İoannes Valatzes, Theodoros'a ancak "ikinci dereceden İmparatorluk mevkini (*basileia*) paylaşma ve topraklarını ona tabi olmadan kontrol etme" hakkını vermişti ancak söz konusu kişi "inatla reddetti" (Acropolite [60], 34, s. 13-16; bkz. Stavridou-Zafraka [870]). Theodoros'un Klokotnitsa'da mağlup edilip ele geçmesi bu sorunu hızla, böyle bir ikili yönetimin Bizans açısından daha faydalı olabileceği düşünülebilse de çözdü.[4]

Belirsizlikle geçen yıllarda, İznik, Selanik üzerindeki baskısını artırmış, Dukaslar Selanik'i artık sadece despot sıfatıyla yönetmeyip Demetrios Dukas doğrudan yönetimi eline almış ve sonunda 1246'da görevden alınmış, perspektifimiz de Epir'le sınırlanmıştır. Burada kullanım kolaylığı nedeniyle kullanılan "despotluk" terimi, Yunanca değil, aynı bölgede Venedikliler farklı efendiler için düzenli olarak bu sıfatı kullandıklarından Latincedir. Yunanca kaynaklar burayı "Batı" olarak tanımlar. Bizanslılar için gerçekte despot tanımı, saray hiyerarşisinde ikinci sırada gelir, XII. yüzyıl sonundan itibaren imparator ailesinin yakınlarına verilmiş ne bir devlete ne de bir hiyerarşiye ait olmuştur. Her zaman görevdeki imparator tarafından verilmesi gerekir: II. Mihael 1256'da III. İoannes Vatatzes'ten, Nikeforos 1267'de VIII. Mihael'den, Thomas, 1295'te II. Andronikos'tan, Nicolas Orsini 1318'de II. Andronikos'tan, II. İoannes Orsini 1326'da III. Andronikos'tan, Selanikli II. Symeon Uroš babası "Romania İmparatoru" Stefan'dan, Toma Preljubović Selanikli II. Manuel'den, Esau Buondelmonti 1385'te V. İoannes'ten, Carlo Tocco ise 1415'te II. Manuel'den bu sıfatı almıştır. Bu mevki, tercihen ilgili kişiyi İmparatorluk ailesine, boyun eğme değilse bile, en azından bir nevi anlayış umudu ile almanın tercih edilen yoludur.

Bu dönem boyunca gücü sürekli azalan bir devletin, askeri hizmet veya başka tür bir yardım karşılığında giderek daha fazla toprak ve verasetli *kastra* dağıtılması karşılığında idaresinin nasıl olduğu konusunda bilgilerimiz kısıtlı. Şehirlerden sorumlu *kephale* sıfatlı birine rastlıyoruz ayrıca *kastron* başında bir dük veya bazen burada sivil ve askeri görevleri sürdüren bir *prokathemenos*

4. Theodoros'un kardeşi Manuel ve Theodoros'un oğlu İoannes 1242'ye dek imparator sıfatını taşıdılar ancak ikisi de hiçbir zaman taç giymediler.

görülür. Mali yönetimi bilmemekle birlikte, naip haklarını sayan Homatenos dosyasında belirtilen vergilerden varlığını öngörmek gerekir (Laiou [316]; ve *yukarıda*, böl. IX) veya günümüze kalabilen fermanlarda, örneğin II. Andronikos'un 1319 tarihli Yanya hrisobulünde (1321 tasdiki için *MM*, 5, s. 77-84 ve 84-87) çeşitli tarım vergilerinden muafiyet garanti edilmiştir: *Biologion, kapnologion, nomistron, limnaion pakton, zeugologion, orike, melissoennomion* ve *hoirodekatia*. İmparatorluğun geri kalanında ve özellikle de Makedonya'da olandan daha farklı değillerdir. Varlığının ilk yüzyılında bu maliye despotlara azımsanamayacak kaynaklar yaratıyor, onlar da Arta'da parlak bir sarayda oturup zengin süslemelerle dolu kiliseler ve manastırlar yaptırabiliyorlardı (bkz. böl. XIII).

Selanik'te ve Yanya gibi başka önemli şehir toplumlarında, "ayrı şehirler" oluşturuyor, despot veya imparatorun yetkesini tanırken, aslında az ya da çok bağımsız oluyorlardı. Metinler şehir sakinlerinin, *kastrenoi* (birtakım imtiyazlar karşılığında şehrin savunmasından sorumlulardı) olsun, basit *epoikoi* (yargıç seçme hakları vardı) olsun, oynadığı önemli rolü fark etmemizi sağlar. Bununla birlikte, resmi ya da gayrı resmi bu temsilci kurumların işleyişi hakkında aslında pek az şey biliyoruz (Oikonomides [461]). Sinan'ın fermanı (*horismos*) (1430), I. Mehmet döneminden öncesine dayanan pek az Rum metninden biridir, "Metropolit, Kaptan Simon Strategopoulos, oğlu Gapul, Protostrator Bouisavos, Protosecretis Stanitzes"e hitap eder, yani dini, askeri ve sivil yetkililere (Rigo [867]).

EKONOMİ VE TOPLUM

Hrisobul ile tanınmış muafiyetler arasında, *kommerkion* en önemlilerinden biridir: Yanya tüccarları böylelikle serbestçe şehirde veya ötesinde Konstantinopolis'e kadar tüm İmparatorluk'ta ticaret yapma hakkında sahip olmuş; Kroia'dakiler, 1273'te Dyrrahion'a ihraç veya ithal ettikleri tüm mallar için gümrük veya vergiden muaf olmuşlardır (Oikonomides [862]). Yanyalıların ekonomik faaliyetleri özellikle de güz fuarları sırasında faal perakende ticaretle sınırlı gibi görünür. Denize daha yakın olan Arta, kesinlikle daha zengin ve Venedik ticaretinin bölgedeki işleyen çarkıdır. Belgeler burada, çeşitli bir kolonin bir konsülü ve bankacılar, sarraflar, tüccarlar ve farklı aracıları olduğunu gösteriyor. XIV. yüzyıldan itibaren, yerleri buğdaylarının, tuzları gibi büyük bölümünü Lefkada veya Dyrrahion'dan, gemilerinin kerestesi gibi ithal eden Ragusalıların aldığını ve burada imtiyazlarını Osmanlı fethinden sonra da muhafaza ettiklerini görüyoruz. Ekonomik olarak Epir, başta Venedik olmak üzere, Kuzey tezgâhlarına ve şehirleşmiş yerlere hacimli ürünler gönderen Adriyatik bölgesine aitti. Bu ihracat arasında, tuz ve kıyı bölgelerinden balık ve özellikle de buğday esaslı bir yer kaplıyordu. Tahılın büyük bölümü Teselya'dan, yüzlerce yük hayvanının taşıdığı kervanlarla getiriliyordu. Hatta XV. yüzyıldan bir belge, buğday yüklü 4000 hayvanın Arta'ya girdiğini yazar (Zachariadou [875]), *Acta Albaniae Veneta*'dan alıntı, XIX, s. 273). Ancak at ve hayvan besiciliği de oldukça gelişmişe benzer. Dörtyol ağzı ve transit noktası rolü uzun süre zenginlik kaynağı olduysa da bu açılım Epirlilerin ne bağımsızlık fikirlerini ne de Ortodoksluğa ve Bizans geleneklerine bağlılıklarını asla indirgeyememişti.

BÖLÜM XVII

Sırbistan: İktidar ve Toplumsal Düzen

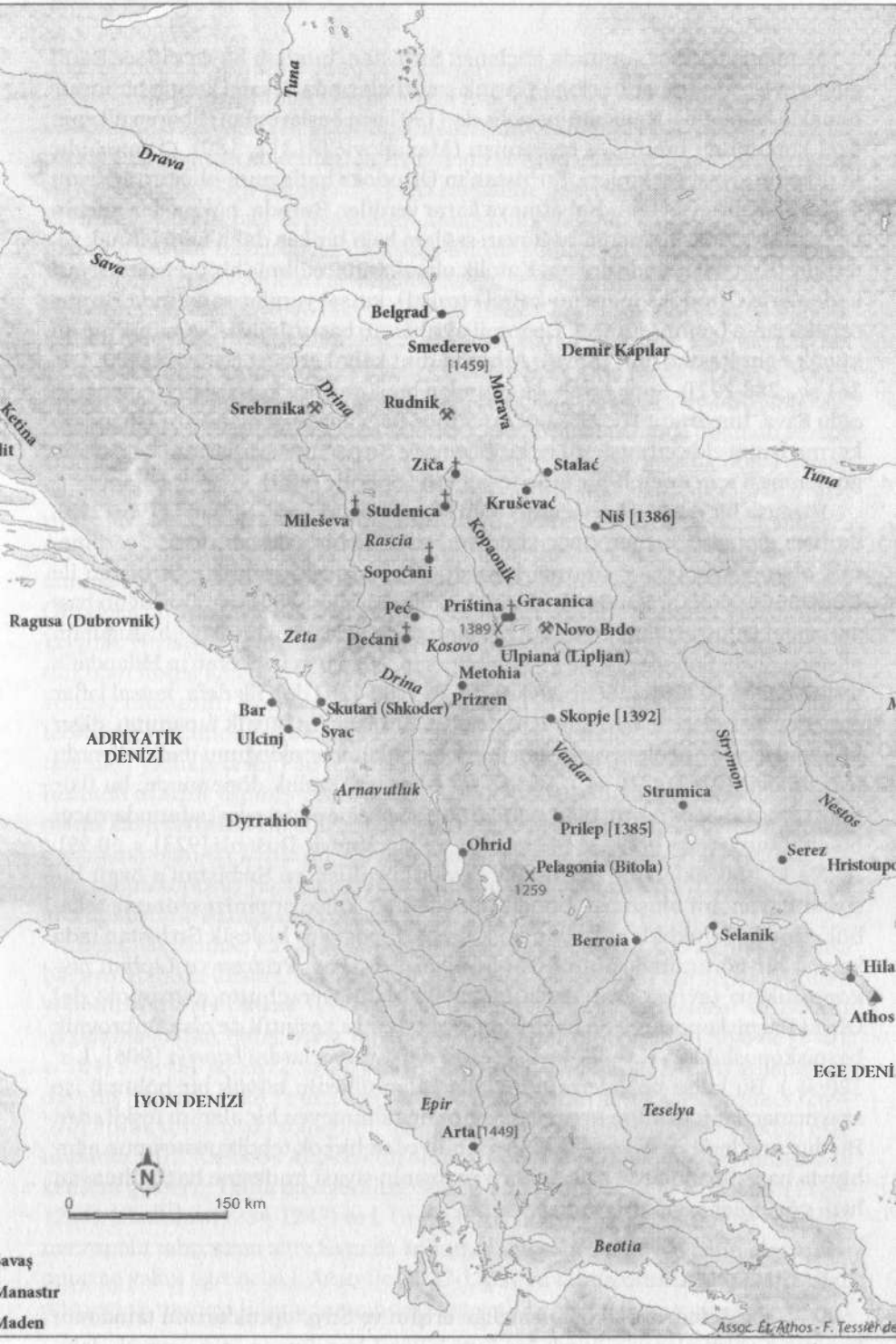
L.J. Maximović

İKTİDAR

YÜKSELİŞ

Sırbistan'da XIII. yüzyılın başına damga vuran olay, ortaçağın en ünlü hanedanının kurucusu Stefan Nemenja'nın oğullarını karşı karşıya getiren savaştı. Dış siyaset açısından hâkim unsur Bizans'ın IV. Haçlı Seferi sonucu yıkılmasından sonra Güneydoğu Avrupa'da meydana gelen çalkantıydı. Yine de bu olaylar ve sonuçları, Sırbistan'ın gelişme yolunda kendine çizmiş olduğu istikametten sapmasına sebep olmadı. Dış güçlerin (başlıcaları Macaristan, Almanya ve Venedik) desteğiyle güçlenen büyük jupan (*župan*) Stefan Nemanja (1166-1196), Bizans boyunduruğunu kırmaya defalarca yeltenmişti. Ancak prens konumu, seleflerinin kendi dönemlerinde olduğu gibi İmparatorluğun boynuna geçirdiği demir halkaya bağlı kaldı (Maximović [913], s. 179 *sq*). Ne var ki, iktidarı devraldığı dönemde halen süren, eski Slav kabilelerinin geleneklerine dayanan iktidarın bir aile tarafından ortaklaşa elde tutulması durumunu derinden değiştirerek birleşik bir devlet kurmayı başardı. Bu andan itibaren, bilfiil bir monokrasi çerçevesinde ülkenin kültürel hatlarını çizmek ve Balkanlarda hatta Avrupa'da ön planda olan bir güç olmasına yardım edecek yükselişin temellerini atmak mümkün hale geldi.

Nemanja iktidarı sona erdiğinde, iki Sırp devletinin, Raskia ve Zeta'nın, birleşmesi ve ilk tur toprak kazanımlarından sonra Sırbistan, Adriyatik kıyısında Morava'dan Niş'e kadar, bir yanda Cetina diğer yanda Dirin (Drin) ve Skadar arasında kalan geniş bir alanı kapsıyordu. Kuzeyde ülkenin sınırları Drina üstünde sabitlenmişti ve Sava ve Tuna'nın birkaç on kilometre ötesinden geçiyordu, güneyde ise Kosova Ovası'nın ötesine itilmiş ve Şar Dağları'nın (Šar planına) eteklerine değiyordu. Birleşik ülke büyük jupan tarafından demir yumrukla yönetiliyor, en önemli siyasi dönemeçlerde ise laik ve dini makam sahiplerinden oluşan *sabor*'dan destek alıyordu ki bunların müdahaleleri, prensin arzusuna bağlı olarak ülkenin siyasi, dini ve toplumsal hayatının tüm alanlarına uzanabiliyordu (Radojčić [930]. Bu dönemde, devlet yönetiminin göreceli olarak basit sayılabilecek temelleri de atılmış, XIV. yüzyılın ortalarına kadar da ana hatlarıyla sağlam kalmıştır (Blogojević [886], s. 13 *sq*.). XII. yüzyıl için bu yönetim ancak bir yere kadar bilinir, daha sonrasında ise şekli ve temsilcileri, XIII. ve XIV. yüzyıl kaynaklarının bolluğu nedeniyle daha iyi tanınmıştır.

Harita 7. Sırbistan

Nemanja iktidarı sonunda güçlenen Sırbistan, bundan böyle sadece Batılı güçlerin Bizans İmparatorluğu'yla anlaşmazlıklarında hesaba kattığı bir unsur olmakla kalmamış, Konstantinopolis de 1190'ların başlarından itibaren ülkenin özel konumunu tanımaya başlamıştı (Maximović [913] s. 180). O zamandır ki ülkenin siyasi seçkinleri, Sırbistan'ın Ortodoks hatlarının oluşturulmasını sağlayan belirleyici bir adım atmaya karar verdiler. Burada, hükmeden ailenin liderini Ortodoks inancına bağlayan sağlam bağı bir kez daha hatırlatmak yeterlidir (Kıyı bölgesinde doğup, Katolik olarak vaftiz edilmiş bir prensken siyasi nedenlerle Ortodoks inancını kabul etmişti), kutsal yapılar sanatında Bizans örneklerinin benimsenmesi, Bogomil ayrılığının bastırılması, Nemanja'nın en küçük oğlu Rastko'nun (Sava), Athos'ta dini kabul etmesi (İstorija [906, I, s. 261 *sq*., 288-292]). Son olarak, ölümünden bir süre önce keşiş olan Nemanja ve oğlu Sava, İmparator III. Aleksios'tan Athos Dağı'nda Sırp manastırı Hilandar'ı kurma iznini elde ettmişlerdi ve bu Bizans ve Sırp maneviyatlarının bağlarının güçlenmesi için önemli bir araç teşkil etti (Subotić [600], s. 29 *sq*).

Bizanslı bir prensesle evlenmiş olan Nemanja'nın ardılı Stefan (1196-1228), iktidarı almadan hemen önce şimdiye kadar hiçbir yabancı prense verilmemiş olan *sebastocrator* sıfatına kavuştu. Bu hareket kesinlikle Sırbistan ile Konstantinopolis arasında, Sırbistan hükümdar ailesiyle İmparatorluğun başı arasındaki oluşturulan doğrudan bağlantı nedeniyle, yeni bir bağ oluştuğunun göstergesiydi. Son olarak; iki yüzyılı biterken, Nemanja ve Stefan'ın Hilandar'a teslim edilen iki fermanı (sırasıyla 1198 ve 1200-1202'de), ilk defa, kutsal laflar etmeden ve sadece iç hedefler için de olsa, Sırbistan'ın büyük jupanının, diğer hükümdarlarla eşit olması gereken özerk bir hükümdar olduğunu ifade ediyordu (Maximović [916], s. 36 *sq*.). Birkaç on yıl sonra, krallık döneminde, bu fikir tipik somut Bizans terimi olan *samodržac* (αυτοκράτωρ-otokratos) sıfatında vücut buldu (Ostrogorsky [927], s. 142 *sq*., 321 *sq;* Marjanović-Dušanić [923], s. 60-99).

Ne ki, toprakları birleşmiş bir devlet kuruluşu ve Sırbistan'a özgü bir siyasi fizyonomi oluşması, buna eşlik eden bir kilise organizasyonuna tekabül etmedi. Tanıklıklara bakılırsa, kilise XII. yüzyılın birleşik Sırbistan'ında karma bir görünüme sahipti. Bir yandan, Niş, Pas, Prizren ve Lipljan piskoposlukları (ayrıca aralıklarla bağımsız olan Dyrrachium metropolü de) Ohrid Başpiskoposluğu'na bağlıyken, Split, Bar ve kesintili de olsa Dubrovnik başpiskoposlukları Katolik kıyı şeridini oluşturuyorlardı (*İstorija* [906], I, s. 320 *sq*.). Bu kilise bölgelerinin dışında kalan ülkenin büyük bir bölümü ise araştırmacılar için kilise organizasyonunun bilinmeyen bir alanını teşkil eder. Bu durum, devletin işlevsel birliğini tehdit eden birçok tehdit unsurunun ağırlığıyla bazı durumlarda sadece Sırp prensinin siyasi iradesine bağlı olmayan hızlı çözümler gerektiriyordu.

BAĞIMSIZLIK

IV. Haçlı Seferi ulusal bağımsızlığa erişim ve Sırp topraklarının tamamını kapsayan yargı alanıyla özerk bir Sırp kilisesi kurulmana izin vererek daha geniş ufuklar açtı. Nemanja'nın oğulları arasındaki savaşın ve yakındaki La-

tinlerin mevcudiyetinin Athos Dağı'nda yarattığı güvensizlik ortamının bitmesi ile Nemanja'nın kalıntıları Hilandar'dan Studenica'ya aktarıldı (1207 başı). Bir süre sonra, o zamana Hilandar higumeni olan Arşimandrit* Sava, Sırbistan'da babası Nemanja'nın kültünün temellerini attı ve Studenica'yı bir nevi henüz resmi varlığı olmayan Sırp Kilisesi'nin merkezi haline getirme girişiminde bulundu. Bu arada, krallık tacı bahşedilmesi konusunda yapılan başvuruya (1198-99) papanın cevabı başlangıçta müspetti ancak sonuçsuz kaldı. Bunun nedeni önce Nemanja'nın oğulları arasındaki kavga ve Haçlı Seferi, sonra da Sırp dış siyasetinin Makedonya ve ülkeyi Epir ve Bulgar-Latin ittifakıyla karşı karşıya getiren çatışmalara odaklanmasıydı. Bu zorluklar aşıldığında, ülke taç talebini Roma curiasına tekrar sunacak uygun ortamı buldu, 1217'de de bu talep onandı. Sava hızla İznik'e gitti ve bunda tamamen Bizans'ın iki gücün uyumu (senfoni) görüşüne uydu, 1219'da Sırbistan Kilisesi için özerklik talebinde bulundu ve elde etti (laik iktidarın kral mertebesine tekabül eden başpiskoposluk doğal olarak tanındı). Bu ikili süreç, Bulgaristan'ın benzer durumuna bakılacak olursa, Hıristiyan dünyanın devlet ve kilise organizasyonu ile mükemmelen uyum içindeydi (Ferjančić, Maximović [902]). Papa'nın yeni devletlerin bağımsızlık statüsünü tanımasını ne ideolojik düzlemde ne de siyasi nedenlerle engelleyen bir şey, Ortodoks dünyasında onlara kraliyet sembolleri vermek de dahil, yoktu. Buna karşılık, Hıristiyan dünyası üzerindeki üstün yetkesini koruma konusunda çok titiz olan Roma için dini işler söz konusu olduğunda böylesi bir mekanizma söz konusu olamazdı. Tam tersine, hâlâ canlı olan evrensel Roma İmparatorluğu teorisi Konstantinopolis'e Bizans siyasi alanının içindeki bağımsız devletleri tanımayı yasaklasa da Patrikhane Bizans siyasi çıkarları gereği ayin dilini nüfusunun anadili yapmış olan "ulusal" özerk kiliselerin kuruluşuna sistematik olarak karşı çıkmadı. Bu ikili işleyişin, birbiriyle uyumu ve hareketleri tamamıyla eşzamanlı olan iki kardeşin, (Stefan Nemanjić (taç giyen ilk kral) ve Sava (ilk Sırp başpiskoposu) yadsınamaz becerideki devlet adamlığı Sırp tarihindeki bu ana dönüşüme damgasını vuracaktı.

Bununla birlikte, kaydedilen değişiklikler, Sırbistan için sadece ulus ve kilise bağımsızlığının kazanılmasına indirgenemez. Ülkenin iki kardeş tarafından yönetilmesi özel olarak iki iktidarın uyumu fikrinin yerleşmesi ve Bizans uygulamasından daha bariz bir ifade bulmasına sebep oldu (Bojović [840], s. 154, 354,411 *sq*., 692 *sq*., 704 *sq*.). İdeolojik düzlemde, Bizans geleneğine dayanış öncelikle 1235'e dek Nemanja ve oğlu Stefan'la (bkz. yukarıda, s. 269-270) ittifak sonucu akrabalığının hatıralarının uzun süre sönümlenmediği eski imparator III. Aleksios Angelos'un ölüm sonrası korumasında diretilmesinde kendini gösterir. Daha da önemlisi, Stefan'dan sonra üç oğlu Rodoslav (1128-1234), Vladislav (1234-1243) ve I. Uroš (1243-1276) sırayla hükümdar olurken, metropolit tahtı uzun süre Sava'da kalmış, daha sonra oldukça uzun bir zaman onun en yakın öğrencisi I. Arsenije (1233-1263) bu tahtta oturmuştu. Bu durum, dünyevi ve manevi liderler arasındaki kuvvetli bağların devamını sağlamış, iki

* Manastır yöneticisi. (ç.n.)

iktidarın uyumunu Sırp siyasi teorisinin temeli haline getirmiştir. Bugün bile bazen Sırp siyasi ilahiyatı olarak adlandırılır (Bojović [890], s. 690 *sq*., Djurić [899]). Buna, aynı şekilde, ülkenin başlıca yasama metninin tercüme edilmiş bir Bizans *nomakanon*u olduğunu ve Sava'nın çabalarıyla 1220 civarında bir nevi uyarlandığını da eklemek gerekir (*Zakonopravilo* veya *Krmčija*) (Taranovski [933], I, s. 148, III, s. 131; *İstorija* [906], I, s. 322 *sq*.)

Âli iktidar, kısa sürede kutsal bir karakter de kazanarak, tamamlandı. İlk dönüm noktası mutlaka ki Nemanja'nın kalıntıları Studenica'ya taşındıktan hemen sonra hızlıca ermiş ilan edilmesi idi. Oğulları Stefan ve Sava'nın çabalarıyla yazılan biyografisi sayesinde, hanedanın kurucusunun hayatı örnek olacak bir prototip haline yükseltildi (Bojović [890], s. 149 *sq*.). Bu modele göre, hükümdarın ilk işi kiliseye maddi ve siyasi bir dayanak oluşturmaktı ve iktidarını tamamlayıp, dini seçişi de sonsuz kurtuluş için dünyevi iktidardan vazgeçip sağlığında ebedi istirahatgâhı olması için yapılmış bir manastır inşa ettiren ideal bir hükümdarı karakterize ediyordu. Nemanja'nın Aziz Simeon adıyla yüceltilmesinden, Nemanjić hanedanının tamamının soyunun azizlere dayanması anlayışına geçilirken, ilk biyografilerinin modeli üzerinden, Sırp edebiyatının XIII. ve XIV. yüzyıldaki en önemli örnekleri olan hükümdar ve başpiskopos hagiografileri doğdu (Hafner [903]). Merkez karakterlerinin resmi olarak ermiş ilan edilmemiş olduğu örnekler pek enderdir. Kiliseleri süsleyen yapı resimlerinde, özellikle de XIV. yüzyılda, Nemanjićlerin geldiği aziz soy, Jesse'nin Ağacı gibi temsil edilirken, Sırbistan'ın ve Sırp halkının aslında Bizans'tan alınan Yeni İsrail gibi algılanışı, hanedanın kutsallığı ile ayrılamaz bir unsur olarak kendini dayattı (Maximović [914], s. 23). Bunun için hanedan üyeleri tarafından kullanılan *samodrzac* (otokrat) kelimesi ancak Bizans İmparatorluğu hanedan ailesinin kullanabildiği sıfatlar örnek alınarak benimsenmişti. XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Sırp krallarının portrelerinde Bizans imparator kostümlerinin belirmesi şaşırtıcı değildir. Radojčić [650], s. 50 *sq*. 61 *sq*., 70 *sq*. 82 *sq*.). İki iktidarın senfonisi geçmişten daha da fazla krallık mevkinin kutsallaşmasında yatar.

Tüm deliller, Avrupalı hükümdarlar arasında Sırp kralının, birçok yönüyle Bizans geleneğini temel alan bağımsız pozisyonu anlayışının, Bizans'ın yıkılışıyla yeniden kuruluşu arasındaki dönemde (1204-1261) kurulduğunu gösteriyor. Biraz çelişkili bir şekilde, bu dönemde, İmparatorluk, Sırbistan için evrensel hükümran güç olmaktan kesin olarak çıktı. Bizans Ortodoksluğunun birinciliği fikri ise hâlâ baskındı ve bu Sırpların Athos'a, buranın en itibarlı kuruluşlarından biri olan Hilandar aracılığıyla bağlaması sayesinde oldu (Subotić [600], s. 49 *sq*.). Oluşan bu durum XIII. yüzyıl sonlarına doğru Stefan'ın Roma'dan taç giyme izni elde etmesinin değeri karşısında takınılan tutum ve Zica'daki başpiskoposluk makamında Sava tarafından gerçekleştirilen yeni taç giyişi (apocryphe) konusundaki ısrarda açıkça yansımıştır. Bu aynı zamanda başka Sırpların daha da ileri giderek o zamana kadar İmparatorluğun yeniden kurucusu olarak yüceltilen VIII. Mihael Paleologos'u, Lyon'da Birlik anlaşması yapması nedeniyle hor görüp, halefi II. Andronikos'u Ortodoksluğa sadakati nedeniyle göklere çıkardığı bir dönemdir.

Hükümdarın pozisyonunun teorik olarak sağlamlaşması aynı zamanda hizmetindeki aygıtın sağlamlaşması anlamına geliyordu. Pek çok makamın temelini kuşkusuz önceki dönemlerde aramak gerekse de bu makamların sahiplerinin krallık otoritesinin sağlamlaştığı dönemde çağdaş kaynaklarda giderek daha sıkça belirmeye başladıkları da gözlemlenir. Hükümdarın, yurdun uzak bölgelerinde temsilciliğini de yapabilen yakın çevresi, üç grup mevki sahibinden oluşuyordu (Blagojević [886], s. 17-55, 99-158). İlki, *kaznaci* (devlet gelirlerini toplamakla yükümlü) ve *tepčije* (hükümdarın, yani devletin mülklerini yönetmekle yükümlü), üstlerinde *velike kaznaci* ve *velike tepčije*'den oluşuyordu. İkinci grupta öncelikle askeri yetenekleri olan *vojvode*, üçüncü grupta ise hükümdarın günlük ihtiyaçlarını halleden *sluge* ve *stavilci* (tekil *stavilac*) vardı. Taşra yönetimi mevcudiyetleri çok eski zamanlara giden, bazen neredeyse devletsel, valilik ve bazı bölgelerde özel aile yönetiminin bir birleşimi olan *župani* ve *knezovi* (tekil *knez*) sayesinde yürütülüyordu. Hükümdarın bazı işlerin denetlenmesi ve yürütülmesi için sahip olduğu başlıca aygıt, bazı işlerde ve resmi makamından bağımsız olarak, güvenini (*milost*) kazanmış *milos(t)nik* idi. Bununla birlikte, çoğu kez ya genç prensler ya da güçlü mevki sahipleri seçilirdi. İktidarın dayandığı tüm bu aygıt ise temelde yerli, Sırp asıllıydı çünkü Bizans etkisinin devlet kurumları alanında yayılması henüz günün havasına uymuyordu.

KRALİYET İKTİDARININ ZİRVESİ

Siyasi unsuru dini unsurla birleştirip, XIII. yüzyılda bağımsız Sırbistan Krallığı'nın kuruluşuna damga vuran iklim, dış siyaset düzleminde ifadesini Balkanlarda geleneksel Bizans etki ve nüfuzunun bir kısmını dahi olsa uygun zamanda ele geçirme girişimi şeklinde kendini göstermeliydi. Bunu yapabilmek için Sırbistan'ın önünde iki yol vardı: Bizans topraklarını fethetmek veya İmparatorluğun yönetici hanesi ile ailevi ilişkiler kurmak. İlk yol Batılı güçlerle ülke seçkinlerinin geçmişte daha önce uyguladığı işbirliği olmaksızın başarılamazdı. XIII. yüzyılda çok üstünde durulan Ortodoks kimliğine rağmen Sırbistan böyle bir olasılığı asla reddetmezdi. Bu yollardan birinci ya da ikincisi zaten dönüşümlü, hatta bazen aynı anda uygulanıyorduysa bile uzun süre somut bir sonuç vermediler. Her halükârda bu uygulamaların etkili olabilmesi için Sırbistan Krallığı'nın maddi olanaklarının kesinlikle güçlendirilmesi gerekiyordu ki I. Uroš iktidarında Sakson madenciler tarafından işletilen birçok madenin açılması ile yapılan tam da bu oldu (Circović, Kovacević-Kojić, Cuk [893], s. 21 *sq.*). Sırp hükümdar bu yeni olanaklarla güç kazandığında Angeloslardan Prenses Helena'ya eş ve Batı'ya, özellikle de Dubrovnik (Ragusa) ve İtalya'ya giden eski yolları genişletip, yenilerini de açabilen bir ilk oldu. Eşzamanlı şekilde, hükümdarın gücünün bu maddi dayanağı ile hükümdar hanenin genç üyelerine toprak payı verilmesinden geçen ülke yönetiminin son izlerinin de silinmesi tesadüfi değildir. Bütün bunlarda Bizans etkisinin ağırlığı neydi kestirmek çok kolay değilse de yönetim konusunda Bizans kavramlarının ilk izlerinin görülmesi Uroš iktidarında, özellikle de kaynaklarda ilk kez *protovestiarios* teriminin geçtiği, XIII. yüzyılın ortasına doğru olmuştur (Blagojević [886], s. 186 *sq.*).

Bu gelişmeye rağmen, Uroš iktidarında Bizans topraklarını fetih veya İmparatorluk hanedanıyla evlilik ittifakı girişimlerinin hiçbirinde gerçek bir başarı kaydedilmemiştir. Konstantinopolis'in İznik birlikleri tarafından alınmasını önlemek amacıyla yapılan ittifak çerçevesinde Makedonya'da 1250'li yılların sonundaki Sırp ilerleyişi çok kısa ömürlü olmuş ve kralın küçük oğlu Milutin ile bir Bizans prensesi arasındaki 1260'ların sonrasına doğru yapılan evlilik girişimi, Sırbistan'a bu evliliği hazırlamak için gönderilen Konstantinopolisli elçileri hayal kırıklığına uğratmaktan öteye geçmemiştir. Dragutin'in kısa yönetiminden sonra daha önce bahsettiğimiz yöntemlerin, Sırbistan-Bizans ilişkilerini âli iktidarın ve Sırp devlet yapılarının evrimlerinde yeni bir safhaya girecekleri bir çerçeveye taşıması için Milutin'in (1282-1321) iktidara gelmesini beklemek gerekecekti. Bu sürecin somutlaşmasının şartlarını belirleyen, birbirlerine açık ya da örtük düşmanlık besleyen, başlarında uzun bir süre (1282-1316) iki kardeş, Dragutin ve Milutin (*Istorija* [906], I, s. 437-461) olan, iki fiili Sırp devleti olmasıydı. Sırbistan'ın kuzeyi ve Bosna'nın kuzeydoğusunu kontrol eden (Batılı kaynaklarda *Sırpların kralı* olarak adlandırılır) siyasi ve ailevi ittifaklarla Macaristan'a dayanıyor, ülkenin geleneksel merkezinde hüküm süren Milutin ise (Batılı kaynaklarda Raskia kralı olarak geçer) Sırp Krallığı'nın artan enerjisini güneye doğru yöneltmek zorunda hissediyordu. Bu yolla, Makedonya'nın geniş topraklarında yeni topraklar elde etmek isteyen Sırp aristokrasisinin artan ihtirasları için mükemmel bir tercüman oldu.

Hükümdarlığının ilk yarısında Milutin en başta Anjoulu Carlo'nun kurduğu koalisyonun bir üyesi olarak, sonra da kardeşiyle birlikte ama çoğu kez de tek başına, küçük ve tekerrür eden ufak ilerlemeler ile Bizans topraklarının derinlerine nüfuz etti. 1299'a kadar, savaş aristokrasinin muhalefetine maruz kalsa da İmparatorluk prensesi Simonida ile evlendi. Evlilik anlaşması çeyiz olarak yeni fethedilen toprakların hepsini Skopje'den ve çevre bölgelerden başlayarak, Kroja, Ohrid, Prilep ve Strumica'ya uzanan hattı ona veriyordu. İlk defa Sırbistan, tarihsel olarak Bizans'ın topraklarını sınırları içine alıyordu. Bundan böyle Sırplar Bizans devlet ve toplum düzeni ile ilgili doğrudan ve ayrıntılı bilgi edindiler (Mavromatis [924]).

Böylelikle gelişimi dış siyasetteki yön değişimlerinden tamamen bağımsız olması gereken bir süreç, ülkenin Bizanslılaşması denen dönem açılmış oldu. Valoislı Charles'ın (1308'e doğru) Bizans karşıtı ittifakına (geçici olarak) girmesine rağmen, Sırbistan her zamankinden de daha fazla "Bizans modeli" lehine döndü. Ancak artık Bizans sanatının basit bir taklidinden bahsetmek mümkün değildir ki bu geçmişte özellikle dini resim alanında ve XV. yüzyıl başında, iyice yaklaşmış ve hatta neredeyse özdeşleşmiş olmakla birlikte daha küçük ölçüde mimaride kendini göstermiştir (Djurić [605]; Korać, Suput [912], s. 276 *sq*; ayrıca bkz. böl. XIII). Bu defa, ülkenin işleyişi ve organizasyonu kadar yaşam tarzının da farklı daimi öğelerinin benimsenmesi söz konusudur. Bu öğelerden bazıları evrensel bir değer taşımakla birlikte diğerleri her şeyden önce Sırp otoritelerin Bizans uygulamalarıyla etkileşime girdikleri Makedonya alanına aittir.

Bizans ile evlilik yoluyla perçinlenen bu barış anlaşması imzalandıktan kısa süre sonra ilk kez bazı Sırp metinlerinde (Makedonya topraklarıyla ilgili)

biçim ve işlev olarak Bizans kaynaklı kurumların, örneğin *pronoia* (gelir veya toprakların bırakılması) ve *kephale* (bir bölgenin amiri) (Ostrogorsky [292], s. 191, 195 *sq.*; Blagojević [886], s. 56 *sq.*) geçtiği görülür. Biraz daha ileri döneme ait belgeler açıkça Makedonya'da Sırp otoritesinin kurulmasının eyaletin yönetim ve maliyesinin Sırplaşmasıyla eşzamanlı gitmediğini gösterir. Tam aksine, Bizans unsurları daha da yüksek seviyelerde kralın yakın çevresinde bile ortaya çıkar. *Logothetes* ve *sebastos* gibi sıfatlar –doğrusu anlamları örneklerinden biraz farklı da olsa— kullanılmaya başlanmışken (Blagojević [886], s. 167 sq.), kralın şahsi portrelerinde, öncüllerinden çok daha geniş ölçüde, İmparatorluk kostüm unsurlarıyla tasvir edilmiştir. Bu, devletin tamamında yerel Sırp geleneklerinin hızla terk edildiği anlamına gelmez. Örneğin, XIII. yüzyıldaki adli reform, geleneksel hukuk normlarını almıştır. Diğer yandan, XIV. yüzyılın ilk on yıllarında, öyle görünüyor ki yine ilk defa yoğun Macaristan etkisi kaydedilmiştir, en önemli yeni makamlardan biri olan *čelnik*'in kökeni için bu yöne bakmak gerekir (Blahojević [886], s. 208-245).

Elbette, Makedonya topraklarında Selanik şehri, Sırp ve Bizans dünyalarının karşılaşmasında ön planda bir rol oynamıştır. Bu rol, eskisine oranla çok daha fazla Selanikli sanatçının faaliyetlerinde kendini gösterir: Bunlar sadece Sırp kutsal sanatının en önemli abidelerinin dekorasyonunu üstlenmekle kalmamış, gerçek bir ekol, "Kral Milutin sarayı ekolü" oluşturmuş, eskisi gibi seyircilerin gözlerinden saklanmayıp adlarıyla (Eutychios, Mihael Astrapas) bilinir olmuşlardır (*Istorija* [906], I, s. 488 *sq.*) Aynı şekilde, Sırp-Bizans ilişkilerinde Selanik'in güçlenen rolü, Sırbistan'da mutlak güç seviyesine kadar ulaşan siyasi bir temele de oturmuştur.

Bir yandan, Makedonya'da geniş bölgeler fethedip en önemli şehre yaklaşan Milutin, bunun stratejik ve siyasi öneminin de, Athos ile ilişkilerde kendi rolünün de kuşkusuz farkındaydı. Diğer yandan II. Andronikos Paleologos ve İmparatorluğun iki oğlu arasında paylaştırılmasından yana olan karısı İrene arasındaki anlaşmazlık, İmparatorluk çifti arasında bir uçurum yaratmıştı. İrene'nin Selanik'e yerleşmesi ona belirli bir bağımsızlık sağladı ve buradan damadı Sırp kralından destek beklediği siyasi projelerini yürütmesine olanak tanıdı. Gerçekten de neredeyse on yıl boyunca, İmparatoriçe'nin 1316'daki ölümüne dek Selanik, İmparatorluk ve Sırbistan arasındaki temasların merkezi olarak Konstantinopolis'i aştı.

Milutin bu şehre defalarca gelip burada kiliseler yaptırdı ve birçok başka ibadethaneyle donattı. Hatta, biyografi yazarının tanıklığına bakılırsa, şehirdeki ikametleri sırasında kendisi ve eşini ağırlaması için bir saray bile inşa ettirdi (Mavromatis [924], s. 62 *sq.*; Malamut [922], s. 273 *sq.*). Bu bağın en bariz ifadesi, İrene'nin oğulları Bizans prensleri Demetrios sonra da Theodoros'u Milutin'den sonra Sırp tahtının gelecekteki vârisleri yapma girişimi oldu, zira Dragutin ve Milutin arasındaki çatışma nedeni ile ülkenin başına kimin geçeceği tartışmalıydı. Milutin bu plana karşı çıkmıyora benziyordu ve bir kaynağa göre, bu projenin suya düşmesinin tek nedeni genç prenslerin Sırbistan'daki hayat şartlarını gördüklerinde yaşadıkları hayal kırıklığıydı.

Tüm kanıtlar Milutin'in Bizans'ın bağrında Sırp varlığının tam manasıyla önemini çözen ilk Sırp hükümdar olmakla kalmayıp bu etkileşimin çift yönlü olması gerektiğini düşünen ilk kişi olduğunu gösteriyor. Bu da Sırp kontrolünde bir İmparatorluk fikrinin ilk adımı olmuş ancak bu olasılığın gerçekleşebilmesi için otuz yıl beklemek gerekmiştir. Milutin'in ardılı Stefan Dečanski (1321-1331), büyük bir devlet adamı değildi ancak tesadüfler sonucu kendisini Sırbistan'ı İmparatorluğa yaklaştıran adımları atarken buldu. Milutin'in hükümdarlığının son döneminde yedi yıl Konstantinopolis'te sürgünde yaşamıştı. Bu, eğitiminin en belirleyici yıllarında (beş ila on iki yaşlar arasında) Bizans İmparatorluğu sarayında yetiştirilen küçük oğlu Stefan Dušan'ın kişisel gelişimi için mutlak önem arz etti. II. Andronikos'un dostu olarak Sırbistan'da tahta çıktıktan ve akabinde imparatorun yakın bir akrabasıyla evlendikten sonradır ki Stefan Decanski, XIV. yüzyılın yirmili yıllarında İmparatorluğu sarsan iç savaşa müdahil oldu (Ostrogorsky [157], s. 522 *sq.*). Böylelikle oğluna, daha sonra onun da kendisini VI. İoannes Kantakouzenos ve V. İoannes Paleologos'un naipliği arasındaki iç savaşa dahil olmuş bulduğunda (1341-1347) izleyeceği bir örnek teşkil etmiş oldu.

İMPARATORLUK

Stefan Dušan (kral: 1331-1345; imparator: 1345/46-1355) ile Sırbistan'ı İmparatorluk statüsüne taşıyan ve siyaset ve devlet düzleminde Bizans ile özdeşleşen süreç sona ermiştir. İktidarının ilk on yılında potansiyel rakibi Bulgaristan'ı hızlıca saf dışı bırakan Dušan, başka cephelerde meşgul olmadığında (Adriyatik kıyısı Arnavutluk, Macaristan), Bizans Makedonyası'nı fethetme siyaseti güttü (Ostrogorsky [157], s. 527 *sq.*, *538 sq.*). Ancak İmparatorluk'ta iç savaşın başlamasıyla, bu siyaset yeni bir yön aldı. Temmuz 1342'de Priştine'deki müzakerelerde Kantakuzenos, Dušan ile Konstantinopolis'te ikamet eden naipliğe karşı ittifak kurdu. Varılan anlaşmaya göre iki müttefik Makedonya'yı Konstantinopolis hükümetinden ayırmak için birlikte hareket edecek ve kontrol edilen toprakları eşit paylaşacaklardı. İki taraf da ivedilikle kendi mülklerini genişletme peşine düştüler, öyle ki Dušan müttefik varsayılırken, iç savaşın oyuncularından biri oldu. 1343'ten itibaren kraliyet sıfatlarına, yeni bir unsur "čestnik grčkim stranam" (Grek topraklarının yönetiminin iştirakçisi) ekledi ki bu, Sırpların hem etnik yönden hem de devlet ve hukuk yönünden Rumları (*Rômaioi*) kastetmek için "Grek" terimi kullandıkları bilindiğinden, önemlidir (Maksimović [915], s. 422 *sq.*).

Stefan Dušan, Selanik'i almak için hiçbir zaman ciddi bir çaba göstermedi ve öyle görünüyor ki, zelotların Selanik hareketi ile belli bir yakınlaşma dışında, bu şehre selefi Milutin'den daha az önem verdi. Ancak bu yanıltıcı görünüş tamamen farklı şartlarda, başka siyasi önceliklerinin olmasından kaynaklanıyordu. Aslında, Orta ve Batı Makedonya'nın daha büyük bir bölümünü, özellikle Selanik bölgesini kontrol eden anahtar şehirler Serez ve Veroia'yı işgal ederek, imparator olmak isteyen Kantakuzenos, Teselya'dan destek alıyordu, Dušan iç savaşın ve bu nedenle de İmparatorluk tacı için kavganın etkin aktörlerinden

biri haline geldi. Büyük ihtimalle 1345 Noel'inde kendisini imparator ilan etti, sonra da Sırp kilisesini patrikhane mertebesine yükseltti ve sonuç olarak 1346 Paskalya'sında, başkenti Skopje'de, Konstantinopolis patriği dışında tüm Bizans Ortodoksluğu temsilcilerinin onayıyla imparator olarak taç giydi. Tüm bunlar âli İmparatorluk iktidarına erişim biçimini dikte eden Bizans usulüne uygun şekilde yapıldı (Maksimović [915], s. 423 *sq.*). Kantakuzenos zaten bu yeni durumu mükemmelen anlamıştı zira daha sonra o da pek de kanonik diyemeyeceğimiz bir şekilde kendisine İmparatorluk tacı takılması için acele etti.

Stefan Dušan'ın imparator sıfatı (Sırpça versiyonu: STEFAN (BLAGOVERN) CAR'SRBLIEM I GR'KOM; Yunanca versiyonu: *Stefanos en Hristo to Theo piston Basileus kai autokrator Serbias kai Romanias [Stefan, Tanrı İsa'nın, Sırbistan ve Romania'nın dindar Basileus ve İmparatoru]*) kendinden menkuldur. Sırp geleneğinin yâd edilmesi unutulup gölgelenemezdi ancak Bizans'ta iktidar işleyişi için geleneksel olan formülasyon uygulamada neredeyse tamamen benimsenmişti. Sırp versiyonundan kraliyetle ilgili olduğunda anlamlı olan *samodrzac* sıfatı silinmiş, Bizans versiyonunda ise *Romaioi*, Romania'ya çevrilmişti çünkü Konstantinopolis ve Ekümenik Patrikhane olmaksızın bütün olarak bir İmparatorluğun var olamayacağı göz ardı edilememişti. En geçerli neden ise başkentte iktidarı elinde tutanların meşruluğunun yadsınamamasıydı. Bizanslı çağdaş yazarlar tüm bu süreçte Dušan'ın imparator mertebesine yükselmesinin, devletinin biri şahsen yönettiği "Rum", diğeri ise kral sıfatlı oğlu Uroš tarafından yönetilen "Sırp" olarak iki parçaya bölünmesine tekabül ettiğini belirtirler. Aslında, işlevsel bir bölünme söz konusu değildi ve kral sıfatı ancak olası veliahtın kim olduğunu gösteriyordu (Maksimović [915], s. 423 *sq.*).

Dušan'ın İmparatorluğunun, Bizans tarafından 1351'de zoraki kabulü, eskiden Bulgaristan'ınkinin olduğu gibi, Sırbistan'la sınırlı kaldı (Maksimović [915], s. 425). Bununla birlikte, Dušan'ın kendi imparator sıfatına yaklaşımındaki bazı ayrıntılar, kafasındaki konuyla ilgili kavrayışı ortaya koyar. Dušan Kanunu'nun (1349) girizgâhında, Sırp imparator kendisinden önceki (Bizanslı) imparatorlar gibi kanun koyucu olarak görür, dolayısıyla sıralama tam da Büyük Konstantinos'tan başlatılmıştır (Maksimović [915], s. 426 *sq.*). Bizans imparatorlarıyla bağlantı soy bilimi açısından da desteklenir. Nemanjić soyu temsil edilirken, Dušan döneminde birçok Bizans imparatoru da eklenmiştir (*Istorija* [906], I, s. 487 *sq.*). Dušan'ın Yunanca olarak derlenmiş ve ne Bizanslı ne bölgesel ne de Bizans dünyasının geçici imparatorları tarafından hiçbir zaman kullanılmamış, âli iktidarın emaresi olan bir menolog (*μηνολόγιον*), tarafından resmiyet kazandırılmış *prostagmata*'ları bu çerçevede yer alır (Maksimović [915], s. 427). Son olarak, İmparatorluğun ilan edilişine karşı bile Sırbistan'daki olumsuz tepkiler, kendilerince eşyanın geleneksel düzeninin, Sırp devlet ve kilisesine yabancı bir fikir uğruna terk edilmesine kızan unsurların muhalefetine delâlet eder. Yine kilisenin Dušan'a hiçbir zaman ermiş sıfatı vermemiş olması ve biyografisinin iktidarının imparator olarak hükmettiği dönem öncesinde bitip tamamlanmamış kalması da önemli bir göstergedir (Maksimović [915], s. 424-428; Bojović [890], s. 537-546).

"Bizans tipi" bir İmparatorluk, temelinde evrensellik düşüncesi olsun ya da bölgesel bir olaydan öteye gidemesin, devlet seçkinlerini bir araya getiren, ilke olarak Konstantinopolis sarayını örnek alan bir saray, inşa etmeden olmazdı. Dušan için bu, Sırbistan tarihinde ilk defa, Skopje'nin daimi gerçek bir başkent olarak kabul edilmesini ifade ediyordu ve İmparatorluk tacını da burada giydi. Sırp İmparatorluk sarayının düzeninin ayrıntıları bilinmese de, en azından Bizans modelinden bazı ana unsurları almış olduğu kesindir (Jirecek [907], II, s. 24 *sq.*; *Istorija* [906], I, s. 531 *sq.*). Bu anlamda en karakteristik nokta, imparatorun yakın çevresindeki iktidar sahiplerinin veya istisnai bir itibarı olan yerel güç sahiplerinin İmparatorluk kaynaklı *despot, sebastocrator, sezar gibi* sıfatları kullamasıdır. Bununla birlikte imparatorun çevresi bir Batı bileşeninden de yoksun değildi. Biliyoruz ki sarayın bazı memurları kıyı kentlerinden tacirler arasından seçilir, imparator muhafızları Alman paralı askerlerden alınırdı ve Batı savaş zırhları da Sırbistan'da belli bir yayılıma ulaşmıştı (Circović [892], s. 384). Buna karşın, Dušan ve oğlu Uroš'un iktidarlarına tarihlenmiş Sırpça ve Yunanca birçok belge olmasına rağmen, İmparatorluk mühürdarlığının organizasyonu konusunda daha az bilgiye sahibiz (Maksimović [917], s. 32, 51 *sq.*). Şans eseri, Tuna'dan Boetia'ya ve Adriyatik kıyısına ve İyonya'dan Hristoupolis'e (Kavala) ulaşan bir devletin işleyişinin ana unsuru olan taşra yönetiminin yapıları ve işleyiş biçimi konusunda daha fazla bilgiye sahibiz.

Geçmişin âli iktidarının dönüşümü, burada gösterildiği gibi devlet idaresinin belli bir dönüşümüne tekabül etmişti. Ancak bu düzlemdeki daha kesin değişiklikler, daha önce aynı şekilde ortaya çıkardığımız üzere Milutin'in Makedonya'daki büyük genişlemesi sonucu, daha önce var olan Bizans kurumlarının muhafaza edilmesi ile mümkün olmuştu. Dušan bunun üzerine kıyaslanmayacak kadar fazla fetih yaptığında, kuşkusuz o dönem İmparatorluk özlemini devralan bu Bizanslılaştırıcı uygulama ancak daha da yaygınlaşmıştır. Şans eseri, kaynaklar tarafından Milutin döneminden daha fazla ele alınmıştır. Bu sayede yeni fethedilen topraklarda, Sırp iktidarının temsilcilerinin gelişine rağmen, idari kurumlar, mali sistem, memur sıfatlarının (*kephale, kastrophylaks, praktor*) Bizans İmparatorluğu'ndan alındığı açıkça görülür. Bazen Rum olmalarına rağmen eski memurlar da yeni iktidar altında görev yerlerinde kalmışlardı. Dahası, Bizans memurlarının sıfatları sadece yeni fethedilmiş Bizans topraklarıyla sınırlı kalmayıp eski Sırp topraklarında da kullanılır olmuştur (Blagojević [886], s. 56 *sq.*, 246 *sq.*). Böylece, Bizanslaşma süreci tüm devlette ve iktidarın her katmanında yaygınlaşmıştır. Eşzamanlı olarak, fethedilmiş bölgelerde bazı Sırp sıfatlarının (*jupan*, "*kephale* görevi görür" gibi eklemelerle) zikredilmesi entegrasyon sürecinin tek taraflı olmaması için bilinçli bir kullanım olduğuna delalet eder (Maksimović [194], s. 136 *sq.*). Tüm bu değişimlere damga vuran yegâne şahsi sorunlar Batı Makedonya'daki bazı piskoposluklar seviyesinde ortaya çıkar. Yine de bunların ciddi sonuçları olmuştur zira Sırp ve Konstantinopolis patrikhaneleri arasında Dušan'ın ölümünü müteakip on yıldan fazla süren dini ayrılık olmuştur (Ostrogorsky [928], s. 133 *sq.*).

ÇÖKÜŞ VE YOK OLUŞ

Dušan'ın İmparatorluk fikrinin evrenselci boyutu neredeyse hiç yankı bulmadı, öyle ki, kendi çağdaşları arasında ve sonraki kuşaklarda ve bizim dönemimize kadar, İmparatorluğu öncelikle Sırp İmparatorluğu olarak değerlendirildi. Ve bu yeni fethedilen Arnavutluk, Epir, Teselya ve geniş Makedonya toprakları, Dušan'ın halefi Uroš idaresinde Sırp boyunduruğundan kurtulup iktidarlarını Sırp değil, Bizans (veya yerel) geleneklere uygun olarak sürdüren farklı kökenlerden farklı hükümdarların otoritesi altına girdiler. Merkez iktidarın bu çözülüşü, hâlâ resmi olarak Dušan'dan sonra ölümüyle Nemanjić kutsal hanedanının sonunu getiren Uroš'un yönetiminde olan Sırp topraklarına da dokunuyordu (Mihaljčić [925], s. 23-207). Tarihin gidişatı artık geri döndürülemezdi. Eski Sırp Krallığı gibi yeni "Sırp-Bizans" İmparatorluğu da ölmüştü.

Kosovo Savaşı'na (1389) dek, oldukça mütevazı prens (*knez*) sıfatını taşıyan Lazar Hrebeljanović, özerkliklerini ilan etmiş olan beyler üzerinde bir çeşit üst otorite oluşturmaya devam etti. Sonraki on sene göreceli olarak güçlü bir merkezi idare kademeli olarak kuruldu ancak devletin merkezi Türk ilerleyişi karşısında kuzeye doğru yer değiştirip sonunda kuzeyde Sava ve Tuna'nın üstünde, başkent önce Belgrad sonra Smederevo olacak şekilde sabitlendi (Kalić [909], s. 68-120). Bu dönemin hükümdarları, Stefan Lazarević (1402-1427) ve Djuradj Branković (1427-1456), Macaristan'daki mülkleri temelinde bu ülkenin aristokratik seçkinleri arasında sayılsalar da yıpranmış Bizans İmparatorluğu'ndan elde ettikleri despot sıfatını taşıdılar. Macar ve Bizanslı bu iki dayanağın ağırlığı, özerk bir siyasi ideoloji ve teori oluşumuna izin vermiyordu (Spremić [932], 87-148). Ayrıca iyi organize olmuş ve Türk tehdidi nedeniyle giderek askerileşmiş idare bu iki örnek üzerine kurulmuştu zira bu dönemde en fazla zikredilen memurlar *kephale* (en azından iki tür) ve čelnik (aynı şekilde iki tür sayılabilir) idi (Blagojević [886], s. 223-245, 266-286).

Ülkede yaşam da iki kutup arasında tereddütteydi. Bizans dünyasından birçok mülteci Sırbistan'da hüküm sürmekte olan entellektüel iklimi etkiliyordu. Karşılığında, ekonomik ve siyasi yaşam konusunda, Batı'nın, özellikle de Dubrovnik ve Macaristan'ın etkisi her zamankinden güçlüydü. Bununla birlikte, Nemanjićlerin eski ihtişamının hatıraları henüz taze olmakla birlikte, Ferrare-Floransa Kossili'ne bir Sırp temsilci gönderilmesinin reddedilişi örneğinde görüldüğü üzere ülkede hayat ve siyasetin Ortodoks temelleri sıkı sıkıya korunuyordu.

TOPLUMSAL ORGANİZASYON

XIII. - XV. yüzyıllar arasında Sırp toplumu, evrimi ve yapıları itibarıyla karmaşık bir tarihsel sendromun iki yüzünü oluşturan zorlayıcı etkenler tarafından belirleniyordu. İlki devletin gelişimi ve kurumlarının gelişim sürecinde yatar. İkincisi Sırbistan'ın Bizans ve giderek etkisi daha fazla hissedilen Batı arasındaki konumu itibarıyladır. Bizans'ın Sırbistan üzerindeki güçlü çekim gücü, ülkenin tabi olduğu dönemde de kendini dayatma savaşı verdiği zamanda da yükseliş yıllarında, çöküş sırasında olduğu gibi laik ve

Tanrısal otorite arasındaki uyumun kesintisiz olarak algılandığı ve uygulandığı bir ülkede, Bizans modeli ve gelenekleri üzerine kurulmuş bir kültürel profil oluşturmaya katkıda bulunmuştu. Buna ortaçağ Sırbistan'ının resmi yüzü adını verebiliriz.

Ancak bu yüz, ortaya çıkardığımız üzere başka ve farklı kaynaklardan etkiler taşıyan çizgiler barındırır. Bunların ortaya çıkışı bir yandan ülkenin XII. yüzyıl sonuna dek iç veya yerli gelenekler üzerinden gelişmesi sebebiyledir. Eşzamanlı olarak, Sırbistan'ın Bizans ile Batı arasındaki pozisyonu sadece iki yönden de gelen etkilerin varlığıyla ilişkilendirilemez ancak her şeyden önce bu iki dünya arasındaki sınırın ülkeyi de ikiye bölmesi anlamına gelir. Kuşkusuz ki burada esas olan sorun Ortodoks ve Katolik nüfusun varlığıdır. Bununla birlikte bu sorun, sadece inanç veya kültürel alt katman meselesi değildir. Ekonomik ve toplumsal hayat da hem farklılıklar hem de sözünü ettiğimiz geleneklerin bir sentezini ve gerçekte muhafazakâr veya ilerici akımların o dönemin Batı Avrupa'sı koşullarına kıyasla mevcudiyetini ortaya koyar (Maksimović, Subotić [921]).

Bütüne bakıldığında, Sırp toplumu, temelde bir tarım toplumuydu ve bununla birlikte (a) geleneksel olarak Sırp olan yörelerde, (b) Kosovo ve Metohia (Metohija) arasında, (c) Adriyatik kıyısında ve (d) Bizans'tan daha sonra alınan bölgelerdeki üretim ve hüküm süren ilişkiler düzeyinde farklılıklar mevcuttu. Geleneksel yapılar, çoğunlukla geleneksel hukukla yönetilen kalıcı bir meta ekonomisinin hâkimiyetine dayanıyordu. Mal cinsinden mecburiyetler ve angaryalar mali sistemin özünü oluşturuyor, bu sistem eski Bizans bölgelerinde, Sırbistan'da yaşayan yabancıların yaşam rejimindeki gibi bazı farklılıklar gösterebiliyordu. Bu toplumun en dikkate değer genel özelliği tarım ve hayvancılık arasındaki farktaydı. Bir başka deyişle, dört ayrı kategoride ele alınabilecek, çoğunlukla bağımlı tarım köylüleri (*sebri*) *ve* ilkesel olarak hür hayvancılar (*vlasi* "vlahlar") arasında ayrım yapılabiliyordu (Blagojević [888], s. 362-374; Jireček [907], II, s. 96 *sq.*; *Katić* [910], s. 12-17). Burada toplumsal yapının karakteristik iki kümesinden bahsedebiliriz, bazen etnik düzlemde olsa da her şeyden önce yaşam şekilleri ve yerleşim yerlerinin tipolojisi açısından (tarımsal *selo* ve hayvancıların *katun*'u) farklıydılar (Novaković [926], s. 43 *sq.*, 64-66 *sq.*). Köy nüfusunun bir bölümü, ürünü ihtiyacın çoğuna cevap verebilen farklı zanaatlerle uğraşıyordu. Bir köy ya da *katun*'un başında, sakinleriyle aynı toplumsal kümeden bir şef bulunurken birçok yerleşimin toprakları, genelde coğrafi açıdan ayırt edilebilir, *jupa* olarak tanımlanan bir bölge teşkil eder, bir devlet görevlisi olan *jupan* ve daha sonra *kephale* tarafından yönetilirdi (Novaković [926], s. 28 *sq.* 221, 243; Blagojević [887]).

Hâkim toplumsal sınıf eski kabile seçkinlerinden gelen toprak soylularıydı. Farklı bileşimli, kilise mevki sahipleri, büyük toprak sahipleri (*vlastela*) ve küçük toprak sahiplerinden (ordunun bel kemiğini oluşturan *vlastelići*) oluşan bu grup, ülkenin gerçekte yöneticisiydi zira temsilcileri tüm idari pozisyonları işgal ediyordu (*Istorija* [906], I, s. 373-376; Jireček [907], II, s. 58-61). Bu grup içine aynı şekilde ülkenin fethedilmiş Bizans topraklarından en yüksek toplumsal tabakalara mensup temsilciler giriyordu (*arhontes, arhontopouloi*). Bu şekilde,

adı geçen soylu sınıf ülkeyle bütünleşmenin başat etkenini oluşturuyor ve bu anlamda, başka ortaçağ toplumlarında şehirlerin oynadığı rolü işgal ediyorlardı. Ekonomik gücünün zemini farklı büyüklüklerde ve iki ayrı hukuksal statüye ait mülklerinde yatıyordu. Aslen özel mülk oluşturan miras kalmış mülkler (*baština*) ile verilen hizmet karşılığı hükümdarın bahşettiği mülkler (*država* sonra da *pronoia*) olarak ikiye ayrılıyorlardı (*Istorija* [906], I, s. 375 *sq.*).

Ortaçağ Sırp toplumunda farklı geleneklere dayanan en bariz farklar şehirler düzeyinde ortaya çıkıyordu. XIII. yüzyıla kadar eski Sırp bölgelerindeki şehirler, ülkeyi tanımlarken zamanında Konstantin Porfyrogenetes'in bahsettiği *kastra*'dan zerre faklı değildi. Vali veya (ile) piskoposların makamı bu kaleler, kentsel faaliyetler olmadığından, aslında tacir veya zanaatkâr katmanından yoksundular. Deniz ekonomisine dönük bu kıyı şehirleri, Danj, Sarda, Drivast, Skadar, Svač, Ulcinj, Bar (Antibaris), Kotor organizasyonları açısından Dubrovnik ve özerk statüleri açısından İtalya patrisyen cumhuriyetlerine benziyorlardı. Üçüncü bir tarz şehir ise İmparatorluğun parçası oldukları döneme dayanan görünüm ve yaşam tarzını korumuş olan eski Bizans şehirlerinden oluşuyordu (Jireček [907], II, s. 83-95, 406-408; *Istorija* [906], I, s. 366-371, 384-388; Ćircović [892], s. 47-55, 185-196, 259-276).

Bu üç çeşit şehir arasındaki farkları kapatmak mümkün değildi çünkü bu yönde hareket edebilecek birleştirici bir faktör yoktu. Bununla birlikte, XIII. yüzyıl ortasından itibaren kıyı tacirleri Sırbistan'a sızmaya başlamışlar, onların varlığı ise kent tipi kurtarılmış bölgelerin oluşması anlamına gelmiştir. Aslında, Sakson madencilerin gelişi Sırbistan'ı Avrupa'nın en büyük maden (altın, gümüş, bakır, kurşun) üreticilerinden biri, kralı özellikle zengin bir hükümdar ve şehir yerleşimlerini de bunun sonucunda ticaret merkezi yapmıştı (Ćircović, Kovačević-Kojić, Ćuk [893], s. 21-144). Sonuç olarak ticari faaliyet yoğunlaştı ve kısa sürede madencilikten başka alanlara da yayıldı. Ülke hayvan, inşaat kerestesi, balmumu, tahıl, deri, köle ihraç ediyor, karşılığında Batılı imalathanelerden gelen zanaat ürünleri, özellikle de pahalı kumaşlar ve silah ithal ediyordu (Maksimović, Subotić [921], s. 174 *sq.*). Bu nedenledir ki dış alışverişlerin başlıca akımları önce kıyı sonra da İtalya'ya ve daha genel olarak da Batı'ya yönelikti. XIV. yüzyılda özellikle de XV. yüzyılda bu faaliyetlerin yürütüldüğü yerleşim (*trg*), Kosovo'dan Tuna bölgelerine kadar Orta Sırbistan'ın karakteristiği olacaktı (Jireček [907], II, s. 89-95; 406-408; Ćircović [892], s. 113-134; Spremić [932], s. 624-664, 690-713, 747-765).

Bu ekonomik faaliyetin tamamının gelişiminin elbet toplumsal sonuçları da olacaktı. Yabancı madenciler ve tacirler kısa sürede Sırp ortaçağ toplumunda kendine has bir katman oluşturdular. Şehirlerde oluşturulmuş kendi kapalı bölgelerinde yaşıyor, mesleklerine göre geldikleri ülkelerde geçerli olan hukuki geleneklere tabi oluyorlardı. Yine, büyük ölçüde Katolik oldukları için ülkenin dini bileşimini değiştiriyorlardı. Yetkililer onların özel statülerine saygı gösteriyorsa da Sırp Ortodokslarla karışmalarına muhalefet ediyorlardı (Circović [892], s. 197-213; 240-258). Aslında, bütüncül olarak ele alındığında, iktidar burada kıyı kesiminin Katolik yerli nüfusuna gösterdiği tutumdan farklı bir uygulama yapmıyordu.

Bu toplumsal durumun eğitim üzerinde olduğu gibi Sırbistan'da yazım sanatının gelişimi ve karakteri üzerinde de doğrudan bir etkisi oldu. Bu anlamda, 1219'da tek bir Sırp kilisesinin kuruluşunun önemini not etmek gerekir ki kitap talebinde büyük bir artışa sonra da Makedonya üzerinde Sırbistan hâkimiyetinin kuruluşuna karşılık gelmiş, bu arada idari faaliyetler öylesine karmaşıklaşmıştır ki, mühürdarlık müessesesi daimi bir ihtiyaç haline gelmiştir. Katolik kıyının bir kısmı istisna olmak üzere, Sırp yazım sanatı Rum modeli üzerinden gelişmiş, aynı zamanda birçok aydın Yunanca bilir ve Bizans edebiyatı ve hukuki eserleri metinlerinden okur hale gelmişlerdir. Bu süreç, Dušan Kanunu'nun yazımında vücut bulmuş (1349, 1354), bunun üzerinden devlet bundan böyle geniş ölçüde Bizans normlarına göre işler hale gelmiştir (Jireček [907], II, s. 120-143; *Istorija* [906], I, s. 557-565).

Öncelikli olarak dinsel bir eğitimden XIV. yüzyıl ve özellikle de XV. yüzyıllarda daha modern, birtakım seküler özellikler barındıran, bilhassa antik Yunan metinleri bilgisini içeren bir eğitime geçilmiştir. Ne ki, resmi okul ve örgün eğitimden bahsetmek mümkün değildi, tıp veya hukuk gibi meslek eğitimleri de tüm toplumsal katmanlarda temel olarak kişiye mahsus öğretilirdi. Bu süreçte Resava Manastırı gibi manastırlar her zaman dikkate değer ve hatta bazı durumlarda öncü bir rol oynadılar (Bogdanović [889], s. 29-56).

XIII. yüzyıldan itibaren giderek daha çeşitli ve zengin bir Sırp edebiyatının gelişmesi bu temeller üzerinde, her şeyden önce devlet ve kilisenin ihtiyaçları için gerçekleşti. En önemli türü, hükümdar ve piskoposların hagiabiyografileri, sadece siyasi teorinin gelişimine değil aynı zamanda toplumsal düzenin korunmasına da esaslı bir katkı sağladı [Hafner [903]; Bojović [890], s. 305-472). Daha önce not ettiğimiz üzere, bu süreç Bizans ve antik modellerin önemli rolünü gösterir. Edebi dil, Slavların havarileri Kyrillos ve Methodios'un IX. yüzyılda başlattıkları Slav dilinin Sırpça yazımıydı. Kullanılan alfabe ortaçağ Kirili idi, yine aynı Kiril-Methodios kaynağından itibaren geliştirilmişti (Djordjić [898], s. 11-190). Bu dil ve yazının kıyılardaki muadili Latin dili ve alfabesiydi ancak kullanılmalarına temel olan Katolik inancından daha az yaygındı. Yani Katoliklerden önemli bir bölümü Sırpça ve Kiril alfabesi kullanıyorlardı.

Ülkenin büyük bir bölümünde, bir ölçüye kadar kıyı şeridi istisna olmak üzere, Sırp toplumunun gelişimi Türk fethi ve devletin çöküşü ile birdenbire kesintiye uğramış oldu. Ülkenin seçkinleri fiziksel olarak yok edildiler, Müslümanlaştırıldılar veya Macaristan'la Adriyatik kıyısına sığındılar. Nüfusun büyük bölümü ise göçe katılmayıp hâkimiyet altında yeni şartlarda yaşamak üzere ülkede kaldılar. Bu şartlar, köy nüfusunun hayatında her zaman tam bir değişim anlamına gelmiyordu. Özellikle de kilise yok olmuş ortaçağ devletinin ve en azından bunun mümkün olduğu ve Türk hâkimiyeti döneminde mevcudiyetinin bir anlam ifade ettiği başkalarını, devam ettirdiği için bu geçerliydi.

BÖLÜM XVIII

Bulgaristan

Ivan Božilov

BULGAR İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

Selanikli keramet sahibi Demetrios'un Selanik'in Normanlar tarafından alınışı (1186) sırasında kurtarılmış bir ikonasının Bulgaristan'a getirildiği söylentisinden istifade eden İvan Asen ve Theodoros kardeşler, 1186 İlkbahar'ında göklerdeki koruyucu ilan edecekleri bu azize adanmış bir kilise yaptırdılar. Ağabey Theodoros, Petros ismini aldı, kırmızı çizmeler giydi ve başına bir kraliyet tacı takıldı. İvan Asen de vakit geçirmeden kral sıfatına kavuştu. Bizans siyasi düşüncesi ilkelerini izleyen Niketas Honiates iki kardeşin eylemlerinde bir *apostasie* (isyan) görüp onları *apostat* (asi) olarak değerlendirmişti. Bulgar yazarların pozisyonu ise tam tersidir: "Çar İvan Asen, İsa'nın en iyi dostudur, Bulgar halkının yeniden doğuşunu sağlamıştır"; "Tanrı, Rum şiddeti ile yıkılan Bulgar iktidarının yeniden kurulmasını istemiş, Bulgar krallığını, İsa'nın en iyi dostu, [İvan] Asen ile ayağa kaldırmıştır" (Božilov [941], s. 139-148, 154). Honiates'in kendisi de bu olayda basit bir hükümdar karşıtı eylemden daha fazlasının söz konusu olduğunu anlamıştı: İvan Asen "Bulgarların eskiden olduğu gibi Mesiyenler ve Bulgarlar olarak aynı hükümet altında toplanmadan" tatmin olmayacaklarını ilan etmişti (Choniates [63], s. 375). Bu da demek oluyordu ki İvan Asen, Bizans yazarlarının antik terimle Mesai ismi verdikleri, Kuzey Balkanlarda bulunan Bulgar topraklarındaki ve XI.-XII. yüzyıllarda Bizans'ın Bulgaristan temasını oluşturan güneybatı bölgelerindeki nüfusu asasının altına almak istiyordu. Bir başka deyişle, amaçları Bulgarların birliğini, geleneksel etnik ve siyasi sınırları içinde sağlamaktı.

Bu daha şimdiden, bir tür, *reconquista* programıydı. İlk dört beş sene, Bulgarlar Trakya ve Makedonya'yı fethetmekten daha çok Bizanslıları Kuzey Balkanlardaki yeni kazanılan yerlerden geri püskürtmek zorunda kaldılar (sadece 1186'da üç kere). Dolayısıyla bu süre boyunca (1189) İvan Asen ve Theodoros kardeşlerin III. Haçlı Seferi'nin liderlerinden İmparator I. Friedrich Barbarossa ile iletişime geçmesi şaşırtıcı değildir. Ancak şaşırtıcı olan, Petros için istedikleridir: *"coronam imperialem regni Grecie"*, *"diadema regni Grecie"* (*Historia peregrinorum* [938, s. 149; *Historia de expeditione Friderici* [935], s. 58) karşılığında Haçlılar Bizanslılarla savaşa girerse 40.000 kişilik bir ordu vereceklerdi. Bu konuda o hiçbir şey yapmazken, Bulgarlar prog-

ramlarının sadece milli yüzünü değil, ideolojik boyutlarını da göstermiş oldular. 1190'da, Alman şövalyeler Küçük Asya'ya daha şimdiden sızmışken, II. İsaakios Angelos, Bulgaristan'a karşı hücum başlattı. Bu sefer, Stara Planina'nın* dar geçitlerinde Bizanslıların aldığı mağlubiyet, İmparatorluk için sadece askeri bir felaket olmakla kalmadı, İvan Asen ve Theodoros kardeşlere stratejilerini değiştirmeleri için verilmiş bir işaret de oldu. Bu Bulgar topraklarının gerçek yeniden fethinin başlangıcıydı. Çoğunlukla I. İvan Asen'in komuta ettiği Bulgar birlikleri çok geniş bir cephede savaşıyordu: Karadeniz kıyılarından Sredets (Sofya) ve Niş'e, Doğu Makedonya'dan (Serez), Doğu Trakya'ya (Arkadiopolis). I. İvan Asen 1196'da katledildiğinde, dirilen Bulgar krallığının hücumları durmadı. Kendisi de katledilen Petros'un çok kısa süren yönetiminden sonra, kraliyet iktidarı üçüncü kardeş İvanitza veya Kalojan'a geçti (1197-1207).

Kalojan'ın dış siyasetinin Avrupa boyutları her şeyden önce Bulgar Çarı'nın Papa III. Innocentus ile mektuplaşmalarında yansır. Bu diplomatik oyunda ilk adımları kim zarifçe atmıştır, bu sorunun cevabı bilinmiyor. Bununla birlikte en önemli olan, burada masada ne olduğunu görebilmektir. Kalojan papadan kendisi için bir İmparatorluk sıfatı ve Bulgar Kilisesi'nin başı için patrik mevki bekliyordu. Bu hırs Bulgar tarihsel hak ve geleneklerine dayanıyordu: Ataları Symeon, Petros ve Samuel imparator sıfatını taşımıyorlar mıydı (*Acta Innocentii PP. III* [934], no 49, s. 52)? Bu durumda neden Kalojan, Roma'ya yönelmişti de aynı teklifi Konstantinopolis'e yapmayı reddetmişti (*Acta Innocentii PP. III* [934], App. I, no 11 A, s. 570)? Bizans'a karşı iddialarını destekleyecek desteğe ihtiyacı olduğundan, sadece resmiyette kalsa da papalık kurumundan Haçlılar ve sonra da Latin İmparatorluğu karşısında pozisyonunu güçlendirecek bir şey istiyordu. Bunun için ödemeye de hazırdı. III. Innocentus da bir ödün istiyordu: Bulgaristan Roma kilisesinin önceliğini kabul edecekti. Papa böyle bir eylemin pahasının büyük olacağını biliyordu, Kalojan ise ödemekte tereddüt etmedi. Böylece bir *chrysobulum* yayımladı (1203 sonu) ve kendini "Havarilerin prensi Roma Apostolik Kutsal-Makam'ın pek sevilen oğlu" ilan etti, bu arada III. Innocentus da Bulgar hükümdarına ve başpiskoposuna sıfat ve alametler tanıdığı bir *privilegium* (25 Şubat 1204) yayımladı. 1204 Kasım'ında, Kalojan *rex*, Vasil ise *primas* olarak tanındı. Bulgar çarı istediğini alamamıştı (muhtemelen vermeyeceklerini de biliyordu). Ancak bu onu kendini imparator (*imperator*) Vasil'i ise patrik olarak adlandırmaktan alıkoymamıştı. Diğer taraftan Innocentus, Kalojan'ın kendisinden talep ettiğini veremeyeceğini bildiğinden, mümkün olan tek şeyi yapmıştı. Bununla birlikte, içinde "*coronovit et benedixit* impertori *Caloihanni domino omnium Bulgarorum atque Blachorum*" ve "*consecratie me* [Vasil] *in patriarcham*" (*Acta Innocentii PP. III* [934], no. 49, s. 252-253) yazan bir mektup aldığında protesto etmedi. İki taraf da pek az bedel karşılığında tatmin sağladıkları için mutlu olabilirdi (Božilov, Gjuzelev [942], s. 444-446).

---

* Balkan Dağları. (ç.n.)

Diplomatik oyun bir şeydi, gerçek ise başka, en azından bu durumda. Bulgaristan ile Latin İmparatorluğu arasında barış mümkün değildi çünkü Bizans mirası için savaş başlamak üzereydi. Bulgarların Konstantinopolis konusunda dünyevi hırsları varken Latinler de Bulgaristan'a Bizans İmparatorluğu'nun değişmez parçası olarak bakıyordu. III. İnnocentus, Kalojan'ı durduracak durumda değildi ve Badouin'in Bulgaristanla savaşa girmesi için kışkırtılmaya ihtiyacı yoktu. Ancak Kalojan daha da ileri gitti. Geleneğe ve Bulgarların tarihsel haklarına uygun olarak çar olmuştu ancak Bizanslılar tarafından da öyle tanınması gerekiyordu. Trakya ve Makedonya şehirlerinden gönderilen Rumlar, ona onu imparator olarak tanıdıklarını ilan ettiler ve bağlılık sözü verdiler (Vilehardouin [86], 333).

Latin İmparatorluğu'na karşı savaş 1205 İlkbahar'ında başladığında, önce Demotika, Adrianopolis, Arcadiopolis Bizanslıları kendi şehirlerindeki Latin iktidarına son verdiler. Ancak daha da önemli olaylar henüz başlamamıştı. Nisanın ilk günlerinde Kalojan ve Baudouin'in orduları Adrianopolis önlerinde saf aldılar. 14 Nisan'da Bulgarlar ve müttefikleri Kuman süvariler, Batılı şövalyeleri ezdiler. Kont Bloislı Louis, birçok başka çok üst mevkiden baron gibi savaş alanında öldü. İmparator Baudouin'e ne olduğu ise tartışmalıdır: Savaşta ya öldürülmüş ya da esir alınıp Tırnovo'ya götürülmüştür (Bizilov, Gjuzelev [942], s. 453). Bundan itibaren Kalojan duruma hâkim olduğunu hissetti. Konstantinopolis seferine son verip batıya yöneldi, Serez'i aldı ve Mora tarihçesine inanacak olursak, Selanik'e girmeyi başardı. Son olarak Philippopolis'i (Plovdiv) aldı ve kendisine ihanet eden Bizanslıları cezalandırdı. Müteakip iki yıl, Bulgar çarı hepsi aynı senaryoya uygun ilerleyen beş askeri sefer düzenledi: Şehirleri alıyor (Russion, Naples [Apros], Rhaidestos, Heraklea, Demotika...) ve nüfusunu Bulgaristan'a sürüyordu. 4 Eylül 1207'de "toprağın Bulgarları" Mosynopolis yakınlarında Montferratlı Boniface'ı öldürdüler (Villehardouin [86], § 498-500) ve Kalojan, Selanik'i kuşatmakta gecikmedi. Ancak 26 Ekim'de bir komploya kurban gitti.

II. İVAN ASEN: BULGAR VE RUMLARIN ÇARI

Kalojan'ın ölümü, tahta kimin geçeceği sorununu beraberinde getirdi. Bu zamana kadar taç "ataerkil" model uyarınca ya aynı anda ya da sırayla üç erkek kardeşe geçmişti: I. İvan Asen, Petros ve Kalojan. 1207 Ekim'inde, Asenlerin ikinci kuşağının tamamı aynı anda taht üzerinde hak iddia ettiler. Daha reşit olmadıklarından, I. İvan Asen'in oğulları Asen ve Aleksander bu kavgaya belirleyici bir şekilde müdahale edemediler ve ülkeyi terk etmeye zorlandılar. İktidarda başlıca hak iddia edenler Boril, kardeşi Strez ve kuzenleri Aleksey Slav kaldı. Sonunda Boril kazanacaktı. Bununla birlikte, Boril'in rakipleri mirasın, hakları olduğu iddiasında oldukları bir bölümünden vazgeçmediler. Aleksey Slav Batı Rodoplarda bir prenslik kurmaya çalışarak, önce başkent olarak Tzepina'yı, daha sonra da taşıyacağı Melnik'i seçti. İmparator Henri'nin (Bulgar despotunun gayrimeşru bir kızıyla evlenmişti) ve 1216'dan sonra da Theodoros Angelos'un desteğini arkasına alan Aleksey Slav çeyrek yüzyıl ha-

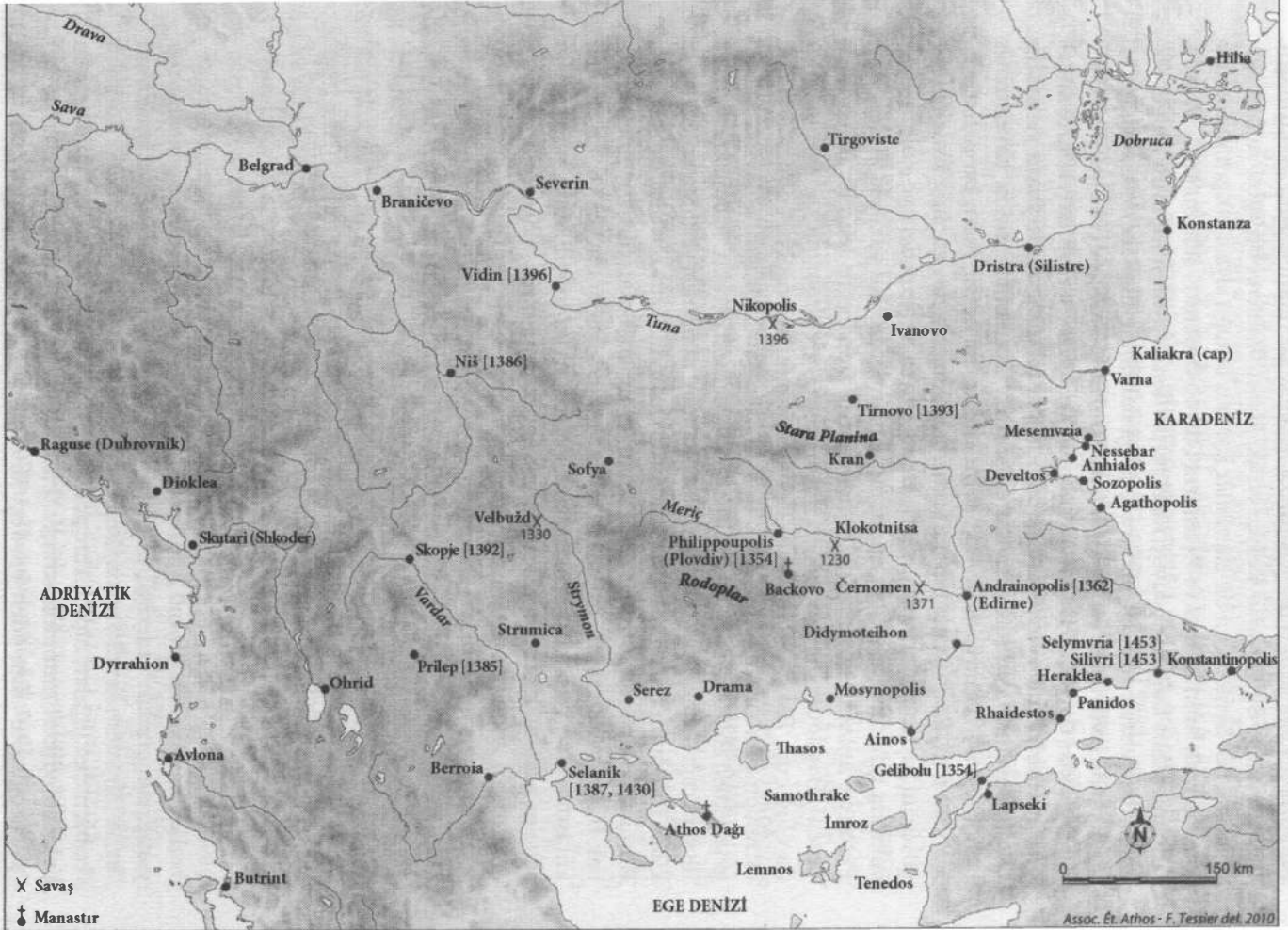
yatta kalacak küçük bir devlet kurmayı başardı. Kuzeni Strez gibi o da Batı Makedonya'da bağımsız bir prenslik kurmaya çalışıyordu, başkentini Vardar üzerindeki Prosek'e kurdu (Božilov, Gjuzelev [942], s. 465-468).

Boril (1207-1218) Kalojan'ın siyasetini sürdürmeye çalıştıysa da aynı başarıyı yakalayamadı: Latin İmparatorluğu'na karşı Plovdiv'de belirleyici bir savaşı (31 Temmuz 1208), dolayısıyla Trakya'da üstünlüğü kaybetti ve Selanik Krallığı'ndan da akabinde benzer bir mağlubiyet aldı (1211). Latinlerle yaptığı ittifaka rağmen (İmparator Henri Kalojan'ın kızıyla evlenmişti) diplomasi ona başarı getirmedi. Boril ülke içinde Bogomillerin dini muhalefetiyle uğraşmak zorunda kaldı (1211) ve Vidin'de bir isyanı bastırdı (Božilov, Gjuzelev [942], s. 468-478).

İvan Asen, 1218'de, Rus savaşçılar eşliğinde Bulgaristan'a geri geldi. Kısa zamanda Boril'in direnişini kırmayı başardı ve Tırnovo'yu başkent yaptı. Bulgarlar için II. İvan Asen (1218-1241), "yaşlı İvan Asen'in oğlu" idi ve ona sadece taht kavgasında değil, tüm iktidarı boyunca koşulsuz destek verdiler. Yeni çarın ilk icraatlarından biri ülke içinde barış ve düzenin sağlanması oldu. Dış siyaset sonra gelecekti.

İktidarının ilk on yılında II. İvan Asen, kendisinden birtakım iyilikler beklerken, diğer oyuncuları dikkatlice incelemekle yetindi. Diğer yandan da Bulgar çarı Bulgar topraklarının büyük bölümünün Epir Devleti hâkimiyetinde olduğunu gözden kaçırmıyordu. Halbuki II. İvan Asen'in ilk icraatları tamamen farklı bir doğrultuda ilerledi: Macaristan ile (Kral II. Andre'nin kızı Anna-Maria ile evlenerek garantilediği) bir ittifak kurdu ki, Bulgarların kaybettiği Branicevo ve Belgrad çevresindeki bölgeleri geri kazandırmakla kalmayıp, kuzeybatı sınırlarında barışı da getirdi. Böylece artık gözünü güneye çevirebilirdi. 1224-1227 civarında, Bulgaristan ile Epir, iki devlet arasındaki ilk resmi temas olan barışı imzaladı. Neredeyse aynı zamanda, II. İvan Asen, Latin İmparatorluğu ile müzakereleri başlattı, bu girişim Mario Sanudo Torsello'ya göre Latinlere aitti. Latinler İvan Asen'e kızını II. Baoudouin ile evlendirmesini salık verdiler. Bu proje gerçekleşseydi –Bulgar hükümdarı ikna olmuştu–, II. İvan Asen daha reşit olmayan Latin İmparatoru'nun vasisi ve Konstantinopolis'in efendisi olacaktı. Bulgar Çarı aynı zamanda Konstantinopolis baronlarının aynı teklifi Kudüs eski kralı Jean de Brienne'e de yaptıklarından habersizdi.

1230'da, bölgedeki uluslararası durum aniden değişti ve Bulgaristan kendini sahne önünde buldu. Bu değişikliğe Theodoros Dukas'ın, Konstantinopolis'e saldırmak yerine, müttefiği II. İvan Asen'in topraklarını işgal etmesi neden olmuştu. Bu düşüncesiz hareketin, 9 Mart 1230'da Klokotnisa Savaşı'nda yenilen Epir kralı için feci sonuçları oldu. Theodoros Angelos, tüm ailesi ile birlikte esir edildi ve tüm ordusu dağıtıldı. Bulgarlar hızla Theodoros Dukas'ın İmparatorluğunun büyük bölümünü işgal ettiler: "Andrinopolis, Demotika, Boleron, Serez, Pelagonia ve Prilep. Ayrıca Büyük Vlahya'yı ve İllyricum'a kadar Arnavutluk'u da işgal etti" (Akroropolites [60], s. 42-43) veya Tırnovo'daki ünlü yazıt gibi: "Odrin'den (Adrianopolis) Drac'a (Dyrrachium) kadar tüm toprakları aldılar" (Popkonstantinov, Kronsteiner [939], s. 167).

Drava
Sava
Belgrad
Braničevo
Severin
Tirgoviste
Dobruca
Hilia
Konstanza
Dristra (Silistre)
Vidin [1396]
Tuna
Nikopolis
1396
Ivanovo
Niš [1386]
Kaliakra (cap)
Varna
Tirnovo [1393]
KARADENİZ
Stara Planina
Mesemvria
Nessebar
Anhialos
Sozopolis
Agathopolis
Develtos
Kran
Raguse (Dubrovnik)
Dioklea
Sofya
Velbuždx
1330
Meriç
Klokotnitsa
Philippoupolis
(Plovdiv) [1354]
1230
Skutari (Shkoder)
Skopje [1392]
Vardar
Strymon
Rodoplar
Backovo
Černomen
1371
Andrainopolis [1362]
(Edirne)
ADRİYATİK
DENİZİ
Strumica
Didymoteihon
Selymvria [1453]
Silivri [1453]
Konstantinopolis
Heraklea
Dyrrahion
Prilep [1385]
Ohrid
Serez
Drama
Mosynopolis
Panidos
Rhaidestos
Ainos
Thasos
Avlona
Berroia
Selanik
[1387, 1430]
Gelibolu [1354]
Samothrake
Lapseki
Athos Dağı
İmroz
N
0
150 km
Lemnos
Tenedos
Butrint
X Savaş
Manastır
EGE DENİZİ
Assoc. Ét. Athos - F. Tessier del. 2010

Böylelikle, Güneydoğu Avrupa'daki hassas denge bozuldu. Bulgaristan, basit bir gözlemciden, Bizans dünyasının kaderine karar veren hakeme dönüşmüştü. II. İvan Asen, Bulgarların sadece etnik, siyasi, kültürel birliğini sağlamakla kalmadı, Çar Symeon'un bir zamanlar kurmuş olduğu siyasi programı yeniden kurdu: Artık "tüm Bulgar ve Rumların Çarı ve Otokratı" sıfatını kullanıyordu. Gücünü Athos Dağı'nı koruyup ilk hiperperden kopyalanmış altın Bulgar sikkesini bastırarak ve Ragusalılara krallığı dahilinde mallarının transit geçidi konusunda imtiyazlar vererek gösterdi (Božilov, Gjuzelev [942], s. 484-490).

"Franklar Çarigradı (Konstantinopolis) ve çevre illeri yönetiyorlardı ancak benim emirlerime uyuyorlardı çünkü başka hükümdarları yoktu ve sadece benim sayemde varlıkları devam ediyordu" (Popkonstantinov, Kronsteiner [939], s. 167). Tırnovo'daki Aziz Şehitler Kilisesi'ndeki yazıt, bu sözlerle II. İvan Asen'in, Epir'in mağlup edilmesinden sonra kendi gücüne katlanan özgüvenini ve Konstantinopolis'e II. Baudouin'in kayınpederi ve naibi olarak yakında girebileceğine dair inancını yansıtıyordu. Ne yazık ki Bulgar çarı Perousse Anlaşması'ndan (1228) habersizdi. Buna göre Jean de Brienne sadece II. Baudouin'in kayınpederi değil, onun reşit olmasına kadar imparator da oluyordu. Eski Kudüs Kralı, Konstantinopolis'te ortaya çıkınca artık bu düzenleme bir sır olmaktan çıktı. II. İvan Asen kandırıldığını anlayınca şehrin gelecekteki efendisi olacağı hayalinden vazgeçmesi gerekti. Elinde ancak İznik ile yapacağı ittifak, aynı Bulgar devlet modelini tamamen yeniden kurmak için kilise sorununu halletmek gibi, kalıyordu. Aslında, 1204'ten beri Bulgaristan, Roma ile Bulgar toplumu ve devleti için alışılmadık olan birlik içindeydi. Ancak II. İvan Asen ile II. İoannes Dukas Vatatzes arasında 1235'te imzalanan anlaşmaya ve Tırnovo'da bir Bulgar Patrikliği'nin kuruluşuna kadar uzun seneler beklemek gerekecekti (Božilov, Gjuzelev [942], s. 490-493).

II. İvan Asen, Konstantinopolisli Latinlere karşı İznik'i destekledikten sonra ki savaş müttefikleri için pek büyük bir başarı getirmemişti, kavrayışlı bir siyasetle dikkatini başka bir yöne çevirdi. Üçüncü evliliğini bu kez esiri Theodoros Dukas'ın, "Antonius'un Kleaopatra'yı sevdiği kadar" sevdiği kızı İrene ile yaptı (Akropolites [60], 61). Daha sonra, kör edilen eski imparatorun ve onun oğlu İoannes'in Selanik'i fethetmesine yardım etti. Bulgar çarı, İznik ve Sırbistan yönetici hanedanları ile ittifaklar kurmuştu ve 24 Haziran 1241'e kadar son yılları göreceli bir barış içinde akıp gitti (Božilov [940], s. 86).

İÇ SAVAŞLAR DÖNEMİ

II. İvan Asen'in ölümü 1207'deki gibi aile üyeleri arasında anlaşmazlık yaratmadı çünkü "ataerkil" model giderek aşılmıştı. 1218'de II. İvan Asen "baba mirasının kendisine verilmesini istemişti, şimdi büyük oğlu I. Kaliman "babasından iktidarı aldı" (Akropolites [60], s. 33-64). 1246'da, I. Kaliman'ın beklenmedik ölümünden sonra, kendini (annesi İrene'nin bariz etkisiyle) "porfirogenete" ilan eden kardeşi II. Asen (1246-1256), hanedanda tahta çıkma sırasını ilan etti: "oğul" - "baba" - "büyükbaba": sıfatlarında "Büyük Çar Mikâil Asen, Büyük Çar [II. İvan] Asen'in oğlu ve yaşlı [I. İvan] Asen'in

torunu" (Popkonstantinov, Kronsteiner [939], s. 23). Kan hakkı ilkesi ve özellikle de "imparator oğlu" hiç kuşkusuz çoktan yürürlükteydi. Ancak henüz kırılgan olan bu gelenek 1256'da yıkıldı. II. Mikâil'in kuzeni Koloman, Çar'ı katlettikten sonra, asi "akraba" olarak yerine geçmek için acele etti. Bu gasp, kısa sürdüyse de on yıllarca sürecek iç savaşların kaynağı oldu ve "belli bir doz kesinti ve sürekliliği" doğurdu (Dagron [445], s. 58). "Asi akraba" ile aynı zamanda "yeni bir adam" figürü ortaya çıktı: önce Mitzo (1257) sonra Konstantin Tich (1257-1277). İlki tacı *ittifak* hakkı iddia ederek ele geçirdi (II. İvan Asen'in damadıydı); ikincisi, yüce iktidarı eline aldıktan sonra, (II. İvan Asen'in torunu olan) İrene Laskarina'ya evlilik teklif ederek bunu meşrulaştırmaya baktı, Asen adını aldı ve bu şekilde rütbe olarak Mitzo'ya yetişti (Božilov [943], s. 47-54). 1277 olayları (Konstantin Asen'in öldürülmesi ve İvajlo'nun tahta çıkması) gaspı krallığa giden yolda neredeyse normal bir araç haline getirdi. Bulgaristan'ın 1279'da iki çarı vardı: İvajlo ve III. İvan Asen (bu sonuncuyu Bizans destekliyordu) ve yakında bir üçüncüsü de ortaya çıkacaktı, I. Georgi Terter (1280-1292) (Božilov, Gjuzelev [942], s. 515-519). Yani 1300'e kadar, Smiletz'te kaldıktan sonra (1292-1298), taç bir süreliğine Tatar Çaka'nın başında taşındı (1300).

İlk kez 1207'de görülen âdemimerkeziyet ve parçalanma süreci, bir ölçüde 1230'dan sonra bastırıldıysa da olgunlaşmaya devam ediyordu ve XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra canlandı. Öncelikle Macaristan Kralı IV. Bela'nın damadı Rus Prens Rostislavović, sonra da yine kendine sadece "Bulgar Despotu" değil "Imperator Bulgarum" da dedirten Rus asıllı bir maceraperest, Jakov Svetoslav'ın iştahını kabartan Bulgaristan'ın kuzeybatısını vurdu. Yüzyıl sonunda, Braničevo ve Vidin çevresinde iki prenslik kurulmuştu. Aşağı yukarı aynı zamanda üç kardeş, Smiletz, Radoslav ve Voisil Balkan'ın güneyinde Krăn şehri çevresinde statüsü pek bilinmeyen başka bir varlık kurdular.

Bulgaristan'daki iç karışıklık kaçınılmaz olarak dış siyaseti etkiledi. Krallığın dış siyasetini üç etmen etkiliyordu. Öncelikle gelenek yani İznik İmparatorluğu'nun ilk dönemine ait olsa da Bizans. 1246'da, Bulgaristan'daki bir iktidar değişikliğinden istifade eden III. İoannes Dukas Vatatzes direnişle karşılaşmaksızın Rodos ve Makedonya bölgelerindeki birçok şehri ve kaleyi işgal etti. Bu andan itibaren Bulgar İmparatorluğu Makedonya'ya sırtını çevirdi ve dikkatini Trakya'ya yöneltti. İzleyen on yıllarda, Bulgaristan Bizans'a karşı, Tatarların ya da Konstantin Asen'in kendi hırslarını Bulgaristan'ın yardımıyla gerçekleştirmek isteyen iki birbirini izleyen eşi İrene Laskarina veya Maria Paleologina etkisi altında kalarak, birçok sonuçsuz, hatta gereksiz savaşa girdi. Macaristan Bulgaristan'ın dış siyasetinde, koruduğu Rostoslavoviç ve Jakov Svetoslav sayesinde olduğu kadar Bulgar topraklarına yaptıkları akınlar veya Stefan Dragutin'e Bulgar devletinin kuzeybatısına (Belgrad, Braničevo, Vidin) hâkim olması çabasında verdikleri desteğe kadar giderek daha fazla yer tutmaya başladı. Ancak Bulgaristan'ın karşı karşıya kalacağı en güçlü etmen, Batı Avrupa siyaset sahnesine yeni çıkan Altın Orda olacaktı. Bulgaristan Tatarların ilk saldırısına 1241-1242'de uğradı ve varlıkları XIII. yüzyılda daha da hissedilir hale geldi.

Bulgaristan, Theodor Svetoslav (1300-1322) yönetiminde belli bir istikrara kavuştu. Bu dönemde Altın Orda yeniden Bulgaristan siyasetine ancak bu sefer olumlu bir etmen olarak müdahale etti zira artık Tatarlar Bulgaristan'ın müttefiki olmuştu. Bu arkadaşlık ilişkileri sayesinde Bulgaristan Tuna ile Dinyester arasında bulunan topraklarda hâkimiyet kurabildi. Karşılığında, Makedonya artık hatıralarda kaldı ve Braničevo ile Belgrad arasındaki bölge sonsuza dek elden çıktı. Ayrıca Theodor Svetoslav yeniden çabalarını Bizans'a yöneltti. 1337'de nihayete eren birkaç senelik bir savaştan sonra, iki ülke on beş sene sürecek bir barış anlaşması imzaladılar.

ÇÖKÜŞ

III. Mihael Sišman, Asen'in (1323-1330) kısa hükümdarlığına –çar seçilmesi Asen hanedanını yeniden kurmuştu– savaş damga vurmuştu. Muzaffer ailenin gerçek veliahtı olan yeni çar, ilk Asenlerin Çar Symeon'un (893-927) öncelikli tutkuları ve siyasi projeleri ile uyuşan siyasetini hedefledi. Asen'in siyaseti çift taraflıydı. Önce Bizans'a saldırmıştı ki bunda şaşılacak bir şey yoktu. Detaylı olarak ilan edilen öncelikli emeli "Bizans'tan İstros'a kadar bir devlet" kurmaktı (Gregoras [69], I, s. 415; Božilov, Gjuzelev [942], s. 566-568). Sadık kaldığı tarihsel gelenek dışında şaşırtabilecek bir sav da kullanıyordu, Konstantinopolis'in eşi, İmparator II. Andronikos Paleologos'un kız kardeşi Theodora Paleologina'nın "baba mirası" olduğu iddiasındaydı (Cantacuzène [62], I, s. 326-329; Božilov, Gjuzelev [942], s. 568). İmparatorluk üzerinde kurulan bu baskının başarısızlığa uğraması, Bulgar çarını 1328'den sonra Andronikos'u diğer fikrine ortak etmeye zorladı: Bir önceki yüzyıl kaybedilmiş toprakları geri almak için Sırbistan'la savaşa girmek. Ne yazık ki, Velbužd Muharebesi (şimdiki Kiustendil), talihsiz Asen'in canından olduğu bir felakete dönüştü (28 Temmuz 1330) ve bu hırsların da sonunu getirdi (Božilov, Gjuzelev [942], s. 568-575).

Beklenebileceği üzere, 1331 İlkbahar'ında Tırnovo'da tahta geçişi için bu sefer hanedanın üyeleri arasında yeni bir anlaşmazlık patlak verdi. Tahta Velbužd Muharabesi'nden sonra Sırplar tarafından oturtulmuş olan İvan Stefan (Mikael Asen'in oğlu) indirilerek, yerine kuzeni İvan Aleksandr Asen (1331-1371) geçirildi. Bu, büyüme ve yozlaşma, muhteşemlik ve lüks ama aynı zamanda cahillik ve sefillikle dolu kırk yıllık (1331-1371), sonuç olarak Bulgar İmparatorluğu'nun kaderine karar veren dönemin, başlangıcı oldu.

İvan Asen için seleflerine de olduğu gibi Bizans siyaseti göz artı edilemezdi. İki ülke en son 1364'te, Türkler güvenle Balkanlara yerleştiklerinde savaşmışlardı. Bu nedenle Bulgar çarı çoğunlukla atalet gösteriyordu. 1331 Yaz'ındaki olayları saymazsak, siyasetine pasiflik ve bekleyiş, özellikle de Bizans iç savaşı sırasında (1341-1347), damga vurmuştur. O dönem, gelip geçici çıkarlar ve akla yatkın olmayan nedenler ile savaş yapılıyor (İvan Alexandr, 1344-1345'te Rodopların büyük bir bölümünün hâkimi olan Momcilo ile yapılan bir anlaşmayı bile hafifsemişti) veya hanedan evlilikleri ayarlanıyordu: Asen Maria/İrene Paleologina ile (1338/39) ve Maria da IV. Andronikos Paleologos ile

(1355) evlenmişti, iki devlet ilişkileri konusunda pek büyük etkisi olmamışa benzeyen birlikteliklerdi bunlar. İvan Alexandr'ın "Sırp" siyaseti iki kelime ile özetlenebilir: Ailevi hoşgörü. 1332'de, Bulgar çarının kız kardeşi Helena Stefan Dušan ile evlendi ve ölümüne dek İvan Alexandr Sırbistan konusunda, Sırp kralının fetihlerine çok yarayan, bırakınız yapsınlar siyaseti güttü. 1365'te İvan Strazimir'in Vidin Krallığını işgal eden Macaristan konusundaki tutumu, ispatlanmış bir iktidarsızlığı, Osmanlı Türklerine karşı tutumu ise geliyorum diyen büyük tehlike karşısındaki bilinçsizliği ve hafifsemeyi gösteriyordu (Božilov, Gjuzelev [942], s. 588-607). İvan Aleksandr, Balkanlardaki izolasyonundan 1346/49'da Venedik ile 1352'de onaylanan bir anlaşma imzalayarak (*Documenta Veneta* [936], no. 29, 30, 32, 33) ve Vidin Krallığı'nı serbest bırakmasını sağlayacak bir koalisyon kurarak çıktı (1369). Ancak bunlar pek küçük başarılardı (Božilov, Gjuzelev [942], s. 606-607).

Merkezkaç olaylar ülkenin birliğini parçalamaya devam ediyordu. Vidin Krallığı'nın kurulması yüzyıl ortasından itibaren krallığın ta kendisi tarafından kışkırtıldı ve desteklendi. İvan Alexandr'ın tahtını ikinci evliliğinden olan oğlu İvan Sišman'a bırakma arzusu, onu 1352-1356 yıllarında "genç çar" sıfatlı veliaht prens İvan Strazmir'in yerleşmiş Vidin'in özerkliğini artırmaya itti (Božilov [940], s. 198-200).

Resim ve edebiyat İvan Alexandr hakkında başka bir izlenim verir. Ortaçağda özel bir ilgi ve popülerliği olan tek Bulgar hükümdarıdır. Portresini Cod. Vat. Slav. 2, BM Add 339627 sayfalarında, Backovo Manastırı'nda, İvanovo Manastırı "kilisesinde" görebiliriz. Birçok metin Bizans tarzıyla, Bulgar Çarı'nın kişiliğini övgü dolu nitelemelerle ele alırlar. Gerçekten de İvan Alexandr bu ilgiyi Hıristiyan inancının yılmaz koruyucusu, isuhazm taraftarı ve savunucusu, manastırların kurucusu ve koruyucusu olmasıyla hak eder. Ancak 17 Şubat 1371'de öldüğünde, veliahtlarına tarihinin yazdığı en büyük tehlikeyle karşılaşmak üzere olan parçalanmış ve zayıflamış bir ülke bırakmıştır.

"Üçü de Bulgaristan (Pulgary) olarak adlandırılan üç farklı bölgeden geçtim. İlk Bulgaristan Macaristan'ı Demir Kapılardan geçince uzanandır. Başkentine Vidin (Pudein) derler. Diğer Bulgaristan Vlahya'nın karşısında yer alır ve başkenti Tırnovo'dur (Ternau). Üçüncü Bulgaristan Tuna'nın denize döküldüğü yerdedir. Başkentinin adı Kaliakra'dır (Kallakrea)". Bu Alman şövalye Hans Schiltberger'in yüzeysel bir izlenimi değil (Božilov, Gjuzelev [942], s. 648), her şeyden önce Konstantinopolis'te göz önünde bulundurulan bir gerçekliktir. Patrikhane mühürdarlığı Bulgar hükümdarları Hans Strazimir ve İvan Sišman'a olduğu gibi Despot Dobrotitsa'ya da hitap etmek için farklı formüller (1386) yaratmıştı (*Ekthesis nea* [937] § Božilov, Gjuzelev [942], s. 649-650).

"Üç Bulgaristan"ın her birinde 26 Eylül sonrası durum şöyleydi. İvan Sišman pek kısa sürede vasallığa evrilecek bir tarafsızlığı korumaya çalışıyordu: Türklerin ona tanıdığı ancak sadece Balkanların kuzeyinde geçerli olan ateşkese güvenerek beklenti içinde pasiflik. Ünlü yazar ve son Bulgar patriği (1375-1393) Patrik Eftim tarafından kurulan Tırnovo edebi ekolü bu güvensizlik ortamında doğdu. Jeopolitik açıdan Tırnovo Bulgaristan'ı tarafından korunan ve Tuna sayesinde başka bir dünyaya açılımı olan İvan

Strazimir bir çeyrek yüzyıl boyunca küçük krallığının tam olarak bağımsızlığını sağlayan görece bir barıştan istifade etti. Kilise düzleminde, 1381'de Vidin Tırnovo Patrikhanesi'nden ayrıldı ve Konstantinopolis Patrikhanesi'ne bağlandı (Božilov, Gjuzelev [942], s. 653-661). Önce Dobrotitsa sonra İvan Terter veya İvanko yönetimindeki deniz ve Bizans'a yakınlık avantajına sahip Dobruca'nın başka çıkarları vardı: Venedik, 1387'de bir anlaşma imzaladığı Cenova (Gjuzelev [946], no. 5, s. 127-132) ve Trabzon.

1388 senesi Tırnovo Bulgaristan'ı için belirleyici oldu. Ali Paşa'nın yönettiği büyük bir Türk ordusu, bu arada iki parçaya bölünmüş olan ülkenin tamamına yakınını işgal etti: Bunların birinin başına İvan Sišman getirildi. 1393'te hezimet tamamlandı. 17 Temmuz'da Türkler Tırnovo'yu aldılar. Bulgar Çarı Nikopol'de (Nikopolis) basit bir Türk yöneticisi (*bey*) olarak bırakıldı. Ancak her şey (anonim bir Bulgar kroniğine göre) 1395'te 3 Haziran'da veya 29 Ekim'de (kısa kronik no. 91'e göre) eski Bulgar çarı idam edildiğinde, bitti (Božilov, Gjuzelev [942], s. 666-667). Neredeyse aynı zamanda kuzeyden Vlah Voyvoda yaşlı Mircea tarafından saldırıya uğrayan Dobruca, Türklerin eline geçti. Vidin muhtemelen 1396'da, Hıristiyan dünyası için trajik bir muharebe olan Nikopolis mağlubiyeti sonrası düştü.

BÖLÜM XIX

Trabzon İmparatorluğu

Sergei Karpov

Küçük Asya'nın Bizans Haldia Thema'sının bulunduğu kuzeydoğusu, bir yandan Küçük Asya'dan izole edilmiş bir kapalı yerleşim bölgesi hem de Bizans sınırının en önemli bölgelerinden biri, Doğu ile ticari ve siyasi ilişkilerin bağlantısı, Arap ve sonrasında Selçuklu tehlikesine karşı askeri harekâtların destek noktasıydı. Nerdeyse erişilmez yamaçlarıyla Pontos Sıradağları, Trabzon'u ve Karadeniz'in tüm güneyini korurken Anadolu platosunda hüküm sürenden farklı, benzersiz bir subtropikal iklim yaratırdı. Deniz ulaşımı, Doğu sınırına yakınlık, Trabzon'u I. İustinianos'tan beri, askeri bir liman ve Bizans için kendi gümrüğü ve uluslararası bir fuarı olan önemli bir pazar haline getirmişti.

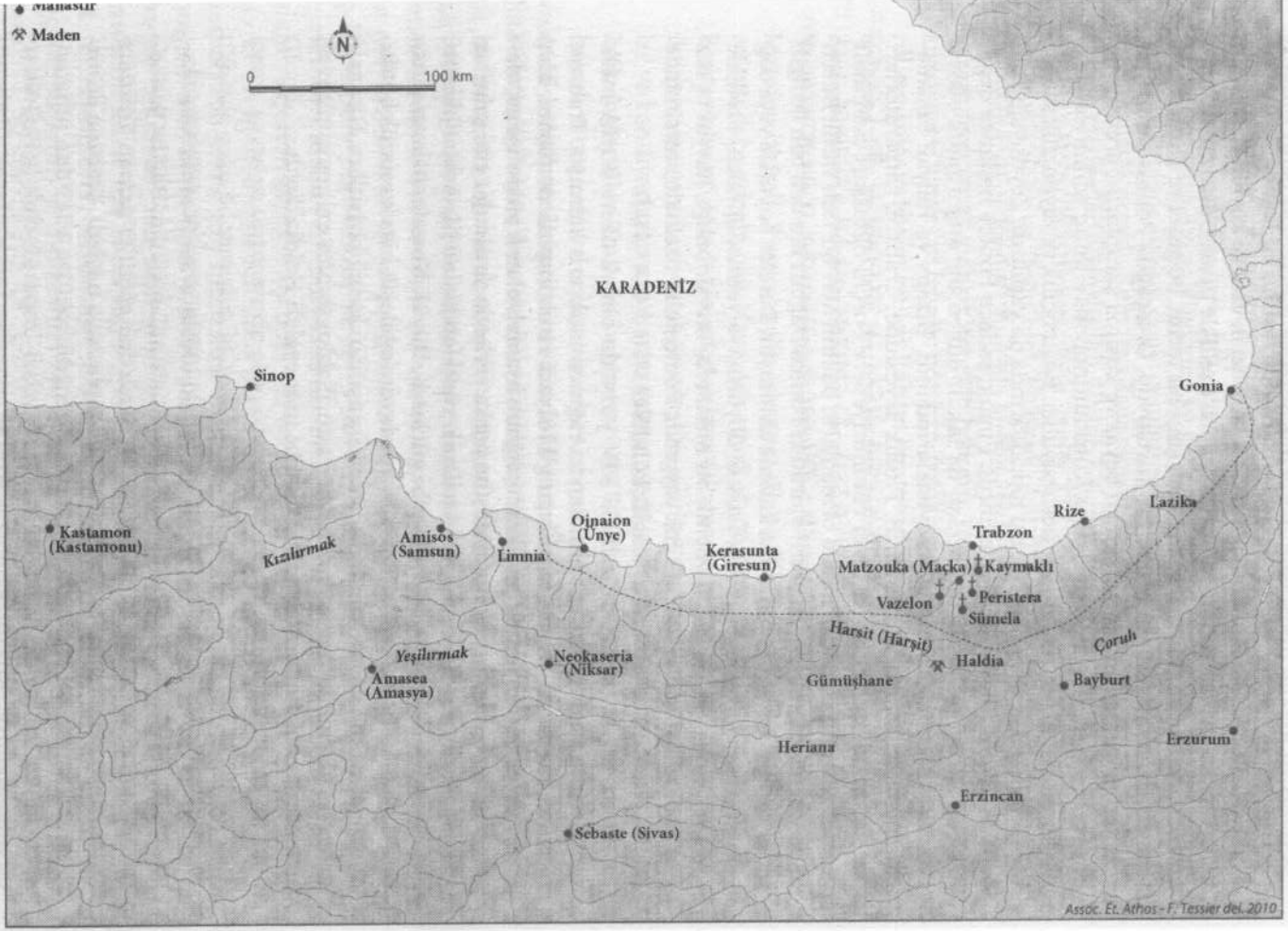
Pontos nüfusunun çoğunluğu Rumlardan veya antikçağlardan itibaren derinden Helenleşmiş yerel halklardan oluşuyordu. Doğu ve güneyde dilleri Gürcüceye benzeyen Lazlar oldukça fazla sayıdaydı. Arap ve Türk istilalarında Ermeni mevcudiyeti de güçlenmişti. Pontos toprakları çeperine Türk kavimlerinin yerleşmesi sürecinde, Kürtler, Persler, Oğuzlar ve Kumanlar da Haldia'ya sızmıştı. Giderek Rumlar ve Türkler tarafından asimile edildiler. Arap, Selçuklu, İranlı ve Rus tacirler sıklıkla Trabzon ve Pontos'ta başka yerlere Rumlarla ticaret yapmaya gelirlerdi. Selçuklu tehdidine karşı bu uzak eyaleti korumakta başarısız olan merkezi hükümet, XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın sonunda, yarı bağımsız yerel Gabrades ailesi tarafından yönetilen bir mülkün kuruluşunu kolaylaştırdı. Türklere karşı Trabzon'u savunan Theodoros Gabras ilk bağımsız dük oldu. Kısa süre sonra, 1098'de inancı uğruna öldü ve aziz ilan edildi. Konstantinopolisli Komnenoslar Pontos üzerinde ancak II. İoannes zamanında (1118-1143) kontrol kurabildiler.

KONSTANTİNOPOLİS'İN DÜŞÜŞÜNDEN SONRA

XII. yüzyıldan XIII. yüzyıla geçerken, Bizans'ın çözülüşü açıkça hızlandı. Haçlılar tarafından Konstantinopolis'in kuşatılması, İmparatorluğun zaten çok zayıfladığı bir anda gerçekleşti. Güçlü Gürcü kraliçesi Tamar Konstantinopolis'te ne olup bittiğinden haberdardı. Bir süre önce basileus III. Aleksios Angelos tarafından aşağılanmış olduğundan, uzak akrabası olan iki sürgün prens, tahttan indirilip katledilen I. Aleksios Komnenos'un torun-

ları Aleksios ve David'in taht ihtiraslarını destekleme kararı aldı. 1204'te, bu şanlı hanedanın vârisleri, Pontos'a bir Gürcü birliğinin desteğiyle gittiler. Pek kısa süre önce Tamar'ın orduları Selçukluları yenmiş, iki prensin ordularının yollarını açmıştı. Lazlar ve Rumlarla Pontos halkı genç Komnenosları kurtarıcı gibi karşıladı. Trabzon'a Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından alınmasından sonra anlaşılan bu olaydan haberdar olarak vardılar. Trabzon onlara kapılarını Aziz Georgios günü, 23 Nisan 1204'te açtı, 25 Nisan'da Aleksios Romalıların basileus'u olarak taç giydi. Yerel halktan aldıkları tedarikle Komnenoslar hızla batıya ilerledi: Amisos, Sinop, Heraklea ve Amastris'i alarak Propontides'e yönelmeden önce Sangarios Irmağı'na (Sakarya) kadar geldiler. Öyle görünüyor ki 1205'in başında hedeflerine ulaşmaya yakınlardı: Bizans'ın yeniden fethi ve Rum topraklarının birliği. Ne ki, kaynakları doğuda, uzaktaydı, iletişimleri dağılmıştı ve Selçuklular kendilerine denize doğru bir yol çizmeye çalışıyordu. Bu kavgada Aleksios ve David'in başlıca rakibi, Bithinya'da kurulmuş başka bir Rum devletinin, İznik İmparatorluğu'nun, becerikli ve girişimci hükümdarı I. Theodoros Laskaris'ti. Hanedanlarının tarihselliğini tasdik etmek ve Bizanslılar gözünde meşruiyet kazanıp desteklerini sağlamak için Trabzon prensleri Büyük Komnenos (Megas Komnenos) sıfatını aldılar. Ancak zafer onlardan kaçtı. Sangarios kıyısında 1205-1206'da yapılan birkaç muharebede alınan yenilgiler sonucunda, David, Laskaris'e karşı Latin imparatoruyla anlaştı. İmparator I. Henri ona anahtar Paflagonya, Amastris ve Heraklea kalelerini alması için yardım etti. David 1212'de öldü. O zaman Theodoros Laskaris Selçuklularla ittifak yaptı. 1214'te İznikliler Paflagonya ve şans eseri avlanırken I. Aleksios'u esir alan Selçuklular da Sinop'u aldı. İmparatoru serbest bıraktırmanın bedeli Sinop ve çevresini Konya Sultanı'na bırakmak oldu. Büyük Komnenoslar Sinop'u ancak geçici olarak ele geçirebildiler: 1225-1228 ve 1254-1265/66'da ve İmparatorluğun sınırları Amisos'a sonra da XIV. yüzyılda Kerasonte'ye doğru daraldı.

Verimli Paipert (Bayburt) ve güneyde Heriana Türkler tarafından fethedildikten sonra, İmparatorluğun güney sınırları aşağı yukarı Pontos sıradağları boyunca uzanıyor, doğuda ise Çoruh Nehri ağzına ulaşıyordu. Büyük Komnenoslar Romalıların evrensel İmparatorluğu değil, yerel bir Pontos bölgesi devleti kurdular. Bununla birlikte ne Bizans geleneklerinden ne de imparator sıfatından vazgeçtiler. Bununla birlikte II. İoannes Komnenos (1280-1297) Paleologoslar ile 1282'de ilk evlilik birliğini kurmaya mecbur kaldı. VIII. Mihael ile yapılan anlaşmada, Konstantinopolis'e varınca İmparatorluk giysilerini çıkartıp sonrasında "Romalıların imparatoru ve otokratı" sıfatı yerine "tüm Küçük Asya, İberler ve Perateia'nın basileus ve autocrator'u" olmayı kabul ediyordu. Bu sonuncu bölge Kırım, Herson civarını (Sebastopol) kapsıyordu (bkz. Harita 7, s. 7). Bu anlaşma mantıken 1261'de VIII. Mihael'in Konstantinopolis'i yeniden fethetmesinden sonra yapılmıştır. Bu uzlaşmanın pahası Bizans ile ittifak ve 1260'ta ekümenik patriğin Trabzon metropolitlerine tanıdığı ayrıcalıklar olmuştur.

Manastır
Maden
N
0
100 km
KARADENİZ
Sinop
Gonia
Kastamon (Kastamonu)
Kızılırmak
Amisos (Samsun)
Limnia
Oinaion (Ünye)
Kerasunta (Giresun)
Trabzon
Rize
Lazika
Matzouka (Maçka)
Kaymaklı
Vazelon
Peristera
Sümela
Harsit (Harşit)
Çoruh
Yeşilırmak
Amasea (Amasya)
Neokaseria (Niksar)
Gümüşhane
Haldia
Bayburt
Heriana
Erzurum
Erzincan
Sebaste (Sivas)
Assoc. Et. Athos - F. Tessier del. 2010

TARIMSAL EKONOMİ

Trabzon İmparatorluğu bölgeleri Bizans dünyasının en kalabalıkları arasındaydı. Bu özellikle Matzouka'nın (Maçka) bazı il, vadi ve köyleri için geçerliydi. İmparatorluk ekonomisi büyük oranda özellikle ticaret, deniz ulaşımı ve tersane hizmetleri, gelişmiş ve uzmanlaşmış bir tarım, bölgesel ve uluslararası ticaret ve zanaat meslekleri üzerine kuruluydu. Ortaçağda Pontos şarap üretimi ile ün salmıştı. Bölgenin en iyi beyaz ve kırmızı şaraplarını üretiyordu. Sadece Kırım'a, Don bölgeleri veya Konstantinopolis'e ihraç edilmiyorlardı, uluslararası faal bir ticaretin de nesnesiydiler. Bostancılık ve zeytincilik sadece büyük mülklerde değil, köylülerin topraklarında da yapılırdı. Zeytinyağı hem yerelde tüketilir hem de ihraç edilirdi. Fındık, sadece Pontos halkınca değil, her çeşit ticari ortakları tarafından da takdir edilen bir atıştırmalık olarak Pontos ekonomisinin meşhur kaynaklarındandı. Bizans ve İtalyan limanlarına gemiler dolusu gönderilirdi. Fındık sayesinde, Trabzon imparatorları borçlarını öder ve bazen denizci cumhuriyetlere borçlu oldukları tazminatı gönderirdi. Dağ yamaçlarındaki ormanların balının ayrı bir tadı vardı: Bazen ilkbaharda toplandığında zehirli olurdu ki Pontos Dağları'nın deli balı ile ilgili bir anekdot Ksenofon tarafından kaleme alınmıştır. Dereler boyunca veya dağ yamaçlarına ekilen buğday kıyı halkını doyurmaya yetmediğinden, özellikle de Karadeniz'in kuzeyinden önemli bir miktarda, mersinbalığı, havyar ve tuz gibi ithal ediliyordu. Balıkçılık çok yaygındı. Pontoslular özellikle mevsiminde hamsi, palamut ve istavrit avına düşkündüler.

Pontos köylü toplumu özellikle XIV. yüzyılda olmak üzere büyük mülk sahiplerinin baskısı altında olmalarına rağmen istikrarlı kalmıştı. Trabzon İmparatorluğu'nda Bizans'ta olduğu gibi siyasi ve ekonomik dönüşüm, ana biçimi *pronoia* olan "şartlı" mülk sahipliğinin aşamalı olarak yükselişe geçmesine katkıda bulunmuştu. Bu dönüşüm başka yerlerde de olduğu gibi şahıslar ve manastırlara vergi muafiyeti verilerek yüreklendirilmişti, Arhonlukların emlak mirası da manastırlarınki gibi güçlendi. Büyük Komnenosların şahsi mülkleri farklı bölgelere dağılmış durumdaydı ve bileşik bir ekonomik bütün oluşturmuyordu. Aynı zamanda, şahsi "senyörlüklerin" boyutları, Bizanslı Paleologoslarınkilerden çok daha küçüktü. Sahip olunan en geniş mülkler arhontes ayrılıkçılığının da güçlü olduğu sınır eyaleti Haldia'daydı.

TİCARET

1280'den itibaren, Batı ile Doğu arasındaki uluslararası ticaretin ana aksları, kuzeye doğru yer değiştirerek Moğollar tarafından yıkılan Bağdat yerine, İlhanlıların yeni başkenti Tebriz ve Karadeniz'den geçti. O zaman Trabzon uluslararası aracı ticarette anahtar bir yer kaplamaya başladı. Trabzon'da bir Cenova kontuvarı 1270-1280'li yıllardan, Venedik'inki ise 1319'dan itibaren ortaya çıktı. İtalyanların hakları ve imtiyazları İmparatorluk hrisobulleri ile düzenlenirdi. Bununla birlikte Bizans'takinden farklı olarak, Trabzon İmparatorluğu'nda yabancı tacirler hiçbir zaman alışverişler üzerinden alınan temel vergiden muaf tutulmamışlardı. Bu sonuncusu İmparatorluk maliye-

sinin önemli bir kalemini oluşturuyordu. Baharatlar, ipek, pamuk, metaller ve taşlar Doğu mallarının Trabzon'dan geçen ticaretinin önemli kalemlerini oluşturuyorlardı. Batı'dan tercihen keten, kumaş ve gümüş (para ya da kalıp halinde) ithal edilirdi. XIV. yüzyıl ortasında tüm Avrasya'yı sarsan kriz, Tebriz'den Orta Asya, Hindistan ve Çin'e varan kıtalararası yolları kesintiye uğrattı. Akabinde İtalyan deniz cumhuriyetlerininin Trabzon ticareti daha çok yerel mallarla yapıldı. Kefe veya Tana'dan farklı olarak Trabzon köle ticaretinin önemli merkezlerinden değildi. İlhanlı Kaanlığı'nın bölünmesi ve Küçük Asya ve Yakın Doğu'da istikrarsızlığın arttığı XIV. yüzyıl ortası itibarıyla Trabzon pazarında daha az Doğu malı bulunur oldu. Ticaret yolları bu dönemde ya parçalandı ya da kesildi. Bununla birlikte, İtalyan tacirler Trabzon limanlarını vazgeçilemeyecek gıdalar, örneğin hem tuz, tahıl, balık hem de Karadeniz'in kuzeyinden kumaş ve hayvan postlarıyla doldurmaya devam ederek önemli bir rol oynamaya devam ettiler. İtalyan kontuvarlarının varlığı Pontos'ta birçok anlaşmazlığa neden oldu. Başlıca neden genellikle, İmparatorluk maliyesi ile deniz cumhuriyetlerinin yetkilileri arasındaki kommerkion oranı konusuydu. Yerel ve Batılı tacirler arasındaki rekabet de anlaşmazlığın önemli nedenlerinden biriydi. Pontos halkı (demos), Batılı "Franklar"ı heterodoks kabul ediyor, daha zengin olduklarından emeğini sömüreceklerini düşünüyordu. İş, kontuvarların Latin sakinlerinden hınç çıkarmaya kadar gidiyordu. İmparator iktidarı veya yerel arhontes grupları bu zihniyetten kolaylıkla faydalanabildiler ve kontuvarlara karşı bazen yağma ve düşmanca eylemler yapmaları için halkı kışkırttılar. Trabzon İmparatorluğu ile Cenova arasındaki askeri müdahaleye varan başlıca anlaşmazlıklar Cenova ile 1304, 1313-1314, 1348-1349, 1415-1418'de ve Venedik ile 1374-1376'da vuku bulmuştu. Bu anlaşmazlıklar süresince İtalyan kontuvarları saldırıya uğradı ve yakıldı. Laz ve Türkmen birlikleri bu saldırılarda rol aldılar. İtalyan cumhuriyetlerin askeri ve donanma üstünlüğü barizdi: Deniz savaşlarını kazandılar. Ancak sonuçlar kimi zaman muğlaktı. Müzakereler sonucunda, imparatorlar zararı karşılayıp tazminat ödemeyi İtalyanların ödediği kommerkion oranını düşürmeyi kabul etmiştir. Aynı zamanda el koyulan malları geri vermeyi ve şahsi borçlarını ödemeyi de taahhüt ettiler. XV. yüzyılda İmparatorluk maliyesi Cenova bankası San Giorgio'nun kronik borçlularından biriydi. Bu borçlardan ancak küçük bir kısmı, yavaş ve düzensiz de olsa, ödenmiş ancak İmparatorluk 1461'de düştüğünde çoğu ödenmeden kalmıştır.

Bu anlaşmazlıklara rağmen, Rum tacirler İtalyanlarla sıkı ticari ilişkiler kurar, genellikle Venedik ve Cenovalıların küçük ortağı olurlardı. Bu ittifakın avantajlarını Karadeniz, Pera-Konstantinopolis vb. İtalyan kontuvarlarıyla ticaret yapmak üzere kullanırlardı. Bazen Pontoslu tüccarların isimlerini bilhassa Cenova ve Venedik'te görürüz. Bununla birlikte, İtalyanların finans ve ticari tekniklerinin seviyesi Rumlarınkini aşıyordu. XV. yüzyıldan itibaren İmparatorluk Akdeniz'in ekonomik ilişkilerine giderek daha fazla entegre oldu ve bu da alışverişlerin ve malların fiyatlarının regülasyonuna izin verdi.

İDARE

İdari olarak İmparatorluk, ana nehirler ile vadileri boyunca ve sınır teması Büyük Lazistan'dan oluşan yedi bölgeye (*banda*) ayrılmıştı. Banda, köy ve staseis, mali mülk ve birimlerden müteşekkildi. Dağların kayalık tepelerinde kurulmuş gözetleme kuleleri ve kaleler, verimli vadilerin geçitlerini koruyordu. Kabilesel yapı hem toplumsal hem de İmparatorluk yönetiminde gözle görünür durumdaydı. Klan şefleri (örneğin Kamahenes veya Tzanihites ailelerinkiler) İmparatorluğun bazı bölgelerinin tamamını kontrol ediyorlardı. Bu arhontes aynı zamanda Büyük Komnenoslar hizmetinde idari mevkiler de alıyordu. Metropol bürokrasisinin aile klanları tarafından yönetilen yöreleri kontrol etme çabaları, yerel yönetim yapılarını değiştirmekte başarısız kalmış ve çoğunlukla yalnızca kişilerin değiştirilmesi ve hükümdarların üstün iktidarının güçlenmesi ile sonuçlanmıştır. Temelde, kilise veya manastır (illa ki keşiş niteliğiyle değil), etnik grup, aile klanı mensupluğu ve son olarak da mesleki faaliyeti veya görevi, bir insanın toplumdaki yerini belirliyordu.

Trabzon'da şehir özerkliği emaresi yoktur. Şehirler İmparatorluk memurları tarafından yönetilir, pazarın yönetimi ise İmparatorluk hazinesinin vergi toplayıcıları (*vestiarion*) tarafından düzenlenirdi.

Tarımsal topluluğun kendini yönetiminde yaşlıların (*gerontes*) yetkisinin çok güçlü olduğu mekanizmalar, Trabzon İmparatorluğu döneminde yaşamaya devam etmişti. Yaşlılara, mülkün paylaşımı, mülk düzenlemelerinde hakemlik, köylülerin toprağını tahmin etme gibi görevler verilmişti. Muhtemelen idare tarafından seçiliyor ya da görevlendiriliyor değillerdi, sadece topluluk tarafından en saygı duyulan üyeler olarak tanınıyorlardı. Yaşlılar bir manastır tarikatına da bağlı olabiliyorlardı: O zaman kilise mallarının idaresine katılıyor ve zirai illeri denetliyorlardı. İmparatorluk iktidarı banda idaresi ve vergi toplamadan sorumlu memurları *praktores* sayesinde köy toplumunu kontrol ediyordu.

TRABZON'UN KOMŞULARI

İmparatorluğun varoluşu uluslararası duruma bağlıydı: En yakın komşuları Doğu'nun büyük güçleri Rum Sultanlığı, Moğol İlhanlılar, Timur devletleri, Akkoyunlular ve son olarak da Osmanlı İmparatorluğu idi. Büyük Komnenoslar Moğolların (1456'da), Timur'un (1402'de), Osmanlıların (1456'da), Akkoyunluların (1459'da) vasalı olmayı seve seve kabul etti. En güçlü komşu Müslüman beyliklerle siyaset ve evlilik ittifakları kurdu. Güzellikleriyle tanınan Trabzon prensesleri bu evliliklerden sonra özgün çift dilli bir sıfata kavuşurdu: Despina Hatun. Farklı Müslüman boyların saldırılarını püskürten Büyük Komnenoslar diğer taraftan da Türklerin topraklarına yerleşmelerine izin verdi, onları federe ve müttefik olarak gördü.

Pontos'un Ermeniler tarafından kolonize edilmesi İmparatorluğun varlığı boyunca sürdü. Trabzon'da bile Ermeni başpiskopos vardı. 1410-1430 yıllarına Trabzon'da yoğun bir şekilde Ermeni kiliseleri ve Kaymaklı Ermeni Manastırı'nın inşa edilmesi damgasını vurdu. Gregoryen ritli Ermenilere hoşgörü gösterirken, imparatorlar Türk tehlikesini ve Ermeni nüfusun önemini göz önüne

alıyorlardı. İmparatorluğun güneydoğu bölgesinde Pontos Alplerinde, Hemşin Özerk Prensliği Ermeni manastırlarını barındırıyordu. Toprakları, sadece 3000 metreye yaklaşan dağların yüksekliği nedeniyle değil, sürekli sisli olması, aşırı nem, sağanak yağmur ve geçilmez ormanlar nedeniyle de neredeyse ulaşılmazdı.

KİLİSE

Trabzon İmparatorluğu'nun aziz patronu ve koruyucusu yerelde tapınılan bir aziz olan Evgenios'tu. Yoldaşları Valerien, Canide ve Aquila ile birlikte Diokletian kovuşturmaları sırasında Trabzon'da Hıristiyanlığın yayılmasına katkıda bulunmuş, III. yüzyılda şehit edilmişti. Pontos'un en sık ziyaret edilen manastırlarından biri onun adını taşıyor, İmparatorluğun gümüş sikkeleri olan Komnenos asprasına yüzü basılıyor ve mucizeleri çok popüler hagiografi derlemelerinde yer buluyordu.

Trabzon en azından IV. yüzyıldan beri piskoposluk, IX. yüzyıldan beri de metropolitlik olarak tanınmıştı. Trabzon kilisesine özel idari haklar 1260'ta verilmişti ve Konstantinopolis'e bağlı piskoposluk makamları arasındaki yeri XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ayrı bir önem kazanmıştı. Ayrıca toprakları Türklere geçen veya terk edilen Amasya, Neokaesarea, Alania ve başka şehirlerin metropolitleri de Trabzon'da ikamet etmeye başlamıştı. Agios İoannes (Vazelon), Panagia (Sumela), Agios Eugenios, Agia Sofia, Peristera'da Agios Georgios Manastırları ve diğerleri zengin kütüphanelere sahip ünlü manevi merkezlerdi. İmparator III. Aleksios (1349-1390), Athos Dağı'ndaki Dionysiou Manastırı'nın kurucusu ve hâmisi olmuş, burası İmparatorluğun Kutsal Dağ'daki manastır merkezi haline gelmişti.

LATİN KİLİSESİ İLE İLİŞKİLER

Pontos'ta İtalyan kontuvarlarının varlığı, Fransisken ve Dominiken misyoner faaliyetleri Trabzon'da Katolik Kilisesi'nin önemli bir merkezinin kurulmasının altında yatan nedenlerdi. XIV. yüzyıldan önce bile papalar Büyük Komnenoslar'dan Doğu'daki Katolik misyonları için belli bir hoşgörü temin etmişlerdi. İmparatorlar muhtemelen muhalefet etmediler. Trabzon'da, 1280'den önce bir Fransisken manastırı kuruldu. 1314'ten itibaren çocuk yurdu, reşit olmayan tarikat üyeleri için doğu Küçük Asya'daki kurumsal merkez oldu. Dominiken Société des Frères Pérègrinants pour le Christ (İsa Yolunda Yolcu olan Rahipler Cemaati) 1315'ten kısa süre sonra Orvietolu bir keşiş olan Andrea della Terza tarafından kuruldu. Cenova ve Venedik kontuvarları da kendi kiliselerine sahipti. 1333'te, Papa XXII Giovanni, Vosporos (Kertch) kentini metropolitlik yapmak istedi. Trabzon'un Katolik piskoposu bu metropolün başpiskopos yardımcısı oldu. Topraklarında Katolik kurumların kurulmasına izin verseler de Komnenoslar aslında 1274 II. Lyon ve Floransa Konsilleri'nden sonra Trabzon Rum metropoliti Konstantinopolis'e tabi olduğundan Birlik Fermanı'nı imzalamak zorunda kalsa da aslında Birlik karşıtı bir tutum sergilediler. 1439'dan bir süre sonra Birlik, Basileus IV. İoannes ve Trabzon kilisesi tarafından reddedildi.

Türk tehdidinin artması, özellikle de 1453'te Konstantinopolis'in düşmesinden sonra, papalık Osmanlı karşıtı ittifakın bağlantısı olarak Trabzon'u güçlendirme yollarını aradı. III. Calikstus ve özellikle II. Pius bu amaç uğruna büyük gayret gösterdiler. 1460'ta yapılması düşünülen Batılı büyük güçlerin Haçlı Seferi gerçekleşmediyse de Trabzon İmparatorluğu, Gürcistan, Sinop, Karaman ve Akkoyunlu Beylikleri ile Doğu'da bir lig toplama girişimleri başarıyla taçlandı ve devletler ön müzakerelere başladılar. Bu hazırlıklar II. Mehmet'in son Rum İmparatorluğuna son verme kararını hızlandırdı. II. Mehmet, Osmanlıların düşmanı İmparator IV. İoannes'in damadı, yetenekli kaptan, enerjik Kağan Uzun Hasan tarafından yönetilen Akkoyunluların, Trabzon İmparatorluğu'nun tek ve muhteşem desteği olduğunu anladı. İmparatorlar IV. İoannes (1429-1460) ile kardeşi ve halefi David (1460-1461) gerçekte Uzun Hasan'ın vasalı idiler (Osmanlılara da 1456'dan itibaren haraç ödüyorlardı).

TRABZON İMPARATORLUĞU'NUN SONU

II. Mehmet, 1460-61 kışı boyunca büyük gizlilik içinde birlikler ve bir donanma toplamaya başladı. Kimse onları nereye yönelteceğini bilmiyordu. Haziran başında, Kastamonu ve Sinop'u savaşmadan aldı. Sultan, donanmasını Trabzon'a, birliklerini ise Akkoyunlu sınırına gönderdi. Sonucu belirli olmayan bir muharebe sonucunda II. Mehmet, müzakere için gelen annesini rehin aldığı Uzun Hasan'ın tarafsızlığını garantiledi. Sıradağları aşan II. Mehmet, şahsen Trabzon surları önünde büyük ordusuyla ortaya çıktı. Şehir sakinleri donanmanın yanaşmasını bir ay önce engellemişti. Ancak durum sarsıntıdaydı. Şehri savunamaz hale gelen David, 1461 Ağustos'unda teslim oldu. Teslim olma koşulları David ve ailesine Trakya'da bir tımar ve hazinesini beraberinde götürmeyi de içeriyordu. İmparator ailesi, saraylılar ve yüksek makam sahipleri gemilere bindirilerek basileus ile birlikte Konstantinopolis'e götürüldüler. Halkın bir bölümü, özellikle zanaatkârlar iskân edildi. Bazı gençler yeniçerilere ve genç kızlar Türk haremlerine alındı. Ancak şehir ne harap edildi ne de yağmalandı: Nüfusun büyük bölümü mallarını muhafaza ettiler ve İmparatorluk Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline geldi. Trabzon vilayeti çoğunlukla bir şehzade veya vârisi tarafından yönetildi. Başlıca manastırlar (Sümela, Vazelin, Peristeralı Agios Georgios) kısmen mülklerini korudular ve XX. yüzyıla dek baki kaldılar. En önemlilerinden birçok kilise ise camiye çevrildi. İmparator David, üç oğlu ve bir yeğeninin ise Konstantinopolis'te sultanın emri ile 1463'te başları kesildi. Düşman ile müzakere yürütmekle suçlanmışlardı: Elbette burada akrabaları ve akabinde Trabzon'u fethetmeye çalışan Uzun Hasan söz konusuydu. Sultanların Pontos'u başka bölgelerden getirilen Türklerle giderek nüfuslandırma çalışmalarına karşın, ülkenin sakinlerinin çoğunluğu Rum'du. 1486'da, Trabzon halkının %73'ü Hıristiyan'dı ve hatta 1520'de bu oran %78'e çıkmıştı. Bununla birlikte Müslümanlaştırma süreci XVI. yüzyılın ortasından itibaren yoğunlaştı.

ENTELEKTÜEL HAYAT

Trabzon İmparatorluğu Bizans'tan eğitim ve öğretim geleneklerini, başta yoğun gramer ve retorik olmak üzere miras almıştı. Kültür burada özellikle komşu Yakın Doğu'da iyi bilinen bilime, tıbba ve astronomiye ilgiyle dikkat çekici özellikler kazandı. Konstantinopolisli bir doktor olan Georgios (Gregorios) Hioniades, Trabzon'a 1295'ten önce gelmişti. İmparator II. İoannes'ten (1297-1330) astronomiyi başarıyla geliştirip, gözlemevleri kuran İlhanlıların İran'ına bir seyahat için önemli bir destek elde etmişti. İran'da geçirdiği yıllar boyunca, 1295-1301 arasında, Hioniades Farsça ve Arapça ile Doğu astronomisi üzerine çalıştı. Trabzon'a Yunancaya çevirmek üzere, birçok kitap götürdü ve bunlara yazılı veya öğrencilerine ders verirken sözlü yorumlar da ekledi. Bu Doğu kaynaklarından yola çıkan Hioniades astronomik tablolar hazırladı ve muhtemelen Konstantinopolis'e döndüğünde, ustası ünlü İranlı astronom Şemsettin Al Buhari'nin (1254-1339) eserlerini tercüme etti ve yorumladı. Hioniades 1301 Eylül'ü ile 1302 Nisan'ı arasında Trabzon'da ikamet etti. Kütüphanesinin bir bölümü orada kaldı ve öğrencileri istifade etti. Bizanslı coğrafyacı, doktor ve astronom Georgios Hrysokokkes Trabzon'da 1320-1340 arasında hocası olan Manuel isimli Trabzonlu bir din adamının, Hioniades'in getirdiği kitaplar ve el kılavuzlarını kullandığını yazar. Yazar ve Trabzon metropoliti (1364-1367) İoannes (İosefos) Lazaropoulos, II. Aleksios'un hatip, filozof, fizikçi ve astronomları el üstünde tuttuğunu ve cömertçe desteklediğini anlatır. Zaten mükemmel bir edebi eğitimi vardır (Rosenqvist [948], s. 218). Astronominin (astroloji) çoğunlukla çıkar amacı güttüğünü belirtmek gerekir: Hioniades, retorikçi Andreas Libadenos veya Hrysokokkes'in durumu budur. 1336 yılının tek Trabzon horoskopu neredeyse tüm toplumsal kategoriler için öngörülerde bulunur ve benzersiz tarihi ayrıntılar içerir.

İmparatorluk kültüründe gelenekçilik hüküm sürüyordu. Saray törenleri, yazı, Büyük Komnenosların hrisobullerini süsleme şekli ve içerikleri Paleologosların yaptıklarıyla kıyaslanınca ilkel bulunabilir. Pontos Rum şivesi İmparatorlukta bilinir ve konuşulurdu. Folklorik eserler örneğin çok daha sonra yazıya dökülmüş savaş şarkılarıyla birlikte resmi yazıtlar ve metinler (içlerinde ünlü Vazelin yemini de vardır) eski şive formlarını korumuşlardır. Bize ulaşan bilginlerin el yazmaları ve fermanlar İmparatorluğun iyi yazmanlık ustalığını gösterir: imparator scriptorium'u, metropolitler sarayınınki, büyük manastırlar, Vazelon, Agios Eugenios, Agia Sofia ve başkalarınınkiler de öyle. Muhafaza edilen birkaç kitaptaki marj notları entelektüellerin özel kütüphaneleri ve manastırların kitap depolarının arasında değiş tokuş olduğunu gösterir.

Trabzon, İznikli Bessarion'un yurdudur. Namlı kardinal, şehriyle ilişkisini asla kesmemiş, ona meşhur *enkomion*'unu adamış ve birkaç imparator methiyesi düzmüştür. Bizanslı retorikçiler Andreas Libades ve İoannes Evgenikos yahut protovestiarios Konstantinos Loukides ve Protonotarios Stefanos Sgoukropoulos gibi şehrin yerlisi diğerleri Trabzon'da çalışmıştı. Büyük Komnenosların soy tarihi Trabzon'da Panaretos tarafından yazılmıştı. Bu eser daha sonra tamamlandı. Burada başka yerel tarihsel anlatımları ve parçalarını

bulmak mümkündür. Bunlardan bazıları örneğin Laonikos Halkokondyles'in *Tarihsel Göstergeler*'inde kullanılmıştır.

Georgios Amiroutzes, Trabzon İmparatorluğu'nun en özgün âlimlerindendir. Aristokrat bir ailede doğup mükemmel bir ansiklopedik eğitim almış ve parlak bir diplomatik ve idari kariyer yapmış, son iki imparator döneminde *protovestiarios* yani başbakan olmuştur. Bizanslı tarihçi Kritoboulos, Amiroutzes'in fizik ve mantık kadar matematik ve coğrafyada da derin bilgi sahibi olduğunu not eder. Aristocular ile Stoacıların öğretilerini, retorik ve şiir bilirdi (Kritoboulos [66], s. 165-166) ve cebir ile geometri problemlerine özgün çözümler önermişti. Teolojik ve felsefi incelemelerin de yazarıydı. Trabzon'un 1461'de teslim olmasından sonra (çağdaşları zıt fikirde olmasına rağmen imparatoru ikna etmiştir), Georgios sultanın yanında önemli bir göreve getirilmiştir: Danışmanı ve felsefi sorunlarda, örneğin Tanrısal tabiat ve Üçlü üzerine tartışmalarda, uzman sohbet arkadaşıydı. Amiroutzes, antik mirasa dayanarak, özellikle deney sonucu bilginin önemini olumluyordu. Özellikle de doğa ve insan toplumunun gelişiminin nedensel ilişkilerinin mantıksal bir açıklamasına dayanıyor ve bazı İtalyan hümanistleri gibi aşırı bir bireyciliğe dayanıyordu.

Büyük Komnenoslar dönemini yoğun bir inşaat faaliyeti karakterize eder. Bu iki buçuk yüzyıl boyunca, Trabzon'da ve Pontos'un farklı şehir ve köylerinde iki yüzden fazla kilise baştan veya yeniden inşa edilmiştir. Kıyı şeridine de (Kerasonte, Limnia, Ünye, Rize) de İmparatorluğun güney sınırlarına olduğu gibi kaleler dikilmiştir. Trabzon'da da II. Aleksios büyük tahkim çalışması başlatmış, eski akropolün duvarları kıyıya kadar indirilmiştir. Kalenin yüzeyi iki katına çıkmıştır. İmparatorların sarayları savunma sistemine dahil edilmişti ve batı duvarı üzerinde iki kat üstünde yükselen kalenin en iyi korunan en eski bölümünde bulunuyordu. Çağdaşı olan İznikli Bessarion'un tanıklığına bakacak olursak, imparatorların saraylarının içi ve dışı özenle dekore edilirdi. Kalıntıları bugün bile etkileyicidir.

Trabzon kiliselerinin klasik planı, Latin haçı şeklinde bazilika planı üzerine, beş köşeli merkez apsis ve yuvarlak kanat apsisler ile kondurulmuş bir kubbe idi. Genellikle transeptin güney kolu ucuna bir giriş inşa etmek tercih edilirdi. Agia Sofia ve Agios Evgenios gibi önemli tapınaklarda görülen bu bariz özellikler, Paleologoslardan önceki eski Bizans örneklerinden alınmıştır. Aynı yönelimlere, Ayasofya'nın seçkin bir metropol zevkini yansıtan, yenilikçi bir zihniyetin örneği olarak değerlendirilse de istisnai ve XIII. yüzyıl Bizans sanatıyla kıyaslanabilir olmayan fresklerine rağmen, resimde de rastlarız.

Yine de geleneğe saygı yeniliklere engel oluşturmuyordu. Batı'dan doğuya ve güneye giden yolların kesişim noktasında olan Trabzon İmparatorluğu sadece malların ve becerilerin değil, manevi değerlerin de alışveriş yeriydi. XIII. yüzyıldan itibaren güçlenen Bizans ile ilişkiler Helen kültürel geleneklerinin mirasçısı olan Trabzon İmparatorluğu'nu tarihinin son iki yüzyılı boyuna Bizans dünyasının özelliği olacak kültür gelişim sürecine dahil etti. Trabzon'da isihast fikirlerin erkenden yayılması ve Athos Dağı ile ilişkilerinin sıkı ve verimli olması tesadüf sayılamaz.

BÖLÜM XX

Türk Küçük Asya

Elizabeth A. Zachariadou

TÜRKLERİN KÜÇÜK ASYA'YA YERLEŞMESİ

Antikçağlardan beri, –birçok tanınmış Bizanslıya göre Bizans İmparatorluğu'nun kalbini oluşturan– Küçük Asya tarımsal üretimi ve hayvancılığının bolluğu, inşaat kerestesinin kalitesi, mineral kaynaklarının zenginliği ve son olarak boydan boya geçen ve Akdeniz kıyıları ve Karadeniz'den Çin'e kadar iç topraklara giden yollarıyla nam salmıştı. Bizanslılar bu ülkeyi, Bağdat Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın Bizans ordusunu yenip İmparator IV. Romanos Diogenes'i esir aldığı, 1071 Malazgirt (Mantzikert) Savaşı sonucunda kaybettiler. Bölge hızla Türklerin eline geçti. Bu savaşa giden tarihsel yolun başlangıcı bir elli yıl kadar önce Bizans'a çok uzak olan Orta Asya'da sakinleri Oğuz Türklerinin kitlesel bir göç hareketiyle Hazar Denizi'nin kuzey ve güneyinden batı yolunu tutmasıdır. Bu göçün nedeni Gazne Sultanı Mahmud'un, Hindistan'daki seferlerine son vermesi ve ordu kadrolarından birçoklarının yeni hareket alanları arayışına çıkması gibi görünür.

Batıya yönelen Türkler geleneksel olarak Selçuk ailesi hâkimiyeti altındaydılar. Bunlar Aral Denizi çevresi kökenliydiler ve adlarını merkezi Arap halifeliğinin başkenti olan Bağdat olacak büyük bir imparatorluğa verdiler. Malazgirt fatihi Sultan Alpaslan bu aileye mensuptu. Küçük Asya'daki ilk Türk devleti Rum Sultanlığı bu imparatorluğa bağlıydı, varsayılan kurucusu Süleyman Kutalmış, Gazne sultanının hizmetindeki bir ailenin mensubuydu (Cahen [976]).

Bizans'ta Malazgirt Savaşı'ndan sonra on yıl kadar süren farklı hanedan savaşları Küçük Asya'nın Türkler tarafından işgal edilmesine büyük katkı sağladı. Bunun iki yönü vardı: Ülke sadece askerler tarafından değil, aileleri ve sürüleri ile yerleşen düzensiz göçerler tarafından da işgal edildi. Askerler, Orta Asya'yı terk edenlerin üç ya da dördüncü kuşağına mensup olup İran'dan ve Halifelik topraklarından geçmiş hem inanç hem de İslam gelenekleri konusunda etkilenmişlerdi. Tam tersine göçerler Şaman inanç ve kültürlerini korumuş ve Müslümanlaşmaları ancak yüzeysel olmuştu. Yaşam şekilleri, yerleştikleri Anadolu platolarında iklim şartları, atalarının Orta Asya'dan bildiklerine benzediği için değişmemişti (Khazanov [991], s. 104-105). Anadolu'nun, birçok

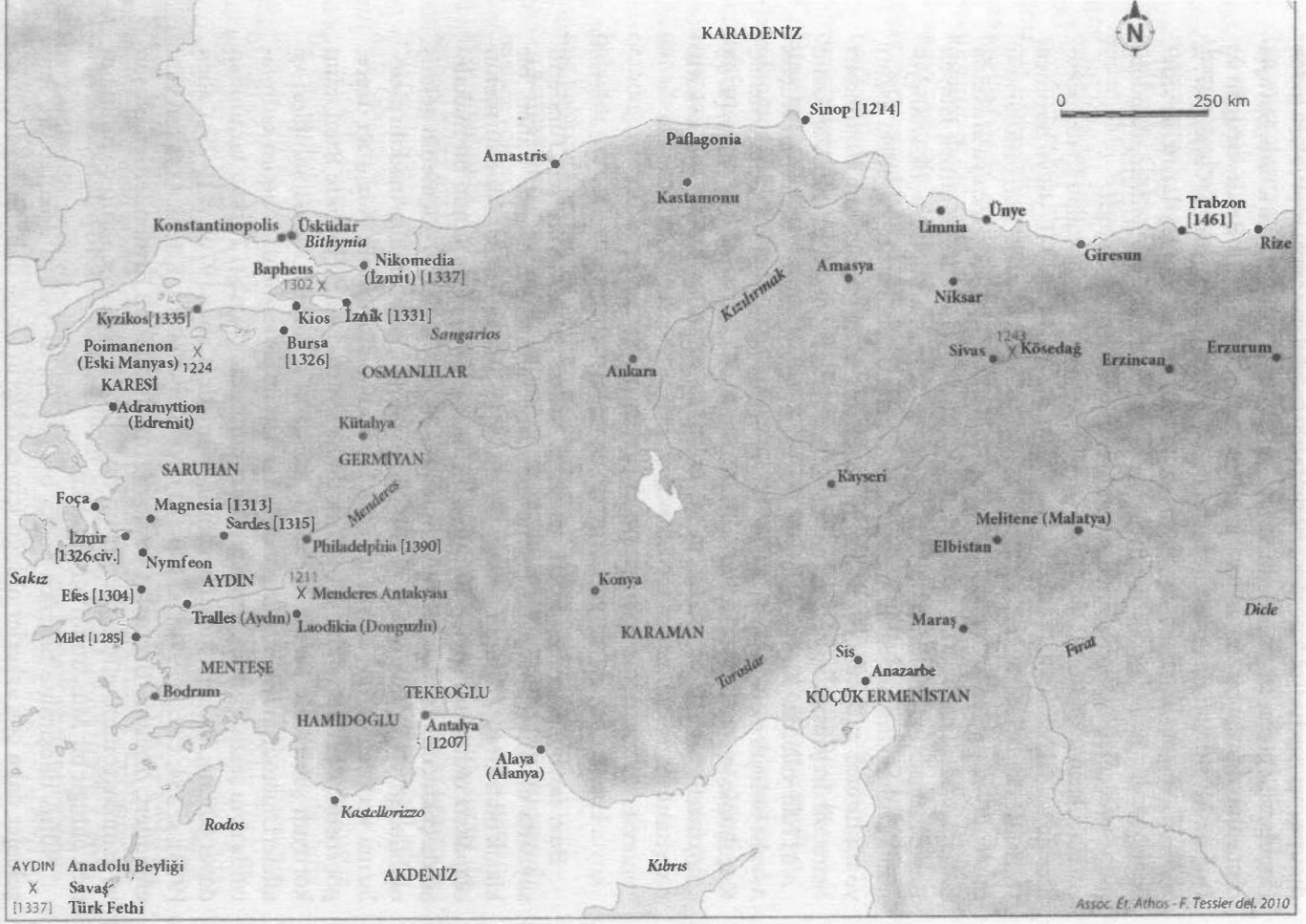
tanıklığa göre XI. yüzyıldan XII.'ye geçilirken harabeye dönmesi daha çok bu ikincilerin işiydi.

Yüzyıllar boyunca Bizans İmparatorluğu silahlı kuvvetleri saflarına farklı Asyalı paralı askerleri katmıştı, bunların arasında birçok Türk de vardı. Onları asimile edilemeyecek insanlar olarak görmüyorlardı ve gelecekte yaratacakları tehlikeyi henüz sezememişlerdi. Bizans hanedan savaşları sırasında Türk askerlerin konumu güçlenmişti çünkü tahtta gözü olan farklı saflar sıklıkla onlara başvuruyordu. Süleyman İbn Kutalmış'ın kendisi de İmparator VII. Dukas'a tahtta hak iddia eden Nikeforos Botaniades'e karşı koyması için destek olma karşılığında İznik bölgesinde kendi devletini kurmuş ve akabinde Botaniades'e de yardım etmişti. Bu sonuncu, imparator olduğunda onu hizmetinde tuttu ve İznik'e yerleşme izni verdi. Bir süre sonra, Süleyman İznik'ten, bir başka taht talibi olan Melissenos'u askeri olarak destekledi. Sonunda 1081'de I. Aleksios Komnenos tahta geçip taht iddiasında olan başkalarını etkisiz hale getirdiğinde, bundan böyle ayrı bir devletin kurucusu olan Süleyman İznik'te kaldı.

Burada, Bizanslıların Türk askerlere yaptığı yardım çağrılarının onların pozisyonunu güçlendirmekle kalmayıp aynı zamanda dizginleri ellerine almalarına ve Bağdat hükümetinden giderek bağımsızlık kazanmalarına yaradığını da ekleyelim. Anadolu'nun fethinin Bağdat'ta alınan emirlerle mi gerçekleştiği yoksa sahadaki Türk askerlerin girişimiyle mi olduğu halen kesin olarak bilinmemektedir. Daha 1080'de Süleyman, normal şartlarda sadece Bağdat hükümdarının kullanabildiği sultan sıfatıyla anılmıştır (Cahen [971], 33-44). Bununla birlikte Küçük Asya'daki durum henüz karışıktı zira yeni fethedilen toprakların kontrolünü ve dolayısıyla iktidarı isteyenlerin sayısı çoktu. Süleyman'ın kendisi birkaç sene sonra Halep yakınlarında başka Türkler tarafından öldürülmüştür.

Süleyman'ın ölümünü, oğlu Kılıç Arslan'ın babasının yönetiminin desteğiyle İznik tahtında oturmasına rağmen, genel bir karışıklık dönemi izledi. Küçük Asya Türklerinin dağılma sinyalleri ikinci bir liderin, Danişmend'in ortaya çıkmasıyla belirdi. İznik ve Konya arasındaki bölgenin efendileri olan Kılıç Arslan ve taraftarları, Bağdat Selçuklularının izinden gitmek ve İran-İslam geleneğine dayanan bir devlet kurmak istiyorlardı. Türkmen savaşçılar ise Danişmend etrafında toplanmışlardı ve Orta Asya geleneklerini muhafaza etmek ve kâfirlere karşı cihat yapma arzusundaydılar. Güçleri Anadolu platolarında, Amasya, Kayseri ve Sivas etrafında toplanmıştı. Erken bir dönemde kendilerini Araplarla Bizanslılar arasında gerçekleşen savaşların efsanevi Müslüman savaşçısı Battal Gazi ile özdeşleştirmeleri dikkate değer. Oldukça kısa yönetimlerinde (bir yüzyıldan az) siyasi bir organizasyona sahip olduklarını gösteren hiçbir bulgu yoktur (Wittek [1017], s. 20-23).

Bu iki yapının yanı sıra Türkler anahtar pozisyonlar ele geçirmeyi başardılar. Bazıları önemli şehirleri, diğerleri ise büyük yol kavşaklarını ele geçirdiler. Örneğin Kuzeydoğu Anadolu'daki ünlü kervan duraklarından, tacirlerin ödedikleri vergilerle zenginleşmiş Erzurum ve Erzincan'ın, ilki Saltuklu, ikincisi Mengüçlü ailelerinin eline geçti.

KARADENİZ
N
0
250 km
Sinop [1214]
Paflagonia
Amastris
Kastamonu
Konstantinopolis
Üsküdar
Bithynia
Bapheus
1302
Nikomedia
(İzmit) [1337]
Limnia
Ünye
Trabzon
[1461]
Rize
Giresun
Amasya
Kızılırmak
Niksar
Kyzikos[1335]
Kios
İznik [1331]
Sangarios
Poimanenon
(Eski Manyas)
1224
Bursa
[1326]
OSMANLILAR
Ankara
1243
Kösedağ
Sivas
Erzincan
Erzurum
KARESİ
Adramyttion
(Edremit)
Kütahya
GERMİYAN
SARUHAN
Kayseri
Foça
Magnesia [1313]
Sardes [1315]
Menderes
İzmir
[1326.civ.]
Philadelphia [1390]
Melitene (Malatya)
Elbistan
Nymfeon
Sakız
AYDIN
1211
Menderes Antakyası
Konya
Efes [1304]
Tralles (Aydın)
Laodikia (Donguzlu)
Maraş
Dicle
Milet [1285]
KARAMAN
Fırat
Sis
Toroslar
MENTEŞE
Anazarbe
Bodrum
TEKEOĞLU
KÜÇÜK ERMENİSTAN
HAMİDOĞLU
Antalya
[1207]
Alaya
(Alanya)
Kastellorizzo
Rodos
AKDENİZ
Kıbrıs
AYDIN Anadolu Beyliği
X Savaş
[1337] Türk Fethi
Assoc. Ét. Athos - F. Tessier del. 2010

Türkler Batı Küçük Asya'dan 1096'da, Papa'nın topladığı I. Haçlı Seferi ile Avrupa'dan gelen silahlı güçler tarafından kovuldular. Kutsal topraklara giden Haçlıları ilk gören Doğu Müslümanları Anadolu'ya yerleşen Türklerdi. Savaşla olmasına rağmen bu temasın tarihsel bir önemi vardır zira Batılı-Avrupalı ve Doğulu-Müslüman iki dünya birbirini neredeyse hiç tanımıyordu (Cahen [975], s. 33-65). Bizanslılar Haçlıların varlığından İznik'i ve Ege kıyılarını, Menderes bölgesine kadar geri almak için faydalandılar. Türklere gelince, Anadolu platosuna çekildiler ve Selçukluların başkenti Konya'ya taşındı.

Haçlıların geçişi, ortak düşmana karşı birleşmek zorunda kalan Danişmendliler ile Selçuklular arasındaki rekabeti bir ölçüde yok etti. XII. yüzyıl boyunca II. ve III. Haçlı Seferlerinin düzenlenmesiyle Küçük Asya'da Batı ordularının mevcudiyeti güçlendi. Bu mevcudiyet, Türklerin birçok hegemonya arasında bölünüşünden kaybedilen toprakları geri almak için istifade etmek isteyen Bizans siyaseti gibi, ülkeyi sürekli ajite eden, duruma bağlı birçok koalisyonun kurulmasına neden oldu. Anadolu Türkleri, kendisi de bölgedeki askeri ve toplumsal gelişmeleri etkilemeye başlamış olan güçlü Şam hükümdarı Nureddin'in şahsında, Haçlılara karşı kendi dinlerinden bir müttefik aradılar.

1170'li yıllarda, Konya Selçuklu Devleti neredeyse tüm Müslüman Küçük Asya'yı birleştirmeyi başardı: Bizanslıları Miryakefalon'da (1176 Güz) yenerek, Küçük Asya'yı sonsuza kadar kaybettikleri gerçeğini kabule zorladı (Cahen [970], s. 46) üstelik pek kısa süre sonra Danişmendlilerin topraklarını da kendine kattı.

DEMOGRAFİK BİLEŞİM: ÖZELLİKLERİ VE SONUÇLARI

Bazı tarihçilerin XI. ve XII. yüzyılda Küçük Asya'ya yerleşen Türklerin sayısına ulaşma çabalarına rağmen, bu sayı bilinmiyor. Claude Cahen, bir klasik olan kitabı *Osmanlı Öncesi Türkiye'de* [970] belli bir sayı öne sürmenin olanaksız olduğunu söyler. Bununla birlikte, 1954'te yayımlanan bir makalesinde çekinceli olmakla birlikte toplamda 200.000-300.000 göçmenin gelmiş olabileceği savını savunur. Bu belirsizliğe rağmen, çoğunlukla Anadolu platolarına yerleşenler, birçok yer isminin bir anda belirmesinin yansıttığı üzere, göçebedir. Bazı değişiklik veya Türk diline uyarlamalarla birlikte Rum adını koruyan şehirlerde (Wittek [1081]), garnizon askerleri, mevki sahipleri ve aileleri, memurlarıyla birlikte ve din adamları ile yerleşmişti. Yönetim kadrolarında aynı şekilde birçok İranlı görünür, bunlardan bazıları Türkler tarafından davet edilmiş, bazıları kendi hesabına gelmiştir (Cahen [970], s. 19-29; Cahen [973], s. 354; Cahen [974], s. 190-191). Ne olursa olsun, Küçük Asya'nın yeni efendileri, özellikle Bizanslı Ortodoks Hıristiyanlar ve Ermenilerden oluşan ve asimilasyonunu güçleştiren uzun bir kültürel geleneğe sahip çoğunluğun tabi olduğu bir Müslüman bir azınlıktı.

Nüfus bileşimine bakınca başka bir gözlem de yazıya dökülebilir: Yeni gelenler daha çok askerler olduğu için erkeklerin sayısı daha fazlaydı çünkü tüm İslam dünyasından gelen savaşçılar bölgede toplanıyordu. Malazgirt zaferinden sonra yeni fethedilen geniş topraklar birçok imkân sunuyordu.

Bizans hâkimiyeti çökmüş ancak özellikle yeni kurulan birçok Türk-İslam devleti aralarında savaştığından, uzun yıllar akıbetleri muğlak kalmıştı. Ancak Hıristiyanların elinde yine de fethedilecek topraklar kalmıştı. Haçlılara karşı koyabilmek için askeri efektif gereksinimi, dini fanatizm, yağmalardan pay alma, sonu bağımsız bir beylik kurmaya bile gidebilecek parlak bir askeri kariyer yapmak ya da sayısız başka nedenden dolayı savaşmak isteyen erkekleri çekiyordu. Giderek artan bir erkek nüfusu karma evliliklerin gerçekleşmesine neden oldu. Erkekler, fethedilmiş toplumlardan Rum Ortodoks veya Ermeni esirlerle evleniyorlardı. Farklı Latin, Bizans ve Türk kaynaklar karma evliliklerin sıradanlaştığını anlatır. Gelecek yüzyıllarda da sürecek bu evlilikler, Küçük Asya toplum yapısının doğası ve yeni koşullardaki değişimi üzerinde dikkate değer bir etki yaptı, çünkü İslam geleneğine göre kendi dinini koruma hakkı olan kadınlar dualarında, özellikle de çocuklarını tehdit eden salgınlar veya doğal felaketler gibi kritik dönemlerde kuşkusuz haç ve ikonaları kullanıyorlardı.

XII. yüzyılda, Konstantinopolis patriği pek özel bir konuyu ele aldı: Bizans başkentinde yaşayan Anadolu Türkleri Hıristiyan olduklarını ilan etmişti, anneleri onları çocukken vaftiz etmişti ve içlerinden bazıları vaftizin insanın içine kötü ruhlar girmesini engellediğini, vaftiz olmayanların köpekler gibi koktuğunu iddia ediyordu. Patrik ve Kutsal Sinod bu vaftizleri tanımayı reddetti zira vaftiz olanların, vaftizin büyü değil, kutsal bir giriş töreni olduğunu anlamadıklarına hükmetmişlerdi (Oikonomides [1006], s. 155). Bu anekdot, annelerin çocuklarını vaftiz etmeye özen gösterdiği ancak bu törenle Hıristiyan olunduğu ve ruhların huzura eriştiğini iddia etmediklerini hatta tam tersine babanın dini duygularını incitmeyecek başka nedenler uydurdukları karma aile hakkında aydınlatıcı bir tasvir sunar.

Karma aile, Anadolu İslamına, haç da dahil Hıristiyan öğelerin sızdığı başlıca yoldur. Çoğu kişi için haç hastalıkları iyileştirir veya bir yapı üzerine yontulduğunda onu muhtemel felaketlerden korur. Azizler kültü, sonra da sadece asker azizler de İslama sızmıştır: Aziz Theodoros, Yeniçeriler arasında Can Alıcı olarak bilinen Aziz Mikâil ve özellikle de Hıdır İlyas'a tekabül eden Aziz Georgios bunlardandır.

Türkler, Bizanslılar ve Ermeniler arasındaki karma evlilikler hiç kuşkusuz iki kültür arasındaki ırksal ve kültürel önyargılara karşı durmuş ya da daha çok iki kültür arasında bir karşılıklı etkileşim alanı yaratmıştır. Bununla birlikte en çok görüleni bu şekli olmasına rağmen, karma evlilikler Türk erkeklerin Hıristiyan kadınlarla evlenmesiyle sınırlı değildi. *İğdişler** grubunda da gerçekleşiyordu, bu yerliler İslamiyeti seçmelerinin mükafatı olarak Türk veya Türk olmayan Müslüman bir kadın alıyorlardı. Bazı Türkler kızlarını hizmetlerindeki güvenlerini kazanmış kişilerle, elbette İslamı kabul etmeleri şartıyla evlendiriyorlardı (Cahen [970], s. 152); Zachariadou [1025], s. 303). Her halükârda, aynı çatı altında iki din, ailede kafa karışıklığına yol açabiliyordu ki bu tüm topluma yayılmıştır.

---

* Anadolu Selçuklularında şehirlerin önde gelen seçkin kişilerine iğdiş denirdi. (ç.n.)

Bu gözlemler özellikle il ve ilçelerin sakinleri, başka bir deyişle yerleşik nüfus için geçerlidir, sonradan bunlara göçerler de katılmıştır. Genelde iğdişler tamamen şehirli nüfusun çoğunlukla da aristokrasinin bir parçası idi (Cahen [970], s. 152). Buna karşın, kadınları, çocukları ve sürüleriyle dağları dolaşan göçerler, aşiret içi evliliklerin geçerli olduğu kapalı bir toplum oluştururlardı ve bu da kendi geleneklerinin korunabilmesine yaramıştır.

Diğer yandan, göçerlerin varlığı dini kafa karışıklığına tuz biber ekmiştir zira pagan inanışları fethedenlerin İslam dinine sızmıştır. Anadolu'nın yeni sakinleri arasında daha önce de gördüğümüz gibi Halifelik veya İran'dan gelme Müslümanlar bulunuyordu. Rum Selçuklularının sarayında Sünniliğin Hanefi mezhebi geçerliydi. Ancak burada da Şaman inançlarını koruyan Türkmenler vardı. Şefleri, Orta Asya steplerindekilere benzeyen "kutsal kişiler" yani rüyaları yorumlayan, büyülü yöntemlerle kötü ruhları kovan, insan ve hayvanların hastalıklarını iyileştiren, bereket getiren ve hatta yağmur yağdırabilen Şamanlardı. Bu kutsal adamların sadece köy nüfusu üzerinde değil, şehir nüfusu üzerinde de önemli bir etkisi vardı; ayrıca da savaşçıların ortamlarına da çok ilişiktiler.

Bu dinsel karışıklık nedeniyle, fatihler yüzyıllardır süregelen bir dini geleneğe sahip dolayısıyla onları etkisi altına alabilecek fethedilen halklara vaaz verip dinlerine döndürmekte zorlanıyorlardı: Dervişler yeni fethedilen topraklara akmaya başladılar: İran ve Orta Asya inanışlarını harmanlayan Horasan sufileri (*Horasan erenleri*) ve Irak ile Suriye'den gelen Rum sufiler bunlardandı. Küçük Asya'yı XIII. yüzyılda ziyaret eden ilahiyatçıların ve dervişlerin iyi bilen biyografilerinden hüküm edinecek olursak, hak mezheplerin dışındaki çevrelerdendiler; bu nedenle fikirlerini özgürce yayabilecekleri, büyük İslam merkezlerinden uzak Anadolu'ya gelmeyi tercih etmişlerdi. İşte, görece olarak yeni çalışmaların gösterdiği üzere, bu şartlarda oluşan Anadolu İslamı bol miktarda hak mezhepler dışı unsur içeriyordu (Mélikoff [1001]).

Nüfus içindeki erkek fazlalığının önemli bir başka sonucu da Bizanslı ve Latin Hıristiyanların, bu savaşçıların varlığından faydalanmak istemesi oldu. Artık Türklerin oluşturduğu askeri ve dini tehlikenin farkında olmakla birlikte, askeri bir harekâtta bir Türk beyi ile ittifak yapıyor ya da en azından yardım arıyorlardı. Asker alımı yapabilmek için de bölgenin Türk beyinin rızası gerekiyordu. XIII. yüzyılda Bizans tahtına göz diken Sözde–Aleksios'un, Selçukluların yanına kaçıp İmparatora karşı ittifak teklif ettiğini biliyoruz. Sultan ittifakı reddetse de ona devleti içinde asker toplaması için izin belgesi vermiş ve böylece ivedilikle 8000 kişilik bir ordu toparlanmıştı (Zachariadou [1024], s. 226-227). Ne yazık ki bu belgenin içeriğini bilemiyoruz ama muhtemelen faydalanıcı adına toplanacak askerlerin kategorisini ve sayısını belirtiyordu. Toplanan askerler arasında mutlaka istenen nitelikleri taşıyan birçok göçebe vardı: Gerçekten de bunlar, küçüklükten itibaren at binme ve okçuluk konusunda eğitiliyor ve yaşam tarzlarının dayattığı disiplinden istifade ediyorlardı. Ayrıca göçebe hayatındaki işler tarımın mecbur ettiği dakikliği gerektirmiyordu; dolayısıyla, askeri hizmetler arzı göçebe hayatının tamamlayıcı bir öğesi olabiliyordu (Golden [983], s. 71, 75-76). En önemlisi, göçebeler atlara sahipti.

Savaş atı pahalı ve dolayısıyla köylülerin vergi vererek şövalyeyi geçindirmek zorunda olduğu Batı Avrupa'da sahip olunmayan bir savaş aletiydi. At bolluğu olan Anadolu'da ise bu sorun olmamakla kalmıyor, başka şeylerin yanı sıra orduların hızlı hareket etmesine de yarıyordu (Andreski [961], 34, 112).

Sözde-Aleksios bölümüne, hükümdarın toplanmasına izin verdiği askerler için ödeme aldığını gösteren başka bir unsur daha ekleyebiliriz. Onları VI. İoannes Kantakuzenos ile 1351'de karşı karşıya getiren çatışma sırasında Cenovalılar Doğu'ya bir deniz seferi düzenlemişler ve Sultan Orhan'a ittifak talebinde bulunup haraç ödemeyi teklif edecek elçiler göndermişlerdi. Haraç ödemeleri eskiye dayanıyordu. Ancak Cenovalılar askeri operasyonları sırasında efektif artırma ihtiyacı duymuş ve Orhan'ın topraklarından yüklü bir bedel ödeyerek elde ettikleri izinle asker toplamışlardı (Gregoras [69], III, s. 91). Beylerin Hıristiyanlara savaşçı hizmeti vermeye bu denli hazır olması, askerlerinin yağma ve köle pazarlarında satacakları esir beklentisinde olmalarıyla açıklanabilir. Ancak bu pay sadece askerlere düşmüyordu, Bey de bir yabancıya verdiği adamlar üzerinden askere alma izni karşılığında doğrudan bir pay alıyordu. Daha sonra Anadolu Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaleti olduğunda, diğer devletlere paralı asker sağlamayı bıraktı zira bu uygulama Osmanlının imparatorluk vizyonuyla uyuşmuyordu.

SELÇUKLU ANADOLU

Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından 1204'te alınışından sonra Bizans İmparatorluğu'nun yok oluşu Küçük Asya'yı altüst etti, iki Hıristiyan dünyası arasındaki uyuşmazlığı artırdı ve Türk fethini kolaylaştırdı. Başkent İznik'e taşındı ve yeni bir devlet, İznik İmparatorluğu, bu bölgede yeni bir hanedan, Laskarisler ile doğdu. Karadeniz'de, Trabzon İmparatorluğu Büyük Komnenoslar ile yükseldi (bkz. böl. I). Bizans eyaletinin bazı güçlü efendileri bundan İznik ve Selçuklu devletleri arasındaki bölgede, bağımsız ama geçici hâkimiyetler kurmak için yararlandılar. Güneydoğu'da hâlâ bir küçük Hıristiyan devlet, Küçük Ermenistan (veya Kilikya) Krallığı vardı. Bununla birlikte Küçük Asya'nın büyük bölümü Konya Selçuklularının yönetimindeydi.

Bunlar elbette Bizans merkezinin Küçük Asya'ya yer değiştirmesinden tedirgin olmuşlardı ve iki devlet çoğunlukla siyasi amaçla değil, sürülerine otlak bulmak için yer değiştiren göçmenlerin geçişleri sırasında oluşan sınır kapışmalarıyla karşı karşıya geliyorlardı. F. Köprülü'nün işaret ettiği üzere ([993], s. 35-38) İznik ve Konya arasındaki ilişkiler muhtemelen Selçuklular Konstantinopolis ve çevresine yerleşmiş olan Franklarla aralarında bir "tampon devlet"in olmasından memnun olduklarından, çoğunlukla iyiydi. Ve bu nedenle, bölgede sonraki fetih savaşlarında, Konya Selçukluları İznik'i hedef almadılar.

Selçuklu Devleti'nin denize çıkışı yoktu. Miryokefalon Savaşı'ndan sonra bu ihtiyaç, sultanı Küçük Asya'nın batısına, sembolik deniz suyu, kürek ve kum getirme emri ile bir ordu göndermeye itmişti (Choniates [63], s. 192). Bununla birlikte, XIII. yüzyılın ilk on yıllarında Selçuklular iki çok önemli limanı, öncelikle de Mısır ile ticaretin anahtarı Antalya (Attalia)'ya 1207'de

almışlardı. Kıbrıs Franklarının da Antalya'da gözü vardı, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev onlarla bir ticaret anlaşması imzalayarak iyi ilişkileri sürdürmeye özen göstermişti. Ardılı I. İzzettin Keykâvus, 1214'te Büyük Komnenoslardan aynı derecede önemli bir limanı olan Sinop'u koparttı. Bu limanların işgali Batılı tacirlerin dikkatini çekti ve bir süre sonra Venedikliler ile Selçuklular arasında ilk ticaret anlaşması imzalandı (Zachariadou [1029], s. 3).

Selçuklu Devleti kıyıların fethini gözeten, bu hanedanın en aydın sultanı Alaeddin Keykubat döneminde daha da büyüdü. Güneyde Antalya kıyılarını, bundan sonra sultanın onuruna Alaya olarak adı değiştirilen Kalonoros Limanı'nı barındıran Silifke'ye dek ele geçirdi. Karadeniz'de, Kırım'a karşı bir deniz seferi düzenledi ve bu bölgeyi Büyük Komnenosların ekonomik etkisinden kopardı (Cahen [970], s. 76). Son olarak, 1231'de Erzincan yakınlarında İran'ın kuzeydoğusundan Harzemşah hükümdarı Celaleddin'i yendiğinde şanı daha da yürüdü.* Bu yeni deniz açılımı sadece faaliyetlerinin sürekliliğini anlaşmalarla garanti eden Kıbrıs Frankları ve Venedikliler ile değil, diğer Batı devletleriyle de yapılan ticaretin artmasını sağladı. Mezopotamya, Suriye ve Azerbaycan gibi diğer Asya devletleriyle, Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerle de Rus ve Kuman tüccarlar sayesinde aynı gelişme görüldü. Bu dönemin ticaretine dair pek az belge günümüze kadar gelmiştir ancak gelişimi XII. yüzyılın ikinci yarısında yapılan ve XIII. yüzyılda özellikle de Anadolu platosunda sayısı daha da artan kervansarayların harabelerinden anlaşılır (Erdmann [979]; Özergin [1008]). Göçebelerin bu ticarette, kervanları yürütmekle ya da sattıkları veya kiraladıkları yük hayvanlarıyla verdikleri hizmet ile pay sahibi oldukları kesindir (Khazanov [991], s. 202-210).

Farklı şehirlerin gelişip siyasi, iktisadi ve kültürel merkezler oluşturması bu çerçeve içinde olmuştur. Yeni Türk veya İranlı yönetimin kurulmasından sonra, yerleşik hayata geçen göçerler yavaş yavaş hâlâ nüfusunun çoğunluğu *zımmî*, yani vergi (*cizye*) ödeyerek sultanın koruması altında yaşayan gayrimüslimler olan yerlilerin oluşturduğu şehirlere yerleşmeye başlamıştı. İktidar Türk kurumların elinde toplanırken, bunlar kilise açısından zaten yeniden düzenlenmişti (*Regestes* [56], t 1, fas. 2-3, 2. basım, s. 227-228). Her şehirde bir yargıç (*kadı*) ve bir agoranom (*muhtesip*) bulunuyordu. *Fütüvvet* yani neredeyse şövalyece birtakım kurallar koduna tabi korporatif kümeler, şehir meslekleri, zanaatkârlar ve tüccarlar için *ahi* adıyla bilinenler gibi meslek ağları gelişiyordu (Cahen [970], s. 153-161). Var olan camilere çoğunluğu eskiden kilise olan yenileri eklendi, aynı zamanda büyük şehirlerde kültür dili Farsça olan Müslüman yüksek mevki sahipleri ve tüccarlar için sultanın emriyle dini okullar (medrese) açıldı. Yine şehirlerde, kırsal nüfusun çoğu yerliydi ve kanıtlara bakılırsa, Müslümanlar XIII. yüzyılın ortasına kadar fethettikleri topraklarda azınlıktaydılar (Ménage [1002], 57-59).

Toprakların genişlemesi ve ekonomik gelişmeyle eşzamanlı olarak önemli bir entelektüel açılım oldu. 1228'de *Mevlevi* dervişler tarikatı Konya'ya yerleş-

* Yassıçemen Muharebesi (1230). (ç.n.)

ti. Kurucusu Celalettin Rûmî, Hıristiyan keşiş ve sanatçılarla dostluğu olan Belh (Baktria) asıllı bir aileden geliyordu ve İslam dünyasının en büyük sufî şairlerinden biriydi (Bausani *EI²*, s.v. Mawlaviyya). Bu dönemin en karakteristik temsilcisi şüphesiz Şeyh-al-Akbar adıyla da bilinen İbn Arabi idi ki İslam dünyasının en büyük sufi ilahiyatçılarından biridir. Endülüs'te doğup pek kısa süre sonra yıllarca kalacağı Anadolu'yu 1205 yılında ziyaret etmişti. Burada gelişmiş olan heterodoks ruhtan etkilenmiş olması muhtemeldir. İlahiyat düşüncesinde İsa büyük yer tutar ki bu da onun geleneksel Müslümanlar tarafından heterodoks olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (Balivet [962], s. 5-11; Balivet [963], s. 164-170).

Bu büyük sufinin düşüncesinin yanı sıra, Türklerin Küçük Asya'ya yerleşmesinden yaklaşık bir buçuk asır sonra İslam dini burada, sultanın ailesi içinde bile çizgi dışı ve karışık kalmaya devam etmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev, babasının 1192'deki ölümünden sonra vuku bulan taht savaşları sonucunda Konstantinopolis'e sığınmak zorunda kalmış, burada İmparator onu evlat edinmiş ve vaftiz olmuştur. Birkaç sene sonra memleketine döndüğünde çevresi tarafından iyi karşılanmış ve İslam'dan dönmenin büyük bir günah olmasına rağmen, kulları onu tahta geçirmişti. Ardılı I. İzzettin Keykâvus Macar kralının kızıyla evlenmek istemiş ve evlilik gerçekleşirse Hıristiyanlığı seçeceğine söz vermiştir. Kısa süre sonra, bu kez başka bir sultan, II. İzzettin Keykâvus da Konstantinopolis'e sığınmış ve Hıristiyan olduğunu ilan etmiştir. Bu tutum çağdaşlarına göre muhtemelen sultanların annelerinin genellikle Hıristiyan asıllı olmasından ve sonuç olarak sultanların kendilerinin de Hıristiyan inancına karşı olumlu duygular hissetmelerinden ileri gelir (Richard [1011], s. 43-47; Zachariadou [1021], s. 124; Vryonis [1016], s. 227-229).

MOĞOL PARANTEZİ

XIII. yüzyılın ilk on yıllarında, yeni bir göç dalgası Küçük Asya'daki Türk nüfusunu gözle görülür şekilde artırdı. XI. yüzyıldaki göç akımları gibi bunun da kaynağı Orta Asya'da, Moğolların yükselişindeydi. Bir dizi iç savaştan sonra Moğolistan büyük bir fatih olan Cengiz Han yönetiminde birleşmişti. O'nun, Asya'da etkileyici olduğu kadar yıkıcı da olan yayılışı, step halkları gibi yerleşik bölgelerdeki nüfusun da katledilmesine neden oldu (Barthold [965], s. 128). Maveraünnehir bölgesindeki nüfus, zanaatkârlar, tüccarlar, askerler, din adamları, birçok göçebe kavim özellikle de Oğuz boyları bu süre zarfında, kimi zaman canlarını kurtarmak, kimi zaman da Akdeniz ve Karadeniz'de yeni otlaklar aramak için göç etmek zorunda kaldılar. Anadolu Selçuklu Devleti bu yeni gelen yerleşimciler, bilhassa da sürüleriyle birlikte birbiri ardına gelen bu yeni koloniler, özellikle de Türk veya İranlı şeyhler ve Türkmen babaları gibi farklı kabile şeflerinin rehberlik ettiği göçebelerin gelişiyle sarsıldı.

Bu yeni göç dalgası büyük bir demografik baskı yarattı. Şaman geleneklerini koruyan ve Müslümanlıkları yüzeysel kalan göçebeler eski Selçuklu Devleti'nin yerleşik nüfusunun düşmanlığına ve hor görmesine maruz kaldılar. Bu olumsuz koşullar, göçebe nüfusun çok yoğun olduğu Amasya civa-

rından Güneydoğu Anadolu'da Toroslar, Kafarsud, Maraş, Malatya, Elbistan ve çevre illerde 1240 yılında patlak veren halk ayaklanmasına neden oldu. Ayaklanma dini bir kisveye bürünse de aslında devlet iktidarına karşı tepkiyi gösteriyordu. Lideri Baba Rasullullah veya Baba İlyas, çileci tipi bir yaşantı süren, sürülerini otlatıp hastaları sihirli yollarla iyileştiren tipik bir göçebe Türkmen şefiydi. Hatta kendisini Allah'ın gönderdiğini iddia etmiş, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in adaletsizliğine ve yönetiminin halka karşı tiranca davranışlarına isyan etmiş, Sultan'ı ve vezirlerini peygamberin çizdiği yoldan ayrılmakla suçlamıştı (Ocak [1005, s. 36-80).

Düşmanlıklar artarken, isyankârlar bazı başarılara imza atsalar da akabinde Selçuklu ordusu tarafından bastırıldılar ve liderleri öldürüldü. Bununla birlikte, A.Y. Ocak tarafından tüm Türk tarihinin en önemli halk hareketlerinden biri olarak nitelendirilen bu isyan, Moğollara direnemeyecek olan Selçuklu Devleti'ni temellerinden sarstı. Zaten doğu sınırına yakın olan Moğollar, zengin Erzurum şehrini tehdit ediyorlardı. Üç yıl sonra, 1243 Haziran'ında, Selçuklu Sultanı'nın ordusu Sebaste (Sivas) yakınlarındaki Kösedağ'da Moğol Vali Baycu Noyan'ın ordusunun karşısında bozguna uğradı (Spuler [1013], s. 43-45). Sultan bir anlaşmayla Moğol Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmek ve ona yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Bu tarih Rum Sultanlığı'nın yok oluşuna uzanan çöküşün başlangıcı oldu.

Küçük Asya'nın üç Hıristiyan devleti, İznik ile Trabzon İmparatorlukları ve Küçük Ermenistan da Moğollara onları Türklere karşı koruyacaklarını düşünerek vergi vermeyi kabul etti. Gerçekte Orta ve Yakın Doğu'ya itilen nüfusun bu üç Hıristiyan devlet üzerinde nahoş etkileri oldu zira batıya doğru ilerleyen göçebeler sürülerini rahatça otlatabilecekleri daha az denetlenen sınır bölgelerinde konaklatmayı tercih ediyorlardı. Hıristiyanlar, Moğolların varlığının göçebelerin anarşik yayılımını engelleyeceğini ve böylelikle Müslümanlara karşı zaferleriyle yetineceklerini düşünüyorlardı (İbn Taymiyya [954], s. 63-67; Bundy [969]). Ayrıca artık Akdeniz ve Tuna'dan Çin'e uzanan ve tüm kervan yollarını denetim altında tutan devasa bir gücün sınırları içinde oldukları için uluslararası ticaretle zenginleşmeyi de umuyorlardı. Bu sonuncu nokta ekonomisi Asya'yla ticarete yönelik olan Trabzon İmparatorluğu ve Küçük Ermenistan için özellikle önemliydi. Küçük Ermenistan, Moğolların düşmanca bir tavır gösterdiği Mısır'ın sürekli tehdidi altında olduğunu hissediyordu. Bizans'a gelince, İmparator VIII. Mihael Paleologos Moğollara çok bel bağlamıştı çünkü Türklerin efendisi oldukları için onları Bizans topraklarına akın yapmaktan vazgeçireceklerine inanıyordu. Onlarla ayrıca gayrimeşru kızlarından birini Moğol hükümdar Abaka ile evlendirmek suretiyle ittifak kurmuştu ki bu teamül daha sonra da devam edecekti (bkz. böl. X). Bu sırada, Moğolların sıkıştırdığı göçebeler Bizans sınır kalelerini ele geçirdiler. İmparator, bu Türkleri koşullar değiştiğinde Moğollara karşı "bariyer olarak kullanmak üzere" yanına çekmeye çalışıyordu (Pachimère [76], I, s. 184-187).

Genel olarak, Moğolların Akdeniz'e kadar ilerleyişi Hıristiyan dünyası için bahsedilmesi gereken bir zorluktu. Moğollar hâlâ pagandı ve Roma Katolik

Kilisesi burada vaaz ve din değiştirtme için açık bir alan görüyordu. Bu amaçla birçok misyoner keşişi özellikle de Dominikenleri Moğol Kağanının sarayına yolladı. Son kertede başarısızlıklarına rağmen, –XIII. yüzyıl başında Moğollar İslamiyeti kabul ettiler– bu misyonlar Avrupa'ya Asya'yı tanıma ve dönem insanlarına coğrafi bilgilerini genişletme olanağı tanıdı (Barthold [964], s. 80-81, 89-100; Richard [1011]). Her halükârda bu misyonların başarısızlığı ve Moğolların Rum Ortodoks Kilisesi'ni desteklemeleri, Roma Katolik Kilisesi'ni onlara karşı düşmanlığa iterken, Moğollar ise Yakın Doğu'da kurulan Haçlı devletlerini, yani Antakya Prensliği ile Akra Krallığı'nı Mısır'daki Memluklere karşı destekliyorlardı.

Son olarak, Ortadoğu'daki Moğol varlığının İslam dünyasındaki sonuçları ağır oldu. Halifeliğin eski başkenti Bağdat'ın düşüşü (1258) ve izleyen vahşet tüm Müslümanları derinden sarstı. Moğolların farklı Hıristiyan devletleriyle ittifakı, diğer dinlere karşı hoşgörü ruhunu yok ederek, dini fanatikliği tetikledi ve tam tersine kutsal savaşı (cihat) alevlendirdi (Moravia [1004]). Bu son nokta, göreceğimiz üzere Küçük Asya'daki siyasi gelişmeler üzerinde etkili bir rol oynadı. Moğollar 1260'ta Filistin'de Ayn Calut Savaşı'nda Memlukler tarafından yenildi ve neticesinde (Masson Smith [998] Suriye'deki Moğol iktidarı yıkıldı. Bununla birlikte Küçük Asya Moğol işgalinde kaldı. Sonuç olarak içinde Osmanlı Beyliği'nin de bulunduğu yeni devletler kuruldu ki bu sonuncu bir asırdan kısa zaman içinde farklı beylikleri yönetimi altında toplayacaktı.

Gördüğümüz gibi Selçuklu Devleti ve Hıristiyan devletler arasındaki sınır bölgelerine sürülerini otlatan ve fırsat bulduklarında yağma yapan göçebeler yerleşmişti. Sözünü etmiş olduğumuz olaylar sonucunda birçok asker de onlara katıldı. Moğollar tarafından zulme uğrayan Selçuk askerleri, Moğollar tarafından yenilen başka ülkelerin ordularından gelen askerler veya son olarak Selçuklu ailesinin hanedanlarının tahtını ele geçirmeye çalışan üyeleri bunlar arasındaydı. Sonuç olarak, Hıristiyan topraklarına saldırılar hem daha sık hem de daha düzenli hale geldi. Çağdaş gözlemci Pahimeros şöyle not alır: "Türklerin savaşçı ruhu vardı ve kılıçlarıyla yaşıyorlardı, Selçuklu topraklarını işgal eden Moğol hâkimiyetindeki diğerleri ise direnmek için dağların tepelerini daha avantajlı buluyor, çevre topraklarda çeteler halinde geziyorlardı. Bu durumda çok miktarda Türk bir araya gelmiş oldu." (Pachimère [76], I, s. 32-33). Bu durum sadece Pahimeros'un iyi bildiği Bizans sınırında değil, Trabzon İmparatorluğu ve Küçük Ermenistan sınırlarında da geçerliydi.

Pahimeros'un sözünü ettiği Türk kümelenmeleri Selçuklu Devleti'nin yerine kurulan Türk beyliklerinin kaynağı oldu. Hıristiyan Küçük Asya sürekli akınlarla yıpratılarak sonuç olarak Türkler tarafından fethedildi. Onlar yakılıp yıkılmış ve terk edilmiş topraklarda beyliklerini kurdular. Karamanoğlu Beyliği'nin gücü Toros Dağları eteklerinden Akdeniz kıyılarına uzanıyor, Küçük Ermenistan'ı diğer yakın beylikler gibi tehdit ediyordu, bunlardan biri olan Hamidoğulları bir yol beyliğiydi ve Pamfilya Ovası'nı, Tekeoğlu ise Antalya'nın kara tarafını kontrolü altında tutuyordu. Karamanoğlu topraklarının kuzeyinde Orta Anadolu'ya hâkim olan Germiyanoğlu Beyliği, daha da kuzeyde ise

Trabzon Bizans İmparatorluğu'na komşu ve Karadeniz kıyısına hâkim olan İsfendiyaroğulları bulunuyordu. Trabzon'un batısında Hacıemir adlı daha küçük bir beylik vardı. Menteşeoğlu Beyliği, verimli Menderes Ovası'nda, Ege Denizi kıyısına yayılmıştı; daha kuzeyde Aydınoğlu, İzmir ve Efes ve daha kuzeyde Saruhanoğlu ise Manisa Ovası'nda idi. Biga bölgesinde Karesioğulları Beyliği ve yanında Bithinya bölgesinde ise yakında İmparatorluk talep edecek Osmanlı Beyliği kurulmuştu. Moğollar, sınır bölgelerinde düzeni sağlamak ve haraç veren Hıristiyanları korumak için birçok sefer düzenlediler. Ancak beylikler hayatta kalmayı ve hatta Selçuklu boyunduruğundan kurtularak güçlenmeyi başardı.

Eski Selçuklu toprakları da yakılıp yıkılmıştı. Moğollar başlarda bu bölgelerin yönetimini Selçuklu prensi tabilerine vererek idare etmeye çalıştılar. Ancak bunlar bitmez tükenmez iç savaşlara daldılar ve ülke Moğolların düzen oturtma çabalarına rağmen anarşiye gömüldü. Moğollar daha sonra ülkeye bir vali atayarak yönetmeyi denedi. Bununla birlikte düzensizlik yaygınlaştı, Selçuklu topraklarındaki bazı Moğol valiler ayrılıkçı eğilimler göstermeye başladılar. Bunlardan biri olan Timurtaş, Memluklerle ittifak kurdu ve Karaman Beyi ile birlikte Küçük Ermenistan'a bir sefer düzenlediler (1322). Son Moğol valisi Timurtaş'ın çevresinden olan Eretna 1341'de bağımsızlığını ilan etti ve Kayseri ve Sivas, karavan durakları Erzurum ve Erzincan ile Karadeniz kıyılarını içeren bir prenslik kurdu. Timurtaş ve Eretna'nın dini anlamlar içeren lakapları olması, –ilkinin "mehdi" ikincinin "köse peygamber"–, tesadüfi değildir (Cahen *EI²*, s.v. Eretna; Zachariadou [1027]): Kuşkusuz ayrılıkçı eylemlerinin Allah rızasına sahip olduğunu göstermek istemişlerdi.

Eretna'nın 1352 yılındaki ölümünden sonra, Orta Anadolu'daki siyasi birlik de sona erdi ve her büyük şehir neredeyse bağımsız birer beylik haline geldi. O zamanlar Anadolu bir mozaik özelliği gösteriyordu, artık küçülmüş üç Hıristiyan devletin yanı sıra, doğuda her biri bir büyük şehir etrafında toplanmış, sakinlerinin Selçuklu geleneklerine göre yaşamaya devam yollarını aradıkları beylikler ve son olarak yeni fethedilmiş Hıristiyan toprakları üzerine kurulmuş ve genişlemeye devam edenler vardı. Selçuklu Devleti'ne gelince, öyle görünüyor ki son izleri de XIV. yüzyıl başlarında silinmişti. Bu yok oluş yeni gelenler tarafından yaklaşık yarım yüzyıl süren nüfus baskısı, Moğolların siyasi zulüm ve göçebelerin faydalandığı otlakların kaybının damga vurduğu bir dönemin sonuna işaret ediyordu. Bu olaylar pek de iyi bilinmiyor zira doğulu kaynaklar (İran, Arap, vs.) Anadolu'ya Selçuklu döneminde teorik olarak Bağdat Halifeliği ile belli bir bağ olduğu ölçüde, Moğol dönemi sırasında olduğu gibi çok az sayfa ayırmışlardır çünkü bu ülke önemli yönetim merkezlerinden uzak bir sınır bölgesi idi.

BEYLİKLER KÜÇÜK ASYA'SI

Bilgilerimizin pek sınırlı ve bazen de kafa karıştırıcı olduğu Selçuklu ve Moğol dönemlerinin tersine, XIV. yüzyıl Küçük Asya tarihi iyi bilinir. Çağdaş ve güvenilir kaynaklar Türk beylikleri konusunda bize çok çeşitli bilgiler sunar.

Bu tarihçiler içinde Georgios Pahimeros (1242-1310 civ.), Nikeforos Gregoras (1290/91-1360 civ.) ve İmparator VI. İoannes Kantakuzenos (öl. 1383) sayılabilir. Bu sonuncu ilk zamanlar Bizans İç Savaşı'nda (bkz. böl. III) İzmir Beyi Umur Aydınoğlu'nun sonra da Osmanlı Beyi, Osmanlı hanedanının kurucusu Osman'ın oğlu Orhan'ın müttefiki olmuştu. Kantakuzenos kızını müttefiki Orhan'a gelin olarak sunmuştu ve bu ilişkiler nedeniyle Türklerin işlerinden son derece haberdardı. Anadolu'nun güneyindeki beylikler için bir başka Rum kaynak, Lusignanların hizmetinde olan ve Kıbrıs'ın karşısında yer alan Küçük Asya kıyılarında bu senyörlerin amaçlarını canlı bir ilgiyle izleyen Leontios Maharias'ın (fl. 1426-1432) *Kronik*'ine sahibiz. Bununla birlikte yukarıda adı geçen tüm Rum kaynaklar ancak temasta yahut Bizans veya Kıbrıslı olarak savaşta oldukları beylikler hakkında bilgi veriyorlardı, genel olarak Anadolu'daki durum hakkında değil. Bunun dışında, XIV. yüzyıldan daha sonraki eserlere de alınmış iki Türk kaynağı iki beylikle ilgilidir: İzmir Beyi Umur Aydınoğlu'nun deniz zaferlerini yücelten bir destan [957] ve Yahşi Fakih tarafından kaleme alınmış, ilk dört Osmanlı sultanın iktidarının vakayınamesi (Ménage [1003]). Bu iki önemli kaynağın yazarları dikkatlerini sadece beyliklere yöneltmişler ve Anadolu'nun genel görüntüsüne değinmemişlerdir.

Neyse ki iki Arap yazar, XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu beylikleri ile ilgili ayrıntılı tanımlar vermiştir. Mısırlı bilgin Al Umari (Al-Umari, Çev. Quatremère, s. 554-580) ve Faslı seyyah İbni Battuta (İbn Battuta [84], s. 413-468). İlkinin Kahire'de yazılan tanıklığı, 1333'te yanından ayrıldığı Küçük Asya asıllı bir şeyh olan Uryan'ın ve soylu Doria ailesi mensubu, o sırada Mısır'da esir bulunan ve Türk Balaban ismini almış bir Cenovalının kendisine aktardığı bilgilerden oluşur. Buna karşılık İbni Battuta 1330'lu yıllarda Anadolu'yu geçtiği sırada yaşadıkları ve duyduklarını büyük bir titizlikle not etmiştir. Dönemin İslam dünyasının neredeyse tamamını gezmiş olan bu seyyah, Anadolu'nun farklı beyliklerinin saraylarında bulunmuş ve beylerle kişisel olarak tanışmıştır. Al Umari ve İbni Battuta bu dönemde kaç beylik olduğu konusunda anlaşamazlar, biri diğeri tarafından sözü bile edilmeyen beyliklere atıf yapar ki bunun nedeni durumun istikrarsızlığı ve beyliklerin bazılarının çok kısa ömürlü olmasıdır. Gregoras'ın 1341 civarında dikkat çektiği, beylerin farklı gelişimleri olduğu iddiası bu savı güçlendirir: Bazıları bilgelik ve savaş performansları nedeniyle iktidarlarını güçlendirirken, diğerleri başlangıç pozisyonlarını korumakla yetinmiştir (Gregoras [69], II, s. 597). Ticari açıdan önemli liman Sinop çevresinde kurulan beylik bu kısa mevcudiyetin tipik bir örneğidir. Çok büyük ihtimalle Moğol döneminde üst düzey bir yöneticinin torunu olan lideri Gazi Çelebi saygıdeğer bir filoya sahipti, ayrıca kadırgaları da vardı ki dönem beyleri ancak hafif gemilere sahiptiler. Tüm Karadeniz'i kontrol ediyor, bölgeyi ziyaret eden Cenovalı ve Venediklilerin ticaretini tehdit ediyor ayrıca Kefe'ye kadar baskınlar düzenliyordu. Denizdeki başarıları sayesinde kısa sürede efsane haline gelmişti. Bununla birlikte, 1324'ten hemen sonraki ölümünün akabinde beyliği kısa sürede komşu İsfendiyaroğlu Beyliği'nin toprakları arasına katıldı (Zachariadou [1022]).

Beyliklerin sayısı hakkındaki bu uzlaşmazlığa rağmen, Al Umari ve İbni Battuta, nüfusu bol ve refah içinde olarak tanımladıkları Küçük Asya'daki genel durum hakkında ağız birliği etmişe benzer. Yarım yüzyıllık sürekli istikrarsızlıktan sonra Küçük Asya'nın yeniden düzene girmesi birkaç on yıl almıştı. Koyunlarla dolu bol otlaklarda hayvancılık gelişiyordu. Bunun dışında, bölgede ciddi bir tarım üretimi yapılıyor ve zanaatlar gelişiyordu. Fiyatlar mütevazı, yiyecekler ise nefisti. Sakinleri temiz kıyafetler giyiyordu, yardımsever, konuksever ve cömertti. Ticaret çok faaldi ve imrenilecek şekilde düzenlenmiş pazarlarını Mısır, Suriye ve Mezopotamya'dan gelen tacirler ziyaret ediyordu. Hayvancılık ve tarım üretimine maden kaynakları gümüş, demir ve bakır ve Batı'da çok aranan ve sadece Küçük Asya'da büyük miktarlarda üretilen şapı da eklemek gerekir. İki yazar da ayrıntılara girerek, koyun etinin lezzeti, badem gibi tatlı çekirdekli kayısılarının nefaseti, en iyi ipeklerle yarışacak kadar incecik yünlü keçileri, Türkmenler tarafından üretilen güzel yün halıları, Laodikya'nın (Donguzlu) Hıristiyan kadınları tarafından dokunan sim çerçeveli pamuklu kumaşlarını bolca överler.

İbni Battuta bazı beylik saraylarının özellikle de Birgi'deki Mehmet Aydınoğlu'nun sarayının lüksünden çok etkilenmiş olduğunu saklamaz: Kabul odasında kare şeklinde, her bir köşesinde ağzından sular fışkıran bronz bir aslanla süslenmiş çeşme hayranlık uyandırıyordu. Bizans asıllı genç ve güzel yirmi oğlan, Bey'e hizmet ediyorlardı. Aydınoğluların lüksü Mehmet'in oğlu Umur'u 1346'da İzmir'de ziyaret eden Batılı elçileri de etkilemişti. İşlemeli ipekten bir esvap giymiş olarak, altın bir kaşıkla yemek yiyordu; tüm yemek takımı pahalı ve süslüydü (*Historiae romanae* [955], col. 341). İbni Battuta tüm beylerden, genellikle gümüş, elbise ve at olarak birçok hediye aldı. Ancak en iyi hediyeler Aydınoğullarından geldi: Mehmet Aydınoğulları ona yüz altın ve yüz gümüş, bir at ve Mihalis isimli Bizans asıllı bir köle verdi. İzmir'de ziyaret ettiği oğlu Umur da ona aynı şekilde önemli bir miktar gümüş, iki güzel ipek urba ve Bizans asıllı bir köle hediye etti. Kastamonu Beyi Süleyman Paşa da İbni Battuta'ya önemli armağanlar sundu: Para, güzel bir elbise ve cins bir at. Ayrıca sarayının törenleri ve her gece herkese, göçebeler, şehir sakinleri, yabancılar ve seyyahlara açık sofrasıyla da etkiledi.

Ancak hediyelerin büyüklüğünden etkilenmeyen İbni Battuta, Türklerin en önemli beyinin İznik'te karşılaştığı Orhan olduğunu fark etmiştir. Orhan en zengini idi: Büyük toprakları ve durmaksızın kâfir Bizanslılara karşı sefere çıktığı "muhteşem" bir ordusu vardı (İnalcık [985], s. 210). Al Umari de Orhan'ı yeminli ve en korkulu düşmanı olduğu Bizans imparatoruna karşı giriştiği savaşlar nedeniyle yüceltir. Zira iki Müslüman yazar da Rum'da gerçekleşmekte olan kutsal savaşla (*cihat* veya *gaza*) ilgilidir. Osmanlı Beyi dışında, iki yazar Küçük Ermenistan kâfirlerine karşı savaşan Karamanlı Beyi'ni, korkutucu donanmasıyla Hıristiyan ülkelerini yağmalayan Karesi Beyi'ni ve deniz seferlerini artıran Saruhan Beyi'ni övmüştür. Son olarak, özellikle Bizanslı ve Franklara karşı savaşan Aydın Beyi'ni göklere çıkarırlar. XIV. yüzyılın başında Küçük Asya hem Hıristiyanlara karşı gazanın başladığı yer hem de üretken ve

zengin bir bölgeydi. Beylikler döneminden kaynaklanan bu zenginlik Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında da devam etmişti.

Gerçekten de kâfirlere karşı savaş Müslüman savaşçılara, kanuna göre beşte birini Bey'e verdikleri ganimet getiriyordu. Birçok beylikte ganimet zenginleşmenin önemli bir kaynağı olmaya, topraklarının genişlemesi durduktan sonra bile devam ediyordu. Bu şekilde Ege Denizi beylikleri kâfirlerle ortak sınırları kalmadığında bile esas amacı esir almak ve ganimet olan akınlar düzenlemeye devam ettiler. Bu akınlar farklı şekiller alabiliyordu. Sefer içindeki tahılın hemen gazilere taşınacağı bir deponun yağmalanmasıyla bitebilirdi. Ancak İslam savaşçıları tarafından bilinen, destanlarda adı geçen kiliseler ve manastırlarda toplanmış hazineler de vardı. Aydınlı savaşçılar tarafından yağmalanan bir kiliseyle ilgili bir tasvire sahibiz: "hazinelerle dolu bir kilise, yerleri ve duvarları baştan başa kırmızı altınla dolu" birçok altın ve gümüş lamba ve "taşlarla işlenmiş bir perde". Lambalar, perdeler ve döşeme taşları yerlerinden sökülüp savaşçıların gemileriyle götürülüyordu (*Düsturname-i Enveri* [957], s. 87). Kilise ve manastırların hazineleri yine savaştan önce askerlerini kışkırtmak isteyen Osmanlı sultanlarının nutuklarında kullanılıyordu.

Başka türlü faaliyetler de mümkündü: Mesela Sultan Orhan, 1331'de fethettiği İznik kiliselerinden kaldırılan ganimeti değerlendirmenin hem daha az yıkıcı hem de daha kârlı bir yolunu bulmuştu. Konstantinopolis'e Bizans başkentinin sakinlerinin yeniden satın almadan edemeyeceği birçok ikona, el yazması ve iki azize ait kutsal emanetle yüklü bir ticari bir misyon düzenledi. Bu son derece kârlı operasyon muhtemelen tek vaka değildi (Zachariadou [1026]).

Yine çok kârlı bir ganimet kazanma yolu esir alınmış erkek ve kadınları, Manisa, Efes ve Milet gibi Küçük Asya pazarlarında satmaktı. Bizanslı bir yazar, kendi zamanına tanıklık ederek Bizanslı bir esir bulunmayan tek bir parsel toprak bile kalmadığından yakınır. Ancak öyle görünüyor ki bu esirlerin büyük çoğunluğu Küçük Asya'da onları satın alan tacirler tarafından Batı Avrupa'ya, ilk olarak Latin otoritesinde olan adalara, Rodos, Naksos, Sakız ve özellikle de Girit'e satılıyordu. Beyler, köle ticareti üzerinde dayattıkları haklarından dikkate değer miktarda gelir elde ediyordu.

Aynı şekilde esirler arasında önemli kişiler olduğunda fidye de alınıyordu. Bu kişiler elbette ki kendilerini esir alan mütevazı askerin elinde kalmıyorlardı. Bir fidye alma mekanizması kurulmuştu ve insanlar, ilişkileri sayesinde esir alınan kişinin ailesiyle yeniden satın almayı pazarlık edebilecek yüksek mevkili yöneticilerin koruması altına giriyorlardı. Bizanslılar tarafından önemli vatandaşların, örneğin Osmanlılar tarafından 1354'te ele geçen Selanik Metropoliti Gregorios Palamas'ın satın alınması için ne kadar ödendiğini bilmiyoruz.

Dolayısıyla müstesna kişilerin fidyesi bey ve yüksek mevkililer için bir diğer zenginleşme çeşidiydi. Hıristiyanlar tarafında bu fidyeler Türk ülkelerine ödemelerin dengesinde fazladan bir yüktü. Nikopolis'te Haçlı Hıristiyanların 1396'daki hezimeti sonrası Nevers Dükü ve yirmi dört yol arkadaşı Sultan Bayezid'e hürriyetleri karşılığında 200.000 düka ödemek zorunda kaldılar (Day [977], s. 8-9; Setton [1012], t. 1, s. 360-369).

Yine Hıristiyanlara karşı savaşla ilgili bir başka önemli gelir kaynağı da akın yapma tehdidi altında topladıkları haraçlardı. Bugün neredeyse eminiz ki Menteşe ve Aydın beyleri en az 1332'den itibaren Ege Denizi'ndeki birçok ada ve kıyı bölgelerinden yıllık haraç topluyorlardı. Umur Aydınoğlu, Peloponez kıyıları, Attika ve Teselya'dan Trakya'ya kadar, Ege adalarının da Rodos Şövalyeleri hâkimiyetinde olmayan tamamından çeşitli ve önemli oranda vergi alıyordu. Bu düzenlemelerdeki vergi oranlarını bilmesek de 1333'te Osmanlılardan Orhan ile III. Andronikos arasındaki anlaşmanın, Andronikos'un Sultan'a elinde bulundurduğu ve koruduğu Mesothynia Kalesi için yıllık 12.000 hiperper haraç ödemesini öngörüyordu. Bu bölge elbette ki önemli Nikomedia limanını kapsıyordu ancak yine de bu ehemmiyetli bir miktardı ve bize, örneğin 1371'deki Maritsa Savaşı gibi Bizanslıları Osmanlıların tabisi haline getiren bir başarı sonrasında bu haraçların ulaşabileceği seviyeyi gösteriyordu. Diğer yandan, XIV. yüzyıl sonundan bir makbuz sayesinde, Sakız Adası senyörlerinin Aydın Beyliği'ne yılda 500 düka ödediklerini biliyoruz (Zachariadou [1029], s. 22-24). Sakız üretimi ile ünlü olan tüm ada için bu miktar Mesothynia'nınkiyle kıyaslanırsa düşük bulunabilir ancak Sakız o dönemde Cenova kadırgalarının koruması altında idi. Oysaki Türklerin her an saldırabileceği Mesothynia Kaleleri için Konstantinopolis ordusu çok daha güvenilmez bir koruyucu idi. Askeri güçlerin güç ilişkileri kuşkusuz ki haracın miktarını belirlemede önemliydi, her zaman altın olarak ödeniyor ve dolayısıyla zaten sarsılmış Bizans ve Rum ülkesinin Latin senyörlerinin ekonomisini daha da zayıflatıyordu.

Ganimet, fidye ve haraçlar cihada doğrudan bağlı gelir kaynağıydı. Küçük Asya ürünleri de cihatla doğrudan ilgili köle ticareti dahil, önemli ticari kârlar sağlıyordu. Bu ticaret, Beylikler Küçük Asya'sında köle ticareti veya savaş malzemesi sayılan at gibi belirli kategorideki mallar konusunda papa veya İslam geleneği tarafından dayatılan kısıtlamalar geçerli olmadığından serbestçe yürütülebiliyordu (Zachariadou [1029], s. 132-134). Anadolu göçebeleri at yetiştiriciliğinde ustaydı ve çok miktarda atları vardı. Elbistan bölgesi göçebelerinin Şam'ın Memluk valisine 600 at sunmaları görülmemiş bir şey değildir (Kellner-Heinkele [992], s. 172). Atlar büyük miktarlarda Ege Denizi limanlarından Venediklilerin Girit'ine ihraç ediliyordu.

Al Umari ve İbni Batuta son olarak İslam ülkelerinden ürünlerini satın almak için Anadolu'ya gelen kişilerden bahseder. Ancak farklı beylerle yapılan anlaşmalar çerçevesinde Küçük Asya'da faaliyetlerini güvence altına alan Batı Avrupalılar da vardı. XIII. yüzyıl sonundan itibaren Venedikli tacirler Menteşe topraklarındaki Makri bölgesine özellikle köle ve at satın almak için gelmeye başladı.

Venedikliler, 1318'den önce ilk anlaşmalarını Menteşe beyiyle, en önemli kolonileri Girit konusunda yapmışlardı bile. Bu anlaşma XIV. yüzyıl boyunca birçok kez yenilendi ve ticari şartların düzelmesini amaçlayan yeni maddelerle zenginleştirildi. Aşağı yukarı yirmi yıl sonra Venedikliler Aydın beyi ile başka bir ticaret anlaşması imzaladılar. Bu beyliklerin iki başlıca

limanı Palatia ve Theologo, Venedik konsolosluklarının ikameti olan önemli ticari merkezler haline geldi. Theologo'da konsoloslukları olan Kıbrıs, Rodos ve Cenova'dan gelen tüccarlar gibi, Barselona'dan ve İtalyan şehirlerinden gelenler de bu limanları ziyaret ediyordu. Bununla birlikte, Cenova ticareti özellikle Karadeniz'e yönelikti ve dikkati Boğazlara, yani özellikle zengin olan bu bölgeye ulaşabilmeye yoğunlaşmıştı. Osmanlı Türkleri Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyısını kontrol etmeye başladıklarında, Cenovalılar Sultan Orhan ile 1352'de bir anlaşma yapmayı başardılar. Bu, Osmanlıların Batılı bir büyük güçle yaptığı ilk anlaşmadır. Ayrıca en az iki Cenovalı ülkelerinin ticari çıkarlarını korumak için Osmanlı hizmetine girdi (Luttrell (995), s. 122-123). Cenovalı tüccarlar hızla başkenti Bursa uluslararası ticaret merkezi haline dönüşecek olan Osmanlı Beyliği'ne akın ettiler. Suriye veya İran'dan gelen kervanlar buraya türlü Asya ürünleri, inci, baharat, çivit, şeker ama özellikle de ham ipek getiriyorlardı. Halil İnalcık'a göre, "Bursa'nın XIV. yüzyılın ikinci yarısında dünya ticaret merkezi haline yükselmesi Osmanlıların gücünün ekonomik temelini oluşturdu" (İnalcık [985], s. 210; İnalcık, Quataert [987], 219-226, özellikle s. 223). Bunun dışında yerel ürünler de ihraç ediliyordu: tahıl, şarap, yün, vb. (Gerolymatou [982], s. 489-495).

Bu düzenlemeler sayesinde, Anadolu'da üretilen ürünler uluslararası ticaretle dağıtılıyordu. Germiyan Beyliği'nin şapı Antalya, Theologo ve Palatia Limanları'na yollanıyor, buradan Batılı tüccarlara satılıyordu. Menteşe ve Aydın bölgelerinin çok miktarlardaki tahılı Rum şehirlerindeki, hatta Bizans başkentindeki fiyatların sabit kalması için elzemdi. Beyler ihraç ve ithal edilen tüm ürünlerden yüksek vergi alıyordu. Örneğin, Aydın Beyliği limanlarından ihraç edilen tahıllar, 1337'den itibaren %6 vergiye tabiydi, bu da Tana'nın (Azov) Tatar efendisinin aldığının iki katına tekabül ediyordu. Şarap ve sabun ithalatında da köle ticaretinde olduğu gibi vergi yüksekti. Dolayısıyla beylerin zenginliğinin bir bölümü büyük ticaretteki bu vergilerden geliyordu (Zachariadou [1029], s. 125-131, 153-158, 160-165).

Bir başka gelir kaynağı da haraç ve vergilerin işletmesi veya doğal kaynakların kullanımıydı. Osmanlı dönemi için iyi bilinen ve araştırılan bu uygulamalar XIV. yüzyıl beyliklerinde de mutlaka vardı. Cihata karşın beyler Batı Avrupa asıllı Hıristiyanlara vergilerini toplama hakkı vererek yabancı sermaye ithalini kabul ediyorlardı. Bunun dışında bu kişiler önemli miktarlarda yatırım yapıyor ve karşılığında belli bir ürünün kullanımını elde ediyorlardı. Bu XIII. yüzyıl ortasında izlerini bulabileceğimiz bir uygulamadır. Moğollara İncil'i vazetmek için Papa tarafından yollanan Fransisken keşişi Rubroucklu Guillaume, Selçuklu başkenti Konya'da Anadolu şap ticareti tekelinin işletmesi için bir şirket kuran Nicolas de Sancto Siro adında bir Cenovalı ve Molinisli Boniface adında bir Venedikli ile karşılaşır. İki ortak kendi işleri için muhtemelen Sultanın sarayına gitmiştir (Cahen [972], s. 99). Bu durum Bizans tarafında olduğu gibi Türk tarafından başka olguları hatırlatır: İmparator VII. Paleologos Foça şapının işletmesini Cenovalı Benedetto Zaccaria'ya vermiştir ve Adorno bu sefer Osmanlı Sultanı I. Mehmet (1413-1421) ve halefi II. Murad (1421-1452)

döneminde Foça'yı işletmiştir. Böyle bir tekele sahip olmak için aday kişi Sultana bir giriş fiyatı vermeli ve daha sonra hediyeler göndererek devamını sağlamalıydı. Adorno'nun şap işletmesi için yılda 2000 altın ve Foça'da satış ve gümrük vergisinden belli bir pay verdiğini biliyoruz (Zachariadou [1023], s. 349-350). Kullanıcılar, para vermek dışında ayrıca zorunlu veya gönüllü olarak, en azından şartlar gerektirdiğinde en azından gerektiğinde, askerlik hizmeti de sunmak zorundaydı. Bu nedenle Molinisli Boniface hezimetle sonuçlanan Kösedağ Savaşı'na askeri lider olarak katılırken, Adorno da tahta göz diken Mustafa'ya karşı Murad ile sefere gitti (Zachariadou [1026], s. 218).

Gümrük vergisi gelirlerinin Batılı girişimciler tarafından kıskaca alınması XIV. yüzyıl sonundan itibaren görülen bir olgudur. Pek inandırıcı görünmeyen bazı göndermeler daha detaylı olan başkaları tarafından desteklenmiştir. Justino Contareno ve Antonio Bragdin'in şirketleri (societas) 1393'ten epey önce Küçük Asya tahıllarının ihracat hasılat kirasını vermişti. Osmanlı Sultanı I. Bayezid bu arada bölgenin efendisi olmuş, bu şirketlere güçlükler çıkarmış, onlar da metropolite şikâyet mektubu göndermişlerdi (Zachariadou [1026], s. 218). Bu olayı öğrendiğimiz belge kiranın bedelini söylemiyor ancak Türk Anadolu'sundaki tahıl üretimin boyutu düşünüldüğünde muhakkak ki önemli olması gerekir.

Küçük Asya'da birçok Batılı tüccar olmasına rağmen, Levant ile ticaret Avrupa ekonomisi için azar azar Doğu'daki Müslüman efendilerin kasalarında biriken değerli madenlerin, yani altın ve gümüş paraların kaybı anlamına geliyordu. Avrupalılar Levant'tan lüks ürünleri baharat, boya, inci vs. ile birlikte ipek, pamuk, şap, tahıl gibi hammaddeler de alıyordu. Buna karşılık, Levant'a aldıklarından çok daha az çeşitli, miktarca az ve bilhassa da aldıklarından daha değersiz ürünler (yün veya keten tekstil, şarap, sabun, metaller) satıyorlardı. Elbette, ticari filolarının üstünlüğü nedeniyle Levant'ın farklı limanları arasında daha kolay yelken açabiliyorlardı, bu alanda malların taşınması için sistem de geliştirmişlerdi ve bu da onlara gelirlerini artırma şansı veriyordu. Örneğin Cenovalılar Sakız Adası'ndan Yakın Doğu'nun tüm limanlarına mastika ticareti yapıyor ve Kırım'dan Mısır'a kadar köle götürüyorlardı. Venedikliler Küçük Asya'dan tahıl alıyor, Rum'un tüm tezgâhlarına, Bizans toprakları da dahil götürüyorlardı. Ne ki Levant'a doğru, Doğulu devletler lehine bir ödeme dengesi açığı görülüyordu. Bu açık hakkında daha iyi bir fikir sahibi olmak için kuşkusuz Levant'ın –Latin ve Bizanslı– senyörlerine Türkler tarafından, her zaman altın para karşılığı dayatılan tabiyet haraçları ve daha sonra Ragusa Deniz Cumhuriyeti gibi bazı devletlere Osmanlı'nın gücü arttığı ölçüde artan altın parayla ödenen fidye paralarını da akılda tutmak gerekir (Day [977], s. 5-12).

Sonuç olarak, Anadolu'nun Batı Avrupa ile yaptığı, tüm Osmanlı İmparatorluğu boyunca sürecek ticaretin temelleri XIV. yüzyılda atılmıştır. Beylerin ara sıra öne sürdüğü talepler, korsanlık eylemleri ve yayılmacı eğilimlerine rağmen, Batılılar çoğunlukla Türklerle iş yapmayı Hıristiyanlarla iş yapmaya, muhtemelen bu iki grubu birbiriyle karşı karşıya getiren güçlü rekabet

nedeniyle, tercih etmiştir. Burada Antalya konusunu irdelemek gerekir: Teke Beyliği çevresinde bulunan bu önemli liman Kıbrıs Kralı I. Pierre tarafından 1361'de işgal edilmişti. Bey, fethetmek için birçok girişimde bulunmuştur: Kara harekâtları düzenlemiş, donanmasıyla deniz seferleri başlatmış, surlarını kuşatmış, kullarına Antalya'ya yiyecek satmayı yasaklamış, Kıbrıs Kralı'na yeniden satın almayı önermiş, hatta bir tuzak bile kurmuş ancak sonuç alamamıştır. On iki yıl sonra I. Pierre'in vârisi II. Pierre, Cenovalıların Antalya'yı elinden alacaklarından korkarak onu Cenovalılardansa Teke Beyi'nin eline bırakmanın en iyisi olacağını düşündü: Şehir ve limanı Beye bırakıldı. XV. yüzyılda yazan bir Kıbrıs Rum'una göre "Kralın, babası değerli Kral Pierre'in büyük bir savaş ve onca kan akıtarak fethettiği bu kadar güzel bir kaleyi Türklere vermesi Hıristiyanlık adına büyük bir utanç"tı (Machairas [73], s. 203-205).

OSMANLILARIN ANADOLU'SU

P. Wittek'in tarihsel analizine göre [1017], Hıristiyanlara karşı savaş Küçük Asya'daki Türk beyliklerinin kuruluş nedeni, "kâfir" topraklarından yağma ürünleri ve esir de elde edecek sakinlerinin ihtiyaçlarına hizmet eden "varoluş nedenleri" idi. Kârlı baskınlar düzenleyen ve fetihlerle topraklarını büyüten bir liderin emrinde birleşiyorlardı. Bu kâfirlere karşı cihatta beyi takip edenler inanç savaşçısı gazilerdi. Çağdaş bir Bizanslı gözlemciye göre, başka beyliklerin askerleri bir beye katılabilirdi, çünkü "bu barbarlar bir akın düzenlenirken başka bir beye bağlanabilir, arkadaş ve müttefik olarak kabul görürlerdi" (Cantacuzène [62], Cilt II, s. 591).

Anadolu beyleri fetihleriyle denize ulaşıp artık Hıristiyanlarla kara sınırları kalmadığında da hafif gemiler inşa ettiler ve 1302-1303'ten itibaren Ege Denizi'nin batı kıyıları ve Adalara akın düzenlemeye başladılar. Akınları, Latinlerin deniz üstünlüğüne karşı koymaları gerektiği için çektikleri zorluklara karşın maddi kazanç sağlıyordu. Buna karşın, coğrafi konumu nedeniyle Bithinya'daki Osmanlı Beyliği Bizanslılara, yani her geçen gün zayıflayan bir düşmana karşı savaşıyordu. Bu savaş Avrupa topraklarına taşındığında Osmanlılar çökmekte olan Balkan devletlerine karşı da devam etme şansı buldular ve aynı zamanda askeri başarıları, beyliklerinde yoğunlaşan askeri güçlerini her geçen gün artırma imkânı verdi. Wittek'in bu tezi, en önemlisi Bursa'da muhafaza edilmiş 1337 tarihli bir yazıt olan birçok Türk kaynağına dayanır. Bu yazıtta Beyliğin kurucusu Osman'ın ardılı Sultan Orhan, Bizanslılara karşı faaliyetlerine gönderme ile "gazilerin sultanı" (*sultan al-gazâl*) sıfatıyla anılmış ve kendini "gazi oğlu gazi" (*gâzî ibn al gâzî*) olarak adlandırmıştır (Beldiceanu-Steinherr [968]).

Son yirmi beş yıl içinde, birçok tarihçi Wittek'in analizlerini farklı argümanlara dayanarak reddetmiş, işi Türklerin kutsal savaş peşinde olmadıklarını ileri sürmeye kadar vardırmışlardır. Bununla birlikte bu sav hiçbir zaman yok olmamış ve Halil İnalcık gibi ünlü bir tarihçi buna referans vermeyi sürdürmüştür. Cemal Kafadar 1995'te bu konuyu eleştirenlerin görüşlerinin detaylı bir analizini yayımlayarak yeniden sahne önüne çıkarmıştır, bunu referans

alabiliriz (Kafadar [989], s. 29-90). Durum hakkında gayet bilgili olan XIV. yüzyılın iki ünlü yazarı Al Umari ve İbni Battuta'nın bazı Türk beyleri ve özellikle de Orhan'ı kâfirlere karşı savaştıkları için övdüklerini hatırlayalım (bkz. *yukarıda*, s. 316). Bu cihat ideolojisinin benimsenmesi bundan böyle Anadolu İslamına başka dinlerden unsurların sızmasını kösteklemiştir.

1330 civarında Marmara Denizi'nin iki beyliği olan Karesiler ve Osmanlılar, Trakya kıyısına ve Konstantinopolis civarına deniz akınları düzenlemeye başladılar. Bu bölge onların gözünde yağma ve esir alma için bariz bir hedefse de başka Türkler tarafından zaten yağmalanan bu topraklar daha az ganimet getiriyor ve iki beylik arasında rekabeti kışkırtıyordu.

Karesi Beyliği'nin zaten elinin altında bir filosu varken, Osmanlılar Bithinya kıyılarını bile henüz denetimleri altına alamamışlardı. Bununla birlikte Osmanlılar iki önemli şehir olan Bursa ve İznik'i uzun yıllar süren kuşatma sonucunda ele geçirmişlerdi. Onlara 1304'ten beri yıllık haraç veren Bursa nihayet 1326'da teslim olmuş, İznik ise 1331'de düşmüştü. İki sene sonra, 1333'te Bizans İmparatoru, Orhan ile bir anlaşma imzalayarak yetkisi altında sadece Nikomedia (İzmit) civarlarındaki deniz kalelerinin kalması karşılığında yıllık 12.000 hiperper haraç ödemeyi kabul etmişti (Zachariadou [1029], s. 23). Orhan 1337 Yazı boyunca Bizans başkenti civarlarına bir sefer düzenlemeye çalıştıysa da hezimetle sonuçlandı. Ancak bir süre sonra yine 1337'de Osmanlılar İzmit Limanı'nı aldılar.

Orhan'ın gücü V. İoannes Paleologos ile müttefik olacağı VI. İoannes Kantakuzenos arasındaki Bizans İç Savaşı sırasında dikkate değer ölçüde arttı. Bu ittifak ona sadece maddi değil, Kantakuzenos'un kızıyla yaptığı evlilikle mühürlenen belirli bir saygınlık da getirdi. Karesi Beyliği de Kantakuzenos'un düşmanı V. İoannes Paleologos'un yanında iç savaşa karıştı. Bu iki adam arasındaki taht rekabeti Türk müttefiklerinin arasında da rekabet yarattı ve 1345-1346'da, Osmanlılar, Karesi Beyliği'ne boyun eğdirdiler. Bu olay Anadolu'nun iktidarları altında birleşmesi yolunda temel bir adım olacaktı (Zachariadou [1028]). Osmanlılar artık hem Trakya'da gözü olan düşmanlarından kurtulmuş hem de Ege Denizi'ne açılma imkânı bulmuşlardı. Böylece Karesi donanmasını hizmetlerine alabilir ve denizcilerin deneyiminden faydalanabilirlerdi zira bu bölgenin denizcilik geleneği en az 1270-1275'e dayanıyordu, mükemmel denizcilik şehri Monemvasia'nın birçok sakini Biga şehrinde ikamet ediyor ve Bizans gemilerine mürettebat sağlıyordu. XIII. yüzyıl sonunda Bizans donanması feshedildiğinde mürettebat Latin veya Türk yabancıların hizmetine girdi (Ahrweiler [473], s. 360, 378). Muhtemelen Biga denizcileri de Türklerin hizmetine geçtiler; Türk vakayinamelerine göre, Trakya fethi öncesindeki Çanakkale Boğazı geçişi sırasında Osmanlılara Karesi denizcileri yol göstermiş ve yardım etmiştir.

Küçük Asya için belirleyici başka bir olay da Bizans İç Savaşı sırasında gerçekleşti: Haçlılar, 1344'te o ana kadar Umur Aydınoğlu'nun Latinlerin Rum topraklarındaki mülklerini tehdit eden ve ticarete köstek olan deniz seferlerinin düzenlendiği İzmir Limanı'nı ele geçirdiler. İzmir'in alınışı Batı dünyası

için Levant ile ticarette gerekli bir platforma sahip olmak anlamına geliyordu (Setton [1012], t. I, s. 190-223; Zachariadou [1029], s. 41-62).

Osmanlılar Konstantinopolis tahtına geçişinden sonra da Kantakuzenos'un müttefiği olarak kaldılarsa da bu dönemin tarihi 1347'de kara vebanın gelişi nedeniyle iyi bilinmez (bkz. böl. III). Küçük Asya'da kara veba konusu, Osmanlı gücünün yayılmasının başlangıcıyla bağlantısı çok iyi incelenmemişse de Osmanlı bölgesinin hastalıktan etkilenmemiş ve bu olayın tarihsel gelişimi üzerinde birçok etkisinin olmamış olması olasılık dışıdır (Zachariadou [1029], s. 41-62).

Her durumda izleyen yıllarda ve vebaya rağmen Osmanlılar derhal durumlarını sağlamlaştırdılar ve hatta Avrupa topraklarında yayıldılar. 1354'teki Gelibolu depreminden istifade ederek, Çanakkale Boğazı geçişini kontrol eden emsalsiz stratejik öneme sahip bir liman olan bu şehri ele geçirdiler (Oikonomides [1007]); kutsal savaşın sınırı Avrupa'ya taşınmıştı. Bundan böyle akınlar artık sadece Bizanslıları değil, Balkan halkları ve Güneydoğu Avrupa'yı da hedefliyordu. Köle pazarlarında satılan esirler artık Bulgar, Sırp, Arnavut ve yirmi beş yıl sonra Vlah ve Macarlar olacaktı. Tüm Anadolu'dan ve diğer Müslüman ülkelerden gelen savaşçılar bu seferlere katılmak için Osman'ın ülkesinde toplandılar. Sonra da Türklerin Rumeli (Romalıların ülkesi) olarak adlandıracağı Avrupa topraklarında daimi olarak yerleştiler. Büyük bir imparatorluğun inşası böylece başladı. Aynı yıl Gelibolu'nun alınışıyla eşzamanlı olarak Osmanlılar Anadolu'nun iki önemli şehri olan Ankara ve Gerede'nin (Krateia) efendileri oldular. İlkinin ele geçirilişi diğerlerinin yanı sıra başkentleri Bursa'ya kervanların varışını kolaylaştırdı ki Cenovalılarla yaptıkları bir anlaşma ile bağlantılı olarak ekonomik büyümeye büyük katkı sağladı (İnalcık, Quataert [987], 223; bkz. üstte, s. 390).

Sultanların kültürel faaliyetlerinin mirası olan mimari abideler, özellikle de cami ve medreseler beyliğin içinde bulunduğu durumun tanıklarıdır. Yazılı belgeler hayır kurumları kurduklarını gösterir. Bu topraklarda yaşayan Hıristiyanlara gelince, Gelibolu'nun alınışı sırasında Türkler tarafından esir alınıp Bithinya'ya götürülen ve burada fidyesinin ödenip özgürlüğüne kavuşmak için oldukça uzun zaman bekleyen Selanik Metropoliti Gregorios Palamas'ın eşsiz tanıklığı sayesinde durumları tarafımızca bilinmektedir. Bithinya Hıristiyanları gerçek bir dini özgürlükten istifade etmekteydi. Dinlerine, kamusal olarak hem yaşamak hem de ibadette bulunmak anlamında sadık kalabiliyorlardı. Bizans topraklarında olup bitenle ilgiliydiler ve son olaylar hakkında bilgi almak için metropolitin huzuruna düzenli olarak çıkıyorlardı. Seyrek de olsa neredeyse tüm sakinleri Hıristiyan olan köyler de kalmıştı. Örneğin Biga'da önemli bir Ortodoks Hıristiyan cemaat ve Palamas'ın aylar süren tutsaklığında yanlarına sığındığı keşişler de vardı. Bizans'ta eteriarhis sıfatını taşıyan bir asker olan Mavrozoumes ona konukseverlik göstermiş ve en önemlisi Türk muhafızların gözetiminden kurtarmıştı. Palamas açıkça dile getirmese de bundan Biga şehrinin Osmanlı Devleti'ne dahil edildiği halde bir çeşit özerklik taşıdığı sonucunu çıkarabiliriz. Palamas, Orhan'ın torununun Bursa yakınındaki yazlık

dağ evine öğle yemeğine davet edildiğini, yemeği dini konular üzerine uzun süren dostça bir tartışmanın izlediğini aktarmıştır. Aynı akşam, Orhan Bey'e götürülmüştür. Burada etkili bir başka Bizanslı, tabip ve Orhan'ın akrabası olarak onun güvenini kazanmış ve üzerinde belli bir etkisi olan Taronites ile karşılaşmıştı. Ancak Osmanlı Beyliği'ndeki ikameti konusunda bize aktardığı en dikkat çekici olay, Orhan'ın emri ile düzenlenen, Hıristiyan ve İslam dinleri üzerine halka açık bir tartışmadır. Tanıklar, birçok Hıristiyan, birçok Türk memur ve konu hakkında bize oldukça ayrıntılı bir rapor sunmuş olan tabip Taronites'tir (Philippidis-Braat [554], s. 144-148, 168-185, 200-204).

Orhan'ın ardılı I. Murad döneminde Osmanlı Devleti göz alıcı derecede büyüdü. Anadolu'da kalan Sultan'ın katılmadığı, Trakya'da gerçekleşen Maritsa Savaşı (1371) sonrasında, Sırplar ve daha sonra da Bizans imparatorunun kendisi Osmanlıların vasalı oldular. Bu on yılda Osmanlı Devleti Küçük Asya'nın büyük bölümüne yayıldı. Bu sırada Osmanlı tahtının vârisi Bayezid, Germiyan Beyi'nin, şap bulunan topraklarının büyük kısmını çeyiz olarak getirecek kızıyla evlendi. Sonuç olarak, Avrupalılar, o dönemde büyük talep gören şapı ihraç etmek için Osmanlı sultanı ile pazarlık etmek zorunda kaldılar (Emecen [978], s. 43-45; Zachariadou [1029], s. 168-169). Son olarak, Osmanlılar bu yıllarda Antalya'nın gerisindeki küçük beyliklerin topraklarını ilhak ederek, bu limanı başkentleri Bursa'ya bağlayan kervan yollarının denetimini ele geçirdiler. Anadolu'da onlara kafa tutabilen tek beylik, Selçukluların itibarlı eski başkenti Konya'yı merkez alan Karamanlılardı. Bu beylik 1375'te kesin olarak Karamanlıların eline geçecek Küçük Ermenistan Hıristiyan Krallığı kâfirlerine karşı yaptığı savaşlardan muzaffer çıkmıştı.

I. Murad'ın vârisi I. Bayezid hemen Anadolu'nun diğer beyliklerine boyun eğdirme kararlılığını gösterdi. Tahta geçişinden bir yıl sonra 1389 Ağustos'unda, Ege beyliklerini, hemen akabinde ise Antalya ve Alanya limanlarını işgal etti. 1391'de, İsfendiyaroğlu Beyliği'ne döndü ve oradan Ankara ve Erzincan arasındaki büyük kervan yolundaki tüm şehirleri teker teker ele geçirdi (İnalcık, Quataert [987], s. 223). Bu askeri teşebbüsleri, Sivas seryörüne karşı giriştiği sefere vasal olarak katılmak zorunda kalan II. Manuel Paleologos'un aktardığına göre, zorla gasp izliyordu. Sırbistan, Arnavutluk ve Bulgaristan'dan gelen başka teba da Sultan'ı izliyor ve kendi ülkelerinde onların yaptıklarından intikam almak için Anadolu Türklerinin katline katılıyorlardı [Letters of Manuel II Palaelogus [137], no. 14-21).

Bununla birlikte bu yıllar boyunca Küçük Asya'ya sığınmak için topraklarını terk eden Hıristiyan nüfus, özellikle de I. Bayezid'in başkent kuşatması sırasında (1395-1402) Konstantinopolis sakinlerinin yarattığı bir nüfus hareketliliği gözlemlenir. Aynı yıllarda, Venedik Girit'inin ağır borç içindeki bir kısım sakini Türkiye'ye sığınmış, burada donanmaya yazılmış ve Hıristiyan topraklarına yapılan akınlara katılmışlardır. Venedikliler onları borçlarının düzenlenmesi vaadiyle Girit'e geri getirmeye çalışmıştır ki, bu da kaçakların ne denli önemli sayıda olduğunu ve işgücü olarak onlara ne denli ihtiyaç duyulduğunu gösterir niteliktedir. Venedik kadırgalarında zorla çalıştırılan başka

Giritli köylüler de kendi paylarına Türk topraklarına sığınmışlardır. Görünen o ki birçok Hıristiyan için Anadolu'daki *zımmi* yaşantısı kabul edilebilirdi (Zachariadou [1024], s. 229-321).

Başka, daha ciddi, haksız vergiler de Anadolu'da Moğol Hanı Timur'un seferi sırasında salındı. Aslında Bayezid Ege limanlarından tahıl ihracatını yasaklayarak uluslararası ticareti kösteklemişti (Zachariadou [1024], s. 78-80). Ayrıca, İran'dan ve Orta Asya'dan gelerek Anadolu'ya giren kervan yollarını denetleyen şehirlerin ele geçirilmesi Timur'un İmparatorluğunda yaşayan tüccarların kazançlarını azaltmıştı. Timur, Anadolu'yu işgal etti ve birçok harekât sonucunda Osmanlı ordusuyla Ankara yakınlarında karşı karşıya geldi. Bayezid 1402 Temmuz'unda hezimete uğradı, Timur tarafından esir edildi ve Osmanlı Devleti fesh oldu. Anadolu şehir ve köyleri 1403'e dek orada kalacak olan Moğol ordusu tarafından yağmalandı. Efes gibi yıkım dışı kalan şehirler ancak istisnadır. Timur Latinleri İzmir'den kovdu ve Bayezid tarafından fethedilen beylikleri yeniden kurdu.

Bayezid'in dört oğlu hanedan kavgasına girdiler ve on yıl sürecek iç savaşlar dönemi başladı. Şu ya da bu taht talibini destekleyen birçok Türk beyi işe karıştı ve Anadolu'da daha da çok askeri sefer yapılmasına neden oldu. Sonunda I. Mehmet iktidarı ele geçirdi ve Osmanlı Devleti'ni temkinlice yeniden kurmaya girişti. Ancak Ankara bozgunu, uzun hanedan savaşları ve devletin zayıflayışı, yaklaşık yüz yıl önce devletin kuruluşundan beri Osmanlı savaş ekonomisinin temelinde olan toprak genişlemesi ihtimalini ortadan kaldırmıştı.

Bunu, Şeyh Bedrettin'in dini liderliğinde ve başlıca müritleri Börklüce Mustafa ve Torlak'ın emirleri altında Rumeli'den İzmir Körfezi'nin güneyinde Stylarion Yarımadası'na (bugün Karaburun) yayılan, bir ayaklanma aracılığıyla dışa vurulan toplumsal istikrarsızlık dönemi izledi. İsyancılar mal ve çıkarlarının ortak olmasını ve Hıristiyanlar ile kardeşlik kurulmasını savunuyor, hatta "bir Hıristiyan ile karşılaşıldığında (onlar) dostuk ile ağırlanmalı ve Tanrı misafiri olarak onurlandırılmalı, "Türklerden çok Hıristiyanlar ile birlik olmalı" diyorlardı. Muhtemeldir ki, Hıristiyanlık ve İslam üzerine kurulu yeni bir din arayışındaydılar zira İslam üç yüz yıldır Anadolu'da yerleşen fatihlerin dini olmakla birlikte hâlâ boyun eğen ulusların dini etkisine maruz kalıyordu. Ortodoks Hıristiyan rahipler de ayaklanmaya katıldılar ve çıkarlarının ortak olduğunu gösterdiler. Bu isyan, erkek, kadın, çocuk demeden girişilen katliamla korkunç bir kan banyosuyla sona erdi (Balivet [962], s. 35-91, özellikle 73; Zachariadou [1025], s. 301-302).

Sultan II. Murad (1431-1451) Osmanlı Devleti'nde istikrarı sağladı ve Anadolu'yu bu kez elden geldiğince barışçı yöntemler, mesela evliliklerle yeniden birleştirme girişiminde bulundu. Anadolu'yu imparatorluğuna daha iyi entegre etmek için *tımar* sistemini kullandı ki buna göre mülkü elinde tutan mülkü işleyen çiftçilerin vergilerinden bir bölümünü savaşa süvari olarak katılma karşılığında alıyordu. Orhan döneminden beri var olan bu kurumun Bizans'ın *pronoia* sistemiyle birçok ortak noktası vardı. Geleceğin Konstantinopolis fatihi II. Mehmet 1451'de tahta geçtiğinde sadece Karaman Beyliği ayaktaydı ve Osmanlı'nın iktidar tekeline direniyordu.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu, Trabzon İmparatorluğu (1461) ve Karaman Beyliği'nden geriye kalanların (1475) fethiyle tam anlamıyla Osmanlı oldu. İlk Osmanlı başkenti Bursa ekonomik merkez olma özelliğini ve sultanların türbeleriyle kutsallığını korudu. Eski Türk beylikleri vilayet (*sancak*) haline geldiler ve imparatorluğun yönetim sisteminde adlarını korudular. Avrupa sancakları (Rumeli) hâlâ imparatorluğun gelirlerinin %67'sini üreten en önemli bölgeydi (İnalcık, Quataert [987], s. 55-56). Bir sonraki asır, Osmanlı İmparatorluğu devleşti: İran Körfezi'nden Tuna ve Kafkaslar'dan Adriyatik Denizi'ne uzanıyordu. Ancak Anadolu hepsinden daha fazla karakteristik kültürünü ve ata geleneklerini korudu; bu nedenledir ki padişah oğulları buraya delikanlılıklarında bir vilayetin yönetiminden sorumlu olarak kamu yönetimi için gönderiliyorlardı. İki vilayetin başkentleri, Manisa ve Amasya her zaman oraya anneleri, lalaları ve yüksek askeri ve mülki erkânla birlikte yerleşen Osmanlı şehzadeleri için uygun ikamet yerleri olarak görülmüştür. Böylelikle bu şehirler önemli yönetim merkezleri olup, özellikle Türk ortamında Konstantinopolis'i taklit eden saraylarıyla gelişmiştir.

BÖLÜM XXI

Batılıların Bizans'taki Mülkleri

Michel Balard

BİZANS VE BATILI TACİR ŞEHİRLER

IV. Haçlı Seferi ve Bizans İmparatorluğu'nu paylaşma anlaşması Haçlılar tarafından fethedilen topraklarda Frank-Venedik ortak egemenliğini kurdu. Venedikliler Konstantinopolis pazarına kimi isterlerse sokma hakkına sahip olduklarından, Cenovalılar kendilerini fethin kârından dışlanmış buldular. Bu, rakibiyle anlaşma yapmaya zorlanan Cenova komününde direnç yarattı. Öyle anlaşılıyor ki, İznik İmparatorluğu ile Venedik hegemonyasını kırmak için varılan ittifak, yapıldığı an itibariyle, Suriye-Filistin Frank devletlerindeki Cenova pozisyonlarının da tehdit altında kalmasına neden oldu.

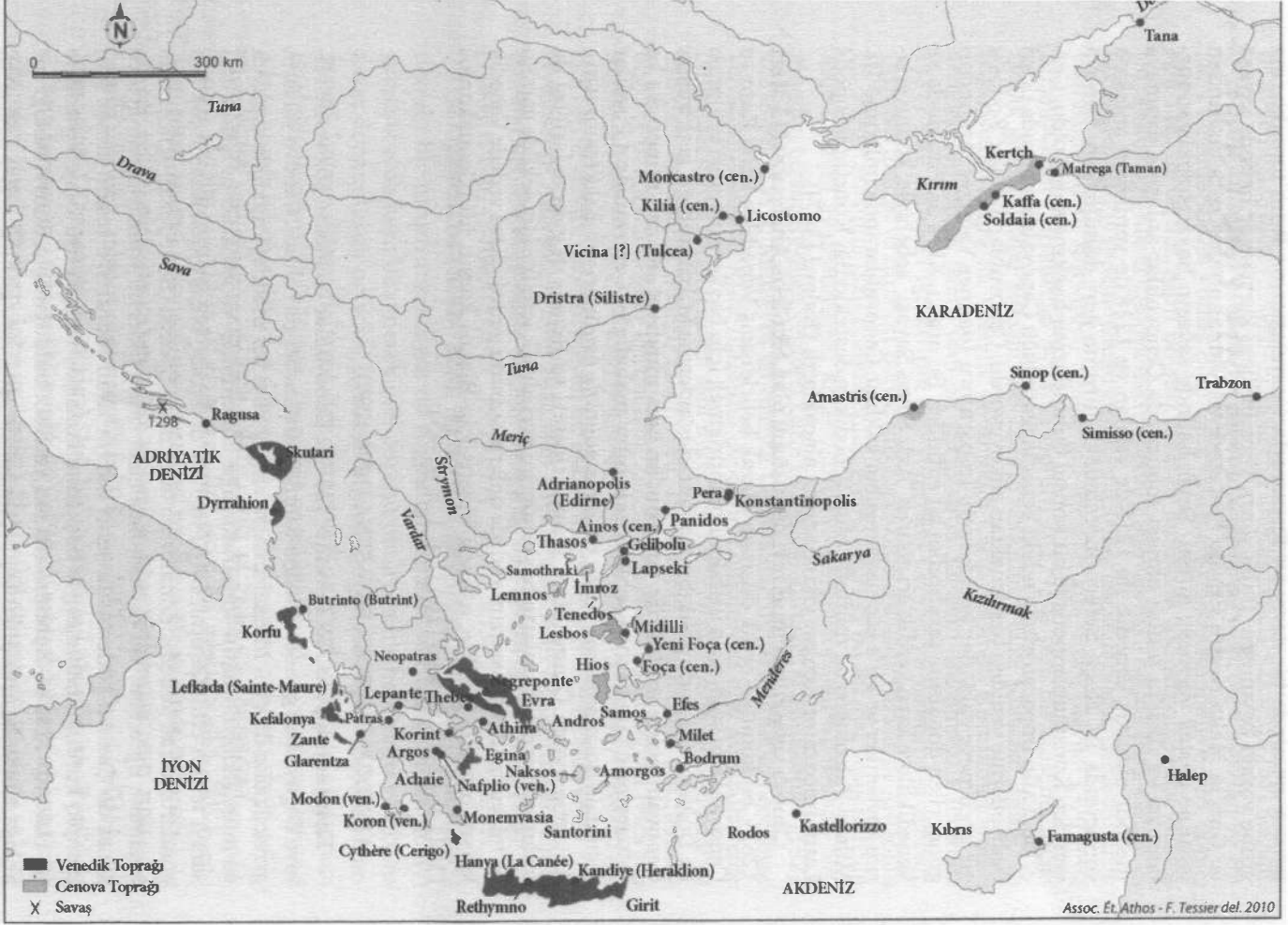
1204'ten 1261'e

Gerçekte Venedik Mart 1204'teki *Partitio Romanie*'den istifade eden başlıca taraftı. Konstantinopolis'in sekizde üçünü, Peloponez ve İyonya Adaları'nın büyük kısmını, Adrianopolis çevresinde Trakya'da bir parça, Pinde'nin batısındaki ülkelerde başka bir parça ve Evia'da iki şehir almıştı (Carile [1034]; Cessi [1059], s. 193-195; Oikonomides [396]). Venedik, ona verilen tüm toprakları işgal edemediğinden Konstantinopolis'e giden büyük deniz yolunun üzerindeki belli başlı yerleri almakla yetinmiş ve Montferratlı Boniface'nın 12 Ağustos 1204'te varılan anlaşmayla teslim edeceği Girit'i sahiplenmek için pazarlığa başlamıştı. Rainieri Dandolo, Giacomo Tiepolo'nun 1208'de "Kandiye Dükü" sıfatıyla yönetimini devralacağı Ada'ya 31 kalyonla gelmişti. Cenovalılar bu başarısızlığa teslim olmadılar. Malta Kontu Enrico Pescatore ve Sirakuza Senyörü Alamanno da Costa'ya destek vererek on yıl boyunca Ada'nın doğusunda ve merkezinde Venediklilere direnmelerini sağladılar. Serennissima birçok sefer düzenleyerek Malta Kontu'nun 1212'de Ada'yı terk etmesini ve Alamanno da Costa'nın 1217'de teslim olmasını sağladı. Bundan böyle Venedik sömürgeleştirmesi, Rumlardan direnç görse de gelişebilirdi. Venedik, eski İmparatorluk mülkleri ve kilise arazileri üzerinde 132 şövalye yurtluğu ve 48 serjanteri ile Girit'in sömürgeleştirilmesini düzenlerken 1212'de ilk isyan patlak verdi, Arşipel

Dükü Marco Sanudo'nun müdahalesiyle bastırıldı. Beş yıl sonra, başka arhonlar da ayaklandılar. Bu uzun bir isyanlar zincirinin ilk halkasıydı, zirveye 1283-1299 arasında yaşanan Aleksios Kalergis ayaklanması oturdu, bu sürede arhonlara büyük toprak tavizleri verildi: Ata topraklarının ve Bizans döneminden miras kalan imtiyazların tanınması, karışık evliliklere izin, Ada'nın batısındaki manastırlar üzerinde söz hakkı ve Girit Ortodoks Piskoposluğu'nun kurulması gibi (Maltezou [1087]).

IV. Haçlı Seferi'nin akabinde, 1205-1206'da büyük Venedik ailelerinin mensupları, kendi inisiyatifleri ve Haçlı sıfatları ile Ege Adaları'nı ele geçirdiler: Andrea ve Geremia Ghisi kardeşler Tinos, Mykonos ve Kuzey Sporad adalarını; Marco Sanudo d'Andros, Naksos ve Kiklades'i, Filocalo Navigaioso Lemnos'u aldı (Borsari [1057]; Loenertz [1077]; Saint Guillain [1101]). Fethin kronolojisi ve biçimi büyük ölçüde karanlıkta kalmıştır. Adaların giderek ele geçirilmesi 1212'de, Girit Dükü'nün Marco Sanudo'ya arhonların ayaklanmasını bastırmak için çağrı yapmasıyla tamamlanmışa benzer. Bu farklı senyörlükler Ege dünyasında bir dayanışma zinciri kurmuştur: Örneğin Marco Sanudo, Andros'u Marino Dandolo'ya tımarla vermiş ve Marino Zeno'nun Konstantinopolis'e Venedik Podestası (Valisi) olarak seçilmesine önayak olmuştur. Kendisini "Naksos ve Andros Dükalığı Senyörü" olarak nitelendiriyordu ancak –ardılları "Arşipel Dükü" sıfatını ancak XIV. yüzyılda aldılar–. *Partitio Romanie* Ege Denizi'ni imparatora ayırdığı için Dükalık Latin İmparator I. Henri'ye sözleşmeyle bağlıydı. 1248 civarında bu sözleşme Mora Prensi'ne, sonra da 1278'de Prensliğin efendisi Anjoulu Carlo'ya devredilmişti. Girit ve Negroponte'nin *regimina* Venediklileri Rum Ülkesi'nin farklı Venedik güçleri arasındaki sorunları dostlukla çözmek için arabuluculuk yapıyorlardı. Böylelikle Ege senyörleri siyasi yapılarda ve Frank Yunanistan'ın sosyal ağlarında iç içe geçmiş durumdaydılar. XIII. yüzyıl boyunca, Venedik bu Ege mülkleri üzerinde en ufak bir efendilik taslamadı. Neredeyse tamamı başkentte de mal mülk sahibi senyörleri askeri ve diplomatik her türlü bağımlılıktan azade olarak Venedik ile kişisel ve bireysel ilişkilerini sürdürdüler.

Peloponez üzerinde 1204 paylaşım anlaşmasıyla hak sahibi olan Venedik'in buraları sahiplenecek imkânları yoktu, sadece limanlarla ilgileniyordu. Ayrıca 1209 Haziran'ında Geoffroy de Villehardouin'e bir avuç Frank şövalye tarafından ele geçirilen Mora Prensliği'ni verirken, 1207'de işgal edilmiş, "Serenissima'nın gözleri" olarak Peloponez'in güneyindeki gemilerin hareketlerini gözetleyen Koron ve Modon'u kendisine ayırdı. Son olarak Venedik Negroponte Adası'nda Verona asıllı üç senyör olan Tercierlere (Şubat 1210 Anlaşması) bağlanmış bir nevi koruyuculuk yürürlüğe koymuştu ancak burada bir Venedik kalesinin gözcülük yaptığı başkent istisna bırakılmıştı (Koder [1079]; Jacoby [1072]). Böylece, tüm bu mülkler sayesinde Venedik, Konstantinopolis yolunda bir durak ve kontuvar ağı kurmayı ve eski Bizans İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla olası hale gelen yeni bir ticaret sisteminin temellerini atmayı başarmıştı.

N
0
300 km
Tuna
Drava
Sava
Tuna
Meriç
Strymon
Vardar
Sakarya
Kızılırmak
Menderes
Tana
Kertch
Matrega (Taman)
Kırım
Kaffa (cen.)
Soldaia (cen.)
Moncastro (cen.)
Kilia (cen.)
Licostomo
Vicina [?] (Tulcea)
Dristra (Silistre)
KARADENİZ
Sinop (cen.)
Trabzon
Amastris (cen.)
Simisso (cen.)
Ragusa
1298
ADRİYATİK DENİZİ
Skutari
Dyrrahion
Adrianopolis (Edirne)
Pera
Konstantinopolis
Ainos (cen.)
Panidos
Thasos
Gelibolu
Lapseki
Samothraki
İmroz
Lemnos
Tenedos
Midilli
Lesbos
Yeni Foça (cen.)
Foça (cen.)
Hios
Butrinto (Butrint)
Korfu
Neopatras
Negreponte
Lefkada (Sainte-Maure)
Lepante
Thebe
Evra
Kefalonya
Patras
Athina
Andros
Samos
Efes
Zante
Korint
Milet
Argos
Egina
Bodrum
Glarentza
Naksos
Amorgos
İYON DENİZİ
Achaie
Nafplio (ven.)
Halep
Modon (ven.)
Koron (ven.)
Monemvasia
Santorini
Rodos
Kastellorizzo
Kıbrıs
Famagusta (cen.)
Cythère (Cerigo)
Hanya (La Canée)
Kandiye (Heraklion)
AKDENİZ
Rethymno
Girit
Venedik Toprağı
Cenova Toprağı
Savaş
Assoc. Et. Athos - F. Tessier del. 2010

Fethin getirilerinden dışlanan Cenova ise Konstantinopolis'in alınışının hemen ertesinde bir *devetum* fermanıyla vatandaşlarına Rum topraklarına gitme yasağı koymuştu. Daha sonra Venediklilere karşı seyir halinde savaşa ve Girit'in Malta Kontu Enrico Pescatore ve Alamanno da Costa tarafından işgaline destek vermeye girişti. Seyir halinde savaşın başarısızlıkla sonuçlanması ve Girit'in teslim olması sonucunda Cenovalılar anlaşma yapmaya mecbur oldular: Venedik ile 1218'de varılan ve 1228'de yenilenen anlaşma sonucunda IV. Haçlı Seferi öncesindeki duruma geri dönülürken, Cenova yeniden Konstantinopolis'te bir konsül bulundurma hakkına sahip oldu. Gerçekte, Latin İmparatorluğu'ndaki Venedik üstünlüğü Cenovalıları burada ticari faaliyetlerine yeniden başlamaktan alıkoyuyordu. Cenovalılar 1248'de Rodos'u ele geçirmeye çalıştılar ancak İznik İmparatoru İoannes Valatzes tarafından gönderilen donanma tarafından alt edildiler. Bu arada, Akra'da Pisalılarla ve Venediklilere karşı verdikleri getiren "Aziz Savas Savaşı" sebebiyle, kontuvarlarını kaybettiler ve Tyr'e kaçmaya mecbur kaldılar. Cenovalılar intikamlarını VIII. Mihael Paleologos ile müttefik olup Venedik'in desteklediği Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'nu yıktıklarında alacaklardı (Balard [367]).

Cenova siyasetinin mucizevi dönüşümü olan Nimfeon Anlaşması (13 Mart 1261), bu komüne ortak düşman olarak belirlenmiş Venedik'e karşı Rum ve Cenovalıların saldırgan ittifakını mühürlemek için basileusun emri ve parası ile Doğu'ya elli kadırgalık bir donanma gönderme yükümlülüğü getirmiştir. Cenovalı tacirlere gümrük vergisinden tam muafiyet, Konstantinopolis ve İmparatorluk'un başlıca şehirlerinde birer mahalle ve Cenovalıların Pisalılar dışındaki düşmanlarına yasak olan Karadeniz'e özgür erişim hakkı tanımıştır. Anlaşma ayrıca Cenovalılara Pontos ticareti ve Bizans'ın gıda tedariğini de teslim ediyordu. Rumların başkentlerini geri almak için fırsatçı şekilde yaptığı Nymfaeum Anlaşması uzun vadede onların sonunu getirdi. Kısa vadede Venedik karşıtı olmakla birlikte, aslında Bizans için Bizans karşıtı idi (Geanakoplos [182], s. 85-89; Balard [1043], t. 1, s. 42-45).

1261'DEN CURZOLA SAVAŞI'NA (1294-1299)

Konstantinopolis, 25 Temmuz 1261'de Cenovalılar basileusa söz verilen filoyu doğuya bile gönderemeden Rumlar tarafından geri alındı. Cenova yardımı gereksiz olsa da VIII. Mihael anlaşmada yer alan her maddeyi titizlikle uyguladı ve müttefiklerine Latin İmparatorluğu döneminde Venediklilerin işgal ettiği sarayı teslim etti. Komün, Doğu'ya 1262'de birkaç başarı kazanan birçok filo gönderdi ancak Venedik donanması tarafından Spetsai (Settepozzi) açıklarında hezimete uğradılar. Bu durum basileusu müttefiklerini ittifaktan atmaya ve sonra da Cenova podestasını şehri Sicilya Kralı Manfred'e teslim etmek için komplo kurduğu bahanesiyle başkentten uzaklaştırmaya itti. Olay, Venedik'le 18 Haziran 1265'te, Serenissima'nın yetersiz bulduğu için onaylamadığı bir anlaşma imzalayarak yakınlaşmaya kadar vardı (Caro [1058], t. 1, s. 168-169); Thiriet [208], s. 148). Venedik ile fethedilmiş toprakların tanınmasına dayanan –ancak Ege Adaları'nı (Skopelos, Lemnos, Serifos, Sifnos ve Santorini) ve Evra

Adası'nın büyük kısmını yeniden fethetmek için memnuniyetle deniz seferleri düzenlemekten alıkoymayan– beş yıllık bir ateşkes imzalamak için 1268'i bekledi.

Büyük ihtimalle Venedik ile Anjoulu Carlo'nun yakınlaşmasından ve Bizans tehditlerinden yılmış olan Cenovalılara Konstantinopolis'e geri dönüş izni 1267'de verildi. Altın Boynuz'un öbür tarafında XV. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'ndaki Cenova hâkimiyetinin merkez üssü olacak Pera-Galata'ya yerleştiler. Müttefiğine duyduğu güven sınırlı olan basileus ondan deniz surlarını yıkmasını istedi. Korsanlık, izinsiz şap ihracatı gibi farklı olaylar 1270'lerde Bizans-Cenova ilişkilerini öylesine yıprattı ki 1275'te yeni bir anlaşma imzalamak gerekti. Lyon Konsili'nde 1274'te uzlaşılmış olan Kiliseler Birliği'nin başarısızlığı sonra da Venedik ile Anjoulu Carlo arasında Konstantinopolis'i yeniden fethetmek üzere yeni bir yakınlaşma (Orvieto Anlaşması, 3 Temmuz 1281) VIII. Mihael'i iktidarının son yıllarında Cenova'ya yanaşmaya zorladı. Cenovalı amiral ve işadamı Benedetto Zaccaria, kuşkusuz Bizans ile Aragonlu III. Pierre arasında gizli arabuluculuk görevi yaptı ki bu Sicilya Vesperlerinin Anjou karşıtı ayaklanmasını kolaylaştırdı ve İmparatorluğu basileusun ölümünden birkaç ay önce yeniden Latin fethinden kurtardı (Geanakoplos [182], s. 335-377). VIII. Mihael'in iktidarıyla Cenovalılar İmparatorluk'ta neredeyse kendilerine verilen Rum ülkesinin ekonomik hâkimiyeti gibi avantajlar elde ettiler: Gümrük vergilerinden tam muafiyet, Kefe ve ilk Pontos kontuvarlarını açtıkları Karadeniz ticareti hâkimiyeti, İmparatorluğun başlıca şehirlerinde özgürce özerk mahalleler kurma izni, Zaccaria kardeşler aracılığıyla Foça şap madenleri iyeliği gibi ayrıcalıklar, Komün'ün tüm güçlerinin harekete geçirilmesini hiçbir zaman gerektirmeyen bir askeri manevra sonucunda elde edilmişti. Nymfaeum Anlaşması hem Bizans'ın zayıflaması hem de iki İtalyan deniz cumhuriyetinin arasındaki seküler gerginlik yan etkilerini getirmişti (Balard [1043], t. 1, p. 45-55).

II. Andronikos (1282-1328), iktidarının ilk yıllarında Cenovalılara karşı olumlu bir tutum takındıysa da Anjou tehdidinin yok olmasından dolayı gereksiz olduğunu düşünerek geri dönüşü olmayan bir hata yaptı ve Bizans savaş donanmasını ortadan kaldırdı. Böylece İmparatorluğa sadakatleri tartışmak İtalyan donanmalarına Ege Denizi ve Konstantinopolis'in savunması bırakıldı. Bundan böyle Bizans ekonomik ve askeri olarak kaynaklarını kontrol altına almak için birbirlerine düşen Batılıların yardımına muhtaç hale geldi. Yirmi yıllık ateşkesin sonrasında, Cenova ve Venedik arasındaki düşmanlık 1294'te kaldığı yerden başladı ve Bizans'ı çatışmaya (Curzola Savaşı) sürükledi. 1296'da, Cenova donanması Girit'te Kandiye'yi ateşe verdi; aynı anda Giritli isyancı Aleksios Kalergis ile boş yere yeniden iletişime geçildi. Bizans'ın tarafsızlığından tatmin olmayan Venedik ki gerçekten de Cenova çıkarlarını koruyordu, Konstantinopolis'e doğru bir donanma yola çıkardı, Pera'daki Cenova kontuvarı ateşe verildi ancak iki Venedikli amiral, Bizans'a karşı yenik düştüler. Basileus temsilciyi ve başlıca Venedikli tüccarları zindana attı ve Cenovalılar tarafından katledildiler. Sonuçta II. Andronikos iki İtalyan deniz cumhuriyetinin maruz kaldığı zararlardan sorumlu ilan edildi.

Çatışma daha sonra tüm Akdeniz'e yayıldı. Venedikli Amiral Ruggiero Morosini Foça'yı yerle bir ederken, başka bir Venedik donanması Karadeniz'e geçip pek zarar vermeden Kefe'yi ele geçirdi. Ege Denizi'nde korsanlık, hem Latin hem de Rum tüccarların aleyhine aldı yürüdü. İki yorgun düşman, 1299'da, Napolili II. Carlo, Matteo Visconti ve Papa'nın arabulucuğunu kabul ettiler ve Milan Anlaşması imzalandı (25 Eylül 1299). Batı söz konusu olduğunda, bu "beyaz barış"ın tek etkisi, kaderine terk edilen Bizans'ı Venediklilerle karşı karşıya bırakmak oldu. Onlar da bundan 1299 Mayıs ile 1302 Yaz'ında birkaç Ege Adası'nı, Kea, Seriphos, Amorgos ve Santorini'yi ve daha sonra Karpathos, İos, Anafea ve Asypalea'yı ele geçirmek için faydalandılar. Çetin müzakereler sonucunda iki savaşan taraf arasında barış ancak Ekim 1302'de sağlandı (Laiou [190], s. 101-114). Venedik de böylece ya doğrudan ya da vatandaşı Ege senyörleri aracılığıyla Batı ve Ege alanı merkezinin efendisi oldu; yayılmacılığı sadece 1260'lı yılların sonundan beri Foça'da yerleşik olup, II. Andronikos'un Zaccharia Kardeşlere 1304'te bağladığı Sakız Adası'nı ele geçirmiş olan Cenovalılar engelliyordu.

Bu "sömürge" savaşlarının bilançosu her iki taraf için de ağır oldu. Venedik, Karadeniz'de neredeyse hiçbir şey elde edemezken Bizans'ın Ege Denizi'ni yeniden fethetmesini önledi ve Bizans'tan tazminat ve birkaç ada elde etti. Cenova Karadeniz'deki çıkarlarını korudu ancak Venedik donanması tarafından mahvedilen iki başlıca kontuvarı Pera ve Kefe'yi yeniden inşa etmek zorunda kaldı. Bizans'a gelince, Curzola Savaşı Batı siyasetinin başarısızlığını gösterdi. II. Andronikos, İmparatorluğunda gözü olan tüm yabancılara, onu korumaktaki acizliğini sergiledi. Bundan böyle Bizans giderek çöküşüne katkıda bulunacak Batılı ve Türklerin avı haline geldi.

CURZOLA SAVAŞI'NDAN 1355'E

Cenova ve Venedik, Curzola Savaşı'ndan yorgun çıktılar. Bu savaş ile Venedik, VIII. Mihael'in Ege Denizi'ni yeniden fethetme teşebbüsünü sonsuza dek engelledi ve zaten elindekilere birkaç ada daha ekledi. Bundan böyle daha da güçlü hale gelen otoritesi, Girit'ten, bir bölümü fethedilmiş Arşipel'e, Messenia'nın güneyindeki Koron ve Modon'dan, üç Latin senyör Tercierler ile paylaştığı Negroponte'ye uzanıyordu. Anjoulu Carlo'nun kendi oğlu Tarantolu Philippe'in egemenliğine bağlamak için Vilehardouinlerin mirasından çıkardığı Mora Prensliği'nde ise önemli ölçüde otoritesini korudu. Venedikliler burada ticaretlerinde tam bir özgürlük içindeydiler ve başlıca limanlar Glarentza ve Patras'ta yerleşiktiler. Cenovalılara gelince, Pera'daki mahallelerini büyütme iznini 1303-1304'te almış, sonra da amiralleri Benedetto Zaccharia 1304'te Sakız'ı ele geçirmiş ve basileusa Ada'nın işgalini meşru hale getirtmişti. Aynı anda, II. Andronikos tarafından düşüncesizce Türklere karşı savaşmak için çağrılan paralı askerler Katalan bölüğü Ege dünyasında etkisini artırmış, Trakya'yı sonra da Makedonya'yı yakıp yıktıktan sonra Brienneli Gautier'yi alaşağı edip 1311'de Katalanların 1388'e kadar elinde tutacağı Atina Dükalığı'nı fethe gitmişlerdi. Anjoululara gelince, Villehardouin Hanedanı sona erdiğinde

(1278) Mora Prensliği'nin mirasçıları olup Mistra Rumlarına karşı koymaya gayret ettiler ve XIII. yüzyılda ön planda olan Fransızlığın geriye itilmesi pahasına Mora Baronluğu'nun bir ölçüye kadar İtalyanlaşmasına göz yummaya başladılar (Topping [1106]; Jacoby [1069]).

XIV. yüzyılın ilk yarısına, en azından 1348'li yıllara kadar elde edilmiş pozisyonların sağlamlaştırılması damgasını vurmuştur. Venedik, Valoisli Charles tarafından ortaya atılan Konstantinopolis'in yeniden fethi planlarına sırt çevirmiş ve Bizans'la yakınlaşarak 1324'te yaptığı anlaşmayla zararlarının tazminini ve İmparatorluk'ta serbest tahıl ticareti iznini elde etmiştir. Evra'daki durumlarını tehdit eden Katalanlarla da 1319'da anlaşma imzalamış ve Tercierler ile de otoritesini sağlama almıştır. Metropolün, sömürgesinden aşırı beklentileri nedeniyle Girit'te 1332 ve 1341'de çıkan ayaklanmaları tam olarak yok etmeyi başaramamıştır. Türklere karşı Katalanların da katılmakta tereddüt etmedikleri bir savaşa girişmiştir: 1332 Hıristiyan Birliği, İzmir'i ele geçiren 1344-1345 Deniz Ligi ve veliaht II. Viennoisli Humbert'in 1345'te giriştiği "Haçlı Seferi" (Housley [1068], s. 49-79). Yunanistan'da, Katalanlar Atina Dükalığını Naip General Alfonso Fadrique (1318-1330) ile sağlama almış, Neopatras ve Siderokastron'u ele geçirmiş ve Brienneli Gautier'yi, dükalığı yeniden ele geçirme planı yaparken durdurmuşlardı. Ancak henüz çocuk olan Mayorkalı Ferran 1315'te Mora Prensliği'nde otorite kurmaya çalışırken başarısızlığa uğradı. Burası Gravinalı Jean'ın yetkesinden, Tarantolu Robert'inkine geçti ki annesi Valoisli Catherine, Floransalı bankacılar Acciaiuolilerin tarafını tutuyor ve kendisine verdikleri borçları Prenslikteki geniş toprak bağışları sayesinde tazmin ediyordu (Setton [1105]; Bon [372]; Housley [1068]).

Cenovalıların mülklerine ne olduğu konusu ise daha az bilinir. Martino Zaccaria Ege'deki mülkleri üzerindeki Bizans egemenliğini tanımayı reddedince, III. Andronikos (1328-1341) ona karşı bir halk ayaklanması kışkırtmış ve bir süreliğine İmparatorluğa geri dönecek Sakız'dan (1329) ve Foça'dan (1340) kovmuştur. Cenovalılar yine de Bizans'ın 1341 yılında Nymfaeum Anlaşması'nı yenilemesini ve 1341'den beri oluşan zararların tazmin edilmesini sağlamışlardır. Sonra, 1346'da Savoyalı Anne'ın zayıf naibeliği ve Vienoisli Humbert'in Doğu Haçlı Seferi konusundaki kararsızlığından faydalanan Simone Vignoso'nun Cenova donanması önce Sakız sonra da Foça'yı geri aldı ve burada iki asır sürecek, seferi finanse eden armatörlerin soyundan Mahone yönetimini kurdu (bkz. *aşağıda*, s. 339) (Argenti [364]; Balard [1043], t. 1, s. 69-72, 123-126). Onlar, her iki toprakta da gelir ve idaresini paylaştıkları Cenova komününe başlıca hakları bıraktılar.

1347 Şubat'ında iktidar olan VI. İoannes Kantakuzenos devleti Cenovalıların ekonomik hâkimiyetini kırmak suretiyle yeniden kurmaya girişti. Yeni bir gümrük düzenlemesi getirdi ve Perotların tersaneden çıkar çıkmaz dolaşıma soktuğu bir İmparatorluk donanması yapımını başlattı. "Latin Savaşı"nda (Ağustos 1348-Mart 1349) hezimete uğrayan Bizans, intikamını "Boğazlar Savaşı"nda (1350-1355) Venedikliler ve Katalanlarla ittifak kurarak almak istedi (Balard [1043], t. 1, s. 78-83; Balard [173]). Koalisyonun amacı Cenova kontuvarlarını

ele geçirmek; Pera'yı ve Sakız'ı basileusa geri vermek ve düşman donanmayı yok etmekti. Niccolo Pisani tarafından yönetilen bir Venedik kadırgası 1351 Mayıs'ında Pera'ya saldırdıysa da bir sonuç alamadı ve Katalan desteğinin gelmesini beklemek üzere Negroponte'ye çekildi. Cenova, Paganino Doria tarafından yönetilen büyük bir donanmayı silahlandırdı. Pera'ya 1351 Güz'ünde vardı, Aydın ve Osmanlı Beyliklerinden yardım aldı ve Venedik-Katalan donanmasıyla Boğaz sularında 1352 Şubat'ında savaşa girdi. Sonucu belli olmayan bir muharebe sonucunda Venedikliler ve Katalanlar giderek meydanı Cenovalılara bıraktılar. Müttefikleri tarafından terk edilen VI. İoannes Kantakuzenos anlaşma yapmaya mecbur kaldı: Mayıs 1352'de, Galata'nın (Pera) tüm mülkiyet haklarını, Tana'ya Rumların izinsiz girişlerini yasaklayacak Cenovalılara bıraktı. Cenova yerleşkesi bundan böyle devlet içinde bir devlet, Bizans başkentinin kalbinde yabancı bir kütle haline gelecekti. Bu savaş yıllarının pahası çok ağır oldu, özellikle de Bizans için. İmparatorluk toprak olarak zayıfladı, finansal olarak iflasın eşiğine geldi, ekonomik olarak yabancı hâkimiyetine bırakıldı.

BİZANS'IN SON YÜZYILI (1355-1453)

1355'ten sonra, Ege'de iki İtalyan deniz cumhuriyeti arasındaki güç dengesi değişti. Cenovalı bir maceraperest olan Francesco Gattilusio sayesinde 1355'te tahtını geri alan V. İoannes Paleologos, kız kardeşini, çeyiz olarak Midilli Adası ile birlikte ona verdi. Gattilusiolar Kuzey Ege adaları Lemnos, Thoasos ve Samotraki'yi, Meriç Nehri ağzındaki Ainos şehri ile birlikte alarak mülklerini tamamladılar (Mazarakes [1089]). V. İoannes Sakız'ın sembolik bir haraç karşılığında ele geçirilmesine de ses etmedi, böylece Rum ülkesindeki Cenova durağı da tamamlanmış oldu ve Venedik'in daha çok Ege Denizi'nin batısında yoğunlaşan paralel ağı (Negroponte, Kiklades ve Selanik) dengelendi. Venedik'in Boğazlar'ın girişinde bulunan Tenedos'u alma çabalarının, Venedik ile Cenova arasında patlak veren dördüncü çatışma olup daha önceki uzlaşmazlıklar gibi "beyaz barış" (Turin Anlaşması, Ağustos 1381) ile biten Chioggia Savaşı'nın nedeni olduğunu anlıyoruz.

Bu çatışmalar, Ege Denizi'nde önlenemez bir ilerleme gösteren Türklere karşı birliği önlüyordu: 1387'de Selanik, 1394'te Neopatras ve Salona, Peloponez kıyılarına bitmek tükenmek bitmeyen akınlar ve Konstantinopolis'in, neyse ki Ankara'da Timurlenk tarafından yenilmesiyle (1402) biten, kuşatması. Devamlı baskısı süren bu tehlikeye karşı Venedik Greko-Latin Rum ülkesini topraklarına katma siyaseti izleyerek konsolide etmek istedi: Nafplio'nun ve Argos'un 1388'de satın alınması, Negroponte ve Arşipel Adaları'ndaki otoritenin giderek artması, Messania'da Koron ve Modon'un toprağının genişletilmesi, Patras'ın geçici yönetimi, son olarak da Nikopolis'te Haçlılara doğrudan destek. Tek zayıf nokta ise metropole karşı ayaklanan Venedik toprak yönetiminde 1363'ten 1367'ye kadar ayaklanan Girit'ti. Geniş bir açıdan bakıldığında, Venedik, mülklerinin bütünlüğünü sağlamış ve onları Osmanlı ilerleyişine karşı korumuştu ama Rumların veya Peloponez'deki küçük Latin senyörlerin hışmını üzerine çekmek pahasına (Thiriet [208], s. 141-178).

Kara Yunanistan'da ise XIV. yüzyılın ikinci yarısında derin değişimler meydana geldi. 1348'de, Mora Rum Despotluğu oluştuğu sırada Stefan Dušan, Teselya ve Epir'i Sırp mülklerine ilhak etti. Büyük Latin senyörlükleri kuruldu: Sicilya Krallığı'nın büyük senekali* Nicolas Acciaiuoli, Mora'daki en büyük tımar sahibiydi, Messania, Elida ve Korint'te toprakları vardı. Kuzeni Giovanni ise 1360'tan 1365'e kadar Patras başpiskoposuydu. Nicolas öldüğünde, kuzeni Nerio'ya Mora'daki malların bir bölümü miras kaldı, Navarro Kumpanyası'nda onları kaybetti ancak Katalanlardan Megara ve en önemlisi Atina'yı 1388'de aldı ve böylece seksen yıllık Katalan işgaline son verdi. Tocchiler Lefkada, Kefalonya ve Zante'ye hâkimlerdi ve Nerio Acciaiuoli'nin 1394'teki ölümü üzerine Korint'i ele geçirmeye çalıştılar. Sakız'ın eski efendisi Cenovalı Martino'nun mirasçıları Zacchariaların olağanüstü serveti konusunda sessiz kalmak mümkün değildir: I. Centurione, büyük bir başkomutan ve üç kere Mora valiliği yapmış biriydi, torunu II. Centurione Navarre Bölüğü Başkanı Saint-Supéranlı Pierre'in, 1396'dan beri Akhaia Prensi ve 1402-1432'de son Mora Latin prensi olan mirasçılarını mirastan mahrum bıraktı. Böylece 1383'te Prenslik, Anjou hâkimiyetinden, 1386'da Navarre'ınkine geçti ve son olarak eski bir Cenova ailesinin kalıntısı olup kendisi de öz damadı Mistra Despotu Theodoros Paleologos tarafından mülklerinden mahrum edilen birinin eline düştü (Topping [1106]; Bon [372]; Zakyntos [298]).

XV. yüzyılın başında, Ege dünyası böylece, Türklerin ilerleyişi ve Mistra Rumları tarafından azar azar kemirilen birçok Batılı hâkimiyet arasında bölünmüş durumdaydı. Venedikliler mülklerini birçok *regimina* (yerel yönetim) altında toplamışlardı: Girit ve Cerigo Adası'nı kapsayan Candia; Evra, Skyros, kuzey Sporadlar ve Teselya kıyısında Bodonitza'ya yayılan Negroponte; Patras Körfezi'nde Nafpaktos ve aynı zamanda Epir'de Butrinto'yu kapsayan Korfu (Ada, 1387'de ilhak edilmişti); Egina Adası'nı içine alan Nafplio ve Argos, son olarak da Sapienza Adası'nın tabi olduğu Koron ve Modon. Bundan başka, Venedik, Arşipel Adaları üzerindeki protektorasını genişleterek, buradan doğrudan Tinos ve Mikonos'u yönetiyor ve yabancı ülke topraklarında, Selanik ve Makedonya'da (1423'ten 1430'a kadar), Küçük Asya kıyısında Theologo ve Palatia'da birçok kontuvar bulunduruyordu. Rodos 1309'dan beri Kudüs Saint Jean Şövalyeleri'nin elindeydi ve Kıbrıs ve Suriye yolunda bir uğrak oluşturuyordu. Cenova mülkleri ise daha sınırlıydı: Sakız, Samos ve iki Foça doğrudan onlara aitti; Theologo'da bir kontuvar; Midilli, Lemnos, Thasos, İmroz, Samothraki ve Ainos, Gattilusio Ailesi üyelerinde ancak metropole doğrudan bağlı değildi. Atina Dükalığı, 1403-1435 arasında Antonio Acciaiuoli'de Mora Prensliği 1404-1432 arasında II. Centurione Zaccaria'ya aitti ancak o yıldan yıla Despotluk tarafından yürütülen yeniden fetih sebebiyle küçülüyordu (Thiriet [208], s. 353-439).

Eski Kudüs Kralı Lusignanlı Guy'e 1192 yılında bağlanan Kıbrıs'ta, Poitiers asıllı bu ailenin iktidarı, krallık tacının 1196'da Cermen İmparator VI. Henri'nin ihsanıyla Lusignanlı Aimery'ye takılmayla sağlamlaşmıştı. XIII.

* Yüksek rütbeli saray memuru. (ç.n.)

yüzyılın ilk yarısında Lusignanlar, güçlü baron ailesi Ibelinlerin yardımıyla, Ada'da imparatorluğun egemenliğini kurmak isteyen II. Frederick'e direndiler. Akra'nın düşüşünden önceki on yıllarda kendilerine Kudüs kralı tacı taktırdılar ve 1291'de Latin devletlerinin kaybından sonra teoride kalan bu sıfatı muhafaza ettiler. Kıbrıs, Kutsal Topraklar'dan birçok göçmene yuva oldu ve İtalya ile Katalan-Provence bölgelerini, Küçük Ermenistan'a ve Sarasinler ile ticarete konan papalık yasakları nedeniyle Batı ticaretini doğrudan Mısır ve Suriye-Filistin'e yapılamadığı için İran'a doğru kervanları birleştiren ulaşımın ana ekseni üzerindeki yeri nedeniyle XIV. yüzyılda Levant ile ticaretin büyük deposu haline geldi. Ada'nın refahı, Kral I. Philip'in İslam'a karşı kutsal savaşın bayrak taşıyıcısı olması fırsatını tanıdı. Batı'ya yaptığı bir turdan sonra 1365'te İskenderiye'ye sefer başlattı ancak orduları şehri yağmaladıktan sonra geri çekildiler. Halefi II. Pierre'in taç giyme törenleri sırasında, 1372'de, Cenovalılar tarafından Famagusta'yı terk etmeye zorlayacak bir aşağılamaya maruz bırakıldılar. İntikam almak için Kıbrıs monarşisini ağır tazminata zorlayıp krala dayatılan bu tazminatı ödetme beklentisiyle Famagusta'yı kuşattılar. Cenova, yabancı tacirlere Limassol ve Paphos'a girme yasağı getirerek, şehri Ada'nın tek limanı yapmaya çalıştı. Bu siyaset, 1369'a kadar çok parlak olan Famagusta'nın çıkışını mahvetti ve artık kaynakları tüketmiş olan Cenova toplumunu 1447'de Ada'nın yönetimini, pek başarı sağlayamasa da kamu düzeni ve finansını yoluna sokmaya çalışan Banco di San Giorgio'ya devretmek zorunda bıraktı. Kıbrıs'a Memlukler de saldırdı ve taraflarına esir alınan Kral Janus'u serbest bıraktırmak için yüklü bir fidye ödemek gerekti. Başarısız birkaç girişimden sonra, II. Jacques 1464'te Cenovalılardan Famagusta'yı almayı başardı. Venedikliler birkaç sene sonra harabe halinde ve nüfusu azalmış bir şehir miras aldılar.

Konstantinopolis ise parçalanmış bir İmparatorluğun kaza eseri ayakta kalan bir bölümünden başka bir şey değildi. Venedik ve Cenovalılar Bizans'ı kurtarmak için papalık tarafından yürütülen girişimlere ve Balkan koalisyonuna destek verirken, bir yandan da Sultan II. Murad ile çıkarlarını korumak için anlaşma yolu arıyorlardı. Hıristiyan ordularına yardıma gönderilen Venedik donanması, beklendiği Varna'ya yelken açmaktan kaçınarak, koalisyonun "yüzyılın savaşı"nda (10 Kasım 1444) bozguna uğramasına neden oldu. Basileus XI. Konstantinos Dragases Batı'ya II. Mehmet tarafından tehdit edilen şehrini kurtarmak için çağrı yaparken, Venedik Papa ve diğer güçlerin işbirliği yapmasını bekleyeceğini ilan ettikten sonra ufak bir donanma göndermeye karar verdiğinde Konstantinopolis zaten kuşatılmıştı. Sadece dokuz gemi sahibi olan Venedik kolonisi üyeleri direnç gösterdiler. Cenova müdahil olma konusunda kararsızdı ve Pera'daki kontuvarını korumak istiyordu. Bununla birlikte, içlerinde Maurizio Cattaneo ve bilhassa da Giovanni Giustiniani Longo'nun olduğu Cenova birliği, başkentin en cesur savunucusu oldu. 29 Mayıs 1453'te ise Pera, Sultan'a teslim oldu. Sakinleri Osmanlı egemenliğini kabul ettiler, mallarını korudular ancak bundan böyle kelle vergisi ödeyecek ve kontuvarlarını silahsızlandıracaklardı.

Cenovalılardan başka bazı Floransalılar ve Venedikliler de burada ticari aktivitelerini en azından XV. yüzyılın sonuna dek, Osmanlı yetkililerin belirli

oranda hoşgörüsünden faydalanarak sürdürebildiler (Runciman [207]; Djurić [1062], Pistarino [400], Pistarino [1099]). Konstantinopolis'in düşüşü Doğu'da Batı kolonizasyonunun geri çekilişinin başlangıcıdır: Foça iki sene sonra, Mora 1460'ta, Trabzon 1461'de, Midilli 1463'te, Negroponte 1470'te alındı. Cenovalılar için Sakız ve Venedikliler için Girit, birinci için 1566 ve ikinci içinse 1669'a kadar Osmanlı fethine dayandı.

Akra'nın 1291'de düşüşünden sonra Kıbrıs'a sığınan Kudüs Saint Jean Şövalyeleri Rodos'u 1306-1309 arasında fethetmişlerdi. Burayı, Doğu Akdeniz'de Hıristiyanlığın ileri üssü haline getirdiler, Türklere karşı birçok deniz ligine katıldılar ve Latinler tarafından fethedilen ve 1402'ye kadar korunacak İzmir'in koruyucusu oldular. Küçük Asya tarafında Bodrum ve Castellorizzo (Meis) gibi üsler kurdular ve özellikle de 1442 ve 1480'de Osmanlı donanmasının saldırılarına karşı başarıyla durdular. Rodos şehrinin surlarla çevrilmesi için yapılan büyük harcamalara rağmen, Şövalyeler 1522'de gelen zırhlı Osmanlı armadasına karşı direnemedi. Rodos'tan atıldılar ve Batı'ya çekmeye zorlanıp sonuç olarak 1530'dan itibaren Malta'ya yerleştiler.

Venedik, Kıbrıs'ta, son Lusignan Kral II. Jacques'ın dulu Catherina Cornaro'ya yetkesini dayattı ve Kraliçe 1488'de tahttan çekilerek, 1571'de Osmanlı ordularına karşı Famagusta'nın boyun eğişine kadar kalacak doğrudan bir Venedik hükümetine yer açmaya mecbur oldu.

Cenova ile Venedik ve daha alt bir düzeyde Batı Akdeniz'in denizci cumhuriyetleri Bizans toprağında iki yüzyıl boyunca yabancı koloniler kurmaya uğraştı ve böylelikle Doğu'ya doğru bazen azalan bazen artan bir göç dalgası yarattı. Bu koloniler özel bir yönetim elde ettiler ve tüm Ege ve Balkan dünyasına kan veren ve yapıları bugün oldukça iyi bilinen ticari faaliyetler geliştirdiler.

BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA BATI KOLONİLERİ

Konstantinopolis'te ve Bizans eyaletlerinde bir süre yerleşmiş olan yabancı kolonilerin çeşitliliği, İmparatorluğun, onları yakından gözetim altında tutsa da, yabancı işadamlarına karşı ne denli misafirperver davrandığını gösterir. Onlar sayesinde Bizans malları, gıda ürünleri kadar lüks objeler de satılabiliyor, onlar sayesinde Bizans, toprakları dışından kendisinde olmayan malzemeleri alabiliyordu. Batılı tüccarlar IX. yüzyıldan itibaren Amalfili ve Venedikliler aracılığıyla bu konukseverlikten yararlanmayı bildilerse de 1261'de İmparatorluğun yeniden kuruluşu Bizans ekonomisine Batılı katılımını büyük oranda artırdı, öyle ki Rumların faaliyetleri Batılılarınkine tabi oldu (Laiou-Thomadakis [391]; Laiou [1075]; Oikonomides [330]).

IX. yüzyıldan itibaren öncü olan Amalfililer, iki yüzyıl sonra Norman Krallığı'nın tebası olup Bizans ile ticarette geri planda kaldılar. Amalfi Başpiskoposu 1257'de Papa IV. Alexander'a Konstantinopolis Amalfi kolonisi adına müdahalede bulunması için ricacı oldu; Hükümdar Papa, Sant'Angelo Manastırı başpapazını koloniyi koruması altına almakla görevlendirdi (Citarella [1069], s. 169). Geo Pistarano'nun gösterdiği gibi (Pistarano [1097], s. 325), 1302'de Cenovalılar ile Amalfililer arasında imzalanan anlaşma, Amalfilileri

her türlü gümrük vergisinden, sadece Cenova ve Liguria'da değil Cenovalıların ülke dışı yerleşimlerinde de muaf kıldı. Bu madde, daha bu tarihte Amalfililerin Doğu ile ticarete ne denli önem verdiğini gösteriyora benzer. Gerçekte de 1352'de Pardone Sarcay de Conca isimli birine ait dokuz gemi Rum topraklarına doğru yönelir ve 1380'de Amalfili soylu Carluccio del Giudice, bir Napoli gemisinin Rum ülkesi ve Türkiye'ye gezisiyle ilgilenmektedir (Del Treppo, Leone [1061], s. 167). Ancak Konstantinopolis'in Amalfi kolonisinin izleri Latin İmparatorluğu'nun 1261'de düşmesinden sonra kaybolur.

İznik Rumlarının şehri geri almasından önceki hâkimleri Venedikliler, 1268'den itibaren Altın Boynuz kıyılarının güneyindeki mahallelerini yeniden kullanmaya başlar. Venedik kolonisinin unsurlarının neler olduğunu pek iyi bilmiyorduk. Konstantinopolis'te 10 Temmuz ile 24 Ekim 1350 arasında Venedikli noter Antonio Bresciano tarafından yazılan bir belge parçasının yayımlanması (Laiou [1037]), muhakkak ki sınırlı olsa da kontuvar sakinlerinin bir seçkisini sunar: Burada kimi tacir, kimi şahit olarak 189 kişinin adı vardır ancak içlerinden 116'sının nereli olduğu veya ikameti belirlenebilmiştir. Bu gruptan %42'si Venediklidir, %15'i İmparatorluk başkentinde oturur, %9 Giritli, %9'u Konstantinopolis veya Pontos Rumu'dur. Diğer Batılılar, %17 bilhassa Floransalı ya da Verona, Bolonya, Glarentza, Soldaia ve Tana İtalyanı ve ikisi de Pera'da oturan Cenovalı'dır. Üç Batılı ve dört Yahudi sayımı tamamlar. Sonuçta, noterin müşterilerinin %70'i Venediklidir ki bu da Venedik kolonizasyonunun karakterinin altını çizer, burada *popolani* ve eski soylu aileler ve daha yenileri (*case vecchie e nuove*) (Dolphin, Contarini, Giustiniani, Soranzo, Corner) vardır (Balard [1044], s. 263-264).

Bu göç doğal olarak İtalyan tacir deniz cumhuriyetlerinin kendi arka bahçelerinden (*contado*) ekonomik gelişimleri için gerekli olan insan kaynaklarını avuç avuç aktardıkları büyük şehirleşme hareketinin süresini uzatır. Ancak fatih birkaç Venedikli ailenin yaşadığı Arşipel Adalarını buraya bırakalım: Naksos'ta Sanudo sonra da Crispo, Karpathos'ta Cornaro, Tinos, Mikonos ve Amorgos'ta Ghisi, Cerigo'da Venier ve Santorini'de Barozzi. Aynı şekilde, Koron ve Modon gibi durakları yurt edinmiş Latin nüfus, gelip geçici tüccarlar ve iş bekleyen deniz adamlarına nazaran pek aza benzer. Negroponte'de, XIV. yüzyılda tahmin edilen 40.000 nüfusta Latinler iki üç bini ancak bulur. Girit'te, ilk günümüze ulaşan nüfus sayımı 1576-1577'ye aittir ve ancak *cavallerie* üzerinde yerleşmiş 407 kadar aileden bahsetse de şehirlerin burjuva ailelerini saymaktan kaçınır. Ada'da Venediklilerin sayısının birkaç bin –Thiriet'ye göre 10.000, Jacoby'ye göre 2500– olması mantıklı görünür. Serjanteri ve kavalleri üzerinde yerleşmiş tımar sahipleri ve şehirlerdeki burjuvalar şeklinde ayrılırlar. Tımar sahipleri arasında Venedik aristokrasisinin en büyük isimleri vardır: Dandolo, Gradenigo, Morosini, Venier, Corner ve Soranzoların hepsi mülklerinin savunması ve işletmesi için ağır yükümlülükler altındadır ancak topraklarının ürününü ticarileştirmek ve metropolden tahıl ticareti hürriyeti elde etme konusunda da kaygı duyarlar. Girit'in burjuva Venediklileri şehirlerde bir iş veya bir sanat sahibidir ve bilhassa da büyük ticaretin kârlarına ortak olurlar (Loenertz [1076], t. 1; Koder [1074], s. 170-173; Thiriet [208], s. 270-286).

Aynı özellikler Altın Boynuz'un diğer tarafında, Cenova mahallesi Pera'da da mevcuttur. Bunları Gabriel de Predano'nun (1281) noter belgeleri sayesinde biliyoruz (Bratianu [1033]). Adı sayılan 637 kişiden, %40'ı bir Cenova soyadı, –özellikle de kan veya servet nedeniyle aristokratlardan–, taşır. Bunun dışında, kaynağı tespit edilebilen bir soyadı taşıyan 312 Peralıdan, %22'si Cenova metropolünden ve %69 Liguryalı, noterin müşterilerinin büyük çoğunluğunu oluşturur. Pera nüfusunun yarısından fazlası (%54,2) Cenovalıdır; Ligurya şehirleri ise sakinlerinin %78'ini oluşturur. Bir asır sonra, 1389-1390'da, Podesta Sarayı'nın kâtibi, noter Donatio di Chiavari'nin belgeleri (Balard [1032]), Pera halkından yeni bir kesit sunar. Kaydı tutulan Batılılar arasında, %61 Cenova ve %24 Ligurya asıllıdır. Bir asır içinde, koloninin milli karakteri muhafaza edilmiştir; aynı zaman zarfında Pera Cenova toplumunun bileşiminde, Cenova'da pek etkili olmayan, Draperiis, Demerode gibi yeni kolonyal aileler ortaya çıksa da belirli bir muhafazakârlık gözlemlenir (Balard [1043], t. 1, s. 252-253).

Cenovalıların Ege Denizi mülklerindeki tahminler kesin olmaktan uzaktır. Şüphe yok ki Gattilusio, Midilli'ye ve sonra da XV. yüzyılda işgal ettiği Kuzey Ege adalarına ancak bir avuç memleketlisini getirebilmiştir. Sakız'a hâkim oldukları sırada Zaccharialarn ancak birkaç eşlikçisi ve 800 askerlik bir garnizonu vardır. Mahone yönetimindeyken Cenova Doçuna hitaben 1395'te Podesta Niccolo Fatinanti tarafından kaleme alınan rapor, Latin nüfusun aşağı yukarı 400 aile, yani 2000 civarı insandan oluştuğunu anlamamızı sağlamıştır. Bunlar arasında, büyük ticarete en büyük katkı, Foça ve Sakız'ın iki önemli ihraç ürünü şap ve mastika tekelini ellerinde bulunduran Mahonelerin kendilerinden gelmiştir (Argenti [364], t. 1, Balard [1043], t. 1; Pistarino [1098]).

Catherine Otten'in araştırmalarına rağmen (Otten-Froux [1038], Konstantinopolis'in Pisa kolonisi konusundaki belgeler azdır. Gerçekte Pisa, XIII. yüzyılın sonunda artık sahneden silinmiştir. VIII. Mihael Paleologos tarafından *"fideles nostri imperii"** sayılmalarına rağmen, Pisalılar 1261'den sonra ancak sınırlı bir rol oynadılar. Tabii ki, XII. yüzyılda onlara tahsis edilen Hikanatissa Kapısı yakınındaki mahalleyi yeniden işgal edebildiler ve hakikaten onu XV. yüzyıla kadar muhafaza ettiler. Ancak Konstantinopolis'teki Pisa mevcudiyeti artık geçmişteki kadar önem teşkil etmiyordu. Pahimeros, Pisa mahallesinin küçüldüğünü ve Pseudo-Kodinos da ([29], s. 209) saray şeref defterinde *hypatos* olarak nitelendirilen sıfatı verilen Pisa konsülünün, Cenovalı meslektaşının çok gerisinde on yedinci sırayı aldığını kaydeder. XV. yüzyıl başında, Pisa mahallesi yanmış ve 1320'de yeniden inşa edilmiştir. Kaynaklar 1331'de Konstantinopolis'te Pisalıların Aziz Pietro Kilisesi'nin papazından, on yıl sonra da bir noterden bahseder. Pisalılar Konstantinopolis'te mütevazı bir topluluk olarak kalmış ancak faaliyetlerini yeniden bilhassa Kıbrıs ve Kilikya Ermenistanı'na yöneltmişlerdir. Floransa'nın Pisa'yı ilhak etmesiyle (1406),

* İmparatorluğumuza sadık. (ç.n.)

Bizans İmparatorluğu'ndaki komünün hakları Floransalılara devrolmuş, onlar da üç kere reddedildikten sonra üç ev ve Pisalıların Aziz Pietrosu Kilisesi'nin vergilerini ele geçirmişlerdir (Janin [418], s. 255).

Diğer Batılı koloniler hakkındaki belgeler daha da azdır. Eliyahu Ashtor Levant'a doğru giden Ancona gemilerinin çok sayıda yolculuğunu belgelemiştir: Birçok tanınmış "yolcu"nun yarısından fazlası Rum ülkesine doğru gider ve bunlardan çoğunluğu da Konstantinopolis'e (Ashtor [1042], s. 230-238). Burada XII. yüzyılda çekingen bir şekilde kendini gösteren Anconalıları, 1453'te şehrin düşüşünden bile önce Sultan II. Mehmet ile arkadaşlık kuran konsül Angelo Buldoni temsil ediyordu. XIV. yüzyılın ikinci yarısında ve XV. yüzyılın başında daimi bir küçük Anconalı topluluğu olduğuna bir şüphe yoktur. Adriyatik'in diğer kıyısında Ragusalıların da Konstantinopolis'te sınırlı bir şansları vardı zira ancak 1451'de bir *logia*, bir konsül ve bir kilise elde etmişlerdi. XII. Konstantinos Dragases'in Osmanlı fethi öncesinde ki bu bağışının ne kadar etkili olduğunu ise bilmiyoruz (Janin [418], s. 255; Krekiç [388], s. 60).

III. Andronikos ve V. İoannes Paleologos'un bahşettiği imtiyazlarda bahsi geçen Provence ve Languedoc kolonisinin kaderi de bilinmez: Venedik kolonisine yakın evler, Narbonne tacirleri konsülü; Haliç kıyılarına yerleşmiş Güney Fransa cemaati hakkında tüm bildiklerimiz işte bu kadar (Janin [418], s. 254). Katalan yerleşimi de birkaç araştırmaya konu olmuştur (Del Treppo [375], s. 55-58; Duran i Duelt [1063], [1031]). Gabriele de Predono'nun belgeleri 1281'de Pera'da dokuz Katalan'ın bulunduğunu tasdik eder ki, noterin huzuruna çıkan iki Venedikli ve iki Pisalı olduğunu göz önünde bulundurursak dikkate değer bir sayıdır. Ancak bir yurttaşlarının tanıklığına göre, sefil görünümlüdürler ve ifadeyi verene bir başlık, bir tunik, eskimiş günlük kullanım eşyalarını rehin bırakarak, on hiperperi aşmayan bir meblağ ödünç almak istemişlerdir. (Bratianu [1033], no 48, s. 102-104). Trompetçi olarak işe alınan iki Katalan podesta maiyetinin mensubudur; bir diğeri kürkçülük yapar. Noter Donato di Chiavari'nin bankosunda 1389-1390 arasında Pera'nın savunması için tutulmuş, paralı askerlik yapan Sevilla asıllı sadece bir İspanyol görmüştür (Balard [1043], t. 1, s. 243, 265, 267). XV. yüzyılda ise Katalan cemaati sönmüştür: Bertrandon de la Broquiere, 1432'de Konstantinopolis'te birçok Katalan tacirle tanışmıştı, bunlardan biri olan Bernard Carner ona evinde güzel bir yemek vermişti (la Broquiere [85], s. 150). 1436 ve 1439 arasında Konstantinopolis'te yerleşik Venedikli Giacomo Badoer, Katalanlarla iş ilişkisi içindeydi. Kral V. Alfonso o zaman basileus ile vatandaşları lehine enerjik bir siyaset gütmüş, bu 1430-1450 arasında meyvelerini vermişti.

Tüm yabancı koloniler arasında sadece ikisi hem kuruluşlarının eskiye dayanması hem de onları meşrulaştıran imtiyazlar ile ön planda bir yer kaplamıştır: Venedikliler ve Cenovalılar. Orta İtalya, Dalmaçya, Provence ve İspanya'dan daha yeni koloniler, başkent topraklarında bir *logia* ve bir pazar etrafında toplanmış birkaç ev nüvesinden fazlasını başaramamıştı. Biri ya da diğerine bahşedilen imtiyazlar ve kendilerine verdikleri statüler bu Batılı kolonilerin iç organizasyonunu kurmuştu.

GREKO-LATİN RUM TOPRAKLARINDA BATILI KONTUVARLARIN İDARESİ

Cenovalı ve Venediklilerin denizaşırı topraklarını edindikleri şartlar büyük oranda buralarda kurdukları yönetimin şahsiyetini belirlemiştir. Ancak aynı zamanda iki büyük İtalyan deniz cumhuriyetinin kolektif zihniyet farklılıklarının temelinde olan tezatlıkları da ortaya çıkarmak gerekir; Cenova için "ancak daimi ihtiyaç durumunda (...) kolektif isimli bir toplum" olan bir devletin zaafiyeti; Venedik için ise tüm toplumun kendini özdeşleştirdiği devlet gücü söz konusudur ki bu iki metropolün de Doğu kolonileri ile ilişkilerinde farklı çareler üretmesine neden olmuştur. Senato kararlarının her yerde uygulandığı Venedik'te sıkı bir merkeziyetçilik Cenova tarafında ise yerel memurlara tanınan inisiyatif ve özerklik uygulanmıştır (Lopez [1079]). Aslında, iki kolonyal yönetim sistemi arasındaki farklılıklar çok sınırlıydı. İdari şekil farklılıklarını dayatan bulundukları topraklardı.

Venedikliler 1268 hrisobulü sonrasında Haliç kıyılarındaki yerleşimlerini geri alabildiler ve kilise, liman ve XII. yüzyılda sahip oldukları saraylar etrafında yeniden düzenlediler (Maltezou [1085]; Martin [1088], Jacoby [1071]). Ancak yerleşimleri için Konstantinopolis deniz surları dışında herhangi bir korumadan faydalanmamışa benzerler. Şehir tarafında ve başka mahallelerin bitiminde ne sur ne de hendek, sadece Venediklilerin kullandığı evlerin arka yüzleri vardı. Aynı şekilde, diğer Batılı cemaatlerin mülkleri ekseri Rumların oturduğu mahallelerdeydi. İmparatorun ihsanıyla veya temiz ve net ilhakla XIV. yüzyılda art arda genişleyen Cenovalıların Pera-Galatası bir istisnadır. İlk kesin sınır, 1303 Mayıs'ında sözlü olarak çizilmiştir: eski silah deposundan (*Eksartysis*), Galata şatosuna birkaç adım kalaya dek, aşağı yukarı altı hektar. 1312'deki yangında yıkılan mahalle hızlıca yeniden inşa edilmiş ve kuzey tarafından, 1304 hrisobulünde sur yapılması yasaklanmasına rağmen, tahkimlenmiştir. Bu kez deniz tarafında ikinci bir sur, 1324'ten önce dikilmiştir. Sonra, Bizans İç Savaşı'ndan istifade eden Peralılar, Galata tepesinin zirvesine dek giden toprakları ilhak etmiş ve en yüksek yere İsa kulesini inşa etmişlerdir. Son olarak 1351'de, doğuda Spiga ve batıda Lagirio köylerini almış ancak XIV. yüzyılın en sonuna kadar surlarla çevirememişlerdir. Cenova mahallesi o zaman otuz yedi hektar yüzölçümüne ulaşmış ve sonra daha fazla büyümemiştir (Sauvaget [1103], s. 252-269; Eyice [1064]; Balard [1043], t. 1, s. 182-198; Müller-Wiener [1091], s. 320-323).

Ege Denizi'nde, Venedikliler ve Cenovalılar güç kullanmak suretiyle ve Rumlar karşı koyduğu halde iki en güzel kolonileri Girit ve Sakız'ı almışlardır. Girit'te ilk Dük Giacomo Tiepolo askeri bir kolonizasyon yürürlüğe sokmuştu. 1211 tarihli Concessio Cretae'de, Venedik Doçu Pietro Ziani Venedik Devleti'ne Kandiye bölgesinin tam mülkiyetini ayırmış, Ada'nın kalanını ise 132 şövalye ve 48 fantassin'den oluşan 180 Venedik kolonu arasında daimi olarak paylaştırmıştı (Maltezou [1083]; Ravegnani [1100]). Bu şekilde dağıtılan bu topraklar Ortodoks Kilisesi ve 961'deki yeniden Rum fethi sırasında yerleştirilen büyük ailelerinin torunları olan büyük Rum toprak sahibi arhonlardan müsadere edilmişti. Mülklerin böylesi bir el değiştirmesi, fatihlerin kenara ittiği, en azından

seçkinlerin, mülklerinden edildiği Rum nüfusunun kalıcı düşmanlığı ve intikam isteğine mal olmuştu. Venedikli tımar sahipleri, Serenissima'nın büyük ailelerinin mensupları, "şövalyelikler" edinmiş ve Ada'yı her biri yanlarında iki usta süvarinin yardımıyla daimi bir askeri hizmet ile savunmaya soyunmuşlardı. Halktan insanlardan seçilen fantaccino (piyade) ise, "sergenterium"lar alıyor ve mevkilerine uygun bir silahlı kuvvet ile hizmet etmek zorunda kalıyorlardı. Askere alım gönüllülük esasına göre işlese de her zaman ihtiyacın altında kalıyordu, öyle ki 1222, 1233 ve 1252'de Venedik hükümetinin yerleştirilmeleri için artan bir mali yükün altına girdiği ek birlikler gönderme zorunluluğu doğmuştu. XIII. yüzyılın başından itibaren bu Girit milislerinin kurulmasının kalıcı sonuçları oldu: Metropolün yönetim ve toplumsal sistemi Venedik gibi altı *sestieri*'ye (Cannaregio, San Marco, Santa Croce, Castello, San Polo ve Dorsoduro) ayrılmış bulunuyordu, onlar da *turme* ve *turme* de *castellonia*'ya ayrılmıştı. Hem toprağı değerlendiren hem de Ada'nın korunmasını sağlayan bu askeri kolonizasyon, her şeye rağmen azınlıkta kaldı: XIV. yüzyıl başında kolonlara verilen parseller 587 idi ve Venediklilerin ve İtalya'nın kuzey ve ortasından Girit'e göç, XIII. yüzyıl boyunca birkaç bini geçmemişe benzer (Gallina [1065]; Jacoby [1070]; Maltezou [1084]).

Sakız, Simone Vignoso'nun Cenova donanması tarafından Eylül 1346'da, üç aylık kuşatmadan sonra, fethedildi. Sekiz gün sonra, Foça sarayının teslim sırası geldi. Böylece iki kapitülasyon anlaşması imzalandı, bunlardan Foça halkı için olanı, fatihlerin işbirliği istedikleri Sakız'ınkinden daha sertti (Argenti [364], t. 1, s. 86-105). Sefere katılanlar ile Cenova komünü ve toprakları zorla ele geçirilen Bizans arasındaki ilişkiler incelenmeye muhtaçtır. Komün, armatörler tarafından yükümlülüğüne girilen masrafları ödeyemeyince, onlarla 26 Şubat 1347 yılında bir akit yaparak, orijinal bir kurum olan Sakız Mahone'sini yürürlüğe soktu. Bu metne göre, Ada'nın ve iki Foça'nın –Küçük Asya'da birbirine yakın iki şehir olan Yeni ve Eski– yönetimi, egemenliği ve karar yetkisini muhafaza edecek (*"merum et mixtum imperium"*) komün ile bu üç yerin iyeliği, yönetimi ve buradan gelecek gelirlerinden istifade edecek (*"dominium utile et directum"*) armatörler arasında paylaştırdı. Armatörlerin alacakları 203.000 Cenova liralık taksitlere veya *luoghi*'ye bölündü. Bu taksitler Komün tarafından, imkânları olduğu ölçüde ve hükümeti *popoloni* yani meslek temsilcilerinden oluşuyorsa, müzakere edilebilir, bölünebilir veya satın alınabilirdi (Argenti [1041]). Cenova'daki tüm yapısal değişimler bu akiti geçersiz hale getirecekti. Bizans İmparatorluğu güçsüz düşmüş olsa da bu şekilde mülklerini kaybetmeyi kabul edemezdi. VI. İoannes Kantakuzenos itiraz ettiyse de bu oldubittiyi değiştiremedi. Mahone ile bir anlaşma yaparak, ona, İmparatorluk egemenliğinin tanınması ve sembolik bir vergi ödenmesi karşılığında Ada'yı verdi. Direniş daha çok yerli nüfustan geldi: Tam tarihi bilinmese de 1347 Şubat ila 1349 Temmuz arasında, Rumlar basileusa sadakatleri ve Ortodoks inancına bağlılıkları nedeniyle işgalciye karşı ayaklandılar. Acımasızca bastırıldılar: Hareketin öncüleri idam edildi, malları müsadere edildi ve Mahoneler arasında dağıtıldı. Sonunda 1355'te, V. İoannes Paleologos Ada'yı, kısa sürede yürürlükten kalkacak yılda 500 hiperperlik bir

haraç karşılığında Mahone'ye teslim etmeyi kabul etti. Böylece Sakız tamamen Cenova'nın oldu ve 1566'ya kadar da öyle kaldı (Argenti [364], t. 1, s. 107-116; Balard [1043], t. 1, s. 124-125; Pistarino [1095], s. 32-39).

Sakız'daki Mahone kurumu Bizans dünyasının bağrında neredeyse özerk prensliklerin yanında bir de denizaşırı bir kamusal mülkün varlığını gösterir. Venedik, Cenova'dan önce IV. Haçlı Seferi'nin ertesinde, Venedik'te kalmış ailelerin kolu Ege senyörlükleri ile yakın ilişkiler kurmuş ve yurttaşlarının çıkarlarını, Serenissima bu küçük prensliklerin siyasetine müdahale şansı pek az olmasına rağmen savunmuştur (Loenertz [1077], [1076]). Cenova tarafında, eski metropolleriyle bağları, Mahone örneğinde olduğu gibi iki taraf arasında yapılan bir akitle bile değil, denizaşırı topraklardaki yerleşimlerin savunması için ortak çıkarlara dayanan Gattilusio mülkleri için de aynı şey geçerlidir (Pistarino [1096]). Ada olduklarından özerklikleri güçlenen bu prenslikler, metropollerinin yetkesinden kaçabilmiş ve kelimenin dar anlamıyla koloni değil "özel" senyörlükler olabilmiştir.

Bunların idaresine gelince, Cenova ve Venedik deneyimleri neredeyse çağdaştır. XII. yüzyıla ve Kudüs Krallığı hükümdarlarının Suriye'de bir Cenovalı baylos ve bir Venedikli konsülün mevcudiyetine izin vermesine kadar uzanır. Konstantinopolis'te Batılı bir yönetim hiyerarşisinin kurulması XIII. yüzyıla özgü bir olgudur: Latin İmparatorluğu döneminde önce bir Venedikli podesta, sonra da 1268'ten itibaren bir baylos; 1251'den itibaren atıf yapılan ve hızla, 1261'den sonra podesta ile değiştirilen bir Cenovalı konsül (Maltezou [1086], s. 23-24; Balard [1043], t. 1, s. 355-356). Konstantinopolis'te Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulması ile başlayan terminoloji değişikliği iki metropol için de aynı anlama geliyordu. Cenova, idari ve adli yetkinliği nedeniyle seçilmiş, XIII. yüzyılda İtalyan genel konsüllerinin yerine gelen tek bir üst düzey memur (*magistrat*) olan podesta kurumunu kurdu (Marie-Vigeur [1081]. Venedik'e gelince, bir baylos (Lat. *bajulus*) seçti, bu da Serenissima'nın yeniden doğan İmparatorluk'taki, Bizans ile diplomatik ve ticari ilişkilerini yönetecek temsilcisi anlamına geliyordu. Podesta ve baylos: Yüksek bir güç adına yürütme görevi olan iki eşanlamlı kelime.

Atanma şekillerdi de tamamen aynıdır. 1268'de tanımlanan Konstantinopolis Venedik baylosu görevi, Büyük Konsey tarafından önce bir yıl, sonra da iki yıl için seçilir; bir *commissio*'da bir araya getirilmiş, hak ve yükümlülüklerini tanımlayan talimatlar alırdı. Aynı şekilde Cenova podestası komün yetkilileri tarafından belirlenir, güven mektubu ve İmparatorluk sarayında izlemesi gereken siyaseti belirten talimatlar alırdı. Konstantinopolis temsilcisinin seçimi konusundaki tek farklılık atanan memurun toplumsal konumuydu: Venedik muhakkak bir soyluyu seçerken, Cenova'da soylular ve *popolani* denizaşırı görevleri paylaşırdı, özellikle de Cenova'nın Fransız valisi Callevilleli Colart tarafından dayatılan 1398 reformu sonrasında. Ne ki, XIII. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse tamamı soylulardan oluşuyordu: on beş soyluya karşı, sadece iki *popolani* Pera podesta ve Kefe konsülü görevi için seçilmişti. Meslek erbabının denizaşırı görevler için seçimi XIV. yüzyılda da artmadı (Thiriet [208], s. 191-194; Balard [1046], s. 162).

Baylosa verilen talimatlar ve podesta *commissio*'su maaşlarını ve denizaşırı görevde onlara eşlik edecek maiyetlerini belirlerdi. Konstantinopolis'in Cenova podestasına gösterilen muamele, onu Venedik baylosunun üzerine çıkarmıştı: 1391'de senelik 5075 hiperpere karşı, 1000 düka, yani XV. yüzyılın başında aşağı yukarı 2500 hiperper[1] (Thiriet [208], s. 194-195). Ancak gerçek şudur ki Pera statülerine göre, Cenova podestasının yetkesi teoride Rum ve Karadeniz'in diğer Cenovalı memurlarına da uzanırken, Rum'un diğer Venedikli memurlarının Konstantinopolis baylosuna tabi olduğuna dair hiçbir belge bulunmamıştır.

İdari organizasyon elbette kolonilerin yereli ile siyasi ve iktisadi önemini hesaba katmak zorundadır. Doğrudan mülkler arasında Venedik, yukarı Rum *regimina*'sını (koloni hükümeti) Konstantinopolis ve Trabzon baylosu ile Aşağı Rum'unkini ise daha küçük kontuvarların konsolosları ve şatelenlerinin bağlandığı Girit Dükü ve Negroponte baylosu ile son olarak da Mora ve İyon Adaları memurlarını Korfu'da bir baylos, Argos ve Nafplio'da birer podesta, Koron ve Modon'da iki şatelenin temsil edeceği şekilde ayırmıştı. Cenova da aynı şekilde neredeyse özerk üç sektör belirlemişti: Konstantinopolis'inki İmparatorluk başkenti ve Sinop konsolosluğuyla sınırlıydı; Gazaria'daki Kefe konsülünün yetkesi Pontos bölgelerinin başka konsüllerini de kapsıyor ve Sakız podestası Cenova'nın Komün ile Mahone arasındaki önceki akitlere dayanan karmaşık bir prosedür ile belirleniyordu (Thiriet [208], s. 184-187; Argenti [364], c. 1, 107-116).

Ufak farklılıklara rağmen, Venedik ve Cenova kolonilerinin kurumları birbirine çok benzer. Her biri daha küçük ölçüde metropol kurumlarının yansımasıdır. *Regimen* adı altında Venedik kolonileri yaşamını düzenleyen makamlar, işbirliği ilkesine göre kümelenmiştir: Doç'un iktidarını danışmanları ile paylaştığı Venedik senyörlüğü modeline göre dük veya baylosa danışmanlar yardımcı olur. Senatonun emirleri Konstantinopolis baylosuna, Venedik kolonisinin On İkiler Meclisi'ne ve istisnai durumlarda, İmparatorluk başkentinde yerleşmiş ileri gelen ailelerin temsilcilerinden oluşan Büyük Meclis'e gönderilirdi. Girit'te, tımar sahibi Venediklilerden Ada'da küçük çaplı işlere bakan makamlara sahip memurların oluşturduğu Büyük Meclis ve Büyük Meclis'ten türeyen bir başka meclis olup özellikle dış siyaset konusunda büyük yetki sahibi olan Senato ile bir arada bulunuyordu (Thiriet [208], s. 191-192).

Benzer bir sistem Cenova kolonilerinde de vardı. Pera'da, yeni podesta görevi devralırken, koloninin yetkisi, aynı oranda soylu ve *popolani*'den oluşan sekiz üyelik bir Küçük Meclis toplamakla sınırlı olan Büyük Meclisi'ni toplamakla yükümlüydü. Ancak işlerin giderek artan karmaşıklığı, tedarik, koloni finansı veya savunma konusunda karar yetkisi olan uzmanlaşmış komisyonların Küçük Meclis'in yerine geçmesini zaruri kıldı (Komisyonların rolü için bkz. Balard [1043], c. 1, s. 387-392). Böylelikle, iki koloni idaresi de metropollerini model olarak aldılar: Yürütme gücünün işbirliği, stratejik ve ekonomik

1. Cenova Devleti Arşivleri, Peire Massaria 1391, f. 212.

önemlerine göre farklı koloniler arasındaki hiyerarşi, iletişimin yavaşlığına rağmen anavatandan gelen emirlere tabi olma yine de yerel yönetimlere bir noktaya kadar özerklik alanı tanıyordu.

Koloni yönetiminde, finans sorunu büyük bir tasa kaynağıydı (Balard [1047]). Yerel finans uzmanlaşmış yöneticilere (magistrat) bırakılmıştı, bunlara Cenova tarafında Massarii, Venedik tarafında ise *camerarii* adı verilirdi, denizaşırı yerlere aşağı yukarı baylos, podesta ya da dükün görev süresine tekabül eden sınırlı bir süre için gönderilirlerdi. Toplanan gelirler, fon yönetimini denetleyen metropole aitti. Oda ve Massaria vergileri toplar, Komün'ün mallarını idare eder ve muhasebeyi halka açık yaparlardı. Cenova mali idaresi Venedikli dengine nazaran kamu borçlarının önemi ile ayrılır. Gerçekten de kamu gelirleri çoğunlukla harcamaların gerisinde kalıyordu, öyle ki denizaşırı Cenova otoriteleri borç almak yoluna gitmek durumunda kalıyor, faizleri ise mali gelirlerden alınıyordu. Tüketim üzerinden vergi alan Cenova *massarii* vergilerin doğrudan toplanmasına karşı çıkıyordu. Böylece ortaya çıkan kronik açık Pera *Massaria*'sı kayıtlarında görülmez[2] ancak koloninin muhasebe özetini veren *Comunis Ianue in Peria* hesaplarını kapatmamak için kullanılırdı. Venedik muhasebe kayıtlarının kaybı Cenova denizaşırı yönetimiyle karşılaştırmayı olanaksız hale getirir.

Gelirleri artırmak için benimsenen çözümler iki tarafta da aynıydı. Bizans İmparatorluğu'na ait olan topraklarda, koloniciler daha önce var olan mali sistemi korumuşlardı: Girit'te *akrostikon* ve tarım ağırlıklı Sakız'da tüm Cenovalı olmayanların ödediği *angaria* ve Girit'te tüm ailelerden alınan *kapnikon*. Gelirlerin büyük kısmı dolaylı vergilerden, tüketimden özellikle de ithal şaraptan alınan *datia* veya *gabelle* ve Bizans'ta mal dolaşımı ve satışını vuran haklardan miras kalan ancak burada net olarak daha az uygulanan *comerchium*: Pera'da %1,33 ve Pera ve Altın Orda Kağanlığı arasındaki ticaret için %0,5 *ad valorem* (Balard [1043], c. 1, s. 405). XIV. yüzyıl sonunda *comerchium* aşağı yukarı Pera gelirlerinin üçte birini oluşturuyordu. XV. yüzyılda Pontos ticaretindeki düşüş kuşkusuz açığı daha ciddi hale getirmişse de Massaria kayıtlarının kaybolması bunu ölçmemize imkân vermiyor. Diğer yandan, Venedikliler Girit'te, Bizans'ta Sakız'da ancak sadece sakız toplamada, uygulanan *angaria* adı köylülere dayatılan zorunlu hizmeti tutmuşlardır (Balard [1048]).

Koloni kaynakları arasında kamu tekellerinin ürünlerinin önemli bir yeri vardı: Sakız'da lastik ve Foça'da şap ihraç için üretilirdi ve kimse, ciddi cezalardan korktuğu için kendi adına üretiminin bir bölümünü kendi çıkarları için kullanamazdı. Venedik tekeli Girit'te daha da ağırdı. Ada, Venedik ambarlarına Senato tarafından belirlenen ve Ada'daki hasatı hiçbir şekilde dikkate almayan sabit fiyatla bir miktar tahıl sağlamak zorundaydı, öyle ki yeterince üretim yapılamadığında, Girit Senato'nun isteklerini karşılayabilmek için buğday ithal etmek zorunda kalıyordu. Adanın Venedik'in tahıl ihtiyacının yaklaşık üçte birini sağladığı hesaplanmıştır (Gallina [380], s. 127-129). Han-

2. Sadece dört kayıt günümüze kalmıştır: Cenova Devleti arşivi, Perire Massaria 1390, 1390 bis, 1402 ve Massaria Communis Peire 1391 (Antico Comune Fonu Registre No. 22).

ya ve Korfu tuzu, Girit *vallania*'sı de ayrıca sıkı tekellerdi. Bu gelirlere kamu alanındaki gelirler de eklenmelidir: Rumlara olduğu kadar Girit Latinlerine de sözleşmeyle kullanım hakkı yirmi dokuz yıllığına kiralanan topraklar, evler ve bahçeler (Thiriet [208], s. 234).

Koloni yönetiminin başka bir alanı da kamu düzeninin korunması için vazgeçilmez olan adaletti. Denizaşırı kolonilerde geçerli olan hukuk, söz konusu anlaşmazlık Rumlarla Latinler arasında olsa bile, metropolünki idi: 1376'da, IV. Andronikos, ağır yaralama suçu işleyen bir Rum'un Cenova hukukuna göre yargılanmasına izin vermeye kadar gitmişti! Komün yetkilileri, giderken memurlara verilen talimatlarda belirtildiği üzere, adaletin iyi sağlanması kaygısı güdüyorlardı. Kalan pek az adalet kaydı koloni ve kontuvar yöneticilerinin tüm hakları haiz olduğunu, Venedik kolonilerinde "avukatlar", Pera'da ise podesta şövalyeleri yardımıyla hüküm verdiklerini gösteriyor. Para cezaları dışında, hüküm hiyerarşisi, suçun ciddiliğine göre kırbaçtan, farklı sakatlamalara, hatta idama kadar gidiyordu. Medeni hukuk davalarında arabuluculuğa Cenova kolonilerinde Venedik mülklerindekinden daha fazla başvurulmuşa benzer. Metropol mahkemelerine başvuru ise hukuk açısından mümkün olmakla birlikte, yerel yetkililer bu yola gerek görünüşü kurtarmak, gerekse cezaların getirisinden mahrum kalmamak için pek başvurmazdı: Sakız'da, Girit'te de olduğu gibi, şikâyetçiler metropole başvurmak istediklerinde evrakın kaybolduğu gerekçesini öne sürüyorlardı (Thiriet [208], s. 240; Balard [1043], c. 1, s. 435).

Barışı korumak ve koloni topraklarını elde tutmak denizaşırı yetkililerin en önemli görevleri arasındaydı. Venedik ve Cenova, kara güçleri açısından gerekli, benzer olanaklara sahipti. Girit'te, 1363 ayaklanmasından sonra bir yüzbaşı, hem askeri hem de polis gücünü ele geçirdi. Venedik'e gitmeden hemen önce paralı asker alımına başladı: Cenova kolonilerinin savunmasının emanet edildiği küçük garnizonlara benzeyen, yirmi kişilik küçük birlikler oluşturuldu. Pera'da, kayıtları günümüze kalan Kefe ve Famagusta'da da olduğu gibi hiçbir zaman daimi iki yüz üç yüz askerden daha fazlası bulunmazdı. Kandiye sakinleri surlarda yüzbaşının emirleri altında gece nöbeti tutmakla yükümlüydü. Osmanlı tehdidine karşı Cenova ve Venedik XV. yüzyılda denizaşırı garnizonlarda yerlileri askere almak zorunda kaldılar (Balard [1051]).

İki komün bir araya getirebilecekleri deniz güçlerinin büyüklüğüyle birbirinden ayrılıyorlardı. Venedik Körfez kaptanına kıyıların ve kolonilerin gözlenmesi görevini emanet etmişti; kalyonları Senato tarafından Rum ve Karadeniz'e gönderilecek *mude*'ye eşlik ediyordu. Venedik, sulh zamanında bile bir devlet donanması tutmayı başarmıştı ve kolonilerinden muhafız kalyonlarının donatılmasını talep ediyordu: Girit için yılda iki, diğer kolonilerinden ise savaş zamanı bir veya iki tane. XIV. yüzyılın sonundan itibaren, tüm Venedik kolonileri Osmanlı tehdidine karşı kalyonların donatımını sağlamak zorundaydı. Yerel yetkililer bunun dışında cephaneliklerin bakımından da sorumlulardı.

Buna karşılık, Cenova'yı devletin finansal zafiyeti, her yıl kamuya ait kalyonları donatmaktan alıkoyuyordu. Savaş zamanında, ticari kalyonlar silahlı gemilere dönüştürülüyor ve Komün özel silahlanmayla yükümlü oluyordu, bu da Sakız'da Simone Vignoso'nun 1346'da, Kıbrıs'ta Pietro Fregoso'nun 1373'te

denizaşırı mahonelerin gelişmesini açıklar. Deniz savunmasının tek daimi aracı üç büyük Cenova kolonisi kıyılarını gözetleyen kalyonlar ve muhafız randa yelkenlileriydi. Komün, denizaşırı mülklerine XIV. yüzyılda Venedik'le karşı karşıya geldiği deniz savaşlarında ve özellikle de mürettebatta yerlilerin arttığı Chioggia Savaşı vesilesiyle, kalyonların donatımını dayatmıştı (*Guerra e commercio nell'evoluzione della marina genovese tra XV e XVIII secolo*, Genova, 1970-1973; Balard [1050], [1049]).

Bu yönetim sistemlerinin yerel halklar üzerindeki etkisi ne oldu? Girit Rumlarının Venedik hâkimiyetine direnişi, yeni araştırmalar Rum ve Latinlerin gündelik hayatta iyi geçindiği konusunda ısrar etse de, çok iyi bilinir (Borsari [1056], s. 27-66; Maltezou [1087]; McKee [1090]). Rum arhonların 1299'da elde ettikleri kısıtlı özerklik, onları XIV. yüzyıl boyunca yeni isyanlara katılmaktan alıkoymadı, özellikle de metropolün talepleri Venedikli tımar sahipleriyle Rum halkının büyük bir bölümünün Venedik otoritelerine karşı birleşmesini kışkırttığında (San Tito isyanı, 1363-1364). Benzer bir durum Cenova kolonilerinde de görülüyordu: Simone Vignoso'nun fethinden sonra Sakız Rumları isyanı, Cenova'nın Fransız valisine karşı XV. yüzyılın ilk on yılında Mahonelerin isyanı. Ve tüm Cenova ya da Venedik denizaşırı topraklarında, nüfussuzlaşma, deniz kuvvetleri hizmetinden kaçmak isteyen yerlilerin kaçışı, ağır bir vergilendirme veya onları fakirleştiren tekelleşme. Her durumda, iki metropol de ama şiddetle geç, tepki veriyorlardı.

Birbirlerinden dini siyasetleri ile ayrılıyorlardı. Papalık tarafından desteklenen Venedik, Girit'te bir Katolik hiyerarşi kurmuş, yasaklanan Ortodoks hiyerarşisinin yerine bunu koymuştu. *Pappates* (rahipler) kutsal emirleri almak için Peloponez'e gitmek zorundalardı (Papadaki [1094]). Sakız'da, Cenovalı yetkililer 1347 isyanından sonra metropolit görevini ortadan kaldırmışlardı, Ortodoks ve Katolik iki hiyerarşi yan yana varlıklarını, sömürülenler ve sömürenlerin hizmetinde sürdürüyorlardı. Cenova yetkilileri hiçbir yerde Katolik rahipleri din değiştirtmeleri için cesaretlendirmemiştir. Bu da itidal ve bir yere kadar hoşgörüyü kanıtlar. Ayrıca, Pera'nın göbeğine dilenci tarikatların yerleşmesinin kiliseler yakınlaşmasına, kilise babalarını daha iyi tanımaya, çeviri ve ileri gelen bazı Rum aydınların Katolikliğe dönmesine denli katkı yaptığını görmüştük (Loenertz [1078]; Delacroix-Besnier [567]; Ganchou [1066]).

Cenova ve Venedik denizaşırı idaresinde aynı sorunlarla karşılaşmıştır: Kolonilerin uyumu nasıl sağlanabilir? Emirler nasıl ulaştırılmalı ve uygulanışı nasıl denetlenmelidir? Merkezileşme isteğine denizaşırı toprakları metropollerinden ayıran uzaklıklar köstek oluyordu. Cenova'dan Sakız'a veya Pera'ya gitmek bir ay ila 40 gün sürüyordu. Dönüşte yolculuk daha da uzundu, ters rüzgârlar nedeniyle ortalama Pera'dan Cenova'ya 50 gün, Sakız'dan ise 40 gün sürüyordu. Senato'dan Girit Dükü'ne gönderilen ve alındığı tarih de belirten emirlerin dikkatlice incelenmesi ile varılan sonuç şudur: En kısa mesaj 17 gün de gelmişti. ancak bu istisnadır; en yavaşı hedefine ancak yirmi ayda varmıştır. Üzerinde tarih olan 154 mektup incelendiğinde Venedik ile Kandiye arası ortalama 57 gün, neredeyse iki aydır; mektupların çoğunluğunun adrese ulaşması 31 ila 56 gün sürmüştür. Bununla birlikte, Senato denizaşırı mülkleriyle

ilişkilerini sıkı tutmaya gayret etmiştir: Girit Dükü'ne Mart 1403'te 13 mektup gönderilmiştir, Temmuz'da 16, Kasım'da 17, Ekim'de sadece 2 ve Mayıs'ta da 1 mektup gelmiştir. Ne yazık ki emirlerinin sağ salim ulaştığını da hiçbir zaman bilemiyordu (Thiriet [1040]). İki metropol için de denizaşırının gereksinimlerine kısa zamanda cevap vermenin imkânsızlığı, merkezileşme önündeki engeldi.

Tek kontrol olasılığı *a posteriori* veya düzenli aralıklarla müfettişler göndermekteydi. Cenova ve Venedik temsilcilerini görevleri sona erdiğinde hesap vermekle yükümlü tutuyordu. Venedik'te, baylos veya Girit dükünün hesapları *officiales rationum* tarafından incelenir ve Senato'nun emriyle "komün avukatları" dürüst olmayan bir memura dava açma yoluna gidebilirdi. Daha önemlisi Levant'a *sindici* gönderilmesiydi. Bu prosedür ilk defa Venedik'te 1363'te, Girit isyanı, Cenova'da ise 1351 Boğazlar Savaşı okazyonuyla ortaya çıkmıştı. Yetkileri çok fazlaydı: Hesapların kontrolü, mali reform, baylos, podesta ve yerel konsolosa dayatılan kararların alınması. Pera ve Kıbrıs konusunda günümüze teftiş dosyaları ulaşmıştır (Cenova Devlet Arşivleri, Peire Sindicamenta (1402); Fossati-Raiteri [1035]; Otten-Froux [1039]). Kolonyal yönetimin hataları, yolsuzluklar ve suiistimalleri gösterirler. Sorumlular hafif cezalar almış, para cezaları zarar gören kişilere değil devlete yaramıştır. Bu müfettişlerin kendileriyle aynı toplumsal kümeden, Cenova'da *alberghi*, Venedik'te *case vecchie* veya *nuove* mensubu kişileri cezalandırabileceklerine zaten nasıl ikna olabiliriz? Yüksek ihanet vakaları dışında, koloni yönetimi iktidar suiistimali konusunda hiçbir cezalandırmaya maruz kalmamıştır. Diplomatik dokunulmazlık sayesinde birçok imtiyazdan faydalanmak suretiyle, her ne pahasına olursa olsun düzeni ve işlerin artmasını sağlamak durumundaydı.

Bizans İmparatorluğu XII. yüzyıldan XV. yüzyıla dek, İmparatorluk topraklarında denizaşırı ticaret kontuvarları kuran iki büyük deniz gücü Cenova ve Venedik'in koloni yönetimi konusundaki deney alanı olmuştu. Bu yönetim "modern sömürgeciliğin ortaçağ eşdeğeri" sayılabilir miydi? Siyasi yapıları ve yurttaşlarının zihniyeti açısından farklı olan Cenova ve Venedik, XVI. yüzyılda İspanya ve Portekiz'in geliştirdiği sömürü yöntemlerini kısmen de olsa benimsemişti: Her yerde Rumların nüfusa hâkim olmasına yer açan kısıtlı göç, özellikle de Girit'te isyanların önüne yine de geçemeyen yerel seçkinlerle yakınlaşma çabası, iletişimin ağırlığı ve iki metropol tarafından atanan memurların davranışı nedeniyle sekteye uğrayan yönetimin merkezileştirilmesi girişimleri, ama bilhassa da bazı ürünlerin –şap, mastik, tahıllar– tekelleştirilmesine dayanan, Bizanslı işadamlarına pek az faaliyet alanı bırakan, sıkı bir ekonomik sömürü. Gerçekten de Rum tacir sınıfı XIV. ve XV. yüzyıllarda, İtalyan işadamlarının yöntemlerini benimsemek suretiyle gelişmiştir. Ancak Bizans İmparatorluğu'nun ticaret ekonomisi üzerinde XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar hâkim olan Batılılarla rekabet edebilmek için gerekli olan zaman ve sermayeye sahip değillerdi.

Sonuç

Bizans Dünyası 1204 ile 1453 arasında Konstantinopolis etrafında –hasarlı olsa da hâlâ var olan– merkeziyetçilik siyasetinden, Latin senyörler, İtalyan koloniler, Slav prenslikler ve sonunda Osmanlı Devleti'nin hâkim olacağı Türk beyliklerin dahil olduğu aşırı parçalanma durumuna geçti. XIII. yüzyıl ortasında, İznik çevresinde, sonrasında Konstantinopolis'e hâkim olarak yeniden kurulan devlet hâlâ emperyal projelere sahip olabiliyor ve Avrupa ile Küçük Asya sahnesinde önemli bir rol üstlenebiliyordu. XIV. yüzyıl sonunda ise Bayezid Konstantinopolis'i ablukaya aldığında, parçalanmak üzereydi. Rakip Bulgar ve Sırp devletleri gibi muzaffer günleri sona ermiş, Balkanların büyük bir bölümünü birleştirmeyi başaramamış ve onlarla aynı duruma gelmişti. Bu siyasi parçalanma 1340'lı yıllarda ivme kazanmış, ekonomik kriz ve büyük veba nedeniyle de daha ağırlaşmıştı. Diğer yandan, bu çok kutupluluk siyasi istikrarsızlığı artırmış zira daha fazla nüfusa sahip yapılar, bundan böyle asayiş sorunu ve nüfus azalması nedeniyle azalan kaynakları kontrol etmek için rekabete girmişti. Çoğu kez çatışmalarda bu mini-devletlerin seviyesine uygun birlikler veya stratejik bölgelerde serpilen savaş lortları seferber olsa da her yerdeydiler ve zararların üst üste biriken bir etkisi vardı (Laiou [192]).

Bu kaos, artık bir parça toprağı kalsa ve yabancılar ve aile bireyleri tarafından üzerinde hak talep edilse de Bizans imparatorunun tüm iktidarını elinden almadı. Konstantin'in vârisi ve şehrin efendisi olarak Romalıların imparatoru ayrıcalıklarını Latinler gibi bölge prensleri üzerinde de korudu. II. Manuel gibi Batı başkentlerine gittiğinde saygıyla ağırlandı, Ferrare-Floransa Konsili'ne papayla birlikte başkanlık yaptı.

Bu yönde eksiklik çekmeyen bir dönemin tek tezatı bu da değildi: Devlet fakirleşirken bazı toplumsal gruplar Flandr'dan Karadeniz'e kadar bilgi ve kargoların dolaştığı birleşik bir pazarda ticaretin gelişmesinden fayda sağlıyordu. Elbette, hammadde yönünden zengin bir Doğu Akdeniz ile mamul ürün ihracatçısı bir Batı arasındaki yeni iş bölümü, bilindiği üzere Bizans'ın aleyhine olmuştur. Ancak tüccarlar, denizciler, Bizanslı bankerler, Nicolas Oikonomides [330], Angeliki Laiou [322] ve K. P. Matschke [329] tarafından gün yüzüne çıkarılan tüm "işadamları" araştırmalar ve İtalyan arşivlerinde yapılan buluşlar sayesinde giderek daha fazla ete kemiğe bürünmektedir (Ganchou [181a], [306]). Hatta bu araştırmalar, Venedik kolonilerine doğru Rum göçü ve Venedik ve Cenova'ya göçmenlerin gelişinin tersine, XIV. yüzyıl sonunda

Girit, Sakız, Negroponte ve Rodos'tan girişimci Rumların Konstantinopolis'e yerleştiğini ve aralarından bazılarının başarısının Bizans yüksek aristokrasisi ile evlilikleri sayesinde taçlandığını görüyoruz.

Daha önce gördüğümüz gibi aristokrasi XIV. yüzyıl ortasından itibaren çok değişmiştir. Önce Türkler sonra da Sırplar tarafından mülk temelinden edilmiş, üyelerinden bazıları ticaret ve bankacılık işlerine dönerek, ara sınıf üyeleri ve küçük taşra aristokratlarının yanına yanaşmışlardır. Bu zengin *mesoi*, "ara", hatta "yeni zenginler", tüccar şehirler, Kantakuzenos'un Apokaukos'u hakir gördüğü gibi yüksek aristokrasi tarafından hakir görülenler 1350'den sonra kaynaklardan silinmişse, birçoğu Osmanlı fetihleri ve krizden çektikleri içindir. Ancak başkaları, saray mevkilerini, hükümet görevlerini (Notaras, mesazon, Goudeles, "imparatorun hazinedarı"), farklı vergi ve resimleri toplama imtiyazlarını (Kritoboulos, para) ellerinde bulunduran yeni bir sosyo-ekonomik elitine karışmışlardır. Gerçekten de XI. Konstantinos dahil son imparatorlar, ekonomiyle ilgilenmiş ve vergilendirmeyi serpilmekte olan ticarete uyarlamışlardır; İtalyanlar da imtiyazlarına rağmen, bundan söylendiği boyutta muaf değillerdi. Bu yeni, özünde şehirli toplumun, hâlâ Komnenos döneminin devamı olan XIII. ve XIV. yüzyıl başındakiyle pek ilgisi yoktur. Batı ile paralel özellikleri vardır: Büyük mülk sahiplerini şehirli sınıflarla karşı karşıya getiren iç savaş, Cenova veya Flandr veya Floransa'da gibelin iktidarına karşı *popolo* gibidir, VI. İoannes tarafından başkentin savunması için gereken finansal önlemleri onaylatmak için iki kere toplanan halk meclisleri, V. İoannes döneminde de görülmüştür, zelotlar dönemindeki Selanik'te de Yanya veya Aynos'taki gbi yerel özerkliğin kabulüdür (Ganchou [181b]). Şehir ayaklanmaları uzun soluklu bir iktidar kurmaya yetmediyse de imparatorlar bundan böyle onları destekleyen gruplarla birlik oldu.

Bizans bu son asırlarda ne hareketsiz ne de kapalıydı, birbirine geçmişlik, Paleologoslarla Batı, Balkan, Rusya hatta Türk kraliyet aileleri ve Ege Latin senyörleri arasındaki evliliklerin sembolize ettiği üzere sadece ne ekonomik ne de siyasi idi ve Rum-İtalyan bir ortamın yükselişi de henüz yapılan araştırmalar sonucu pek iyi bilinmemektedir. Bu birbirine geçiş entelektüel ve sanat hayatını da etkilemiştir: üstünlük hissi ve kibirlerine rağmen (Magdalino *in* Angold [441], s. 58-78), Bizanslılar bu dönemde, gerek İran bilimi, gerek "Hint hesaplaması" gerekse Thomasçı ve Aristocu yenilenişe katkı sağlayan skolastik diyalektik gibi dış etkilerin getirilerine özellikle geçirgendiler. Beri tarafta onlar XIV. yüzyıl İtalyan Rönesans'ında başat bir rol oynadılar. Bizans aydınları sayesindedir ki Batı, antik Yunan'ı yeniden sahiplendi: Hrysoloras'ın ve kendisini izleyen uzun soyağacının Floransa'da yaptığı üzere, okumuşların dilini öğrettiler (Wilson [766]), klasikleri çevirdiler, Bessarion gibi el yazması koleksiyonlarını aktarıp veya kopyaladılar. Bir yüzyıl önce Bizans resim dili Duecento sanatını uzun soluklu etkiledi, çok sonraları Ruskin ve Matisse'in[1] fırçasına da ilham verdi ve P. Lemerle'in de bize hatırlattığı üzere modern dünyada Konstantinopolis'ten Roma'ya, Venedik, Palermo

1. R. Labrusse, Byzance et l'art moderne, in Spiesser [1112], s. 55-89.

veya Kiev'e, Trabzon'dan Selanik, Arta, Patmos ve daha nice yerlere "Bizans varoluşunu" sağladı.

Entelektüel canlılık, Konstantinopolis'in ilk düşüşünün akabinde siyasetin parçalanışıyla ortaya çıkan göreceli düşünce özgürlüğü de dönemin tezatlarından biridir. Aydın seçkinler, örneğin kaçınılmaz olarak değerlendirdiği imparatorluğun düşüşü karşısında rölativizmiyle Metohites, neopaganizmiyle Georgios Gemistos Plethon veya daha kaba olmakla birlikte yargıç Katablattasa karşı hakaretnamesiyle İoannes Argyropoulos, Komnenos dönemine kıyasla çok daha sık, basılmış patikalardan çıktılar (Cannivet-Oikonomides [683]). Ortodoksluk, özellikle de isihastlık yeni Ortodoksluk, XII. yüzyıldaki kadar dikkatli ancak daha yaratıcı ve dünyevi kültüre daha açık "muhafızlara" sahipti. Dönemin felaketleri, Makrembolites, Magstros veya Patrik Athanasios'unkiler gibi o ana dek bu raddeye varmamış eleştirinin ifadesi olan sorgulama veya uyarıları da beraberinde getirdi (Angelov [440]).

Bizans zihniyet ve kimliği derinlemesine dönüştü. "Romalılar" artık yoktu ya da en azından Konstantinopolis'ten yönetilen ve biricik değillerdi zira 1204'te Latin saldırganlığına karşı tepki olarak *Helen* terimi pagan aşağılayıcı anlamını yitirip azar azar Bizans bilinci tarafından, en azından entelektüellerinkinde, "önmilliyetçilik" biçimine büründü. Klasikler her zaman öğretilegelmişti ancak bunların okumaları dini prizmadan kısmen kurtulsa bile Plethon ve birkaç istisnai yazar dışında kilise değer ve öğretilerini sorgulayan alternatif bir Helenik modele dönüşemedi (Kaldellis [1110]). XIX. yüzyıl Greklerinin Zakynthos tarafından incelenen "Ayasofya ile Parthenon" arasındaki ikilemi, henüz ortaya çıkmamışsa da 1414'te Hrysoloras Bizans'ı, "İskender'in mirasını muhafaza etmeyi başaran Grek ve Romalıların çocuğu bir millet" (*genos*) olarak tanımlamış, II. Manuel'e okulları vazife edinmesi için ant içtirmiş ve pagan antikçağ ve Hıristiyanlığın tüm hazinelerini canlandırmak için tüm çaba gösterenleri desteklemeye çağırmıştı.[2]

Ütopik ve azınlık olan bu algılayışın, bu kriz döneminde imparatorun aczine karşın, kilise maddi ve manevi olarak yerini sağlamlaştırırken son Bizanslıların Ortodoksluk ile kendilerini bağdaştırmaları ile kıyaslanacak olursa ağırlığı pek azdır. Bizanslı olmak, artık "Romalı" olmak değil, Grek kilisenin doğru inancının yolundan gitmektir. Bizans dünyası, imparatorunki ve onu tanıyan prenslerin aileleri, yerini çok daha geniş bir Ortodoks dünyaya bırakmıştır. Konstantinopolis Patrikhanesi'nin bunlar üzerinde, mevcudiyet sebebi olsa da doğrudan bir yargı hakkı yoktur. 1453'ten epey önce, Bulgar, Sırp ve Rus ulus kiliseleri kendi özerk hiyerarşileri ve Slav dilinde ayinlere sahiptiler. Ancak Bizans gelenekli manastırcılık ve 1351'de resmileşen isihastlık hepsinde ortaktır.

Böylece Bizans'ın bıraktığı çift mirasla karşı karşıyayız: Bir yandan Helen edebiyat geleneği ve Yunan dilinin kendisi okumuşların klasik biçimine bağlılıkları sayesinde korunmuş, konuşma dili Yunanca şimdiki yazılışıyla

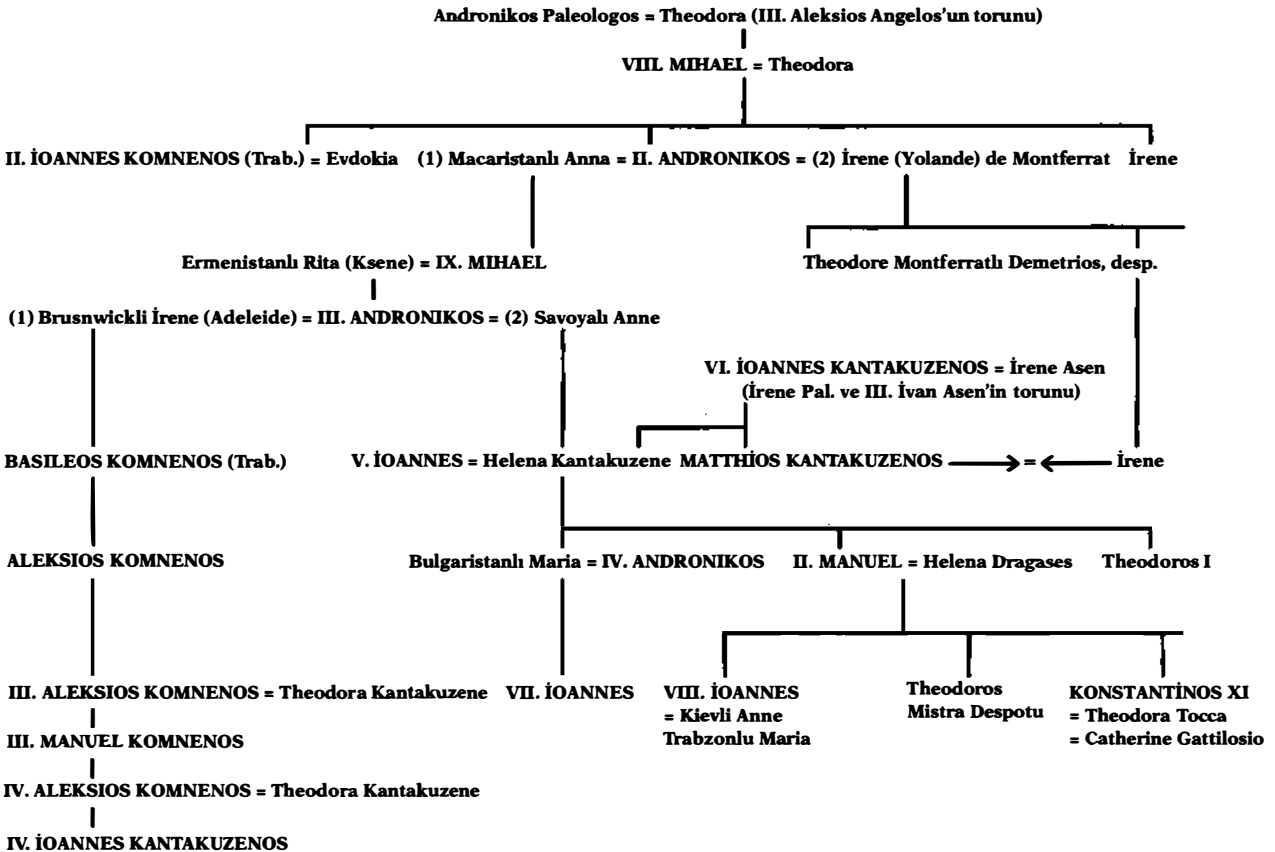
2. C. G. Patrinelis, Greek, Roman and Byzantine Studies, 13, 1972, s. 497-502 ref. G. Dagron, Orthodoxie byzantine et culture hellénique autour de 1453, Mélanges École fr. de Rome, Moyen Âge, 113, 2001, s. 767-791.

ortaçağdan itibaren halkın kullandığı biçimiyle evrimleşmiştir (Browing [722]); diğer yanda dini ve sanatsal ifadeleriyle Ortodoks imparatorluk geleneği vardır. Helenizm, Batı'da bilinçli olarak kabul edilmiş, aynı zamanda zaten örneğin Fransız kralları tarafından Latin imparatorları ile akrabalıkları bahanesi ile hak iddia edilmiş ve bu da onları Bizans çalışmalarını desteklemeye yöneltmiştir (Spieser [1112]). Ancak hümanist borç, aynı Bizans ve Batı tarihinin iç içe geçmişliği gibi unutulmuş ve Bizans dünyası kolayca uzak ve yoz bir Doğu egzotizmine sürgün edilmiştir. Tam tersine, Doğu Avrupa'da –bir zamanlar Doğu Roma İmparatorluğu toprakları olan yerler gibi Moskova Prensi I. Vassili ile VIII. İoannes Paleologos'un kızı Anna'nın evliliğinden beri "III. Roma" mevkinde hak iddia eden Rusya'daki gibi– "Bizans kökleri"nin hatırası canlıdır ve ulusal tarihin parçasını oluşturur. Ortodoks miras buralarda, aralarında Aleksander Schmemann'ın da bulunduğu Ortodoks ilahiyatçıların kendilerinin de içe kapanış kültürü olarak değerlendirdikleri, dolayısıyla onu Bizans'ın bugün sahip olduğu egzotik imajın sorumlusu yapan, isihast versiyonu ile yaşamıştır.

Tarih aynı konuyu hiçbir zaman tam olarak yeniden tekrar etmediğinden, bazılarının yaptığı gibi Toroslar'dan Kafkaslar'a çok kültürlü bir Avrupa için "Bizans modeli" aramak beyhudedir. Bizans'ın anahtar rolünü tüm Avrupa tarihinde, özellikle de bilimlerin aktarılması, Grek düşünce ve edebiyatında olduğunun bilincine varmak gerekir. Uzun ve dikkate değer bir direnişin nedenlerini de anlamak gerekir: Gelenek ve otoriteye saygı görüntüsü altında az bilinen bir esneklik ve dinamizm vardır. Burada kapattığımız üç cildin 1500 kadar sayfasında yapmaya çalıştığımız da budur.

PALEOLOGOS HANEDANI

Şematik tablo (bir sonraki sayfaya bakınız). Mizanpaj ile ilgili nedenlerle, doğum tarihleri gözetilememiştir. Başlıca Batılı ve Doğulu ittifaklarla ilgili daha ayrıntılı bir tablo için Nicol'deki [156] katlanabilir sayfaya bakılmalıdır. Yabancı ittifaklar italik ile belirtilmiştir. Trab=Trabzon

Andronikos Paleologos = Theodora (III. Aleksios Angelos'un torunu)
VIII. MIHAEL = Theodora
II. İOANNES KOMNENOS (Trab.) = Evdokia
(1) Macaristanlı Anna = II. ANDRONIKOS = (2) İrene (Yolande) de Montferrat
İrene
Ermenistanlı Rita (Ksene) = IX. MIHAEL
Theodore Montferratlı Demetrios, desp.
(1) Brusnwickli İrene (Adeleide) = III. ANDRONIKOS = (2) Savoyalı Anne
VI. İOANNES KANTAKUZENOS = İrene Asen
(İrene Pal. ve III. İvan Asen'in torunu)
BASILEOS KOMNENOS (Trab.)
V. İOANNES = Helena Kantakuzene
MATTHİOS KANTAKUZENOS
İrene
ALEKSIOS KOMNENOS
Bulgaristanlı Maria = IV. ANDRONIKOS
II. MANUEL = Helena Dragases
Theodoros I
III. ALEKSIOS KOMNENOS = Theodora Kantakuzene
VII. İOANNES
VIII. İOANNES
= Kievli Anne
Trabzonlu Maria
Theodoros
Mistra Despotu
KONSTANTİNOS XI
= Theodora Tocca
= Catherine Gattilosio
III. MANUEL KOMNENOS
IV. ALEKSIOS KOMNENOS = Theodora Kantakuzene
IV. İOANNES KANTAKUZENOS

İmparatorlar Listesi

I. Theodoros Laskaris (İznik)	1208-1221
III. İoannes Dukas Vatatzes (İznik)	1221-1254
II. Theodoros Laskaris (İznik)	1254-1258
IV. İoannes Laskaris (İznik)	1258-1261
I. Mihael Dukas (despot, Epir)	1204-1215
Theodoros Dukas (Selanik)	1224-1230
Manuel Dukas (Selanik)	1224-1230
VIII. Mihael Paleologos	1259-1282
(İznik sonra Konstantinopolis)	
II. Andronikos ile	
II. Andronikos Paleologos	1282-1328
IX. ile	1294-1320
III. Andronikos ile	1325-1328
III. Andronikos Paleologos	1328-1341
V. İoannes Paleologos	1341-1391
Savoyalı Anne, Naibe	1341-1347
VI. İoannes Kantakuzenos ile	1347-1354
Matthios Asen Kantakuzenos ile	1354-1357
IV. Andronikos Paleologos	1376-1379
(gasp yoluyla)	
VII. İoannes Paleologos	1390
II. Manuel ile	1373-1391
II. Manuel Paleologos	1391-1425
VII. İoannes Paleologos, naip	1399-1403
VII. İoannes ile	1421-1455
VIII. İoannes Paleologos	1425-1448
XI. Konstantinos Paleologos	1449-1453

Trabzon İmparatorluğu ("Büyük Komnenoslar"- Megas Komnenos)

I. Aleksios	1204-1222
I. Andonikos Gidon	1222-1235
I. İoannes Aksouhos	1235-1238
I. Manuel	1238-1263

I. Andronikos	1263-1266
Georgios	1268-1280
II. İoannes	1280-1297
Theodora	1285
II. Aleksios	1297-1330
III. Andronikos	1330-1332
II. Manuel	1332
Vasilis	1332-1340
İrene Paleologina	1340-1341
Anne	1341-1342 (1341)
III. İoannes	1342-1344
	1344-1349
III. Aleksios	1349-1390
III. Manuel	1390-1417
IV. Aleksios	1417-1429
IV. İoannes	1429-1459
I. David	1459-1461

Latin İmparatorluğu

I Flandrlı Badouin	1204-1205
Hainautlu Henri	1206-1216
Courtenayli Pierre	1217
Yolande	1217-1219
Courtenaylı Robert	1221-1228
Brienneli Jean	1228-1237
II. Courtenayli Baoudouin	1237-1261

Patriklerin Listesi

X. İoannes Kamateros	1198-1206
IV. Autoreianos	1208-1214
II. Theodoros Eirenikos	1214-1216
II. Maksimos	1216
I. Manuel Sarantenos	1216-1222
II. Germanos	1223-1240
II. Methodios	1241
II. Manuel	1243-1254
Arsenos Autoreianos	1261-1264
III. Germanos Markoutzas	1265-1266
I. İosefos Galesiote	1266-1275
XI. İoannes Bekkos	1275-1282
II. Gregorios Kıbrıslı	1283-1289
I. Athanasios	1289-1293
XII. İoannes Kosmas	1294-1303
I. Athanasios	1303-1309
I. Nifon	1310-1314
XIII. İoannes Glikis	1315-1319
I. Yerasimos	1320-1321
İsaie	1323-1332
XIV. İoannes Kalekas	1334-1347
I. İsidoros Boucheir	1347-1350
I. Kallistos	1350-1353
Filotheos Kokkinos	1353-1354
I. Kallistos	1355-1364
Filotheos Kokkinos	1364-1376
Makarios	1367-1379
Nilos	1380-1388
IV. Antonios	1389-1390
Makarios	1390
IV. Antonios	1391-1397
II. Kallistos	1397
I. Matthios	1397-1410
II. Eftimios	1410-1416
II. İosefos	1416-1439
II. Metrofanos	1440-1443
III. Gregorios Mammas	1445-1455 (ölümü 1459)

Sözlük

abaküs	Jetonlarla üzerinde hesap yapılan masa.
abiotikion	Çocuksuz (ve vasiyetnamesiz?) ölen kişinin mallarına el koyma hakkı.
aggareiai	Parekler tarafından yapılan angaryalar.
agridion	Yurtluk
ahi	Loncaya benzeyen bir dini tarikat üyesi
aktemon (mülksüz)	Çekek hayvanı olmayan ve *boidatoi*'nin yarısı vergi ödeyen köylü.
allagion	Taktik birlik, askeri bölük.
apographe	*Apographeus* tarafından yapılan emlak değerlendirmesi.
arhonluk	Belli bir görevi olan seçkin.
aspre (yun. *aspron*: beyaz)	XIII. yüzyıldan itibaren Küçük Asya ve Karadeniz'de basılan gümüş kaplama küçük sikkeler.
azymes	Ortodoksların kullanımından farklı olarak Latin kilisesini ökaristi için kullanılan mayasız ekmek.
basileia	Krallık
bey	Osmanlı eyaleti valisi (*sancakbeyi;* sancak valisi).
beylerbeyi	Anadolu veya Rumeli valisi
bigliatikon	Gözcü verme zorunluluğu
billon	Az gümüş oranlı bakırlı para (%30'dan az).
biologion	Emlak listesi.
boidatos	Bir öküzü olan köylü.
cihat	Müslümanlar tarafından yürütülen kutsal savaş.
cizye	Gayrimüslimlerden alınan vergi.
deisis ("*dua*")	Bakire ile Aziz İoannes (Vaftizci) Prodromos'u İsa'nın iki yanında gösteren sahne.
dekateia (ondalık)	Onda birlik vergi.
despot (senyör)	İmparatorun Orta Bizans döneminde sonra da ikinci kuruluşunda gerek bağımsız hükümdarlar, gerek imparatorluk ailesi üyeleri tarafından kullandıkları sıfat.

devşirme (*paidomazoma*)	Yeniçeri birlikleri tarafından genç Hıristiyanların mecburi askere alımı.
didaskal	Piskopos veya patrik tarafından eğitim için verilen eser.
dikaio (naip)	Yokluğunda patriğin yerine bakan patrikhane arhonu.
dinar (denier)	Batı'da VIII. yüzyıldan beri basılan bir gümüş paranın ismi. Şarlman reformlarından bu yana bir solidi (sous) 12 dinar, libraya (livre) 20 solidi karşılık gelir (yani 1 libra 240 dinardır).
ekbole ploimon	Kıyı bölgeleri halkının denizci temin etme mecburiyeti.
ekklesiark	Ayin sorumlusu.
emporion	Pazar.
epidosis	Bir kurumun haklarının başka bir kurumun sorumlusuna bağlanması.
epiklesis	Ruh'a, bağışları İsa'nın bedeni ve kanına dönüştürmesi için yakarılan ayin duası.
epistemonark	Kilisenin koruyucusu olan imparatora verilen sıfat.
epitafios	Kutsal hafta törenlerinde kullanılan, çoğunlukla üzerinde ölü İsa tasviri olan ayin örtüsü.
epi tou kanikleiou ("hokka sorumlusu")	İmparatorluk mühürdarlığında bir görev.
esterlin	XIII. yüzyılda saflığı (%92,5) için yeniden adlandırılan İngiliz dinarına verilen ad ve bununla bağlantılı olarak nitelikle eşanlamlı olan sıfat (sterling).
eksarh	Belli bir yerde patrikhane haklarını yöneten arhonluk.
eksisosis	Bir faydalanıcının gelirleri ve bağlanan toprakların mali revizyonu.
filiok	İznik inancına Karolenjler tarafından yapılan ekleme, Kutsal ruh, Baba *ve* oğuldan kaynaklanır.
fonikon	Katilin mallarına el koyma hakkı.
fütüvvet	Müslüman ülkelerde şövalyece kural kodları.
gasmoulos	Frank-Rum ailede doğan çocuk; çoğ: gasmouloi. Bu ortamda asker alınmış denizci birlikleri.
gaza	Kâfir illerine yapılan akın; kutsal savaş.
gazi	Akına katılan, inanç savaşçısı.
gigliato	Napoli'de II. Anjoulu Carlo'dan itibaren (1402) basılmaya başlanan gümüş grosso (*gigliato* da denir). Tersine basılmış uçları zambak şeklinde büyük haç nedeniyle bu ismi almıştır.

gramma ("harf")	Ferman, belge.
grosso (*denarius grossus*; gros, croat)	Ağırlık ve oranı XII. yüzyılda devalüe olan. Dinardan (denarius parvus veya minutus) daha yüksek -2 g ve %90 gümüş paraları niteler. XII. yüzyılda Kuzey İtalya'da yapılan bu tip para, tüm yarımada, Fransa, Almanya ve Orta ve Doğu Avrupa'ya XIII-XIV. yüzyıllarda yayılmıştır.
hane	Vergi veren aile (ocak).
haraç	Gayrimüslim mallarına konan vergi.
hartofilaks	Patrikhane mühürdarlığı şefi.
hesyhia	İç huzur; bu iç huzuru bulmak için gereken yalnızlık durumu.
heuresis thesaurou	Bulunan hazinelere el koyma hakkı.
higumen	Manastırda üst düzey kişi.
hiperper (yun. *hiperpyron*; lat. *purpuratus;* ital. *perpero; fr. Perpre*) hiperper (*nomisma hyperpyron*, ("ateşte saflaştırılmış")	I. Aleksios tarafından 20 ½ saflıkta restore edilip 11 karata düşen, 1354'te tedavülden kalkan nomismata. Daha sonra 1092'de yaratılan Bizans altın para karşılığı ünitesi olmuş, XIII.–XIV. yüzyıllarda giderek devalüe olmuştur.
hoirodekatia	Domuzlardan alınan "ondalık".
horion	Köy, gayrimenkul.
horismos	Bkz. *Prostagma.*
hrisobul	İmparatorun elinden kırmızıyla yazılıp temel bir yasayla (*bulle d'or*) mühürlenen imparatorluk fermanı.
idiorythmique	Sadece bireysel bir hayat süren keşişleri kabul eden manastır.
iğdiş	*İslamı kabul etmeleri karşılığında bir Türk veya Müslüman olmayan bir kadın ile mükâfatlandırılan Küçük Asya yerlileri.*
isihastlık	"İsihia" yoluyla insanın Tanrı ile temasını arayan mistik doktrin.
kadı	Hâkim, kazada adalet sorumlusu.
kalogeros (*"iyi ihtiyar"*)	Metropol veya manastırlar nezdinde patriği temsil eden patrikhane arhonu, sonra keşişi.
kapnikon (*"duman vergisi", kapnos*)	*Hane veya "ocak"tan alınan vergi (karş. Batı'da fouage).*
kathedra ("makam")	İkamet.
kontaratikion (*kontos: mızrak*)	Mızraklı asker sağlama zorunluluğu.
krites (*çoğ. akritaı*)	Sınır savaşçıları.
mark	Batı'da kullanımı XI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar yaygın olan Cermen kaynaklı bir ağırlık brimi.

medrese	Hukuk-din eğitimi kurumu, Müslüman teoloji okulu.
megadük	Bizans donanma kumandanı.
melismos	İsa'nın, ökaristik gerçekliği sembolize etmesi için çoğunlukla kutsal kâsede yatan küçük çocuk şeklinde temsil edildiği tasvir.
melissoennomion	Kovan vergisi.
menologe	Bir *prostagma*'ya imparator elinden atılan tarih.
mesazon (aracı)	Başbakan vazifelerini gören devlet görevlisi.
metoke	Manastırın ek binası.
metropolit	Konstantinopolis Patrikhanesi'ne bağlı ve piskoposlukların bağlı olduğu bir metropolün piskoposu (taşra kilisesinde en üst rütbe).
millet	Osmanlı Devleti'nce tanınmış zımmi cemaatler (Ortodoks, Ermeni ve Yahudiler).
mitaton	Mecburi buğday ve tahıl satışı.
modios	Yüzey ölçüsü (yaklaşık 1000m^2 veya daha az) ya da kapasite ölçüsü (m. *thalassios*: 17 l. ± 12,8 kg buğday; büyük m. *politikos*: 322,3 l. civ.).
morte	Yarıcılık kontratı.
muhtesip	Pazar müfettişi, bir şehrin ekonomik hayatının denetçisi.
mystikos	Sekreter.
naos	Kilisenin inananlara ayrılan bölümü.
oikonomia	*bkz. pronoia*
oikoumene (*"yaşanan dünya"*)	İmparatorluk ideolojisinde, evrensel imparatorun toprakları.
oinaria (*"şaraplık"*)	Şarap taşıması ve satışından alınan vergi.
ons	Roma lirasının 6 hiperper ederindeki 1/12'si, teorik olarak liranın 1/72'si değerinde kesilmiştir.
oran	Muhteva ettiği değerli metal yüzdesiyle bir paranın saflık derecesini niteler. Karat veya bindeyle ifade edilir (24 karat=1000 ‰; 10 karat =417 ‰).
ordalium	Genellikle ateşle yapılan, Tanrı'nın adaletine çağrı yapılan, muhtemelen Batı'dan alınmış ve istisnai olarak XIII. yüzyılda uygulanan adli sınama.
orike	Orman kullanımı vergisi.
otokrator	Tanrı'dan başka kimseye hesap vermeyen ("kendi kendine yöneten") imparatorun iktidarının mutlakiyetini belirtir.
otosefal	Patriğe sormadan kendi ruhbanını seçme hakkı olan metropol veya başpiskoposluk.

otourgion ("kendi kendine üreten")	Başlangıç yatırımı yapıldıktan sonra çalışma dışında başka harcama istemeyen.
pakton	Çiftlik kirası, kira kontratı.
Palamit (*Palamasçı*)	Gregorios Palamas ilahiyatı taraftarı.
parek	Vergiyi yurtluk sahibine ödeyen köylü.
parthenoftoria	Ahlaksızlık durumunda çarptırılacak ceza.
perisseia (*"aşım"*)	Ödeyeceği vergiye göre hakkı olan toprağı aşan.
posotes (*"miktar"*)	Bir *pronoia* sahibinin yıllık elde ettiği vergi.
praktika	Rantının faydalanıcısına bağlı olan el emeği ve mülklerle toplanacak vergi miktarının ifade edildiği belge.
praktor (*çoğ. praktores*)	Vergi tahsildarı.
pronoia (veya *oikonomia*)	Bir şahıs veya manastıra bir toprağın vergi gelirleri veya köylü topluluğunun bağlanması.
proskynynetarion (*"orotuar"*)	İnananların dua etmesi için sunulan bir ikonanın yerleştirildiği mobilyayı ifade eder.
prostagma	Minologima ile kırmızı mümürekkeple imparator tarafından imzalanmış ferman.
protaton	Athos Dağı'nın *protos*'un başkanlığını yaptığı merkezi yönetimi.
protekditos	Sinod mahkemesi önüne çıkarılmış sanıkların savunmasını üstlenen arhon.
quadrivium	Çalışılan dört bilim döngüsünün dört disiplini: aritmetik, müzik, geometri, astronomi.
Romania (Rum, Rumların ülkesi) ("Romalıların toprağı")	Batı'da Bizans topraklarına verilen isim.
Rumeli (Romalıların toprağı)	Roma'nın Trakya ve Makedonya eyaletlerine tekabül eden Türk eyaletleri.
sabor	Sırp millet meclisi.
sakellarios	Görev alanındaki manastırları yöneten kilise arhonu.
sakelliou	Görev alanındaki kilise bölgelerini yöneten kilise arhonu.
samodržac	Sırp kraliyet sıfatı.
sancak	Osmanlı İmparatorluğu'nda bir eyaletin alt bölümü.
sebri	Sırp köylüler.
sinod	Piskopos meclisi.
sitarkia	Asıl amacı belki de kalelerin buğday ihtiyacını karşılamak olan tedarik görevi.
skeufylaks	Hazine ve ayin kaplarından sorumlu kilise arhonu.

sufiler	Organizasyonu tarikat olan ve meditasyon ve yoksunluk ile Tanrı'yla bütünleşmeyi amaçlayan Müslüman maneviyatçılar.
stavraton (stavros, haç)	XIV. ve XV. yüzyıllarda gümüş hiperpere verilen ad.
stavropegiak	Doğrudan patrikhaneye bağlı bir manastır.
stiheron	Akşam duası veya *orthos* sırasında söylenen bir çeşit *tropos*.
suffragant	Bir metropolite bağlı piskopos; bu sonuncunun seçimine katılır.
Synodikon (Ortodoksluğun)	Sinod tarafından onaylanmış metinler derlemesi.
synone	Ordu veya başkentin tedariğine bağlı iştirak.
syntrofia ("eşlik")	Toplum.
telos	Köylü kirasından alınan vergi.
templon	Naos ana sunağını ayıran bölme.
tımar	Osmanlı İmparatorluğu'nda, geçici toprak verme.
tournois (Lat. turonensis; İtal. Tornese; Yun. tournesion)	Tours'ta basılmış Fransız gümüş paraları (denier veya gros) ve daha geniş olarak ağırlık ve /veya biçimleri (iki daire arasında bir yazı ile çevrelenen bir haç) açısından bundan ilham alan paraları niteler.
trisefal (Yun. trikefalon, "üç başlı")	XII. yüzyılda 1/3 hiperper değerinde elekrum parası (I. Manuel tarafından bolca bastırıldığı için manuelatus da denir), turada dinsel bir tasvir ve yazıda iki kişi bulunur. XIII. yüzyılda bundan böyle gümüş basılan hiperper bozukluğu, ancak hiperperin 1/12'si ediyordu.
trivium	Eğitimin edebi döngüsünün üç disiplini: gramer, retorik, diyalektik.
troparion	Bir ilahiye katılmış kısa strofe.
vestiarion (*imparator gardrobu*)	İmparatorluk kamu ve 1204'ten bu yana özel hazinesi.
Vlahya	Teselya (bir kısmında Vlahların oturduğu) ve XV. yüzyıldan itibaren Kuzey Tuna'da Vlahya için kullanılır.
yeniçeri	devşirme yoluyla ailelerinden alınıp Müslümanlaştırılan ve askeri eğitim alan Hıristiyan oğlanlar.
Zelotlar	V. İoannes'in, kendisini IV. İoannes ile karşı karşıya geldiği iç savaştaki Selanikli yandaşları.
Zeugaratos (zeugos, boyunduruk)	Bir çift sahibi köylü.
zeugelateion	İmparator yurtluğu.
zeugologion	Çift vergisi.
zımmi	Gayrimüslim kul.
zikir	Allah'ın isimlerinin tekrarına dayanan ibadet şekli.

Kaynakça

GENEL KAYNAKÇA ARAÇLARI

Bizans Dünyası Serisinin ilk iki kitabında listelenen tüm kaynakçayı bu bölüme almadık. Fransızca ve başka dillerde diğer Bizans sitelerine bağlantısı olan başlıca sitenin adresi ise (http://www.college-de-france.fr/ chaires/chaire23).
Aynı şekilde yine Bizans Dünyası kaynakçasına sözlükler, ansiklopediler ve edebiyat tarihi için bakabilirsiniz.

TOPOGRAFYA

[1] HALDON J., *The Palgrave Atlas of Byzantine History,* Basingstoke, 2005.

[2] JEDIN H., LATOURETTE K. S., MARTIN J., *Atlas d'histoire de l'Église. Les églises chrétiennes hier et aujourd'hui,* Turnhout, 1990.

[3] RILEY Smith J., Atlas des croisades, önsöz ve Fr. basım için gözden geçiren M. BALARD, Paris, 1996.

[4] TALBERT R. (6d.), Barrington Atlas of the Greek and Roman World, Princeton, 2000 (mükemmel harita 1/500.000 ve 1/1.000. 000).

[5] Tabula Imperii Byzantini, Viyana, 1976 sq. (metin ve arkeolojiden bildiğimiz sitlerin fihrist ve yorumları, 1/800 000 mükemmel haritalar; çıkan ciltler Kuzey Ege, Hellada, Teselya, Kapadokya, Nikopolis, Kefalonia, Galatia, Lykaonia, Kilikia, Isauria, Trakya, Frigya, Pisidia, Paflagonia ve Honoriada, Lykia, Pamfilia'yı kapsar) [7ZB]

KAYNAKLAR

Bu başlık altında Bizans tarihinin basilica kaynakları toplanmıştır. Her bölümün başında gerekiyorsa tamamlayıcı kaynaklar verilmistir.

Fihristler

Yunanca, Latince ve Doğu dillerinde kaynaklar boldur ve seçim kaçınılmaz olarak keyfi olmuştur. Çeviri varsa, sistematik olarak verilmiştir. Bilgisayara geçirilen Thesaurus Linguae Graecae [*TLG*] başka eleştirel basımların yerine geçmiyorsa, hem kaydedilen belgelerin çokluğu (ve her an büyümektedir) hem de danışmanın kolaylığı nedeniyle vazgeçilmez bir çalışma aracıdır. Eski bir fihriste de sahibiz, bu kaynak, I. E. KARAYANNOPOULOS, G. WEISS, Quellenkunde zur Geschkhte von Byzanz, 324-1453, 2 cilt, Wiesbaden, 1982. Dictionnaire des auteurs grecs et latins de l'Antiquité et du Moyen Âge, W. BUCHWALD, A. HOHLWEG, O. PRINZ, Çev. ve güncelleme J.-D. BERGER ve J. BILLEN, Turnhout, 1991.

Derlemeler

[6] Acta Sanctorum, collecta... a SociisBollandianis, 3. basım, Paris, 1863 sq. (Yunanca ve Latince hagiografik metinler; bazı baskıları yenilenmemiştir) [TASS].

[7] Acta Conciliorum Oecumenicorum, der. E. SCHWARTZ, Berlin, 1914-1940; J. STRAUB, 1970-1974; R. Riedinger, 1990-1992 (Efes ve Kadıköy Konsilleri için Fr. Çev. Festugière A.-J., Éphèse et Chalcédoine. Actes des conciles, Paris, 1982; ID., Actes du concile de Chalcédoine, III-IV. oturumlar, Cenevre, 1983).

[8] Archives de l'Athos (Athos manastırlarının arşivlerinin yayınlanmasına 1945'te başlanmıştır ve hâlâ da devam etmektedir. Şimdiye dek yirmi iki cilt yayınlanmıştır.).

[9] Bibliotheca Teubneriana (Antik ve ortaçağ yazarlarının bir derlemesi; çevirisi yok).

[10] Byzantine Monastic Foundation Documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments,]. THOMAS, A. CONSTANTINIDES HERO (der.), Washington D.C., 2000 (bilinen tüm typika ve tanıklıkların İng. çevirisi), internette http://www.doaks.org/publications/doaks_online_publications/typ000.html adresinde bulunabilir.

[11] Corpus christianorum, series graeca, Turnhout-Leuven, 1977 sq. (patristic metinler; Çev. yok.) [CCG].

[12] *Corpus christianorum, continuatio medievalis*, Turnhout, 1953 *sq.* (aynı yorum) *[CCCM]*.

[13] Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 1967 sq. (birçok seri, farklı yayıncılar; birçok Bizanslı tarihçi için referans basımları; bazılarının çevirisi var) [CFHB].

[14] Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Paris, sonra Louvain, 1903 sqq. (Hıristiyan Doğu'nun dillerinde inceleme ve metinler, çeviri ile) [*CSCO*],

[15] *Corpus Scriptorum Ecciesiasticorum Latinorum*, Viyana, 1866 *sq.*

[16] Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1828-1897 (Grek tarihçilerin derlemesi, Lat. Çev. ile; eskimiş; bazı baskılar tükenmiş) [CSHB veya "Bonn"].

[17] MANSI J. D., Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, Floransa-Venedik, 1759-1798 (actes des conciles en grec et en latin) Yunanca ve Latince konsil kararları.

[18] MIGNE J.-P., Patrologiae cursus completes, series graeca, der. J.P. Migne, t. 1-161, Paris, 1857-1866 (patristik metinlerin en zengin derlemesi, Lat. Çev. ile; birçok anlatı kaynağı; "Bonn" metinlerini yeniden ele alıyor) [*PG*].

[19] MIGNE J.-P., Patrologiae cursus completus, series latina, der. J.P. Migne, t. 1-221, Paris, 1844-1855 [*PL*].

[20] Monumenta Germaniae Historica, Berlin, 1826 sq. (bir kısmı numaralanmış http:// bsbdmgh.bsb.lrz-muenchen.de/dmgh_new/).

[21] Patologa orientalis, der. R. GRAFFIN, F. Nau, Paris, puis sonra Turnhout, 1903 sq. (Doğu Hıristiyanlığı dillerinde metinler, çevirileri ile.) [PO].

[22] Sources chrétiennes, Lyon-Paris, 1941 *sq.* (çevirili ve notlu belgeler; Grek ve Latin yazarlar, daha çok patristikler; Aziz *Hayat*ları; Kilise tarihçileri) [*SC*].

[23] Studi e Testi, Vatikan, 1900 sq.
[24] Subsidia hagiographica, Brüksel (hagiografya incelemeleri; hagiografik metinlerin edisyonları).

BELGESEL KAYNAKLAR

DİPLOMATİK

[25] DÖLGER F., Karagiannopoulos I. E., *Byzantinische Urkundenlehre*, Münih, 1968.

EPİGRAFYA

[26] ALLEN J. S., ŠEVČENKO I. (der.), *Dumbarton Oaks Bibliographies, based on "Byzantinische Zeitschrift"*, II. Seri, Cilt 1, *Epigraphy*, Washington D.C., 1981.
[27] BÉRARD F., FEISSEL D. *ve d.*, *Guide de l'épigraphiste. Bibliographie choisie des épigraphies antiques et médiévales*, gözden geçirilmiş 4. baskı, Paris, 2010 (temel çalışma aracı).
[28] FEISSEL D., Inscriptions chrétiennes et byzantines, Bulletin épigraphique (1987 itibariyle REG'de çıkan analitik kaynakça). Tüm bu kronikler kullanışlı bir şekilde tek bir eserde birleştirildi: D. FEISSEL, *Chroniques d'épigraphie byzantine*, 1987-2004 (TM, Monogr., 20), Paris, 2006.

COĞRAFİ VE İDARİ KAYNAKLAR

[29] PSEUDO-KODINOS, *Traité des offices*, der. J. VERPEAUX (Le monde byzantin, I), Paris, 1966.
[30] MOLLAT DU JOURDIN M., LA RONCIÈRE M. de, *Les portulans: cartes marines du XIIIe au XVIIe siècle*, Paris, 1984.
[30a] GAUTIER-DALCHÉ, P., Portulans and the Byzantine World, içinde R. MACRIDES (der.), *Travels in the Byzantine World*, Aldershot, 2002, 59-71.

NÜMİZMATİK VE METROLOJİ
(AYRICA bkz. Böl. XI)

[31] BERTELÈ; T., *Numismatique byzantine*, der. G. MORRISSON, Wetteren, 1978 (Giriş).
[32] GRIERSON Ph., *Byzantine Coins*, Londra-Los Angeles, 1982 (491'den 1453'e Bizans paralarının açık ve çokça resimli bir sunumu).
[33] GRIERSON Ph. ve d. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*; Cilt IV (1081-1261) M. F. HENDY tarafından, Washington, 1999; Cilt V (1258-1453) Ph. GRIERSON tarafından (temsiliyeti yüksek ve zengin bir koll.; bu iki cildin genel girizgâhları, 602-1081 dönemini kapsayan daha önceki ikisi gibi, söz sahibiler; eleştiri için bkz. C. Morrisson, Revue historique 306/2, 2004, 398-411) [*DOC*],
[34] GRIERSON Ph., The Coin List of Pegolotti, *içinde Studi in Onore di A. Sapori*, 1957, 485-492; yeniden basım *içinde* ID., Later Medieval Numismatics, Londra, 1979, n° XI

[35] IURUKOVA I., PENCHEV V., *Blgarski srednovekovni pečati i moneti* (= Bulgaristan'ın ortaçağ mühür ve paraları), Sofya, 1990 (metin Bulgarca olsa da bolca resim ve İngilizce özet var).

[36] IVANIŠEVIĆ V., *Novčarstvo srednjovekome Srbije* (=Sırbistan ortaçağ paraları), Belgrad, 2001 (bu yeni ve tam yapıtın İngilizce bir özeti de mevcut, eski literatürün eksiklerini tamamlıyor ve yerine geçiyor)

[37] METCALF D. M., *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmokan Museum Oxford*, Londra, 1995 (Oxford katolog koleksiyonuyla mükemmel bir sunum. Schlumberger'e danışmaktan da geri kalmıyor).

[38] MORRISSON C., Coins monétaires byzantins, içinde *Conii e scene di coniazione*, L. TRAVAINI, A. BOLIS (der.), Roma, 2007, 241-252 (üretim ve para basımı hakkında).

[39] SCHILBACH E., *Byzantinische Metrologie*, Münih, 1970.

[40] SCHILBACH E., *Byzantinische metrologische Quellen*, Selanik, 1982.

[41] SCHLUMBERGER G. *Numismatique del'Orient latin*, Paris, 1878, yeniden basım. Graz, 1954.

[42] TRAVAINI L., *Monete, mercati e matematica. Le monete medievali nei trattati di aritmetica e nei libri di mercatura*, Rome, 2003 (aritmetik incelemeleri tarihi ve İtalyan malları el kitapları ve sikke listeleri hakkında yorumlu özetler, söz dizini).

SİGİLOGRAFYA (Mühür Bilim)

[43] CHEYNET J.-Cl., Introduction à la sigillographie byzantine, *içinde* Cheynet [44], 1-82.

[44] CHEYNET J.-Cl., *La société byzantine. L'apport des sceaux* (recueil d'art.), 2 cilt, Paris, 2008.

[45] CHEYNET J.-Cl., MORRISSON C., SEIBT W., *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris, 1991.

[46] JORDANOV I., *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, Cilt 1: *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofya, 2003 (bkz. W. SEIBT eleştirisi, *BZ*, 98/1, 2005, 129-133).

[47] LAURENT V., *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*; II: *L'administration centrale*, Paris, 1981; V, 1-3: *L'église*, Paris, 1963-1972 (tamamlanmamış).

[48] NESBITT J., OIKONOMIDÈS N., *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 1-6, Washington D.C., 1991-2009 (bölgeler konusunda öngörülmüş beş cilt basıldı, ayrıca İmparatorluk ve Patrikhane mühürleri konusunda olan 6. Cilt de) [*DOSeals*].

[49] SCHLUMBERGER G., *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris, 1884 (eskidir, ancak modern sigilografyayı kurmuştur).

[50] SEIBT W., *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich* I, *Kaiserhof*, Viyana, 1978; II (Al. WASSILIOU ile işbirliği), *Central und Provinzialverwaltung*, Viyana, 2004.

[51] *Studies in Byzantine Sigillography*, Washington, sonra Munih, 9 cilt 1987-2006 arasında yayınlandı (uzmanlaşmış kolokyumlar ve kamuya açık satışı yapılan veya arkeolojik yayınlardaki tüm mühürleri yayınlayan dizi).

[52] ZACOS G., VEGLERY A., *Byzantine Lead Seals* I, Bale, 1972, 3 cilt.
[53] ZACOS G., *Byzantine Lead Seals*, tarafından tamamlanmış J. W. NESBITT, Bern, 1985.

PROSOPOGRAFİ, KRONOLOJİ VE TUTANAKLAR

[54] GRUMEL V., *La chronologie*, Paris, 1958.
[55] DÖLGER F., *Regesten der Kaiseruhmden des oströmischen Reiches*, III: 1204-1282 (2. basım P. WIRTH tarafından okunup, düzeltildi, Münih, 1977); IV: 1282-1341; V: 1341-1453, Münih, 1924-1965 [*RKOR*].
[56] *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, t. 1, *Les actes des patriarchies*, fasc. 2-3: *715'ten 1206'ya tutanaklar*, der. V. GRUMEL, 2. der. J. DARROUZÈS tarafından okunup, düzeltildi, Paris, 1989; fas. 4: *1208'ten 1309'a tutanaklar*, der. V. LAURENT, Paris, 1971; fas. 5: *1310'dan 1376'ya tutanaklar*, der. J. DARROUZÈS, Paris, 1977; fas. 6: *1377'den 1410'a tutanaklar*, der. J. DARROUZÈS, *Paris, 1979; fas. 7: 1410'dan 1453'e tutanaklar*, der. J. DARROUZÈS, *Paris, 1991.*
[57] THIRIET F., *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, 2 cilt, Paris-Lahey, 1966-1971.
[58] THIRIET F., *Régestes des déliberations du Senat de Venise concernant la Romanie*, 2 cilt, Paris-Lahey, 1958-1959.
[59] TRAPP E. (der.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 14 cilt, Viyana, 1976-1996 ve CD'si (2001).

ANLATI KAYNAKLARI

Grek kaynaklar

[60] ACROPOLITE Georges, *Georgii Acropolitae opera*, der. A. HEISENBERG, P. WIRTH tarafından düzeltilmiş basım, Stuttgart, 1978 (R. Macrides tarafından İng. çevirisi ve yorumu yapılmıştır, *George Akropolites: The History*, Oxford, 2007).
[61] ANAGNOSTÈS Jean, *Ioannou Anagnostou, Diegesis peri tes teleutaias halôseôs tes Thessalonikes*, der. J. TSARAS, Selanik, 1958 (Çev. P. ODORICO, *Chroniques d'une ville prise*, Toulouse, 2005).
[62] CANTACUZÈNE Jean, Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, der. L. SCHOPEN (CSHB, t. 2-4), 3 cilt, Bonn, 1828-1832 (Alm. Çev. ve notlar G. Fatouros, T. Krischer, Stuttgart, 1982; 2 cilt).
[63] CHONIATES Nicétas, Nicatae Choniatae Historia, der. J. L. VAN DIETEN (CFHB, 11), Berlin-New York, 1975 (Çev. H. J. MAGOULIAS, *O City of Byzantium*, Detroit, 1984).
[64] CHORTASMENOS Jean, *Johannes Chortasmenos (1370 civ.-1436/37 civ.); Briefe, Gedichte and kleine Schriften*, der. H. HUNGER, Viyana, 1969.
[65] *Chronicle of the Morea*, der. J. SCHMITT, Londra, 1904 (Fr. Çev. R. BOUCHER, *Chronique de Morée*, Paris, 2005).
[66] CRITOBOULOS, *Critobuli Imbriotae Historiae*, der. D. R. REINSCH, Berlin-New York, 1983 (İng. Çev. *Kritobulos, History of Mehmed the Conqueror*, Princeton, 1954).

[67] DOUKAS, *Historia turco-bizantina 1341-1462*, der. V. GRECU (Scriptores byzantini, 1), Bükreş, 1958 (Fr. Çev. J. DAYANTIS, *Doukas, Histoire turco-byzantine. Introduction, traduction et commentaire*, Lille, 2004).

[68] GAUTIER P., Un recit inédit du siège de Constantinople par les Turcs (1394-1402), *REB*, 23, 1965, 100-117.

[69] GREGORAS Nicéphore, *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, der. L. SCHOPEN, L. BEKKER, 3 cilt, Bonn, 1829-1855 (Alm. Çev., giriş ve notlar J. L. VAN DIETEN, *Nikephoros Gregoras. Rhomäische Geschichte*, Stuttgart, 1973-1988, 3 cilt).

[70] HOPF C., *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin, 1873.

[71] KANANOS Jean Laskaris (CANANUS), *De Constantinopolis Obsidione*, Bonn, 1838 (Sphrantzes ile) ve *Giovanni Cananos. L'assedio di Costantinopoli. Introduzione, testo crilico, traduzione, note e lessico*, der. E. PINTO, Messine, 1968.

[72] CHALKOCONDYLES Laonikos, *Historiarum libri decem*, der. I. BEKKER, Bonn, 1843; ou *Historiarum Demonstrationes*, der. E. DARKÖ, Budapeşte, 2 cilt, 1922-1927 (İng. Çev. N. NICOLOUDIS, Atina, 1996).

[73] MACHAIRAS Léonce, *Recital concerning the sweet land of Cyprus entitled Chronicle. 1-2*, der. ve Çev. R. M. Dawkins (Fr. Çev. I. CERVELLIN-CHEVALIER, *Une histoire du doux pays de Chypre*, Besançon, 2002).

[74] MAZARIS, *Epidemia Mazari en Hadou*, der. J.-F. BOISSONADE, *Anecdota graeca*, III, Paris, 1831, 122-186; der. J. N. BARRY ve d., İng. Çev. ile *Mazaris' Journey to Hades*, Seminar Classics 609, State Univ. of New York at Buffalo, 1975, R. Romano (der.) tarafından yeniden ele alınmış, *La satira bizantina dei sec. XI-XV*, Turin, 1999 birkaç düzeltme ile.).

[75] MICHEL VIII PALÉOLOGUE, *Autobiographie*, der. ve Çev. H. GRÉGOIRE, Imperatoris Michaelis Palaeologi de Vita Sua, Byz-, 29-30, 1959-1960, 447-475 (İng. Çev. içinde 10, *Byzantine Monastic Foundation Documents*).

[76] PACHYMÈRE Georges, *Relations historiques*, 5 cilt, der. A. FAILLER, Çev. V. LAURENT (*CFHB*, 24), Paris, 1984 sq.

[77] PANARETOS Michel, *Michael tou Panaretou Peri ton Megalon Komnenon*, der. O. LAMPSIDES (Archeion Pontou, 22), Atina, 1958, 5-128.

[78] PERTUSI A. (der.), *La caduta di Costantinopoli*, 2 cilt, Milano, 1976 (Yun., Lat., İtal. ve Doğulu metinler derlemesi, İtal. Çev. ile).

[79] PERTUSI A., CARILE A. (der.), *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, Bolonya, 1983.

[80] *Pseudo-Phrantzes sive Macarie Melissenos cronica 1258-1481*, içinde Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477, der. V. GRECU (Scriptores Byzantini, 5), Bükreş, 1966 (XVI. yüzyıl tarihi, eleştirileri ile kullanılmalı).

[81] SCHREINER P. (der.), *Die byzantinischen Kleinchroniken* (CFHB, 12/1-3), Viyana, 1975-1979.

[82] SPHRANTZES, Georges, *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477, Pseudo-Phrantzes sive Macarie Melissenos cronica 1258-1481 ile*, der. V. GRECU (Scriptores Byzantini, 5), Bükreş, 1966 (İng. Çev. M. PHILIPPIDES, *The Fall of the Byzantine Empire: A Chronicle by George Sphrantzes, 1401-*

1477, Amherst, 1980; İtal. Çev. ve yor. R. MAISANO, *Giorgio Sfrantze.-Paleologo: grandezza e caduta di Bisanzio*, Palermo, 2008).

[83] SYMÉON DE THESSALONIQUE, *Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, der. D. BALFOUR (Wiener Byzantinistiche Studien, 13), Viyana, 1979.

Arap Kaynaklar

[84] GIBB H. A. R., *The Travels of ibn Battuta*, A.D. 1325-1354 (Hakluyt Society, Second Series 117, t. 2), Cambridge, 1962 (fr. Çev. Ch.-D. PAULE, *Voyageurs arabes* ["Bibliothèque de la Pléiade"], Paris, 1995, 369-1050).

Latin Kaynakları ve diğerleri

[85] LA BROQUIÈRE Bertrandon de, *Le voyage d'Outremer*, der.. Ch. SCHEFER (XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar coğrafya tarihine hizmet eden seyahat derlemeleri ve belgeler, 12), Paris, 1892.

[86] VILLEHARDOUIN Geoffroi de, *La conquête de Constantinople*, der. E. FARAL, 5. basım, Paris, 1973.

[86a] CLARI Robert de, *La conquête de Constantinople*, der. Ph. Lauer, 2. basım, Paris, 1956.

[87] *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, der. ve Çev. G. MAJESKA, Washington D.C., 1984.

[88] *Livre de la conqueste de la Princée de l'Amorée*, der. J. LONGNON, Paris, 1911 (Çev., Chronique de Morie'den [65]).

[89] *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit Bouciquaut, marescchal de France et gouverneur de Jennes*, der. D. LALANDE, Cenevre, 1985.

[90] BARBARO Nicolò, *Giornale dell'assedio di Costantinopoli 1453*, der. E. CORNET, Viyana, 1856 ve der. E. SKRJINSKAJA (Contarini'ninki ile), *Barbaro i Contarini o Rossii. Kistorii italo-russkix svjasei v XV v.*, Leningrad, 1971.

[91] TAFUR Pero, *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos, 1435-1439*, Madrid, 1874; der. M. LETTS, *Pero Tafur. Travels and Adventures, 1435-1439*, Londra, 1926 (Fr. Çev. D. MENARD, *Les récits de Poggio Bracciolini et de Pero Tafur*, Paris, 2004).

[92] CLAVIJO Ruy González de, *La route de Samarkand au temps de Tamerlan: relation du voyage de l'ambassade de Castille à la cour de Timour Beg*, Çev. L. Kehren (basımevi yok), Paris, 1990.

Osmanlı Kaynakları
(bkz. ayrıca böl. xx)

[93] TURSUN Bey, *La conquista di Costantinopoli*, giriş ve notlar J.-L. BACQUE-GRAMMONT VE M. BERNARDINI, Çev. Luca BERARDI, Milano, 2007.

BELGESEL VE DİPLOMATİK KAYNAKLAR

[94] *Actes de Chilandar (grecs)* et *slaves*, der. L. PETIT, B. KORABLEV, *Viz. Vremennik* 17, 1911, Priloženie I; ve 19, 1912 [1915], Priloženie 1.

[94a] *Actes de Chilandar*, der. M. ZIVOJNOVIĆ, V. KRAVARI, Ch. GIROS, Paris, 1998.

[95] *Actes de Dionysiou*, der. N. OIKONOMIDÈS (Archives de l'Athos, IV), Paris, 1968.
[96] *Actes de Docheiariou*, der. N. OIKONOMIDÈS (Archives de l'Athos, XIII), Paris, 1984.
[96a] *Actes d'Esphigménou*, der. J. LEFORT (Archives de l'Athos, VI), Paris, 1973.
[97] *Actes d'Iviron*. III. De 1204 à 1328, der. J. LEFORT, N. OIKONOMIDES, D. PAPACHRYSSANTHOU, V. KRAVARI (Archives de l'Athos, XVIII), Paris, 1994; *Actes d'Iviron. IV. De 1328 au début du XVIe siècle* (Archives de l'Athos, XIX), Paris, 1995.
[98] *Actes de Kutlumus*, der. P. LEMERLE (Archives de l'Athos, II²), Paris, 1988.
[99] *Actes de Lavra* II. De 1204 à 1328, der. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORO-NOS, D. PAPACHRYSSANTHOU (Archives de l'Athos, V), Paris, 1977; *Actes de Lavra III. De 1329 à 1500*, der. ID. (Archives de l'Athos, VIII), Paris, 1979.
[100] *Actes du Pantocrator*, der. V. KRAVARI (Archives de l'Athos, XVII), Paris, 1991.
[101] *Actes de Vatopédi* I. Des origines a 1329, der. J. BOMPAIRE, J. LEFORT, Ch. GIROS, V. KRAVARI (Archives de l'Athos, XXI), Paris, 2001.
[102] *Actes de Vatopedi II. De 1330 à 1376*, der. J. LEFORT, Ch. GIROS, V. KRAVARI, K. SMYRLIS (Archives de l'Athos, XXII), Paris, 2006.
[103] *Actes de Vatopedi III. De 1377 à 1500*, der. J. LEFORT, R. ESTANGÜI Gomez, Ch. GIROS, V. KRAVARI, K. SMYRLIS, Paris, 2012.
[104] *Actes de Xénophon*, der. D. PAPACHRYSSANTHOU (Archives de l'Athos, XV), Paris, 1986.
[104a] *Actes de Xèropotamou*, der. J. BOMPAIRE (Archives de l'Athos, III), Paris, 1964.
[105] BOISSONADE J. F., *Anecdota Graeca*, 5 cilt, Paris, 1829-1833.
[106] BOISSONADE J. F., *Anecdota Nova*, Paris, 1844.
[107] DÖLGER F., *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Münih, 1948.
[107a] KODER J., HINTERBERGER M., KRESTEN O. ve d., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, Edition und Übersetzung der Urkunden. I. 1315-1331; II. 1337-1350; III. 1350-1363, Viyana, 1981, 1995, 2001.
[108] LAMPROS Sp. P., *Palaiologeia kai Péloponnèsiaka*, 4 cilt, Atina, 1912-1930.
[109] MIKLOSICH F., MÜLLER J., *Acta et diplomata graeca Medii Aevi sacra et profana*, 6 cilt, Vienna, 1860-1890 *[MM]*.
[110] PIERALLI L., *La corrispondenza diplomatica dell'imperatore bizantino con le potenze estere nel XIII secolo (1204-1282)*, Vatikan, 2006.
[111] POZZA M., I patti *con l'impero latino di Costantinopoli 1205-1231*, Roma 2004.
[112] RHALLES G., POTLES A., Syntagma tôn théiôn kai hiérôn kanonôn, 6 cilt, 1852-1859 (Yunanca kanonik metinler).
[113] Sathas K. N., *Mesaionike Bibliotheke*, 7 cilt, Venedik, 1872-1894.
[114] TAFEL G. L. F., THOMAS G. M., *Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 cilt (Fontes Rerum Austriacarum, II, XII-XIV), Viyana, 1856-1857.

[115] THEINER A., MIKLOSICH F., *Monumenta Spectantia ad Unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Viyana, 1872.
[116] THOMAS G. M., PREDELLI R., Diplomatarium Veneto-Levantinum (1300-1454), 2 cilt, Venedik, 1880-1899.

HUKUKİ KAYNAKLAR

[117] CONSTANTIN HARMENOPOULOS, Hexabiblos, der. G. E. Heimbach, Leipzig, 1851 ve der. C. PITSAKIS, *Konstantinou Harmenopoulou, Procheiron Nomôn he Hexabiblos*, Atina, 1971.
[118] *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*, der. G. PRINZING (*CFHB*, 38), Berlin, 2002.
[119] GEORGES GEMISTOS PLÉTHON, *Traité des lois*, der. C. ALEXANDRE, Paris, 1858.
[120] MATTHIEU BLASTARÈS, *Syntagma kata stoicheion* (*Alfabetik deneme*), *içinde* [112], Cilt 6.
[121] ZEPOS J. ve P., *Jus Graeco-Romanum*, 8 cilt, Atina, 1931.

HAGİOGRAFYA VE Dini METİNLER

[122] CABASILAS NICOLAS CHAMAETOS, *Explication de la Divine Liturgie*, der. ve fr. Çev. R. BORNERT, S. SALAVILLE, J. GOUILLARD ET P. PERICHON (Sources chrétiennes 4bis), Paris, 1967.
[123] CABASILAS NICOLAS CHAMAETOS, *Discourse*, der. I. ŠEVČENKO, Nicolas Cabasilas' "anti-Zealot" discourse: a reinterprétation, DOP, 11, 1957, 79-171.
[124] DÉMÉTRIUS CYDONÈS, *Apologies*, der. G. MERCATI, *Apologie della propria fede*, dans *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone...*, Vatikan, 1931, 359-435.
[125] GENNADE SCHOLARIOS, Œuvres complètes de Gennade Scholarios, der. L. PETIT, W. A. SIDERIDES, M. JUGIE, 8 cilt, Paris, 1928-1936.
[126] Georges Trapezountios, *De la vérité de la foi des chrétiens*, der. A.-T. KHOURY (Corpus islamo-christianum, series graeca, 1), Altenberg, 1987.
[127] GOUILLARD J., Le Synodikon de l'Orthodoxie, TM, 2, 1967.
[128] GOUILLARD J., *Petite Philocalie de la prière du cœur*, Paris, 1953.
[129] GRÉGOIRE PALAMAS, *Defense des saints hesychastes* (*Triades*), der. J. MEYENDORFF, 2 cilt, Louvain, 1959.
[130] GRÉGOIRE PALAMAS, *Works*, der. P. CHRESTOU, 4 cilt, Selanik, 1962-1988.
[131] MANUEL II PALAIOLOGOS, *Dialoge mit einem "Perser"*, der. E. TRAPP (Wiener byzantinische Studien, 2), Viyana, 1966; *Dialoge mit einem Muslim* (der. K. FÖRSTEL Alm. Çev. Würzburg, 1993-1995; bkz. ayrıca *Entretiens avec un musulman*, 7e Controverse, giriş, eleştirel metin, Çev. ve notlar Th. KHOURY, SC 115, Paris, 1966).
[132] PLANOUDES MAXIMOS, *Discours*, der. L. G. WESTERINK, Le *basilikos* de Maxime Planude, BS, 27, 1966, 98-103; 28, 1967, 54-67; 29, 1968, 34-50.
[133] SYROPOULOS SYLVESTRE, *Les Mémoires du Grand Ecclesiarque de l'Église de Constantinople, Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence 1438-1439*, der. V. LAURENT, Paris, 1971.

MEKTUP USTALARI

[134] GREGOIRE AKINDYNOS, *Letters of Gregory Akindynos. Greek Text and English Translation*, der. A. C. HERO (CFHB, 21), Washington D.C., 1983.
[135] ATHANASE Ier, Patriarche, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials*, der. A.-M. MAFFRY-Talbot (*CFHB*, 7), Washington D.C., 1975.
[136] DEMETRIUS CYDONES, *Correspondance*, der. R. LOENERTZ, Vatikan (Studi e Testi 186 et 208), 1956 (Alm. Çev. F. TINNEFELD [Bibliothek der griechischen Literatür, 12, 16, 33, 50, 60], 5 cilt, 4 derleme, Stuttgart, 1981-2003).
[137] DENNIS G. T., *The Letters of Manuel II Palaeologus, Text, Translation and Notes* (Dumbarton Oaks Texts, 4), Washington D.G., 1977.
[138] EIRENE-EULOGIA CHOUMNAINA, *Correspondance*, der. A. CONSTANTINIDES-HERO, *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina*, Brookline, Mass., 1986.
[139] MANUEL KALEKAS, *Correspondance*, der. R.-J. LOENERTZ, *Correspondance de Manuel Calicos* (Studi e Testi, 152), Vatikan, 1950.
[140] MAXIMOS PLANOUDES, *Correspondance, Maximi Monachi Planudis Epistulae*, der. M. TREU, Breslau, 1890 sonra P.A. M. LEONE, Amsterdam, 1991.
[140a] NICOLAS CABASILAS, *Correspondance* (Yun. metin, Fr. Çev. M.-H. CONGOURDEAU), Paris, 2010.

KILAVUZ VE SENTEZLER

[141] ANGOLD M., *The Fourth Crusade: Event and Context*, Harlow, 2003.
[142] CAMERON A., *The Byzantines*, Oxford, 2006.
[143] CAVALLO G., *The Byzantines*, Şikago, 1997.
[144] CHEYNET J.-Cl., *Byzance ("Que sais-je?")*, Paris, 2005.
[145] CHEYNET J.-Cl., *Byzance, l'empire romain d'Orient*, Paris, 2001.
[146] CHEYNET J.-Cl. (*der.*), *Le monde byzantin.* II, L'*Empire byzantin* (641-1204) (*"La Nouvelle Clio"*), *Paris, 2006.*
[147] DUCELLIER A., KAPLAN M., MARTIN B., *Le Moyen Âge en Orient, Byzance et l'Islam, des Barbares aux Ottomans*, Paris, 2003.
[148] FLUSIN B., *La civilisation byzantine* ("Que sais-je?"), Paris, 2008.
[149] HALDON J., *Byzantium: A History*, Charleston, S.C., 2000.
[150] HERRIN J., *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, Londra, 2007.
[151] JEFFREYS E. ve d. (der.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford, 2008 (tematik bölümler).
[152] LAIOU A. E., MORRISSON C., *The Byzantine Economy*, Cambridge, 2007.
[153] MANGO C. (der.), *The Oxford History of Byzantium*, Oxford, 2002.
[154] MANGO C., *Byzantium: The Empire of New Rome*, Londra, 1980.
[155] *New Cambridge Medieval History*, t. 5 (c. 1198-c. 1300), D. ABULAFIA (der.), Cambridge, 1999; d. 6 (*c.* 1300-*c.* 1415), M. JONES (der.), Cambridge, 2000; d. 7 (*c.* 1415-*c.* 1500), C. ALLMAND (der.), Cambridge, 1998.

[156] NICOL D. M., The Last Centuries of Byzantium: 1261-1453, Londra, 1972, 2. der. 1993 (Fr. Çev. *Les derniers siècles de Byzance*, Paris, 2005) (bir klasik, kaynaklara yakın).
[157] OSTROGORSKY G., *Histoire de l'État byzantin*, Paris, 1969 (iyi bir kronolojik ele alış ancak eskimiş bir sorunsal).
[158] *Oxford Dictionary of Byzantium*, der. A. P. KAZHDAN, New York-Oxford, 1991 [ODB].
[159] PATLAGEAN É., *Un Moyen Âge grec. Byzance (IX-XVe siècle)*, Paris, 2007.
[160] SHEPARD J. (der.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, c. 500-1492, Cambridge, 2008 (bizim dönemimiz için önemli bölümler, Angold, Balard, Bryer, Ducellier, Jacoby, Laiou, bazıları Cambridge Medieval History'den alınmış).
[161] TREADGOLD W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, C.A., 1997 (anlatımlı sunum).
[161a] CRACCO G., ORTALLI G. (der.), *Storia di Venezia dalle origim alia caduta della Serenissima*, II, *L'età del comune*, Roma, 1995 (bilhassa D. JACOBY, *La Venezia d'oltremare nel secondo Duecento*, 263-299 ve G. RAVEGNANI, *La Romania veneziana*, 183-231).
[161b] ARNALDI G., CRACCO G., TENENTI A. (der.), *Storia di Venezia dalle origim alia caduta della Serenissima*, DI, *La Formazione dello Stato patrizio*, Roma, 1997 (bilhassa S. BORSARI, I *Veneziani e le colonie*, 127-158).

İLK KISIM
BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN PARÇALANIŞI VE ÇÖKÜŞÜ

BÖLÜMLER I-III
IV. HAÇLI SEFERİ VE YENİ SİYASAL DÜZEN (1204-1258); BİZANS İMPARATORLUĞUNUN YENİDEN KURULUŞU (1258-1341); SIRP TEHDİTİNDEN TÜRK FETHİNE (1341-1453)

Kaynaklar

(bkz. ayrıca yukarıda ve aşağıda [60-93] ve böl. XIV. IV. Haçlı Seferi çevresinde, bkz. ANDREA A. J. içinde *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, Leyde, 2000. Constantinopolis'in 1453'te düşüşü hakkında, bkz. PERTUSI [78] ve PERTUSI-CARILE [79]) içinde toplanmış sayısız kaynak

[162] HEISENBERG A. (der.), Am der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-Philolog.-Histor. Klasse), Münih, 1920 (yb. iç ID., Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschkhte I, Londra, 1973).
[163] MAKREMBOLITES Alexios, Logos historikos, *içinde* PAPADOPOULOS-KERAMEUS A., *Analecta Hierosolymitikès Stachyologias*, I, Sen Petersburg, 1891.
[164] MUNTANER Ramon, *Cronicà*, der. K. LANZ, *Chronik des edlen En Ramon Muntaner*, Stuttgart, 1844; Fr. Çev. J.-M. BARBERA, *Ramon Muntaner. Les Almogavres. L'expédition des Catalans en Orient*, Toulouse, 2002.
[165] GAUTIER P., Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotokos pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 juillet 1403), REB 19, 1961, 340-357.

[166] MANUEL II, Oraison funèbre de Théodore, der. J. CHRYSOSTOMIDES, *Manuel II Palaeologus Funeral Oration on His Brother Theodore (CFHB, 26)*, Selanik, 1985.
[167] VALENCIENNES Henri de, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, der. J. LONGNON, Paris, 1948.

İkincil literatür

IV. Haçlı Seferi ve sonuçlarına adanmış eserler (bkz. ayrıca [141] ve [211])

[168] LAIOU A. E. (der.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences; La IVe Croisade et ses conséquences*, Paris, 2005.
[169] MADDEN Th. F. (der.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions*, Aldershot, 2008.
[170] QUELLER D. E., MADDEN T. F., *The Fourth Crusade: the conquest of Constantinople*, Philadelphie, 1997.
[171] ORTALLI G. *ve d.* (der.), *Quanta crodata: Venezia, Bisanzio, impero latino*, Venedik, 2006.
[172] PIATTI P. (der.), *The Fourth Crusade Revisited*, Vatikan, 2008.

XIII-XV. YY. Siyasi Tarihi

[173] BALARD M., A propos de la bataille du Bosphore: l'expédition genoise de Paganino Doria à Constantinople 1351-1352, TM, 4, 1970, 431-469.
[174] BARKER J. W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, N.J., 1969 (birçok kaynak çevirisiyle başvuru çalışması).
[175] BORGHESE G. L., *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo: politica, diplomazia e commercio intemazionale prima dei vespri* [Coll, de l'École fr. de Rome, 411], Roma, 2008.
[176] CVETKOVA B., *La bataille mémorable des peuples. Le Sud-Est européen et la conquête ottomane fin XIVe-première moitié du XVe siècle*, Sofya, 1971.
[177] DENNIS G.T., *The Reign of Manuel II in Thessalonica 1381-1387* (Orientalia Christiana Analecta, 159), Roma, 1959.
[178] DENNIS G.T., The Byzantine-Turkish Treaty of 1403, *Orientalia Christiana Periodica 33*, 1967, 72-88.
[179] DJURIĆ L, *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996.
[180] GANCHOU Th., Autour de Jean VII: luttes dynastiques, interventions étrangères et résistance orthodoxe à Byzance (1373-1409), *içinde* Balard-DUCELLIER [1054], 367-381.
[181] GANCHOU Th., Le rachat des Notaras après la chute de Constantinople, ou les relations "étrangères" de l'élite byzantine au XVe siècle, *içinde* BALARD-DUCELLIER [1053], 215-335.
[181a] GANCHOU Th., La famille Koumouses à Constantinople et à Negropont avant et après 1453, *içinde Eubea, da Egripos a Negroponte*, C. MALTEZOU, C. PAPAKOSTA (der.), Venedik-Atina, 2006, 45-107.
[181b] GANCHOU Th., Autonomie locale et relations avec les Latins à Byzance au XIVe siècle, *içinde Chemins d'outre-mer. Etudes sur la Medilerranée medievale offertes à Michel Bedard*, Paris, 2004,1, 352-374.

[182] GEANAKOPLOS D. J., *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge, Mass., 1959.
[183] GOUNARIDIS P., *To kinéma tôn Arseniaton (1261-1310): Idéologikes diamakhes tèn épokhè tôn protón Palaiolologôn*, Atina, 1999.
[184] Halecki O., *The Crusade of Varna*, New York, 1943.
[185] HARRIS J., *Greek Emigrés in the West, 1400-1520*, Camberley, 1995.
[186] HOWARD-JOHNSTON J. D., *Byzantium and the West c. 850-c. 1200*, Amsterdam, 1988.
[187] IORGA N., *Histoire de la vie byzantine: empire et civilisation*, Bükreş, 1934.
[188] JACOBY D., Byzantium after the Fourth Crusade, the Latin Empire of Constantinople and the Frankish States in Greece, içinde Id. [155], 525-542.
[189] KATSÔNÉ P., *Andronikos IV Palaiologos: basileia kai allêlomachia*, Selanik, 2008.
[190] LAIOU A. E., *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy ofAndronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Mass., 1972.
[191] LAIOU A. E., Peasant Rebellion: Notes on its Vocabulary and Typology, *içinde Ordnung und Aufruhr im Mittelalter*, der. M.-T. FÖGEN, Frankfurt, 1995, 99-117.
[192] LAIOU A. E., Byzantium and the Neighboring Powers: Small-State Policies and Complexities, *içinde* BROOKS (der.) [596], 42-53.
[193] MALTEZOU Ch., Anna Palaiologina Notara, Venedik, 2004 (Yunanca).
[194] MAKSIMOVIĆ Lj., *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam, 1988.
[195] MAKSIMOVIĆ Lj., Politicka ulogajovana Kantakuzina posle abdikaeije, 1354-1383 (The Political Role of John Cantacuzenus after his Abdication, 1354-1383), gfivi 9, 1966, 119-194.
[196] MAKSIMOVIĆ Lj., Regentstvo Aleksija Apokavka i drustvena kretanja u Cari-gradu (The Regency of Alexius Apocaucos and Social Movements in Constantinople), ZRVI 18, 1978, 165-188.
[197] MAKSIMOVIĆ Lj., The Byzantine Commonwealth: an Early Attempt at European Integration, içinde The Idea of European Community in History, Atina, 2003, 99-110.
[198] MALAMUT E., Les ambassades du dernier empereur de Byzance, *Mélanges Gilbert Dagron* (= *TM 14*), Paris, 2002, 429-448.
[199] MATSCHKE K.-P., *Fortschritt uni Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, Berlin, 1971.
[200] MATSCHKE K.-P., *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz: Studim zur spätbyzantinischen Geschnichte zwischen 1402 und 1422*, Weimar, 1981.
[201] MATSCHKE K.-P., Der Fall von Konstantinopel 1453 in den Rechnungsbüchern der genuesichen Staatsschuldenverwaltung, *Polypleuros Nous. Miscellanea für P. Schreiner*, Leipzig, 2000, 204-222.
[202] NECİPOĞLU N., *Byzantium Between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge, 2009.
[203] NICOL D. M., *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988.

[204] NICOL D. M., *The Reluctant Emperor: a biography of John Cantacuzene, emperor and monk*, Cambridge, 1996 (Kantakuzenos'un anlatısını yorumsuz takip eder).
[205] NICOL D. M., *The Immortal Emperor: The life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge, 1992.
[206] RADIĆ R., Vreme Jovana V Paleologa (V. İoannes Paleologos'un zamanı), Belgrad, 1993.
[207] RUNCIMAN S., *The Fall of Constantinople*, Cambridge, 1965 (Fr. Çev. *La chute de Constantinople*, Paris, 1968).
[208] THIRIET F., *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe. siècle)* (*BÉFAR* 133), Paris, 1959.
[209] THIRIET F., A propos de personnes "deplacées" au XIVe siècle. Le transfert des Ténédiotes en Romanie vénitienne (1381-1385), TM, 8, 1981, 521-529.
[210] WOLFF R. L., Mortgage and Redemption of an Emperor's Son: Castile and the Latin Empire of Constantinople, Speculum, 29, 1954, 45-84.
[211] VILLELA-PETIT I. (der.), *1204, la quatrième croisade: de Blois à Constantinople. Eclats d'empires* (= *Bull. de la Soc.fi. d'héraldique et de sigillographie*, 73-75, 2003-2005).
[212] VRYONIS S. Jr., The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430, içinde Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, A. BRYER, H. LOWRY (der.), Birmingham, Washington D.C., 1986.
[213] Zachariadou E., Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman chronicles, Der Islam, 60/2, 1983, 268-296 = EAD., [1019], mak. XI.
[214] ZACHARIADOU E., La chute de Constantinople en 1453 et la mythologie posterieure, *içinde* EAD.,[1019], mak. XXV.

İKİNCİ KISIM
EGE DÜNYASININ YAPILARI

BÖLÜM IV
NÜFUS VE DEMOGRAFİK EVRİM

Kaynaklar

[215] Balard M., Laiou A. E., OTTEN-Froux C. (der.), Les Italiens à Byzance, édition et présentation de documents, Paris, 1987.
[216] BENOU L., *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome, Serrès XIIIe-XVe siècles*, Paris, 1998.
[217] HALKIN F., La Vie de S. Niphon, ermite au Mont Athos, An. Boll., 58, 1940, 5-27.

İkincil Literatür

[218] Balard M., Génois et Pisans en Orient (fin du XIIe-début du XXVe siècle), içinde Genova, Pisa e il Meditenaneo fra Due et Trecento (ASLSP, n.s., 24), 1984, 179-209 = ID., [371], art. IV.

[219] BELDICEANU-STEINHERR I., La population non musulmane de Bithynie (deuxième moitié du XIVe s.-première moitié du XVe s.), içinde *The Ottoman Emirate* [1030], 7-22.
[220] BOWMAN S. B., *The Jews of Byzantium*, 1204-1453, Alabama, 1985.
[221] CHARANIS, P., *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Londra, 1972.
[222] CHARANIS P., The Jews in the Byzantine Empire under the first Palaeologi, *Speculum* 22, 1, 1947, 75-77 = ID., [221], art. IX.
[223] CHARANIS P., On the Ethnic Composition of Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century, *Studies Offered in Honour of St. Kyriakkides*, Selanik, 1953, 140-147; = ID., [221], art. VIII.
[224] CHARANIS P., Observations on the Demography of the Byzantine Empire, içinde *Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Main Papers XIV*, Oxford, 1966, 445-465 = ID., [221], art. I.
[225] CONGOURDEAU M.-H., La peste noire à Constantinople de 1348 à 1466, *Medicina nei secoli* 11/2, 1999, 377-389.
[226] DOLS M. W., *The Black Death in the Middle East*, Princeton, 1979.
[227] DUCELLIER A., *L'Albanie entre Byzance et Venise, X^e-XVe siècles*, Londra, 1987 (mak. derlemesi).
[228] DUCELLIER A., Les Albanais dans les colonies vénitiennes au XVe siècle, *Studi veneziani*, 10, 1968, 47-64 = ID. [227], art. IX.
[229] DUCELLIER A., Les Albanais du XIe au XIIIe siècle: nomades ou sédentaires?, *Byzantische Forschungen*, 7, 1979, 23-36; = ID. [227], art. VI.
[230] DUCELLIER A., *Oi Albanoi stèn Ellada (13os-15os ai.): ê métanasteusé mias koinotètas*, Atina, 1994.
[231] DVOICENKO-MARKOV D., The Vlachs: The Latin Speaking Population of Eastern Europe, *Byz.*, 54, 1984, 508-526.
[232] GEYER B., LEFORT J. (der.), *La Bithynie au Moyen Âge* (Réalité byzantines, 9), Paris, 2003.
[233] GEYER B. ve d., Les villages et l'occupation du sol au début de l'époque modern, *içinde* ID., [232], 411-430.
[234] GEYER B., LEFORT J., L'évolution de l'occupation du sol et du paysage, *içinde* ID., [232], 535-545.
[235] JACOBY D., *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Londra, 1975.
[236] JACOBY D., La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine, *Byz.*, 31, 1961, 81-108. = ID [235] art. I.
[237] JACOBY D., Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles, *Études rurales*, 5-6, 1962, 161-186 — ID. [235], art. III.
[238] JACOBY D., *Latins, Greeks and Muslims: Encounters in the Eastern Mediterranean, 10th-15th Centuries*, Aldershot, 2009.
[239] JACOBY D., Les quarters juifs de Constantinople à l'époque byzantine, *Byz.*, 37, 1967, 167 -227 = ID. [235], art. II.
[240] KARLIN-HAYTER P., Les Catalans et les villages de la Chalcidique, *Byz.*, 52, 1982, 244-263.

[241] KRAVARI V., L'hellénisation des Slaves de Macédoine orientale, au temoignage des anthroponymes, içinde *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* (Byzantina Sorbonensia, 16), Paris, 1998, 387-397.

[242] LAIOU A. E., The Human Resources, içinde *EHB*, 47-55.

[243] LEFORT J., Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle, içinde *Hommes et richesses II*, 63-82 = ID. [246], art. IX.

[244] LEFORT J., Toponymie et anthroponymie: le contact entre Grecs et Slaves en Macédoine, *Castrum* 4, Roma-Madrid, 1992, 161-171.

[245] LEFORT J., Les villages de Macédoine orientale au Moyen Âge (X^e^-XIVe siècles), dans *Villages*, 289-299 = ID. [246], art. XX.

[246] LEFORT J., *Société rurale et histoire du paysage à Byzance* (Bilans de recherche, 1), Paris, 2006.

[247] MAGDALINO P., Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development, içinde *EHB*, 529-537.

[248] MEYENDORFF J., Grecs, Turcs et Juifs en Asie Mineure au XIVe siècle, *Byzantinische Forschungen*, 1, 1966, 211-217.

[249] MATSCHKE K.-P., The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries, içinde *EHB*, 463-495.

[250] MOUSTAKAS K., Les registres ottomans les plus anciens comme source pour l'histoire de l'époque byzantine tardive: le cas des villages de la région de Gynaikokastron (Avret Hisar) en Macédoine septentrionale, içinde *Villages*, 319-328.

[251] NASTUREL P. S., Les Valaques balkaniques aux Xe-XIIIe siècles: mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine, *Byzantinische Forschungen*, 7, 1979, 89-112.

[252] NASTUREL P. S., Vlaco-Balcanica, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 22, 1977-1984 (1985), 221-248.

[253] NASTUREL P. S., Les Valaques de l'espace byzantin et bulgare jusqu'à la conquête ottomane, içinde *Les Aroumains* (Centre d'etude des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-Est. Cahiers, 8), Paris, 1989, 45-78.

[254] PANAYIOTOPOULOS V.; *Plèthysmos kai oikismoi tès Péloponnèsou, 13os-18os aiônas*, Atina, 1985.

[255] SHARE A., *Jews and other minorities in Byzantium*, Jerusalem, 1995.

[256] STEIN E., Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines, *Traditio*, 7, 1949, 95-168. _

[257] THIRIET F., *Etudes sur la Romanie greco-venitienne (X^e^-XVe siècles)*, Londra, 1977.

[258] THIRIET F., Les Vénitiens à Thessalonique dans la première moitié du XIVe siècle, *Byz.*, 22, 1952 (1953), 323-332; = ID., [257], n° I.

[259] THIRIET F., La condition paysanne et les problèmes de l'exploitation rurale en Romanie gréco-vénitienne, *Studi Veneziani*, 9, 1967, 35-69; = ID. [257], n° XIII.

BÖLÜM V
KIRSAL EKONOMİ VE TOPLUM

Kaynaklar
(bkz. Ayrıca belgesel kaynaklar [94-104])

[260] LONGNON J., TOPPING P., *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris, 1969.

[261] MOŠIN V., Akti iz svetogorskih arhiva (Athos Dağı kararları arşivleri), *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije*, 91, 1939, 153-260.

İkincil Literatür

[262] AHRWEILER H., L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle, *TM*, 1, 1965, 2-204.

[263] ANGOLD M., *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975.

[264] FERJANČIĆ B., *Tesalija u XIII i XIV veku* (La Thessalie au XIIIe et XVe siècle), Belgrad, 1974.

[265] GEYER B., Aridité et sociétés au Proche-Orient, problématique géoarcheologique, Habilitation à diriger des recherches, Üniversité Lumière-Lyon II, 2000 (http://www.mom.fr/inedits).

[266] HALDON J., Limnos, Monastics Holdings and the Byzantine State, ca 1261-1453, içinde *Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Society*, A. BRYER, H. LOWRY (der.), Birmingham-Washington D.C., 1986.

[267] JACOBY D., Les États latins en Romanie: phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ), içinde *XVe Congrès international d'études byzantines*, Rapports, Atina, 1976, 1-51; = ID. [268], art. I.

[268] JACOBY D., *Recherches sur la Mediterranée orientale du XIIIe au XVe siècle, peuples, société, économie*, Londra, 1979.

[269] JACOBY D., Silk Production in the Frankish Peloponnese: The Evidence of Fourteenth-Century Surveys and Reports, içinde *Travellers and Officials in the Peloponnese: Descriptions-Reporters-Statistics*, H. KALLIGAS (der.), Monemvasie, 1994, 41-61; = ID. [350], art. VIII.

[270] KALLIGAS H., Monemvasia, Seventh-Fifteenth Centuries, EHB, 888-891.

[271] KALLIGAS H., *Monemvasia: Byzantine City State*, Londra-New York, 2009.

[272] KONDOV N. K., Produktionsorganisatorische Verschiebungen bei dem Weinbau in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts im Gebiet des unteren Strymons. *Études balkaniques*, 9/1, 1973, 67-76.

[273] KONDOV N. K., Über den wahrscheinlichen Weizerertrag auf der Balkanhalbinsel im Mittelalter, *Études balkaniques*, 10, 1974, 97-109,

[274] KRAVARI V., *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris, 1989.

[275] LAIOU A. E., Thessalonique, son arrière-pays et son espace économique, içinde *Byzantinè Makédonia*, 324-1430, Selanik, 1995, 183-194.

[276] LAIOU A. E., The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries, içinde *EHB*, 2002, 311-375.

[277] LAIOU A. E., The Economy of Byzantine Makedonia in the Byzantine Period, içinde *Byzantine Macedonia: Identity Image and History*, der. J. BURKE, R. SCOTT (Byzantina Australensia, 13), Melbourne, 2000, 1-11.

[278] LAIOU-THOMADAKIS A. E., *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton, 1977.

[279] LEFORT J., Fiscalité médievale et informatique: Recherche sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIVe siècle, *Revue Historique*, 252, 1974, 315-356 = ID. [246], art. I.

[280] LEFORT J., *Villages de Macédoine, notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Âge*, 1. *La Chalcidique occidentale*, Paris, 1982.

[281] LEFORT J., Radolibos: Population et paysage, *TM*, 9, 1985, 195-234 = ID. [246], art. VI.

[282] LEFORT J., Une exploitation de taille moyenne au XIIIe siècle en Chalcidique, içinde *Aphiérôma ston Niko Sborôno*, I, Rethymno, 1986, 362-372 = ID. [246], art. VII.

[283] LEFORT J., Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe -XVe siècle, içinde *Hommes et richesses II*, 63-82 = ID. [246], art. IX.

[284] LEFORT J., Tableau de la Bithynie au XIIIe siècle, dans *The Ottoman Emirate* [1030], 101-117 = ID. [246], art. XIII.

[285] LEFORT J., The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries, içinde *EHB*, 231-310 = ID. [246], art. XVIII (Fr. versiyonu).

[286] LEFORT J., La transmission des biens en milieu paysan dans la première moitié du XIVe siècle en Macédoine, içinde *La transmission du patrimoine, Byzance et l'aire méditerranéenne*, der. J. BEAUCAMP et G. DAGRON, Paris, 1998, 161-177 = ID. [246], art. XV.

[287] MORRISSON C., CHEYNET J.-C., Prices and Wages in the Byzantine World, içinde *EHB*, 815-878.

[288] NESBITT J. W., *Mechanisms of Agricultural Production on Estates of the Byzantine Praktika*, doctora tezi, Wisconsin üniversitesi, 1972.

[289] OIKONOMIDÈSN., Contribution à l'etude de la pronoia au XIIIe siècle: Une formule d'attribution de parèques à un pronoiaire, *REB*, 22, 1964, 158-175 (= ID., *Documents et études sur les institutions de Byzance [VIIe-XVe*, s.J, Londra, 1976, art. VI).

[290] OIKONOMIDÈSN., Notes sur un praktikon de pronoiaire (juin 1323), TM, 5, 1973, 335-356 = ID., *Documents...*, art. XXIII (Schreiner yorumu, Zwei Unedierte Praktika aus der zweiten Hälfte des XIV. Jhdts., *JÖB*, 19, 1970, 33-49).

[291] OIKONOMIDÈSN., The Role of the Byzantine State in the Economy, içinde *EHB*, 973-1058.

[292] OSTROGORSKY, G., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Brüksel, 1956.

[293] OSTROGORSKY G., *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Brüksel, 1956.

[294] SCHREINER P., Die Produkte der byzantinischen Landwirtschaft nach den Quellen des 13.-15. Jh., Bulgarian Historical Review, 10, 1982, 88-95.
[295] SMYRLIS K., *La fortune des grands monastères byzantins: fin du Xe-milieu du XIVe siècle*, Paris, 2006.
[296] TOPPING P., Le régime agraire dans le Péloponnèse latin au XIVe siècle, *L'hellénisme contemporain*, 2e série, 10, 1956, 255-295.
[297] ZACHARIADOU E. A., Paragôgè kai emporio sto despotato tès Epeirou, içinde *Praktika Diethnous Symposiou gia to Despotato tès Epeirou*, Arta, 1992, 87-93.
[298] ZAKYTHINOS D. A., *Le despotat grec de Morée 1*. Histoire politique, Paris, 1932, 2. *Vie et institutions*, Atina, 1953; iki cildi yeniden gözden geçiren C. MALTEZOU, Londra, 1975.

BÖLÜM VI
ŞEHİR EKONOMİSİ VE TOPLUMU

[299] BAKIRTZIS Ch., The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike, 35-64, *DOP*, 57, 2003 (Geç Bizans Selanik'i Sempozyumu), 35-64.
[300] BALARD M., Les hommes d'affaires grecs de Constantinople au XVe siècle (d'après le livre de comptes de G. Badoer) [*Finances, pouvoirs et memoire.* Mélanges reunis en l'honneur de J. Favier, J. KERHERVÉ ET A. RIGAUDIERE (der.), Paris, 1999, 478-489.
[301] BOURAS CH., L'architecture à Constantinople pendant le 13e siècle, dans *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade*, P. L. VOCOTOPOULOS (der.), Atina, 2007, 89-112 (Yunanca, İng. özet ile).
[302] FRANÇOIS V., La céramique byzantine et ottomane, içinde GEYER-LEFORT [232], 287-308.
[303] FRANÇOIS V., Elaborate Incised Ware: un témoin du rayonnement de la culture byzantine à l'époque Paléologue, *Byzantinoslavica*, 61, 2003, 151-168.
[304] FRANÇOIS V., Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (X^e-début XIVe siècle), *BCH*, 121/1, 1997, 411-442.
[305] BAKIRTZIS D., Production and Trade of Glazed Ceramic Wares in the Byzantine World, *içinde* C. MORRISSON (der.), *Trade and Markets in Byzantium*, Washington D.G., 2011.
[306] GANCHOU TH., Giacomo Badoer et kyr Theodôros Batatzes "chomerchier di pesi" à Constantinople (*flor.* 1401-1449), *REB*, 61, 2003, 49-95.
[307] Gelichi S. (der.). *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i sum rapporti con l'Italia*, Floransa, 1993.
[308] GEROLYMATOU M., Le commerce, VIIe-XVe siècle, *içinde* GEYER-LEFORT [232], 485-498.
[309] JACOBY D., Dalla materia prima ai drappi tra Bisanzio, il Levante e Venezia: la prima fase dell'industria serica veneziana, içinde *La seta in Italia dal Medioevo al Seicento: dal baco al drappo*, L. MOLÀ, R. C. MUELLER, C. ZANIER (der.), Venedik, 2000, 265-304.
[310] JACOBY D., The economy of Latin Constantinople, 1204-1261, *içinde* Laiou [168], 195-214.

[311] JACOBY D., Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Islamic World and the Christian West, *DOP*, 58, 2004, 197-240.
[312a] LAIOU A.E., The Byzantine aristocracy in the Palaeologan period: a case of arrested development, *Viator*, 4, 1973, 131-151.
[312] LAIOU A.E., Regional Networks in the Balkans in the Middle and Late Byzantine Period, içinde C. MORRISSON (der.). *Trade and Markets in Byzantium*, Washington D.C., 2011.
[313] LAIOU A. E., Monopoly and Privilege: The Byzantine Reaction to the Genoese Presence in the Black Sea, içinde *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Eta Moderna*, Studi in (more di Geo Pistarino, der. L. BALLETTO, Cenova, 1997, 675-686.
[314] LAIOU A. E., Economic Activities of Vatopedi in the Fourteenth Century, içinde *The Monastery of Vatopedi, History and Art*, Atina, 1999, 55-72.
[315] LAIOU A. E., *"Nummus parit nummos"*: l'usurier, le juriste et le philosophe à Byzance, *CRAI*, Paris, 1999, 583-604.
[316] LAIOU, A. E., Le débat sur les droits du fisc et les droits regaliens au début du 14e siècle, *REB*, 58, 2000, 97-122.
[317] LAIOU A. E., Women in the Marketplace of Çonstantinople (10th-14th centuries), *içinde* NECİPOĞLU [433], 261-273.
[318] LAIOU A. E., Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessa-lonike, *DOP*, 57, 2003, 205-223.
[319] LAIOU A. E., Between production and consumption: did the Byzantine cities have an economy?, *Praktika tès Akadémias Athénôn*, 81, 2006, 85-126 (Yunanca).
[320] LAIOU A. E., The Byzantine City: Parasitic or Productive?, içinde *Byzantium: The Economic Turn*, M. WHITTOW (der.), Oxford.
[321] MORRISSON C., Weighing, Measuring, Paying: Exchanges in the market and the marketplace, içinde C. MORRISSON (der.), *Trade and Markets in Byzantium*, Washington D.C., 2011.
[322] LAIOU-THOMADAKIS A. E., The Greek merchant of the Palaeologan period: A collective portrait, içinde *Praktika tès Akademias Athenon*, 1982, 96-132.
[323] LEFORT J., Le coût des transports à Constantinople, portefaix et bateliers au XVe siècle, *Eupsyckia, Mélanges offerts à H. Ahrweiler*, II, Paris, 1998, 413-425.
[324] MAKSIMOVIĆ Lj., Charakter der sozialwirtschaftlichen Struktur der spätby-zantinischen Stadt, *Akten* des *XVI. Intern. Byzantinistenkongresses-JÖB*, 31, 1981, 149-188.
[325] MatschkE K.-P., Commerce, Trade, Markets and Money, Thirteenth-Fifteenth Centuries, *EHB*, 771-806.
[326] MATSCHKE K.-P., *Das spätbyzantinische Konstantinopel*, Hambourg, 2008.
[327] MATSCHKE K.-P., Personengeschichte, Familiengeschichte, Sozialgeschichte: Die Notaras im späten Byzanz, *içinde* BALLETTO (der.) [1055], 787-812.
[328] MATSCHKE K.-P., The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries, içinde *EHB*, 463-495.

[329] MATSCHKE K.-P., TINNEFELD F., *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln-Weimar-Viyana, 2001.

[330] OIKONOMIDES N., *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (13e-15e siècles)*, Montréal-Paris, 1979.

[331] PAPANIKOLA-BAKIRTZI D., Ergastèria éphyalomenes keramikes sto Byzantino kosmo, VIIe *Congrès international sur la céramique médievale en Méditerranée*, Atina, 2003, 45-66.

[332] WAKSMAN Y., FRANÇOIS V., Vers une définition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware, *BCH*, 128-129, 2004-2005, 629-724.

[333] WAKSMAN Y., SPIESER J.-M., Byzantine Ceramics Excavated in Pergamon: Archaeological Classification and Characterization of the Local and Imported Productions by PIXE and INAA Elemental Analysis, Mineralogy and Petrography, içinde *Materials Analysis of Byzantine Pottery*, H. MAGUIRE (der.), Washington D.C., 1997, 105-134.

[334] SPIESER J.-M., *Die byzantinische Keramik der Wohnstadtgrabung von Pergamon* (Pergamenische Forschungen 9), Berlin, 1996.

BÖLÜM VII
BÜYÜK TİCARET

Kaynaklar (*noterlik sözleşmeleri ve diğer belgeler*)

[335] BALARD M., *Gênes et l'Outre-mer*, I. *Les Actes de Cqffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290*, Paris-Lahey, 1973.

[336] BALARD M., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro, da Lamberto di Sambuceto (11 ott. 1296-23 giugno 1299)*, Cenova, 1983.

[337] BALARD M., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro, da Lamberto di Sambuceto (31 Marzo 1304-19 Luglio 1305, 4 Gennaio-12 Luglio 1307) Giovanni de Rocha (3 Agosto 1308-14 Marzo 1310)*, Cenova, 1984.

[338] BALARD M., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Donato di Chiavari (17 febbraio-12 novembre 1394)*, Cenova, 1988.

[339] BALBI G., RAITERI S., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cqffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Cenova, 1972.

[340] BALLETTO L., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Laiazzo da Frederico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277-79)*, Cenova, 1989.

[341] BALLETTO L., *Batista de Luco, mercante genovese del secolo XV, e il suo cartulario.* Cenova, 1979.

[342] BALLETTO L., *Liber Officii Provisionis Romanic, Genova 1424-1428*, Cenova, 2000.

[343] BASSO E., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Giuliano de Canella (2 novembre 1380-31 marzo 1381)*, Atina, 1993.

[344] BERTELÈ G. (der.), *II Libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440). Complemento e indici*, Padova, 2002 (*Libro*'nun kullanımı için mutlaka gerekli olan endeks ve sözlükler) (bkz. M. Matzke'nin raporu, BZ, 96, 2003, 714-716).

[345] BERTELÈ T., DORINI U., II Libro dei Conti di Giacomo Badoer, Roma, 1956.

[346] CARBONE S., Pietro Pizolo, notaio in Candia. T. 1 (1300), Venedik, 1978; c. 2 (1304-1305), Venedik, 1985.
[347] CHIAUDANO M., LOMBARDO A., *Leonardo Marcello, notaio in Candia 1278-1281*, Venedik, 1960.
[348] GASPARIS Ch., *Franciscus de Cruce, notarios ston Chandaka*, Venedik, 1999.
[349] GIOFFRÈ D., Atti rogati in Chio nella seconda meta del XIV secolo, *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XXIV (1962), 319-404.
[350] JACOBY D., *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean* (recueil d'articles), Londra, 1997.
[351] LOMBARDO A., *fraccaria de Fredo, notaio in Candia 1352-1357*, Venedik, 1968.
[351a] MCKEE S., *Wills from late medieval Venetian Crete, 1312-1340*, Washington *D.C.*, 1998.
[352] MOROZZO DELLA ROCCA R., *Benvenuto de Brixano, notaio in Candia 1301-1302*, Venedik, 1950.
[353] PAVONI R., *Notai germesi in Oltremare, Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ott. 1301)*, Cenova, 1982.
[354] PAVONI R., *Notai genovesi in Oltremare, Atti rogati a Cipro di Lamberto Sambuceto (gen-ag. 1302)*, Cenova, 1987.
[355] PEGOLOTTI F. B., *La pratica della mercatura*, der. A. EVANS, Cambridge, Mass., 1936.
[356] PIANA TONIOLO P., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403-1405)*, Cenova, 1995.
[357] PISTARINO G., *Notai genovesi in Oltremare, Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzo (1360-1361)*, Cenova, 1971.
[358] POLONIO V., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (3 luglio 1300-3 ag. 1301)*, Cenova, 1982.
[359] ROCCATAGLIATA A., Notai Genovesi in Oltremare, Atti rogati a Pera (1453), Atti della Società Ligure di Storia Patna, 39/1 (1999), 101-160.
[360] ROCCATAGLIATA A., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene*, c. 1: *Pera 1408-1490*; t. II: *Mitilene, 1454-1460*, Cenova, 1982.
[361] ROCCATAGLIATA A., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453-1454/ 1470-1471)*, Cenova, 1982.
[362] ROCCATAGLIATA A., *L'Officium Robarie del Comune di Genova (1394-1397)*, 3 cilt, Cenova, 1989-1992.

İkincil Literatür

[363] ANTONIADIS-BIBICOU H., *Recherches sur les douanes à Byzance*, Paris, 1963.
[364] ARGENTI Ph. P., *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566*, 3 cilt, Cambridge, 1958.
[365] ARNALDI G., CAVALLO G. (der.), *Europa medievale e mondo bizantino*, Roma, 1997.
[366] ASHTOR E., *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, 1983.

[367] BALARD M., Les Genois en Romanie entre 1204 et 1261. Recherches dans les minutiers notariaux génois, içinde *Mélanges d'archeologie et d'histoire publiés par l'École française de Rome*, 78, 1966, 467-502.

[368] BALARD M., Les hommes d'affaires occidentaux ont-ils asphyxié l'économie byzantine?, *içinde* [366], 255-265.

[369] BALARD M., Giacomo Badoer et le commerce des esclaves, dans *Etudes offertes à Robert Delort*, Paris, 1997, 555-564.

[370] BALARD M., Clarence, escale génoise aux XIIIe-XIVe siècles, *içinde* [378], 185-203.

[371] BALARD M., *La mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe-XVe siècles)*, Londra, 1989.

[372] BON A., *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, 2 cilt, Paris, 1969.

[373] BRATIANU G. I., *La mer Noire, des origines à la conquête ottomane*, Münih, 1969.

[374] CHRYSOSTOMIDES J., Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi, *Studi Veneziani*, 12, 1970, 267-356.

[375] DEL TREPPO M., *I mercanti catalani e l'espansione della corona d'Aragona nel secolo XV*, Napoli, 1972 [161b].

[376] DOUMERC B., Gli armamenti marittimi, içinde *Storia di Venezia III: La Formazione dello Stato patrizio*, Roma, 1997, 529-616.

[377] DOUMERC B., II dominio del mare, *Storia di Venezia IV: II Rinascimento. Politico e Cultura* içinde, Roma, 1997, 113-180.

[378] DOUMERC B., PICARD Ch., *Byzance et ses périphéries. Hommage à Alain Ducellier*, Toulouse, 2004.

[379] FONTENAY M., TENENTI A., *Course et piraterie méditerranéenne de la fin du Moyen Âge au début du XIXe siècle*, Paris, 1987.

[380] GALLINA M., *Una società coloniale del Trecento, Creta fra Venezia e Bisanzio*, Venedik, 1989.

[381] GIUNTA F., *Aragonesi e Catalani nel Mediterraneo*, c. 2: *La presenza catalana nel Levante dalle origini a Giacomo II*, Palermo, 1959.

[382] HEERS J., *Gênes au XVe* siècle, Paris, 1971.

[383] HEERS J., Il commercio nel Mediterraneo alla fine del secolo XIV e nei primi anni del XV, *Archivio storico italiano*, 113/2, 1955, 157-209.

[384] HOCQUET J.-C., Giacomo Badoer, marchand-drapier à Constantinople et les draps du nord de l'Europe, *Atti de l'Istituto Veneto di Scienze*, Lettere ed Arti, 160, 2002, 71-89.

[385] HOCQUET J.-C., Ships, Sailors and Maritime Activity in Constantinople (1436-1440), *Journal of European Economic History*, 30/3, 2001, 533-567.

[386] HOCQUET J.-C., I meccanismi dei traffici, içinde *Storia di Venezia. III: La Formazione dello Stato patrizio*, Roma, 1997, 529-616.

[387] JACOBY D., Venetian Settlers in Latin Constantinople (1204-1261), in *Ricchi e poveri nella società dell'Oriente greco-latino*, C. A. MALTEZOU (der.), Venedik, 1998,181-204.

[388] KREKIĆ B., *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Paris-La Haye, 1961.

[389] LAIOU A. E., Quelques observations sur l'économie et la société de Crete venitienne (ca. 1270-ca. 1305), içinde *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Milan, 1982, 177-198 = EAD. [390], art. X.

[390] LAIOU A. E., *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Aldershot, 1992.

[391] LAIOU-THOMADAKIS A. E., The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, Thirteenth-Fifteenth Centuries, *DOP*, 34-35,1980-1981,177-222.

[392] LILIE R.-J., *Handel and Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam, 1984.

[393] MAGDALINO P., *The Empire of Manuel Komnenos, 1143-1150*, Cambridge, 1993.

[394] MATSCHKE K.-P., Griechische Kaufleute am Übergang von der byzantinischen Epoche zur Türkenzeit, içinde *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, R. LAUER, P. SCHREINER (der.) (Abhandlungen der Akademie des Wissenschaften in Gottingen, Philos.-hist. Kl, Dritte Folge, 212), Gottingen, 1996, 73-88.

[395] NYSTAZOPOULOU-PELEKIDIS M., *La ville de Soldaïa dans la Chersonese taurique* (Yunanca), Atina, 1965.

[396] OIKONOMIDÈS N., La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: À propos de la *Partitio Romaniae*, içinde *XVe Congrès international des etudes byzantines: Rapports et co-rapports*, I, Atina, 1976, 3-28 (= ID., *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Londra, 1992, art. XX).

[397] PERTUSI A., *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, 2 cilt, Floransa, 1973.

[398] PISTARINO G., Duecentocinquant'anni dei Genovesi a Chio, içinde *Genovesi d'Oriente*, Cenova, 1990, 243-280.

[399] PISTARINO G., I Gattilusio di Lesbo e d'Enos signori nell'Egeo, içinde Genovesi d'Oriente, Cenova, 1990, 383-420.

[400] PISTARINO G., La caduta di Costantinopoli: da Pera genovese a Galata turca, içinde *La storia dei Genovesi*, t. 5, Cenova, 1985, 7-48 (= ID., Genovesi d'Oriente, Cenova, 1990, 281-382).

[401] ŠITIKOV M. M., Konstantinopol'i venecianskaja torgovlja v pervoj polovine XV v. dannym knigi scetov Djakomo Badoera, Delovje krugi Konstantinopolja, *Vizantyskij Vremennik*, 30, 1969, 48-62.

[402] STÖCKLY D., *Le système de* l'Incanto *des galées du marché à Venise (fin XIIIe-milieu XVe siècle)*, Leyde-New York-Köln, 1995.

[403] TENENTI A., Venezia e la pirateria nel Levante 1300 C.-1460 c., içinde *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, A. PERTUSI (der.), t. 2, Floransa, 1973, 705-771.

[404] THIRIET F., La Méssenie méridionale dans le système colonial des Venitiens en Romanie, içinde *Praktika tou A'Diethnous Synedriou Péloponnèsiakon Spoudon*, Atina, 1976-1978, 86-98.

[405] THIRIET F., Quelques observations sur le trafic des galées venitiennes d'après les chiffres des incanti (XIVe-XVe siècles), içinde *Studi in onore di A. Fanfiani*, c. 3, Milan, 1962, 493-522.
[406] ZACHARIADOU E. A., *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venedik, 1983.

ÜÇÜNCÜ KISIM
GREK İMPARATORLUĞUN ÖZELLİKLERİ
A. KURUMLAR ALANINDA SÜREKLİLİK VE YENİLİKLER

BÖLÜM VIII
PALEOLOGOSLAR DÖNEMİNDE KONSTANTINOPOLİS

Kaynaklar (bkz. Ayrıca yuk. [84], [85], [87], [91], [92])

[407] BUONDELMONTI C., *Liber insularum Archipelagi* (der. K. BAYER), Wiesbaden, 2007 (A. EFFENBERGER, Die Illustrationen-Topographische Untersuchungen Konstantinopel/Istanbul und ägäische Örlichkeiten, *Faksimile*).
[408] BROCK S., A Medieval Armenian Pilgrim's Description of Constantinople, *Révue des études armeniennes*, nouv. sér., 4, 1967, 81-102.
[408a] GILLES P., *Itinéraires byzantins. Lettre à un ami. Du Bosphore de Thrace. De la topographie de Constantinople et de ses antiquités*, giriş, Çev. ve notlar J.-P. GRÉLOIS, Paris, 2007.

İkincil Literatür

[409] ASUTAY-EFFENBERGER N., *The Land Walls of Constantinople. Studies in the History of Their Topography and Construction*, Berlin, 2007.
[410] BARBER M., The Impact of the Fourth Crusade in the West: The Distribution of Relics After 1204, *içinde* Laiou [169], 325-334.
[411] BARSANTI C., Costantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: la testimonianza di Cristoforo Buondelmonti, *Rivista dell'Istituto Mazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*, 56 (III serie, XXIV), 2001, 83-253.
[412] DELEHAYE H., Constantini Acropolitae, hagiographi byzantini, Epistularum Manipulus, *An. Boll.*, 51, 1933, 263-284.
[413] GEANAKOPLOS D. J., *Greek Scholars in Venice*, Cambridge, Mass., 1962.
[414] GIROS C., Constantinople et les grands monastères provinciaux sous les premiers Paléologues, *içinde Les villes capitales au Moyen Âge*, 36e congrès de la SHMES, Paris, Publications de la Sorbonne, 2006, 227-242.
[415] GUILLAND R., *Études de topographie de Constantinople byzantine*, Cilt 1, Berlin-Amsterdam, 1969.
[416] GUILLAND R., Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'éparque, *BSl.*, 41, 1980, 17-32.
[417] JACOBY D. J., The Urban Evolution of Latin Constantinople (1204-1261), in. NECİPOĞLU [202], 277-298.

[418] JANIN R., *Constantinople byzantine*, Paris, 1964.
[419] KIDONOPOULOS V., *Bauten in Konstantinopel, 1204-1328*, Wiesbaden, 1994.
[420] LAIOU A. E., The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1306-1307, *Byz.*, 37, 1967, 91-113.
[421] LAIOU A. E., Sto Vyzantio ton Palaiologon: oikonomika kai politistika phainomena, içinde *Euphrosynon. Aphierôma ston Manole Chatzedake*, Cilt 1, Atina, 1991, 283-296.
[422] MACRIDES R., The New Constantine and the New Constantinople, 1261?, *BMGS*, 6, 1980, 13-41.
[423] MADDEN T. F., The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203-1204, A Damage Assessment, *BZ*, 84/85, 1991/1992, 72-89.
[424] MAGDALINO P., *Constantinople médiévale: études sur l'évolution des structures urbaines*, Paris, 1996.
[425] MAGDALINO P., Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development, *EHB*, 529-537.
[426] MATSCHKE K.-P., Baugeschehen und Bauleute im spätbyzantinischen Konstantinopel, *içinde* ID. [326], 263-305.
[427] MATSCHKE K.-P., Die Stadt Konstantinopel und die Dynastie der Palaiologen, *içinde* ID. [326], 7-87.
[428] MATSCHKE K.-P., Emigration und Immigration von und nach Konstantinopel im Vorfeld der türkischen Eroberung, *içinde* ID. [326], p. 404-435.
[429] MATSCHKE K.-P., Rolle und Aufgaben der Demarchen in der spätbyzantinischen Hauptstadt, *içinde* ID. [326], 153-187.
[430] MATSCHKE K.-P., Some Merchant Families in Constantinople Before, During and After the Fall of the City, 1453, *içinde* ID. [326], 465-489.
[431] MATSCHKE K.-P., Das Jahr 1204 im Bewusstsein der Byzantiner und in der Tradition der orthodoxen Kirche aus byzantinischer Sicht, *Salzburger Theologische Zeitschrift*, 8, 2004, 129-136.
[432] MATSCHKE K.-P., Rolle und Aufgaben des Gouvemeurs von Konstantinopel in der Palaiologenzeit, *içinde* ID. [326], 115-151.
[433] NECIPOĞLU N. (der.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography, and Everyday life*, Leyde, 2001.
[434] RIANT P., *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, Cenevre, 1877-1878 ve Paris, 2004 (J. Durand'ın önsözü), *Des dépouilles religieuses enlevées à Constantinople au XIIIe siècle par les Latins* (*geliştirilmiş hali*), Paris, 1875.
[435] RUNCIMAN S., *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970.
[436] TALBOT A. M., Building Activity in Constantinople under Andronikos II, *içinde* NECIPOĞLU [433], Leyde, 2001, 329-343.
[437] TALBOT A.-M., The Restoration of Constantinople under Michael VIII, *DOP*, 47, 1993, 243-261.
[438] TOMADAKES N., *Peri haloseos tès Konstantinoupoleos* (*1453*), Selanik, 1993.

BÖLÜM IX
İMPARATOR, YÖNETİM VE YÖNETİCİ SINIFLAR
(BKZ. AYRICA LEFORT [279], OIKONOMIDES [291])

[439] AHRWEILER H., *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris, 1975.

[440] ANGELOV D., *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge, 2007.

[441] ANGOLD M. (der.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984.

[442] ANTONOPOULOU I.A., La question de l' "aristocratie" byzantine. Remarques sur l'ambivalence du terme "aristocratie" dans la recherche historique contemporaine, *Symmeikta*, 15, 2001, 257-264.

[443] BARKER J.W., The Problem of Appanages in Byzantium during the Palaeologan Period, *Byzantina*, 3, 1971, 103-122.

[444] CARILE A., *Teologia politica bizantina*, Spolète, 2009 (makale derlemesi).

[445] DAGRON G., *Empereur et prêtre. Etude sur le césaropapisme byzantin*, Paris, 1996.

[446] FÖGEN M. T., Das politische Denken der Byzantiner, içinde *Pipers Handbuch der politischen Ideen*, I. FETSCHER, H. MÜNKLER (der.), 2. Münih-Zürih, 1993, 41-85.

[447] HALDON J. (der.), *A Social History of Byzantium*, Chichester, Malden M.A., 2009 (avec etudes d'A. LAIOU, Family Structure and the Transmission of Property, 51-75, P. FRANKOPAN, Land and Power in the Middle and Later Period, 112-142, P. MAGDALINO, Court Society and Aristocracy, 212-232).

[448] HUNGER H., *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Viyana, 1964.

[449] KIOUSSOUPOULOU T., *Basileus kai oikonomos. Politik'e exousia kai ideologia prin te alôse* (imparator ve ekonomos. Ele geçirişten (1453) önce siyasi iktidar ve ideoloji, Atina, 2007 (İng. Çev., Cenevre, 2011).

[450] KONTOGIANNOPOULOU A., La fiscalité à Byzance sous les Paléologues (13e-15e siècle). Les impôts directs et indirects, *REB*, 67, 2009, 5-57.

[451] KYRITZES D., The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium, *Symmeikta*, 13, 1999, 229-245.

[452] LEMERLE P., Le juge général des Grecs et la reforme judiciaire d'Andronic III, *Memorial Louis Petit*, Bükreş, 1948, 292-316 (= ID., *Le monde de Byzance: Histoire et Institutions*, Londra, 1978, art. X).

[453] LEMERLE P., Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, I: le tribunal impérial, *Mélanges Henri Gregoire*, I, Paris, 1949, 369-384 (= ID., *Le monde de Byzance*, 1978, art. XI).

[454] LEMERLE P., Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, II: le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal, *Mélanges Paul Peeters*, II (= *An. Boll.* 68, 1950), 318-333 (= ID., art. XII).

[455] LEMERLE P., Documents et problèmes nouveaux concernant les juges generaux, *Deltion tès Khristianikes arkhaiologikes Hetaireias*, 4e sér., 4, 1964, 29-44 (= ID., art. XIV).

[456] MACRIDES R., From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile, içinde P. MAGDALINO (der.), *New Constantines: the*

Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries, Aldershot, 1994, 269-282.

[457] MAKSIMOVIĆ Lj., *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam, 1988.

[458] MAKSIMOVIĆ Lj., Geneza i karakter apanaža u Vizantiji (Gênese et caractere des apanages dans l'Empire byzantin), *ZRVI*, 14/15, 1973, 103-154.

[459] MORRISSON C., La découverte des trésors à l'époque byzantine: théorie et pratique de *l'heurésis thèsaurou*, *TM*, 8, 1981 (= Hommage à M. Paul Lemerle), 321-343 = EAD., *Monnaie et finances* [527], art. VII.

[460] OIKONOMIDÈS N., Le haradj dans l'Empire byzantin du XVe siècle, *Actes du IP Congrès int. des études balkaniques*, III, Sofya, 1969, 681-688 = ID., *Documents et études sur les institutions de Byzance* (*VIIe-XVe s.*), Londra, 1976, art. XIX.

[461] OIKONOMIDÈS N., Pour une typologie des villes "s/parees" sous les LPaléologues, *içinde* W. SEIBT (der.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Viyana, 1996, 169-175 = ID, *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Aldershot, 2005, art. XXI.

[462] OIKONOMIDÈS N,, Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Practice, *Südost Forschungen* 45, 1986, 12-24 = ID., art. XX.

[463] OIKONOMIDÈS N., La chancellerie impériale de Byzance du XIIIe au XVe siècle, *REB*, 43, 1985, 165-195.

[464] OSTROGORSKY G., Byzance, État tributaire de l'empire turc, *ZRVI*, 5, 1958, 49-58.

[465] Page G., *Being Byzantine: Greek Identity Before the Ottomans, 1200-1420*, Cambridge, 2008.

[466] PATLAGEAN É., L'immunité des Thessaloniciens, *içinde* A. LAIOU *ve d.* (der.), *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, 2*, Paris, 1998, 591-601.

[467] PATLAGEAN É., *Gonikon.* Note sur la propriété allodiale à Byzance, içinde *Byzantium. State and Society. In Memory of Nikos Oikonomides*, A. AVRAMEA, A. LAIOU, E. CHRYSOS (der.), Atina, 2003, 423-434.

[468] SMYRLIS K., The State, the Land and Private Property: Confiscating Monastic and Church Properties in the Palaiologan Period, *içinde* ANGELOV (der.) [557], 58-90.

[469] SMYRLIS K., Taxation Reform and State Finances in 13th Century Byzantium from the Laskarids to the Palaiologoi, içinde A. ÖDEKAN ve d. (der.), *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centimes. First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Istanbul, 2010, 211-217.

[470] STEIN E., *Untersuchungen zur spdtbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschkhte*, Amsterdam, 1962.

[471] SVORONOS N., Le serment de fidelité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, *REB*, 9, 1952, 106-142 (= ID., *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, Londra, 1973, art. VI).

[472] TROIANOS S.N., Nomos und Kanon in Byzanz, *Kanon*, 10, 1991, 37-51.

BÖLÜM X
ORDU VE DIŞİŞLERİ

[473] AHRWEILER H., *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris, 1966.

[474] AHRWEILER H., La "pronoia" à Byzance, *içinde Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe s.)*, Roma, 1980, 681-689.

[475] BABUIN A., Later Byzantine arms and armour, *içinde* D. NICOLLE (der.), *Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge, 2002, 97-104.

[476] BARTUSIS M., *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia, 1992.

[477] FOSS Cl, *Nicaea. A Byzantine Capital and its Praises*, Brookline, 1996.

[478] FOSS Cl., *Nicomedia., Survey of Medieval Castles of Anatolia II*, Ankara, 1996.

[479] FOSS Cl., *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Londra, 1996 (XIII. Yüzyıl kaleleriyle ilgili üç makale içeren bir derleme).

[480] FOSS Cl., WINFIELD D., *Byzantine fortifications: an introduction*, Pretoria, 1986.

[481] GIROS Ch., Les fortifications médiévales, içinde *La Bithynie* [232], 209-224.

[482] HALDON J.F., Roads and Communications in the Byzantine Empire: wagons, horses and supplies, *içinde* J.H. PRYOR (der.), *Logistics of warfare in the age of the crusades*, Aldershot, 2006, 131-158 (XII. yüzyıldan öteye gitmese de lojistik zorluklar açısından önemli).

[483] HALDON J.F., *Byzantium at war AD. 600-1453*, Oxford, 2002 (konuyu basitleştiren bilgilendirici ve resimli eser)

[484] HEATH A., McBride A., *Byzantine armies AD. 1118-1461*, Botley, 1995 (konuyu basitleştiren bilgilendirici ve resimli eser)

[485] KOLIAS T. G., *Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Viyana, 1988.

[486] KOLIAS T. G., Military aspects of the conquest of Constantinople by the Crusaders, LAIOU [169], 123-138 içinde.

[487] LEMERLE P., Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzene, içinde *Charisterion eis A. K. Orlandon*, I, Atina, 1965 (= ID., *Le monde de Byzance*, art. XVIII).

[488] NICOLLE D.G., *Arms and Armours of the Crusading Era, 1050-1350*, 2 cilt,White Plains, N.Y., 1988.

[489] NICOLLE D.C., *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades. Relationships between Byzantium, the West and the Islamic world*, Aldershot, 2002.

[490] OIKONOMIDÈS N., À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats, *TM*, 8, 1981, 335-371 (= ID., *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Aldershot, 2005, art. XVI).

[491] OIKONOMIDÈS N., Byzantine Diplomacy, A.D. 1204-1453, *içinde* SHEPARD-FRANKLIN (der.), 494, 73-88.

[492] PHILIPPIDES M., *Urbs Capta:* Early "Sources" on the Fall of Constantinople (1453), *içinde Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis, S. J.* der. T.S. MILLER, J. NESBITT, Washington, 1995.

[493] SCHREINER P., Zwei unedierte Praktika aus der zweiten Hälfte des 14. Jahr-hunderts, *JÖB*, 19, 1970, 33-49.
[494] SHEPARD J., Franklin S. (6d.), *Byzantine Diplomacy*, Aldershot, 1992.
[495] TURNBULL S., Dennis P., *The Walls of Constantinople*, Botley, 2004 (konuyu basitleştiren bilgilendirici ve resimli eser)
[496] ZACHARIADOU E., Les "janissaires" de l'empereur byzantin, *Studi turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*, Napoli, 1982 (= EAD., *Romania and the Turks [c. 1300-c. 1500]*, Londra, 1985, art. XI).
[497] ZUCKERMAN C., The Dishonest Soldier Constantine Planites and His Neighbours, *Byz.*, 56, 1986, 314-331 (İznik İmparatorluğu'nda *epiteleia* uygulaması üzerine).

BÖLÜM XI
FINANS VE PARA

[498] BAKER J., Coin Circulation in Early 14th Century Thessaly and South-Eastern Mainland Greece, içinde *Money and Markets in the Palaeologan Era*, N. G. MOSCHONAS (der.), Atina, 2003, 293-336.
[499] BAKER J., A coinage for late Byzantine Morea under Manuel II Palaiologos (1391-1425), *Revue numismatique* (bundan böyle *RN]*, 162, 2006, 395-416.
[500] BAKER J., PONTING M., The Early Period of Minting of *Deniers Toumois* in the Principality of Achaïa (to 1289), and their Relation to the Issues of the Duchy of Athens, *Numismatic Chronicle*, 161, 2001, 207-254.
[501] BENDALL S., *A Private collection ofPalaeologan coins*, Wolverhampton, 1988 *[PCPC]*.
[502] BENDALL S., Donald P. J., *The Billon Trachea of Michael VIII*, Londra, 1974.
[503] BENDALL S., DONALD P. J., *The Later Palaeologan Coinage*, Londra 1979 (bu serilerin en iyi uzmanı tarafından düzenlenmiş, çoğunlukla kötü darp edilmiş bu sikkelerin desenleri ile bir fihrist).
[504] BENDALL S., NICOL D., Anna of Savoy in Thessalonica: The numismatic evidence, *RN*, 6. seri 19, 1977, 87-102.
[505] BENDALL S., MORRISSON C., Un trésor de ducats d'imitation au nom d'Andrea Dandolo (1343-1354), *RN*, 6. seri 6, 21, 1979, 176-193.
[506] BERTELE T., Moneta veneziana e moneta bizantina (secoli XII-XV), *içinde Venezia e il Levante fino al secolo XV*, A. PERTUSI (der.), I, Floransa, 1973, 3-146.
[507] CIPOLLA C. M., *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World. Fifth to Seventeenth Century*, Princeton, 1956.
[508] ĆIRKOVIĆ S., The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the Thirteenth to the Sixteenth Century, içinde *Precious Metals in the Age of Expansion*, H. KELLENBENZ (der.), Stuttgart, 1981, 41-69.
[509] DAY J., Colonialisme monétaire en Méditerranée au Moyen Âge, *içinde* ID., *Monnaies et marchés au Moyen* Âge, Paris, 1994, 137-147.
[510] DOČEV K., *Moneti I parično obraštenie v Trnovo XII-XIV v.* [Tirnovo'da sikkeler ve sikke dolaşımı (XII-XIV yy.], Tirnovo, 1992 (Bulgar başkenti sit alanında bulunan 13.000 Bizans ve Bulgar sikkesinin incelenmesi, olağanüstü çizimler ile).

[511] GRIERSON Ph., *Later Medieval Numismatics*, Aldershot, 1979 (önemli makalelelerin yeniden basımı).

[512] GRIERSON Ph., TRAVAINI L., *Medieval European Coinage*, XIV, *South Italy*, Cambridge, 1998 (X. ve XV. yüzyıllarda, çoğunlukla Bizans'tan çok etkilenmiş veya Bizans dünyasına ithal edilmiş Sicilya ve Güney İtalya sikkeleri üzerine temel referans).

[513] HENDY M. F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, Washington D.C., 1969 (XII. XIII. yüzyıl sikkeleri üzerine *DOC*'un 3. cildinin yerini tam olarak dolduramadığı öncü ve temel bir eser).

[514] HENDY M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-c. 1450*, Cambridge, 1985 [temel; bkz. *RN içinde rapor*, 6. seri, 29, 1987, 245-256].

[515] HENDY M. F., *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton, 1989 [9 mak. yeniden bas., 3 daha once basılmadı; bkz. *RN içinde rapor*,, 6. ser., 33, 1991, 307-310].

[516] IVANISEVIĆ V., RADIĆ V., Serbian Medieval Mint at Novo Brdo (Sırp/Hırvat-İngilizce iki dilli metin), içinde V. S. JOVANOVIĆ (der.), *Novo Brdo Mediaeval Fortress*, Belgrad, 2004, 222-246.

[517] IVES H. E., Grierson Ph., *The Venetian Gold Ducat and its Imitations*, New York, 1954.

[518] JOVANOVIĆ V. S. (der.), *Novo Brdo Mediaeval Fortress*, Belgrad, 2004.

[519] KOVAČEVIĆ S., Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent, *Annales ESC*, 15, 1960, 248-258.

[520] LANE F. C., Mueller R. C., *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, Baltimore, 1985.

[521] LIANTA E., *Late Byzantine Coins 1204-1453 in the Ashmolean Museum University of Oxford*, Londra, 2009 [güncel katalog].

[522] LOPEZ R.S., Settecento anni fa: il ritorno all'oro nell'Occidente duecentesco, Back to gold, 1252, *Economic History Review*, 2. ser., 9, 1956, 219-240).

[523] MATSCHKE K.-R, Münzstätten, Münzer und Münzprägung im späten Byzanz (= Geç Bizans İmparatorluğu'nda darphaneler, para basanlar ve para basımı), *RN*, 152 1997, 191-210 (Fr. özet).

[524] METCALF D.M., *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Londra, 1979.

[525] MORRISSON G. *v.d., L'or monnayé* I. *Purification et altérations. De Rome à Byzance* (Cahiers Ernest-Babelon, 2), Paris, 1985 (analiz ve tarihi yorumlar).

[526] MORRISSON G., Byzantine Coinage. Production and Circulation, *EHB*, 3, 901-958.

[527] MORRISSON C., *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*, Aldershot, 1994 (13 mak. yeniden bas.).

[528] MORRISSON C., Les noms de monnaies des LPaléologues, içinde *Geschichte und Kultur der Palaeologenzeit*, W. SEIBT (der.), Viyana, 1996, 151-162.

[529] MORRISSON C., Coin Usage and Exchange rates in Badoer's *Libro dei Conti*, DOP, 55, 2001, 217-244.

[530] MORRISSON C., The Emperor, the Saint and the City: Coinage and Money in Thessalonica (Thirteenth-Fifteenth Centuries), *DOP*, 5 7, 2003, 173-204.

[531] MORRISSON C., Les traités d'arithmétique byzantins source d'histoire monétaire (XIIIe-XVe siècle), dans *RN*, 158, 2011.

[532] MORRISSON C., BARRANDON J.-N., BENDALL S., Proton activation and XRay Fluorescence Analysis: an application to the study of the alloy of Nicaean and Palaeologan Hyperpyra, içinde *Metallurgy in Numismatics*, 2, W.A. ODDY, M. ARCHIBALD (der.), Londra, 1988, 23-39.

[533] MORRISSON C., BARRANDON J.-N., IVANIŠEVIĆ V., Late Byzantine Silver and Billon Coinage: a Study of Its Composition, *Metallurgy in Numismatics*, 4, W. A. ODDY (6d.), Londra, 1998, 35-51.

[534] MUELLER R. C., *The Venetian Money Market: Banks Panics and the Public Debt, 1200-1500*, Baltimore, 1997 (LANE-MUELLER [520] devamı).

[535] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU E., Quelques remarques sur les Emissions monétaires médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIVe-XVe siècles. *Revue roumaine d'histoire*, 27, 1988, 107-122.

[536] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU E., La mer Noire et le Bas-Danube-Axes du commerce européen aux XIIIe-xve siècles (soruna nümizmatik bir yaklaşım), *Exchange and Trade (A Conference on Medieval Archaeology in Europe, Sept. 1992, Univ. Of York), Preprinted papers*, Cilt 5, York, 1992, 59-63.

[537] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU E., From *Perperi Auri "ad sagium Vicine"* to *Párpár* — money of account of Byzantine-Balkan origin in Wallachia (Thirteenth to nineteenth centuries), içinde *130 Years Since the Establishment of the Modem Romanian Monetary System*, Bükreş, 1997, 97-181.

[538] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU E., Byzantino Tartarica. Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle, *II Mar Nero, Annali di archeologia e stori*, 2, 1995/96, 191-214.

[539] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU E., *"Immo verius sub ducati Venetiarum communis proprio signate"*. La question des emissions d'or de Francesco Ier Gattilusio, seigneur de Metelino (1355-1384), *RN*, 160, 2004, 223-240.

[540] PAMUK Ş., *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000.

[541] PAMUK Ş., The Black Death and the origins of the "Great Divergence" across Europe, 1300-1600, *European Review of Economic History*, 11, 2007, 289-317.

[542] PAPADOPOULOU P., MORRISSON C., L'éclatement du monnayage dans le monde byzantin après 1204: mythe ou réalité?, içinde *1204, la quatrième croisade: de Blois à Constantinople. Éclats d'empires*, I. VILLE-LA-PETIT (der.) (= *Bull, de la Soc. fr. d'héraldique et de sigillographie, 73-15*, 2003-2005), 135-143.

[543] SCHREINER P., *Texte zur spätbyzantinischen Finanz-und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, Roma, 1991.

[544] SPUFFORD P., *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge, 1988 (temel olmakla birlikte sadece V. ve XV. yüzyıllar Batı'sını ve Doğu Akdeniz'deki yayılımını inceler).

[545] SPUFFORD P., *A Handbook of Medieval Exchange*, Londra, 1986 (ortaçağ sikkeleri arasında değişim oranı).

[546] STAHL A. M., *The Venetian Tomesello. A Medieval Colonial Coinage*, New York, 1985.
[547] STAHL A. M., The Circulation of Medieval Venetian Coinages, içinde *Moneta locale, Moneta Straniera: Italia ed Europa XI-XV secolo*, L. TRAVAINI (der.), Milano, 1999, 87-111.
[548] STAHL A. M., Zecca, *The mint of Venice in the Middle Ages*, Baltimore, 2000.
[549] TOURATSOGLOU J., BAKER J., Byzantium of the Venetians, Greece of the *Grossi, içinde Bisanzio, Venezia* e *il* mondo *Franco-greco* (XIII-XV secolo), Ch. MALTEZOU, P. SCHREINER (der.), Venedik, 2002, 204-227.
[550] WATSON A. M., Back to Gold and Silver, *The Economic History Review*, 2. ser., 20, 1967, 1-34.
[551] ZAKYTHINOS D., *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Atina, 1948= *Byzance: État, société, économie*, Ashgate, 1973, n° XI (eskimiş olmakla birlikte tarihi arka plan açısından önemli).

BÖLÜM XII
PATRİK VE KİLİSE (BKZ. AYRICA DAGRON 445])

Kaynaklar

[552] LAURENT V., DARROUZÈS J., *Dossier grec de l'Union de Lyon 1273-1277*, Paris, 1976.
[553] LOUKAKI M., Première didascalie de Serge le diacre: Éloge du patriarche Michel Autoreianos, REB, 52, 1994, 151-173.
[554] PHILIPPIDIS-Braat A., La Captivité de Palamas chez les Turcs: Dossier et commentaire, TM, 7, 1979, 109-222.
[555] MEYENDORFF J., Projets de concile œcumenique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, *DOP*, 14, 1960, 147-177.
[556] OIKONOMIDÈS N., Cinq actes inédits du patriarche Michel Autoreianos, *REB*, 25, 1967, 113-145 (= ID., *Documents et études sur les institutions de Byzance* (*VIIe-XVe s.*) Londra, 1976, art. XV).

İkincil Literatür

[557] ANGELOV D. (der.), *Church and Society in Late Byzantium*, Kalamazoo MI, 2009.
[558] ANGOLD M., Byzantine Nationalism and the Nicean Empire, *BMGS*, 1, 1975, 49-70.
[559] BLANCHET M.-H., La question de l'Union des Églises (13e-15e s.): historiographie et perspectives, *REB*, 61, 2003, 5-48.
[560] BLANCHET M.-H., Les divisions de l'Église byzantine après le concile de Florence (1439) d'après un passage des *Antirrhétiques* de Jean Eugénikos, içinde DOUMERC-PICARD [378], 17-39.
[561] BOOJAMRA J. L., *Church Reform in the Late Byzantine Empire. A study for the patriarchate of Athanasios of Constantinople*, Selanik, 1982.
[562] CACOUROS M., Un patriarche à Rome, un katholikos didaskalos au patriarcat, et deux donations trop tardives de reliques du Seigneur: Grégoire III Mamas et Georges Scholarios, le synode et la synaxis, içinde *Byzantio: kratos kai koinonia. Mneme Nikou Oikonomide*, Atina, 2003, 71-124.

[563] CONGOURDEAU M.-H., Le problème de l'union gréco-latine, içinde MAYEUR *ve d.* [579], 821-839.
[564] CONGOURDEAU M.-H., L'Église byzantine de 1274 à 1453, *a.g.e.*, 141-208.
[565] CONGOURDEAU M.-H., L'Église et les pouvoirs à Byzance: l'empereur et le patriarche, *a.g.e.*, 609-627.
[566] CONGOURDEAU M.-H., Bessarion, içinde *Centuriae Latinae. Cent une figures humanistes de la Renaissance aux Lumières offertes à Jacques Chomarat*, Cenevre, 1997.
[567] DELACROIX-BESNIER C., *Les Dominicains et la chrétienté grécque aux XIVe et XVe siècles*, Roma, 1997.
[568] FAILLER A., La déposition du patriarche Calliste Ier (1353), *REB*, 31, 1973, 5-163.
[569] GILL J.,*The Council of Florence*, Cambridge, 1959.
[570] JACOBY D., From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change, içinde *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY (der.), Londra, 1989, 63-86.
[571] JANIN E., Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine, *Études byzantines*, 2, 1944, 134-84.
[572] KARPOZILOS A. D., *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)* (Byzantina Keimena kai Meletai, 7), Selanik, 1973.
[573] KIANKA F., *Demetrius Cydones (c. 1324-c. 1397): Intellectual and Diplomatic Relations between Byzantium and the West in the Fourteenth Century*, Ann Arbor, 1989.
[574] KOLBABA T., Conversion from Greek Orthodoxy to Roman Catholicism in the Fourteenth Century, *BMGS*, 19, 1995, 120-134.
[575] LAIOU A. E., Priests and Bishops in the Byzantine Countryside, Thirteenth to Fourteenth Centuries, *içinde* D. ANGELOV (der.), *Church and Society in Late Byzantium*, Kalamazoo, 2009, 43-57.
[576] LAURENT V., Les droits de l'empereur en matière ecclesiastique. L'accord de 1380-1382, *REB*, 13, 1955, 5-20.
[577] LAURENT V., Le serment de l'empereur Andronic II LPaléologue au patriarche Athanase Ier lors de sa seconde accession au trone oecumenique, *REB*, 23, 1965, 124-139.
[578] LAURENT V., Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397-1410), *REB*, 30, 1972, 5-166.
[579] MAYEUR J.-M. *v.d.*, (der.) *Histoire du christianisme*, t. 6, *Un temps d'épreuves, 1274-1449*, Paris, 1990.
[580] MEYENDORFF J., PAPADAKIS A., *L'Orient chrétien et l'essor de la papauté: l'Église de 1071 a 1453*, Paris, 2001.
[581] NICOL D. M., Ecclesiastical Relations between the Despotate of Epirus and the Kingdom of Nicaea in the years 1215 to 1230, *Byz-*, 22, 1952, 207-228.
[582] OBOLENSKY D., *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Londra, 1971.
[583] RICHARD J., Les Églises orientales d'Asie et d'Afrique, *içinde* MAYEUR *ve d.* [579], 209-248.

[584] RICHARD J., Les États latins d'Orient, *içinde* MAYEUR *ve d.* [579], 770-777.

[585] WOLFF R. L., The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261. Social and Administrative Consequences of the Latin Conquest, *Traditio,* 6, 1948, 33-60 = ID., *Studies in the Latin Empire of Constantinople,* Londra, 1976 (art. VIII).

SANATSAL VE KÜLTÜREL GELİŞİM

BÖLÜM XIII
YAPILAR VE EŞYALAR:
BİZANS KÜLTÜREL ÇEVRESİNDE SANAT

[586] ASPRA-VARDAVAKIS M., EMMANOUEL M., *E mone tès Pantanassas ston Mystra: oi toichographies tou 15ou aiôna,* Atina 2005.

[587] BABIĆ G., KORAĆ V., ČIRKOVIĆ S., *Le monastère de Studenica,* Belgrad, 1986.

[588] BABIĆ G., *Kraljeva Črkva u Studenici* (=*Studenica'da kralın kilisesi*), Belgrad, 1987 (Fransızca özet ile Sırpça).

[589] BACCI M. (der.), *L'artista a Bisanzio e nel mondo cristiano-orientale. Atti del convegno intemazionale, Pisa, Scuola Normale Superiore, 21-22 Kasım 2003,* Pisa, 2007.

[590] BAKIRTZIS Ch. (der.), *Ayios Nikolaas Orphanos,* Selanik, 2003 (Yunanca ve İngilizce).

[591] BELOVIĆ M., *Ravanica. Istorija i umetnost* (=*Ravanica Manastırı Tarihi ve Sanatı*), Belgrad, 1999 (İngilizce bir özet ile).

[592] BELTING H., *Das Iluminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschqft,* Heidelberg, 1970.

[593] BELTING H., *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter,* Berlin, 1981.

[594] BELTING H., *Image et culte: une histoire de l'image avant l'époque de l'art,* Paris, 1998 (*Bild und Kült, eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst,* Münih, 1990).

[595] BELTING H., MANGO C., MOURIKI D., *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos* (*Fethiye Camii*) *at Istanbul* (Dumbarton Oaks Studies, 15), Washington D.G., 1978.

[596] BROOKS S.T. (der.), *Byzantium: Faith and Power* (*1261-1557*); *Perspectives on Late Byzantine Art and Culture,* New York-New Haven-Londra, 2006.

[597] BUCHTHAL H., BELTING, H., *Patronage in Thirteenth Century Constantinople: An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies, 16), Washington D.G., 1978.

[598] BUCHTHAL H., *Miniature Painting in Latin Kingdom of Jerusalem,* Oxford, 1957.

[599] CONSTANTINIDES E., *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly,* 2 cilt, Atina, 1992.

[600] ĆURČIĆ S., *Gračanica: King Milutin's Church and its Place in the Late Byzantine Architecture,* University Park et Londra, 1979 (Sırpçaya çevril-

miş, İng. Çev. ile, *Gračanica, Istorija I Arhitektura,* Belgrad-Priştine 1988, daha tam bir resimleme ile).

[601] ĆURČIĆ S., The Role of Late Byzantine Thessaloniki in Church Architecture in the Balkans, içinde *Symposion* [663], 65-84.

[602] DEMUS O., *Die byzantinischen Mosaikikonen.* Cilt I, *Die. grossformatigen Ikonen,* Viyana, 1991.

[603] DEMUS O., Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei, içinde *Berichte zum XI. Intemat. Byzantinistenkongress,* 4/2, Münih, 1958, 1-63.

[604] DERBES A, NEFF A., Italy, the Mendicant Orders, and the Byzantine Sphere, *içinde* EVANS, 2004 [616], 449-462.

[605] DJURIĆ V. J., *Vizantijske freske Jugoslaviji,* Belgrad, 1974 (= *Byzantinische Freshen in Jugoslavien,* Münih, 1976).

[606] DJURIĆ V., *Sopoćani,* Belgrad, 1963, 1991² (Sırpça, İngilizce çeviri ile).

[607] DJURIĆ V., *Zidno slikarstvo manastira Dećana. Gradja i studije* (=*Dećani Manastırı Duvar Resimleri*), Belgrad, 1995.

[608] DJURIĆ V. (der.), *Dećani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka* (= *Dećani ve XV. yüzyılda Bizans sanatı*), Belgrad, 1989.

[609] DJURIĆ V. J. (der.), *Manastir Resava. Istorija i umetnost* (*Resava Manastırı, Tarih ve Sanatı*), *Despotovac 21-22. 08 1994,* Despotovac, 1995.

[610] DJURIĆ V. J., ĆIRKOVIĆ S., KORAĆ V., *Pećka Patrijarsija* (*Peć Patrikhanesi*), Belgrad, 1990 (Sırpça).

[611] DRANDAKÈS N. B., *Buzantines toichographies tès Mesa Manes,* Atina, 1995.

[612] DUFRENNE S., *Les programmes iconographiques des églises de Mistra,* Paris, 1970.

[613] DUJČEV I., *Les miniatures de la Chronique de Manasses,* Sofya, 1963.

[614] DŽUROVA A., *Tomičov Psaltir/Tomič Psalter,* Sofya, 1990 (Bulgarca, İng. özet ile).

[615] EASTMOND A., *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond,* Aldershot, 2004.

[616] EVANS H. G. (der.), *Byzantium. Faith and Power* (*1261-1557*), New York, 2004.

[617] EVANS H. C., WIXOM W. D. (der.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A. D. 843-1261,* New York, 1997.

[618] GABELIĆ S., *Manastir Lesnovo. Istorya i stikarstoo* (*The Monastery of Lesnovo. History and Painting*), Belgrad, 1998 (Sırpça, İng. özet ile).

[619] GERSTEL Sh., *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary,* Seattle-Londra, 1999.

[620] GERSTEL Sh., Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessaloniki, içinde *Symposion* [663], 225-239.

[621] GOUMA-PETERSON Th., The Frescoes of the parekklesion of St. Euthymios in Thessaloniki: patrons, workshops and style, in ĆURCIĆ-MOURIKI [800], 111-159.

[622] GRABAR A., *Sculptures byzantines du Moyen Âge II* (*XII-XIV siècle*), Paris, 1976.

[623] HAMANN-MACLEAN R., Hallensleben H., *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien,* Giessen, 4 cilt, 1963-1976.

[624] KALOPISSI-VERTI S., *Dedicatory inscriptions and Donor portraits in thirteenth-century churches of Greece* (Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Bd. 226), Viyana, 1992.

[625] KALOPISSI-VERTI S., Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo, *Corsi di Cultura sull arte ravennate I bizantina,* 31, 1984, 191-220.

[626] KALOPISSI-VERTI S., Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII s., *Corsi di Cultura sull arte ravennate I bizantina,* 31, 1984, 221-253.

[627] KORAĆ, V. (der.), *Osam vekova Hilandara. Istorya, duhovni zivot, kryizevnost, umetnost i arhitektura* (*Hilandar Manastırı'nın sekiz yüzyılı: Tarihçe, manevi hayat, edebiyat, sanat ve mimari*), *Ekim 1998,* Belgrad, 2000.

[628] KORAĆ, V. (der.), *Studenica i vizantyska umetnost oko 1200 godine* (Studenica ve 1200 yılı civarında Bizans sanatı), Belgrad, 1988.

[629] MAIASOVA N. A. (der.), *Medieval Pictorial Embroidery: Byzantium, Balkans, Russia,* Moskova, 1991.

[630] MATSCHKE K.-P., Builders and Buildings in Late Byzantine Constantinople, *içinde* NECIPOĞLU [202], 315-328.

[631] MILJKOVIĆ-PEPEK P., *Deloto na zografite Mihailo et Evtihij* (=*Ressamlar Mihail et Eftihiş'in sanatı*), İskeçe, 1967 (Makedonca, Fr. özet ile).

[632] MILLET G., *Broderies religieuses de style byzantin,* Paris, 1947.

[633] MILLET G., *Monuments byzantins de Mistra: matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles,* Paris, 1910.

[634] MILLET G., *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile,* Paris, 1916 (1960'da yeniden basım).

[635] MOURIKI D., Stylistic trends in monumental painting of Greece at the Beginning of the 14th Century, *Studies in Late Byzantine Painting,* Londra, 1995, 1-80 (*L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposion de Gralanica,* Belgrad, 1978, 55-83).

[636] MOUTSOPOULOS N. K., DIMITROKALLIS G., *Geraki. Oi ekklisies tou oikismou,* Selanik, 1981.

[637] NELSON R., LOWDEN J., The Palaeologina group: Additional Manuscripts and New Questions, DOP, 45, 1991, 59-68.

[638] NELSON R., *Theodore Hagiopetritès, a Late Byzantine Scribe and Illuminator,* Viyana, 1991.

[639] OUSTERHOUT R. G., *The Architecture of the Kariye Djami* (Dumbarton Oaks Studies, 25), Washington D.C., 1987.

[640] OUSTERHOUT R. G., Constantinople, Bithynia and Regional Developments in Later Paleologan Architecture, *içinde* ĆURĆIĆ-MOURIKI [800], 75-110.

[641] PANIĆ D., BABIĆ G., *Bogorodica Ljevilka,* Belgrad, 1975 (Sırpça, İng. özet ile).

[642] PANTELIĆ B., *The architecture of Dečani and the role of archbishop Danilo II,* Wiesbaden, 2002.

[643] PARANI M. G., *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography,* Leyde, 2003.

[644] PÉLÉKANIDIS S., *Kallierges: oles Thettallias aristos zografos*, Atina, 1973.
[645] POPOVIĆ D., *Srpski vladarski grob u srednjem veku* (= *The Royal Tomb in Medieval Serbia*), Belgrad, 1992 (İng özet ile, 189-201).
[646] POPOVIĆ M., *Beogradska tvrdjava* (*The Fortress of Belgrad*), Belgrad, 1982 (İng özet ile, 217-235).
[647] POPOVIĆ M., *Tvrdjava Ras* (*The Forteress of Ras*), Belgrad, 1999 (İng özet ile, 393-409).
[648] POPOVIĆ S., *Krst u krugu. Arhitektura manastira u srednjevekovnoj Srbiji* (*The Cross in the Circle. Architecture of Medieval Serbian Monasteries*), Belgrad, 1994 (İng özet ile, 475-486).
[649] PRATO G., La produzione libraria in area greco-orientale nel periodo del regno latino di Constantinopoli (1204-1261), *Scrittura e civilta*, 5, 1981, 105-147.
[650] RADOJČIĆ S., *Portreti srpskih vladara u srednjem veku* (*ortaçağda Sırp hükümdarların portreleri*), Üsküp, 1996 (yeniden basım).
[651] RAUTMAN, M. L., *The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki: a study in early Paleologan architecture*, Ann Arbor, 1984.
[652] SHIVKOVA L., *Das Tetraevangeliar des faren Ivan Alexandar*, Recklinghausen, 1977.
[653] SIMIĆ-LAZAR D., *Kalenić et la demière période de la peinture byzantine*, Üsküp-Paris, 1995.
[654] SPATHARAKIS I., *Byzantine Wall-Paintings of Crete: Rethymnon Province*, Londra, 1997.
[655] SPATHARAKIS I., *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Leyde, 1981.
[656] SPATHARAKIS I., *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leyde, 2001.
[657] SPATHARAKIS I., *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leyde, 1976.
[658] SPIESER J.-M., YOTA E. (der.), *Donateurs et donation dans le monde byzantin* (Realitès byzantines, 14), Paris, 2011.
[659] STEPHAN C., *Ein Byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Worms, 1986.
[660] SUBOTIĆ G. (der.), *Hilandar Monastery*, Belgrad, 1998.
[661] SUBOTIĆ G. (der.), *Manastir Žiča. fbomik radooa* (*Žiča Manastırı-İnceleme derlemesi*), Kraljevo, 2000.
[662] SUBOTIĆ G., *Terra Sacra. L'arte del Cossovo*, Milano, 1997 (*L'art mediéval du Kosovo*, Paris, 1997; *The Sacred Land. Art of Kosovo*, New York 1998; *Spätbyzantinische Kunst. Geheiligtes Land von Kosovo*, Zürih-Düseldorf, 1998).
[663] *Symposion on Late Byzantine Thessalonike* (*Dumbarton Oaks Papers*, 57, 2003, 1-278), der. A. M. TALBOT, J.-M. SPIESER, Washington D.C., 2003.
[664] TODIĆ B., "Signatures" des peintres Michel Astrapas et Eutychios. Fonction et signification, *içinde Aphieroma stie mneme tou Sotere Kissa*, Selanik, 2001, 643-662.
[665] TODIĆ B., *Gracanica. Slikarstvo* (Sırpça, Fr. özet ile), Belgrad, 1988.
[666] TODIĆ B., *Manasta Resava* (*Resava Manastırı*), Belgrad, 1995 (Sırpça, Fr. özet ile).

[667] TODIĆ B., *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrad, 1999.
[668] TODIĆ B., *Staro Nagoncino*, Belgrad, 1993 (Sırpça, Fr. özet ile).
[669] TODIĆ B., CANAK-MEDIĆ M., *Manastir Decani* (Dećani Manastırı), Belgrad 2005 (Sırpça).
[670] TSIGARIDAS E. (der.), *Manuel Panselinos, from the Holy Church of the Protaton*, Selanik, 2003.
[671] *Toichogrqfies tes periodou ton Palaiologon se naous tes Makedonias*, Selanik, 1999.
[672] TSIGARIDAS E., *Oi toichographies tou parekklesiou tou Agiou Euthymiou (1302/3) ston nao tou Hagiou Demetriou: ergo tou Manouel Panselenou sten Thessaloniki*, Selanik, 2008.
[673] UNDERWOOD P. A. (id.), *The Kariye Djami*, 4 cilt, Princeton, 1966-1975.
[674] VASSILAKI M. (der.), *Byzantine Icons. Art, Technique and Technology*, Heraklion, *2002*.
[675] VELMANS T., *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, Paris, 1977.
[676] VOJVODIĆ D., *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju* (= *Wall Paintings of the Church of Saint Achilleios in Alilje*), Belgrad, 2005.
[677] WEISS D., *Art and Crusade in the Age of Saint Louis*, Cambridge, 1998.
[678] WEITZMANN K., Constantinopolitan Book Illumination in the Period of the Latin Conquest, içinde *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illustration*, Chicago, 1971, 314-334.
[679] WEITZMANN K., Crusader Icons and Maniera Greca, içinde *Byzanz und der Westen*, I. HUTTER (der.), Viyana, 1984, 142-170.
[680] WEITZMANN K., *Studies in the Arts at Sinai*, Princeton, 1982.
[681] WOODFIN W., *Late Byzantine Liturgical Vestments and the Iconography of Sacerdotal Power*, Doktora Tezi, University of Illinois, Urbana-Champaign, 2002.
[682] XYNGOPOULOS A., *H Psephidote Diakosmesis tou naou ton Hagion Apostolon Thessalonikis*, Selanik, 1953.

BÖLÜM XIV
ENTELEKTÜEL HAYAT

Kaynaklar

(bkz. ayrıca Acropolite [60], Cantacuzène [62], Chalcocondyle [72], Chortasmenos [64], Chronique de Morée [65], Chronique de Ioannina [852], Chronique des Tocco [853], Critoboulos [66], Doukas [67], Gregoras [69], Mazaris [74], Pachymere [76], Sphrantzes [82])

[683] ALLARD A., Le premier traité byzantin de calcul indien, *Revue d'histoire des textes*, 7, 1977, 57-107.
[684] [JEAN ARGYROPOULOS], *La comédie de Katablattas*. XV. yüzyıldan kalma sövgü, der. P. CANIVET, N. OIKONOMIDES, *Diptycha*, 3,1982-1983, 5-97.
[685] BARLAAM, *Barlaam von Seminara, Logistike* (Corpus Philosophorum Medii Aevi. Philosophi Byzantini, 8), der. P. CARELOS, Atina-Paris-Brüksel, 1996.

[686] NICÉPHORE BLEMMYDÈS, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive curriculum vitae necnon Epistula universalio* (Corpus Christianorum. Series Graeca, 13), der. J. A. MUNITIZ, Turnhout-Leuven, 1984 (İng. Çev. J. A. MUNITIZ, *A Partial Account*, Leuven, 1988).

[687] NICÉPHORE BLEMMYDÈS, (*Œuvres théologiques*, der. 1 (Sources chretiennes, 517), der. M. STAVROU, Paris, 2007.

[688] MANUEL BRYENNIOS, *Manouel Bryenniou Harmonika. The Harmonics of Manuel Bryennius*, der. G. H. JONKER, Groningue, 1970.

[689] JEAN CANTACUZÈNE, *Iohannis Cantacuzeni Refutationes duae Prochori Cydonii et Disputatio cum Paulo patriarcha Latino epistulis septem tradita* (Corpus Christianorum. Series Graeca, 16), der. F. TINNEFELD, E. VOORDECKERS, Tumhout, 1987.

[690] GEORGES-GRÉGOIRE CHIONIADÈS, *The Astronomical Works of Gregory Chioniades*, Cilt I, *The Zij al-Ala'i*, 2 cilt (Corpus des astronomes byzantins, 2), der. D. PINGREE, Amsterdam, 1985-1986; D. PINGREE, Gregory Chioniades and Paleologan Astronomy, DOP, 18, 1964, 135-160.

[691] CUPANE G. (der.), *Romanzi cavallereschi bizantini*, Turin, 1995 (Birçok romanın Yun. metin ve İtal. çevirileri: *Kallimachos et Chtysorrhoe, Velthandros et Chrysantza, Achilleide, Phlorios et Platziaphore, Tyrli Apollonios'un Öyküsü*).

[692] MANUEL GABALAS, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. gr. 174*, der. D. REINSCH, Berlin, 1974.

[693] MICHEL GABRAS, *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290-nach 1350)* (Wiener Byzantinische Studien, X/I-X/2), der. G. FATOUROS, 2 cilt (I. Başlangıç, regestes, indeks; II. Metinler), Viyana, 1973.

[694] *Georges Gemiste Pléthon. Manuel d'astronomie* (Corpus des astronomes byzantins, 9), der. A. TIHON, R. MERCIER, Louvain-la-Neuve, 1998.

[695] GEORGES-GRÉGOIRE DE CHYPRE, LAMEERE W., *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre patriarche de Constantinople (1283-1289)*, Brüksel, 1937 (Otobiyografi'nin basım ve çevirisini kapsar, 173-191).

[696] NICÉPHORE GRÉGORAS, *Nicephori Gregorae Epistulae*, der. P. M. LEONE, 2 cilt, Matino, 1982-1983.

[697] Livistros et Rhodamnè, *Aphegesis Livistrou kai Rhodamnes. Kritike ekdose tès diaskeues "alpha"* (Byzantini kai Neoellenike Bibliotheke, 9), der. P. AGAPITOS, Atina, 2006.

[698] THÉODORE MÉLITÉNIOTE, *Théodore Méliténiote. Tribiblos astronomique, Livre I* (Corpus des astronomes byzantins, 4); *Livre II* (Corpus des astronomes byzantins, 5-6), der. R. LEURQUIN, Amsterdam, 1990; 1993.

[699] THÉODORE MÉTOCHITE, AGAPITOS P. A., HULT K., SMITH O., *Theodoros Metochites on philosophic irony and Greek history. Miscellanea 8 and 93*, Nikosia-Göteborg, 1996.

[700] THÉODORE MÉTOCHITE, BYDÉN B., *Theodore Metochitès' Stoicheiosis astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, LXVI), Göteborg, 2003.

[701] THÉODORE MÉTOCHITE, POLEMIS I., *Theodoros Metochitès. Ethikos eperi paideias*, Atina, 1995.
[702] GEORGES PACHYMÈRE, *Quadrivium de Georges Pachymere ou Syntagma ton tessaron mathematon* (Studi et testi, 94), der. P. TANNERY, E. STEPHANOU tarafından gözden geçirilip kurulmuş metin, Vatikan, 1940.
[703] MAXIME PLANUDE, *Maxime Planude. Le Grand Calcul selon les Indiens*, der. A. ALLARD, Louvain-la-Neuve, 1981.
[704] MAXIME PLANUDE-SAINT AUGUSTIN *De trinitate, Augoustinou Peri Triados biblia pentekaideka aper... metenegke Maximos o Planoudes*, der. M. PAPATHOMOPOULOS, I. TSAVARI, G. RIGOTTI, 2 cilt, Atina, 1995.
[705] NICOLAS Rhabdas, Tannery P., Notice sur les deux lettres arithmétiques de Nicolas Rhabdas (Yun. metin ve Çev.), 1886 = *Mémoires scientifiques*, IV, n° 4, der. J. L. HEIBERG, Toulouse, 1920, 61-198.
[706] THEODORE II LASCARIS, *Theodori Ducae, Epistolae CCXVII*, der. N. FESTA, Floransa, 1898.
[707] VOGEL K., *Ein byzantinisches Rechenbuch des frühen 14. Jahrhunderts*, Viyana, 1968.

İkincil Literatür (bkz. Ayrıca Fryde [803])

[708] AGAPITOS P. A., Writing, reading and reciting (in) Byzantine erotic fiction, içinde *Lire et écrire à Byzance* (Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies, 19), B. MONDRAIN (der.), Paris, 2006, 125-176.
[709] BECK H. G., *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Münih, 1971.
[710] BECK H. G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Münih, 1959.
[711] BIANCONI D., *Tessalonica nell' eta dei Paleologi. Le pratiche intellettuali nel riflesso della cultura scritta*, Paris, 2006.
[712] Blanchet M.-H., *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin*, Paris, 2008.
[713] BROWNING R., Literacy in the Byzantine World, *BMGS*, 4, 1978, 39-54 = ID., *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, Northampton, 1989, art. VII.
[714] CACOUROS M., CONGOURDEAU M.-H. (der.), *Philosophie et sciences à Byzance de 1204 à 1453. Les textes, les doctrines et leur transmission* (Orientalia Lovanensia Analecta, 146), Louvain-Paris-Dudley, MA, 2006.
[715] CAVALLO G., *Lire à Byzance*, Paris, 2006.
[716] CONSTANTINIDÈS C. N., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca 1310)*, Nikosia, 1982.
[717] CONSTANTINIDÈS C. N., Teachers and students of rhetoric in the late Byzantine period, içinde *Rhetoric in Byzantium*, E. JEFFREYS (der.), Aldershot, 2003, 39-53.
[718] DAGRON G., Orthodoxie byzantine et culture hellenique autour de 1453, *Melanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 113, 2001, 767-792.
[719] D'AIUTO F., Un manoscritto innografico del secolo XIV: II Vaticano Palatino greco 138, *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, n. s. 28, 1991, 149-171.

[720] DE VRIES-VAN DER VELDEN E., *Theodore Métochite. Une réevaluation*, Amsterdam, 1987.

[721] FIACCADORI G. (der.), *Bessarione e l'Umanesimo*, Napoli, 1994 (Bessarion'un hayatının ve eserlerinin farklı yönlerini ele alan serginin kataloğu).

[722] FISHÈR E., Planudes, Holobolos and the motivation for translation, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 43, 2002/3, 77-104.

[723] GAMILLSCHEG E., Zur handschriftlichen Überlieferung byzantinischer Schulbücher, *JÖB*, 26, 1977, 211-230.

[724] GANCHOU T., Iôannès Argyropoulos, Géôrgios Trapezountios et le patron crétois Géôrgios Maurikas, *Thesaurismata*, 38, 2008, 105-212.

[725] GANCHOU T., Les *ultimae voluntates* de Manuel et Ioannes Chrysoloras et le séjour de Francesco Filelfo à Constantinople, *Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 7, 2005, 195-285 ve 1 pl.

[726] GAUL N., *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten der frühen Palaiologenzeit* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 10), Wiesbaden, 2010.

[727] Harlfinger D., *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift* Peri atomon grammon. *Ein kodikologisch-kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhaltnisse im Corpus Aristotelicum*, Amsterdam, 1971.

[728] HINTERBERGER M., *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, Viyana, 1999.

[729] Hunger H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2 cilt, Münih, 1978.

[730] HUNGER H., *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, Münih, 1989.

[731] IRIGOIN J., *La tradition des textes grecs. Pour une critique historique*, Paris, 2003 (makaleler derlemesi).

[732] IRIGOIN J., Typologie et description typologique des manuscrits de papier, dans *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio intemazionale (Berlino-Wofenbüttel, 17-21 ottobre 1983)* (Biblioteca di Scrittura e civiltà, 3), D. HARLFINGER, G. PRATO (der.), 2 cilt, Alexandria, 1991, 275-303.

[733] JACOB A., Une bibliothèque médiévale de Terre d'Otrante (*Parisinus gr.* 549), *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, n. s. 22-23, 1985-1986, 285-315.

[734] KAPRIEV G., *Philosophie in Byzanz*, Wurtzbourg, 2005.

[735] KOTZABASSI S., *Die handschriftliche Überlieferung der rhetorischen und hagiographischen Werke des Gregor von Zypern* (Serta Graeca, 6), Wiesbaden, 1998.

[736] KRESTEN O., *Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitze des Kardinals Isidoros von Kiev*, Viyana, 1976.

[737] KRUMBACHER K., *Geschichte der byzantinschen literatur*, Münih, 1897.

[738] LAMBERZ E., Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften in der frühen Palaiologenzeit, içinde *Praktika tou ektou Diethnous Symposiou Ellenikes Palaiographias (Drama, 21-27 septembriou 2003)* (*Yunan paleografyası VI. Uluslararsı Kolokyumu Kararları*), B. ATSALOS, N. TSIRONI (der.), Atina, 2008 (2010), 133-157 et pi.

[739] LUCÀ S., *Ars renovandi:* modalità di riscrittura nell'Italia greca medievale, içinde *libri palinsesti greci: conservazione, restauro digitate, studio. Atti del Convegno intemazionale, 21-24 Nisan 2004,* S. LUCÀ (der.), Roma, 2008, 131-154.

[740] MAISANO R., ROLLO A. (der.), *Manuele Crisolora e il ritorno del greco in Occidente. Atti del Convegno Intemazionale (Napoli, 26-29 Temmuz 1997),* Napoli, 2002.

[741] MARKOPOULOS A., De la structure de l'École byzantine. Lc maître, les livres et le processus éducatif, içinde *Lire et écrire à Byzance,* B. MONDRAIN (der.), Paris, 2006,85-96.

[742] MERCATI G., *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV* (Studi e Testi, 56), Vatikan, 1931.

[743] MERCATI S. G., Un testament inédit en faveur de Saint-Georges des Manganes, *REB,* 6, 1948, 36-47 = ID., *Collectanea byzantina,* II, Bari, 1970, 54-65.

[744] MERGIALI S., *L'enseignement et les lettres pendant l'époque des Paléologues (1261-1453),* Atina, 1996.

[745] MONDRAIN B., Jean Argyropoulos, professeur à Constantinople, et ses audi-teurs medecins, d'Andronic Éparque à Demetrios Angelos, içinde *Polypleuros nous. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag,* C. SCHOLZ, G. MARIUS (der.), Münih-Leipzig, 2000, 223-250.

[746] MONDRAIN B., La lecture du *De administrando imperio* à Byzance au cours des siècles, içinde *Mélanges en l'honneur de Gilbert Dagron (Travaux et Mémories,* 14), 2002, 485-498.

[747] MONDRAIN B., L'ancien empereur Jean VI Cantacuzène et ses copistes, içinde *Gregorio Palamas e oltre. Studi e document) sulle controversie teologiche del* XIV *secolo bizantino,* A. RIGO (der.), Floransa, 2004, 249-296 ve 8 pl. (bkz. [791]).

[747a] MONDRAIN B., Maxime Planude, Nicéphore Grégoras et Ptolémée, içinde *Chry-sai Pylai. Essays presented to Ihor Ševčenko on his eightieth birthday,* P. SCHREINER, O. Strakhov (der.) (*Palaeoslavica,* 10), 2002, 312-322.

[748] MONFASANI J., *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other émigrés* (mak. derlemesi), Aldershot, 1995.

[749] OIKONOMIDÈS N., *Society, Culture and Politics in Byzantium* (der. E. ZACHARIADOU), Aldershot, 2005-art. Ill, Mount Athos: levels of literacy = DOP, 42, 1988, 167-178; art. IV, Literacy in thirteenth-century Byzantium: an example from Western Asia Minor = *To Hellenikon. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.,* Scarsdale, New York, 1993, 253-265 (bkz. [461] ve [462]).

[750] PÉREZ MARTIN I., *El patriarca Gregorio de Chipre (ca. 1240-1290) y la transmisión de los textos clasicos en Bizancio* (Nueva Roma, 1), Madrid, 1996.

[751] PERTUSI A., *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo Umanesimo* (Civiltà veneziana. Studi, 16), Venedik, 1964.

[752] PODSKALSKY G., *Theologie und Philosophie in Byzanz* (Byzantinisches Archiv, 15), Münih, 1977.

[753] ROSENQVIST J. O., *Die byzantinische Literatur. Vom 6. Jahrhundert bis zum Fall Konstantinopels 1453,* Berlin-New York, 2007.

[754] SCHREINER P., Zwei Bilder aus dem byzantinischen Schulleben, içinde *Dorema, ston I. Karayannopoulo,* Selanik, 1985, 283-290 = ID., *Byzantinische Buchkultur. Eine Auf-satzsammlung. II Das Vissen,* N. Gaul, S. Ronchey (der.), Roma, 2009, art. IX.

[755] ŠEVČENKO I., *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos: la vie intéllectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Subsidia, 3), Brüksel, 1962.

[755a] ŠEVČENKO I., Palaiologan learning, *içinde* MANGO (der.) [153], 284-293.

[756] ŠEVČENKO I., *Society and Intellectual Life in Late Byzantium,* Londra, 1981-art. I, Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century = *Bizans Araştırmaları XIV. Kongresi Sonuçları,* I, Bükreş, 1974, 69-92; art. II The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of Its Intellectuals = *DOP,* 15, 1961, 167-186.

[757] ŠEVČENKO I., Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of his Time, *içinde* UNDERWOOD (der.) [673], 17-91.

[758] TALBOT A. M., Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos Tes Peges and Its Art, *DOP,* 48, 1994, 135-165.

[759] TAMBRUN-KRASKER B., *Pléthon. Le retour de Platon,* Paris, 2006.

[760] TIHON A., *Études d'astronomie byzantine,* Aldershot, 1994 (5. Makale de dahil olmak üzere 9 makale yeniden basıldı, XIV. yüzyılın ilk yarısında Konstantinopolis'te Pers astronomic tabloları = *Byz.,* 57, 1987, 471-487; art. VI, Tables islamiques à Byzance = *Byz.,* 60,1990,401-425; art. VII, Un traité astronomique chypriote du XIVe siècle -*Janus,* 64,1977, 279-308; 66,1979,49-81; 68,1981,65-127).

[761] TIHON A., Les sciences exactes à Byzance, *Byz.,* 79, 2009, 380-434 (konu, kaynakça ile).

[762] TINNEFELD F., Intellectuals in Late Byzantine Thessalonike, içinde *Symposion on Late Byzantine Thessalonike* [663], 153-172.

[763] TINNEFELD F., Zur Entstehung von Briefsammlungen in der Palaiologenzeit, içinde *Polypleuros nous. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag,* C. SCHOLZ, G. MAKRIS (der.), Münih-Leipzig, 2000, 365-381.

[764] TURYN A., *Dated Greek manuscripts of the thirteenth and fourteenth centuries in the libraries of Italy,* Urbana-Şikago-Londra, 1972.

[765] VERPEAUX J., *Nicéphore Choumnos, homme d'État et humaniste byzantin, ca 1250/ 1255-1327,* Paris, 1959.

[766] WILSON N., *From Byzantium to Italy: Greek studies in the Italian renaissance,* Londra, 1992 (İtal. basımı gözden geçirmiş ve artırılmış. *Da Bisanzio all'Italia. Gli studi greci nell'umanesimo italiano,* Alessandria, 2000).

[767] WILSON N., *Scholars of Byzantium,* Londra, 1983; der. revisee, 1996.

[768] WOODHOUSE C. M., *Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford, 1986 (yeniden basım 2000).

BÖLÜM XV
DİNİ HAYAT

Kaynaklar

[769] ARGYRIOU A., *Macaire Makrès et la polémique contre l'islam* (Studi e Testi, 314), Vatikan, 1986.
[770] BOULGARIS E., *Iôseph Monachou tou Brienniou Ta Eurethenta... ekdothenta*, 3 cilt, Leipzig, 1768-1784.
[771] Brokkaar W. G., *The Oracles of the most wise Emperor Leo and the Tale of the true Emperor* (*Amstelodamensis Graecus VIE 8*), Amsterdam, 2002.
[772] CONGOURDEAU M.-H., Scholarios, *Chronographie. Düzeltilmiş basım*, Çev. ve notlama, içinde B. LELLOUCH, S. YERASIMOS (der.), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople* (*İstanbul Kolokyumu sonuçları, Nisan 1996*), Paris, 1999, 74-97.
[773] DARROUZÈS J., *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* (Archives de l'Orient chrétien, 10), Paris, 1966.
[774] GAUTIER P., Le *De* daemonibus du Pseudo-Psellos, REB, 38, 1980, 105-194.
[775] GOUILLARD J., Une source grecque du Sinodik de Boril. La lettre inédite du patriarche Cosmas, TM, 4, 1970, 361-374.
[776] HODGEMAN L., *Nicolas de Cues, Cribratio Alkorani*, Hambourg, 1986.
[777] *Philocalie des Pères neptiques*, Çev. J. TOURAILLE, Paris, 1995.
[778] SINKEWICZ R., A Critical Edition of the Anti-Arsenite Discourses of Theolep-tos of Philadelpheia, *Mediaeval Studies*, 50, 1988, 46-65.

İkincil Literatür

[779] ANGELOU A. D., "Who am I?" Scholarios' answer and the Hellenic Identity, içinde *Philellèn, Studies in honour of Robert Browning*, C. N. CONSTANTINIDES, N. M. PANAGIOTAKES, E. JEFFREYS, A. D. ANGELOU (der.), Venedik, 1996,1-20.
[780] ARGYRIOU A., L'image de l'Occident à travers quatre textes de polémique anti-latine et anti-musulmane, *Byzantinische Forschungen*, 22, 1996, 193-211.
[781] BALIVET M., *Pour une Concorde islamo-chrétienne: démarches byzantines et latines à la fin du Moyen Âge* (*de Nicolas Cues à Georges de Trebizonde*), Roma, 1997.
[782] BOGDANOVIĆ D., *Jovan Lestvićnik u vizantyskoj i staroj srpskoj književnosti* (*Jean Climaque dans la litérature byzantine et la littérature serbe ancienne*), Belgrad, 1968.
[783] Bowman S. B., *The Jews of Byzantium, 1204-1453*, Alabama, 1985.
[784] BROWNING R., The Continuity of Hellenism in the Byzantine World: Appearance or Reality?, içinde *Greece Old and New*, T. WINNIFRITH, P. MURRAY (der.), Londra, 1983; = ID., *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, Northampton-Londra, 1989.

[785] CONGOURDEAU M.-H., L'idée d'Église dans la théologie orthodoxe, *içinde* MAYEUR *ve d.* [579], 299-319.
[786] CONGOURDEAU M.-H., Les problèmes moraux dans l'Église byzantine, *içinde* MAYEUR *ve d.* [579], 500-519.
[787] CONGOURDEAU M.-H., Hesychasme et palamisme, *içinde* MAYEUR *ve d.* [579], 557-563.
[788] CONGOURDEAU M.-H., Saints byzantins du XIVe siècle et spiritualité russe, içinde *La sainteté* (Dinler Tarihi 7. Yaz Üniversitesi kapanış sonuçları Saint-Didier, Vaucluse, 9-12 Temmuz 1998), Montpellier, 1999, 71-81.
[789] CONGOURDEAU M.-H., Les Byzantins face aux catastrophes naturelles sous les Paléologues, *REB*, 67, 2009, 151-163.
[790] CONGOURDEAU M.-H., Introduction de *Théolepte de Philadelphia. Lettres à une princesse et Discours monastiques*, Paris, 2001, 7-37.
[791] CONGOURDEAU M.-H, Nicolas Cabasilas et le Palamisme, içinde *Gregorio Palamas e oltre. Studi e documenti sulle controversie teologiche del XIV secolo bizantino*, A. RIGO (der.), Floransa, 2004, 191-210.
[792] CONGOURDEAU M.-H., "Théolepte de Philadelphie", içinde *Dictionnaire de spiritualité*, 15, 1991, 446-459.
[793] CONGOURDEAU M.-H., Pour une étude de la Peste noire à Byzance, içinde EYPSYCHIA. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris, 1998, 149-163.
[794] CONGOURDEAU M.-H., Courants de pensées apocalyptiques à Byzance sous les Paléologues, içinde *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople. İstanbul Kolokyumu Sonuçları, Nisan 1996*, B. LELLOUCH, S. YERASIMOS (der.) (Varia Turcica, 33), Paris 1999, 55-98.
[795] CONGOURDEAU M.-H., Manuel II et l'islam, *Contacts*, 217, Ocak-Mart 2007, 20-34.
[796] CONGOURDEAU M.-H., Deux patriarches en rivalité: Kallistos et Philothée, içinde *Le Patriarcat œcumenique de Constantinople aux XIVe -XVIe siècles: rupture et continuité* (*Roma, 5-7 Aralık 2005*), Paris, 2007, 37-53.
[797] EVANGELATO-NOTARA F., *Tremblements de terre à Byzance du XIIIe au XVe siècle. Etude historique* (Yunanca), Atina, 1993.
[798] CONTICELLO C. G., CONTICELLO V., *La theologie byzantine et sa tradition*, Cilt 2 (Corpus christianorum), Turnhout, 2002.
[799] CUPANE C., La magia a Bisanzio nel secolo XIV: azione e reazione, *JÖB*, 29, 1980, 237-262.
[800] ĆURCIĆ S., MOURIKI D., *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton, 1991.
[801] DARROUZÈS J., Conférence sur la primauté du pape à Constantinople en 1357, *REB*, 19, 1961, 76-109.
[802] DUCELLIER A., *Chrétiens d'Orient et Islam au Moyen Âge, VIIe-XVe s.*, Paris, 1996.
[803] FRYDE E., *The Early Palaeologan Renaissance* (*1261-c. 1360*), Leyde-Boston-Köln, 2000.
[804] Gardette Ph., Un aspect du messianisme romaniote sous les Paléologues, içinde *Byzance et ses périphéries* (*mondes grec, balkanique et musulman*): *hommage à Alain Ducellier*, B. DOUMERC, C. PICARD (der.), Toulouse, 2004, 111-122.

[805] GUIDOBONI E., COMASTRI A. (der.), *Catalogue of earthquakes and tsunamis in the Mediterranean area from the 11th to the 15th century,* Roma, 2005.

[806] HAMILTON J., HAMILTON B., *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650-c. 1405,* Manchester-New York, 1998.

[807] JACOBY D., Les juifes vénitiens de Constantinople: leur communauté du 12e au milieu du 15e siècle, *Revue des études juives,* 131, 1972, 397-472.

[808] LAURENT V., Les crises religieuses à Byzance. Le schisme anti-arsenite du Métropolite de Philadelphie Théolepte (+1324), *REB,* 18, 1960, 45-54.

[809] LEMERLE P., *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle,* Paris, 1971.

[810] LOOS M., *Dualist Heresy in the Middle Ages,* Prag, 1974.

[811] MAGDALINO P., *L'orthodoxie des astrologues, la science entire le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle),* Paris, 2006.

[812] MASAI F., *Plethon et le platonisme de Mistra,* Paris, 1956.

[813] MEYENDORFF J., *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas,* Paris, 1959.

[814] MEYENDORFF J., Les débuts de la controverse hesychaste, *Byzantion,* 23, 1953, 87-120; = ID., *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems,* Londra, 1974, n° I.

[815] MEYENDORFF J., Society and culture in the 14th c.: Religious Problems, *XIV. Bizans Araştırmaları Uluslararası Kongresi, Raporlar, Bükreş 6-12 Eylül 1971,* 51-65; = ID., *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems,* Londra, 1974, n° VHL

[816] NADAL CANELLAS J., Gregorio Akindinos, içinde G. C. CONTICELLO, V. Contigello [798], 189-314.

[817] NADAL CANELLAS J., *La résistance d'Akindynos à Grégoire Palamas: enquête historique, avec traduction et commentaire de quatre traités édités recemment,* 2 cilt, Leuven, 2006.

[818] OBOLENSKY D., Papas Nicetas: A Byzantine dualist in the land of the Cathars, *Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his sixtieth birthday by his colleagues and students,* C. MANGO, O. PRITSAK (der.), Cambridge, MA, 1983, 489-500.

[819] OIKONOMIDÈS N., Monastères et moines lors de la conquête ottomane, *Südost-Forschungen,* 35, 1976, 1-10.

[820] OIKONOMOS L., L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios, dans *Mélanges Charles Diehl,* I, Paris, 1930, 225-233.

[821] PAPADAKIS A., Gennadius II and Mehmet the Conqueror, *Byz-,* 42, 1972, 88-106.

[822] PATLAGEAN E., La chrétienté grecque: l'éclatement de l'Empire et la domination latine (1204-1274), dans *Histoire du christiartisme,* V, *Apogée de la papauté et expansion de la chrétienté (1054-1274),* Paris, 1993, 665-699.

[823] PINGREE D., The astrological school of John Abramios, *DOP,* 25, 1971, 189-215.

[824] PODSKALSKY G., *Von Photios zu Bessarion. Der Vorrang humanistisch geprägter Theo-logie in Byzanz und deren bleibende Bedeutung* (Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, 25), Wiesbaden, 2003.

[825] REINERT S., Manuel II Palaeologos and his Müderris, *içinde* ČURCIČ-MOURIKI, 39-51.
[826] REINERT S., The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: some preliminary Observations, içinde *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire,* H. AHRWEILER, A. LAIOU (der.), Washington D.G., 1998, 125-150.
[827] RIGO A., Due note sul monachesimo athonita della meta del XIV secolo, *ZRVI,* 26, 1987, 91-113.
[828] RIGO A., *Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di Messalianismo e Bogomilismo rivolte agli esicasti et di problema dei rapporti tra Esicasmo e Bogomilismo,* Floransa, 1989.
[829] RIGO A., Messalianismo = Bogomilismo. Un'equazione dell'eresiologia medievale bizantina, *OCP,* 56, 1990, 53-82.
[830] RIGO A., II patriarca Germano II (1223-1240) e i Bogomili, *REB,* 51, 1993, 91-110.
[831] RIGO A., II Bogomilismo bizantino in eta paleologa (XIII-XV secolo). Fonti e problemi, *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa,* 32, 1996, 627-642.
[832] RIGO A., Le tecniche d'orazione esicastica e le potenze dell'anima in alcuni testi ascetici bizantini, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi,* 4, 1984, 75-115.
[833] RIGO A., Le formule per la Preghiera di Gesu nell'Esicasmo athonita, *Cristianesimo nella storia,* 7, 1986, 1-18.
[834] RIGO A., Le origini delle tecniche psicofisiche d'orazione del Cristianesimo bizantino, içinde *Estetica y Religion. El discurso del cuerpo y los sentidos,* A. VEGA *ve d.* (der.), Barselona, 1998, 257-266.
[835] RIGO A., Gregorio il Sinaita, *içinde* CONTICELLO [798], 35-122.
[836] RIGO A., *Gregorio Palamas e oltre. Studi e Documenti sulle Controverse Teologiche del XIV Secolo Bizantino* (Orientalia Venetiana, 16), Floransa, 2004.
[837] RIGO A., Il monte Athos e la controversia palamitica dal Concilio del 1351 al tomo sinodale del 1368. Giacomo Trikanas, Procoro Cidone e Filoteo Kokki-nos, *içinde* A. RIGO [836], 1-177.
[838] SCHIRO G., *Barlaam Calabro. Epistole greche. I primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste* (Istituto italiano di Studi bizantini e neogreci. Testi e monumenti, 1), Palermo, 1954.
[839] SINKEWICZ R. E., A new interpretation for the first Episode in the Controversy between Barlaam the Calabrian and Gregory Palamas, *Journal of Theological Studies,* 31, 1980, 488-500.
[840] SINKEWICZ R. E., Gregory Palamas, *içinde* CONTICEELO [798], 131-182.
[841] STOEFI A., La biografia di Irene-Eulogia Cumnena Paleologina (1291-1355): un riesame, *Cristianesimo nella storia,* 20, 1999, 1-40.
[842] TODT K.-P., *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam. Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz,* Würzburg, 1991.
[843] TSIRPANI.IS C. N., Byzantine Humanism and Hesychasm in the 13th and 14th c: Synthesis or Antithesis, Reformation or Revolution?, *Gregorios Palamas,* 80, 1997, 309-22.

[844] VAKALOPOULOS A., *Origins of the Greek Nation: the Byzantine Period, 1204-1461,* New Brunswick, N.J., 1970.
[845] VRYONIS S., Byzantine attitudes toward Islam during the late Middle Ages, *Greek, Roman and Byzantine Studies,* 12/2, 1971, 253-286.
[846] WARE K., St Maximos of Kapsokalyvia and Fourteenth-Century Athonite Hesychasm, içinde *Kathegetria, Essays presented to Joan Hussey for her 80th Birthday,* Atina, 1988, 409-430.
[847] YERASIMOS S., Apocalypses constantinopolitaines, *Critique,* 543-544, Ağustos-Eylül 1992, 609-624.

DÖRDÜNCÜ KISIM
BÖLGESEL GÜÇLER

BÖLÜM XVI
EPİR DESPOTLUĞU

Kaynaklar

[848] CHOMATENOS Demetrios, *içinde* J.B. PITRA, *Analecta sacra et classica spicilegio Solesmense parata,* 6, Paris-Roma, 1891.
[849] APOKAUKOS Jean, Métropolite de Naupacte, Lettres, décisions synodales et épigrammes, *içinde* A.P. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Noctes Petropolitanae,* Sen Petersbourg, 1913.
[850] APOKAUKOS Jean, *Sylloge ton mechri semera diasothenton keimenon...,* der. I. DELEMARÈ, Naupacte, 2000.
[851] BEES N. A., Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher,* 1971-1974, 55-160.
[852] *Chronique de Ioannina,* der. L. I. VRANOUSIS, To Chronikon Ioanninon kat' anekdoton demode epitomen, *Epeteris tou mesaionikou Archeiou,* 12, 1962, 57-115 (metinler: 74-101).
[853] *Chronique des Tocco,* der. G. SCHIRO, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di anonimo,* Roma, 1983 (İtal. metin ve çeviri), E. A. Zachariadou'nun düzeltmeleri ile, *Epeirotika Khronika,* 25, 1983, 158-181.
[854] VASILIEVSKIJ V., Epirotica saeculi XIII, VV 3, 1896, 233-299.

İkincil Literatür

[855] CHRYSOS E. (der.), *He byzantine Epeiros,* Yanya, 1992.
[856] DUCELLIER A., *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle,* Selanik, 1981.
[857] KIESEWETTER A., Il trattato del 18 ottobre 1305 fra Filippo I di Taranto e Giovanni I Orsini di Cefalonia per la conquista dell'Epiro, *Archivio storico puglie.se,* 47, 1994, 177-215.
[858] LOENERTZ R., Aux origines du despotat d'Epire et de la principauté d'Achaïe, *Byz,* 43, 1973, 377-389.
[859] MAKSIMOVIČ Lj., Der Despotenhof in Epirus im 14. und 15. Jh., *Höfische Kultur in Südosteuropa,* Gottingen, 1994, 86-105.
[860] NICOL D., *The Despotate of Epiros,* Londra, 1957.

[861] NICOL D., *The Despotate of Epiros (1267-1479)*, Londra, 1984 (bu yeni kitap sadece gerçek despotluktan ve kısaca tarihçesinden bahsediyor)
[862] OIKONOMIDÈS N., Andronic II Paléologue et la ville de Kroia, içinde *The Medieval Albanians. International Symposium 5*, Atina, 1998, 241-247 (= OIKONOMIDES, *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Aldershot, 2005, art. XXI).
[863] PRINZING G., Das byzantinische Kaisertum im Umbruch: zwischen regionaler Aufspaltung und erneuter Zentrierung in den Jahren 1204-1282, *içinde* R. GUNDLACH, H. WEBER (der.) *Legitimation und Funktion des Herrschers*, Stuttgart, 1992, 129-183.
[864] PRINZING G., Das Kaisertum im Staat von Epeiros. Propagierung, Stabilisierung und Verfall, içinde *Praktika diethnous symposiou gia to despotatou tes Epeirou (Arta 27-31 Mayıs 1990)*, Arta, 1993, 17-30.
[865] PRINZING G., Das Verwaltungssystem im epirotischen Staat der Jahre 1210-ca. 1246, *Byzantinische Forschungen*, 19, 1993, 113-126.
[866] PRINZING G., Abbot or Bishop? The Conflict about the Spiritual Obedience of the Vlach Peasants in the Region of Bothrotos ca. 1220, *içinde* ANGELOV (der.) [557], 25-42.
[867] RIGO A., Lo *horismòs* di Sinan Pascha, la presa di Ioannina (1430) e la "lettera" del sultano Murad II, *Thesaurismata*, 28,1998, 57-78.
[868] SCHMITT O. J., *Skanderbeg: der neue Alexander auf dem Balkan*, Ratisbonne, 2009.
[869] SCHMITT O.J., *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, Münih, 2001.
[870] STAVRIDOU-ZAFRAKA A., *Nikaia kai Epeiros ston 13° aiona. Ideologike anliparathese sten prospatheia tous na anakktesoun tin autokratoria*, Selanik, 1990.
[871] STAVRIDOU-ZAFRAKA A., The political ideology of the State of Epiros, *içinde* A. Laiou (der.) [168], 311-323.
[872] STAVRIDOU-ZAFRAKA A., The Relations between Secular and Religious Authorities in the State of Epiros after 1204, *içinde* D. ANGELOV (der.) [557], H-24.
[873] STIERNON D., Les origines du Despotat d'Epire. À propos d'un livre récent [Nicol, 860], *REB*, 17, 1959, 90-126.
[874] VOCOTOPOULOS P., He techne sten Epeiro ston 13° aiona, *içinde* P. L. VOCOTOPOULOS (der.), *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade*, Atina, 2007, 13-24.
[875] ZACHARIADOU E., Paragoge kai emporio sto Despotato tes Epeirou (Epir Despotluğunda üretim ve ticaret), *içinde Praktika Diethnous Symposiou gia to Despotatou tès Epeirou*, Arta, 1992, 87-93.

BÖLÜM XVII
SIRBİSTAN
(AYRICA BKZ. BÖL. XIII SANAT TARİHİ REFERANSLARI İÇİN)

Kaynaklar

[876] MIKLOŠIĆ F. (MIKLOSICH), *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viyana, 1858.

[877] THEINER A., *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia,* Viyana, 1863.
[878] LJUBIĆ Š., *Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* (Güney Slavları ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler konulu belgeler), I-III, Zagreb, 1868-1872.
[879] NOVAKOVIĆ S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka* (ortaçağda Sırp devletlerinin hukuki abideleri), Belgrad, 1912.
[880] SOLOVJEV A., *Odabrani spomenici srpskog prava* (Sırp hukukunun seçilmiş abideleri), Belgrad, 1926.
[881] STOJANOVIĆ Lj., *Stare srpske povelje i pisma* (Eski Sırp yasaları ve mektupları), I, Belgrad, 1929.
[882] STOJANOVIĆ Lj., *Stan srpski zapisi i natpisi* (Eski Sırp notları ve yazıtları), I-VI, Belgrad, 1902-1926 (yeniden basım 1982-1988).
[883] SOLOVJEV A., MOŠIN V., *Grčke povelje srpskih vladara* (Sırp hükümdarların Rum yasaları), Belgrad, 1936.
[884] RADOJČIĆ N., *Dušanov Zakonik* (Dušan kanunu), Belgrad, 1950.
[885] *Stara srpska književnost* (Eski Sırp edebiyatı), l-24, Belgrad,1986-1989.

İkincil Literatur

[886] BLAGOJEVIĆ M., *Državna uprava u spskim srednjovekonim zemljama* (Ortaçağda Sırp ülkelerinde kamu yönetimi), Belgrad, 1997.
[887] BLAGOJEVIĆ M., Grad i župa –medje gradskog društva (Şehir ve jupan–şehirli bir toplumun sınırları), içinde *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII-XVIII vek),* Smederevo-Belgrad, 1992, 67-84.
[888] BLAGOJEVIĆ M., *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbij* (Ortaçağ Sırbistan'ında tarım), Belgrad, 1973.
[889] BOGDANOVIĆ D., *Istorija stare srpske književnosti* (Eski Sırp edebiyatı), Belgrad, 1980.
[890] BOJOVIĆ B., *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe* (Orientalia Christiana Analecta, 248), Roma, 1995.
[891] BOŽIĆ L, *Nemimo Pomorje XV veka* (XV. yüzyılın buhranlı kıyısı), Belgrad, 1979.
[892] ĆIRKOVIĆ S., *Rabotnici, vojnici, duhovnici* (Çalışanlar, askerler, ruhban), Belgrad, 1997.
[893] ĆIRKOVIĆ S., KOVAČEVIĆ-KOJIĆ D., ĆUK R., *Staro srpsko rudarstvo* (Sırp madenlerinin eski işletilişi), Belgrad, 2002.
[894] ĆIRKOVIĆ S., *The Serbs,* Oxford, 2004.
[895] ĆIRKOVIĆ S., *Srbi u s rednjem veku* (Ortaçağ Sırpları), Belgrad, 1995.
[896] DINIĆ M., *Iz srpske istorije srednjega veka* (Ortaçağ Sırp tarihi üzerine), Belgrad, 2003.
[897] DINIĆ M., *Srpske zemlje u srednjem veku* (Ortaçağda Sırp ülkeleri), Belgrad, 1978.
[898] DJORDJIĆ P., *Istorija srpske ćirilice* (Sırp kiril alfabesinin tarihi), Belgrad, 1987.
[899] DJURIĆ V. J., La symphonie de l'État et de l'Église dans la peinture murale en Serbie médievale, içinde *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji,* S. ĆIRKOVIĆ (der.), Belgrad, 1998, 203-224.

[900] FERJANČIĆ B., *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama* (Die Despoten in Byzanz und den südslavischen Ländern), Belgrad, 1960.
[901] FERJANČIĆ B., *Vizantijski i srpski Ser u XIV stolécu* (14. Yüzyılda Bizanslı ve Sırp Serez [Serrai]), Belgrad, 1994.
[902] FERJANČIĆ B., MAKSIMOVIĆ Lj., Sveti Sava i Srbija izmedu Epira i Nikeje (St. Sava and Serbia between Epiros and Nicaea), içinde *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, S. ĆIRKOVIĆ (der.), Belgrad, 1998, 13-26.
[903] HAFNER S., *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, Münih, 1964.
[904] *Istorija Crne Gore* (Karadağ Tarihi), 2 cilt, Titograd, 1967-1970.
[905] *Istorija naroda Jugoslavije* (Yugoslav halkların tarihi), Cilt 1, Belgrad, 1953.
[906] *Istorija srpskog naroda* (Sırp halkının tarihi), 2 cilt, Belgrad, 1981-1982.
[907] JIREČEK K., *Istorija Srba* (Sırpların tarihi), 2 cilt, Belgrad, 1978².
[908] KALIĆ J., *Beograd u srednjem veku* (Ortaçağda Belgrad), Belgrad, 1967.
[909] KALIĆ J., *Srbi u poznom srednjem veku* (Ortaçağ sonunda Sırplar), Belgrad, 1994, 2001².
[910] KATIĆ R., *Stočarstvo sredryovekovne Srbije* (Ortaçağ Sırbistan'ında hayvancılık medievale), Belgrad, 1978.
[911] KORAĆ V., *Izmedu Vizantije i Zapada. Odabrane studije o arhitekturi* (Bizans ve Batı arasında. Seçilmiş mimari araştırmaları), Belgrad, 1987.
[912] KORAĆ V., ŠUPUT M., *Arhitektura vizantijskog sveta* (Bizans dünyası mimarisi), Belgrad, 1998.
[913] MAKSIMOVIĆ Lj., Byzantinische Herrscherideologie und Regierungsmethoden im Falle Serbien. Ein Beitrag zum Verständnis des byzantinischen Commonwealth, içinde *Polypleuros Nous. Miscellanea fÜr Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, C. SCHOLZ, G. MAKRIS (der.), Münih-Leipzig, 2000, 174-192.
[914] MAKSIMOVIĆ Lj., *He ethnogenese ton Serbon ston Mesaiona*, Atina, 1994.
[915] MAKSIMOVIĆ Lj., L'Empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, *Travaux et mémories* (*Mélanges Gilbert Dagron*), 14, 2002, 415-428.
[916] MAKSIMOVIĆ Lj., L'idéologie du souverain dans l'État serbe et la construction de Studenica, *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine*, Belgrad, 1988, 35-50.
[917] MAKSIMOVIĆ Lj., Das Kanzleiwesen der serbischen Herrscher, *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, Ch. HANNICK (der.), Köln-Weimar-Viyana, 1999, 25-54.
[918] MAKSIMOVIĆ Lj., Poreski sistem u grškim oblastima Srpskog carstva (Sırp İmparatorluğu'nun Rum eyaletlerinde vergi sistemi), *ZRVI*, 17, 1976, 101-125.
[919] MAKSIMOVIĆ Lj., Verwaltungsstrukturen in Byzanz und in den Balkanländern, *Südosteuropa-Jahrbuch*, 26, 1996, 47-63.
[920] MAKSIMOVIĆ Lj., POPOVIĆ M., Le village en Serbie medievale, içinde *Villages*, 329-349.
[921] MAKSIMOVIĆ Lj., SUBOTIĆ G., La Serbie entre Byzance et l'Occident, içinde *Byzantina-Metabyzantina. La Périphérie dans le temps et l'espace*, Paris, 2003, 169-184.

[922] MALAMUT E., Cinquante ans à Thessalonique: de 1280 à 1330, *ZRVI*, 40, 2003, 263-296.
[923] MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ S., *Vladarska ideologija Nemanjića* (L'idéologie royale des Nemanides), Belgrad, 1997.
[924] MAVROMATIS L., *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Selanik, 1978.
[925] MIHALJCIĆ R., *Kraj srpskog carstva* (Sırp İmparatorluğu'nun sonu), Belgrad, 1975, 1989², 2001³.
[926] NOVAKOVIĆ S., *Selo* (Le village), 2. basım, Belgrad, 1965.
[927] OSTROGORSKY G., Avtokrator i samodrzac, *Glas Srpske Kraljevske Akademije*, 164, 1935, 95-187 (= *Vizantya i Sloveni: Sahrana dela IV*, Belgrad, 1970, 281-364).
[928] OSTROGORSKY G., *Serska oblast posle Dušanove smrti* (Dušan'ın ölümünden sonar Serez), Belgrad, 1965.
[929] PRINZING G., *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, Münih, 1972.
[930] RADOJČIĆ N., *Srpski drzavni sabori u srednjem veku veku* (Ortaçağ Sırbistan'ında devlet meclisleri), Belgrad, 1940 [Nemanja devletinde Sırp hukuğu tarihi].
[930a] RADOJĆIĆ N., *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Skopje, 1934, Belgrad², 1997.
[931] SOULIS G. Ch., *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, 2. basım, Atina, 1995.
[932] SPREMIĆ M., *Despot Djuradj Branković i njegovo doba*, Belgrad, 1994, 1999².
[933] TARANOVSKI T., *Istorija srpskog prava u nemanjickoj državi* (Nemanjalar devletinde Sırp hukuğu tarihi), 4 cilt, Belgrad, 1931-1935.

BÖLÜM XVIII
BULGARİSTAN

Kaynaklar

[934] *Acta Innocetii PP. III (1198-1216) e registris vaticanis aliisque*, der. T. HALUŠČYNSKYJ (Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes, ser. 3, t. 2), Roma, 1944.
[935] ANSBERT, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, der. A. CHROUST, *MGH SS*, n.s., 5, Berlin, 1928, 15-70.
[936] *Documenta Veneta Historiam Bulgariae et Bulgarum illustranta saeculis XII-XV*, der. V. GJUZELEV, Sofya, 2001.
[937] *Ekthesis nea*, der. J. DARROUZÈS, Paris, 1969.
[938] *Historia peregrinorum*, der. A. CHROUST, *MGH SS*, n.s., 5, 129-152.
[939] POPKONSTANTINOV K., KRONSTEINER O. (der.), *Altbulgarische Inschrijten*, 2, Salzburg, 1997.

İkincil Literatür

[940] BOŽILOV I., *Familijata na Asenevtzi (1186-1460). Genealogija i prosopografija* (Asen ailesi, 1186-1460. Soy bilimi ve prosopografi), Sofya, 1985 (yeniden basım Sofya, 1994).

[941] BOŽILOV I., *Sedem etjuda po srednovekovna historija* (Yedi ortaçağ incelemesi), Sofya, 1995.

[942] BOŽILOV I., GJUZELEV V., *Istorija na srednovekovna Bălgarija VII-XIV vek* (t. I) (Ortaçağ Bulgaristan tarihi, VII-XVI. yy.), Sofya, 1999.

[943] BOŽILOV I., Ivan Ier Asen et Stefan Nemanja-Saint Simeon: fondateurs de deux familles et de deux dynasties, içinde *Stefan Nemanja-Saint Simeon Myroblite. Histoire et tradition*, Belgrad, 2000, 47-54 (Sırpça, Fransızca özet ile).

[944] DUJČEV I., *Medioevo bizantino-slavo*, Cilt I-III, Roma, 1965-1971; Cilt IV, 1-2, Sofya, 1996.

[945] FINE J. V. A., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 1987,

[946] GJUZELEV V., *Očertzi vărhu historijata na bălgarskija Severoiztok i Černopomorieto (kraja na XIIe-načaloto na XVe vek)* (Kuzeydoğu ve Karadeniz kıyısı Bulgaristan tarihi üzerine eskizler, XII. yy sonu-XV. yy. başı), Sofya, 1995.

BÖLÜM XIX
TRABZON İMPARATORLUĞU

Kaynaklar

[947] Ho eis Trapezounta Logos tou Bessarionos, der. O. LAMPSIDES, *Archeion Pontou*, 39, 1984, 3-75.

[948] ROSENQVIST J. O., *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154*, Uppsala, 1996.

[949] OUSPENSKIJ F. I., BENEŠEVIĆ V. N., *Vazelonskie Akty*, Leningrad, 1927.

İkincil Literatür

[950] BRYER A., WINFIELD D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pantos*, 2 cilt, Washington D.C., 1985.

[951] JANSSENS E., *Trebizonde en Colchide*, Brüksel, 1969.

[952] KARPOV S. P., *L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma, 1204-1461. Rapporti politici, diplomatici e commerciali*, Roma, 1986.

[953] KARPOV S. P., *Istoriya Trapezundskoi imperii*, Sen Petersburg, 2007.

BÖLÜM XX
TÜRK KÜÇÜK ASYA

Kaynaklar (bkz. ayrıca [983])

[954] AHMAD IBN TAYMIYYA, Ma'salat al Kanâis (The Question of the Churches), Çev. B. O'KEEFE, *Islamochristiana*, 22, 1996, 53-70.

[955] ANONİM, Historiae romanae fragmenta..., içinde *Antiquitates Italicae Medii Aevi* der. L. MURATORI, III, Milano, 1740, col. 249-398.

[956] AŞIKPAŞAZADE, *Die altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade,* der. F. GIESE, Leipzig, 1929 (Çev. R. F. KREUTEL, *Vom Hirtenzelt zur hohen Pforte....* Graz-Viyana-Köln, 1959).

[957] *Le Destan d'Umur Pacha* (*Düsturname-i Enveri*), der. I. MÉLIKOFF-SAYAR, (Biblio-thèque byzantine, Documents, 2), Paris, 1954.

[958] QUATREMÈRE M., Notice de l'ouvrage qui a pour titre Mesalek alabsar fi memalek alamsar, Voyages des yeux dans les royaumes des différentes contrées (ms. Arabe 583), *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi,* 13, 1838, 554-581.

[959] TAESCHNER F., *Al-Umaris Bericht über Anatolien in seinem Werke Masalık al-absar fi memalik al-amsar,* Leipzig, 1929.

İkincil Literatür

[960] ABULAFIA D., The Impact of the Orient: Economic Interactions between East and West in the Medieval Mediterranean, içinde *Across the Mediterranean Frontiers, Trade, Politics and Religion, 650-1450, Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds, 10-13 July 1995, 8-11 July 1996,* Turnhout, 1997, 1-40.

[961] ANDRESKI S., *Military Organization and Society,* 2. basım, önsöz A. R. RAD-CLIFFE-BROWN, Berkeley-Los Angeles, 1971.

[962] BALIVET M., *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie de Cheikh Bedreddîn le "Hallâj des Turcs" (1358/59-1416),* Istanbul, 1995.

[963] BALIVET M., *Romania byzantine et pays de Rûm turc, Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque,* Istanbul, 1994.

[964] BARTHOLD V. V., *La découverte de l'Asie, Histoire de l'Orientalisme en Europe et en Russie,* Paris, 1947.

[965] BARTHOLD W., *Histoire des Turcs de l'Asie central* (Initiation à l'Islam, 3), Paris, 1945.

[966] BARTHOLD W., *Turkestan down to the Mongol Invasion* (E. J. W. Gibb Memorial Series, n.s., 5), Londra, 1958.

[967] BELDICEANU N., *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe-début XVIe siècle),* Wiesbaden, 1980.

[967a] BELDICEANU-STEINHERR I., La conquête de la Bithynie maritime, étape décisive dans la fondation de l'État ottoman, içinde *Byzanz als Raum,* der. K. Belke *ve d,* Viyana, 2000, 21-34.

[968] BELDICEANU-STEINHERR I, Analyse de la titulature d'Orhan sur deux inscriptions de Brousse, *Turcica,* 34, 2002, 223-240.

[969] BUNDY D., The Syriac and Armenian Christian Responses to the Islamification of the Mongols, içinde *Medieval Christian Perceptions of Islam,* J. V.TOLAN (der.), New York-Londra, 2000, 33-53.

[970] CAHEN Cl., *La Turquie pre-ottomane* (Varia Turcica, 7), Istanbul-Paris, 1988.

[971] CAHEN Cl, La première pénétration turque en Asie Mineure, *Byz-,* 18, 1946-1948, 5-67.

[972] CAHEN Cl., Le commerce anatolien au début du XIIIe siècle, içinde *Mélanges Louis Halphen,* Paris, 1951, 91-101.

[973] CAHEN Cl, Le problème ethnique en Anatolie, *Cahiers d'histoire mondial*, 2, 1954, 347-362.
[974] CAHEN Cl, L'émigration persane des origines de l'Islam aux Mongols, içinde *Atti del Convegno Internationale sul Tema: La Persia nel Mediaevo (Roma 31 marzo-5 april 1970)*, Roma, 1971, 181-193.
[975] CAHEN Cl, *Orient et Occident au temps des Croisades*, Paris, 1983.
[976] CAHEN Cl, Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure, *Der İslam*, 39, 1964, 14-27.
[977] DAY J., The Great Bullion Famine of the Fifteenth Century, *Past and Present*, 39, 1978, 4-54.
[978] EMECEN F., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Istanbul, 2001.
[979] ERDMANN K., *Das anatolische Karawansaray des 13. Jahrhunderts* (Istanbuler Forschungen, Istanbul, Deutsche Archaologische Institut, Band 21, Teil 1), Berlin, 1961.
[980] FLEET K., *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge Studies in Islamic Civilisation), Cambridge, 1999.
[981] FLEET K. (der.), *The Cambridge History of Turkey*, Cilt 1, *Byzantium-Turkey 1071-1453*, Cambridge, 2008.
[982] GEROLYMATOU, M., Le commerce: VIIe-XVe siècle, içinde *La Bithynie* [232], 485-498.
[983] GOLDEN, P. B., Nomads and their Sedentary Neighbors in Pre-Cinggisid Eurasia, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 7, 1987-1991, 41-81.
[984] İNALCIK H., Capital Formation in the Ottoman Empire, *Journal of Economic History*, 21, 1969, 97-140.
[985] İNALCIK H., The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy, içinde *Studies in the Economic History of the Middle East*, M. COOK (der.), Londra, 1970, 207-218.
[986] İNALCIK H., The Yürüks, içinde *Oriental Carpet and Textile Studies II*, R PINNER, W. B. DENNY (der.), Londra, 1986.
[987] İNALCIK H., QUATAERT D. (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994.
[988] JANSSENS H. F., *Ibn Batouta, "Le voyageur de l'Islam" (1304-1369)* (Collection Lebegue), Brüksel, 1948.
[989] KAFADAR C., *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1995.
[990] KASTRITSIS D., *The Sons of Bayezid: Empire building and representation in the Ottoman civil war of 1402-1413*, Leyde, 2007.
[991] KHAZANOV A. M., *Nomads and the Outside World*, 2. basım, Madison, 1994.
[992] KELLNER-HEINKELE B., The Turkomans and Bilad as-Sam, içinde *Land Tenure and Social Tranformation in the Middle East*, T. KHALIDI (der.), Beyrouth, 1984, 169-180.
[993] KÖPRÜLÜ M. F., *Les origines de l'Empire ottoman*, Paris, 1935.
[994] LAURENT J., Byzance et les origines du sultanat de Roum, içinde *Mélanges Charles Diehl*, d. 1: *Histoire*, Paris, 1930, 177-182.

[995] LUTTRELL A., Latin Responses to Ottoman Expansion before 1389, içinde *The Ottoman Emirate* [1030], 119-134.
[996] LUTTRELL A., ZACHARIADOU E. A., *Sources for Turkish history in the Hospitaller's Rhodian archive 1389-1422*, Atina, 2008.
[997] MANZ B. F., *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge, 1989.
[998] MASSON Smith J., Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 44, 1984, 307-345.
[999] MÉLIKOFF I., "Danishmendides", *EI²*, 1960-2002.
[1000] MÉLIKOFF I., *Hadji Bektach, Un mythe et ses avatars*, Leyde-Boston-Köln, 1998.
[1001] MÉLIKOFF I., *Sur les traces du soufisme turc* (Analecta Isisiana, 3), Istanbul, 1992.
[1002] MÉNAGE V. L., The Islamization of Anatolia, içinde *Conversion to Islam*, N. LEVTZION (der.), New York-Londra, 1979, 52-67.
[1003] MÉNAGE V. L., The Menakib of Yakhshi Faqih, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26, 1963, 50-54.
[1004] MORAVIA A., Ibn Taymiyya, dernier grand théoricien du gihâd medieval, *Bulletin des études orientates de l'Institut français de Damas*, 30, 1978, 85-100.
[1005] OCAK A. Y., *La révolte de Baba Resul ou la formation de l'hétérodoxie musulmane en Anatolie an XIIIe siècle* (Türk Tarih Kurumu), Ankara, 1989.
[1006] OIKONOMIDÈS N., La brebis égarée et retrouvée: l'apostat et son retour, içinde D. SIMON (der.), *Religiöse Devianz*, Francfort-sur-le-Main, 1990, 143-157 = ID., *Society and Economic Life in Byzantium*, Aldershot, 2004, art. II.
[1007] OIKONOMIDÈS N., From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair, içinde *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, Istanbul, 1994, 239-247 = ID., *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Aldershot, 2003, art. XX.
[1008] ÖZERGIN M. K., Anadolu'da Selçuklu Kervansaraylari, *Tarih Dergisi*, 15/20, 1965, 141-170.
[1009] RAGIB Y, Les marchés aux esclaves en terre d'Islam, içinde *Mercati e mercanti nell'Alto Medioevo: L'area euroasiatica e l'area mediterranea, Settimane... XL, 23-29 aprile 1992*, Spolète, 1993, 722-763.
[1010] RENOUARD Y., L'événement mondial le plus important du XIVe siècle. La peste noire de 1348-1350, *Études d'histoire médiévale*, Paris, 1968, 143-155.
[1011] RICHARD J., *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge* (XIIIe-XVe *siècles*) (Collection de l'École française de Rome), Roma, 1977.
[1012] SETTON K. M., *The Papacy and the Levant*, c. I: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, t. II, *The Fifteenth Century*, Philadelphie, 1976, 1978.
[1013] SPULER B., *Die Mongolen in Iran*, 2. basım, Berlin, 1968.
[1014] STEIG R., Versuch einer Auswertung der Reisebeschreibung von ibn Battuta (nach der englischen Übersetzung von H. A. R. Gibb) zur Bedeutungsdiffe-renzierung westanatolischer Siedlungen, *Der Islam*, 47, 1971, 43-58.

[1015] TURAN O., *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul, 1971.
[1016] VRYONIS S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1971.
[1017] WITTEK P., *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938.
[1018] WITTEK P., Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie, *Byzantion*, 10, 1935, 11-64.
[1019] ZACHARIADOU E. A., *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Aldershot, 2007 [mak. derlemesi].
[1020] ZACHARIADOU E. A., *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, Londra, 1985 [mak. derlemesi
[1021] ZACHARIADOU E. A., Co-existence and religion, *Archivum Ottomanicum*, 15, 1997, 119-129.
[1022] ZACHARIADOU E. A., Gazi Çelebi of Sinope, *içinde* BALLETTO (der.) [1055], 1271-1275.
[1023] ZACHARIADOU E. A., La part des Turcs dans les revenus des colonies latines, *içinde* BALARD-DUCELLIER [1054], 348-350.
[1024] ZACHARIADOU E. A., Notes sur la population de l'Asie Mineure turque au XIVe siècle, *Byz. Forschungen*, 12, 1987, 226-227.
[1025] ZACHARIADOU E. A., Religious Dialogue between Byzantine and Turks during the Ottoman Expansion, içinde *Religions-gespräche im Mittelalter* (Wolfenbütteler Mittelalter-Studien), Wiesbaden, 1992, 289-304.
[1026] ZACHARIADOU E. A., S'enrichir en Asie Mineure au XIVe siècle, içinde *Hommes et richesses* II, 215-224.
[1027] ZACHARIADOU, E. A. The early years of Ibrahim I Karamanoglu, içinde *The Sweet Land of Cyprus, Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nikosia, 1993, 147-156.
[1028] ZACHARIADOU E. A., The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States, içinde *The Ottoman Emirate* [1030], 225-236.
[1029] ZACHARIADOU E. A., À propos du syncretisme islamo-chrétien dans les territoires ottomans, *Syncrétismes et héresies dans l'Orient seldjoukide et ottoman* (XIVe-XVIIIe *siècle*), G. Veinstein (der.), Paris, 2005, 395-403.
[1030] ZACHARIADOU E. A. (der.), *The Ottoman Emirate, Halcyon Days in Crete I, A Symposium Held in Rethymnon 11-13 January 1991*, Rethymnon, 1993.

BÖLÜM XXI
BİZANS'TA BATILILAR

Kaynaklar (bkz. Ayrıca yukarıda, böl. VII)

[1031] DURAN I DUELT D., *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi e edició*, Barselona, 2002.
[1032] BALARD M., Péra au XIVe siècle: documents notariés des archives de Gênes, *içinde* BALARD, LAIOU, OTTEN-FROUX [215], 1-77.

[1033] BRATIANU G. L, *Actes des notaires gênois de Péra et de Cqffa de la fin du treizième siècle (1281-1289)*, Bükreş, 1927.
[1034] CARILE A., Partitio terrarum imperii Romanie, *Studi Veneziani, 1*, 1965, 125-305.
[1035] FOSSATI-RAITERI S., *Genova e Cipro. L'inchiesta su Pietro di Marco, Capitano di Genova in Famagosta (1448-1449)* (Collana storica di fonti e studi diretta da Geo Pistarino, 41), Cenova, 1984.
[1036] GASPARES Ch. (der.), *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri 1227-1418*, 2 cilt, Atina, 2004.
[1036a]GASPARÈS Ch., *E ge kai kai oi agates ste mesaionike Krete, 13os-14os ai*, Atina, 1997.
[1037] LAIOU A. E., Un notaire vénitien à Constantinople: Antonio Bresciano et le commerce international en 1350, *içinde* BALARD, LAIOU, OTTEN-FROUX [215], 79-151.
[1038] OTTEN-FROUX C., Documents inédits sur les Pisans en Romanie aux XIIe-XIVe siècles, *içinde* BALARD, LAIOU, OTTEN-FROUX [215], 153-195.
[1039] OTTEN-FROUX C., *Une enquête à Chypre au XVe siècle. Le sindicamentum de Napoleone Lomellini, capitaine général de Famagouste (1459)*, Nikosia, 2000.
[1040] THIRIET F., *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360; 1401-1403)*, Venedik, 1978.

İkincil Literatür (bkz. ayrıca Jacoby [235])

[1041] ARGENTI Ph. P., The Mahona of the Giustiniani. Genoese Colonialism and the Genoese Relationship with Chios, *Byzantinische Forschungen*, 6, 1979, 1-35.
[1042] ASHTOR E., II commercio levantino di Ancona nel basso Medioevo, *Rivista storica italiana*, 88/2, 1976, 213-253.
[1043] BALARD M., *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe s.)*, 2 cilt (*BLEAR*, 235), Cenova-Roma, 1978.
[1044] BALARD M., L'organisation des colonies etrangères dans l'empire byzantin (XIIe-XVe siècle), içinde *Hommes et richesses*, 261-276.
[1045] BALARD M., *Les marchands italiens à Chypre*, Nicosia, 2007 (recueil d'art.).
[1046] BALARD M., Les milieux dirigeants dans les comptoirs génois d'Orient (XIIIe-XVe siècles), içinde *La Storia dei Genovesi*, Cenova, 1981, 159-181.
[1047] BALARD M., L'amministrazione genovese e veneziana nel Mediterraneo orientale, *içinde* ORTALU-PUNCUH [1092], 201-212.
[1048] BALARD M., Le mastic de Chio, monopole de la Mahone génoise, içinde *Res orientates VI. Hommages à Claude Cahen*, Paris, 1994, 223-228.
[1049] BALARD M., Les équipages des flottes génoises au XIVe siècle, içinde *Le Genti del Mare Mediterraneo*, R. RAGOSTA (der.), Napoli, 1981, 511-534.
[1050] BALARD M., Les forces navales génoises en Méditerranée aux XVe et XVIe siècles, içinde *Guerre, pouvoir et noblesse au Moyen Âge (Mélanges en l'honneur de Philippe Contamine)*, Paris, 2000, 63-69.
[1051] BALARD M., Les formes militaires de la colonisation génoise (XIIIe-XVe siècles), içinde *Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, Madrid, 1988, 67-78.

[1052] BALARD M., DUCELLIER A. (der.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e-XVIe siècles)*, Paris, 2002.
[1053] BALARD M., DUCELLIER A. (der.), *Le portage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, Paris, 1998.
[1054] BALARD M., DUCELLIER A. (der.), Coloniser au Moyen Âge, Paris 1995.
[1055] BALLETTO L. (der.), *Oriente e Occidente tra medioevo e età modema. Studi in onore di Geo Pistarino*, 2 cilt, Acqui Terme, 1997.
[1056] BORSARI S., *II dominio veneziana a Creta nel XIII secolo*, Napoli, 1963.
[1057] BORSARI S., *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli, 1966.
[1057a] BORSARI S., L'Eubea veneziana, Venedik, 2007.
[1058] CARO G., *Genova e la supremazia sul Mediterraneo (1257-1311)*, 2 cilt (*Atti della Societa ligure di Storia patria*, 14), Cenova, 1974 (İtal. Çev. *Genua und die Machte am Mittelmeer 1257-1311*, Halle, 1895-1899).
[1059] CESSI R., *Storia della Repubblica di Venezia*, Floransa, 1981.
[1060] CITARELLA A. O., *II commercio di Amalfi nell'alto Medioevo*, Salerno, 1977.
[1061] DEL TREPPO M., LEONE A., *Amalfi medioevale*, Napoli, 1977.
[1062] DJURIC I., *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996.
[1063] DURAN I DUELT D., Tension et équilibre dans les petites communautés d'Occidentaux à Constantinople: l'exemple des Catalans au XVe siècle, içinde BALARD-DUCELLIER [1052], 97-103.
[1064] EYICE S., *Galata ve kulesi*, İstanbul, 1969.
[1065] CALLINA M., *Vicende demografiche a Creta nel corso del XIII secolo (Quademi della Rivista di studi bizantini e slavi, 2)*, Roma, 1984.
[1066] GANCHOU T, Dèmètrios Kydonès, les frères Chrysobergès et la Crète (1397-1401). De nouveaux documents, *içinde* MALTEZOU-SCHREINER [1082], 435-493.
[1067] HOLTON D. (der.), *Literature and Society in Renaissance Crete*, Cambridge, 1991.
[1068] HOUSLEY N., *The Later Crusades. From Lyons to Alcazar 1274-1580*, Oxford, 1992.
[1069] JACOBY D., La "Compagnie catalane" et l'État Catalan de Grece. Quelques aspects de leur histoire, *Journal des savants*, 1966, 78-103 = ID. [235], art. V.
[1070] JACOBY D., La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIIe siècle: une nouvelle approche, *içinde* BALARD, DUCELLIER [1053], 297-313.
[1071] JACOBY D., The Venetian quarter of Constantinople from 1082 to 1261. Topographical Considerations, içinde *Novum Millenium: Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck*, 19 December 1999, C. SODE, S. TAKÀCS (der.), Aldershot, 2001, 153-170.
[1072] JACOBY D., La consolidation de la domination de Venise dans la ville de Negrepont (1205-1390): un aspect de sa politique coloniale, *içinde* MALTEZOU, SCHREINER [1082], 153-170.
[1073] SCHMITT O. J., "El viazo de Patras" — Venezianische Kaufleute und die Moreotische Gesellschaft in den letzten Jahrzehnten der byzantinischen Peloponnes (1430-1458), *BZ*, 94, 2001, 670-683.

[1074] KODER J., *Negroponte: Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 112), Viyana, 1973.

[1075] LAIOU A. E., Observations on the Results of the Fourth Crusade: Greeks and Latins in Ports and Markets, *Medievalia et Humanistica*, 12, 1984, 43-60.

[1076] LOENERTZ R.-J., Byzantina et Franco-Graeca, 2 cilt, Roma, 1970-1978.

[1077] LOENERTZ R.-J., *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel 1207-1390*, Floransa, 1975.

[1078] LOENERTZ R.J., La société des Frères pérégrinants de 1374 à 1475. Étude sur l'Orient dominicain, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 45, 1975, 107-145.

[1079] LOPEZ R. S., Venise et Gênes: deux styles, une réussite, *Diogène*, 71, 1970, 43-51.

[1080] LOPEZ, R. S., Su e giù per la storia di Genova (Collana storica di fonti e studi diretta da Geo Pistarino, 20), Cenova, 1975.

[1081] MAIRE-VIGUEUR J.-G. (der.), I *podesta dell'Italia comunale*, 2 cilt, Roma, 2000.

[1082] MALTEZOU C. A., SCHREINER P. (der.), *Bisanzio, Venezia e il mondo Franco-greco (XIII-XV secolo). Atti del Colloquio intemazionale organizzato nel centenario della nascità di Raymond-Joseph Loenertz o.p. Venezia 1-2 dicembre 2000*, Venedik, 2002.

[1083] MALTEZOU C. A., Concessio Crete, Paratereseis sta engrapha dianomes pheoudon stous protous Benetous apoikous tes Kretes, içinde *Loibe eis mnemen Andrea G. Kalokairinou*, Heraklion, 1994, 107-131.

[1084] MALTEZOU C. A., Creta fra la Serenissima e la Superba, *içinde* BALLETTO [1055], 763-774.

[1085] MALTEZOU C. A., II quartiere veneziano di Costantinopoli (Scali marittimi), Thesaurismata, 15, 1978, 30-61.

[1086] MALTEZOU C. A., *Ho thesmos tou en Konstantinoupolei Benetou Bailou (1268-1453)*, Atina, 1970.

[1087] MALTEZOU C. A., The historical and social context, in. HOLTON, *Literature* [1067], 17-47.

[1088] MARTIN M. E., The Chrysobull of Alexis I Conmenus to the Venetians and the Early Venetian Quarter in Constantinople, *Byzantinoslavica*, 39, 1978, 19-23.

[1089] MAZARAKES A. (der.), Oi Gatelouzoi tes Lesbou, Atina, 1996.

[1090] McKEE S., *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia, 2000.

[1091] MÜLLER-WIENER W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977.

[1092] ORTALLI G., PUNCUH D. (der.), *Genova, Venezia, il Levante nei secoli* XII-XIV, Cenova-Venedik, 2001.

[1093] ORTALLI G. (der.), *Venezia e Greta*, Venedik, 1998.

[1094] PAPADAKI A., *Religious and Civil Rituals in Crete under Venetian Rule*, Rethymno, 1995 (Yunanca, İtal. Çev. G. PFELIDIS, *Cerimonie religiose e laiche nell'isola di Creta durante it dominio veneziano*, Spolète, 2005).
[1095] PISTARINO G., *Chio dei Genovesi nel tempo di Cristoforo Colombo* (Nuova Raccolta Colombiana, 12), Roma, 1995.
[1096] PISTARINO G., Chio dei Genovesi, *Studi Medievali*, 3. seri, 10/1, 1969, 3-68.
[1097] PISTARINO G., Genova e Amalfi nei secoli XII-XV, içinde *Amalfi nel Medioevo. Convegno internazinali 14-16 giugno 1973*, Salerno, 1977, 285-347.
[1098] PISTARINO G., *Genovesi d'Oriente*, Cenova, 1990.
[1099] PISTARINO G., I Genovesi in Pera-Galata turca, *içinde* ID., İ gin dell'Oltremare, Cenova, 1988, 409-455.
[1100] RAVEGNANI G., La Romania veneziana, içinde *Storia di Venezia II* [162a], 183-231.
[1101] SAINT-GUILLAIN G., L'Archipel des seigneurs. Pouvoirs, société et insularité dans les Cyclades à l'époque de la domination latine (XIIIe-XVe siècles), doktora tezi, Üniversite Paris 1 (2003) (el yazması).
[1102] SAINT-GUILLAIN G., Seigneuries insulaires: les Cyclades au temps de la domination latine (XIIIe-XVe siècle), *Médiévales. Langues, textes, histoire*, 47 2004, 31-45.
[1103] SAUVAGET J., Notes sur la colonie génoise de Péra, Syria, 8, 1934, 252-269.
[1104] SETTON K. M. (der.), A History of the Crusades, 2. basım, 6 cilt, Madison, W.I., 1969-1989.
[1105] SETTON K. M., *Catalan Domination of Athens*, 2. basım, Londra, 1975.
[1106] TOPPING P., The Morea, *içinde* SETTON [1104], t. 3, 104-166.

SONUÇ
BİZANS MİRASI

[1107] AUZEPY M.-F. (der.), *Byzance en Europe*, Saint-Denis, 2003 (XIV. yüzyıldan itibaren Avrupa ülkeleri tarihinde Bizans, XIX. ve XX. yüzyıl Avrupa'sında Bizans imajı konulu denemeler).
[1108] CAMERON Av., He apousia tou Byzantiou/The Absence of Byzantium, *Nea Estia*, 163/1807, 2008, 4-59.
[1109] DAGRON G., Oublier Byzance. Éclipses et retours de Byzance dans la conscience européenne, *Praktika tes Akademias Athenon*, 82, 2007, 141-158.
[1110] KALDELLIS A., *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge, 2007.
[1111] LEMERLE P., Présence de Byzance, *Journal des savants*, juillet-dec. 1990, 247-268.
[1112] SPIESER J.-M. (der.), *Présence de Byzance*, Gollion, CH, 2007 (SPIESER, BOESPFLUG, LABRUSSE, LASSITHIOTAKIS ve CAMERON'un, Avrupa'da Bizans'ın XIX. ve XX. yüzyıllarda karşılanışı üzerine denemeleri).
[1113] SPIESER J.-M. (der.), Du Cange and Byzantium, içinde R. CORMACK, E. JEFFREYS (der.), *Through the Looking Glass: Byzantium Through British Eyes*, Ashgate, Aldershot, 2000, 199-21

Söz Dizini

A
Abaka (Moğol hükümdar) 121, 153, 312
abiotikion 137, 357
Abramios, İoannes 231
abusivis 233
Acciaiuoli Antonio 335
Acciaiuoli Nicolas 335
adalet 132, 138, 139, 181, 346, 359
adnoumiastes 148
Adorno 319, 320
Adrianopolis (Edirne) 18, 19, 22, 23, 42, 43, 47, 51, 65, 102, 124, 162, 164, 252, 260, 285, 327
Adriatik 168
agape 136
aggareiai 136, 357
Agios Andreas Kilisesi 121
agora 93
agridion 79
ağırlık 165, 211, 359, 362
aile 29, 87, 88, 97, 101, 124, 139, 142, 154, 222, 265, 268, 273, 288, 298, 307, 339, 349, 359
aile ağları 101
Ainos (Enos) 99, 334, 335
Akataleptos (manastır) 229
akçe (çoğ. akça, aspre) 165
Akhaia 21, 24, 25, 28, 64, 169, 263, 335
akın 59, 74, 93, 312, 318, 319, 321, 358
Akindynos, Gregorios 182, 233, 236, 238, 246, 247
Akra (Latin krallığı) 74, 208, 313, 330, 336, 337
akritai 73, 142, 145
Akropolites, Georgios 121, 129, 130, 131, 135, 207, 213, 215, 220, 226, 243, 288
aktemones 136
Aktouarios 214, 220, 227
Alania, Alanlar 299
Alaya (Alanya) 310
Aleksandros IV. (papa) 188
Aleksios IV. Angelos (imparator) 19, 24, 53, 271, 293
Aleksios I. Komnenos (Trabzon İmparatoru) 293, 304
Aleksios Metohites 135
Alfonso V. (Aragon kralı) 66, 340
alım gücü 95, 96, 167, 170
Ali Paşa 292
allagion 141, 147, 357
Al Nasır 102
Alpaslan 303
altın 17, 45, 98, 119, 122, 138, 146, 155, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 281, 288, 316, 317, 318, 320, 359
Altın Boynuz 106, 110, 117, 122, 123, 239, 331, 338, 339
Altın Kapı 53
Altın Orda 27, 102, 122, 153, 168, 171, 289, 290, 345
Amalfi 337, 338
Amarantina 255
Amastris 19, 294
Amédée VI. (Savoya kontu) 50
Amiroutzes, Georgios 302
Amorion 92
Anadolu 18, 19, 28, 43, 52, 53, 56, 60, 63, 65, 67, 69, 73, 75, 127, 153, 162, 165, 166, 195, 207,

241, 252, 293, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 357, 413, 414
Anadolu Hisarı 67
anahoretes 183
Ancona 215, 340, 416
Anconalı Ciriaco 234
Andreas Paleologos 135
Andronikos II. Paleologos (imparator) 33
Andros 96, 162, 328
angarya 82, 84, 136
Angelos 19, 24, 42, 46, 53, 133, 141, 143, 144, 166, 173, 174, 223, 234, 259, 264, 271, 284, 285, 286, 293, 401
Anhialos 32
Anjoulu Carlo, II 166, 263, 358
Anjoulular 38, 263
Ankaralı Makarios 175, 177
Ankyra (Ankara) 54
Anna Paleologina (IX. Mihael'in kızı, Epirli Thomas'ın karısı) 263
Anna Paleologina (VIII. Mihael'in yeğeni, Epir naibesi) 153, 262
ansiklopedi 226
Antonios 129, 176, 178, 181, 182, 186, 192, 250, 356
Antonios IV. (patrik) 129, 178, 181, 182, 250, 356
aplekton 136
apographeus 138
Apros 149, 285
Aquinolu Thomas 188, 189, 233, 234, 249, 251
araf 188, 190, 191
Aragon 27, 28, 33
Aral Denizi 303
Araplar 126
arbaletçi 151
Argos 54, 73, 334, 335, 344
Argyroi (aile) 134
arhonluk 260, 357, 358
Aristo 212, 219, 226, 227, 232, 234, 242, 243, 251
aristokrasi 92, 95, 103, 123, 125, 145, 350
aristokrat 101, 103, 218
Aristoksene 229
aritmetik 212, 229, 361, 366
Arnavutlar 73, 264
Arnavutluk 22, 42, 43, 64, 65, 262, 263, 265, 276, 279, 286, 324
Arsenios (Antakya patriği) 24, 29, 30, 121, 174, 175, 204, 236
Arsenios Autoreianos (patrik) 29, 236
Arsenos Autoreianos 139, 356
Arta 19, 74, 76, 82, 160, 166, 168, 198, 202, 259, 262, 263, 264, 265, 267, 351, 379, 407, 408
askere alma 309
Aslan Yürekli Richard 187
astroloji 231, 253, 301
astronomi 212, 220, 222, 224, 225, 226, 230, 231, 253, 361
Asya 19, 21, 23, 26, 29, 30, 31, 32, 36, 38, 51, 53, 55, 57, 61, 74, 75, 76, 79, 81, 83, 93, 95, 96, 97, 105, 109, 110, 112, 113, 123, 124, 130, 132, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 153, 165, 173, 182, 183, 199, 207, 215, 236, 252, 284, 293, 294, 297, 299, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 335, 337, 342, 349, 357, 359
at 58, 83, 85, 131, 132, 148, 165, 208, 267, 308, 316, 318, 366, 368, 374, 388, 390, 394, 396, 398, 415
Athanasios, II. (İskenderiye patriği) 184
Athanasios, I. (patrik) 125, 175, 176, 179, 181, 184, 236, 253, 356
Athanasios (keşiş) 110, 125, 129, 139, 140, 175, 176, 179, 180,

181, 182, 184, 185, 186, 191, 236, 239, 240, 243, 250, 253, 255, 351, 356, 392
Athena 117
Athos Dağı 46, 57, 58, 63, 73, 76, 80, 87, 180, 183, 184, 185, 198, 220, 229, 237, 241, 245, 246, 247, 248, 250, 252, 270, 271, 288, 299, 302, 361, 377
Attalia (Antalya) 182, 309, 310, 313, 319, 321, 324
Augustinus (aziz) 232, 233, 243, 251
Aurispa Giovanni 234
Avignon 49, 55, 191, 228
Avlona 259, 260, 262, 264
Aydın 30, 36, 38, 40, 42, 162, 169, 316, 318, 319, 334, 351
Aydınoğlu 36, 314, 315, 316, 318, 322
Azerbaycan 310
aziz 129, 163, 174, 200, 202, 204, 205, 250, 272, 293, 299
Aziz Demetrios 163, 164, 202, 203
Aziz Eftimos 203
Aziz Georgios 48, 179, 199, 203, 217, 294, 307
Aziz Havariyun 119, 203, 204
Aziz Hieronimus 233
Aziz Mamas 187
Aziz Nikolas Orfanos 203
Aziz Şehitler (kilise) 288
Azov 319

B

Baba İlyas 312
Bafeus 123
Bağdat 296, 303, 304, 313, 314
baharat 94, 96, 111, 112, 162, 319, 320
bahçe 85
bal 82, 111
Bâle 64, 191
balık 99, 267, 297
Balkanlar 18, 21, 22, 23, 27, 30, 31, 32, 36, 38, 44, 48, 49, 51, 54, 55, 65, 66, 74, 92, 95, 97, 98, 104, 114, 152, 168, 169, 170, 171, 172, 184, 195, 260, 268, 273, 283, 290, 291, 329, 349
Barbarenoi (Berberler) 148
Barlaam (Kalabrialı) 17, 43, 189, 191, 228, 229, 230, 233, 236, 238, 245, 246, 247, 248, 249, 398, 406
Barozzi 338
Barselona 92, 172, 319, 406, 415
basileus 110, 293, 294, 300, 330, 331, 340, 342
basilikon (sikke) 156, 157, 169
baş melek 120
başpiskoposluk 197, 271, 272, 360
Batılılar 12, 27, 61, 94, 107, 119, 185, 194, 320, 329, 338, 339
Batı 12, 22, 23, 27, 29, 31, 32, 45, 49, 50, 53, 55, 57, 60, 61, 63, 64, 65, 68, 73, 74, 76, 77, 79, 88, 89, 91, 94, 96, 97, 98, 100, 102, 105, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 119, 121, 124, 130, 132, 140, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 157, 159, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 170, 172, 188, 191, 195, 198, 199, 207, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 223, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 239, 240, 244, 249, 251, 263, 265, 266, 273, 276, 278, 279, 280, 281, 285, 286, 289, 296, 297, 302, 306, 309, 310, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 332, 336, 337, 349, 350, 352, 358, 359, 360, 361, 392, 409, 413
Battal Gazi 304
Baybars (Memluk sultanı) 28, 120
Baycu Noyan (Moğol vali) 312
Bayezid (Sultan Yıldırım Bayezid) 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 62, 67, 139, 154, 169, 240, 241, 252, 320, 324, 325, 349, 413
Bela, IV. 289
Belh 311

beltioseis (iyileştirmeler) 88
Beotia 18, 73
Berat 119, 263, 264
Berroia (Veroia) 46, 92, 135
Bertrandon de la 340
Bessarion (İznikli kardinal) 65, 125, 191, 192, 193, 195, 224, 230, 231, 234, 251, 301, 302, 350, 393, 400, 401, 405
Béthuneli Conon 22
bey 54, 292, 317, 357
beylerbeyi 357
Beylikler 317, 318, 413
Birgi 316
birlik 12, 25, 47, 50, 56, 147, 173, 188, 189, 265, 288, 314, 325, 350, 357
Bithinya 19, 30, 35, 36, 43, 74, 75, 77, 80, 81, 94, 95, 138, 142, 294, 314, 321, 322, 323
Bizanslı bankerler 349
Bizye (Vize) 146
Bloislı Louis 19
Boetia 278
Bogomil 237, 238
Boğaz 47, 55, 67, 120, 124, 334
Boğazlar 47, 50, 67, 93, 113, 143, 319, 333, 334, 348
Bouisavos (protostrator) 267
Bouthrot (Butrint) 259, 262, 263
boya 66, 96, 112, 203, 303, 320
Bosna 53, 237, 239, 274
Braničevo 289, 290
Branos 41
Brienneli Gautier 332, 333
Brienneli Jean (Latin imparator) 355
bronz 117, 119, 120, 133, 160, 165, 204, 316
Brousse (Bursa) 412
Buda 50
buğday 46, 47, 55, 64, 67, 74, 81, 82, 102, 103, 107, 110, 111, 112, 137, 140, 267, 296, 345, 360, 361
Buldoni, Angelo 340
Bulgar 19, 21, 22, 25, 31, 32, 43, 46, 47, 52, 54, 63, 112, 113, 153, 161, 164, 169, 171, 185, 186, 199, 206, 237, 245, 271, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 323, 349, 351, 390
Bulgaristan 23, 27, 31, 32, 47, 52, 145, 161, 164, 165, 168, 169, 171, 185, 198, 238, 260, 271, 276, 277, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 324, 365, 411
Bulla Cypria 188
bütçe 157
Büyük Ayrılık 59, 61
büyük dük (megas douks) 168, 206, 228
Büyük Kilise (Ayasofya) 17, 119, 120, 122, 178, 243
Büyük Komnenoslar 294, 298, 299, 302, 309, 354
Büyük Vlahya 58, 286

C-Ç

cam 91, 92, 93, 96, 97, 207
cami 120, 240, 323
Can Alıcı (Aziz Michel) 307
Canide (şehit) 299
carlin 169
carlini (sikke) 166
Carrousel (zafer takı) 117
Cattaro (bkz. Kotor) 161, 164
Celaleddin (Harzemşah sultanı) 310
Cengiz Han 230, 311
Cenova 28, 32, 33, 35, 42, 45, 47, 51, 55, 56, 57, 67, 74, 91, 92, 95, 98, 102, 103, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 122, 124, 125, 128, 143, 144, 152, 159, 162, 167, 168, 169, 239, 292, 296, 297, 299, 318, 319, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 380, 381, 382, 384, 415, 416, 417, 418

Centurione 64, 335
Champlitteli Guillaume 19
Chateaumorandlı Jean 56
Chomatenos 266
Choza (aile) 124
Cicero 224, 232
cihat 73, 304, 313, 316, 322, 357
cizye 310, 357
Clavijo 122
Contarini 338, 369
Coressi 124
Corner 338
Courtenayli Catherine 29
Courtenayli Philippe (Baudouin II oğlu) 26, 28
Courtenayli Robert (Latin imparator) 22
Crispo 338
Çaka 289
Çanakkale Boğazı 43, 319, 322, 323
çeviri 232, 233, 251, 347, 364, 395, 407
çeyiz 31, 64, 101, 139, 154, 262, 263, 274, 324, 334
Çimpe 47, 48
Çin 32, 93, 96, 167, 297, 303, 312
çocuk 24, 199, 299, 325, 333, 358, 360
Çoruh 294

D

Danişmend 304
Daphnousia 26
De administrando imperio 401
değerli taşlar 45
dekateia 85, 136, 357
Deksios, Theodoros 249
Demetrias 144
demos 103, 135, 297
demosiaka kefalaia 137
demosion 136
denier (tours-tournois) 358, 362
deniz 33, 35, 55, 57, 67, 93, 95, 96, 101, 104, 106, 110, 113, 119, 143, 144, 145, 251, 252, 292, 296, 297, 309, 310, 315, 316, 321, 322, 327, 331, 334, 337, 338, 341, 346, 347, 348
deprem 48, 252
deri 45, 99, 110, 111, 112, 281
despotluk 264, 266
Dicta Catonis 224, 232
didaskalos 213, 393
Dinar Alpleri 259
din değiştirme 187
Diofante 222, 229
Dionysios o Areopagites (aziz) 60
Dionysiou (manastır) 77, 79, 89, 299, 369, 411
diplomatik 21, 26, 40, 61, 284, 302, 328, 343
ditheism 246, 248
diyalektik 134, 212, 214, 350, 362
Dobrotitsa (despot) 165, 291, 292
Doğu 10, 17, 23, 35, 45, 73, 75, 76, 77, 79, 83, 84, 86, 94, 97, 102, 103, 108, 111, 112, 113, 134, 144, 152, 155, 162, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 172, 179, 184, 191, 195, 197, 208, 215, 216, 229, 284, 293, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 306, 309, 312, 313, 320, 330, 333, 337, 338, 341, 349, 352, 359, 363, 364, 392
Doğulu 65, 98, 117, 145, 190, 306, 320, 352, 368
Doheiariou (manastır) 89, 150
doktor 223, 301
dokunulmazlık 348
Dominikenler 187, 189, 191
donanma 27, 41, 102, 108, 143, 144, 149, 158, 297, 300, 330, 331, 336, 360
Doria 47, 315, 334, 373
Doukas (tarihçi) 57, 58, 60, 62, 66, 126, 240, 241, 256, 367, 398
dönme 175, 253
Dragas 153
Drugunthia 237
dua 68, 229, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 357, 361

Dubrovnik (bkz. Ragusa) 98, 161, 270, 273, 279, 281, 383
ducati turchi 167
dul 66, 101, 198, 264
Dumbarton Oaks 58, 365, 366, 371, 394, 396, 397
Durazzo 21, 31, 251, 264, 407
düka 42, 47, 50, 111, 158, 168, 169, 170, 172, 265, 317, 318, 344
dükkân 41, 101
dynatoi 135

E

Edirne (Andrianopolis) 52, 63, 67, 68, 169, 265
Efes 30, 65, 145, 166, 167, 183, 192, 214, 219, 231, 237, 252, 314, 317, 325, 364
Efesli 191, 192, 236, 249
Eftimos (Antakya Patriği) 184, 203
Ege Adaları 46, 328, 330
Ege Denizi 33, 61, 98, 105, 108, 112, 143, 161, 314, 317, 318, 321, 322, 328, 331, 332, 334, 339, 341
eğitim 125, 212, 213, 214, 217, 222, 223, 233, 282, 301, 302, 358, 362
ekbole ploimon 143, 358
ekklesiarhos 178, 192, 231
ekonom 86
ekonomik kriz 96, 349
eksarh 212, 254, 358
ekümenik 49, 63, 174, 182, 184, 191, 200, 294
Ekümenik 179, 183, 191, 277
Ekümenik Patrikhane 179, 277
Elbistan 312, 318
Elikseus (Ohio Yahudisi) 107
el koyma 137, 147, 357, 358, 359
Emathia 214
Endülüs 311
enflasyon 169
enkyklios paideia 212
ennomion 136
Epibatai 49
epidosis 183, 358
epigram 216
Epir (despotluk) 19, 21, 22, 25, 27, 38, 42, 46, 49, 64, 74, 76, 79, 82, 98, 139, 144, 145, 153, 155, 160, 164, 171, 173, 174, 179, 185, 197, 198, 199, 202, 205, 222, 239, 252, 253, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 271, 279, 286, 288, 335, 354, 408
epistatai 121
epistemonark 175, 176, 358
epoikoi 135, 267
Eretna (Moğol vali) 314
erguvan rengi 82, 92
Ermeniler 74, 298, 307
Ermenistan 56, 74, 206, 309, 312, 313, 314, 316, 324, 336
Erzincan 162, 304, 310, 314, 324
Erzurum 304, 312, 314
esterlin (sikke) 167, 358
eş imparator 36, 50, 51, 130
Eudaimonoiades 124
Euklides 226, 229
Euripides 212, 224
Evia 18, 19, 21, 25, 74, 77, 327
evlilik 31, 32, 101, 139, 152, 153, 154, 182, 263, 274, 289, 294, 298, 311
evlilik ittifakı 153, 274
Evrenos 55

F

Fabriano 215
faiz oranları 100
Famagusta 112, 113, 162, 168, 187, 188, 336, 337, 346
Farsça (dil) 221, 232, 301, 310
felsefe 212, 242, 243, 246
Ferrare-Floransa 125, 153, 231, 232, 234, 279, 349
Fidias 117
fidye 40, 49, 55, 68, 263, 317, 318, 320, 336
Filadelfia 21, 30, 36, 38, 252

Fildişi 97
filioque 188
Filistin 29, 76, 108, 124, 185, 313, 327, 336
Filotheos Kokkinos (patrik) 176, 214, 226, 249, 250, 356
finans 134, 155, 297, 345
Flandr 113, 349, 350
Floransa 65, 105, 125, 150, 153, 154, 163, 172, 175, 178, 179, 183, 189, 190, 191, 214, 217, 231, 232, 234, 251, 279, 299, 339, 349, 350, 364, 380, 384, 390, 399, 401, 404, 406, 417
Floransalılar 107, 108, 336
florin (para) 170
Foça 33, 35, 36, 38, 42, 43, 81, 92, 108, 112, 113, 144, 167, 319, 320, 331, 332, 333, 335, 337, 339, 342, 345
fonikon 137, 139, 358
fora 93
Fotios (patrik) 176, 226
Franklar 288, 297
Fransa 1, 12, 27, 29, 35, 55, 56, 57, 60, 61, 92, 96, 117, 152, 166, 228, 340, 359
Fransiskenler 189
fütüvvet 310

G
Gabalas (aile) 18, 160, 164, 219
Gabrades (aile) 293
Gabras 219, 293, 399
Gabriel (keşiş, Aziz Georgios Manganes) 217, 339
Gabrielopoulos, Stefan 38
Galata 46, 51, 52, 67, 68, 144, 149, 331, 334, 341, 384, 417, 418
Galiçya 186
ganimet 317, 322
gasmoules 143, 144
gasp 143, 289, 324, 354
gaspçı 29
Gattilusio 49, 50, 113, 153, 334, 335, 339, 343, 384, 391
gaza 316, 358
gazi 321, 358
Gazi Çelebi (Sinop beyi) 315, 415
Gazne 303
Gelibolu 47, 48, 50, 52, 57, 62, 149, 154, 241, 251, 252, 323
gemi 33, 50, 55, 98, 101, 104, 113, 136, 149, 336, 338
Georgi I Terter (Bulgar çarı) 289
Gerace 229
Geraki 26, 27, 200, 396
Gerasimos (Kudüs patriği) 174, 180, 184, 190, 237, 356
Gerçek Haç 117
Gerede 323
Germanos, II 174, 180, 184, 190, 237, 356
Germiyan 75, 319, 324
Germiyanoğlu 313
gerontes 298
Ghisi 166, 328, 338, 417
Gıyaseddin Keyhüsrev, I (Selçuklu sultanı) 21, 310, 311
Gıyaseddin Keyhüsrev, II (Selçuklu sultanı) 23, 312
gigliati (para) 166
Girit 10, 18, 33, 62, 64, 92, 98, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 125, 166, 168, 169, 172, 187, 208, 209, 230, 234, 245, 317, 318, 324, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 338, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 350
Giustiniani 67, 68, 108, 336, 338, 416
giysi 101
Glarentza (Clarence) 64, 66, 74, 111, 161, 166, 168, 332, 338
gomariatikon 137
Gomatou 85
Goudeles 101, 103, 350
göç 73, 93, 105, 123, 124, 238, 251, 265, 303, 311, 337, 338, 342, 348
göçerler 303, 308, 310

Gradenigo (aile) 338
gramer 212, 301, 362
Gregorius reformu 182
Grek 17, 129, 211, 214, 218, 223, 253, 254, 276, 351, 352, 364, 367
Gregorios, II. 184, 185, 356
gümrük 107, 169, 267, 320, 330, 333, 338
gümüş 27, 67, 119, 128, 138, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 217, 281, 297, 299, 316, 317, 320, 357, 358, 359, 362
Gümüşhane 162
Gürcistan 56, 206, 300
Gürcüler 18, 184

H

Hacıemir (beylik) 314
Haçlı 17, 18, 27, 28, 29, 50, 55, 65, 66, 80, 91, 92, 96, 97, 105, 106, 119, 120, 121, 153, 154, 167, 168, 186, 189, 190, 218, 235, 259, 263, 268, 270, 271, 283, 300, 306, 313, 317, 327, 328, 330, 333, 343, 372, 373
Hainotlu Yolande 22
hâkim 33, 53, 74, 81, 95, 96, 104, 129, 132, 155, 163, 164, 170, 171, 213, 222, 268, 285, 289, 313, 314, 339, 348, 349
hal 191
Halicz 186
halk 48, 55, 62, 68, 73, 74, 117, 120, 128, 129, 130, 140, 182, 238, 254, 255, 256, 312, 333, 350
Halkidiki 57, 77, 80, 81, 83, 86, 88, 89, 148
Halmyros 82, 144
ham madde 114
hane (ocak, ev) 76, 77, 85, 86, 131, 136, 359
haraç 36, 53, 54, 63, 66, 136, 151, 265, 300, 309, 314, 318, 319, 322, 334, 343, 359
Harsianeites (manastır) 48
Hartofilaks 190
hastane 121, 214
havyar 99, 296
Hazar Denizi 103, 303
Heksabiblos 100, 212
Heksamilion 59, 60, 62, 65
Helen 12, 129, 255, 302, 351
Helena Dragaš 49, 54
Helena (Epirli II. Mihael'in kızı) 25
Helena (VI. İoannes Kantakuzenos'un kızı) 45
Heraklea 64, 110, 178, 225, 285, 294
Heriana 294
Hesiodos 224
Hetoum, I. (Küçük Ermenistan kralı) 165
heuresis thesaurou 137, 359
heykel 120, 204, 207
hierokratik 140
Hilandar (manastır) 84, 184, 197, 203, 238, 270, 271, 272, 396, 397
Hindistan 94, 96, 297, 303
Hioslu Leonard 151
Hios (Sakız) 23
hiperper 33, 36, 47, 48, 52, 84, 109, 136, 138, 142, 146, 147, 153, 155, 156, 158, 166, 168, 170, 171, 172, 212, 318, 322, 344, 359, 360, 362
Hipokrat 206, 214, 228
hirodekateia (choirodekateia) 136
hiroprovaton (choiroprobaton) 136
hizmetler 104, 134, 147, 308
Hodegoi (manastır) 184
Hohenstaufenli Manfred (Sicilya kralı) 24
Hora (manastır) 93, 121, 122, 180, 196, 201, 204, 209, 218, 226, 243, 247
Horasan 308
horismos 267, 359
Hrisobul 267
Hristos Filantropos (manastır) 243
Hristoupolis 45, 278

hukuk 31, 100, 139, 214, 227, 275, 276, 282, 346
hükümdara öğüt 129
Hülagu Han 230
Hyakinthos (manastır) 183
hyperetai 145
Hyrtakenos Theodoros 426

I-İ
Irak 308
İbni Battuta 75, 315, 316, 322
İbranice 231, 232
İç savaş 36, 103, 125, 264
ideoloji 129, 279, 387
iğdiş 307, 359
ikona 68, 205, 207, 317
İlhanlı 121, 153, 165, 297
imalathane 93, 101, 105
İmparatorluk 11, 18, 23, 24, 26, 32, 33, 34, 35, 37, 45, 46, 49, 52, 53, 58, 73, 74, 75, 79, 81, 83, 89, 92, 95, 103, 107, 126, 128, 129, 131, 138, 144, 145, 148, 151, 154, 155, 157, 161, 162, 163, 169, 174, 177, 197, 211, 219, 235, 239, 240, 243, 251, 255, 256, 259, 260, 263, 266, 267, 272, 274, 275, 276, 284, 290, 296, 298, 301, 327, 330, 331, 333, 334, 338, 343, 344, 348, 358, 360, 362, 366
imparatorluk sarayı 121
imprestiti 68
imtiyaz 112
inanç bildirisi 179
incanti (açık artırma) 110, 114, 384
İngiltere 27, 61, 113
İoannes XI. Bekkos, 356
İoannes Dukas (sebastokrator, II. Mihael oğlu) 19, 259, 262, 263
İoannes Dukas (Selanik despotu) 260
İoannes XIII. Glikis 213, 356
İoannes XIV. Kalekas (Konstantinopolis patriği) 356
İoannes X. Kamateros (patrik) 173, 356
İoannes VI. Kantakuzenos (imparator) 83, 95, 107, 122, 126, 144, 174, 214, 226, 228, 233, 309, 315, 322, 333, 334, 342, 354
İoannes II. Komnenos (Trabzon imparatoru) 161, 294
İoannes XII. Kosmas 139, 182, 184, 356
İoannes II. Orsini (Epir despotu) 166, 171, 264, 266
İoannes V. Paleologos (imparator) 39, 43, 45, 48, 53, 276, 322, 340, 342, 354, 375
İoannes VII. Paleologos, (imparator) 354
İoannes VIII. Paleologos, (imparator) 352, 354
İoannes Paleologos (VIII. Mihael'in kardeşi) 25
İoannes XXII. (papa) 187, 189
ipek 59, 82, 93, 96, 98, 111, 112, 297, 316, 319, 320
İosef II. 175
İosef Bryennios 123
İosefos Brennios 233
İosefos Bryennios 242, 253, 256
İran (Pers) 96, 227, 230, 231, 253, 301, 303, 304, 308, 310, 314, 319, 325, 326, 336, 350
İranlı 228, 293, 301, 306, 310, 311
İrene Asen (impatoriçe) 40
İsa 23, 26, 54, 56, 117, 122, 157, 160, 166, 169, 174, 176, 183, 188, 197, 204, 205, 206, 208, 235, 241, 244, 245, 248, 250, 252, 254, 256, 277, 283, 299, 311, 341, 357, 358, 360
İsaie 356
İsa Mesih 244
İsfendiyaroğlu (beylik) 315, 324
İsidoros Boucheir (Konstantinopolis patriği) 43, 247, 248, 249, 356
İsihas 245

İslam 68, 91, 96, 185, 192, 207, 240, 241, 242, 253, 303, 304, 306, 307, 308, 311, 313, 315, 317, 318, 324, 325, 336, 413
İspanya 60, 110, 122, 340, 348
isyancı 147, 331
İskenderiye 50, 74, 92, 102, 112, 113, 168, 172, 184, 185, 227, 336
işçiler 105
isyan 29, 41, 65, 260, 283, 312, 325, 327
İtalya 21, 28, 55, 65, 68, 76, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 111, 125, 159, 166, 168, 191, 195, 216, 229, 234, 246, 251, 263, 265, 273, 281, 336, 340, 342, 359, 390
İtalyan 12, 32, 55, 60, 74, 79, 82, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 114, 119, 123, 125, 135, 139, 144, 152, 155, 162, 168, 172, 209, 216, 217, 222, 259, 296, 297, 299, 302, 319, 331, 334, 338, 341, 343, 348, 349, 350, 366
İthaka 219
İustinianos (imparator) 59, 100, 173, 174, 293
İvan Aleksandr (Bulgar çarı) 40, 43, 290, 291
İvanko 292
İvanovo 291
İvan Šišman (Bulgar çarı) 54, 164
İvan Terter 292
İviron 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 184, 238, 250
İyon Adaları 344
İznik 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 36, 75, 77, 80, 81, 92, 94, 97, 106, 109, 128, 129, 130, 131, 132, 138, 141, 142, 143, 149, 152, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 187, 188, 190, 205, 207, 211, 212, 213, 215, 220, 221, 229, 235, 237, 239, 240, 242, 252, 260, 266, 271, 274, 288, 289, 294, 304, 306, 309, 312, 316, 317, 322, 327, 330, 338, 349, 354, 358, 389
İznik İmparatorluğu 23, 25, 80, 81, 94, 109, 129, 131, 149, 157, 158, 181, 190, 205, 207, 212, 213, 220, 235, 239, 240, 242, 289, 294, 309, 327, 389
İzzettin (sultan) 240, 310, 311

J

Jean le Meingre (marechal de Boucicaut) 55
Jesse'nin Ağacı 201, 272

K

kabotaj 32, 108, 112
kadı 54, 240, 310, 359
kadınlar 101, 152, 206, 238, 307
kadırga 67, 108, 111, 112, 146, 150
Kafarsud 312
Kafkas 23
kâğıt (beyaz hamurlu) 21, 45, 215, 216
kâğıt (doğu) 21, 45, 215, 216
kâğıt (filigran) 21, 45, 215, 216
Kahire 92, 315
kale 151, 196
Kalogeros 212
Kalojan (Bulgar çarı) 19, 21, 164, 284, 285, 286
Kalonoros (Alaya) 310
Kamahenes (aile) 298
Kandiye 92, 108, 112, 168, 327, 331, 341, 346, 347
kanon 139, 149, 176, 250
kapeliatikon 58
kapitülasyon 342
kapnikon 136, 345, 359
kapnologion 267
kâr 88, 95, 110, 125, 138
Karadeniz 18, 26, 28, 32, 33, 41, 46,

47, 55, 57, 63, 64, 65, 69, 76, 93, 94, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 109, 110, 113, 124, 127, 161, 167, 168, 245, 284, 293, 296, 297, 303, 309, 310, 311, 314, 315, 319, 330, 331, 332, 344, 346, 349, 357, 411
Karaman (beylik) 53, 75, 300, 314, 325, 326
kardinal 65, 125, 301
Karesi (beylik) 75, 316, 322
kask 148
Kassandra 77, 89, 149
Kastilya 27, 28
Kastoria 23, 38, 42
kastrenoi 135, 267
kastroktisia 136
kastron 83, 135, 151, 266
Katablattas (İoannes Argyropoulos) 99, 138, 398
katagogion 136
Katalan bölüğü 148, 332
Katalanlar 47, 48, 107, 108, 140, 146, 333, 334
katergoktisia 136
kathedra 86, 359
Kefalonya 64, 74, 161, 263, 264, 265, 335
Kefe 45, 74, 102, 103, 124, 162, 167, 297, 315, 331, 332, 343, 344, 346
kephale 266, 275, 278, 279, 280
Kerasonte (Giresun) 294, 302
Kertch 299
kervan 304, 312, 324, 325
keşişler 89, 140, 180, 184, 187, 190, 192, 218, 238, 241, 244, 245, 246, 252, 323
Kıbrıs 33, 35, 50, 74, 85, 86, 97, 112, 113, 125, 160, 162, 165, 166, 171, 187, 188, 208, 222, 230, 231, 245, 310, 315, 319, 321, 335, 336, 337, 339, 346, 348
kılıç 17, 148, 256
Kılıç Arslan (Selçuklu Sultanı) 304
Kiev 109, 182, 185, 186, 351, 401
Kilikya 102, 165, 208, 309, 339
kilise 29, 31, 67, 86, 92, 100, 103, 121, 122, 130, 132, 133, 134, 138, 139, 142, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 197, 198, 199, 204, 218, 227, 236, 237, 247, 250, 254, 270, 271, 280, 282, 283, 288, 298, 300, 302, 310, 317, 327, 340, 341, 347, 351, 361
Kiliseler Birliği 17, 23, 28, 29, 49, 61, 65, 153, 154, 190, 192, 231, 232, 233, 234, 331
Kiprianos (Kievli) 185, 186
kira 85, 361
kira (vergi) 85, 361
Kitros 92
Klazomenites 148
Klokonitsa 22, 164, 174, 260
Kodinos (pseudo-) 128, 130, 132, 133, 134, 174, 339
Koloman (Bulgar çarı) 289
kommerkion 46, 94, 105, 107, 135, 137, 161, 162, 267, 297
konsil 42, 49, 50, 61, 65, 188, 191, 200, 262
Konstantin, Dejanović (Sırp prens) 49, 54, 117, 128, 149, 153, 281, 289, 349
Konstantinopolis 11, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 74, 75, 76, 77, 81, 83, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 134, 135, 138, 140, 142, 143, 146, 149, 150, 151, 153, 158, 160, 161, 162, 163, 164,

165, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 223, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 243, 245, 246, 247, 249, 251, 252, 254, 256, 260, 262, 263, 264, 266, 267, 270, 271, 274, 275, 276, 277, 278, 284, 285, 286, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 301, 307, 309, 311, 317, 318, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 349, 350, 351, 354, 360, 402
Konstantinopolis deniz surları 341
Konstantinopolis kuşatması 23, 93, 249
Konstantinopolis Patriği 179
Konstantinopolis patrikhanesi 174, 185
Konstantinos XI. Paleologos (Dragases, imparator) 354
Konstantinopolis surları 149
Konstantinos VII. (porfirogenatos, imparator) 225, 226
Konstantin, Tich (Konstantinos Asen, Bulgar çarı) 289
konsül 330, 340, 343
kontaratikion 145, 359
kontuvar 328, 335, 338, 346
Konya (Ikonion) 21, 162, 165, 207, 240, 294, 304, 306, 309, 310, 319, 324
kopya 165, 206, 215, 217, 219, 225
Koreses (aile) 124
Korfu 21, 25, 64, 74, 125, 135, 161, 234, 259, 260, 262, 263, 344, 346
Kosovo 53, 54, 196, 199, 265, 279, 280, 281, 397
Kotor (bkz. Cattaro) 161, 164, 172, 281
Koudougeroi 236, 237, 239
koyun 83, 85, 136, 316
köle 48, 64, 74, 175, 281, 297, 309, 316, 317, 318, 319, 320
Korint 18, 19, 59, 65, 75, 82, 92, 96, 160, 166, 168, 169, 263, 335
Koron 19, 21, 33, 35, 64, 108, 111, 112, 166, 328, 332, 334, 335, 338, 344
Kösedağ 23, 312, 320
köse peygamber 314
köy 48, 77, 79, 80, 86, 87, 132, 197, 202, 280, 282, 298, 308
kral 140, 154, 163, 201, 213, 214, 224, 240, 271, 276, 277, 283, 321
krallık 66, 176, 270, 271, 272, 273, 335
Kritoboulos (tarihçi) 62, 252, 302, 350
Kroia (Kroja) 65, 135, 263, 264, 265, 267, 407
Ksanthopouloi (Kallistos ve İgnatios) 239, 245, 249
Ksanthopouloi (manastır) 239, 245, 249
Kseropotamou (manastır) 89
Kudüs (Jerusalem) 28, 43, 55, 161, 184, 240, 242, 254, 286, 288, 335, 336, 337, 343
Kuman 73, 142, 149, 285, 310
kurşun 82, 161, 281
kuşatma 18, 67, 322
kutsal 17, 45, 56, 68, 109, 117, 119, 122, 128, 129, 163, 164, 175, 177, 179, 188, 194, 246, 253, 266, 270, 272, 275, 279, 307, 308, 313, 316, 317, 321, 323, 336, 347, 357, 358, 360
kutsal emanetler (rölik) 68
Kutsal Lig 36, 42, 50
Küçük Asya 19, 21, 23, 26, 29, 30, 31, 36, 38, 51, 53, 55, 57, 74, 75, 79, 81, 83, 95, 96, 97, 105,

109, 112, 113, 123, 124, 132, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 153, 173, 182, 183, 199, 207, 215, 236, 252, 284, 293, 294, 297, 299, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 335, 337, 342, 349, 357, 359
Küçük Ermenistan (Kilikya) 74, 309, 312, 313, 314, 316, 324, 336
küçük harf 212
Kuran 233, 241
kürk 99, 103, 239
kütüphane 217, 218
Kyrillos (Antakya patriği) 184

L

Lakonyalılar 143
Lamia 57, 260
Languedoc 340
Larissa 92
Latince 152, 188, 189, 229, 230, 231, 232, 233, 243, 363, 364
Latin haçı 302
Latin İmparatorluğu 21, 22, 23, 26, 92, 106, 109, 152, 161, 190, 194, 195, 284, 285, 286, 330, 338, 343, 355
Latinler 17, 18, 21, 26, 50, 94, 107, 135, 152, 161, 173, 175, 186, 188, 192, 208, 236, 252, 285, 286, 337, 338, 346, 349
Latinofron 189
Lavra 76, 77, 80, 83, 87, 88, 89, 143, 150, 238, 249, 250, 369
Laz 297
Lazaropoulos, İoannes (Trabzon metropoliti) 301
Lazaros (Kudüs patriği) 184
Lazar (Sırp prens) 53, 197, 279
Lefkada 161, 267, 335
Lembiotissa (manastır) 81
Lemnos 58, 63, 64, 73, 76, 77, 79, 83, 89, 139, 144, 328, 330, 334, 335
Leondares, Demetrios 57
Lesbos (Midilli) 73, 166
Libadenos, Andreas 301
liman 41, 106, 108, 109, 293, 315, 321, 323, 341
Limassol 336
limnaion pakton 267
Lips (manastır) 121, 197, 204
Litvanya 186
Livorno 33
logothesia 131
logothetes 122, 131, 132, 134, 152, 207, 213, 220, 222, 227
Lombardlar 108
Lombard, Pierre 233
lonca 99, 105
Londra 56, 98, 104, 365, 367, 369, 372, 373, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 384, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 402, 403, 405, 407, 412, 413, 414, 415, 419
Louvre 23, 56
Lusignan 166, 187, 337
lüks 91, 92, 93, 96, 97, 109, 215, 290, 320, 337
Lyon 28, 29, 30, 153, 175, 178, 180, 189, 190, 191, 192, 232, 243, 244, 262, 272, 299, 331, 364, 378, 392

M

Macar 65, 67, 149, 153, 265, 279, 311
Macaristan 55, 61, 63, 64, 65, 66, 166, 168, 171, 199, 268, 274, 275, 276, 279, 282, 286, 289, 291
Macaristanlı 18, 21, 55
Macrobe 224, 232
maden 48, 162, 164, 165, 167, 281, 316
Magne 26
Magnesia 24, 160
Magoula 238
Mahone 49, 108, 113, 162, 333, 339, 342, 343, 344, 416

makam 125, 132, 178, 198, 268, 300, 359
Makarios 175, 177, 256, 356
Makedonya 12, 18, 23, 24, 31, 35, 40, 41, 43, 46, 48, 49, 57, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 112, 126, 132, 136, 142, 144, 146, 149, 165, 194, 198, 202, 203, 205, 209, 259, 263, 265, 267, 271, 274, 275, 276, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 290, 332, 335, 361
Maksimos, Günah Çıkaran 189, 215, 216, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 232, 239, 243, 245, 250, 356
Maksimos Kausokalybites 245
Malahias 225, 226, 228
Malatya (Melitene) 179, 312
Malazgirt (Mantzikert) 303, 306
maliye 267
Mamonades (aile) 124
manastır 58, 83, 86, 89, 121, 175, 180, 183, 184, 196, 197, 202, 218, 243, 245, 249, 272, 298, 299, 359, 362
manastırcılık 351
manastır mülkleri 58
Manganes 48, 179, 184
mangır 165
Manuel Kantakuzenos (Mora despotu) 46, 49, 52, 73, 133, 231
Manuel Komnenos Dukas (Epir despotu) 112
Maragha 230
Maraş 312
Marco Polo 93
Marco (San) 93, 117, 328, 342, 415
Marguerite 11, 18
Maritsa (Meriç) 12, 22, 51, 84, 318, 324
Marmara Denizi 47, 117, 322
mastik 113, 348
matematik 222, 224, 302
Matthios 43, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 100, 133, 176, 177, 178, 182, 183, 249, 354, 356
Matthios Kantakuzenos (imparator) 46, 47, 48, 49, 133, 176, 177
Maveraünnehir 311
Mavrozoumes 323
meclis 135, 140, 344
medrese 310, 360
mehdi 314
Meletios 189
Melissenos (taht talibi) 304, 368
melissoennomion 136, 267, 360
Melkisedek 215
Melnik 23, 31, 135, 285
Meloria 33
Memlukler 159, 184, 313, 336
Menderes 21, 30, 142, 145, 306, 314
Menteşe 30, 75, 162, 318, 319
mermer 122
mesazon 41, 45, 131, 132, 134, 152, 233, 350, 360
Mese (büyük yol, Konstantinopolis) 93, 117
Mesemvria 32, 50, 57, 63, 64, 99, 127, 170
Mesianik 240
meslek 99, 282, 310, 342
mesoi 41, 103, 135, 350
Mesothynia 36, 318
meşru 43, 57, 100, 176, 332
meşruiyet 173, 294
Metrofanos (Konstantinopolis patriği) 192, 356
metropol 107, 175, 183, 186, 203, 302, 343, 344, 347, 348, 360
metropolit 46, 174, 178, 179, 180, 181, 182, 186, 191, 231, 271, 347, 360
mezhepler 237, 308
Mezopotamya 310, 316
Mısır 28, 29, 76, 93, 94, 97, 102, 113, 309, 312, 313, 315, 316, 320, 336
mızrak 149, 359

Midilli (Mitytene) 23, 38, 49, 76, 113, 125, 143, 162, 167, 170, 171, 334, 335, 337, 339
Mihael, VIII. 11, 17, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 75, 81, 84, 93, 105, 107, 119, 120, 123, 125, 126, 130, 131, 132, 135, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 152, 153, 159, 161, 174, 175, 184, 185, 189, 190, 194, 197, 199, 201, 204, 206, 213, 220, 226, 232, 236, 239, 240, 243, 262, 263, 266, 272, 294, 312, 330, 331, 332, 339, 354
Mihael VIII. Paleologos (imparator) 11, 232, 272, 312, 330, 339, 354
Mihalis (köle) 316
Milano 55, 63, 172, 368, 369, 392, 397, 412
Milet 30, 145, 317
millet 351, 360, 361
mimari 121, 201, 206, 323, 396, 409
mine 204
mineral 303
miras 29, 38, 53, 55, 84, 101, 133, 135, 139, 146, 223, 239, 255, 262, 281, 301, 328, 335, 336, 345, 352
Mistra 26, 27, 48, 59, 61, 62, 66, 95, 99, 114, 124, 125, 127, 170, 196, 198, 199, 203, 206, 231, 232, 333, 335, 395, 396, 405
misyon 317
misyoner 299, 313
mitaton 136, 360
Mitzo (Bulgar despot) 289
model 120, 164, 174, 202, 209, 213, 223, 285, 288, 344
modios 360
Modon 19, 21, 33, 64, 108, 111, 112, 166, 168, 328, 332, 334, 335, 338, 344
Moğollar 23, 26, 27, 73, 185, 186, 296, 312, 313, 314
Moğolların Bakiresi (manastır) 121
Molinisli Boniface 319, 320
Momcilo 31, 290
Monemvasia 26, 54, 75, 103, 105, 123, 124, 135, 144, 170, 238, 247, 322, 378
Monojane 124
Montpellier 92, 404
Mora (bölge ve despotluk) 18, 19, 21, 22, 25, 26, 27, 32, 38, 40, 46, 49, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 82, 83, 96, 98, 106, 109, 111, 124, 127, 133, 134, 139, 166, 170, 172, 187, 203, 221, 252, 285, 328, 332, 333, 335, 337, 344
Morosini (aile) 19, 186, 187, 332, 338
Moshos 224
Moskova 10, 122, 153, 186, 206, 352, 396
Mougdouphes 41
mozaik 122, 207, 314
muhafız 64, 151, 346, 347
Murad (sultan) 12, 51, 52, 53, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 149, 169, 319, 320, 324, 325, 336, 408
Mustafa (taht talibi) 62, 121, 320, 325
mühürdarlık 131, 282
mülk 57, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 112, 132, 133, 136, 142, 150, 151, 183, 281, 296, 298, 328, 350
Musa 60, 252
mürettebat 108, 144, 322
müsadere 84, 150, 341, 342
Müslümanlar 240, 241, 252, 308, 310, 311, 357
müttefik 21, 22, 25, 153, 262, 276, 298, 306, 321, 322, 330
müzik 212, 229, 361
Myrelaion (Bodrum Cami) 117
myron 130

N
Nafpaktos (Lipante) 82, 171, 260, 263, 264, 265, 266, 335
Nafplio 64, 73, 334, 344
naip (dicaio) 21, 22, 39, 50, 55, 267, 354, 358
naiplik 40, 150
Naksos 57, 162, 317, 328, 338
Napoli 66, 166, 169, 171, 228, 263, 264, 265, 338, 358, 383, 389, 400, 401, 416, 417
Nathanael (doktor) 224
Navarre Bölüğü 335
Nazianzeli Gregorios 224
Neofytos (Kıbrıs başpiskoposu) 187
Neopatras 161, 171, 260, 262, 333, 334
Nicolas Orsini (Epir Despotu) 264, 266
Nicomedia (İzmit) 388
Nifon (Konstantinopolis patriği) 237, 356
Nikolas Sigeros 228
Nikomakos (Gerasalı) 226, 229
Nikopolis 55, 150, 259, 292, 317, 334, 363
Nikosia 162, 399, 400, 415, 416
Nilos 175, 189, 253, 356
Nimfea (anlaşması) 143
nomistron 267
Nonnos (Panopolisli) 224
Normanlar 283
Notaras (aile) 66, 67, 68, 96, 103, 124, 134, 168, 350, 373, 381
noter 107, 108, 338, 339
Novgorod 92, 195
nöbet 112, 136
Nureddin 306
nüfus 73, 75, 76, 77, 78, 80, 89, 91, 92, 114, 122, 123, 129, 251, 308, 311, 314, 324, 338, 349
nüfus artışı 75, 77, 80

O-Ö
Oğuz 303, 311
Ohrida (Ohrid) 12
oiketai 145, 146
oikonomia (düzenleme) 129
oikonomia (pronoia) 84, 142, 360
oikoumene 61, 129, 181, 182, 360
oikoumenon 84, 136, 142
oinaria 137, 360
okçu 55, 64, 67, 145
okuma 12, 174, 209, 211, 213
okuryazarlık 211, 212
Olgerd (Litvanya prensi) 186
ondalık 85, 86, 136, 357, 359
Oppianos (Apamealı) 224
Oppianos (Kilikyalı) 224
opsonion 136
Oreios 144
Orhan (bey) 12, 36, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 51, 122, 154, 165, 240, 241, 309, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 412
Orsini (aile) 38, 166, 171, 264, 266, 407
Ortodoks 1, 12, 17, 28, 43, 49, 50, 68, 122, 128, 129, 153, 184, 185, 192, 233, 235, 240, 242, 243, 247, 250, 251, 253, 256, 270, 271, 273, 279, 280, 306, 307, 313, 323, 325, 328, 341, 342, 347, 351, 352, 360
Orvieto 28, 331
Osman (bey) 30, 74, 145, 315, 321, 323, 414
Osmanlılar 12, 18, 32, 35, 55, 77, 101, 112, 136, 149, 151, 162, 183, 219, 234, 317, 321, 322, 323, 324, 413
otlak 73, 136, 309
otokrat 272
otokrator 360
Ovidius 224, 232
öküz 86, 88, 136
ölçü 63
ölüm 39, 202, 226, 271
ordu 55, 113, 130, 142, 146, 149, 262, 283, 303, 308, 309
Ortadoğu 96, 126, 313
önmilliyetçilik 351

P
Padova 55, 64, 214
Paflagonya (Bitola) 21, 142, 294
Paipert (Bayburt) 294
pakton 82, 85, 267, 361
Palatia (Milet) 108, 113, 319, 335
Pammakaristos (Fethiye Cami-manastır) 121, 198, 394
Panagiotissa 121
Pangea 86, 88
panhypersebaste 264
Panidos 57, 110
Panselinos (ressam) 205, 397
Panteleimon (manastır) 184
Pantokrator (manastır) 89, 93, 142, 191, 200, 203
papa 56, 59, 64, 65, 67, 125, 186, 190, 191, 228, 245, 318, 319, 336
paralı asker 47, 48, 148, 309, 346
parek 83, 86, 136, 361
Paris 10, 11, 23, 36, 56, 61, 117, 119, 165, 168, 170, 206, 259, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 387, 388, 390, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418
Paroria 245, 248
parşömen 215, 216
Paterinoi 237
Patras 64, 66, 82, 92, 111, 144, 215, 332, 334, 335, 417
Patrik Filotheos 50, 179, 239, 249
patrikhane mahkemesi 100
Paul (Konstantinopolis Latin patriği) 11, 50, 191, 213, 387, 392, 417
Pavlosçular 235, 237
Pax Mongolica (Moğol Barışı) 93, 102, 124
pazar 87, 96, 125, 172, 293, 340
Peć 201, 203, 204, 395
Peć Patrikhanesi Hodegetria 203
Pegai (Biga) 123
Pelekanon 146
Peloponez 57, 59, 64, 82, 144, 199, 221, 228, 240, 259, 318, 327, 328, 334
Pera 33, 35, 46, 47, 74, 103, 110, 122, 124, 162, 167, 170, 172, 189, 239, 297, 331, 332, 334, 336, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 382, 384, 418
Perateia 294
Peribleptos (kilise, Ohrid) 179, 203
Peribleptos (manastır, Konstantinopolis) 179, 203
perisseia 147, 361
Peristera (manastır) 299
Perperi Latini 431
Petra 180, 187, 214, 216, 218, 225, 228
Petros (Ivan Asen kardeşi) 164, 283, 284, 285
Petrus Hispanus 234
Pierre Thomas (legat, elçi) 49, 50, 191
Pietro Ziani (doç) 341
Pisa 32, 74, 339, 375, 384, 394
piskopos 36, 140, 174, 179, 181, 182, 183, 229, 241, 250, 255, 265, 266, 362
Platon 232, 251, 402
Plovdiv 49, 285, 286
Plutarkos 222, 224, 225
Poimanenon 22, 23
Poimen (Kiev metropoliti) 186
politika 166
Polonya 61, 65, 186
Pompeiopolis 63
Pompeiopolisli Dionisios 184
Pontos 33, 54, 94, 110, 165, 225, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 330, 331, 338, 344, 345

Porfyrogenete Sarayı (Tekfur Sarayı) 121
poron 137
Porréeli Gilbert 234
posotes 84, 147, 361
praktika 136, 361
praktores 298, 361
Prilep 23, 49, 52, 260, 264, 274, 286
primogeniture 130
progymnasmata 212
prokathemenos tou vestiariou 132
pronoia 35, 38, 83, 84, 138, 141, 142, 145, 146, 147, 150, 275, 281, 296, 325, 360, 361, 379, 388
pronoiai 83, 133, 134, 137, 145, 147, 183
prosalentoi 143
Prosek 286
Protaton 180, 204, 205, 397
protogeroi 86
protostrator 141, 144
protovestiarios 273, 301, 302

Q

quadrivium 212, 219, 226, 228, 229, 243, 361

R

Radoslav 22, 164, 201, 202, 289
Ragusa (Dubrovnik) 55, 161, 164, 168, 172, 273, 320
rahip 140, 152, 183, 188, 192, 250, 254, 256
Ras 22, 164, 196, 396
Ratisbonne 54, 408
rehin 26, 32, 42, 43, 51, 68, 158, 300, 340
Rentina 135, 146
retorik 212, 213, 215, 219, 221, 227, 231, 243, 301, 302, 362
Rodos 18, 23, 35, 36, 57, 113, 143, 144, 160, 162, 164, 166, 167, 170, 171, 231, 289, 317, 318, 319, 330, 335, 337, 350
Roma 28, 45, 50, 51, 55, 58, 63, 64, 65, 66, 67, 107, 108, 109, 114, 120, 124, 125, 129, 155, 158, 166, 175, 178, 179, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 197, 214, 226, 229, 234, 249, 251, 252, 254, 259, 271, 272, 284, 288, 312, 313, 350, 352, 360, 361, 366, 370, 372, 373, 376, 382, 383, 388, 392, 393, 401, 402, 403, 404, 407, 409, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 418
Romalılar 36, 64, 351
Romania 18, 42, 77, 107, 108, 109, 112, 113, 155, 161, 263, 266, 277, 361, 372, 389, 393, 412, 415, 416, 418
Romanos (Kiev metropolitliği adayı) 68, 186
Romylos 245
Rossikon 184
ruhban 123, 138, 139, 140, 176, 180, 181, 182, 187, 202, 252, 254, 409
Rum 19, 21, 23, 26, 28, 35, 46, 48, 50, 53, 56, 60, 68, 74, 75, 77, 92, 94, 96, 102, 103, 104, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 124, 127, 135, 137, 143, 144, 153, 161, 162, 164, 165, 166, 172, 175, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 214, 220, 221, 231, 234, 238, 242, 245, 256, 267, 277, 278, 282, 283, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 306, 307, 308, 312, 313, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 338, 340, 341, 342, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 358, 408, 410
Rumeli Hisarı 67
Rumeli (Rum-ili) 64, 67, 69, 323, 325, 326, 357, 361

Rumi 311
Rumlar 21, 26, 107, 109, 186, 188, 191, 255, 285, 293, 330, 341, 342
Rum (ülkesi) 19, 21, 23, 26, 28, 35, 46, 48, 50, 53, 56, 60, 68, 74, 75, 77, 92, 94, 96, 102, 103, 104, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 124, 127, 135, 137, 143, 144, 153, 161, 162, 164, 165, 166, 172, 175, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 214, 220, 221, 231, 234, 238, 242, 245, 256, 267, 277, 278, 282, 283, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 306, 307, 308, 312, 313, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 338, 340, 341, 342, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 358, 408, 410
Rusya 104, 109, 129, 167, 182, 185, 186, 206, 350, 352

S-Ş

sabun 99, 112, 319, 320
Saint-Quentinli Simon 165
Saint-Supéranlı Pierre 335
sakellarios 178, 361
Salernolu Nicolas 229
Samos 23, 143, 335
Samothraki 335
sanat 91, 160, 202, 204, 208, 209, 338, 350, 396
sancak 169, 265, 326, 357, 361
Sangarios 19, 294
Sarasinler 336
saray 120, 122, 123, 131, 132, 134, 150, 162, 174, 227, 266, 275, 278, 335, 339, 350
Sardes 30, 92
sarık 67
Saruhanoğlu 36, 314
Savas (Vatopedi) 250, 330
Savcı Çelebi 51
Savona 98
Savoyalı Anne (imparatoriçe) 39, 40, 42, 43, 47, 50, 122, 133, 158, 333, 354
sebastokrator 19, 144, 266
sebastos 275
sebze 99
sekreta (ofisler) 131
sekreton (mahkeme) 138
Selçuk 303, 313
Selçuklular 12, 21, 23, 26, 162, 165, 294, 306, 309, 310, 414
Selymvria (Silivri) 43
senato 107, 130
senfoni 129, 271
seramik 45, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 198, 207
Serez (Serres) 22, 23, 41, 42, 49, 51, 53, 54, 55, 80, 83, 97, 252, 284, 409, 410
Servia 24, 260
Settepozzi 144, 330
Sgouros (ordu hâkimi) 18
Sicilya 24, 25, 28, 30, 33, 108, 153, 168, 172, 265, 330, 331, 335, 390
Sicilyalı Beatrice (Anjoulu Carlo'nun kızı) 26
Sigismond (Macaristan kralı) 55, 61
sikke 160, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 366, 390
Simeon, Aziz (Stefan Nemanja) 189, 201, 202, 236, 272, 411
Sina 208, 245
sinaks (kutsal sinod, muhalefet) 65, 179
Sinalı Gregorios 186, 244, 245, 248, 249
Sinan Paşa 64, 265
sinod 43, 50, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 190, 238, 246, 247, 361
Sinope (Sinop) 415
sitokrithon 137
Sivas (Sebaste) 54

Skanderbeg (İskender Bey) 74, 265, 408
Skiathos 57
Skopelos 57, 330
Skopje (Üsküp) 23, 31, 42, 162, 274, 277, 278, 410
Skumbi (ırmak) 259
Skyros 57
Smederovo 161
Smiletz (Bulgar çarı) 289
Smyrna (İzmir) 21
Sofokles 212
soldino 166
Soranzo 338
Sozopolis 32, 47, 50, 127
Spetsai 144, 330
Spetsai (Settepozzi) 144, 330
Sphrantzes 61, 63, 189, 367, 368, 398
stamena 155, 160, 161, 164
stavraton 156, 166, 362
Stefan Dragutin 164, 289
Stefan Dušan (Sırp kral ve imparator) 31, 38, 40, 41, 47, 48, 185, 264, 276, 277, 291, 335, 410
Stefan Lazarević (Sırp prens) 54, 199, 279
Stefan Radoslav 22, 164
stratiotes 147
stratopedark 141, 146
Strez (Bulgar despot) 285, 286
Strumitsa 31, 49, 260, 264
Strymon 57, 63, 81, 83, 132, 260
sufiler 241, 308, 362
Suriye 76, 97, 108, 112, 113, 124, 161, 185, 308, 310, 313, 316, 319, 327, 335, 336, 343
Süleyman Çelebi (I. Bayezid'in oğlu) 56, 375
Süleyman (Orhan'ın oğlu) 47, 48, 56, 57, 60, 154, 240, 303, 304, 316, 375
Süleyman Paşa (Kastamonu beyi) 316
Sümela (manastır) 300
süvari 145, 146, 147, 150, 325
süvariler 285
Symeon (Moskova büyük dükü) 49, 62, 64, 122, 140, 238, 239, 241, 244, 245, 249, 253, 264, 265, 266, 284, 288, 290, 368
Symeon Selanikli 433
Symeon Uroš 49, 264, 265, 266
Synesios 219
Syntagma (Kutsal kononlar derlemesi) 100, 235, 370, 399
syntrophia 101
Şaman 303, 308, 311
şap 33, 49, 97, 108, 112, 113, 319, 320, 324, 331, 339, 345, 348
şarap 81, 82, 86, 89, 110, 111, 112, 137, 187, 188, 199, 236, 296, 319, 320
Şarlman 188, 358
Sebaste (Sivas) 54, 312
Selanik 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 31, 36, 41, 42, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 74, 75, 76, 77, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 108, 112, 124, 126, 127, 132, 133, 134, 135, 139, 141, 144, 147, 149, 150, 151, 152, 155, 160, 161, 163, 168, 171, 174, 179, 195, 197, 198, 199, 202, 203, 205, 209, 214, 219, 220, 224, 225, 238, 239, 241, 243, 245, 246, 247, 252, 259, 260, 262, 266, 267, 275, 276, 283, 285, 286, 288, 317, 323, 334, 335, 350, 351, 354, 366, 367, 371, 373, 374, 376, 378, 379, 386, 392, 393, 394, 396, 397, 398, 402, 407, 408, 410
şehirler 30, 31, 48, 75, 81, 89, 91, 92, 95, 97, 99, 126, 264, 267, 276, 281, 325, 326, 350
şehir valisi 40
şiir 212, 227, 302

Sırbistan 27, 31, 41, 42, 48, 52, 65, 66, 84, 161, 163, 164, 165, 169, 170, 185, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 206, 209, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 288, 290, 291, 324, 365, 409, 410
Sofya 10, 52, 65, 284, 373, 387, 395, 411
Sparta 92, 95

T
tabakhane 82
taç 18, 21, 22, 24, 25, 29, 39, 40, 41, 43, 45, 51, 66, 122, 126, 130, 140, 147, 149, 163, 173, 174, 176, 260, 266, 271, 272, 277, 285, 289, 294, 336
Tagaris Manuel 434
tahıl 81, 86, 87, 88, 89, 107, 110, 111, 112, 281, 297, 319, 320, 325, 333, 338, 345, 360
ta hiera grammata 212
tahkim 31, 42, 77, 196, 302
takvim 231, 243
Tamar (Epirli I. Nikeforos kızı) 263, 293, 294
Tamar (Gürcü kraliçe) 263, 293, 294
Tana 46, 47, 103, 172, 297, 319, 334, 338
Tarantolu Philippe (II. Anjoulu Carlo oğlu) 263, 332
Tarantolu Robert 333
tarım işçileri 82, 84
tashih 224
taşra 45, 91, 92, 102, 103, 142, 278, 350, 360
Tatarlar 31, 165, 290
Tebriz 153, 165, 230, 231, 296, 297
tedarik 55, 67, 110, 111, 161, 344, 361
Teke (beylik) 321
Tekeoğlu (beylik) 313
Tekfur Sarayı 121, 196
tekstil 91, 92, 94, 95, 110, 112, 113, 114, 208, 320
Tenedos 47, 49, 50, 51, 52, 334
Terciers 112
Teselya 19, 21, 22, 27, 28, 38, 42, 46, 49, 53, 54, 55, 57, 58, 74, 80, 82, 112, 126, 134, 144, 147, 205, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 267, 276, 279, 318, 335, 362
Thasos 146, 335
Thebes 92, 96, 161, 166, 169
Theodoretos 185, 186
Theodoros Dukas (sebastokrator, Teselya) 22, 25, 130, 160, 260, 286, 288, 354
Theodoros Paleologos (II. Andronikos'un oğlu, Montferrat Markisi) 52, 54, 73, 106, 148, 335
Trabzonlu Georgios 230, 241
Tyrli Kyrillos 184

V
Leon VI. (imparator) 100, 254
Martin V. (papa) 59, 61, 191
Stefan Uroš, V. (Sırp kral) 49

Y
yağma 41, 68, 117, 150, 241, 297, 309, 313, 321, 322
Yahudi 4, 74, 99, 124, 231, 235, 236, 239, 240, 255, 338
yangın 17, 93, 106
yarı lüks 91, 93, 96
yatırım 81, 87, 88, 94, 101, 104, 107, 111, 121, 168, 319
yay 204
yazı 190, 212, 215, 217, 301, 322, 362
yemin 138, 175
yeniçeri 362
Yeni Konstantinos 26, 119
yönetim 86, 101, 128, 129, 142, 147, 268, 273, 275, 298, 314, 326, 335, 337, 341, 342, 343, 347, 348
Yusuf (Bayezid'in oğlu) 200, 240
yün 82, 316, 319, 320

Z

zanaatkâr 87, 93, 281
Zante 265, 335
Zelot 77
Zetounion 57
zeugaratoi 86, 136
zeugaratos 85, 87
zeugelateion 83, 362
zeugologion 267, 362
zırh 148
Zichna 99
zikir 244, 362
zincir (Konstantinopolis) 67, 114, 220, 230

1204: Haçlılar Konstantinopolis'i ele geçirir; 1453: Şehir, Türklere teslim olur. *Bizans Dünyası*'nın bu üçüncü ve son cildi işte bu iki önemli tarih aralığını kapsıyor. Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, ileri üssü Trabzon ve komşuları Sırplar ve Bulgarların yanı sıra, IV. Haçlı Seferi sonucunda topraklarına yerleşen Latinler ile birlikte yeniden biçimleniyor.

Parçalanmış toprakların tarihi Türkler de dahil tüm bileşenleriyle anlatılıyor. Bu dönemde küçük bir devlete dönüşen XII. yüzyılın eski büyük gücünün, önce Anadolu'da sonra da Kuzey Yunanistan'da topraklarını kaybetmesine ve 1373'ten itibaren Osmanlı sultanına tabi hale gelmesine tanıklık ediyoruz. Konstantinopolis ve Peloponez'e indirgenmiş olan bu devletin varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği, çoğu bertaraf edilen Haçlı Seferlerinden çok, sultanın iradesine ve Cenova ile Venedik'in çıkar amaçlı desteklerine bağlı kalmıştır. İmparatorlar tarafından Lyon (1274) ve Floransa'da (1439) onaylanan Ortodoks ve Latin Kiliselerinin Birliği, Ortodoksların çoğunluğu tarafından reddedilmiş, hiçbir etkisi olmamıştır. Patriğin otoritesi kesin olarak imparatorunkini yenmiştir.

Ancak devletin, Kara Veba ve toplumsal gerilimleri de beraberinde getiren XIV. yüzyıl ekonomik durgunluğuyla iyiden iyiye zayıflaması, bazılarının refahıyla çelişiyordu. Zira tuhaf bir şekilde Bizans, Batı'nın ekonomik, sanatsal ve kültürel gelişimine katılmıştı. Hatta bu gelişimi sağlamıştır: Teknikleri (ipek, cam) oraya nakledilmiş, entelektüelleri Grek mirasını yeniden keşfetmekle kalmamış, hümanistlere de aktarmış ve sanatçıları, Trecento İtalyan resmini etkilemiştir. Bununla birlikte, IV. Haçlı Seferi'nin travması bütünleşmeyi engellemiştir.

Angeliki Laiou (1941-2008), Harvard Üniversitesi profesörü, tanınmış tarihçi, Bizans toplumu ve ekonomisi uzmanıdır. Ölümü nedeniyle başladığı bu cildi tamamlayamamış, derleme CNRS'te emekli araştırma direktörü, iktisat ve para tarihçisi, birçok eser sahibi Cécile Morrisson'a emanet edilmiştir. Ele alınan ülkeler konusunda yetkin dokuz faklı yazar (Bulgar, Fransız, Yunanlı ve Sırp) bu esere katkıda bulunmuştur.

KDV'den muaftır.
AYRINTI • TARİH
ISBN: 978-605-314-635-3
9 786053 146353